

MONCRAPA(04)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

ARCHAEOLOGY OF MOBILITY: CIRCULATION OF GOODS AND PEOPLE IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

ARQUEOLOGIA DE LA MOBILITAT: CIRCULACIÓ DE BÉNS
I PERSONES EN ÈPOCA TARDOANTIGA I MEDIEVAL

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**ARCHAEOLOGY OF MOBILITY: CIRCULATION OF GOODS
AND PEOPLE IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES.
MATERIAL, TECHNICAL AND CULTURAL EXCHANGES
FOR THE CONSTRUCTION OF A SOCIETY**

ARQUEOLOGIA DE LA MOBILITAT: CIRCULACIÓ DE
BÉNS I PERSONES EN ÈPOCA TARDOANTIGA I MEDIEVAL.
INTERCANVIS MATERIALS, TÈCNICS I CULTURALS
PER CONSTRUIR UNA SOCIETAT

Dades CIP recomanades per la Biblioteca de la UdG

CIP 931 ARC

Archaeology of mobility : circulation of goods and people in late antiquity and the middle ages. Material, technical and cultural exchanges for the construction of a society = Arqueologia de la mobilitat : circulació de béns i persones en època tardoantiga i medieval. Intercanvis materials, tècnics i culturals per construir una societat / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona - Edicions UdG : Documenta Universitaria, [2026]. – 1 recurs en línia (455 pàgines) : il·lustracions, mapes, gràfics. – (Moncrapa ; 04)
Conté: El comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía / Adolfo Fernández Fernández ... – Textos en català, anglès, francès, italià i castellà, resums en català, anglès i castellà. – Descripció del recurs: 16 juliol 2026
ISBN 978-84-9984-757-3 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-805-4 (Universitat de Girona)
I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- , editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Fernández Fernández, Adolfo. Comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía 1. Emigració i immigració – Història – Fins al 1500 2. Comerç – Història – Fins al 1500 4. Llibres electrònics
CIP 931 ARC

Moncrapa - 04

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© de l'edició: Universitat de Girona - Edicions UdG

© de l'edició: Documenta Universitaria®

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN: 978-84-8458-805-4 (Universitat de Girona)

ISBN: 978-84-9984-757-3 (Documenta Universitaria)

DOI: 10.33115/b/9788499847573

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part dels Projectes quadriennals de recerca finançats per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma» i «Gènesi i evolució del poblament litoral al nord-est peninsular en època medieval»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2026

Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0).

La llicència completa es pot consultar a: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Universitat
de Girona

Documenta
Universitaria

@DocUniv
documentauniversitaria.com

ÍNDEX

El comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía El caso del puerto de Vigo	9
Adolfo Fernández Fernández	
Saint-Blaise (<i>Ugium</i>) et sa région Un haut lieu des échanges méditerranéens au sein du <i>territorium</i> de la cité d'Arles	23
Marie Valenciano-Dumas	
Roses en el marc de les rutes comercials en època tardoantiga	37
Marc Bouzas i Lluís Palahi	
Échanges commerciaux et mobilités dans le sud-ouest de la France durant l'Antiquité tardive Études de cas	53
Vanessa Elizagoyen, Christian Scullier, Vincent Geneviève, David Guitton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon	
Influencia de las rutas marítimas en la transformación de las ciudades portuarias andalusíes Los casos de Almería, Cartagena y Denia	73
Raquel Bujalance Silva	
Vaixells i tripulacions com a transmissors de la tecnologia naval i el saber nàutic entre l'Atlàntic i la Mediterrània als segles XIV i XV Una visió des de l'arqueologia, la iconografia i la documentació escrita	91
Marcel Pujol i Hamelink	
African Red Slip Ware <i>Atlante</i> XA1a Lamps with impressions of the solidus celebrating Theodosius II's <i>Vota Vicennalia</i> (422 AD) Sardinian and Mediterranean evidence of a unique Artifact	109
Marco Muresu	
Àmfores mediterrànies i ocupació a les comunitats cristianes prepirinenques de Cova Colomera i els Altimiris	123
Walter Alegría Tejedor, Leandro Fantuzzi	
Materials arqueològics d'importació en les coves de Catalunya durant l'Antiguitat Tardana (s. IV-VI dC)	137
Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret-Mestre	
La céramique kaolinitique en Roussillon, un indicateur d'échanges commerciaux durant le haut Moyen Âge ?	155
Manon Géraud, Jérôme Kotarba	
Influencia y asimilación de técnicas foráneas en la cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara	169
Israel Jacobo Alcón García	

Visible and invisible traces of trade: an analysis of socio-economic dynamics in the late Middle Ages at Cencelle (Tarquinia, VT)	185
Flora Miele	
<i>Las pareis dels moros appellades alls palaus</i> Del vilar al mas arran d'un camí ramader al Montseny entre els segles IX-XII	203
Jaume Oliver-Bruy	
Conexiones entre aldeas Análisis y cálculos de movilidad en el entorno de <i>Eio</i> (Hellín, Albacete) entre los siglos VI y VIII	215
Torres Cortés, Marta	
Pensar la mobilitat més enllà de l'arqueologia Models, camins i simulacions digitals a la Serra de la Demanda	229
Sonia Medina Gordo i César González-Pérez	
El monestir de Santa Maria d'Amer i una ruta de transhumància (segles IX-XV)	241
Elvis Mallorquí	
Viatgers del so. L'expansió a Europa de l'arquet musical des de les Rutes de la Seda	261
Laura de Castellet	
De la costa mediterrània a la serralada pirinenca Àrees d'abastiment, mobilitat i circulació de béns, idees i persones en la gènesi del monacat occidental (el cas dels Altimiris)	273
Marta Sancho i Planas	
Bâtir les palais publics Circulations politiques et architecturales entre Provence et Italie (XII ^e -XIII ^e siècles)	287
Simone Balossino	
<i>Marmora tarraconenses</i> . Reciclatge i exportació de marbres i pedra de la vella Tàrraco entre l'antiquitat tardana i l'edat mitjana	307
Joan J. Menchon Bes	
L'Hospital de Sant Joan de Martorell (segle XIII) Un centre assistencial en un node viari	321
Alfred Mauri Martí, Esther Travé Allepuz, Isidre Ot Padilla	
Cristians sirians a la Mediterrània occidental postimperial (segles V-VIII) L'evidència de les fonts literàries i arqueològiques	335
Raúl Villegas Marín, Jordina Sales-Carbonell	
Mobilitat i permanència al jaciment de l'Esquerda Una lectura arqueològica de llarga durada	345
Imma Ollich i Castanyer, Esther Travé Allepuz, Albert Pratdesaba i Sala, Montserrat de Rocafiguera i Espona, Maria Ocaña i Subirana	

Los enterrados en el anfiteatro de Albenga (SV-Italia)	361
Nuevas interpretaciones para una reconstrucción social de una capital local en la Antigüedad Tardía	
Stefano Roascio, Elena Dellù, Giuseppina Spadea, Alessandro Bona	
Los que vinieron del norte. La materialidad catalana en la construcción de la sociedad del reino de Valencia en el siglo xiv	375
El ejemplo de la Pobla de Ifach (Calp, Alicante)	
José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira	
Trasferimenti di uomini - trasferimenti di tecniche. Interazioni e scambi tra Oriente ed Occidente nel corso del medioevo	393
Il caso del <i>Tempietto Longobardo</i> di Cividale del Friuli (Italia, UD)	
Stefano Roascio, Aurora Cagnana, Alessandro Zucchiatti	
Le migrazioni degli Slavi nel Nord Est italiano durante l'Alto Medioevo (vi-x sec.) e la formazione della Carantania	413
Evidenze archeologiche e fonti scritte	
Ettore Bianchi, Aurora Cagnana	
Abstracts (català)	423
Abstracts (español)	435
Abstracts (english)	447

EL COMERCIO CON ORIENTE EN LA FACHADA ATLÁNTICA DURANTE LA ANTIGÜEDAD TARDÍA

EL CASO DEL PUERTO DE VIGO

Adolfo Fernández Fernández¹

INTRODUCCIÓN

Los avances en la investigación sobre el comercio tardoantiguo en la fachada atlántica han demostrado una importante «anomalía» en el registro arqueológico atlántico durante el s. VI y los inicios del s. VII, especialmente si lo comparamos con registros contemporáneos del Mediterráneo occidental como, por ejemplo, Cartago, Roma o Tarragona (Reynolds, 2009). Esta anomalía se manifiesta mediante la presencia en los registros cerámicos de una importante cantidad de importaciones provenientes de la zona oriental del Mediterráneo. Esta orientalización alcanza su pico máximo en determinados contextos del Horizonte C atlántico (Fernández Fernández, 2014), superando a productos provenientes del norte de África o incluso de la península ibérica. Este horizonte se fecha entre la segunda mitad del s. VI y los inicios del s. VII d.C. Esta «orientalización» es un proceso progresivo que comienza en las décadas centrales del s. V (Horizonte B), cuando comienzan a llegar a los yacimientos atlánticos ánforas orientales y vajilla fina salidas de centros de producción orientales. Este proceso se observa perfectamente en el registro de la ría de Vigo, pero también en otros yacimientos de la fachada atlántica como Lisboa, *Conimbriga*, Braga, Burdeos o Tintagel. En este artículo presentaremos contextos y datos de estos yacimientos para analizar el proceso de orientalización del registro, sus ritmos y cuándo y dónde alcanza su exponente máximo

---

¹ Profesor Titular de Arqueología de la Universidad de Vigo. Investigador del GEAAT, Grupo de Estudos de Arqueoloxía, Antigüidade e Territorio de la Universidad de Vigo. Investigador colaborador del CEIS20 (UC) y del CECH (UC). <https://orcid.org/0000-0003-2981-6604>
adolfo@uvigo.es

LA ORIENTALIZACIÓN DEL REGISTRO DESDE EL S. V A INICIOS DEL S. VII

Durante las décadas centrales del s. v se observa un descenso de las importaciones norteafricanas en todo el Mediterráneo (Mukai, 2023), un proceso que también afecta a la fachada atlántica (Fernández Fernández, 2014, p. 423). Esta bajada en el abastecimiento de productos africanos, debido posiblemente a la inestabilidad sociopolítica de este momento, permite un cambio de tendencia que se manifiesta con la paulatina llegada de productos (sobre todo ánforas y vajilla fina) desde oriente hacia los mercados occidentales. Parece que los productos orientales y los *mercatores* que controlaban esos productos vieron en los mercados atlánticos un nicho de mercado donde además podrían abastecerse de materias primas y productos tan apreciados como los metales. Los conjuntos materiales de yacimientos como Braga y *Conimbriga* son muy esclarecedores del impacto de la llegada de estos productos a los mercados de la fachada atlántica. En *Conimbriga* (Fig. 1b), las vajillas finas orientales (LRC y LRD) suponen un 23 % del total de vajilla fina con dataciones entre finales del s. v y mediados del s. vi (Costeira y Fernández Fernández, en prensa). Si observamos las proporciones de vajilla fina en *Bracara Augusta* (Fig. 1a) con las mismas fechas, la LRC llega a suponer un 44,4 % de la vajilla importada en este momento, muy cerca de las tunecinas.

Figura 1. Tablas de contabilización (NMI) de vajillas finas importadas entre finales del s. V y mediados del s. VI de *Bracara Augusta* (a) (en Fernández Fernández, en prensa) y de *Conimbriga* (b) (en Costeira y Fernández Fernández, en prensa).

Producción	NMI	%	Sub-producción	NMI (%)
ARS	86	53,1	Lucernas	5 (3,1)
			ARS C5	3 (1,9)
			ARS D	78 (48,1)
LRC	71	44,4		
LRD	2	1,9		
DSP	1	0,6		
Total	160	100,0		

a

Producción	NMI	%	Sub-producción	NMI (%)
ARS	40	61,5	Lucernas	4 (6,2)
			ARS C5	2 (3,0)
			ARS D	34 (52,3)
LRC	13	20,0		
LRD	2	3,0		
Cerámicas grises tardías	10	15,5		
Total	65	100,0		

b

En Vigo, la LRC y LRD de los contextos urbanos de los horizontes B1 y B2 llegan a suponer un 34 %, frente a un 53 % de vajilla tunecina, un 7 % de DSP Aquitana y un 6 % de otras producciones minoritarias. Por lo tanto, una situación muy similar a la observada en Braga, en aquellos momentos ciudad capital del reino suevo. En estos tres yacimientos (Vigo, Braga y *Conimbriga*), las ánforas orientales LRA 1, LRA 2, LRA 3, LRA 4 y contenedores de la familia Agora 273 son los mayoritarios frente a las ánforas tunecinas e incluso frente a contenedores sudhispánicos.

En este mismo período, en el SW de la actual Inglaterra (Cornualles), el proceso de orientalización y, por lo tanto, de dominio de los productos originarios de las provincias orientales (ánforas y vajillas finas) está ya totalmente consolidado. En las recientes excavaciones en Tintagel Castle (TCARP), en Cornwall, se recuperó un importante conjunto de materiales importados contextualizados datados entre finales del s. v y mediados del s. vi (Duggan, en prensa). En este conjunto se recuperaron 14 individuos de LRC y solamente 2 individuos de ARS y 2 individuos en DSP Aquitana (*Ibid.*, Table. 1). Entre las ánforas, un total de 16 de origen oriental (LRA 1, 2, 3 y posibles Agora 273) frente a 9 contenedores de otras producciones (*Ibid.*). En Bantham (Kingsbridge) se recuperó un conjunto de materiales importados con una datación de inicios del s. vi (Reed et al., 2011). El 65 % de las ánforas eran de origen oriental —en su mayoría LRA 1B— y los dos individuos de vajilla fina son Hayes 3 en LRC. En los yacimientos de Irlanda, la

situación es similar (dominio de las ánforas orientales y presencia de LRC), aunque siempre con conjuntos muy reducidos en cuanto a NMI. En Garranes (Cork) se recuperó un conjunto de importaciones de más envergadura caracterizado por 8 individuos de LRA 1, 1 individuo de LRA 2 y individuo de LRC de la forma Hayes 3 (Ó Ríordáin, 1942; O'Brien y Hogan, 2021).

A pesar de no contar con datos acotados de este periodo de Burdeos, podemos asegurar a partir de publicaciones, especialmente de conjuntos anfóricos bordeleses de la plaza Camille Jullian (Berthault, 1999; 2012), que en esta categoría también dominan los envases de origen oriental (57 %) frente a los tunecinos (32 %). Sin embargo, puede ser que en este periodo las vajillas tunecinas sean todavía mayoritarias, como acontece en los yacimientos atlánticos de Portugal, Galicia y de la costa cantábrica (Rodríguez Nóvoa y Fernández Fernández, en prensa).

A modo de síntesis, podemos indicar que para este horizonte de intercambios en la fachada atlántica observamos un aumento del peso de las vajillas finas orientales frente a las tunecinas que, sin embargo, siguen siendo todavía las mayoritarias en *Conimbriga*, Braga, Vigo y posiblemente también en la costa francesa. En estos mismos sitios, las ánforas orientales, con un dominio de los tipos LRA 1 y LRA 2, ya son mayoritarias frente a otros orígenes productores. Sin embargo, la situación en ese mismo momento en las islas británicas es ya diferente, con un dominio total de los productos orientales frente a los norteafricanos, una situación que nos avanza la realidad importadora del Atlántico a partir de la segunda mitad del s. VI.

Los contextos del Horizonte C de Vigo: la orientalización del registro atlántico

Por desgracia, apenas conocemos contextos de la fachada atlántica con presencia de importaciones de origen mediterráneo y con cronologías posteriores al c. 550. El conjunto más amplio y posiblemente mejor conocido proviene de la zona portuaria de la ciudad de Vigo (O Areal) y fue publicado en 2014 (Fernández Fernández, 2014). Los cuatro contextos publicados (contextos 19, 20, 21 y 22) se han fechado entre finales del s. VI y los inicios del s. VII, con algún material que podría fecharse hasta los decenios centrales del s. VII, conformando lo que se ha designado como Horizonte C (*Ibid.*). En estos contextos asistimos a un dominio de los productos de origen oriental frente a los productos originarios de otras zonas, incluida la propia península ibérica. Si analizamos los datos recopilados en la figura 2, vemos que en todas las categorías presentes (vajilla fina, ánforas, cerámicas comunes/cocina y lucernas) los productos orientales son claramente dominadores en cuanto a NMI. La LRC y la LRD en conjunto suponen un 60 % del total, es decir, que casi 2 de cada 3 piezas recuperadas en Vigo son de procedencia oriental. Las ánforas presentan una proporción similar, siendo las orientales las mayoritarias frente a tunecinas e hispánicas, al suponer un 62,4 % del total; es decir, casi 2/3 de todas las ánforas son también de origen oriental. Esa misma proporción la observamos en las lucernas, a lo que tenemos que añadir la presencia de hasta 3 Late Roman Unguentarium (Fig. 2). Una de las grandes novedades de este contexto y, por extensión, de toda la fachada atlántica, es la presencia de un importante conjunto de cerámicas comunes y de cocina de producción oriental. En este caso, las diferentes producciones identificadas suponen un 50 % del total entre las producciones importadas, casi a la par de las E ware de posible origen aquitano.

Vajillas Finas	NMI	Total
TSA (<i>ARS</i>)	80	35 %
TSF (LRC)	132	58 %
TSCh (LRD)	4	2 %
DSP A	13	6 %
Total	229	-

Figura 2. Tabla de contabilización (NMI) de cerámicas importadas de los contextos 19, 20, 21 y 22 de O Areal (Vigo) (a partir de Fernández Fernández, 2014, p. 446, Tabla 51). En gris, los productos orientales.

Ánforas	NMI	Total
A. Africanas	18	17,8 %
K. 35A	1	5,5 %
K.41	1	5,5 %
K.45?	1	5,5 %
K.55	1	5,5 %
K.62	6	33,3 %
K.61	4	22,2 %
<i>Spatbeia</i>	2	11 %
Indet.	2	11 %
A. Orientales	63	62,4 %
LRA 1	48	76 %
LRA 2	5	7,9 %
LRA 13	1	1,6 %
LRA 4	4	6,3 %
LRA 5	-	-
LRA 7	1	1,6 %
LRA 10 (Pieri 2005)	1	1,6 %
<i>Samos Cistern Type</i>	1	1,6 %
Indet.	2	3,2 %
A. Sud-Hispánicas	8	8 %
Guadalquivir	2	25 %
Huelva	5	62,5 %
Málaga?	1	12,5 %
A. Lusitanas (Tipo Vigo y Almagro 51c late)	6	6 %
Baleares (K. 79)	1	1 %
Indeterminadas	6	6 %
Total	103	-

Cerámicas de Comunes y de Cocina importadas	NMI	Total
Eware	44	46,3 %
Común Africana	3	3,6 %
Levantina (Israel-Palestina)	2	2,1 %
Limyra (Licia)	5	5,3 %
Egeo	24	25,3 %
Antioquía	17	17,9 %
Total	95	-

Lucernas	NMI	-
Africanas	2	22,2 %
Orientales	6	66,6 %
Sud-hispánicas	1	11,1 %
Total	9	-

LRU	NMI	-
LRU Type 1 (Pieri 2005)	3	-
Total	3	-

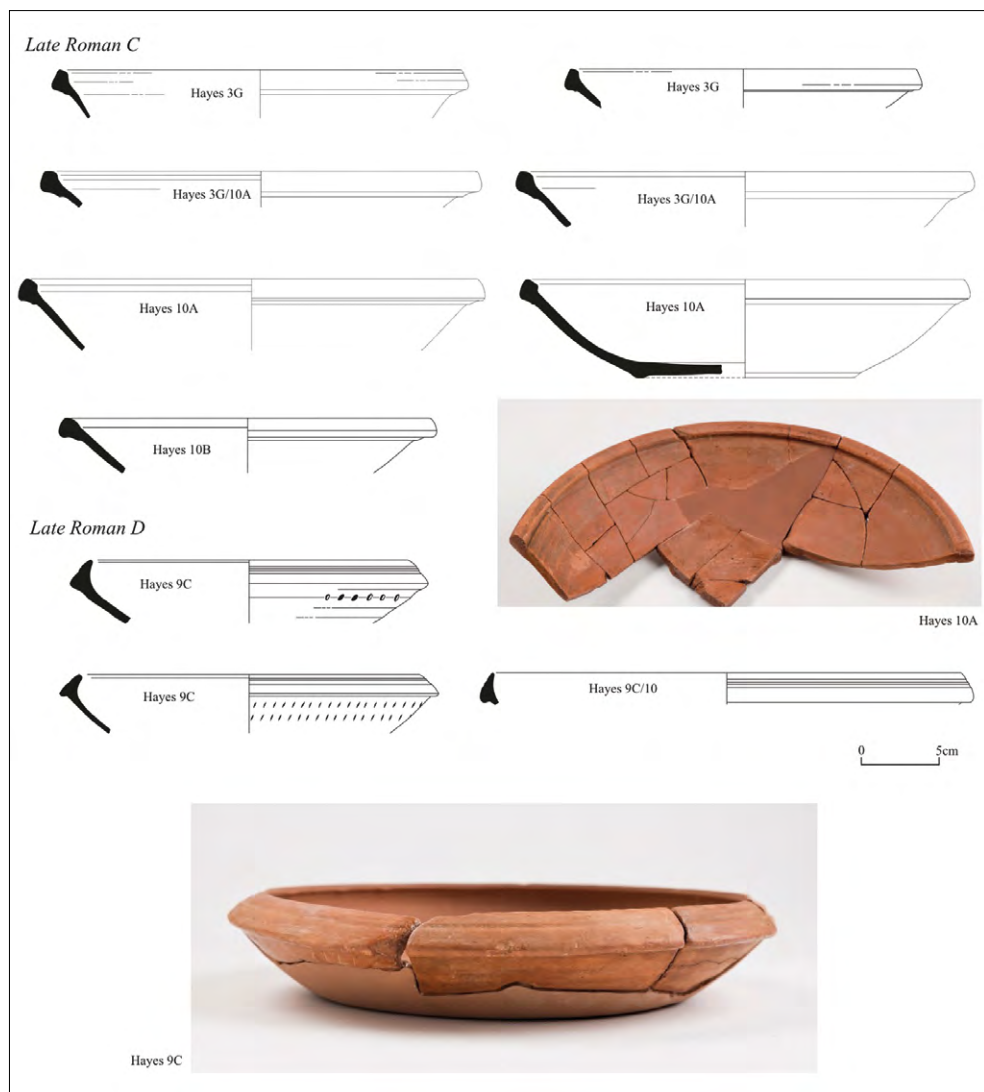

Figura 3. LRC y LRD de los contextos 19-22 de O Areal (Vigo) (a partir de Fernández Fernández, 2014).

En estos contextos contabilizamos 132 individuos de LRC, estando representadas las formas Hayes 3F, 3G y, sobre todo, un grupo de piezas con perfiles a caballo entre la forma 3G y la 10A y que hemos designado como Hayes 3G/10A. Además, se han documentado piezas con perfiles «poco habituales» (Hayes 3 de borde reentrante), posibles variantes tardías de formas como la Hayes 5 o la Hayes 6, junto a las formas típicamente tardías (Hayes 10A y 10B) de la producción (Fig. 3). Las piezas focenses de estos contextos conforman posiblemente —por calidad y por cantidad— el conjunto de LRC conocido más importante de todo Occidente. La LRD también está presente con formas anteriormente desconocidas en los contextos de la costa atlántica e incluso del mediterráneo occidental (Fig. 3). En estos contextos se recuperaron individuos de las formas Hayes 9C y un individuo que podría situarse entre la 9C y la forma Hayes 10 (Fernández Fernández 2014: 268). En cuanto al repertorio oriental anfórico, destaca el total dominio de las LRA 1B, con pastas posiblemente tanto chipriotas como de la costa siria, seguidas de las LRA 2B egeas y LRA 4 palestinas (Fig. 4). También se han documentado tipos tan poco habituales en la costa atlántica como las *Samos Cistern Type* y, sobre todo, un individuo de LRA 7 egipcia (Fig. 4).

Figura 4. Ánforas orientales de los contextos 19-22 de O Areal (Vigo) (a partir de Fernández Fernández, 2014).

Entre las cerámicas comunes (Fig. 5) destacamos un importante conjunto de piezas (morteros, jarras, tapaderas y ollitas/pequeñas ánforas) originarias de la zona de Hatay-Antioquía (Fernández Fernández y Capelli, 2014). De esa misma zona —con pastas muy similares ofiolíticas— proviene también un conjunto de lucernas de tipo «galet»/Vessberg Type 20, las lucernas más importantes en NMI en estos contextos. Hemos documentado también cazuelas y tapaderas CATHMA 4a/4b de la zona libanesa, ollas, sartenes y hervidores de la zona de Lymira (Reynolds Ware 11g) (Reynolds, 1995) y un importante conjunto de ollas y sartenes en pastas micáceas de la costa egea (Reynolds Ware 6), posiblemente producidas en la zona de Éfeso o Focea (Fig. 5).

Por último, señalar también la presencia en estos contextos de tres LRU del Type 1 de la tipología de D. Pieri (2005), posiblemente fabricados en el sur de la actual Turquía (Cilicia-Panfília-Licia) (Fig. 5).

DISCUSIÓN

La escasez de contextos similares a los de Vigo en la costa atlántica nos limita a la hora de poder proponer patrones de abastecimiento para este período. Apenas podemos incluir en nuestro análisis, además de algunas piezas aisladas con cronologías de finales del s. VI e inicios del s. VII, dos conjuntos atlánticos. Uno de ellos se

documentó en las excavaciones de la plaza Camille Jullian de Burdeos. La vajilla fina recuperada se podría fechar en la segunda mitad del s. VI y supone un contexto netamente diferente al vigués (Bonifay, 2012). En este caso, las vajillas tunecinas son mayoritarias (87,5 %) frente a la LRC (12,5 %). A pesar de esta discrepancia, las formas tunecinas son las mismas que aparecen en los contextos del horizonte C de Vigo, lo que puede indicar un abastecimiento de la ciudad francesa a través de la ruta atlántica. Lo que parece claro es que la LRC no era demandada por la ciudad en un momento que ya domina los mercados atlánticos. El otro contexto atlántico lo localizamos en Lisboa, en el conocido como Palacio de Penafiel (De Maan y Banha, 2015), fechado recientemente entre el 550 y el 575 d.C. (Quaresma y Banha, 2022). En este conjunto encontramos un contexto típico con un dominio

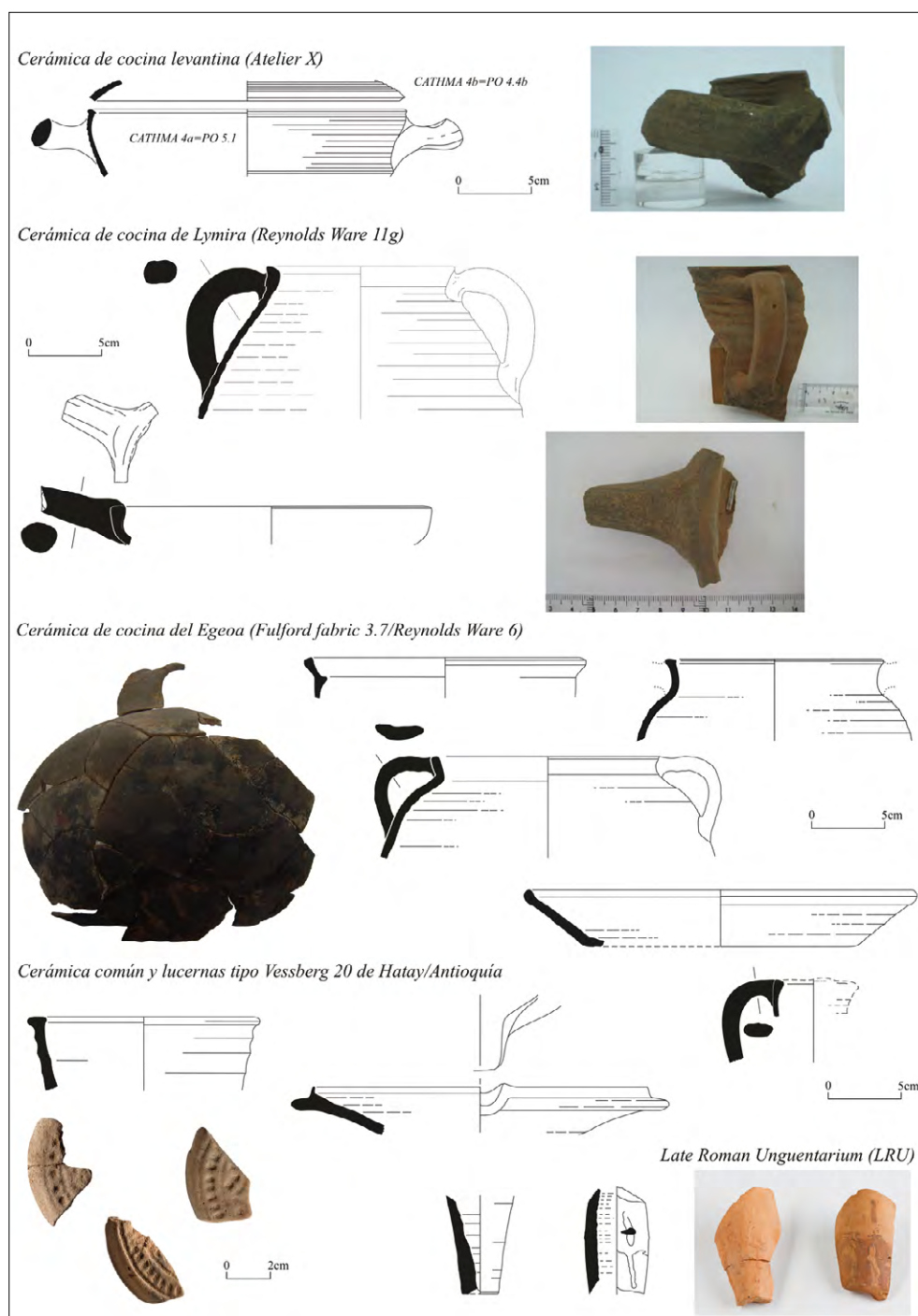

Figura 5. Cerámicas comunes, de cocina, lucernas y ungüentarios orientales de los contextos 19-22 de O Areal (Vigo) (a partir de Fernández Fernández, 2014).

de las ánforas orientales frente a las norteafricanas y la presencia de LRC en proporciones similares. Su datación, centrada en el tercer cuarto del s. VI, lo sitúa en una posición «bisagra» entre los horizontes B y C.

La ruta ente el *Oriens* y el Atlántico

Un repaso rápido por los productos orientales detectados en los contextos tardíos de Vigo nos lleva directamente hacia el Egeo. Así lo demuestran las importantes cantidades de LRC (más de un millar de individuos contabilizados hasta el momento en Vigo), cerámicas de cocina, cerámicas comunes y ánforas originarias de centros productores egeos como la LRA 2 —que en Vigo aparece en elevadas proporciones— y la LRA 3 salida de la propia Éfeso. La región Focea-Éfeso-Sardis podría ser considerado el foco principal de este comercio. Más aún con los recientes hallazgos en la zona de O Areal de las primeras piezas de la producción de vajilla fina denominada *Ephesian Red Slip Ware* detectadas fuera de la región de Éfeso (Fernández Fernández et al., Sagvntum, 2026), o nuevas formas de cocina egeas como los *Fulford Bowl 35* detectadas en la Parcela 31 de la calle Rosalía de Castro (Vigo). Sin embargo, la enorme diversidad de productos de otras regiones nos hace plantearnos una ruta más compleja y con múltiples ramificaciones frente a una ruta directa. No podemos olvidarnos de la conexión «siria» con Antioquía y los productos del golfo de Iskenderun y la isla Chipre que hemos detectado en Vigo. La ruta entre las metrópolis de Antioquía y Éfeso navegando por la costa sur de la actual Turquía es una de esas ramificaciones que aparecen claramente cuando analizamos el registro vigués. Los barcos que realizaban esta ruta entre las metrópolis orientales fondeaban en puertos de las provincias de Panfilia, Licia y Caria incorporando a sus fletes productos que posteriormente engrosarían los cargamentos hacia el atlántico. De estas regiones provienen los LRU, la propia vajilla Late Roman D, las cerámicas de cocina de Lymira y ánforas LRA 1B. De la propia región de Antioquía y del este de la isla de Chipre proceden las cerámicas comunes ofiolíticas, las lucernas «Vessebrg Type 20» y ánforas LRA 1 con esas mismas pastas. Otros productos como las cerámicas de cocina libanesas o las ánforas egipcias vislumbran otras conexiones secundarias que servían para engordar y diversificar estos cargamentos. Desde el Egeo, los barcos se dirigirían hacia la fachada atlántica deteniéndose en múltiples escalas donde se completaban los cargamentos (Baleares, Alicante, Huelva, Lisboa...), con un destino final en el puerto de Vigo que aparece en estos siglos como un auténtico emporio comercial y un puerto nodal dentro de este entramado comercial con Oriente.

Cargamentos heterogéneos

Lo que nos ha dejado visible el registro arqueológico es solo una parte de lo que transportarían los barcos orientales hacia las costas atlánticas. Para los productos de retorno todavía conocemos muchos menos datos y casi siempre nos movemos en la mera suposición. Las fuentes nos han ayudado a completar muchos de estos productos que viajarían en las bodegas de los barcos durante la tardoantigüedad. En el capítulo 28 de la Vida de Juan el Limosnero, patriarca de Alejandría entre el 610-620, se relata la historia de trece barcos de 10.000 *modii* de capacidad que tuvieron que buscar refugio en el Adriático. Nos informa de su cargamento que estaría conformado por productos secos (frutos secos) posibles medicinas

—(*xerophorta*), ropa (*himatia*), objetos de plata (*argyros*) y otros objetos de alto coste (*pragmata anagkia*), con un valor total aproximado de 3.400 libras de oro (en Mundell Mango, 2001, p. 97-98). En los Horóscopos de Alejandría, también se nos relata la carga de dos navíos que parten del puerto egipcio (c. 479) hacia Esmirna cargados con pájaros, libros, papiros, bronce y medicinas (*Ibid.*). Gregorio de Tours (en Pieri, 2005, p. 154) en varias de sus obras nos indica algunos productos que alcanzaban los mercados galos: papiros —utilizados como soporte habitual de escritura—, ropas de lino, dátiles o pistachos de Egipto; objetos litúrgicos en metal y ampulas de Constantinopla y Siria; pimienta, canela, comino, nuez moscada y otras especias de Asia; colmillos de elefantes del oeste de África y de la India; esmeraldas de Nubia; perfumes de Saba...etc.

Estas menciones textuales de la época nos vislumbran un comercio heterogéneo, complejo y cargado de productos orgánicos que no han sido recuperados en contextos de destino. Además de todos estos datos, las fuentes nos han dejado algunas menciones directas de productos que pudieron tener un especial protagonismo en la ruta con oriente. En una misiva que envía Venancio Fortunato, obispo de Poitiers a Martin de Braga señala:

Detulit puppis illa reliquis forsitan alumen, mihi uestri colloqui certe lumen; commercium, tali discrepante mercatur, quod aliis illud ad pretium, hoc nobis ineptum. Illinc restinguitur, hinc purgatur, illud inficit, hinc niuescit (Ad Martinum episcopum Galliciae) (Maciel, 1996, p. 71 a partir de Venancio Fortunato: PL 88, p. 180)

Tal vez, ese barco a otros trajese alumbre, a mí, ciertamente me trajo el lumen de vuestras palabras; y tal comercio, con mercancías variadas a los otros le hacía un precio, pero a nosotros nos lo fue ofrecido desinteresadamente. Allí adstringe, aquí limpia, más allá tinta, aquí blanquea.

La cita alude a un producto de origen oriental, el alumbre, probablemente producido en Focea, cuya llegada a las costas atlánticas puede situarse durante el siglo VI. Asimismo, el pasaje sugiere que, desde estos puertos, el producto habría sido redistribuido hacia otros enclaves de la costa francesa, desde donde alcanzaría posteriormente mercados del interior, como la ciudad de Poitiers. En el capítulo 8 de la *Vida de Juan el Limosnero*, patriarca de Alejandría (c. 610-620), se narra un episodio relativo a un navío de gran tamaño (*gazelle*) que parte de Alejandría cargado con 20.000 *modii* de grano egipcio, fletado por la propia Iglesia con el objetivo de aliviar una hambruna en el occidente atlántico (Mundell Mango, 2001, p. 96). Algunos autores han querido ver en este pasaje una referencia a Britania (Campbell y Bowles, 2009). Sin embargo, esta hipótesis plantea ciertas dificultades, ya que en la actualidad no se conocen en las islas británicas materiales de procedencia mediterránea que puedan fecharse en estas cronologías. Por el contrario, contextos datables en estas fechas sí están documentados en Vigo, donde, además, se registra uno de los conjuntos más claramente ‘orientalizados’. En este sentido, no puede descartarse que la mención recogida en la *Vida de Juan el Limosnero* esté haciendo referencia a la actual Galicia.

Mientras que para los productos orientales contamos con un repertorio bastante completo gracias al registro arqueológico y a los datos proporcionados por las fuentes, para los productos de retorno hacia Oriente apenas disponemos de información segura, por lo que, hasta el momento, nos movemos principalmente en

el terreno de las hipótesis. Entre los productos que pudieron formar parte de estos intercambios se han propuesto esclavos, pieles, cueros, madera o miel. No obstante, todo apunta a que fueron los metales atlánticos los que desempeñaron un papel central y, probablemente, actuaron como uno de los principales motores de esta ruta de comercio a larga distancia durante el siglo VI y comienzos del VII. La riqueza minero-metalúrgica de los territorios atlánticos —especialmente en estaño, plomo y oro— debió de constituir un factor de gran relevancia en estos circuitos comerciales. Sin embargo, en la actualidad carecemos de evidencias arqueológicas que permitan confirmarlo con seguridad; tan solo disponemos de algunas menciones a dicha riqueza, las cuales indican, en cualquier caso, que esta era conocida en la época. En la historia sobre el navío que parece transportar grano desde Egipto hacia el norte atlántico se completa con el modo de pago de tal cantidad de cereal: la mitad en numerario a 1 *solidus per modii* (10.000 *solidi*) y la otra mitad en lingotes de estaño (Mundell Mango, 2001, p. 96). Esta referencia al estaño nos indica que era un metal cotizado y demandado en oriente y que su fuente principal eran los territorios atlánticos.

CONCLUSIONES

En trabajos anteriores ya hemos propuesto diversas hipótesis para explicar las posibles causas que pudieron motivar la existencia de esta ruta de larga distancia entre los puertos sirios y del Egeo y la fachada atlántica durante el siglo VI y, al menos, las primeras décadas del VII (Fernández Fernández 2014; 2018). Para comprender una situación tan singular resulta necesario analizarla desde la perspectiva de los productos que circulaban por estos circuitos comerciales, tanto aquellos procedentes de Oriente como los que habrían conformado los cargamentos de retorno. A ello debe añadirse, además, la consideración de todos aquellos bienes que no han dejado huella en el registro arqueológico y que, sin duda, formaban parte de las cargas tanto de ida como de vuelta. Este conjunto de productos es el que hemos denominado «comercio invisible», en contraposición a la «visión anforizada» que tradicionalmente ha condicionado nuestra comprensión de estos intercambios en la Antigüedad (Fernández Fernández 2018).

En la actualidad conocemos mucho más acerca del comercio y la economía de la fachada atlántica durante la Antigüedad tardía; sin embargo, aún quedan numerosas cuestiones por resolver. Para avanzar en su comprensión resulta imprescindible adoptar un enfoque interdisciplinar que integre el estudio de los materiales en contexto estratigráfico, el análisis de las fuentes escritas y las *archaeological sciences*. Solo mediante esta aproximación será posible profundizar en las causas que explican el proceso de orientalización del registro arqueológico atlántico.

Cabe señalar, además, que, en pleno auge de las importaciones mediterráneas, hacia mediados del siglo VI, cesa la redistribución de estos productos hacia las islas británicas. Las causas de esta interrupción en el abastecimiento continúan sin haber sido explicadas de manera satisfactoria, especialmente si se tiene en cuenta que, en esas mismas cronologías, estos productos siguen llegando en mayor cantidad y diversidad al puerto de Vigo.

Tampoco sabemos nada, o casi nada, acerca de quiénes pudieron estar detrás de este lucrativo comercio. Se ha propuesto la posible participación de la Iglesia, del propio Estado bizantino o incluso de iniciativas privadas. Sin embargo, en la actualidad carecemos de datos suficientes que permitan respaldar de manera concluyente cualquiera de estas hipótesis.

Del mismo modo, sigue siendo necesario esclarecer qué ocurre tras el primer tercio del siglo VII, momento a partir del cual dejan de documentarse importaciones mediterráneas en el puerto de Vigo. En este sentido, resultará de gran importancia avanzar en el conocimiento de determinados productos atlánticos, como la *E ware*, una producción posiblemente aquitana que se difunde ampliamente por las islas británicas y Galicia desde la segunda mitad del siglo VI hasta el siglo VIII d.C. Un proyecto actualmente en curso tiene como objetivo la caracterización arqueométrica de esta producción, así como la clarificación de su cronología y de sus patrones de difusión, lo que permitirá comprender mejor las dinámicas del comercio atlántico durante los siglos VII y VIII.

BIBLIOGRAFÍA

- Berthault, F. (1999). Les amphores de la Place Camille-Jullian à Bordeaux. *Aquitania*, XVI, 251-293.
- Berthault, F. (2012). Un site fondamental pour l'étude des amphores. En L. Maurin, *Un quartier de Bordeaux du I au VIIIe siècle: Les fouilles de la Place Camille-Jullian 1989-1990. Documents Archéologiques du Grand Sud-Ouest* 3 (pp. 311-325). Bordeaux: Ausonius Éditions.
- Bonifay, M. (2012). Les céramiques sigillées africaines et phocéennes tardives. En L. Maurin, *Un quartier de Bordeaux du I au VIIIe siècle: Les fouilles de la Place Camille-Jullian 1989-1990. Documents Archéologiques du Grand Sud-Ouest* 3 (pp. 251-258). Bordeaux: Ausonius Éditions.
- Campbell, E., & Bowles, C. (2009). Byzantine trade at the edge of the world. En M. Mundell Mango (Ed.), *Byzantine trade, 4th-12th centuries: The archaeology of local, regional and international exchange. Papers of the Thirty-Eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004* (pp. 297-313). Archaeopress.
- Costeira, R. & Fernández Fernández, A. (2026). Tracing Late Roman pottery networks in Conimbriga (north of Lusitania, Portugal) between 4th and 6th centuries C. En A. Fernández Fernández, A. A. Rodríguez Nóvoa & P. Valle Abad (Eds.), *Trade relations between the Strait of Gibraltar and the North Sea in Late Roman times. Ceramics and Atlantic Connections II, Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, Springer Nature.
- Duggan, M. (2026). Ceramics and Atlantic Connections to Cornwall and South West Britain in Late Antiquity. En A. Fernández Fernández, A. A. Rodríguez Nóvoa & P. Valle Abad (Eds.), *Trade relations between the Strait of Gibraltar and the North Sea in Late Roman times. Ceramics and Atlantic Connections II, Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, Springer Nature.

- Fernández Fernández, A. (2014). *El comercio tardoantiguo (ss. IV-VII) en el noroeste peninsular a través del registro cerámico de la Ría de Vigo*. Oxford: Archaeopress
- Fernández Fernández, A. (2018). Un análisis del comercio tardoantiguo en el noroeste atlántico desde los productos transportados por vía marítima. En J. M. Tejado Sebastián (Coord.), *Vislumbrando la Tardoantigüedad: Una mirada desde la arqueología* (pp. 137-168). Logroño: Instituto de Estudios Riojanos.
- Fernández Fernández, A. (2026). Late Antique Pottery Supply in Bracara Augusta (Braga, Portugal). En A. Fernández Fernández, A. A. Rodríguez Nóvoa & P. Valle Abad (Eds.), *Trade relations between the Strait of Gibraltar and the North Sea in Late Roman times. Ceramics and Atlantic Connections II, Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, Springer Nature.
- Fernández Fernández, A., & Capelli, C. (2014). Una producción de cerámica común y de lucernas del Medio Oriente (Antioquía?) identificadas en Vigo (Galicia, Spain). *RCRFA Acta*, 681-690.
- Fernández Fernández, A., González Cesteros, H., Tuset Estany, J. & Rodríguez Nóvoa, A. A. (en prensa). Late Antique Ephesian Fine Wares on the Atlantic: New Long-Distance Trade Evidence from Vigo (NW Spain).
- Maciel, M. J. (1996). *Antiguidade tardia e paleocristianismo em Portugal*. Lisboa.
- Mukai, T. (2023). La céramique du Ve siècle en Méditerranée occidentale. *Antiquité Tardive*, 31(1), 193-202.
- Mundell Mango, M. (2001). Beyond the amphora: Non-ceramic evidence for late antique industry and trade. En S. Kingsley & M. Decker (Eds.), *Economy and exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity: Proceedings of a conference at Somerville College, Oxford, 29 May 1999* (pp. 87-106). Oxbow Books.
- Mundell Mango, M. (Ed.). (2009). *Byzantine trade, 4th-12th centuries: The archaeology of local, regional and international exchange. Papers of the Thirty-Eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004*. Archaeopress.
- Ó Ríordáin, S. P. (1942). The excavation of a large earthen ringfort at Garranes, Co. Cork. *Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature*, 47C, 77-150.
- O'Brien, W., & Hogan, N. (2021). *Garranes: An early medieval royal site in south-west Ireland*. Archaeopress.
- Pieri, D. (2005). *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (V^e-VIIe siècles)*. Institut français du Proche-Orient.
- Quaresma, J. C., & Silva, R. B. D. (2022). Olisipo-Lisbon (sector Palácio dos Condes de Penafiel): A very important context from AD c. 550-575 (fine wares, amphorae, glasses, coarse ware). *Ex Officina Hispana: Cuadernos de la SECAH*, 5, 163-212.
- Reed, S., Bidwell, P., & Allan, J. (2011). *Excavation at Bantham, South Devon, and post-Roman trade in south-west England. Medieval Archaeology*, 55(1), 82-138. <https://doi.org/10.1179/174581711X13103897378447>
- Reynolds, P. (1995). *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: The ceramic evidence* (BAR International Series 604). Oxford: Archaeopress.

- Rodríguez Nóvoa, A. A. & Fernández Fernández, A. (2026). Reassessing Late Roman Exchange Networks in the Cantabrian Seaboard. En A. Fernández Fernández, A. A. Rodríguez Nóvoa & P. Valle Abad (Eds.), *Trade relations between the Strait of Gibraltar and the North Sea in Late Roman times. Ceramics and Atlantic Connections II, Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, Springer Nature.
- Silva, R. B. D., & de Man, A. (2015). Palácio dos Condes de Penafiel: a significant late antique context from Lisbon. In *A Cerâmica Medieval no Mediterrâneo: Actas do X Congresso Internacional* (pp. 455-460). Câmara Municipal de Silves/Campo Arqueológico de Mértola.

SAINT-BLAISE (*UGIUM*) ET SA RÉGION

UN HAUT LIEU DES ÉCHANGES MÉDITERRANÉENS AU SEIN DU *TERRITORIUM* DE LA CITÉ D'ARLES

Marie Valenciano-Dumas¹

Située « près de l'embouchure du Rhône, dans un golfe retiré, comme dans un recoin de la mer »², la région de Fos-sur-Mer et des étangs de Saint-Blaise constitue un lieu d'accueil privilégié pour les navires de commerce dès le VIe siècle av. J.-C. Il s'agit d'un territoire de frontière, le plus bas de la France continentale³, marquant la rupture entre la Camargue à l'ouest et les premiers reliefs rocheux de la basse Provence occidentale à l'est. Cet environnement particulier bénéficie d'un terroir riche marqué par la présence d'un chapelet d'étangs saumâtres, pourvoyeur de sel⁴ qui se forme *sine artificio hominis*. Vecteur indéniable de richesse, ces salines ont fait l'objet d'une visite de l'évêque saint Hilaire d'Arles au Ve siècle ap. J.-C. Ces étangs sont également propices au développement de ressources halieutiques, notamment conchyliologiques : huître (*ostrea lamellosa*), peignes glabres (*proteopecten glaber*) et moules (*mytilus sp.*) (Brien-Poitevin 1993). Ces ressources sont également complétées par les produits de l'élevage, de la chasse et de l'agriculture qui marque encore le paysage actuel (Trément 1999).

Ce golfe est particulièrement dynamisé vers 20 av. J.-C. lors de la mise en place de la *statio* du port de Fos et du creusement du canal de Marius (Fontaine, Marty, El-Amouri *et al.* 2019). Aujourd'hui, cette région de l'ouest de l'étang de Berre qui s'étend sur 50 km², est lourdement défigurée par les infrastructures industrialo-portuaires installées depuis les années 1960.

Au cours de l'Antiquité tardive, concordant avec un remaniement profond du port de *Fossae Mariana*, c'est sous l'égide d'une élite d'origine urbaine fortement liée à la diffusion du christianisme et au pouvoir ostrogothique du VIe siècle que l'agglomération de Saint-Blaise (*Ugium*) se développe sur les ruines d'un ancien *oppidum*. Celui-ci est placé légèrement en retrait du littoral, à environ 5 km, mais occupe un plateau rocheux qui domine toute la baie. A ce titre, Fos, port

1 Métropole Aix-Marseille Provence, membre associée Aix-Marseille Université, CNRS, LA3M, UMR 7290, Aix-en-Provence, France.

2 Justin, *Abrégé des Histoires Philippiques de Troque Pompée*, XLIII, III, 4-13, M. Iuniani Iustini, *Epitome Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, ed. O. Seel, Leipzig, BT, 1935.

3 La surface des étangs est située entre -5 m et -10 m NGF.

4 « dans cet étang, le sel se forme sans l'intervention de l'homme » (« *in quo stagno fit sal sine artificio hominis* ») (Fabre 1986, p. 21)

cosmopolite et plaque tournante du commerce méditerranéen, demeure également un lieu d'échange culturel et de rencontre des nouvelles chrétientés. Ces contacts répétés entre l'aristocratie locale et les populations méditerranéennes qui débarquent à Fos se manifestent non seulement par la circulation des objets et l'expression d'une culture matérielle très particulière, mais aussi par la mise en œuvre de solutions architecturales inédites dans le Sud de la Gaule.

ENTRE ARLES ET MARSEILLE, CONCURRENCES ET ENJEUX TERRITORIAUX

Il est utile de rappeler la particularité du contexte du golfe de Fos au cœur des enjeux de contrôle des centres de pouvoir entre les cités épiscopales d'Arles et de Marseille, l'une étant l'ancienne cité impériale et l'autre, la cité portuaire (fig. 1). En effet, Saint-Blaise et Fos se situent à égale distance l'une de l'autre et auraient pu représenter d'importants enjeux stratégiques et économiques, notamment au VIe siècle. Après une période de relatif abandon des cadres administratifs antiques au Ve siècle, le passage de la domination des ostrogoths sur la Provence du VIe siècle, dite la *Pax ostrogothica*, est l'occasion de resserrer les liens entre les pouvoirs laïcs et religieux. En effet, Arles redevient Préfecture des Gaules par l'intermédiaire d'un nouveau Préfet, Libérius (nommé en 511) et noue des liens très forts grâce au très influent évêque saint Césaire d'Arles. Le prestige de l'Arles antique est ainsi restitué et avec lui, l'univers des hauts fonctionnaires appartenant à la très haute aristocratie locale (Delaplace 2003). Le chef-lieu de cité marseillais semble, quant à lui, bénéficier d'un statut différent : il s'agit davantage d'un grand port économique

Figure 1. Localisation du golfe de Fos et des chefs-lieux de cités de la Basse Provence.

et commercial reliant la Gaule à l'Italie ostrogothique mais aussi au reste de la Méditerranée (Delaplace 2003, p. 491). On y frappe monnaie au cours du premier tiers du VIe siècle et on y implante de nouveaux établissements chrétiens telle que l'abbaye de Saint-Victor, fréquentée par l'élite provençale.

Entre les deux puissantes cités se situe le port de Fos. Celui-ci atteint l'apogée de son occupation au cours de la seconde moitié du Ier siècle ap. J.-C. et reste florissant jusqu'au début du IIIe siècle. Le port est caractérisé par de nombreuses structures qui ont fait l'objet d'un important programme de recherche pluridisciplinaire mené par les collègues antiquisants (Fontaine, Marty, El-Amouri *et al.* 2019). Ainsi, les entrepôts, les zones de décharge, les dépotoirs, mais aussi une nécropole ou un important atelier de production de lampes et de céramiques à paroi fine ont été mis au jour et finement analysés. Les vestiges du port de Fos ont été mis en relation avec ceux mis au jour dans l'anse des Laurons, située à l'est du golfe. Ce secteur a fait l'objet d'investigations archéologiques sur terre et en mer depuis les années 1960. En effet, l'anse est riche de structures portuaires situées actuellement sous le niveau de la mer (digues, dépotoirs, épaves) et sur terre telle que la *villa maritima* de Sénèmes, aujourd'hui entièrement détruite par les usines. Ce croisement des données pléthoriques permet un aperçu de l'ensemble du flux maritime en diachronie. Celui-ci semble moins important au cours des siècles de l'Antiquité tardive puisque les structures du port de Fos se réorganisent et se contractent à l'est de l'ensemble antique. Les études géomorphologiques (Vella, Provansal, Long *et al.* 2000) ont permis de cerner la mobilité sédimentaire complexe de cette partie du delta du Rhône qui aurait largement impacté les structures archéologiques et conduit d'abord au remaniement du port puis à son abandon progressif et à son engloutissement au cours du haut Moyen-Âge. « Les découvertes sous-marines relatives à cette période sont circonscrites au niveau du port de plaisance actuel —où ont été repérés un petit dépotoir maritime et l'épave Saint-Gervais 2 (VIIe s.)— et dans l'anse des Laurons, au sud-est du golfe. » (Fontaine, El-Amourri, Marty *et al.* 2019, p.17). Cette occupation tardive serait davantage à localiser à l'extrémité est de la pointe Saint-Gervais, largement détruite par les aménagements portuaires des années 1970, réalisés sans suivi archéologique. Cependant, dans le cadre de la fouille de l'épave Saint-Gervais 2⁵ (Jézégou 1998), deux alignements de pieux en bois d'une centaine de mètres de long pourraient correspondre à l'aménagement du rivage avant le VIIe siècle. A 250 m de l'épave, un dépotoir marin a révélé une grande quantité de céramiques tardo-antiques provenant de toute la Méditerranée, Afrique du nord surtout, mais également des côtes orientales dont le corpus a été publié (Marty 2007). Partiellement attestée par une fouille d'urgence datée de 2005, la présence chrétienne se manifeste par une probable basilique funéraire d'environ 40 mètres de long à l'emplacement même de la supposée abbaye de Saint-Gervais (Lagrué, Prades 2008). Cette structure religieuse offrait probablement un lieu de culte au sein du port pour une population cosmopolite mais néanmoins chrétienne.

5 L'épave Saint-Gervais 2, datée du VIIe siècle et fouillée en 1978 était remplie de 20 à 25 tonnes de blé (Jézégou 1998).

FOS/SAINT-BLAISE : UN CHEF-LIEU À DOUBLE IMPLANTATION CONNECTÉ AU RÉSEAU D'HABITATS INTERCALAIRES

Si l'activité du port de Fos décline fortement au cours du IIIe siècle et que son activité se déplace sur la partie est de ses installations, le site de Saint-Blaise, situé à 5 km à l'intérieur des terres, n'est réinvesti qu'à partir de la deuxième moitié du Ve siècle. L'apogée de son occupation tardo-antique se situe au cours du VIe siècle sans déconnexion au grand commerce méditerranéen. Ainsi, tourné vers le littoral et connu pour la richesse des importations méditerranéennes, le golfe de Fos constituerait, pour l'Antiquité tardive, une sorte d'enclave extrêmement dynamique dominée par les sites majeurs de Saint-Blaise et de Fos. Ceux-ci sont sans doute bien reliés par un réseau viaire dense, de sorte que le port de Fos serait une extension de l'agglomération de Saint-Blaise sur la côte, pour ne pas dire même le port de cette agglomération car les étangs, rappelons-le, sont inaccessibles aux bateaux.

La carte archéologique de ce secteur est particulièrement bien renseignée puisque de nombreuses campagnes de prospections ont été réalisées depuis la fin des années 1980 et 1990 (Lagrue 1988 ; Coxe, Lagrue 1988 ; Lagrue 1995 ; Trément 1999), puis à la faveur de l'élaboration de la carte archéologique des villes de Fos-sur-Mer, Port-de-Bouc (Marino 2001) et Istres (Marty 2001) (fig. 2). Bien que certaines interprétations relatives aux sites de l'Antiquité tardive nous semblent devoir être nuancées, c'est une trame dense, composée d'une cinquantaine de sites identifiés et datés des Ve-VIIe siècles qui se dessine. En effet, si au Ve siècle, et d'après les quelques éléments de datations recoupés, l'occupation des grands domaines persiste sous une forme de survivance, il semble que la mise en place de l'habitat perché durant la première moitié du Ve siècle ne remette pas vraiment en question,

du moins dans un premier temps, l'occupation des *villae* proches par une sorte d'effet de transfert. Il s'agirait d'abord d'une nouvelle composante de l'habitat. En revanche, il faudrait sans doute mettre en parallèle le déclin de l'occupation des grands domaines (autour de la deuxième moitié du VIe siècle) avec l'important développement de l'habitat de Saint-Blaise. En effet, le VIe siècle marque l'extension maximale de l'occupation du site, révélant un effet d'attraction et de polarisation de l'habitat sur les hauteurs, autour des églises et de l'aristocratie. Ces conclusions semblent bien spécifiques et illustrent le caractère unique de ce secteur de la Provence tardo-antique. Cette concentration de l'habitat, dans un contexte, nous le verrons plus bas, quasi-urbain, se justifie non seulement par la présence de l'Eglise, mais pourquoi pas aussi par l'existence d'un lieu de pèlerinage localisé dans le secteur. A Saint-Blaise, cette pratique est démontrée par la découverte de fioles anthropomorphes en verre d'origine égyptienne datées du Ve siècle. Ces fioles globulaires présentent un personnage joufflu à menton proéminent dont les exemplaires similaires ont été retrouvés en contexte funéraire ou ecclésial (Foy 2010, p. 304-306). Elles interrogent sur la diffusion du christianisme dans ces terres depuis le littoral et la circulation des hommes qui rapportent des souvenirs de leur pèlerinage. En plus de deux églises contemporaines formant un centre religieux, la production d'amulettes chrétiennes est également attestée. Il n'est pas à exclure que Saint-Blaise figure parmi les premiers centres religieux, suffisamment puissants pour rayonner dans l'ensemble de la Méditerranée.

SAINT-BLAISE: L'AGGLOMÉRATION RELAIS DE LA PRÉSENCE ÉLITAIRE DANS LE GOLFE DE FOS

Un unicum dans le Sud de la Gaule

Cette apogée de l'occupation de Saint-Blaise, que l'on situe désormais au VIe siècle et qui prend racine au siècle précédent dans un contexte de puissante christianisation, (Valenciano 2023 a) doit se situer dans un cadre géostratégique et géopolitique élargi et ancré dans le bassin méditerranéen. Cette mise en perspective permet de sortir du cadre plus classique de l'étude des agglomérations perchées de l'Antiquité tardive du Sud de la France et qui relève d'une problématique ancienne et largement abordée (Schneider 2020 notamment et publications antérieures, Constant, Ségura, Valenciano 2015 ; Constant, Ségura 2020 ; Mouton, Ségura, Varano 2023 ; Valenciano 2023). En ajustant la focale chronologique autour de la première moitié du VIe siècle, période identifiée en Provence comme étant celle de l'apogée de l'occupation des sites de hauteur (Constant, Ségura 2015), nous abordons la question de la domination ostrogothique en Provence. En effet, au cours des années 510, les territoires conquis par les Ostrogoths, dont la Provence, sont rattachés directement à ceux des provinces italiennes ouvrant ainsi de nouvelles aires d'influences (fig. 3). Les Ostrogoths qui s'installent en Provence font le lien entre Théodoric et l'élite locale. Ils font aussi face à un monde qui se métamorphose : entre prémices de changements climatiques, perchement des sites, transfert de l'élite vers les hauteurs et diffusion du christianisme. Sont-ils spectateurs, promoteurs ou associés à ces bouleversements ? L'intérêt a été porté sur cette courte séquence

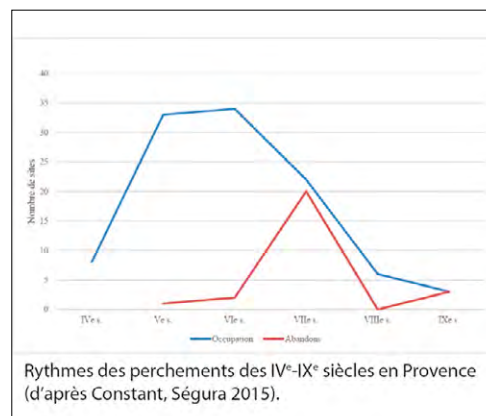
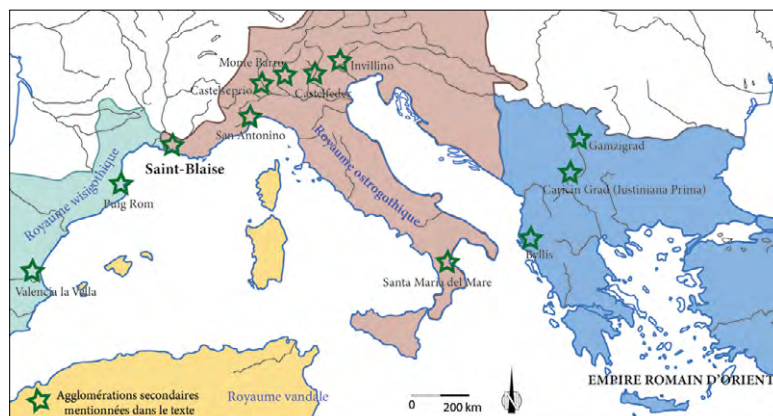
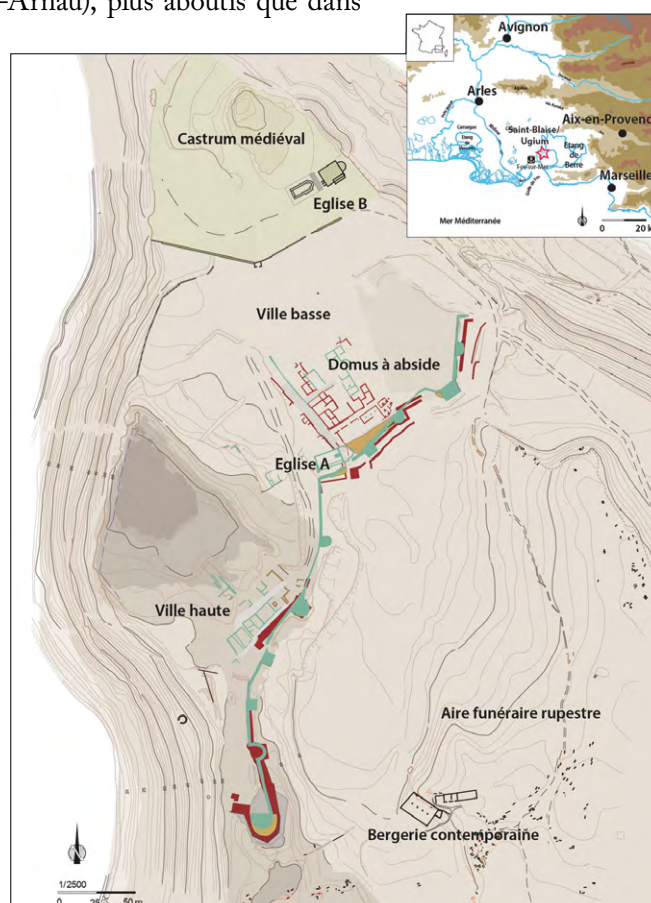

Figure 3. Situation géostratégique au vie siècle.

chronologique (508-536) par Christine Delaplace (Delaplace 2003 et 2005) qui déplorait, en dépit des recherches, la rareté des faits archéologiques associés à cette période tant elle ne laisse aucune trace caractéristique. A l'heure actuelle, le résultat pourrait être revu grâce aux apports de l'archéologie préventive en milieu urbain. En effet, les influences ostrogothiques n'imposent leurs empreintes que sur une part infime de la culture matérielle du VIe siècle, tels que les éléments du costume, rarement retrouvés en contexte d'habitat. Il faut donc interroger ailleurs, et de façon systémique, les traces fossiles de la présence de ces Ostrogoths du VIe siècle, qui auraient pu influencer l'élite locale de la première moitié du VIe siècle. Ainsi, nous pensons qu'il est utile de comparer les formes de l'habitat élitare à l'ensemble de l'aire de domination, surtout en Italie. C'est une démarche inédite pour la Provence, et pour la Gaule du Sud en général, qui s'est toujours cantonnée à ses limites administratives. Les travaux menés par nos collègues italiens (G.-P. Brogiolo, A. Cagnana, S. Gelichi, E. Zanini, T. Mannoni, G. Murialdo, A. Chavarria-Arnau), plus aboutis que dans notre région, il faut le dire, permettent de comparer les formes typiques de l'architecture élitare en territoire ostrogothique. Il s'avère aujourd'hui nécessaire d'envisager davantage de regards transfrontaliers pour trouver chez nos voisins des réponses à nos questions. De sensibles différences régionales seront à distinguer avec l'Italie puisque les modes d'occupation antérieurs adoptent des spécificités locales.

Les données archéologiques disponibles à Saint-Blaise permettent de mener ces comparaisons grâce aux composantes de son habitat. La parure monumentale reflète l'existence d'un programme porté par une élite capable de transformer en profondeur l'agglomération préexistante, pour en faire l'un des principaux chefs-lieux ruraux de la Provence passée sous la domination ostrogothique. De par sa position, sa connexion aux réseaux à petite et grande échelle, Saint-Blaise est un *unicum* (fig. 4). Ce site est le reflet d'une réalité qui permet d'ajouter un rang supplémentaire dans la strate haute de la hiérarchie des habitats perchés du premier Moyen Âge. C'est à ce titre de site

Figure 4. Plan du site de Saint-Blaise.

« hors catégorie » que nous pouvons nous autoriser à sortir du cadre habituel des comparaisons des sites provençaux. En l'absence de mentions textuelles directes, c'est dans l'étude de l'architecture des monuments et de leur mise en œuvre qu'il faut chercher l'origine et la raison d'être de cet habitat élitare. D'ailleurs, les fouilles démarrées en 1935 et leur ré-interprétation menée depuis ces dix dernières années dans le cadre de l'aménagement paysager du site, permettent d'appréhender la mise en place de la phase la plus monumentale de l'occupation. Ce fut une rare occasion de mettre à jour les données du site mais aussi de comprendre comment les habitants d'*Ugium* ont appréhendé un terrain anthropisé depuis l'âge du Bronze. Depuis les dernières publications rendant compte du phasage chronologique du site (Valenciano 2015, 2023), nos nouvelles recherches ont permis de revoir certaines datations établies lors des sondages stratigraphiques de Gabrielle Démians d'Archimbaud (1994). Ces résultats ont ouvert la voie à de nouvelles interprétations dans la mise en contexte des courants méditerranéens et, *a priori*, ostrogothiques voire byzantins, visibles dans l'évolution de l'agglomération.

Faisant suite à une période d'occupation lâche du plateau autour d'une première église datée de la deuxième moitié du ^v^e siècle, la phase d'apogée de l'occupation tardo-antique, que l'on situe autour des trois premiers quarts du ^{vi}^e siècle, est surprenante dans la préparation de son installation. Dans la plupart des zones explorées, la stratigraphie témoigne de très importants travaux de terrassement au tournant du ^{vi}^e siècle. Les couches d'abandon liées à la période antique ont été débarrassées ainsi qu'une grande partie de l'occupation antérieure du ^{vi}^e siècle dont le seul monument préservé serait l'église de la ville basse. Les déblais liés à ces grands terrassements sont concentrés dans d'immenses fosses dépotoirs atteignant souvent plusieurs mètres cubes de capacité. De fait, bien que ces fosses soient riches en mobilier, celui-ci est surtout issu des couches remaniées et présent en stratigraphie inversée.

Ces terrassements monumentaux ont permis, par exemple, de rabaisser le niveau de la voie de circulation qui borde le site à l'ouest. Cette voie permet de connecter l'église baptismale située au nord du site à l'aire funéraire implantée au sud, *extra muros*. Cette voie longe les remparts dont la hauteur peut être estimée à une dizaine de mètres. De fait, et contrairement à d'autres sites contemporains, il se dégage de Saint-Blaise une monumentalité de la mise en défense. Bien qu'une étude complète reste encore à mener, notamment par une reprise de la fouille des tours en vue de trouver davantage d'éléments datant, le rempart de Saint-Blaise est l'un des rares ensembles fortifiés aussi bien conservés. Ceci dit, nous avons révélé par l'analyse stratigraphique le creusement systématique de grandes tranchées d'épierrement dans le but de chercher les matériaux du rempart hellénistique encore enfouis sous plusieurs mètres d'effondrement. Les maçons du ^{vi}^e siècle n'ont pas seulement fait un usage opportun des blocs taillés répartis en surface mais sont allés chercher les plus beaux, sans doute mieux conservés que ceux altérés par une exposition de plus de sept siècles aux intempéries.

Si la fondation d'un rempart monumental semble épargner l'église primitive (dite A) du site, c'est dans le but de bâtir un véritable quartier élitare en partie basse du plateau (fig. 5). Une *domus* à tour flanquée et une autre église (notée B), vraisemblablement baptismale, sont érigées en même temps. L'état des fouilles actuelles ne permet pas de comprendre la jonction entre ces deux édifices distants d'une centaine de mètres mais il ne fait pas de doute que ces deux éléments soient en connexion en tant que pôles de pouvoirs religieux et laïc. La mise en œuvre de ces deux bâtiments, assez semblable, dénote d'un même élan de construction. Fondés sur les niveaux de l'âge du Fer suite à un terrassement de grande ampleur,

les murs à double parement d'une soixantaine de centimètres d'épaisseur sont maçonnés au mortier de chaux épais. Il est probable que le parement interne soit recouvert d'un enduit dont des traces demeurent contre le mur gouttereau nord de l'église et l'une des salles de la *domus*. Si la nef de l'église est dallée, son chœur devait être recouvert de béton de tuileau d'aspect similaire⁶ à celui de la salle sud de la maison élitaires. Enfin, l'architecture de ces deux bâtiments provient de modèles hérités des influences méditerranéennes, notamment la *domus* dont le plan serait le transfert d'une architecture palatiale, de type *villa*, sur la hauteur⁷. A l'heure actuelle, aucun autre site de hauteur en Provence n'a livré de structure comparable. Celle-ci confirme les influences des bâtisseurs, puisque les seuls points de comparaisons que nous avons établis sont méditerranéens et surtout reconnus dans la péninsule italienne⁸.

Le double pôle ecclésial alors actif au cours de la deuxième moitié du VIe siècle démontre la puissance de l'Eglise de Saint-Blaise et son rayonnement. Si l'église B était baptismale, quel serait le rôle de l'église A ? La présence d'un moule de bronzier retrouvé en 1961 dans un dépotoir attenant à l'église A servait à fabriquer de petites amulettes décorées de chrismes. Cet objet assez rare témoigne de la production *in situ* de bijoux à la forte portée symbolique. Les personnes qui arboraient ces pendentifs avaient une attache très forte non seulement à la religion chrétienne mais aussi au site producteur. Ces amulettes produites sont-elles les marques d'un passage vers un lieu de culte spécifique ? A moins qu'il ne s'agisse d'un des premiers centres du monachisme passé sous silence des textes. A ce jour, aucune trace archéologique ne permet de le déduire.

Il ne fait pas de doute que cette refonte de la trame d'occupation initialement établie depuis la deuxième moitié du Ve siècle et les moyens déployés selon un programme qui ne doit rien au hasard soient le fait d'une élite proche du pouvoir administratif, ayant les capacités financières et humaines pour intervenir. Terrasser l'ensemble d'un plateau, sur plus de 5 ha de superficie, répond à un programme architectural prédéfini selon un modèle déjà éprouvé mais qui s'adapte à la spécificité du lieu. En effet, les sites perchés ostrogothiques identifiés dans les études réalisées au nord de l'Italie répondent à des caractéristiques communes probablement connues de l'élite. On peut alors parler de programme architectural à grande échelle, à la taille du royaume ostrogothique. A l'instar de la mention de la Théopolis de Claudius Postumus Dardanus, les élites sont en mesure d'engager d'importants travaux, justifiés « pour la

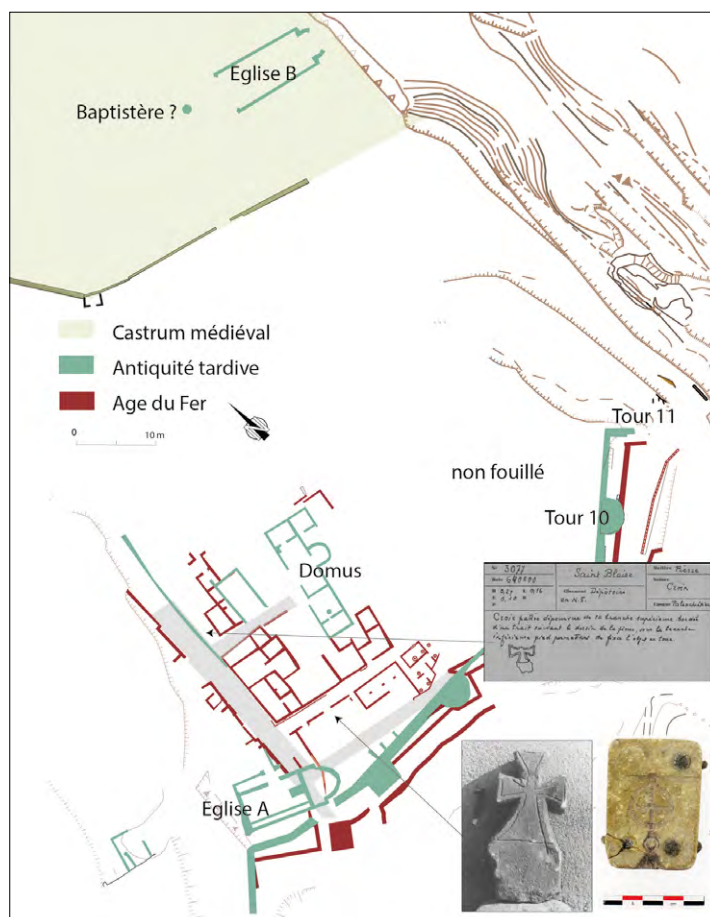

Figure 5. Détail de la ville basse et des éléments de mobilier cités dans le texte.

6 Une analyse des mortiers et du béton serait intéressante pour comprendre s'il s'agit véritablement de matériaux produits dans un même élan de construction.

7 Pour une description approfondie, voir Valenciano 2023, p. 123-125.

8 Pour les exemples les plus significatifs : le *palatium* di Quote S. Francesco à Portigliola ou Santa Maria del Mare en Calabre ; San Martino di Lecco au cœur du piémont alpin ; Monte Castello en Toscane.

sécurité de tous ». Ces hauts personnages, d'origine urbaine, qui étendent leur pouvoir politique, laïc et religieux au-delà des villes, sont aussi capables d'être à l'origine de tels travaux et de s'offrir un cadre de vie sécurisé dans un contexte instable.

Le mobilier

Le mobilier mis au jour à Saint-Blaise semble très commun pour un contexte méditerranéen de la fin de l'Antiquité. En revanche, la diversité, l'abondance et les usages de ces objets interpellent. Le vaste répertoire typologique dénote des aires d'approvisionnement multiples et éloignées : Afrique du nord, Méditerranée orientale, mais aussi les vallées du Rhône et de la Saône (Valenciano 2013). Il faut toutefois noter que les lots de mobilier conservés pour la collection de Saint-Blaise ont fait l'objet de sélections et de tris systématiques par les anciens fouilleurs, notamment pour le mobilier tardo-antique. Les archéologues des années 1930 à 1980, davantage intéressés par les niveaux anciens, ont décaissé trop rapidement les niveaux supérieurs et procédé à une sélection des plus belles pièces. C'est donc une vision biaisée des contextes qui est parvenue jusqu'à nous quand ceux-ci ont conservé une localisation identifiable (fig. 6). A ce titre, la typologie de référence dressée par Gabrielle Démians d'Archimbaud se retrouve dans les lots anciens bien qu'une mise à jour du catalogue a pu être produite (Valenciano 2013). Cette avancée a été notoire pour la catégorie dite des « céramiques brunes liguro-provençales » présentes en Ligurie (Olcese 1993) et dans les contextes varois (Tréglià 2001 ; Bats *et al.* 2006 ; Pellegrino 2007).

Il s'agit essentiellement de céramiques de cuisine dont la variabilité des pâtes calcaires évoque la multiplicité des zones de production. Elles représentent à Saint-Blaise près de 7 % du total des céramiques examinées issues de fouilles anciennes, ce qui est assez conséquent. Il est nécessaire de se demander si la présence importante de cette catégorie pourrait être en lien avec les influences ostrogothiques sur le site de Saint-Blaise. Une comparaison de la récurrence de cette céramique à l'échelle régionale permettrait probablement d'estimer l'importance de la relation avec le pouvoir ostrogothique du VIe siècle. Les influences plus lointaines, à situer dans les aires de dominations byzantines, sont visibles à travers l'importation d'amphores dites orientales qui représentent 3,5 % des volumes examinés (fig. 7). Parmi les amphores orientales mises au jour à Saint-Blaise, l'une d'elles comportait un *titulus pictus*, peint

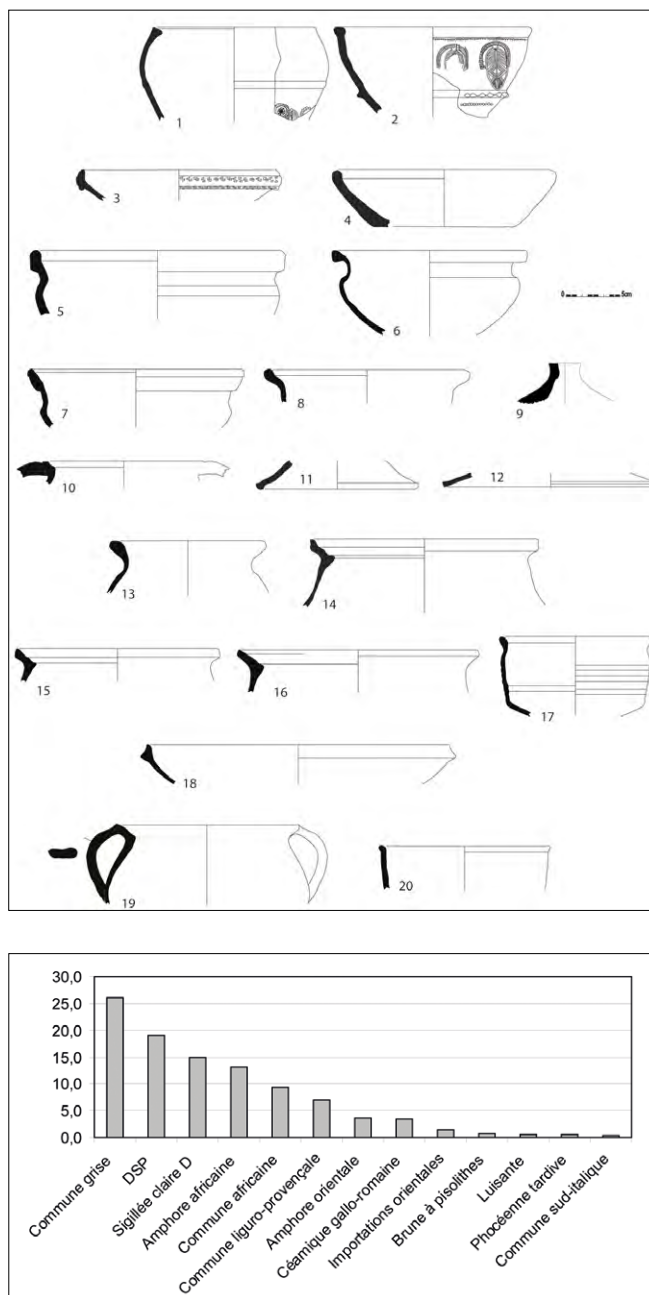
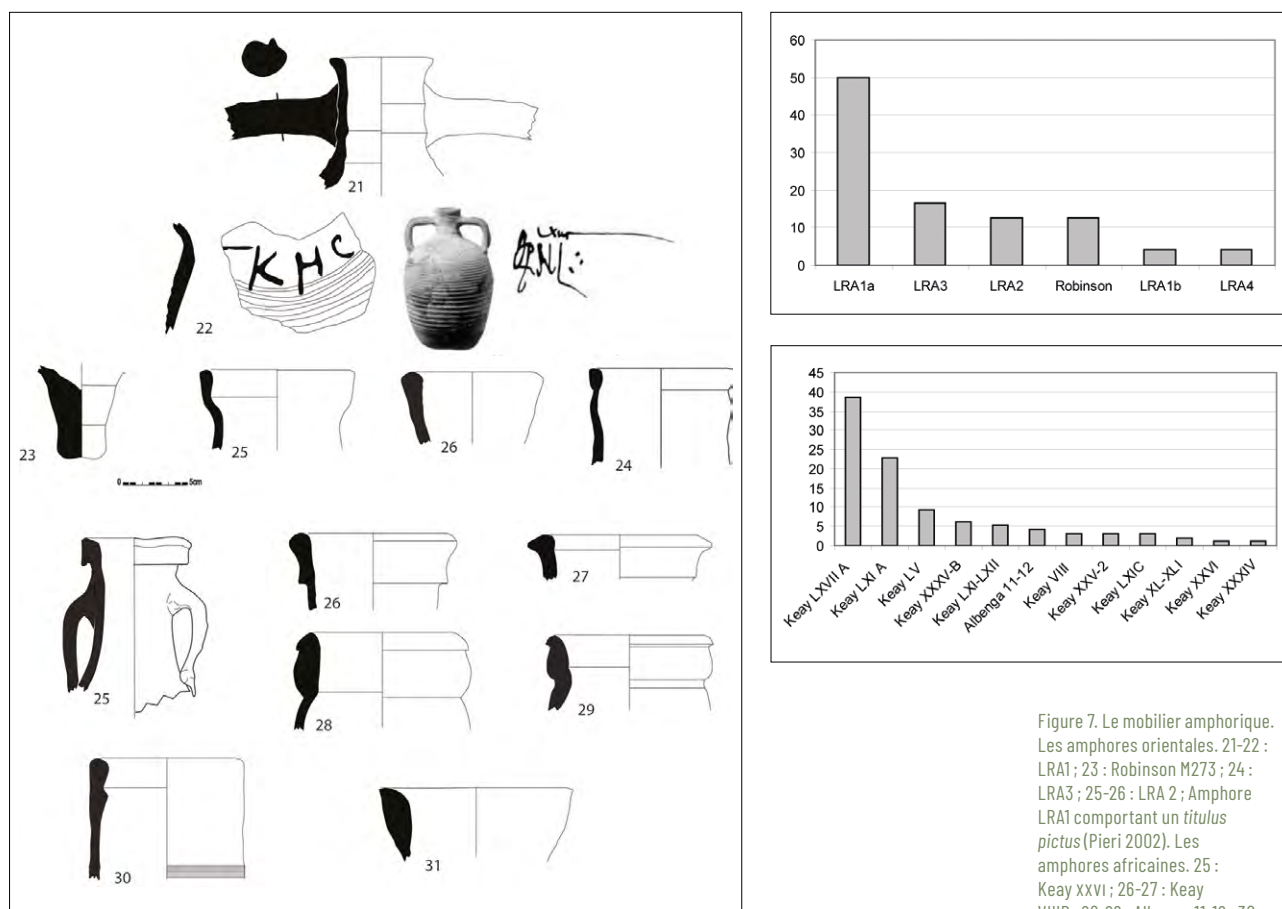

Figure 6. Principales catégories de vaisselles. 1-4 : DS.P ; 5-7 : importations languedociennes ; 8-13 : communes brunes liguro-provençales ; 14-18 : importations égéennes ; 19-20 : importations orientales.

en rouge, d'une formule prophylactique rédigée en grec permettant de placer le bateau et sa cargaison sous la protection divine (Pieri 2002, p. 4)⁹.

VERS LA DOMINATION FRANQUE ET LA MISE EN VEILLE DES TERROIRS DU HAUT MOYEN-ÂGE

La reprise de la Provence par les Francs entre 536 et 537 serait visible à Saint-Blaise par une continuité de l'occupation sur une ou deux générations. Les nouveaux occupants, tournés vers Marseille et le monde byzantin, auraient repris la puissance de l'agglomération à leur profit. Cet âge d'or constitue un ultime sursaut de l'occupation au tournant de la deuxième moitié du VIe siècle. En termes de structures archéologiques, à Saint-Blaise, nous remarquons le maintien de l'organisation socio-topographique jusqu'à la deuxième moitié/troisième quart du VIe siècle. La reprise de l'agglomération est perceptible dans la refonte de certains bâtiments, notamment l'église A dont la fonction ecclésiastique semble abandonnée au profit de l'essor de l'église B. La fin du VIe siècle (années 560/580-600)¹⁰ est marquée par une rétraction de l'habitat sur la partie sommitale du plateau au détriment de structures de la ville basse.

⁹ Malheureusement, cette amphore a disparu des collections.

¹⁰ Ainsi, nous ne pouvons que corroborer les observations de Gabrielle Démians d'Archimbaud dans ses sondages exploratoires (Démians d'Archimbaud, 1994).

Il est désormais attesté que ce phénomène de repli et de fractionnement des aires de domination soit multifactoriel : péjoration climatique, peste justinienne (541-544)¹¹, nouveaux enjeux géopolitiques de la conquête franque et tarissement des flux commerciaux méditerranéens. Cette première épidémie de peste médiévale qui a duré, par vagues successives, environ 200 ans, a notamment été rapportée par Grégoire de Tours qui évoque une véritable dépopulation de la région arlésienne. Le dernier sursaut commercial est attesté non seulement par les textes mais aussi par l'archéologie. En effet, les denrées provenant de Méditerranée à destination de l'abbaye de Corbie, dans le nord de la France, sont exemptées de droits de tonlieu (Pirenne 1928, p. 184). Il y a donc encore des bateaux qui fréquentent le port de Fos afin de remonter le Rhône, en témoigne l'épave Saint-Gervais 2 (Jézégou 1998) dont le mobilier qu'elle contenait est daté de la deuxième moitié du VIIe siècle.

La mise en veille du terroir se traduit par un lessivage systématique des terres agricoles lié non seulement à une augmentation du régime des pluies, mais aussi au manque d'entretien des espaces de culture. Seules les salines de l'étang de Lavalduc, propriété de l'archevêque d'Arles et source importante de richesses, sont maintenues, puisque mentionnées dans les textes du VIIIe siècle. Les traces sporadiques d'une fréquentation de l'ancienne agglomération sont perceptibles aux IXe-Xe siècles¹² jusqu'à la refonte médiévale du *castrum* au XIIe siècle.

CONCLUSION

L'agglomération de Saint-Blaise/Ugium, largement connectée aux flux commerciaux méditerranéens, est encore bien plus vaste que l'assiette de son habitat groupé réparti sur 5,5 ha *intra muros*. Il s'agit d'un double pôle d'occupation, l'autre partie étant représentée par le port de Fos qui a déjà atteint son apogée au IIe siècle après J.-C. Les derniers sursauts modestes de l'occupation du golfe n'empêchent pas une forte connexion aux flux commerciaux qui traversent la Méditerranée entre les Ve et VIIe siècles. Fortement christianisé, le port de Fos est avant tout une zone de brassage de ces populations méditerranéennes qui transportent, en plus de leurs cargaisons, leurs pratiques culturelles. Les modèles architecturaux mis en évidence à Saint-Blaise (rempart, églises, *domus* élitaires...) sont indéniablement le fait d'une élite de très haut rang, connaissante des modèles des agglomérations perchées, notamment en lien avec le royaume ostrogothique du VIe siècle, et plus largement, des modèles byzantins. Actrice du grand commerce de la fin de l'Antiquité, de la diffusion du christianisme, gestionnaire de grands domaines hérités, cette élite lettrée a les moyens financiers et humains de modeler non seulement de grandes agglomérations selon des modèles pré-établis, mais aussi des terroirs dans leur ensemble.

L'étude de Saint-Blaise, unicum dans la Gaule du Sud, permet de dépasser les cadres de lecture de l'analyse des dynamiques de peuplement pratiquée depuis plus de 20 ans. C'est l'occasion de mener des comparaisons plus larges à l'échelle d'une entité géo-politique, l'exemple de la domination ostrogothique de la Provence étant assez éloquant. L'ouverture des comparaisons des contextes permet de trouver des réponses

11 De même, en contexte de paysages dominés par les étangs, nous pourrions sans doute aussi envisager les ravages d'une épidémie de paludisme.

12 Deux tombes datées dans le cimetière du secteur de l'église B.

à nos questionnements autour de la domination et de l'ancrage territorial d'une élite nécessairement connectée à la Méditerranée. Le site de Saint-Blaise représente l'un des exemples les plus évocateurs de cette puissance. Celle-ci est proche des pouvoirs impériaux, certes lointains géographiquement, mais dont les plus proches représentants, évêque et préfet des Gaules, résident à Arles. La connexion au port de Fos constitue en outre une unité et une ouverture vers la mer et l'intérieur de la Gaule.

Cette dynamique, probablement mise à profit par la domination franque qui succède, est littéralement freinée autour du deuxième tiers du VIe siècle par des facteurs environnementaux puis épidémiques qui affaiblissent les forces vives. Les mauvaises récoltes épuisent une population qui devient sensible aux épidémies qui circulent d'autant plus rapidement dans des zones géographiques où les contacts avec les populations exogènes sont nombreux. Ce coup d'arrêt affecte durablement l'habitat qui semble se disperser jusqu'à la réapparition de traces effectives au tournant de l'an mil.

BIBLIOGRAPHIE

Bats M. (2006). *Olbia de Provence (Hyères, Var) à l'époque romaine (Ier s. av. J.-C. - VIIe s. ap. J.-C.)*. Editions Errance. Etudes Massaliètes 9. Aix-en-Provence.

Brien-Poitevin F. (1993). Etude conchyliologique de quelques sites. L'Etang de Berre et la Vallée de l'Arc ». Dans Leveau P., Provensal M. *Archéologie et environnement de la Sainte-Victoire aux Alpilles*. C.C.J. Aix-en-Provence.

Constant A., Ségura J.-A (2015). Sites perchés des Ve-IXe siècles en Provence : bilan, questions et avancées récentes. *Archéologie du Midi Médiéval*, supplément 9. (p. 3-14).

Constant A., Ségura J.-A, Valenciano M. (2015) 2015. Hilltop settlement dynamics in Provence between the 5th and 9th centuries. Results and research prospects. in Vicelja-Matijasic M., (ed.), *Swords crows, censers and books, Francia Media- Cradles of European culture*, University of Rijeka, (p. 373-402).

Delaplace C. (2003). La Provence sous domination ostrogothique, 508-536. *Annales du Midi*, 2003, (p 481-482).

Démians d'Archimbaud G. (1994). *L'oppidum de Saint-Blaise (Bouches-du-Rhône) du Ve au VIIe siècles*. DAF, 4.

Fontaine S., Marty F., El-Amouri M. *et al.* (2019). Le système portuaire du golfe de Fos et le canal de Marius : un état des lieux. *Revue archéologique de Narbonnaise*, 52. (p. 15-54).

Foy D. (2010). Souvenirs de pèlerinages dans l'Antiquité tardive : vaisselle, ampoules et breloques de verre découvertes en Narbonnaise ». Delestre X., Marchesi H. (Dir.). *Archéologie des rivages méditerranéens : 50 ans de recherche*. Actes du Colloque d'Arles (Bouches-du-Rhône) 28-29-30 octobre 2009. Editions Errance. (p. 303-311).

Jézégou M.-P. (1998). Le mobilier de l'épave Saint-Gervais 2 (VIIe siècle) à Fos-sur-Mer. in Bonifay M., Carre M.-B., Rigoir Y. (Dir.). *Fouilles à Marseille : les mobiliers (Ier-VIIe s. apr. J.-C.)*. Editions Errance. Études Massaliètes 5. (p. 343-351).

- Lagrue J.-P., Prades V. (2008). Fouilles de sauvetage, abbaye de Saint-Gervais, Fos-sur-mer. *Les amis du Vieil Istres*, bulletin n°30.
- Lagrue J.-P., Coye N. (1988). *Carte archéologique de Fos-sur-Mer*, Document Final de Synthèse, S.R.A. PACA.
- Lagrue J.-P. (1995). *Fos-sur-Mer, Carrière du Mazet*, Document Final de Synthèse, S.R.A. PACA, 1995.
- Marino H. (2001). *Prospections dans la forêt de Castillon commune de Port-de-Bouc*. Document Final de Synthèse, S.R.A. PACA.
- Marty F. (2001). *Carte archéologique d'Istres*, Carte archéologique, Document Final de Synthèse, S.R.A. PACA, 2001.
- Marty F. (2007). Les céramiques communes tardo-antiques du golfe de Fos (Bouches-du-Rhône, France) », in Tréglià J.-C., Bonifay M. *LRCW2, Late Roman Coarse Wares, cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean*. BAR International Series 1662 (I). (p. 293-303).
- Mouton D., Ségura J.-A., Varano M.-C. (2023). Les sites perchés de Provence aux ve-xe siècles : bilan et perspectives de recherche . in Pergola P., et al, *Perchement et réalités fortifiées en Méditerranée et en Europe, v^e-Xe siècles*. Archaeopress. (p. 84-102).
- Olcese G. (1993). *Le ceramiche comuni di Albintimilium. Indagine archeologica e archeometria sui materiali dell'area del cardine*, Università di Siena, 1993.
- Pellegrino E. et al. (2007). Echanges et consommation. *Gallia*, 64, (p. 1-189).
- Pieri D. (2002). Marchands orientaux dans l'économie occidentale de l'Antiquité tardive ». in Rivet L., Sciallano M. *Vivre, produire et échanger : reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*. (p. 123-132).
- Tréglià J.-C. (2001). Les importations de céramiques communes ligures en Provence durant l'Antiquité tardive. Etat de la question. *Centre Archéologique du Var*. (p. 161-179).
- Trément F. (1999). *Archéologie d'un paysage. Les étangs de Saint-Blaise (Bouches-du-Rhône)*. Documents d'Archéologie Française, 74.
- Vella C., Provansal M., Long L. et al. (2000). Contexte géomorphologique de trois ports antiques provençaux : Fos, Les Lauros, Olbia. *Méditerranée*. 12. (p. 39-46).
- Valenciano M. (2013). Nouvelles recherches autour de Saint-Blaise/Ugium (Saint-Mitre-les-Remparts, Bouches-du-Rhône) : contribution à la réactualisation du catalogue typologique d'un site de référence pour l'Antiquité tardive en Provence ». *SFECAG, Actes du Congrès de Chartres*. (p. 737-752).
- Valenciano M. (2015). *Saint-Blaise/Ugium : de l'agglomération tardo-antique au castrum médiéval. Relectures et regards nouveaux*. Thèse de doctorat, Aix-Marseille Université, sous les directions de Philippe Pergola et André Constant (LA3M).
- Valenciano M. (2023 a). Saint-Blaise, de l'agglomération tardo-antique au *castrum* médiéval : évolution d'un habitat de hauteur dans un contexte méditerranéen. in Pergola P., et al, *Perchement et réalités fortifiées en Méditerranée et en Europe, v^e-Xe siècles*. Archaeopress. (p. 116-131).

Valenciano M. (2023 b). L'aire funéraire rupestre de l'agglomération secondaire d'*Ugium* (Saint-Blaise, Saint-Mitre-les-Remparts, 13920, France), état des lieux de la recherche ». in Granier G. et al. dir, *Death and the Societies of Late Antiquity New methods, new questions*. Presses universitaires de Provence. (p.189-202)

Valenciano M. (à paraître) : De l'élite ostrogothique à l'élite franque : socio-topographie des agglomérations perchées du haut Moyen Âge provençal (v^e-vi^e siècles). *Actes du colloque de l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne de Chalon-sur-Saône, septembre 2024*.

ROSES EN EL MARC DE LES RUTES COMERCIALS EN ÈPOCA TARDOANTIGA

Marc Bouzas i Lluís Palahí¹

La història de Roses ha estat sempre marcada per la seva relació amb el mar. L'existència d'una badia protegida pels principals vents de la zona —especialment la tramuntana— i la seva ubicació sobre una de les principals rutes marítimes de la Mediterrània occidental constitueixen elements que expliquen bona part de la història dels assentaments humans de la zona al llarg del temps, des de la fundació de la colònia de Rhode en època grega (Puig i Martín, 2006) fins a la construcció de tota una xarxa defensiva per protegir la badia en època moderna (De la Fuente, 1998), passant pel paper de la població com a principal port militar del comtat d'Empúries (Palahí, Pujol i Aguelo, 2023, p. 141). Ara bé, si passem d'aquesta visió general a l'anàlisi de la situació en època tardoantiga, afloren alguns dubtes, especialment per la manca de dades, tot i que últimament s'està pal·liant, que se solen reomplir extrapolant situacions d'altres períodes històrics. Com es configurava la Roses tardoantiga? Quin era el seu paper dins les xarxes comercials? Quina era la seva relació amb Empúries, l'altre port conegut en aquest moment (Marzoli et al., 2022), situat a la banda sud del golf? Són aquestes les qüestions a les quals intentarem realitzar una aproximació en el present estudi. Més enllà dels tòpics que parteixen de la idea bàsica que un espai de la rellevància estratègica de Roses devia continuar jugant un paper en les xarxes comercials de l'època, els indicis i les proves aportades per substanciar—ho són cada cop més abundants.

UNA TOPOGRAFIA QUE MARCA UNA HISTÒRIA

Situat a l'extrem nord-est de la península Ibèrica, el golf de Roses constitueix un lloc de pas dins les xarxes de comerç marítim que resseguien les costes de la Mediterrània occidental (fig. 1). A més la seva ubicació, molt propera als Pirineus la converteixen al llarg de bona part de la seva història en un espai de frontera, amb un valor estratègic polític-militar. Aquesta situació privilegiada ja va ser apreciada en

---

¹ Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic-Universitat de Girona

època antiga, quan s'hi varen acabar configurant dues petites colònies gregues, una al sud (*Emporion*) i, posteriorment, una altra al nord (*Rhode*). Si analitzéssim solament les condicions topogràfiques de l'època probablement la zona nord era més adequada per ubicar-hi un port, ja que la badia de Roses oferia unes millors condicions de protecció davant dels vents dominants i un gran espai que es podia emprar com a fondejador. A més complia amb la majoria de les condicions que se cercaven a l'hora

d'establir un hàbitat (Castanyer et al., 2020, p. 326): l'existència de petites elevacions (el turó de Santa Maria i de l'Escorxador); la proximitat a la desembocadura de cursos fluvials (la riera de la Trencada i el rec Fondo) o l'existència de llacunes, tots elements que podien actuar com a defensa natural. Els motius per la tria de la zona sud del golf com a espai per establir-hi la primera colònia grega cal relacionar-la amb altres qüestions, la principal de les quals probablement era la facilitat més gran de penetració cap a l'interior que oferia aquell espai (Castanyer et al., 2020, p. 328).

Aquesta certa subordinació, essencialment comercial o portuària, de la posició de Roses respecte a la veïna Empúries es mantindrà probablement fins a època medieval, quan la segona es veurà substituïda com a capital de comtat emporità per Castelló i Roses assolirà un paper més preeminent com a port principal del comtat.

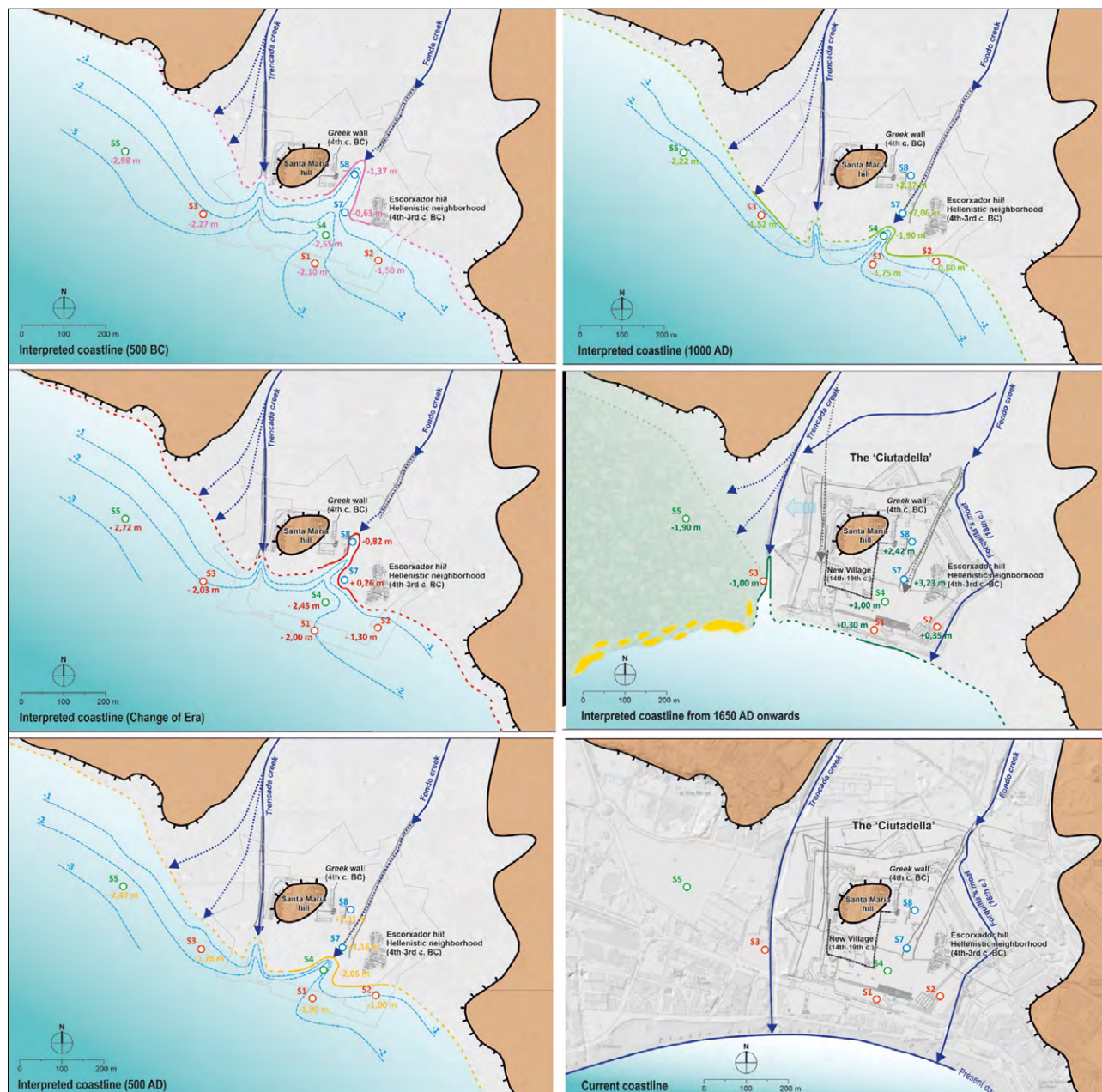
Hi ha un altre element que influirà en la configuració dels diferents establiments humans de Roses i explica, en part, una certa manca de continuïtat entre els diferents hàbitats. Es tracta dels ràpids canvis produïts en la línia de costa, per l'acumulació de sediments aportats per les diferents rieres que reguen la zona, un fenomen que es dona a altres ports propers als cursos fluvials (Ramallo, Cerezo i Vizcaino, 2017, p. 163).

Aquesta acumulació sedimentària provoca un constant desplaçament de la línia de costa en direcció sud, fins al punt que, per exemple, el petit turó de Santa Maria, que en època grega constituïa un esperó que s'endinsava dins el mar, és actualment una petita elevació situada a més de dos-cents cinquanta metres de la línia de costa (Bouzas et al., 2023) (fig. 2). Aquest fet va obligar al llarg del temps a modificar la ubicació de les instal·lacions portuàries i, fins i tot, va marcar canvis en les orientacions urbanes dels diferents assentaments, probablement adaptats als mateixos canvis en la línia costanera². En època grega, medieval i moderna està documentada arqueològicament o documentalment, l'existència d'instal·lacions portuàries a la zona més propera als respectius hàbitats. Aquests espais portuaris es combinaven amb un ampli fondejador situat al nord, a la zona més propera a la punta de la poncella, un espai protegit en època medieval i moderna per la torre i posterior castell de la Trinitat i on se situa el modern port de Roses. Aquesta doble disposició d'espais diferents on poder fondejar els vaixells segons les diferents condicions meteorològiques és una de les característiques topogràfiques més cercades en època antiga (Izquierdo, 2009, p. 447).

Figura 1. Ubicació de Roses.

2 Així, l'orientació de l'urbanisme dels assentaments grec, romà i tardoantic presenten orientacions diferents.

La Roses tardoantiga

Tot i que el coneixement dels assentaments romà i tardoantic de Roses és encara parcial, les aportacions de la recerca arqueològica dels darrers anys comencen a aportar-nos a una visió més clara de la seva estructuració i evolució.

Les estructures conegudes pertanyents a l'assentament d'època romana es limiten ara com ara a tres edificis de grans dimensions, bastits amb murs lligats amb *mortarium* i en alguns casos *opus caementicium* i assentats a la mateixa línia de costa. D'aquests tres edificis, com a mínim dos es dedicarien en època baiximperial a la fabricació de salaons. Un d'ells, conegut com l'edifici A va ser descobert i excavat als anys vuitanta del segle xx i l'altre, edifici B, ho ha estat als anys 2024-25. Tot i que hi ha indicis d'ocupació des del segle II. d.n.e. —o potser unes dècades abans—, la majoria d'estratigrafies recuperades fan referència al funcionament de les factories a partir del segle IV (Nieto 1993, Nolla; Bouzas, Casas i Nolla, 2025, p. 195—205).

Figura 2. Evolució de la línia de costa a la zona de Roses, un element que condiciona la pròpia ubicació i evolució dels espais portuaris.

És també a partir del segle iv quan cal afegir-hi un tercer element de gran rellevància, com és la construcció a la part alta del turó de Santa Maria d'una església paleocristiana que acaba generant al seu entorn una extensa àrea de necròpolis. Tot i que fins no fa massa anys es considerava que es tractava d'una petita *cella memòria* (Canal i Nolla, 2008), els darrers treballs estan posant al descobert un complex de grans dimensions, superiors, fins i tot a les que tindrà el monestir que al segle x es fundarà en el mateix espai (Bouzas i Palahí, 2024).

Més enllà dels tres edificis assentats sobre la línia de costa i l'església, solament disposem de traces d'algunes cisternes, probablement d'aigua i destinades als vaixells, però, per contra, hi ha un buit en les dades referents a la possible existència d'habitatges que es puguin datar entre els segles ii i v. Tot i això, l'existència d'un hàbitat humà de certa rellevància és indubtable, tenint en compte les instal·lacions industrials o a les mateixes dimensions dels espais funeraris existents, on s'han documentat individus tant adults com infants.

A cavall entre els segles v-vi es produeix una important transformació de l'ocupació de l'espai. Els grans edificis productius són abandonats i, de fet, una de les factories pateix un incendi, sense que coneguem ara per ara si va ser accidental o fruit d'un acte violent. Al damunt de les seves restes i al seu entorn es genera un nou urbanisme caracteritzat per edificis d'aparença més modesta. Els murs d'*opus caementicium* són substituïts per paraments de pedra lligada amb fang i els sòls d'*opus signinum* per sòls de terra batuda. A més la nova trama urbana presenta una orientació general diferent de la d'època romana. Així, mentre les velles factories s'orientaven pràcticament sobre l'eix nord-sud, les noves edificacions tardoantigues presenten una orientació general de nord-oest a sud-est. Tot i que la majoria d'aquestes edificacions es troben en mal estat de conservació, es detecten tot un seguit de modificacions i reformes que mostren un dinamisme en l'ocupació de l'espai.

LES CONDICIONS FÍSQUES I L'ESTRUCTURACIÓ DEL COMERÇ EN ÈPOCA TARDOANTIGA

Tres són els elements que influeixen en la configuració de les rutes marítimes en època antiga i altmedieval: els vents, els corrents marins i la mateixa composició topogràfica de la costa (Arnaud, 2005, p. 15) (fig. 3). De les tres el règim de vents era el més determinant en una navegació que feia de la vela la principal font de propulsió dels vaixells (Arnaud, 2005, p. 15). Tot i que els vaixells podien navegar contra el vent, solament s'aconseguia una velocitat acceptable amb vents de popa o de bolina i, per tant, la navegació es veia molt condicionada pels vents dominants (Izquierdo, 2009, p. 446). La presència de corrents marins podia ajudar la navegació en un determinat sentit i, per contra, dificultar el recorregut invers. Pel que fa a la topografia litoral, els navegants preferien les costes rocalloses —amb perfils més acusats i discernibles— a les baixes, que no presenten bons punts de referència (Arnaud, 2005, p. 62). A més, els primers solen presentar abrics protegits del vent i l'onatge.

La costa de la zona de la Hispania Citerior era en època antiga molt més retallada que en l'actualitat amb planes litorals ocupades per sistemes lacunars (Izquierdo, 2009, p. 446). Exemples d'estudis del territori del nord-est peninsular,

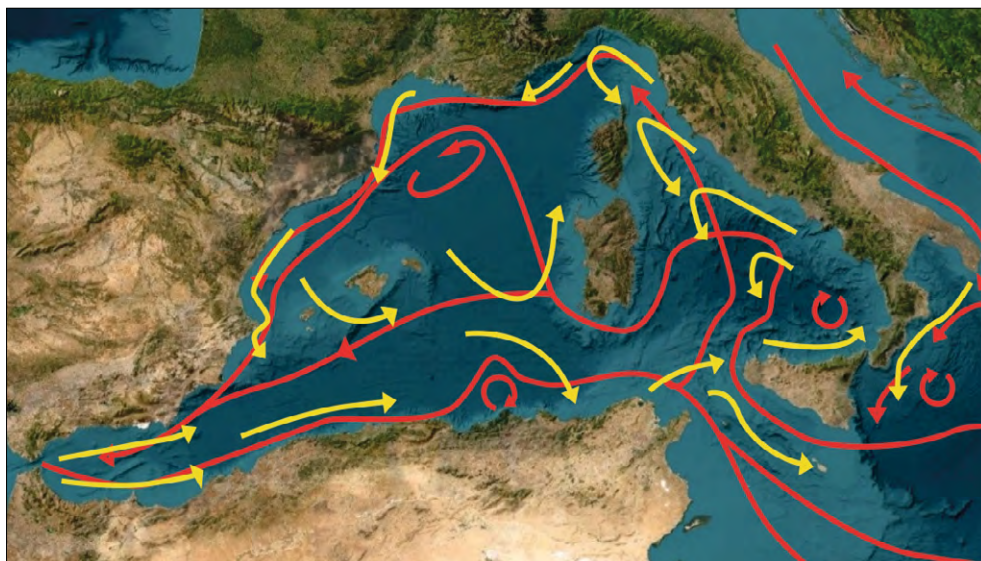

Figura 3. Principals corrents marins (vermell) i vents dominants (groc) a la Mediterrània occidental.

com els desenvolupats a Empúries (Marzoli et al., p. 2022), entorn de Palamós (Bouzas et al., 2025) o la mateixa Roses (Bouzas et al., 2023), deixen patent que aquesta afirmació es pot aplicar amb certesa al nord-est peninsular. Pel que fa als corrents, el corrent general de la Mediterrània afavoria la navegació d'est a oest i de nord a sud, dificultant el trajecte invers (Espinosa i Castillo, 1996, p. 61).

Ja fa anys Xavier Nieto va elaborar una teoria respecte a la configuració de l'estructura del comerç en època antiga, distingint entre ports principals i secundaris, rutes directes i de redistribució i entre carregaments homogenis i heterogenis (Nieto, 1997, p. 154). Aquesta teoria ha estat matisada i parcialment corregida per estudis posteriors, tot i que de forma general es continua acceptant. Els carregaments homogenis es realitzarien, sobretot, entre ports principals, ja que requerien la infraestructura i d'un mercat amb capacitat d'absorbir i redistribuir una gran quantitat d'un mateix producte. En aquests ports el producte es traslladaven no solament cap a l'interior del territori, sinó que es redistribuïen en vaixells que, amb càrregues heterogènies, abastien els ports i mercats secundaris.

Si originalment es considerava que els carregaments homogenis usaven rutes directes entre ports principals i el de distribució assumia rutes de cabotatge, aquesta hipòtesi s'ha anat matisant. Així, per Arnaud la navegació antiga s'estructurava amb una combinació dels recorreguts d'alta mar i del de cabotatge, fet que a nivell comercial permet distingir entre travessies directes, navegacions de diverses jornades a certa distància de la costa, cabotatge diürn i rutes mixtes que combinaven els tres anteriors (Arnaud, 2005, p. 117). Aquestes diferents rutes podien respondre també en certa manera a la configuració dels carregaments. Així, Bonifay i Tchernia (2012), referint-se al comerç de productes africans distingeixen entre càrregues homogènies amb ports principals; unes rutes indirectes amb càrregues més heterogènies, càrregues de retorn (especialment cap a Roma) i el comerç de cabotatge de redistribució, d'un àmbit més local. Per Arnaud el cabotatge no és solament un tipus de navegació sinó també una estratègia comercial (Arnaud, 2005, p. 115). En aquest sentit, cal distingir entre escales tècniques (motivades per necessitats logístiques o com a punt on esperar les condicions climàtiques necessàries, com canvis en els vents) i les ja esmentades escales comercials (Arnaud, 2005, p. 112). A més les rutes estaven predeterminades pels armadors del vaixell i no es modificaven excepte en casos extrema necessitat (mal temps, avaria...).

Un altre element que cal valorar és que port i ciutat són realitats que no sempre van lligades. El port existia en funció d'unes necessitats comercials que podien depassar la mateixa importància de la ciutat. Així ho destaca Nieto referint-se a Empúries, considerant que molts dels productes que arribaven al port emporità, tornaven a sortir-ne sense haver passat per la ciutat (Nieto, 1998, p. 158). Aquesta dada és especialment rellevant també per Roses, ja que al seu paper com a port escala, cal afegir-hi el rol com a port refugi, de tal manera que molts vaixells podien fondejar a la zona esperant un temps adequat per travessar el cap de Creus, sense desembarcar res de la seva càrrega —ni afegir nous productes—, però aprofitant alguna infraestructura, com l'aportació d'aigua o queviures.

ROSES EN LES RUTES COMERCIALS. ELS PRODUCTES

Una de les qüestions rellevants per entendre la raó de ser de la Roses baiximperial i tardoantiga és el paper que jugava en les rutes comercials de l'època. Les peculiaritats de la badia la convertien en un bon punt d'ancoratge i això, directament o indirectament, havia d'afavorir l'activitat econòmica i comercial de l'assentament, que cal, però, contextualitzar. Si bé Roses constituïa el millor port d'escala de la zona (Espinosa i Castillo, 1996, p. 62), en època baiximperial el port més important del territori continuava essent el d'Empúries, molt més adequat per portar els productes cap a l'interior (Espinosa i Castillo, 1996, p. 72). Roses devia jugar un paper subsidiari, probablement en una relació molt directa amb la mateixa Empúries. Cap dels dos, però, era en aquells moments un port principal, sinó ports secundaris, redistribuïdors, que rebien vaixells amb carregaments heterogenis.

Els ports principals més propers eren el de Narbona al nord i Tarraco al sud. Situats a distàncies similars respecte a la badia de Roses, són diverses les raons que porten a pensar que era el narbonès el principal port d'abastiment de Roses i Empúries. La primera raó és purament meteorològica, ja que els vents i els corrents marítims porten de forma natural als vaixells de la zona de Marsella i Narbona cap al golf de Roses (Espinosa i Castillo, 1996, p. 61). La segona, com veurem, té a veure amb els diferents productes localitzats a Roses i que presenten matisos i diferències en relació amb el que es troba en altres establiments portuaris situats al sud, i, especialment, a Tarraco.

La relació d'Hispania amb els ports del sud de la Gàl·lia s'origina ja al segle I d.n.e., quan els ports de Narbona i Arles (com a port fluvial) canalitzen el comerç sud-nord i la seva penetració cap a l'interior de la Gàl·lia i el *limes* (Nieto, 1998, p. 155)

El comerç marítim en època tardoantiga és encara un gran desconegut. La *Lex Wisigothorum* dedica al transport marí solament quatre lleis de caràcter molt diferent, fet que a priori mostraria que si bé era una activitat que continuava existint aquesta no era una prioritat pel legislador. Ara bé, el mateix document admet que els *transmarini negotiatores* estaven subjectes a una legislació específica no recollida al corpus (Córcoles, 2021, p. 636).

Un altre element a tenir present és el possible canvi en els contenidors. Així certs indicis semblen indicar que pel comerç a llarga distància s'utilitzen les àmfores, mentre que alguns dels nous regnes utilitzen altres envasos, com els barrils, que deixen una empremta arqueològica molt menor (Nantet, 2016, p. 157). A això cal

afegir l'existència de productes (teixits, espècies, matèries primeres...) que són més difícils de rastrejar arqueològicament.

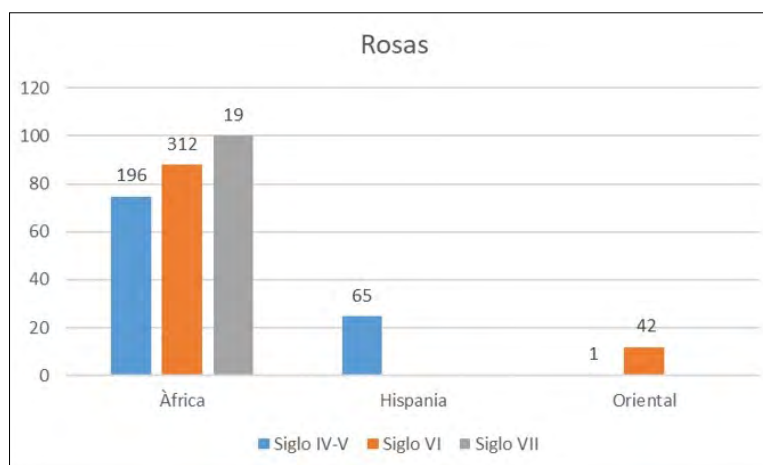
Tot i això, hi ha diferents estudis que analitzen diacrònicament aquest període, sobretot prenent com a referència la comercialització de productes ceràmics (àmfors i ceràmica de taula). A l'hora de valorar aquests estudis cal tenir present, entre altres, els diferents volums de materials que presenten els diversos dipòsits analitzats per cada període i que poden matisar els resultats.

Així, Bernal i Bonifay (2010) tot i ressaltar les limitacions que imposa un estudi basat solament en les produccions ceràmiques, analitzen l'evolució del comerç al sector nord-occidental de la Mediterrània entre els segles VI-VIII. Pel període situat amb anterioritat a l'any 455 i al saqueig de Roma, detecten unes proporcions similars de productes africans i orientals (entre el 25 i el 30%), mentre que altres tenen un abast més limitat, com els sud-hispànics pràcticament absents a Marsella i Roma (on hi ha abundància d'envasos sicilians), i, per contra, són més presents a Arles i Tarraco (Bernal i Bonifay, 2010, p. 103-104). La presència africana i oriental es manté a la segona meitat del segle V (30-40%) mentre que les hispàniques i itàliques es rarifiquen fora de les seves zones de producció i augmenten les de procedència no identificada (produccions regionals?) (Bernal i Bonifay, 2010, p. 104) i arriben a parlar d'un subministrament urbà més atomitzat i diversificat (amb ceràmiques de taula orientals i gal·les al costat de les africanes).

La conquesta bizantina del nord d'Àfrica i després de part de la costa llewantina hispana a mitjan segle VI, comporta un predomini de les produccions africanes de la zona sota control bizantí. Ara bé, el més destacable és que no es detecten grans diferències entre els ports hispans de la zona bizantina d'aquelles poblacions —com Tarraco o Iluro—, sota domini visigot. Per contra, a Marsella, sota domini franc, es troben percentatges similars als que s'identifiquen a la ciutat de Roma (Bernal i Bonifay, 2010, p. 105). Aquest panorama es manté fins a finals del segle VII, on tant a la zona de Marsella com a Tarraco les produccions africanes continuen essent predominants i amb una incidència d'entorn del 20% dels productes orientals (Bernal i Bonifay, 2010, p. 107).

Podem aplicar aquest esquema a allò que detectem a Roses? Un estudi recentment finalitzat agrupa totes les troballes de productes amfòrics realitzats al solar de la Ciutadella al llarg de bona part de la llarga història arqueològica del jaciment. L'estudi desgrana els materials que cobreixen des del segle II d.n.e. fins inicis del segle VIII (Bouzas, Casas i Nolla, 2025) (fig. 4). Aquest estudi permet constatar una potenciació del volum comercial a partir del segle IV, amb un punt àlgid al llarg dels segles V i VI i una continuació gens negligible al segle VII. D'interès més alt encara és observar els llocs de producció de les diferents peces, no solament a nivell global sinó i, sobretot, per èpoques. Les àmfors africanes són omnipresents a tot el període que va del segle II al VII, mentre que altres es troben en contextos cronològics més ajustats. Un dels fets més rellevants és la presència d'àmfors orientals que apareixen de forma residual

Figura 4. Procedència i cronologia de les àmfors identificades a Roses.

al segle iv, però tenen un increment al segle v i vi, si bé sempre en quantitats modestes. El contrari sembla succeir amb les produccions hispàniques (bètiques i lusitanes) que van en descens a partir del segle v per quasi desaparèixer al segle vi.

Si analitzem el jaciment més proper a Roses, la ciutat d'Empúries (Remolà, 2000, p. 201-203) presenta un panorama similar al de Roses si bé el pes de les peces orientals és superior i en cronologies una mica més antigues.

Cal assenyalar que a la zona gal·la les produccions sudhispàniques desapareixen pràcticament a partir de mitjan segle v (Bernal i Bonifay, 2010, p. 104) i poques dècades després —a inicis segle vi— ho fan les del nord-est hispà (Járrrega, 2016, p. 178).

Tot i que encara avui dia hi ha dubtes sobre els productes transportats per algunes de les diferents tipologies amfòriques (cereals, vi, oli?) (Bernal i Bonifay 2010, p. 97), aquests devien ser els productes que majoritàriament arribaven a Roses, amb la presència, gens negligible, de peces aparentment dedicades al transport de salaons (Africana A, Keay 19, Keay 23, Leptiminus 1, Keay 25B i altres tipus d'Africana III) un fet que caldrà interpretar. A Roses s'ha documentat, com hem vist, una potent indústria local d'aquest producte, del qual, però no en coneixem l'envàs que s'empraria per a la seva possible comercialització, atès que no s'ha identificat cap àmfora local que pogués destinar-se a tal finalitat.

No són les àmfores l'únic producte, ni de fet el principal, que demostren la vinculació de Roses amb Narbona. Si en època alt-imperial la relació amb la zona gal·la quedava reflectida en la ceràmica de taula com les TS sudgal·liques (Burch et al., 2013, p. 123-126) —mentre al sud de l'actual Catalunya hi són molt més presents les TS hispàniques— en època baix imperial ho podem apreciar primer en la presència relativament abundant de la TS Lucente (Aicart, Llinàs i Sagrera, 1991, p. 197-207) i després en les DSP (*Dérivées de sigillées paléochrétiennes*), generalment de la zona del Llenguadoc. Un estudi recent mostra com aquestes són molt presents a Roses, amb un origen a finals del segle iv i una màxima presència al llarg del segle vi, arribant a mantenir-se de forma residual en contextos del segle vii (Bouzas i Palahí, en premsa). Certament, la seva presència és menor respecte a les TSA D (en una relació d'1 a 3), fet coherent amb l'abundància de material amfòric africà, amb el qual aquestes vaixelles viatjaven com a producte complementari. La dinàmica de les DSP a Roses és compartida amb altres jaciments de la zona de l'extrem nord-est de la península, com és el cas de Sant Martí d'Empúries, però, en canvi, és diferent en el cas de la zona de Tarraco, on, de manera habitual, no es documenten DSP en contextos del vi (Bouzas i Palahí, en premsa).

No són les ceràmiques l'únic producte que podem rastrejar. A diferència de la vaixel·la de taula, que pot ocupar un paper secundari dins la càrrega d'un vaixell, disposat tot ocupant els espais lliures que deixa una càrrega d'àmfores o dolies, els productes petris, siguin elements constructius com les columnes o sumptuari-funeraris com els sarcòfags, presenten unes problemàtiques diferents. El seu pes i volum, a més del seu cost, en feien un producte que anava més enllà d'una simple càrrega complementària i podia constituir un producte especialment rellevant com a càrrega de retorn. Resseguir l'evolució d'aquest comerç al territori també ens aporta informació respecte a les principals rutes comercials. Així, sobretot al llarg de la primera meitat del segle iv es documenta al territori del nord-est peninsular i a la mateixa Roses (fig. 5), l'arribada de sarcòfags de marbre esculturat, sobretot provinents de tallers romans (Palahí i Vivó 1998, p. 257; Sotomayor, 1975). A partir de la segona meitat del segle iv i, sobretot a partir del segle v, es detecta un

Figura 5. Sarcòfags localitzats al subsòl del monestir de Roses l'any 1945 (MAC-Girona).

canvi important. Per una banda, floreixen els tallers locals, amb sarcòfags fabricats tot emprant pedra local, com succeeix a Tarraco o a la mateixa Gerunda (Palahí i Vivó, 1998, p. 257). Per l'altra s'importen sarcòfags, monolítics, llisos, amb tapadora a doble vessant, procedents de la zona narbonesa (Nolla i Sagrera, 1995, p. 259-264; Nolla et al., 2016, p. 141-144). La majoria, per no dir tots aquests sarcòfags es localitzen a espais litorals (Roses, Empúries), atès que el seu transport cap a zones interiors deixava de compensar la relació cost-valor, substituïts en aquests territoris per tallers d'àmbit local, com succeeix a *Gerunda*. Aquest fet estableix també una relació directa entre els ports del golf de Roses i l'àrea sud-gal·lica, una relació que, per altra banda, alguns autors ja situen en el període anterior. Així Sotomayor (1975) ja remarcava les relacions estilístiques d'alguns dels sarcòfags esculturats del territori gironí amb altres trobats a la zona d'Arles, establint una possible ruta comercial Roma-Narbona/Arles-Empúries/Barcino. El fet que algun dels sarcòfags analitzats per Sotomayor fos construït amb marbre de Sant Beat el porta a pensar en escultors itinerants.

És especialment rellevant que els sarcòfags identificats a Empúries i datats al segle v, són majoritàriament de pedra calcària de l'Ile de Sainte Lucie (Nolla, Sagrera, 1995, p. 259-264) i no de taller tarragoní, establint un predomini de la ruta de nord a sud.

EVIDÈNCIES D'INTERCANVIS A TRAVÉS DE LA NUMISMÀTICA

Un altre element important a l'hora de valorar el pes de Roses a les rutes comercials és la gran presència de moneda recuperada al jaciment. Es tracta d'un conjunt de gairebé 700 monedes, essencialment de bronze, que s'han trobat principalment en excavacions arqueològiques (Bouzas, 2019b). Les característiques d'aquestes monedes són clares: peces de bronze, nominals de baix valor (Ae3, Ae4 i *minimi*), i, en alguns casos, evidències d'una circulació perllongada així com d'emissions imitatives o retallades (Bouzas, 2025; Bouzas, 2024). Aquest panorama mostra amb claredat un espai on els intercanvis i la circulació monetària eren molt freqüents, imatge que encaixa bé amb la definició que es proposa de port o espai redistributiu

Figura 6. Moneda bizantina recuperada a Roses

(vegeu *supra*). Aquestes monedes, essencialment encunyades durant el segle iv, però amb cronologies de circulació molt llargues (Marot, 2001) es poden relacionar amb l'intercanvi diari així com amb l'ús quotidià (Bouzas, 2019a). No serien testimoni del gran comerç internacional.

Potser d'aquest comerç amb zones de més lluny en són bons exemples el ponderal bizantí trobat a Puig Rom (Palol, 20024 i també les dues monedes bizantines trobades a Roses en contextos tardoantics (Bouzas i Gutiérrez, 2024) (fig. 6). Es pot assumir d'aquests elements, si bé molt escassos dins del conjunt de troballes, algun tipus de relació amb el món bizantí, o si més no una acceptació tàcita del numerari oriental.

CONCLUSIONS. EL PAPER DE ROSES EN LES RUTES COMERCIALS

A l'hora d'intentar valorar el paper de Roses en les rutes comercials d'època antiga i altmedieval, probablement el primer que ens manca és una visió clara de l'evolució del mateix comerç al llarg d'un període que suposa la fi d'una potència hegemònica i la conversió de l'àrea Mediterrània en un mosaic de petits regnes amb una capacitat econòmica molt menor, si exceptuem l'imperi bizantí. L'enfonsament de l'imperi romà aparentment havia d'influir no solament en el volum dels intercanvis comercials sinó en la mateixa estructuració d'aquest comerç. Continuava existint el vell esquema aplicat pel comerç d'època romana basat en una combinació de carregaments homogenis i heterogenis, rutes directes i comerç de redistribució? Fins a quin punt es va reduir el comerç a llarga distància i es va potenciar un comerç d'abast regional, amb un tipus de vaixells, uns volums de càrrega i fins i tot, una tipologia d'envasos diferent?

A l'hora d'avaluar l'evolució del comerç cal valorar diferents elements. Entre altres la dificultat de definir l'activitat comercial solament a partir dels productes ceràmics. No solament molts productes podien ser comercialitzats en envasos més difícils de documentar (sacs, barrils), sinó que les mateixes característiques dels mateixos

(teixits...) els fa difícils de rastrejar, tot i que les fonts escrites en deixen alguns testimonis (Bernal i Bonifay, 2010, p. 108).

La caiguda de l'imperi romà d'occident va suposar la finalització de la influència del paper estatal sobre l'organització comercial, sobretot lligat al transport dels productes de l'annonna (Vera, 2010, 13). Certament, l'imperi bizantí i la seva expansió cap a occident al llarg del segle VI podia representar una certa continuïtat d'aquest esquema, però el seu abast no va assolir mai els nivells de control i hegemonia precedents.

Cal no oblidar factors com la reducció del consum urbà com una manifestació de la crisi urbana existent a la Mediterrània occidental des de mitjan segle V (Bernal i Bonifay, 2010, p. 109) i una disminució de la demanda, més que no pas de l'oferta (Vera 2010, p. 14).

Pel que fa a les principals rutes comercials, fins a mitjan segle V, la ruta provinent del sud hispànic sembla arribar fins a Tarraco i Arlés (Bernal i Bonifay, 2010, p. 104) mentre que a Marsella hi ha major presència de productes itàlics i sicilians (Soro 2021, 75). La invasió vàndala del nord d'Àfrica podia haver provocat canvis en les rutes comercials. Així, en el cas de Tarraco sembla que es podria haver potenciat la ruta a través de les illes Balears (sota el seu control), en perjudici de la ruta resseguint la costa hispana (Remolà, 2000, p. 231) i la seva prolongació vers el nord. Aquest fet explicaria en part la davallada en l'arribada de les produccions sud-hispàniques, però també la relació cada cop més clara de la zona de Roses i Empúries amb la ruta del nord-oest que passava per Marsella i Narbona. Per contra, el comerç sembla fer-se sobretot amb l'àrea africana, atès que les produccions itàliques són pràcticament inexistents a Tarraco i tota l'àrea nord-hispànica.

Pel que fa al període bizantí ja s'ha assenyalat les escasses diferències existents entre els productes trobats en ciutats sota l'àrea bizantina respecte d'aquelles que formen part del regne visigot (Bernal i Bonifay, 2010, p. 105).

La badia de Roses presenta tot un seguit de característiques que, a priori, la converteixen en un espai ideal per establir-hi un port de certa rellevància. Sabem que en època grega la població disposava d'un port i un moll, com també succeirà en època medieval. Què succeeix en època romana i tardoantiga? Del moll grec en queden traces i referent al moll medieval en disposem de dades documentals, com la construcció d'una torre de guaita sobre l'esperó portuari a principis del segle XIV (Palahí, Pujol i Aguelo, 2023, p. 140), però cap dada ferma podem presentar pel període intermedi. A més cal tenir sempre present que els canvis en la línia de costa provoca que cada època requereixi una infraestructura portuària diferent. El millor exemple ens el proporciona el moll d'època grega que en època romana havia quedat anorreat per un gran edifici, dedicat a partir del segle IV a la fabricació de salaons (edifici A).

El que si va existir en tot moment va ser un gran espai ideal com a fondejador, situat a la zona més propera a l'anomenada punta de la poncella, on se situa l'actual port.

Un altre element de gran rellevància consisteix a establir la relació que va tenir la població de Roses amb Empúries. No hi ha massa dubtes que entorn del canvi d'era Empúries constituïa un port de gran rellevància territorial, un port principal que va generar al seu entorn una ciutat sobredimensionada que va patir importants transformacions, tot sovint de la mà dels canvis en la rellevància del mateix port (Nieto, 2016, p. 31), que en època tardoantiga i altmedieval era essencialment un

port redistribuïdor amb una importància regional, ja que servia de punt d'entrada de productes cap a la zona interior (planes empordanesa i gironina essencialment).

En època romana sembla que Roses devia trobar-se molt vinculada productivament i comercialment amb la mateixa Empúries, ja que s'assentaven sobre la mateixa ruta comercial. No sembla que aquesta situació de certa subordinació amb Empúries canviés en època tardoantiga. Ara bé, quin seria el paper de Roses en aquest període? Era un port amb valor per si mateix o solament era una escala tècnica, emprada pels vaixells tot esperant condicions favorables de navegació, sobretot en direcció nord?

Si bé les dimensions i importància de l'assentament rosinc en època tardoantiga continua essent en grau considerable una qüestió difícil de calibrar, hi ha tot un seguit d'elements que permeten entreveure l'existència d'una població d'una certa importància i complexitat. Les dimensions del complex funerari situat a la part alta del turó de Santa Maria i la importació de sarcòfags de la zona gal·la ens parla d'una població rellevant des del punt de vista quantitatiu i amb una elit que disposava de certa riquesa.

Pel que fa als productes que podia exportar-se des de Roses, poques dades tenim avui dia. Als segles IV-V hi ha una potent indústria de salaons, de les quals s'han identificat dues factories i sense que es pugui descartar l'existència d'altres instal·lacions. Ara bé, cal fer dos matisos. Per una banda, les factories són abandonades a cavall entre els segles V-VI i la continuïtat detectada en una d'elles (l'edifici A) presenta una disminució molt important en les dimensions i en els volums de producte que podia processar (Bouzas, Casas i Nolla, p. 2025). Per altra banda, no s'ha identificat a Roses quin podria ser l'envàs en el qual s'exportarien les salaons. No s'ha identificat cap tipologia d'àmfora local que es pugui associar a aquesta producció, tot i que aquesta sempre es podia realitzar en alguna altra mena d'envasos.

Més enllà d'un port exportador, Roses devia ser un punt de recepció de mercaderies, provinents sobretot de la zona africana i gal·la. La relació de Roses amb la zona sud de la Gàl·lia i els ports de la zona narbonesa queda clarament certificat per la relativament elevada presència de ceràmiques provinents d'aquesta zona (DSP), superior a la que es pot identificar en jaciments situats més al sud, però també amb la presència de productes com els sarcòfags monolítics.

Si en aquesta època el paper d'Empúries era el d'un port redistribuïdor, un paper similar devia jugar el de Roses, si bé en aquest cas potenciat pel seu paper com a escala tècnica, emprat per aquells vaixells que esperaven unes condicions meteorològiques adequades per continuar una travessia en direcció nord.

Ara bé, la troballa d'un ponderal bizantí a Puig Rom (Palol, 2004, p. 58) apunta cap a altres possibilitats, en les quals Roses podria haver jugat un rol més rellevant, encara que fos conjunturalment. Els ponderals eren emprats pels agents comercials per vendre productes ultramarins que eren pagats generalment en or (Rodríguez, 2018). Podríem relacionar aquest ponderal amb els moments que alguns numismàtics plantegen la possibilitat d'existència d'una seca a Roses, al seu torn lligat a una conjuntura determinada? (Bouzas i Palahí, 2024, p. 209). És una possibilitat engrescadora, lluny encara de poder ser demostrada de forma contundent.

BIBLIOGRAFIA

- Aicart, F., Sagrera, J., i Llinàs, J. (1991). Primera aproximació a la difusió de la Terra Sigillata Lucente al nord-est de Catalunya. *Cypsela*, 197-208.
- Arnaud, P. (2005). *Les routes de la navigation antique. Itinéraires en Méditerranée*. Éditions Errance.
- Bernal, D., i Bonifay, M. (2010). Importaciones y consumo alimenticio en las ciudades tardorromanas del Mediterráneo noroccidental (ss. VI-VIII d. C.): La aportación de las ánforas. Dins A. García (Coord.), *Espacios urbanos en el occidente Mediterráneo (s. VI-VIII)*. *Toletum visigodo* (pp. 45-64).
- Bonifay, M., i Tchernia, A. (2012). Les réseaux de la céramique africaine (I^e-Ve s.). Dins S. Keay (Ed.), *Rome, Portus and the Mediterranean* (Archaeological Monographs of the British School at Rome, pp. 315-336). British School at Rome.
- Bouzas, M. (2019a) *La circulació de moneda baiximperial durant el Baix Imperi a les ciutats d'Empúries i Girona*, Tesi doctoral, Universitat de Girona.
- Bouzas, M. (2019b). *Les monedes baiximperials de Roses*. Girona: Universitat de Girona-Documenta Universitaria. (Estudis Arqueològics, 11). DOI: <https://doi.org/10.33115/b/9788499844633>
- Bouzas, M. (2024). Particiones de moneda en época bajo-imperial en el noreste peninsular. Ejemplos e hipótesis. Dins G. Paridini, C. Perassi. *Monete Frazionate Quadri regionali, questioni cronologiche, aspetti economici* Workshop Internazionale di Numismatica — Atti 3. Milà: Quasar, 399-407.
- Bouzas, M. (2025). El fenómeno de la imitación de moneda en época bajo-imperial: consideraciones generales y tipologías a partir del ejemplo del territorium gerundensis. *Veguetia: Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*, 25.2, 885-904. <https://doi.org/10.51349/veg.2025.2.14>
- Bouzas, M., Burch, J., Julià, R., Moner, E., Pons, P., Solà, J., Riera, S., Vivó, D. (2025). Geomorphological analysis of the coast of the Collet Roman maritime villa and its Collet Est pottery workshop (Calonge i Sant Antoni, Catalonia). *Journal of Maritime Archaeology*. 1-25 <https://doi.org/10.1007/s11457-025-09460-8>
- Bouzas, M., Burch, J., Julià, R., Palahí, Ll., Pons, P., i Solà, J. (2023). Changes and transformations on the coastal: The example of Roses (Alt Empordà, Catalonia). *Land*, 12, 2104. <https://doi.org/10.3390/land12122104>
- Bouzas, M., Casas, J., i Nolla, J. M. (2025). *Amphorae from the Citadel of Roses (High Empire, Low Empire and Late Antiquity)*. MonCRAPA, 2. Documenta Universitaria.
- Bouzas, M., i Palahí, Ll. (2024). Roses de la tardoantiguitat a l'època medieval. Dins M. Bouzas i Ll. Palahí (Eds.), *From the Late Antiquity to the High Middle Ages: An Archaeological Vision* (pp. 199-212). MonCRAPA, 1. Documenta Universitaria.
- Bouzas, M. i Gutiérrez, J. (2024). New finds of sixth-century Byzantine coins in the territorium Gerundensis, *Numismatic Chronicle*, 28, 37-61.
- Bouzas, M., i Palahí, Ll. (en premsa). Las DSP del vicus tardoantiguo de Roses: Tipología, cronología y estudio cuantitativo. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*.

- Burch, J., et al. (2013). *L'Alt Imperi al nord-est del Conventus Tarraconensis. Una visió de conjunt*. Girona.
- Canal, E., i Nolla, J. M. (2008). La cella memoriae de Roses. Dins F. Aicart, J. M. Nolla i Ll. Palahí (Eds.), *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval* (pp. 93-105). Ajuntament de Santa Cristina d'Aro.
- Castanyer Masoliver, P., Santos Retolaza, M., Tremoleda Trilla, J., Julià Brugués, R., Montaner Roviras, J., i Riera Mora, S. (2020). Evolución del paisaje y del poblamiento del territorio de Emporion-Emporiae entre el Bronce Final y la Antigüedad Tardía. *Madriider Mitteilungen*, 57, 306-361. <https://doi.org/10.34780/mm.v57i0.1008>
- Córcoles, E. (2021). El comercio marítimo en el reino visigodo: Los transmarini negotiatores en el siglo VII. *Fundamentos romanísticos del Derecho contemporáneo* (t. XI). BOE, 635-645.
- De la Fuente, P. (1998). *Les fortificacions reials del golf de Roses en l'època moderna*. Brau.
- Espinosa, A., i Castillo, R. (1996). Fondeaderos de época antigua en la costa mediterránea de la Tarraconense. Dins S. Ramallo (Coord.), *Aulas del Mar. Arqueología subacuática. Comercio y tráfico marítimo en la Antigüedad* (pp. 55-85). Universidad de Murcia.
- Izquierdo, P. (2009). Introducció a l'arqueologia portuària romana de la Tarraconense. En M. A. Cau i F. X. Nieto (Coords.), *Arqueología náutica de la Mediterrània* (Monografies del CASC, 8, pp. 443-456). Girona.
- Járrega, R. (2016). El comercio con África y el Mediterráneo en las costas orientales de Hispania entre los siglos V y VII: Las producciones cerámicas. Dins *Ipsam Nolam barbari vastaverunt: L'Italia e il Mediterraneo occidentale tra il V secolo e la metà del VI* (pp. 167-185). Cimitile (Italia).
- Marot, T. (2001). La península ibérica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios, *Pyrenae*, 133-160.
- Marzoli, D., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J., Brückner, H., Julià, R. in collaboration with Baños, D. Puig, A., Bouzas, M., Hernández, E. (2022) Excavaciones arqueológicas en la ciudad griega de Emporion (2018-2021) y el proyecto Groundcheck. Ampurias future — Learning from the past. Sea level development and climate change. From 5500 BC until AD 2100. Informe preliminar, *Madriider Mitteilungen*, 63, 188-310. ISSN 0418-9744. <https://doi.org/10.34780/6985-3kj6>
- Nantet, E. (2016). *Le tonnage des navires de commerce en Méditerranée: Du VIIIe av. J.-C. au VIIe siècle ap. J.-C.* Presses Universitaires de Rennes.
- Nieto, F. X. (1993). *El edifici A de la Ciutadella de Roses (La Terra Sigillata africana)*. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona (Sèrie Monogràfica, 14).
- Nieto, F. X. (1997). Le commerce de cabotage et de redistribution. Dins P. Pomey (Dir.), *La navigation dans l'Antiquité* (pp. 146-159). Edisud.
- Nieto, F. X. (1998). El transport naval com a condicionant del comerç marítim: L'exemple empordanès. Dins *Comerç i vies de comunicació. 1000 aC-700 dC*. XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (pp. 151-164). Institut d'Estudis Ceretans.

- Nieto, F. X. (2016). Puertos en época romana: Una investigación pluridisciplinar para una realidad compleja. Dins *Los puertos mediterráneos: contactos, multiculturalidad e intercambios* (PHICARIA IV) (pp. 27-32).
- Nolla, J. M., i Sagrera, J. (1995). *Ciuitatis Impuritanae coementeria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*. Universitat de Girona (Estudi General, 15).
- Nolla, J. M., Burch, J., Palahí, Ll., Amich, N., Canal, E., Casas, J., Castanyer, P., Sagrera, J., Sureda, M., Tremoleda, J., Vivó, D., Vivo, J., Costa, A., Prat, M., Simon, J., i Varena, A. (2016). *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*. Documenta Universitària.
- Palahí, Ll., Pujol Hamelink, M., i Aguelo Mas, X. (2023). Les muralles del monestir de Santa Maria i la vila de Roses a l'edat mitjana. *Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology*, 5. https://doi.org/10.33115/a/26046679/5_6
- Palahí, Ll., i Vivó, D. (1998). Els sarcòfags paleocristians i les rutes comercials baiximperials. En *Comerç i vies de comunicació. 1000 aC-700 dC. XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (pp. 255-260). Institut d'Estudis Ceretans.
- Palol, P. de. (2004). *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya (Sèrie Monogràfica, 22).
- Puig, A. M., i Martín, A. (Curs.). (2006). *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya (Sèrie Monogràfica, 23).
- Ramallo, S. R., Cerezo, F., i Vizcaíno, J. (2017). Puertos y espacios portuarios entre la Antigüedad y la Alta Edad Media: Nuevos escenarios de investigación. Dins P. Diarte-Blasco (Ed.), *Cities, Lands and Ports in Late Antiquity and the Early Middle Ages: Archaeologies of Change* (pp. 159-174). BraDypUS.
- Remolà, J. A. (2000). *Las ánforas tardoantiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis): Siglos IV-VII d.C.* Universitat de Barcelona (Instrumenta, 7).
- Rodríguez, F. (2018). Acerca de los conceptos teloneum, catabolus y catapulus en las fuentes francas y visigodas: El caso del puerto de Tarraco. Dins S. Panzram, *Oppidum — Civitas — Urbs. Städteforschung auf der Iberischen Halbinsel zwischen Rom und al-Andalus* (pp. 811-831).
- Soro, L. (2021). Flussi commerciali nel Mediterraneo in età vandalica: Crisi economica o continuità delle importazioni? *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 9 (III), 63-101.
- Sotomayor, M. (1975). *Sarcófagos romano-cristianos de España. Estudio iconográfico*. Facultad de Teología de Granada.
- Vera, D. (2010). Fisco, annona e commercio nel Mediterraneo tardoantico: Destini incrociati o vite parallele? Dins S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci i G. Guiducci (Coords.), *LRCW 3: Late Roman coarse wares, cooking wares and amphorae in the Mediterranean* (Vol. 1, pp. 1-18).

ÉCHANGES COMMERCIAUX ET MOBILITÉS DANS LE SUD-OUEST DE LA FRANCE DURANT L'ANTIQUITÉ TARDIVE

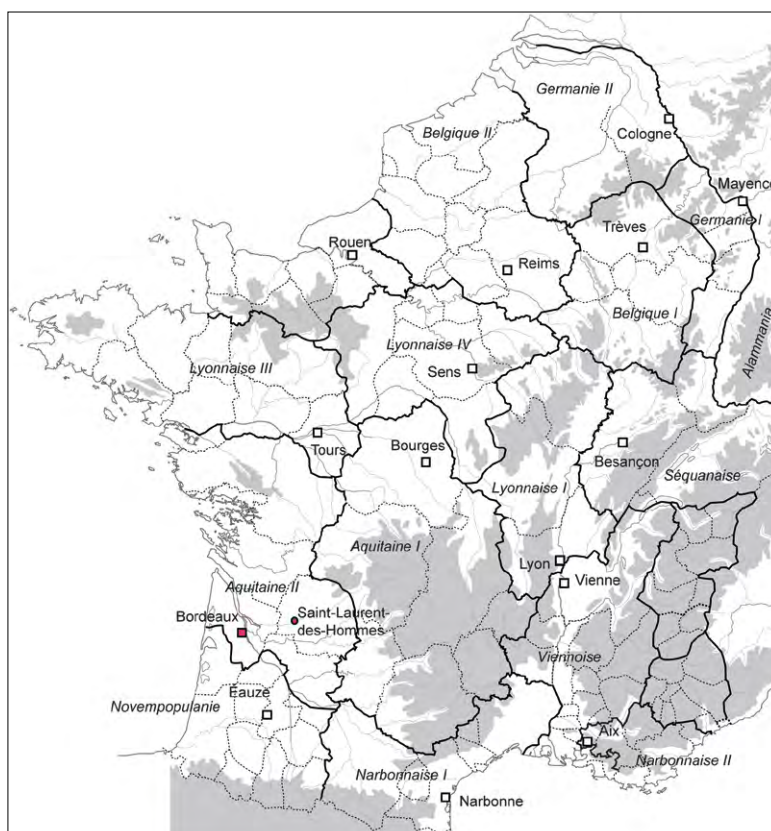
ÉTUDES DE CAS

Vanessa Elizagoyen, Christian Sculler, Vincent Geneviève, David Guitton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon¹

Les échanges commerciaux et mobilités durant l'Antiquité tardive en Aquitaine Seconde constituent un sujet de recherches de mieux en mieux appréhendé grâce aux données issues de fouilles archéologiques de sauvetages ou, plus récentes, préventives. Dans cet article, deux études de cas, l'une en contexte urbain, l'autre rural, serviront à les illustrer.

D'une part, en ville, à Bordeaux, des indices attestent la persistance de flux commerciaux importants et dynamiques du IIIe au VIIe s. dans la capitale de province et siège du vicaire du diocèse d'Aquitaine ou des Sept Provinces. D'autre part, sur le territoire des Pétrucos, le site Belou nord, à Saint-Laurent-des-Hommes, permet d'aborder l'installation de petits groupes allochtones qui vont progressivement se fondre dans la population locale entre la fin du Ve et le début du VIe s. (fig. 1).

Figure 1. Localisation des sites mentionnés dans l'article sur la carte de l'Aquitaine Seconde. V. Elizagoyen, sur fond de carte M. Kasprzyk, Inrap.

¹ Inrap

1. LE CAS DE BORDEAUX, CAPITALE DE PROVINCE

Bordeaux, chef-lieu de la cité de Bituriges Vivisques, est localisée en rive gauche d'un large méandre de la Garonne, à la confluence entre des ruisseaux et le fleuve. Ville cosmopolite sous le Haut-Empire (Bost, 2002), localisée à moins de 100 km de l'océan Atlantique (Sireix, 2005), elle constitue un nœud majeur entre la Méditerranée et l'Atlantique, l'itinéraire maritime des Pays de la Loire aux Pyrénées, et un carrefour entre de nombreux itinéraires routiers.

1.1. Bordeaux durant l'Antiquité tardive

À l'issue d'une rétraction progressive de l'assiette urbaine amorcée précocement, le port de Bordeaux devient le point central autour duquel l'enceinte est érigée, probablement au tout début du IVe s. (fig. 2). De taille modeste, sa largeur est encore réduite par la fortification (Gerber, 2020). Immédiatement en aval, les berges de Garonne ne seraient pas abandonnées pour autant² et semblent avoir accueilli un port d'échouage en avant de l'enceinte. Les entrepôts³ préexistants sont maintenus *intra muros* durant cette période, montrant que le rôle de place de marché de la capitale bordelaise est toujours primordial. En dehors de l'enceinte, en même temps que des nécropoles (Saint-Seurin et du Chapeau Rouge) colonisent des quartiers auparavant habités, des occupations persistent et forment plusieurs pôles assez denses sur les promontoires encadrant l'enceinte au nord et au sud. La construction de maisons neuves peut y advenir⁴. Fait remarquable, les demeures élitaires sont bien représentées au sein de ces pôles.

L'économie bordelaise est soutenue par un artisanat urbain encore actif, bien qu'attesté surtout pour le IVe s. — la métallurgie du fer⁵, le travail du bronze, qui semble surtout lié au recyclage des alliages cuivreux⁶, le travail des matières dures animales (Raux, 2008a) et une activité d'orfèvrerie pour la fabrication d'objets de parure en or et pierres fines, ces dernières activités étant illustrées sur le même site dans un dépôt d'accumulation (Raux *in* Geneviève *et al.*, 2008, p. 197-203). Les indices mobiliers ont pu suggérer une origine bretonne des artisans (Sireix, 2005). Un atelier de potiers est enfin supposé *intra muros*, à proximité de la Devèze (Doulan, 2013, notice 170).

Aux Ve-VIe s., l'habitat se densifie à l'intérieur de l'enceinte. Est-ce à ce phénomène que pourrait être lié, place Camille Jullian, l'abandon d'un entrepôt au début du Ve s. au profit d'une demeure « opulente » ? Celle-ci sera divisée, au VIe s., en trois habitations à l'ossature en bois. Un poids en plomb mis au jour dans l'habitation 1 la relie à une activité commerciale (Maurin *dir.*, 2012, 385/386). À proximité immédiate du site, dans le courant du VIe s.⁷, un artisanat verrier est attesté. Une surélévation des quais en grand appareil en remploi (Saint-Christoly), interprétée comme liée à l'envasement progressif du lit de la rivière, interviendrait à la même période. Aux Ve-VIe s., à l'extérieur de l'enceinte, de nouveaux habitats en terre et en bois sont aménagés aux emplacements des demeures abandonnées de la période précédente.

2 Par exemple des monnaies découvertes au pied des aménagements de berge, ainsi que les datations des pieux les plus récents de celui-ci, milieu IVe s.

3 Rue Métivier, Saint-Christoly, Place Camille Jullian — ce dernier des années 130 au début du Ve s., Maurin *ed.*, 2012 ; Barraud et Maurin 1996, p. 49

4 Comme par exemple sur le site de l'Auditorium, Chuniaud, 2009.

5 Notamment représentée par un abondant lot de scories sur le site de l'UGC (Doulan, 2013, notice 63).

6 D'éléments de statuaire par exemple (place Gambetta, cité Judiciaire), (Doulan 2013, notices 88 et 422).

7 Chronologie qui ne serait pas fiable selon Gerber 2020.

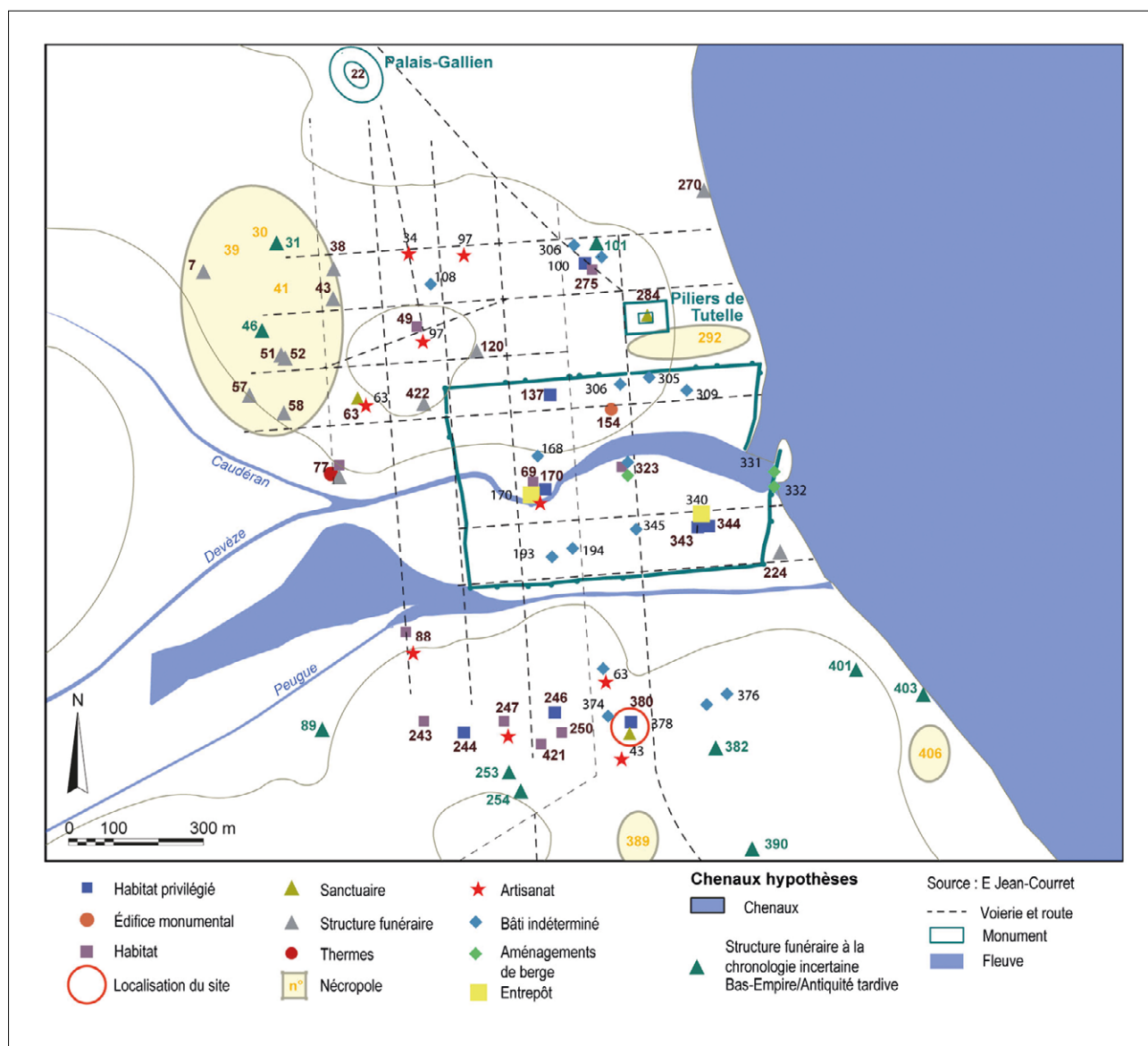

Figure 2. Bordeaux entre la fin du IIIe et le IVe s., répartition des sites connus. V. Elizagoyen, C. Fondeville, Inrap ; source : E. Jean-Courret ; données IGN : parcelles cadastrales historiques 2008-2013 ; d'après Doulan 2013 : les numéros sont attribués d'après cette même référence. Légende : 7, 8 rue Capdeville, institution Lafontaine ; 22, Palais-Gallien, rue du Docteur-Albert-Barraud ; 30, rue Rodrigues-Pereire, entre les rues Thiac et Saint-Fort ; 31, rue de la Prévôté ; 34, 54 rue Huguerie ; 38, angle des rues Thiac et de l'Abbé-de-l'Épée, maison Poinçot ; 39, place des Martyrs-de-la-Résistance, collégiale Saint-Seurin et ses abords ; 41, 87 rue de l'Abbé-de-l'Épée, îlot Castéja ; 43, rue de l'Abbé-de-l'Épée, propriété Rey ; 46, place des Martyrs-de-la-Résistance, allées Vercingétorix ; 49, auditorium ; 51, devant le 2 rue du Fleurus, place des Martyrs-de-la-Résistance ; 52, 2 rue de Fleurus ; 57, 21 rue du Manège ; 58, rue Ferdinand-Marlin ; 63, UGC ; 77, îlot Bonnac ; 88, Cité judiciaire ; 89, rue Servandoni ; 97, 22 rue Lafaurie-Monbadon ; 100, en face du n°30, allées de Tourny ; 101, devant le 13 allées de Tourny ; 120, cours de l'Intendance ; 126, place Gambetta, carrefour des cours Georges Clémenceau et de l'Intendance ; 137, 4-6 place Puy-Paulin et 35-43 rue Porte-Dijeaux ; 154, la France ; 165, rue Pocquelin-Molière, anciens n°12-14 ; 168, devant les n°6b à 12 rue Père-Louis-de-Jabrun ; 170, Saint-Christoly ; 193, place Pey-Berland partie sud-est ; 194, n°17 place Pey-Berland ; 224, rue du Palais-de-l'Ombrière ; 243, hôpital Saint-André ; 244, cours d'Albret, place de la République, rue Jean-Burquet, hôpital Saint-André ; 246, 12 rue de Cursol ; 247, 38-44 rue de Cursol ; 249, ; 250, 21 rue Paul-Louis-Lande ; 253, 13 place Sainte-Eulalie ; 254, place Sainte-Eulalie ; 270, esplanade des Quinconces, ancien château Trompette ; 275, allées de Tourny ; 284, Piliers-de-Tutelle ; 292, cours du Chapeau-Rouge ; 305, n°10 rue Sainte-Catherine ; 306, entre les rues Porte-Dijeaux et Saige ; 309, rue Saint-Rémy ; 323, îlot Sud-Ouest ; 331, place Saint-Pierre, nord-ouest ; 332, place Saint-Pierre, sud-ouest ; 340, place Camille-Jullian ; 343, à l'angle de la rue du Serpolet et de la place Camille-Jullian ; 344, 41 rue du Pas-Saint-Georges ; 345, n°2 place Saint-Projet ; 374, n°20 cours Pasteur ; 376, n°105-117 cours Victor Hugo ; 378, cours Victor Hugo, entre le marché Victor Hugo et le lycée Montaigne ; 380, Parunis ; 382, 118 cours Victor-Hugo, lycée Michel de Montaigne ; 389, 69 cours Pasteur, rue Tombe-l'Oly ; 390, 2 rue des Augustins ; 401, 9 et 25 rue Renière ; 403, 15 rue des Pontets ; 406, espace Saint-Michel ; 415, Sainte-Croix, secteur de l'église et de l'ancien cimetière ; 421, 33 rue Paul-Louis-Lande ; 422, place Gambetta ; 431, 16 rue du Grand-Rabbin, 18 rue Canihac.

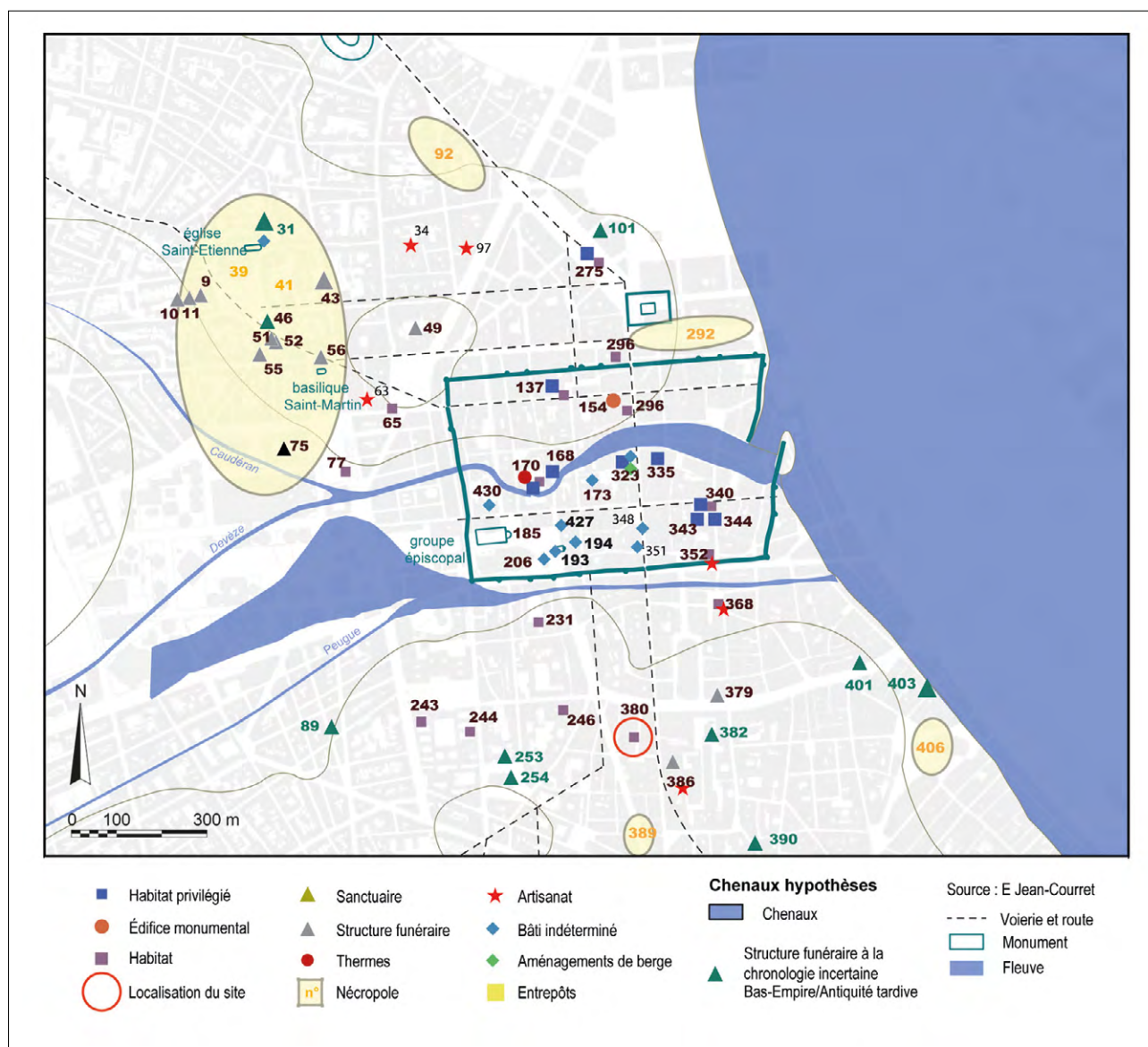

Figure 3. Bordeaux aux Ve-VIe s., répartition des sites connus. V. Elizagoyen, C. Fondeville, Inrap ; source : E. Jean-Courret ; données IGN : parcelles cadastrales historiques 2008-2013 ; d'après Doulan 2013 : les numéros sont attribués d'après cette même référence. Légende : 9, 63 place des Martyrs-de-la-Résistance ; 10, rues Georges-Mandel et Ségalier ; 11, 11 rue Ségalier ; 31, rue de la Prévôté ; 34, 54 rue Huguerie ; 35, rue Saint-Etienne ; 39, place des Martyrs-de-la-Résistance, collégiale Saint-Seurin et ses abords ; 41, 87 rue de l'Abbé-de-l'Épée, îlot Castéja ; 43, rue de l'Abbé-de-l'Épée, propriété Rey ; 46, place des Martyrs-de-la-Résistance, allées Vercingétorix ; 49, auditorium ; 51, devant le 2 rue du Fleurus, place des Martyrs-de-la-Résistance ; 52, 2 rue de Fleurus ; 55, vers 11 rue du Manège ; 56, angle des rues Pierre-Charron et Judaïque ; 63, n°13-15 rue Georges Bonnac et n° 50 rue Saint-Sernin ; 65, 28 place Gambetta ; 75, 52 rue Georges-Bonnac, mont Judaïque ; 77, îlot Bonnac ; 88 ; 89, rue Servandoni ; 92, gare Citram ; 97, 22 rue Lafaurie-Monbadon ; 101, devant le 13 allées de Tourny ; 137, 4-6 place Puy-Paulin et 35-43 rue Porte-Dijeaux ; 154, la France ; 168, 6b à 12 rue Père-Louis-de-Jabrun ; 170, Saint-Christoly ; 173, n° 10 rue de Cheverus ; 185, places Pey-Berland et Jean-Moulin ; 193, place Pey-Berland partie sud-est ; 194, Notre-Dame-de-la-Place ; 206 ; 231, rue du Hâ ; 243, hôpital Saint-André ; 244, cours d'Albret, place de la République, rue Jean-Burguet, hôpital Saint-André ; 246, 12 rue de Cursol ; 253, 13 place Sainte-Eulalie ; 254, place Sainte-Eulalie ; 275, allées de Tourny ; 292, cours du Chapeau-Rouge ; 296, 2-4 cours de l'Intendance et 25-27 rue Sainte-Catherine, ancienne maison Verthamon ; 306 ; 323, îlot Sud-Ouest ; 331, place Saint-Pierre nord-ouest ; 332, place Saint-Pierre sud-ouest ; 335, 60 rue Sainte-Catherine, ancien Bazar bordelais ; 340, place Camille-Jullian ; 343, à l'angle de la rue du Serpolet et de la place Camille-Jullian ; 344, 41 rue du Pas-Saint-Georges ; 348, n° 97 rue Sainte-Catherine ; 351, rues du Cerf-volant, du Loup et de Cheverus ; 352, 11-13 rue du Loup ; 368, place Fernand-Lafargue ; 379, 6 rue de Guienne, 57 rue Saint-James ; 380, Parunis ; 382, 118 cours Victor-Hugo, lycée Michel de Montaigne ; 386, 224-230 rue Sainte-Catherine ; 389, 69 cours Pasteur, rue Tombe-l'Œly ; 390, 2 rue des Augustins ; 394, 24 rue Mercière ; 401, 9 et 25 rue Renière ; 403, 15 rue des Pontets ; 406, espace Saint-Michel ; 407, place Canteloup ; 415, Sainte-Croix, secteur de l'église et de l'ancien cimetière ; 425, rue D'Welles, place Renaudel ; 427, place Pey-Berland ; 430, 69 rue des Trois-Conils.

1.2. Les mobiliers

Les témoignages apportés par les mobiliers documentent, pour les occupations localisées *extra* comme *intra muros*, un approvisionnement en produits coûteux, issus d'un commerce à longue distance.

1.2.1. Les E-Wares (vers 550-650) : une céramique d'origine aquitaine témoin d'un peuple maritime commerçant !

Au-delà des importantes importations de vaisselles fines (vases sigillés) et d'amphores africaines et orientales (Guitton, 2025 a et b), une céramique culinaire propre à l'espace aquitain permet de définir l'influence première de l'estuaire girondin et son empreinte sur les routes commerciales atlantiques, depuis le nord du Portugal d'un côté, jusqu'au nord des îles Britanniques de l'autre.

À l'ouest, le long de la façade atlantique, notamment entre Loire et Gironde, diverses initiatives, locales à régionales, indépendantes les unes des autres répondent, dès le début du IVe s. puis durant toute l'Antiquité tardive, à ce vaste mouvement initié à l'est, d'une granulométrie accentuée — à excessive — des pâtes et surfaces des céramiques culinaires siliceuses et kaolinitiques très cuites. Bien que déjà d'ampleur capitale au IVe s. notamment dans le sud du territoire picton (Guitton, 2012, 2020, 2024), l'évolution au fil des siècles de ces différents groupes de céramiques reste encore difficile à apprécier. Néanmoins, l'un d'entre eux, présent de part et d'autre de l'estuaire de la Gironde, globalement entre Bordeaux et Saintes, donnera naissance aux remarquables E-Wares qui permettent d'évaluer l'influence première des marchands et navigateurs aquitains et de dessiner leurs routes commerciales atlantiques.

Depuis leur identification au milieu du XXe s. dans les îles Britanniques (Thomas, 1954 et 1959, Radford, 1956), les E-Wares ont fait l'objet d'une littérature non négligeable, exclusivement répartie en dehors des frontières françaises où la question est restée longtemps ignorée. Parmi les travaux majeurs de ces dernières décennies, il est agréable d'évoquer ceux d'E. Campbell en 1984 (au sujet de l'origine aquitaine supposée) et 2007 (synthèse à l'échelle des îles britanniques, typologie actualisée, origine), d'I. Doyle en 2014 (synthèse à l'échelle de l'Irlande), ainsi que les thèses d'A. Fernández Fernández en 2011 (synthèse à l'échelle de la Galice et de Vigo en particulier) et de M. Duggan en 2016 (synthèse à l'échelle des îles britanniques).

Parmi les multiples hypothèses quant à la provenance des E-Wares, les différentes chroniques avaient jusqu'alors évoqué la côte atlantique française, l'Aquitaine au sens large, la région Poitou-Charentes, les Charentes, et même la Saintonge. Lors du symposium « *Ceramics and Atlantic Connections : Late Roman and Early Medieval Imported Pottery to the Atlantic Seaboard* », organisé à l'université de Newcastle en 2014 (Duggan *et al.* 2020), s'est imposée l'évidence que l'extrémité sud de l'Aquitaine Seconde puisse être au cœur de la thématique. Les principales villes romaines du secteur, Saintes et Bordeaux, ont constitué les premières opportunités d'aborder le sujet (Guitton, 2020, 2025a, b et c ; Marache et Sireix, 2024).

Pour cartographier au mieux leur aire aquitaine de production et de consommation vers 550-650, un protocole strict a dû être défini. Ainsi, identifier des céramiques kaolinitiques à granulométrie très accentuée est loin d'être à lui seul un argument suffisant. Du fait du développement, durant l'Antiquité tardive, des céramiques culinaires devenues kaolinitiques à granulométrie accentuée (voir plus haut), cela

reviendrait, sur tesson, à attribuer des E-Wares à toutes les Gaules et Germanies sur une longue période. Il faut donc respecter scrupuleusement un deuxième critère, celui de la morphologie des vases, selon la révision typologique effectuée récemment par E. Campbell (2007, fig. 4). Enfin, une dernière précaution doit être prise, la chronologie, celle du cœur de l'activité des E-Wares, vers 550-650. En partant des postulats qu'une céramique commune culinaire n'a, sauf exception (voir plus bas), aucune vocation à voyager à moyenne ou longue distance en contexte continental, et qu'elle est fabriquée dans chaque atelier de l'ensemble de son aire d'influence, localiser ses découvertes revient à définir un territoire, ou, mieux encore, un terroir. Un écueil à cet exercice est le manque de connaissance de la thématique par la plupart des céramologues français.

Les E-Wares n'investissent pas en profondeur la vallée de la Garonne et les routes continentales, fluviales et terrestres, en direction de l'espace méditerranéen⁸. La carte de répartition met au contraire en lumière deux pôles majeurs dont l'estuaire de la Gironde constitue l'ossature, l'un en rive droite, autour de Saintes (Charente-Maritime), l'autre en rive gauche, autour de Bordeaux (Gironde).

Rive droite, à Saintes, alors que les travaux d'inventaires systématiques et de synthèse restent à finaliser (D. Guitton, en cours), la présence massive d'E-Wares au cours des années 550-650 est d'ores et déjà une évidence. À titre d'exemple, les sites du 10 rue Port-la-Rousselle (Guitton, 2020, 88 et 90, fig. 46 ; Guitton, 2025c, fig. 7) et de la Bibliothèque Municipale (étude en cours, D. Guitton) permettent d'évaluer cet énorme potentiel. Autour de la ville, des sites comme Saint-Georges-des-Coteaux (Charente-Maritime ; Véquaud, 2009, fig. 2-7) et Vaux-sur-Mer (Charente-Maritime ; Rouzeau-Lenoir, 2016, vol. 2, fig. 113-114) délivrent en quantité les mêmes sources. Un peu à l'écart, à Mérignac (Charente), une récente opération de diagnostic (Véquaud, 2025) permet d'esquisser la limite orientale de l'aire d'influence des E-Wares aquitains.

Rive gauche, à Bordeaux, alors que là aussi les travaux d'inventaires systématiques et de synthèse sont en cours (V. Marache, Chr. Sireix, dir.; Labrousse, 2012, Marache et Sireix 2024, Guitton 2025a, b), les fréquences de découvertes des E-Wares sont immenses. Autour de la ville, des sites comme ceux de Carignan-de-Bordeaux (Gironde ; Rouzeau-Lenoir 2022, vol. 2, p. 352-353, fig. 232-233), voire Plassac (Gironde) renforcent largement cette conviction. D'autres, à l'image de celui de Lacoste (Mouliets-et-Villemartin, Gironde ; information vérifiée : C. Sireix, V. Marache) d'une part, de Biganos (Gironde, Sireix, 2023, p. 120) et Sanguinet-Losa d'autre part, semblent contribuer à dessiner les limites orientales et méridionales de l'aire d'influence des E-Wares.

Ainsi esquissée, l'aire aquitaine de production et de consommation des E-Wares renvoie l'image d'un territoire homogène et cohérent, tourné vers l'océan Atlantique d'une superficie d'environ 14 000 km², intégrant approximativement la moitié sud du département actuel de la Charente-Maritime, le tiers sud-ouest de la Charente et les deux tiers nord de la Gironde.

8 Ainsi, les E-Wares sont absentes des autres grandes villes régionales, Nantes (Loire-Atlantique), Poitiers (Vienne), Angoulême (Charente), ou encore Périgueux (Dordogne), tout comme des sites de chronologie favorable tels que Louzy / Sainte-Verge (Deux-Sèvres, Guitton, 2018b), La Ferrière (Vendée, Peytremann 2020), Faye-sur-Ardin (Deux-Sèvres, Guitton, 2018a), l'île de Ré (Charente-Maritime, études en cours, D. Guitton), L'Houmeau (Charente-Maritime, Guitton, 2016), Aytré (Charente-Maritime, Guitton, 2005), Lussant (Charente-Maritime, Guitton, 2021c), voire Genté (Charente ; Guitton, 2021a) ne livrent absolument aucun E-Ware. Plus au sud, la même absence est constatée sur les sites de Gaujac (Lot-et-Garonne, Guitton, 2021b, Arqué, 2024) et Aiguillon (Lot-et-Garonne, étude en cours, D. Guitton).

Au sein de cet espace, il est proprement impensable d'espérer découvrir un jour un atelier spécialisé dans la production d'E-Ware. En effet, il ne s'agit que d'une céramique commune culinaire locale, ne présentant aucune difficulté technique de réalisation, et les moindres ateliers de potiers répartis sur l'ensemble de l'aire du groupe culturel défini en ont probablement fabriqué à destination de son marché avoisinant. Ceux-ci restent à découvrir.

Bien que le cœur de cette notice soit les années 550-650 (période correspondant sans nul doute à leur floruit), il apparaît évident que la genèse des E-Wares aquitains doit, suivant le vaste mouvement se caractérisant par une granulométrie accentuée des céramiques culinaires devenues kaoliniques, s'imaginer comme ailleurs (voire plus haut), dès le IVe siècle. De longues séquences de l'évolution de ce groupe local, depuis ses origines jusqu'à son apogée, nous manquent encore, c'est l'un des enjeux des années à venir. Même si les limites continentales de l'aire d'influence des E-Wares doivent encore être affinées, il reste peu probable qu'elles évoluent de manière autre que périphérique. En effet, une céramique commune culinaire, qui plus est « à feu », n'a aucune vocation à voyager à moyenne ou longue distance en contexte terrestre et fluvial, par conséquent sa distribution n'excède guère les frontières immédiates du groupe culturel dont elle relève. Il pourrait alors paraître contradictoire d'identifier des quantités d'E-Wares aquitains sur les côtes d'un vaste espace atlantique, du nord du Portugal au nord des îles Britanniques (fig. 4). En l'occurrence, là où, pour des trajets sur terre, nul n'est besoin de s'encombrer de sa propre batterie de cuisine, cette dernière devient en revanche indispensable dès lors que sont concernées les routes maritimes au long cours. Les E-Wares doivent être embarqués et, phénomène bien connu par ailleurs, utilisés comme « vaisselle de bord ». Ces céramiques relevant d'un groupe culturel restreint ne sont commercialisées ni pour elles-mêmes, ni pour un produit qu'elles contiendraient. Propriétés anodines du voyageur, du marchand, du navigateur, elles l'accompagnent dans ses déplacements maritimes et deviennent un témoin privilégié des routes et étapes commerciales atlantiques. La distribution des découvertes d'E-Wares laisse entrevoir le rôle essentiel que tiennent encore l'espace aquitain et l'estuaire de la Gironde au sein du réseau commercial atlantique dans la seconde moitié du VIe et de la première moitié du VIIe siècle ap. J.-C. Cette vitalité apparente participe à remettre en lumière une période abusivement qualifiée encore récemment de « Dark Ages ».

Le chemin vers la connaissance des E-Wares est encore long et les problématiques nombreuses : rattraper le retard structurel français, identifier, sérier, synthétiser au sein de l'espace aquitain, travailler sur les origines depuis le IVe s. etc. Néanmoins, une étape fondamentale est sur le point d'aboutir. Dirigé par L. Fantuzzi et M. Cau Ontiveros (ERAAUB, Université de Barcelone), le programme international d'analyses physico-chimiques de quantités d'échantillons d'E-Wares issus de sites aquitains (Saintes, Bibliothèque Municipale ; Méridnac ; Bordeaux, place Camille Jullian), ibériques (Vigo) et anglo-saxons, voit ses recherches se finaliser. Nul doute que les résultats contribueront largement à mieux définir et affiner les filiations, directes et indirectes, entre chaque découverte du vaste espace atlantique.

1.2.2. Les monnaies

Les monnayages de bronze romains émis par les empereurs Valentiniano-théodosiens ne parviennent qu'en quantité très limitée en Aquitaine atlantique, aussi nombre de monnaies en circulation depuis le milieu du IVe s. voient leur usage perdurer au moins une partie du Ve s. Les apports exogènes pour ces petits numéraires sont

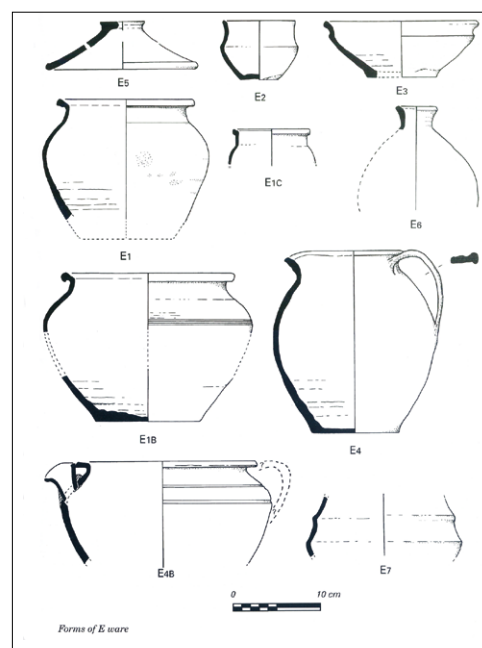
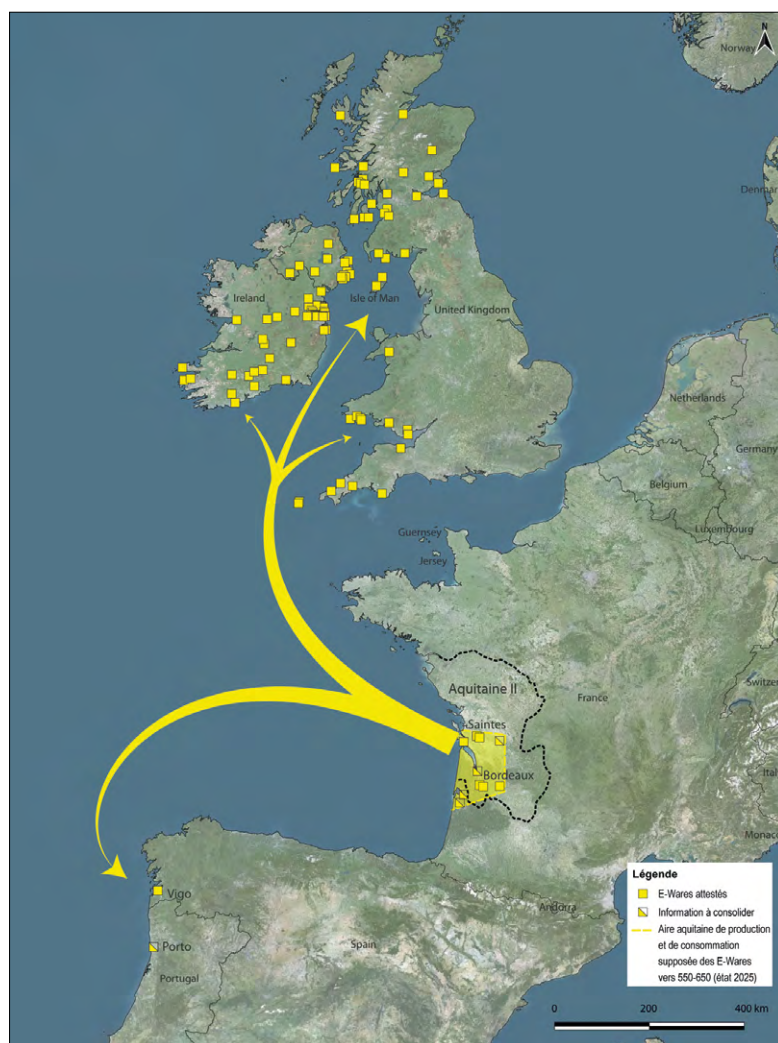

Figure 4. Aire aquitaine de production et de consommation des E-wares vers 550-650 et de diffusion dans l'espace atlantique. D. Guittou, Inrap, état 2025, d'après les données d'E. Campbell, I. Doyle, M. Duggan, A. Fernández Fernández, D. Guittou, V. Marache, Chr. Sireix. Source : Planet Observer® IGN, GISCO CNTR_RG_01M_2024_3035. Cartographie SIG, B. Larmignat, Inrap.

rare, mais on observe un flux assez remarquable d'espèces byzantines depuis la Méditerranée jusqu'à Bordeaux, que l'on retrouve figées sous forme de dépôt au Bec d'Ambès (Gironde) et de trouvailles isolées sur plusieurs fouilles au cœur de la ville remparée. A la fin du VIe et certainement jusque dans la première moitié du VIIIe s., la puissance bordelaise s'affirme au travers de multiples frappes d'or dont la diffusion s'étend bien au-delà des limites de la ville et de la province. Le trésor du Palais de l'Ombrière témoigne, en plus de nombreuses trouvailles isolées signalées par ailleurs, d'une circulation active de ces *tremisses* principalement émis dans des ateliers régionaux. Durant cette période, Bordeaux se distingue comme l'une des cités majeures du sud de la Gaule franque notamment par sa position géographique au carrefour des Pyrénées et au débouché de la Garonne, ainsi que par sa proximité de l'océan qui ouvre la route vers la Bretagne.

1.2.3. Les objets

Certains mobiliers d'*instrumentum* mis au jour à Bordeaux sont révélateurs de la commercialisation de matières premières et de produits finis sur de longues distances (fig. 5), ainsi que de la mobilité de personnes. Ils sont façonnés dans des matériaux qui témoignent de contacts avec des régions lointaines : de l'ivoire d'Afrique du Nord, diffusé dans les provinces depuis Rome pour des manches de couteaux (Feugère, 1997, p. 121, 126 et n° 31 fig. 3 et 5 ; Raux, 2008a, p. 269) ; du

jais provenant de *Britannia* pour des bracelets, des épingles à cheveux et des perles (Raux 2008a, p. 277) ; du corail de Méditerranée et des pierres fines (saphir, grenat) d'origine orientale pour des sertis de joaillerie (Raux, in Geneviève *et al.*, 2008, p. 201 ; Raux, 2009, n° 2710) ; du sapin, commercialisé depuis sa zone montagneuse d'abattage et constituant les tablettes à écrire (Raux, 2008b, p. 246 et cat. n° 53). De plus, parmi les objets de parure issus de différents sites d'habitat et funéraires de la ville, des types bien précis sont caractéristiques des régions septentrionales, comme les bagues de type Brancaster (Gerrard, Henig, 2016, p. 232-238 ; Larre, 2023, p. 152-153) à chaton carré, ou de la zone danubienne, comme les bracelets en alliage cuivreux à brins enroulés et les bracelets ouverts à têtes de serpent ou rubanés (Swift, 2000, fig. 12, 20 et 21 ; Larre, 2023, p. 144-147).

Les objets caractérisent également la mobilité des personnes, en témoignant notamment de la présence de soldats et de fonctionnaires de l'armée romaine, qui sont identifiés par des fibules cruciformes et des garnitures métalliques de ceinturons (boucles réniforme ou circulaire et appliques à décor excisé). Certaines de ces personnes pourraient être d'origine germanique : outre l'inscription du sarcophage de Flavinus/Elainus, soldat du *numerus* des Mattiaques *Seniores* (peuple germanique), découverte en 1909 à Saint-Seurin et sans doute datable du troisième quart du IVe s. (*ILA* Bordeaux, 48 = *CIL* XIII, 11032), la mise au jour d'éléments de parure de tradition « germanique » vont dans ce sens, comme une fibule en arbalète à pied trapézoïdal et un probable fragment d'épingle de type Blieberdorf, issus tous deux de l'ensemble funéraire de l'îlot Castéja (Larre, 2022, SEP 690, n° 27 et SEP 521, n° 14), relativement exotiques dans le contexte aquitain, et qui sont fréquents dans les sites et les nécropoles « militarisés » du nord de la Gaule.

Figure 5. approvisionnement de Bordeaux (représentée par l'étoile rouge) en ivoire (1), corail (2), bois résineux (3), jais (4) et pierres précieuses (5), depuis des contrées lointaines et variées : Afrique du Nord (1), Méditerranée (2), zones montagneuses (3), Angleterre (4), Orient (5). La circulation des hommes, notamment des militaires (6) et de leur famille, se traduit par la présence d'objets de parure d'influence typiquement septentrionale (bague 7, bracelet 8). S. Raux, fond de carte P. Brun, B. Chaumes 1995.

1.2.4. Le verre (fig. 6)

Du IVe au VIe s., le répertoire est centré sur les formes ouvertes, vouées au service à table, comme l'indiquent les corpus bordelais de l'Auditorium (Geneviève *et al.*, 2011) et de Parunis (Simon, 2025).

Le verre des IVe/ Ve s. (fig. 6a) est dominé par des gobelets et coupes, principalement dotés d'un bord infléchi et d'une extrémité découpée laissée brute (n°1-2, 6-7, 9), certains avec des dépressions (n°5, 7-8). Plus rares sont les formes hémisphériques (n°10-11) et exceptionnelle est une bouteille au décor meulé (n°13).

Du milieu du Ve s. au VIe s. (fig. 6b), le répertoire formel est encore plus limité, avec des gobelets et coupes au bord arrondi et épaissi. Certains comportent des filets blancs opaques (n°15-16, 18). Le soufflage dans un moule est attesté (n°19-20) et on recense un fond avec un motif stylisé de croix, rare dans le sud-ouest de la France. Enfin, une activité verrière inédite, possiblement datable du VIe s., est à signaler sur le site de Parunis.

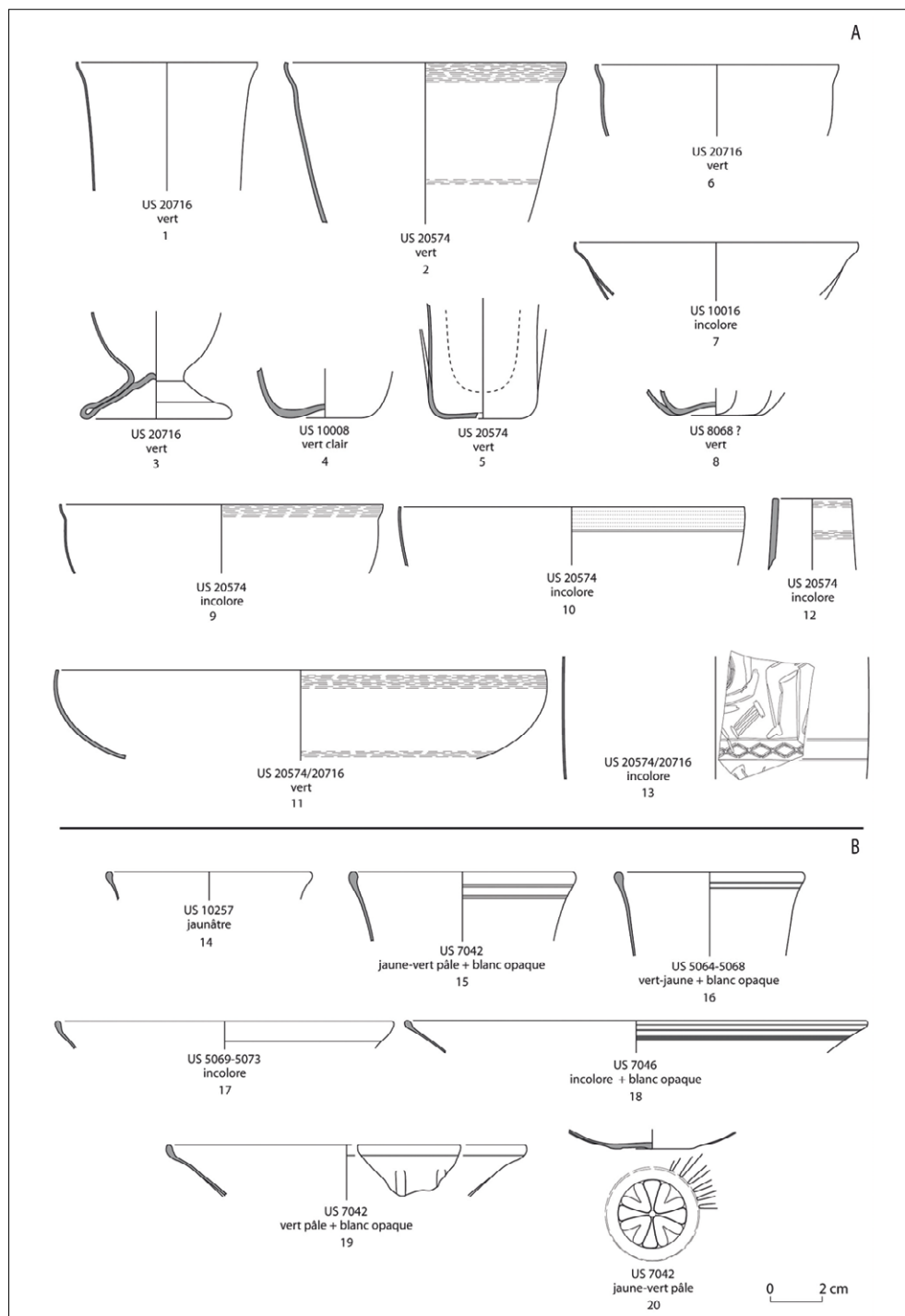

Figure 6. Bordeaux, récipients en verre du IVe s. au VIe s. A : du IVe au milieu du Ve s. B : du milieu du Ve s. au VIe s. L. Simon, Inrap.

Les données de ces fouilles récentes confortent ce qui avait été établi il y a 30 ans par A. Hochuli-Gysel⁹, qui, cependant, avait disposé d'une documentation plus fournie concernant les formes fermées.

9 Hochuli-Gysel, 1996 : Etude de corpus bordelais plus anciens, mais également d'autres sites du sud-ouest de la France.

2. BELOU-NORD À SAINT-LAURENT-DES-HOMMES : UNE FORME DE MOBILITÉ EN MILIEU RURAL

2.1. Le site

Belou Nord, localisé en territoire Pétrucore, dans la vallée de l'Isle, sur l'axe principal de communication entre les cités de *Burdigala* (Bordeaux), *Vesunna* (Périgueux) et *Augustoritum* (Limoges), pourrait être un exemple des flux matériels et humains au sein des campagnes périgourdines des ^{ve}-^{vi}^e s. Le site, fouillé en 2009, se divise en deux zones distinctes dont l'une, au sud, concerne une vaste surface d'occupation (9450 m²) comprenant pour la période qui nous intéresse un petit effectif de structures d'habitat/artisanat installées sur les pentes d'un coteau (57 structures). L'autre, au nord, à l'extrémité de la terrasse naturelle surplombant l'espace précédent, livre une nécropole dite de « plain-champ » (près de 3000 m²), d'au moins 391 tombes globalement orientées ouest-est ou nord / ouest-sud / est (Scuiller *et al.*, 2015). (fig. 7)

2.2. Structures et mobilier allogène de la zone sud

Les structures assurées de l'Antiquité Tardive concernent essentiellement de possibles greniers, deux fonds de cabanes à six poteaux, ainsi qu'un bâtiment quadrangulaire sur poteaux également, constitué d'un espace central et d'un espace périphérique englobant le précédent sur trois côtés. Si des fonds de cabanes sont identifiés régionalement comme ceux relevés à Blanzac-Porcheresse (Mitton, 2019) et à Luxé en Charentes (Maury *et al.*, 2019), ou dans le midi languedocien (Raynaud, 2014), les exemples les plus nombreux proviennent néanmoins du nord de la Gaule à l'instar des sites d'Ile-de-France (Ben Kadour, 2023).

Bien que ces structures aient livré peu de mobilier, certaines pièces apparaissent d'emblée comme des productions exogènes, notamment, un fragment de coupe en sigillée d'Argonne (type Ch. 320) à vernis rouge-orangé sur pâte orangée que le

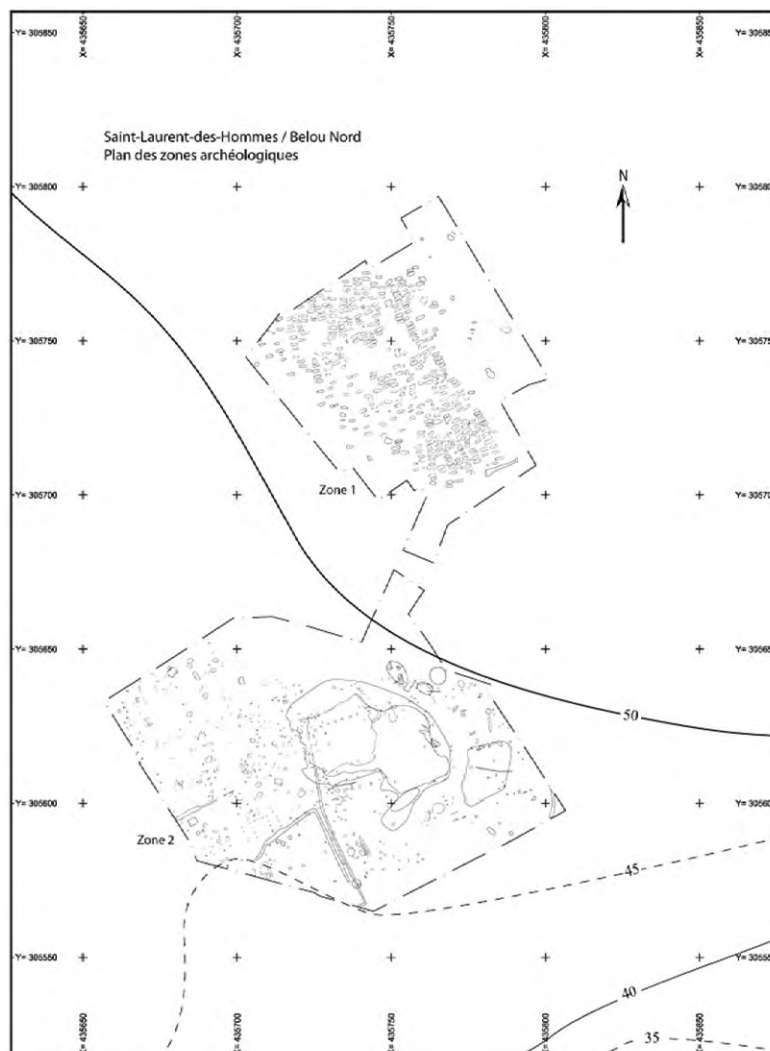

Figure 7. Saint-Laurent-des-Hommes - Belou nord - Plan des zones archéologiques. Topographie St. Boulogne, DAO N. Busseuil, Inrap.

décor à la molette¹⁰ permet de dater des dernières décennies du IVe s.¹¹. Ajoutons, un élément de fibule ansée en alliage cuivreux (type Estagel ou Duraton) décorée sur la face supérieure d'un motif en croix¹², communément datée de la fin du Ve — premier tiers du VIe s.¹³ (fig 8).

Ces quelques structures et mobiliers, en quantité très limitée certes, témoignent déjà à leur niveau d'influences exogènes dans la partie non funéraire du site. Ces apports peuvent avoir plusieurs sources, comme le suggèrent les structures sur poteaux d'un concept plutôt septentrional, la céramique provenant d'ateliers du nord de la Gaule, ou la fibule d'un atelier présumé méditerranéen.

2.3. La zone nord et le mobilier funéraire

Au sein de la nécropole, l'étude du mobilier funéraire —comprenant 268 pièces métalliques, majoritairement des éléments de parure et de toilette, ainsi que 4364 perles— a permis d'établir une chronologie resserrée pour près d'un tiers des sépultures. Celles-ci s'échelonnent entre le Proto-Mérovingien (PM 440/50—470/80), le Mérovingien Ancien 1 (MA1 470/80—520/30) et le Mérovingien Ancien 2 (MA2 520/30—560/70), selon la typo-chronologie de Legoux, Perin et Vallet (2004), parallèlement, l'analyse révèle la coexistence de plusieurs sphères d'influences culturelles, perceptibles tant dans les choix esthétiques et symboliques que dans les savoir-faire techniques mobilisés par l'artisanat.

Ces marqueurs renvoient à des influences qualifiées d'ethnoculturelles, certaines parures associées aux défunts suggérant des apports possiblement exogènes dans l'Aquitaine. Trois aires principales se distinguent : méditerranéenne (14 sépultures), septentrionale (4 inhumations) et wisigothique —ou plus largement danubienne— (24 sépultures). Une série plus syncrétique, parfois légèrement plus tardive, issue de 81 tombes, s'inscrit dans une aire mérovingienne au sens large, traduisant des dynamiques d'hybridation plutôt qu'une stricte partition culturelle.

Certaines catégories d'objets jouent un rôle particulièrement structurant dans cette lecture. Les plaques boucles illustrent clairement ces circulations : exemplaires septentrionaux discrets, larges plaques boucles en fer plaqué d'argent ou d'étain à décor cloisonné relevant de traditions wisigothiques, ou encore plaques boucles quadrangulaires plus petites, mises en œuvre selon des techniques partagées à

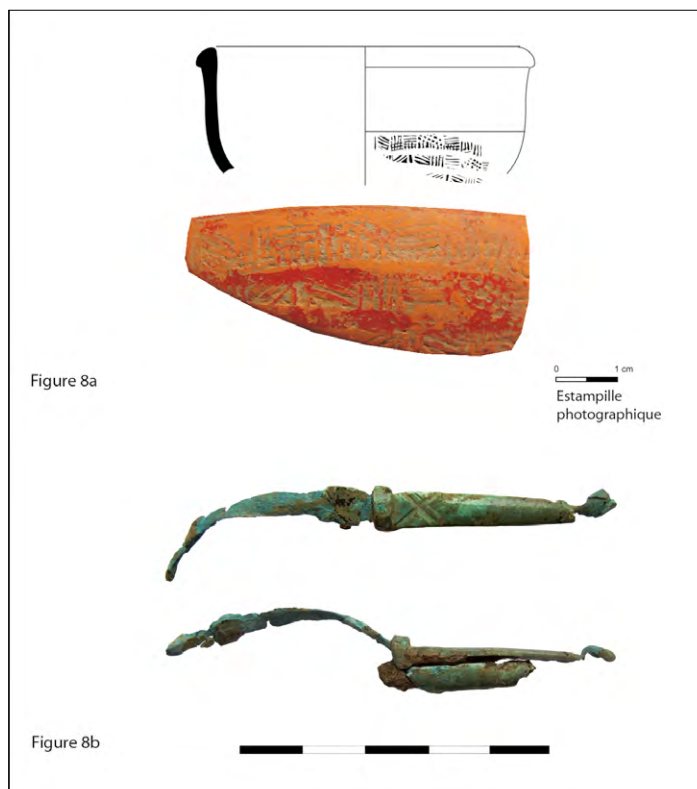

Figure 8. Saint-Laurent-des-Hommes - Belou nord, mobilier exogène de la zone sud :
- 8a céramique claire à engobe rouge - CBN 2 us 2051. R. Delage, Inrap;
- 8b fragment de fibule - CBN 3 us 2397. A. Briand, Inrap.

¹⁰ Référencé dans la typologie de D. Bayard (Bayard, 1990)

¹¹ Détermination de R. Delage — Inrap GO (Sculier *et al.*, op. cit.)

¹² Détermination A. Briand — Inrap PACA (Sculier *et al.*, op. cit.)

¹³ Ces fourchettes chronologiques sont confirmées par des datations ¹⁴C sur charbons pour les deux fonds de cabanes : 397-577 AD pour la première et 325-540 AD pour la seconde - Sculier *et al.*, op.cit.

l'échelle méditerranéenne, tant byzantine qu'occidentale. Les fibules confirment cette diversité : des types rares en Gaule du Sud, rattachables à des répertoires septentrionaux, côtoient des modèles ansés asymétriques ou en arbalète, caractéristiques de la mode danubienne et bien attestés dans la sphère wisigothique aux phases PM, MA1 et MA2.

L'ensemble reflète ainsi un paysage culturel complexe, où se combinent héritages régionaux, influences lointaines et phénomènes d'appropriation locale, témoignant d'une forte interpénétration des traditions matérielles au cours de l'Antiquité tardive et du haut Moyen Âge.

2.4. Caractérisations et origines des matériaux

Des analyses impliquant différentes méthodes ont été engagées pour caractériser les gemmes (grenats), verres ambres et textiles employés dans la constitution de certaines parures, l'objectif étant d'en déterminer les origines possibles.

L'utilisation de la méthode PIGE et PIXE¹⁴ pour analyser les gemmes et verres des parures métalliques indiquaient que les inclusions rouges (cabochons) ornant la fibule ansée digitée et l'une des deux fibules aviformes de la sépulture Sp1279, correspondaient à des grenats almandins de type I d'origine indienne, le Rajasthan étant la source potentielle. Pour les cabochons bleus foncés de la même fibule ansée et de la plaque-boucle de la sépulture sp1519, il s'agirait de verre utilisant une soude minérale de type natron, produit fort probablement au Moyen-Orient ou en Egypte.

L'utilisation de la méthode LA-HR-ICP-MS¹⁵ pour les analyses des compositions des perles en verre sur un nombre réduit d'échantillons, a permis de cerner deux grandes zones d'approvisionnement. Si le pourtour méditerranéen paraissait la source classique pour la fourniture de matériaux, la mention de l'Asie du Sud-Est et du Sri Lanka¹⁶ s'est avérée plus inattendue, en particulier pour les mini-perles¹⁷. Depuis, des analyses sur la composition des verres de mini-perles étirées provenant d'autres sites, tant du sud-ouest de la Gaule qu'au-delà, ont confirmé cette origine géographique : 41 sites au total en Europe occidentale, allant de Rhenen Dondenberg (NL) pour le plus au nord, à El Carpio de Tajo (ES) pour le plus au sud¹⁸.

Enfin, si les analyses qui ont porté sur 19 échantillons de perles en ambre soulignent « l'épaule baltique » du spectre de référence qui est particulièrement spécifique à l'origine de cette résine fossile¹⁹, les travaux sur les textiles n'ont à ce jour pas révélé l'utilisation de fibres autres que végétales ou animales comme le lin et la laine²⁰, alors

14 Analyses effectuées au C2RMF avec l'accélérateur de particules AGLAE / Méthode PIGE (dosage sodium) et PIXE (pour dosage des autres éléments chimiques). Calligaro *et al.*, 2007 ; Calligaro – Périn, 2019.

15 Méthode LA-HR-ICP-MS- spectrométrie de masse à haute résolution couplée à un plasma inductif avec prélèvement par ablation laser ; Laboratoire IRAMAT d'Orléans. Détermination et calibration sont différentes selon la teneur en alumine (Na₂O-Al₂O₃), potasse (K₂O-CaO) et en éléments traces et métaux rares comme le titane et le zirconium (ZrO₂-TiO₂).

16 En référence aux travaux de L. Dussubieux sur des perles en verre d'époque plus récentes – Dussubieux *et al.* 2010

17 Plus de 4000 perles en verre de moins 0.5 mm de diamètre de couleur vert, jaune, orange, noire et translucide obtenues par étirement sont réparties dans 29 sépultures. Toutes les caractéristiques des perles ont été présentées aux journées AFAV de Bordeaux en 2012 (Poulain *et al.* 2012).

18 D'après Pion et B. Gratuze, 2019

19 Spectrométrie infrarouge par la méthode dite « réflexion totale atténuée » = ATR-IR (Attenuated Total Reflectance). Laboratoire Monedis, Sorbonne-Université, Paris.

20 Analyses reposant sur l'utilisation d'un MEB environnemental FEI modèle Quanta 400, collaboration ANATEX & IS2M, Proust *et al.*, 2019.

que nous nous étions pris à imaginer de la soie arrivant d'Extrême-Orient à l'instar des grenats, des mini-perles et de mille autres choses probables et improbables.

CONCLUSION GÉNÉRALE

Les études de cas qui viennent d'être présentées concernant deux sites d'Aquitaine Seconde, l'un dans la capitale de province et de diocèse, l'autre en milieu rural, illustrent des flux de matériel et de personnes soutenus durant l'Antiquité tardive, au sein d'un vaste espace formant un carrefour entre Atlantique et Méditerranée, ainsi qu'entre le nord et le sud des Pyrénées. Le port de Bordeaux y apparaît comme un point névralgique, dont l'importance est notamment mise en lumière par la circulation d'espèces byzantines, puis par les multiples frappes d'or de *tremisses* principalement issues d'ateliers monétaires régionaux. Les activités artisanales urbaines sont variées, avec notamment des attestations d'orfèvrerie et de productions verrières qui mobilisent des matières premières importées de Méditerranée, d'Afrique, du Moyen Orient, d'Europe centrale ou bien de *Britannia*, comme d'espaces orientaux plus lointains. Les céramiques E-Ware, vaisselle culinaire de bord fabriquée régionalement, renvoie aux longs parcours maritimes des marchands aquitains, des îles britanniques au nord, aux côtes du Portugal au sud. Un autre témoignage de la mobilité des personnes en ville est apporté par les objets qui matérialisent la présence de soldats et de fonctionnaires, certaines pouvant être d'origine germanique. En milieu rural, comme le montre le site de Saint-Laurent-des-Hommes, on retrouve une problématique similaire d'identification de la mobilité affectant autant le matériel que les humains. Ici aussi la diversité des matériaux rencontrés et collectés illustre des apports exogènes à la région qui sont également extrêmement variés : que ce soient la céramique du nord de la Gaule, l'ambre du nord de l'Europe, les perles et les gemmes d'Extrême-Orient. Il est aussi intéressant de signaler que l'utilisation de ces matériaux, notamment dans les objets de parure, se fait à travers l'application de techniques reconnues hors du bassin aquitain, alors que les objets y sont véhiculés, entre autre, par des groupes ethniques nouveaux et mouvants à l'instar des Francs et des Wisigoths dans la Gaule des ^v^e-^{vi}^e siècles.

BIBLIOGRAPHIE

- Arqué, M.-C. (2024). La céramique gallo-romaine, dans Fourloubey (dir.), *Gaujac (Lot-et-Garonne), Carrière Lafarge, phases 3 et 4a, Le Merle et Petit Siret*, rapport de diagnostic archéologique, Inrap Naom, 386 p.
- Ben Kaddour, C. (2023). Les fonds de cabane du haut Moyen Âge en Île de France, réexamen du corpus et de la typologie à l'aune de la fouille de Bonneuil-en-France (95) — Aéroport du Bourget, zone nord-ouest. *Revue Archéologique du Centre de la France*, 62, 1-40.
- Bost, J.-P. (2002). Bordeaux, ville cosmopolite sous le Haut-Empire romain. *Revue historique de Bordeaux et du département de la Gironde*, 1, 9-26.

- Calligaro, T., Perin, P., Vallet, F., Poirot, J-P. (2007). Contribution à l'étude des grenats mérovingiens (Basilique de Saint-Denis et autres collections du musée d'Archéologie nationale, diverses collections publiques et objets de fouilles récentes). *Antiquités Nationales*, 38, 111-144.
- Calligaro, T., Perin, P. (2019). Le commerce des grenats à l'époque mérovingienne. *Archéopages*, hors-série 5, 109-120.
- Campbell, E. (1984). E-Ware and Aquitaine : a reconsideration of the petrological evidence. *Scottish Archaeological Review*, 3, 1, 1984, p. 35-41.
- Campbell, E. (2007). Continental and Mediterranean imports to Atlantic Britain and Ireland, AD 400-800. York, Council for British Archaeology, 2007 (CBA Research Report 157).
- Chuniaud, K. (2009). *Aquitaine, Bordeaux, Auditorium, Un quartier urbain antique*, RFO de fouille préventive, Pessac, Inrap GSO, 6 vol., 1538 p.
- Demangeot C. (dir.) 2022 : *Ilot Castéja, Bordeaux, Aquitaine*, RFO Hadès, 3 vol.
- Doyle, I. (2014). Early medieval E ware pottery : an unassuming but enigmatic kitchen ware ?, in KELLY (B.), ROYCROFT (N.), STANLEY (M.) (dir.), *Fragments of Lives Past : archaeological objects from Irish road schemes*, Archaeology and the National Riads Authority, Monograph Series No. 11, 2014, p. 81-127.
- Duggan, M. (2016). Links to Late Antiquity : understanding contacts on the Atlantic Seaboard in the 5th to 7th centuries AD, submitted for the qualification of Doctor of Philosophy School of History, Classics and Archaeology, Newcastle University, January 2016, 462 p.
- Duggan, M., Turner, S., Jackson, M. (2020). Ceramics and Atlantic Connections : Late Roman and Early Medieval Imported Pottery to the Atlantic Seaboard. International Symposium, Newcastle University, March 26Th-27Th 2014), Roman and Late Antique Mediterranean Pottery, 15, 2020, 150 p.
- Dussubieux, L., Gratuze, B., Blet-Lemarquand, M. (2010). Mineral soda alumina glass: occurrence and meaning. *Journal of Archaeological Science*, 37, 1646-1655.
- Ebel-Zepezauer, W. (2000). *Studien zur Achäologie der Westgoten vom — 5.-7. Jh n. Chr.*, Iberia Archaeologica, Band 2, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2000.
- Elizagoyen, V., Geneviève, V., Guitton, G., Raux, S. et Simon, L. (2025). Évolution de Bordeaux durant l'Antiquité tardive, *Topographie urbaine en Gaule durant l'Antiquité tardive : des chefs-lieux de cité multipolaires*, *Gallia* 82, 55-86.
- Fernández Fernández, A. (2011). *El comercio tardoantiguo (ss. IV-VII) en el noroeste peninsular através del registro cerámico de la ría de Vigo*. Thèse de doctorat, Ourense.
- Feugère, M. (1997). Le petit mobilier. In Sireix C. (dir.) 1997, 117-136.
- Geneviève, V., Besombes, P.-A., Raux, S. (2008). Le dépôt d'accumulation des IIIe-IVe siècles. In Sireix C. (dir.) 2008, 181-206.
- Geneviève, V., Chuniaud, K., Raux, S., Simon, L. (2011). Monnaies et mobiliers associés d'un ensemble clos de la fin du IVe siècle ap. J.-C. sur le site de l'Auditorium de Bordeaux (Gironde, France), *The Journal of Archaeological Numismatics*, 1, 141-216.

- Gerber, F. (2020) Modélisation 3D et évocation du port du Bas-Empire de Bordeaux (Gironde). In Mouchard J. et Guitton D., *Les ports romains dans les Trois Gaules, entre Atlantique et eaux intérieures*, Gallia, 77-1, 291-299.
- Gerrard, J., Henig, M. (2016) : Brancaster type signet rings, *Bonner Jahrbuch*, 216, 225-256.
- Guitton, D. (2005). Le mobilier céramique. In Hanry, A. (dir.), *La villa viticole de la ZAC Bongraine à Aytré (Charente-Maritime)*. Rapport de fouille préventive, Inrap Grand Sud-Ouest, Poitiers, 294 p.
- Guitton, D., Durquety, M. collab. (2012). La céramique commune claire granuleuse, un marqueur chronologique incontournable pour l'ensemble des contextes régionaux de l'Antiquité tardive. *S.F.E.C.A.G., Actes du Congrès de Poitiers*, 407-414.
- Guitton, D. (2016). La céramique antique, dans Cornec, T., Lavoix, G., Leroy, F. (dir.), *L'Houmeau (17), Monsidun 1 et 2 : Des viticulteurs de l'Antiquité aux agriculteurs du Moyen Âge, un millénaire d'occupation à Monsidun*. Rapport de fouille préventive, Inrap GSO, Poitiers, 5 vol.
- Guitton, D. (2018a). Les pieds dans le plat : Faye-sur-Ardin (79), la Vallée Bateau, un premier exemple de modeste atelier de D.S.P. Atlantiques ? « D'imitations » ? ... ou les deux ?!, dans Leconte, S. (dir.), *Faye-sur-Ardin (79), la Vallée Bateau : un atelier de potier du VIe siècle*. Rapport de diagnostic archéologique, Inrap Naom, Poitiers, 58 p.
- Guitton, D. (2018b). Première évocation des mobiliers céramiques antiques (Haut-Empire, Antiquité tardive), dans Bolle, A. (dir.), *Sainte-Verge et Louzy (79), La Casse, RD938 : Pérennité et réoccupations d'un site rural du Néolithique au Moyen Âge*. Rapport de fouille, Inrap Naom, Poitiers, 2 vol.
- Guitton, D. (2020). À la recherche du temps perdu ! A new approach to domestic ceramics of Late Antiquity (4th-6th centuries AD) in the heart of Aquitania Secunda (south-west Gaul). In Duggan, M., Turner, S., Jackson, M. (dir.), *Ceramics and Atlantic Connections : Late Roman and Early Medieval Imported Pottery to the Atlantic Seaboard*. International Symposium, Newcastle University, March 26Th-27Th 2014), *Roman and Late Antique Mediterranean Pottery*, 15, 150 p.
- Guitton, D. (2021a). Evocation du mobilier céramique de la seconde moitié du VIe siècle ap. J.-C. In Maguer, P. (dir.), *Genté (Charente), Combe des Gourdins*. Rapport de diagnostic archéologique, Inrap Naom, Poitiers, 58 p.
- Guitton, D. (2021b). Evocation du mobilier céramique de la fin du IIe siècle av. au VIe siècle ap. J.-C. In Ducournau, B. (dir.), *Gaujac (Lot-et-Garonne), La Barthe — Les Bartotes, phase 2 et 4b*. Rapport de diagnostic archéologique, Inrap Naom, Bègles, 182 p.
- Guitton, D. (2021c). Présentation générale du mobilier céramique de la seconde moitié du VIe et du début du VIIe siècle ap. J.-C. In Moutarde, B. (dir.), *Lussant (Charente-Maritime), 5 rue du Fournil*. Rapport de diagnostic archéologique, Inrap Naom, Poitiers, 81 p.
- Guitton, D. (2024). Présentation générale du mobilier céramique antique. In Lavoix, G. (dir.), *Iteuil (86), Une petite occupation de la fin de l'âge du Bronze* et la

- cour agricole d'un établissement rural antique sur la rive gauche de la vallée du Clain.* Rapport de fouille préventive, Inrap Naom, Poitiers, 223-231.
- Guitton, D. (2025a). La céramique du début de l'Antiquité tardive à un haut Moyen Age naissant. In Elizagoyen (dir.), 55-86.
- Guitton, D. (2025b). Regards croisés sur les importations méditerranéennes, germaniques, et quelques productions régionales spécifiques du début de l'Antiquité tardive à un haut Moyen Age naissant, dans Elizagoyen et Catalo (dir.), *Du Mithraeum aux Carmes, l'évolution d'un îlot urbain à Bordeaux, Aquitania*, suppl. 46, 306 p.
- Guitton, D. (2025c). Les mobiliers céramiques de l'Antiquité tardive à Saintes : pour une première approche d'une problématique ignorée depuis toujours. In BAIGL, J.-P., GUITTON, D. (collab.), LAVOIX, G. (collab.). L'organisation de Saintes durant l'Antiquité tardive : vers une redéfinition des espaces, *Gallia*, 82, 97-119. <https://doi.org/10.4000/15h44>
- Hochuli-Gysel, A. (1996). Les verreries du Sud-Ouest de la Gaule, IVe-VIe s. *Aquitania*, 1996, 231-236.
- Kazanski M. (2025). Plaque-boucles méditerranéennes de style cloisonné en Septimanie et la question d'un atelier « royal ». In *Archéopages, numéro spécial*, 107-112.
- Kühn H. (1974). *Die Germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit, trois tomes*, Graz-Austria, 1974.
- Labrousche, P. (2012). La céramique commune du Ve au VIIIe siècle. In Maurin, L. (dir.), 293-310.
- Larre, F. (2022). Etude du mobilier métallique et de l'*instrumentum*. In Demangeot C. (dir.), 197-209.
- Larre, F. (2023). Parure et accessoires vestimentaires à Bordeaux durant l'Antiquité tardive (2e moitié du IIIe-fin du Ve s. p.C.). *Aquitania*, 39, 131-187.
- Legoux R., Perin, P., Vallet, F. (2004). Chronologie normalisée du mobilier funéraire entre Manche et Lorraine. *Bulletin de liaison de l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne*, hors-série.
- Marache, V., Sireix, C. (2024). Quelques assemblages céramiques issus de la fouille préventive de la place Gambetta à Bordeaux (fin IIIe-VIe s. p.C.). *Aquitania*, 40, 2024, 83-100.
- Maurin L. (dir.) (2012). *Un quartier de Bordeaux du Ier au VIIIe siècle : les fouilles de la place Camille-Jullian, 1989-1990*, Bordeaux, Ausonius, (coll. Documents archéologiques du Grand Sud-Ouest, 3), 436 p.
- Maury, M., Crepeau, N., Renou, S. (2013). Relation entre monde des morts et monde des vivants durant le haut Moyen-Age : le site des Sablons à Luxé (Charente, 16). In Boube, Corrochano, Hernandez (dir.) *Du Royaume Goth au Midi mérovingien*, Actes des 34e Journées d'Archéologie Mérovingienne de Toulouse, Ausonius Editions, Coll. Mémoires de l'AFAM (56), 517-529.
- Mitton C. (2013). *Blanzac-Porcheresse, « Molle »*. RFO de fouille préventive, Hades.
- Peytremann E. (2020.), *La Ferrière (85), Le Plessis-Bergeret 2 : Une installation de production secondaire de verre et un enclos de l'époque mérovingienne*, Rapport de fouille, INRAP Grand-Ouest, Centre archéologique de Carquefou, 2020, 218 p.

- Pion C., Gratuze, B. (2019). Des perles en verre provenant du sous-continent indien en Gaule mérovingienne. In Boube, Corrochano, Hernandez (dir.) *Du Royaume Goth au Midi mérovingien*, Actes des 34e Journées d'Archéologie Mérovingienne de Toulouse, Ausonius Editions, Coll. Mémoires de l'AFAM (56), 449-471.
- Poulain D., Scuiller C, Gratuze B. (2012). La parure en verre et en ambre de la nécropole mérovingienne de Saint-Laurent-des-Hommes. In *Bulletin de l'Association Française d'Archéologie du Verre (AFAV)*, 2012, p. 72-79.
- Raynaud C., Châtelet M. (2014). Le fond de cabane du haut Moyen Âge méridional : regards croisés Nord-Sud. In *Archéologie du Midi Médiéval*, T.32, 2014.
- Radford, C.A.R. (1956). Imported pottery found at Tintagel, Cornwall. In *Dark Age Britain*, Londres, 59-70.
- Raux, S. (2008a). Les objets de tabletterie. In Sireix, C. (dir.) 2008, 259-280.
- Raux, S. (2008b). Les objets en bois. In Sireix, C. (dir.) 2008, 235-257.
- Raux, S. (2009). *Instrumentum*. In Chuniaud, K. (dir.) 2009, 7-144.
- Riha, E. (1990). *Der Römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst* (Forschungen in Augst, 10), Augst.
- Rouzeau-Lenoir, Y. (2016), La céramique du haut Moyen Âge, dans Delage, D. (dir.), *Vaux-sur-Mer (Charente-Maritime), ZAC du Cormier et des Battières*. Rapport de fouille préventive, Hades, 3 vol.
- Rouzeau-Lenoir, Y. (2022), La céramique du haut Moyen Âge, dans Bonelli, L. (dir.), *Carignan-de-Bordeaux (Gironde), Rue du Pontet*. Rapport de fouille préventive, Hades, 3 vol.
- Scuiller C., Hernandez J. (2019). La Nécropole de Belou nord à Saint-Laurent-des-Hommes (Dordogne). In Boube, Corrochano, Hernandez (dir.) *Du Royaume Goth au Midi mérovingien*, Actes des 34e Journées d'Archéologie Mérovingienne de Toulouse, Ausonius Editions, Coll. Mémoires de l'AFAM (56), 143-163.
- Scuiller C., Calmettes P., Hernandez J. (2015). Saint-Laurent-des-Hommes, site de Belou Nord, 12 avril -30 septembre 2010 », *Rapport Final d'Opération*, Inrap GSO, 2015, 5 vol.
- Simon, L. (2025). La verrerie. in Elizagoyen et al., 74-78.
- Sireix, C. (dir.) (1997). *Les fouilles de la place des Grands-Hommes à Bordeaux*. Pages d'Archéologie et d'Histoire Girondines, 3.
- Sireix, C. (2005) Bordeaux-Burdigala et la Bretagne romaine : quelques témoins archéologiques du commerce atlantique. *Aquitania*, 21, 241-251.
- Sireix, C. (dir.) (2008). *La Cité judiciaire : un quartier suburbain de Bordeaux antique*. coll. Aquitania, Suppl. 15, 505 p.
- Sireix, C. (2023). Nouvelles recherches à Biganos (Bois-de-Lamothe, Gironde) assemblages céramiques et échanges entre Boios et Burdigala (Ier s. a.C. / IVe s. p.C.), *Aquitania*, 39, 91-130.
- Swift E. (2000). Regionality in dress accessories in the late roman west, *Monographies Instrumentum*, 11, Montagnac.

- Stutz F. (2003). *Les objets mérovingiens de type septentrional dans la moitié sud de la Gaule*, Thèse de troisième cycle présentée en 2003 à l'université Aix-Marseille 1, U.F.R. Civilisations et Humanités, 3 volumes.
- Thomas, C. (1954). Excavation of a Dark Age site at Gwithian, Cornwall : interim report 1953-1954. *In Proc West Cornwall Field Club* 1, 59-72.
- Thomas, C. (1959). Imported pottery in dark-age western Britain. *Medieval Archaeology*, 3, 89-111.
- Véquaud, B. (2009). Saint-Georges-des-Coteaux, la ZAC des Coteaux (Charente-Maritime) : la céramique du haut Moyen Âge (VIe-début IXe siècle). *Aquitania*, 25, 213-232.
- Véquaud, B. (2025). La céramique de la seconde moitié du VIe et du VIIe siècle ap. J.-C. *In* Aude, V. (dir.). *Mérignac (Charente), La Combe des Bourras*. Rapport de diagnostic archéologique, Inrap Naom, Poitiers, 94 p.

INFLUENCIA DE LAS RUTAS MARÍTIMAS EN LA TRANSFORMACIÓN DE LAS CIUDADES PORTUARIAS ANDALUSÍES

LOS CASOS DE ALMERÍA, CARTAGENA Y DENIA

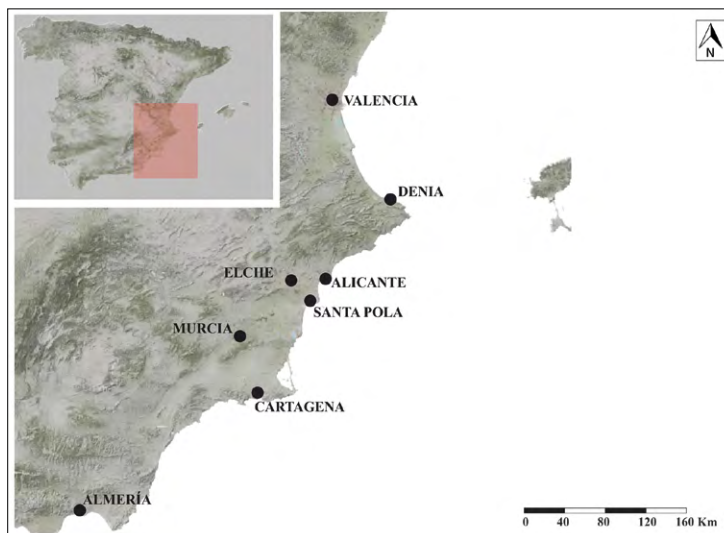
Raquel Bujalance Silva^{1, 2, 3}

INTRODUCCIÓN

Este trabajo se apoya en los resultados de una investigación previa y ya finalizada sobre el urbanismo islámico en el sureste peninsular, desarrollada a partir del análisis de memorias e informes generados en intervenciones arqueológicas realizadas en los cascos históricos de Almería, Cartagena, Murcia, Elche, Alicante, Denia y Valencia (fig. 1). A partir de este marco general, el presente estudio se centra de forma específica en el papel que desempeñaron las rutas marítimas en la evolución urbana de Almería, Cartagena y Denia entre los siglos x y xiii. Para ello, se presta especial atención a la circulación de bienes, personas e ideas a través del Mediterráneo, relacionándola con los cambios observados en la trama urbana y, en particular, con las modificaciones estructurales y espaciales detectadas en los espacios productivos, comerciales, residenciales y de comunicación.

La investigación mencionada, de la que parte el presente trabajo, ha permitido detectar, de manera general, distintas fases en el desarrollo del urbanismo en el sureste peninsular (Bujalance, 2024a). Entre los siglos x y xiii se definen cuatro: la califal, la

Figura 1. Casos de estudio seleccionados en la investigación realizada sobre el desarrollo del urbanismo islámico en el sureste peninsular

1 Esta investigación se ha llevado a cabo en el marco del contrato de investigación PRE2020-093372, adscrito al proyecto PID2019-108192GB-I00 Context. El contexto como herramienta: escalas de aplicación en los procesos de cambio en la Alta Edad Media, financiado por el Ministerio de Ciencia e Innovación del Gobierno de España.

2 Instituto Universitario de Investigación en Arqueología y Patrimonio Histórico (INAPH) - Universidad de Alicante

3 raquel.bujalance@ua.es

de Taifas, la de los gobiernos almorávide y mardanís y, finalmente, la que abarca el gobierno almohade y los poderes independientes previos a la conquista cristiana —exceptuando Almería, que se integró en el reino nazarí de Granada—. Estas horquillas facilitan la lectura de la evolución de la ciudad. No obstante, muchas de las transformaciones urbanas detectadas —y los motivos que las incentivan— tienen su origen en fases anteriores a aquellas en las que resultan más visibles, por lo que requieren una lectura transversal en la que se detecten estas dinámicas de larga duración, teniendo en cuenta los distintos cambios de contextos históricos que pueden transcurrir en un mismo proceso.

En definitiva, este estudio pone de relieve el peso del flujo de bienes, personas y elementos culturales en la ciudad andalusí a partir del análisis de la capacidad de adaptación de las tramas urbanas para favorecer estas dinámicas de circulación que, de alguna manera, son la base de la prosperidad de la población y de la infraestructura administrativa y urbana que la sostiene.

LA MOVILIDAD MARÍTIMA EN LAS FUENTES ESCRITAS

Esta relación entre la ciudad, la generación de bienes y la movilidad de estos y de personas a través del mar se refleja de manera explícita en las fuentes escritas andalusíes, donde estos aspectos se describen con el fin de enaltecer el valor político y económico de los enclaves portuarios. De este modo, los geógrafos destacan de estas ciudades costeras sus redes marítimas, su capacidad para generar riqueza, atraer población y convertirse en reconocidos centros culturales dentro del mundo musulmán.

Así, al-Ruṣāṭī destaca de Almería en la primera mitad del siglo XII sus magníficos comercios y abundantes industrias, cuya fama alcanzaba tanto Oriente como Occidente, lo que convertía a la ciudad en lugar de congregación para toda clase de negocios (Lirola, 2005, pp. 48-49).

Con la misma intención de enfatizar el valor estratégico del enclave, al-Idrīsī vincula a mediados del siglo XII la ciudad de Cartagena con Murcia, a la que considera su fondeadero. El autor señala de la ciudad portuaria la seguridad de su puerto como refugio para las embarcaciones y su entorno como fuente de recursos (Ubieto: 1974, pp. 184-185).

Desde esta misma perspectiva, el autor describe Denia, resaltando su riqueza agrícola y su papel como ciudad portuaria con atarazanas propias y como sede naval, tanto para la actividad militar como para el comercio (Ubieto, 1974, pp. 233-234).

Por su parte, Ibn al-Jatīb resalta de esta ciudad en tiempos de Muḡāhid, en la etapa de Taifas, su importancia como sede cultural. La afluencia de ulemas procedentes de distintos lugares pone de manifiesto cómo la movilidad asociada al puerto trascendía el ámbito económico, favoreciendo igualmente la circulación de saberes y la proyección intelectual de la ciudad (De Castro, 2017, p. 70).

FASE CALIFAL

Durante el siglo x, ‘Abd al-Raḥmān III instauró en al-Andalus el Califato de Córdoba. Bajo esta nueva entidad se desarrolló una política de control y consolidación del territorio gestionada por el poder central. Para ello se tomaron nuevas medidas en la ocupación del paisaje y nuevos criterios en el aparato administrativo (Azuar, 1990, pp. 26-29). Asimismo, el nuevo gobierno alcanzó una posición hegemónica en el comercio, incentivando, por un lado, su papel en redes marítimas que se extendían desde el norte de África hasta Oriente y, por otro, el aumento de la producción agrícola e industrial. La centralización del poder también se reflejó en la moneda, utilizada como instrumento propagandístico (Doménech, 2004, p. 251).

Todo ello implicó una transformación de la ocupación del paisaje que afectó a asentamientos rurales y urbanos y tanto a núcleos poblacionales como a enclaves de control y conexión del territorio. En esta nueva red territorial, los asentamientos del litoral mediterráneo peninsular experimentaron una gran transformación que, en muchos casos, significó la reubicación de núcleos administrativos de carácter local y de enclaves portuarios. En la costa del sureste peninsular destaca el establecimiento de nuevas sedes navales como Almería y Denia.

En el caso de Almería, posiblemente la razón principal por la que, desde mediados del siglo x, presenta una estructura urbana compleja y bien organizada tiene que ver con el doble objetivo de su fundación: captar parte de la actividad político-administrativa de Pechina, situada en el interior, y asumir la actividad portuaria de Mariyyat Baḡyāna, localizada en el entorno de la nueva ciudad.

El interés de ‘Abd al-Raḥmān III por Mariyyat Baḡyāna supuso la intervención del poder central en la Cora de Pechina y propició que el enclave, compuesto por la torre vigía (*al-mariya*) y el espacio que la rodeaba, adquiriese tal relevancia en el ámbito marítimo —tanto en el campo militar como en el comercial— que se convirtió rápidamente en la sede principal de la flota califal (Picard, 2018, p. 123).

Las pretensiones políticas de ‘Abd al-Raḥmān III, enfocadas en gran parte en el desarrollo comercial andalusí en el norte de África —como ya se ha apuntado—, supusieron el enfrentamiento directo con los intereses expansionistas hacia el occidente del Califato fatimí. La nueva realidad se tradujo en una evidente rivalidad y enemistad entre ambos poderes. Ante esta situación, el desmantelamiento de uno de los enclaves portuarios más relevantes del momento, Pechina, fue una estrategia militar que el poder fatimí no dudó en ejecutar. En el año 955 atacó Pechina y destruyó las infraestructuras principales del enclave (Lirola, 1993a, p. 159-270; 2007, p. 109; Molina, 2005, p. 20).

Este acontecimiento evidenció la necesidad de reforzar el aparato defensivo-portuario. Para ello, ‘Abd al-Raḥmān III otorgó a Mariyyat Baḡyāna la categoría de *madīna*. A este nuevo estatus le acompañaron la implantación de un imponente sistema defensivo coronado con una alcazaba y la construcción de complejas estructuras portuarias y públicas. De esta manera la ciudad recién fundada, *madīnat al-Mariyya*, se convirtió en la nueva capital de la cora de Pechina (Tapia, 1978, p. 45; Castillo, Martínez y Acién, 1987, p. 540; Cara *et al.*, 2000, p. 168; Garzón, 2015, pp. 151-152; Arvide, 2016, p. 42).

Esta nueva capital socioeconómica y militar presentaba una trama urbana en la que quedaban reflejadas estas actividades que la caracterizaban. La infraestructura

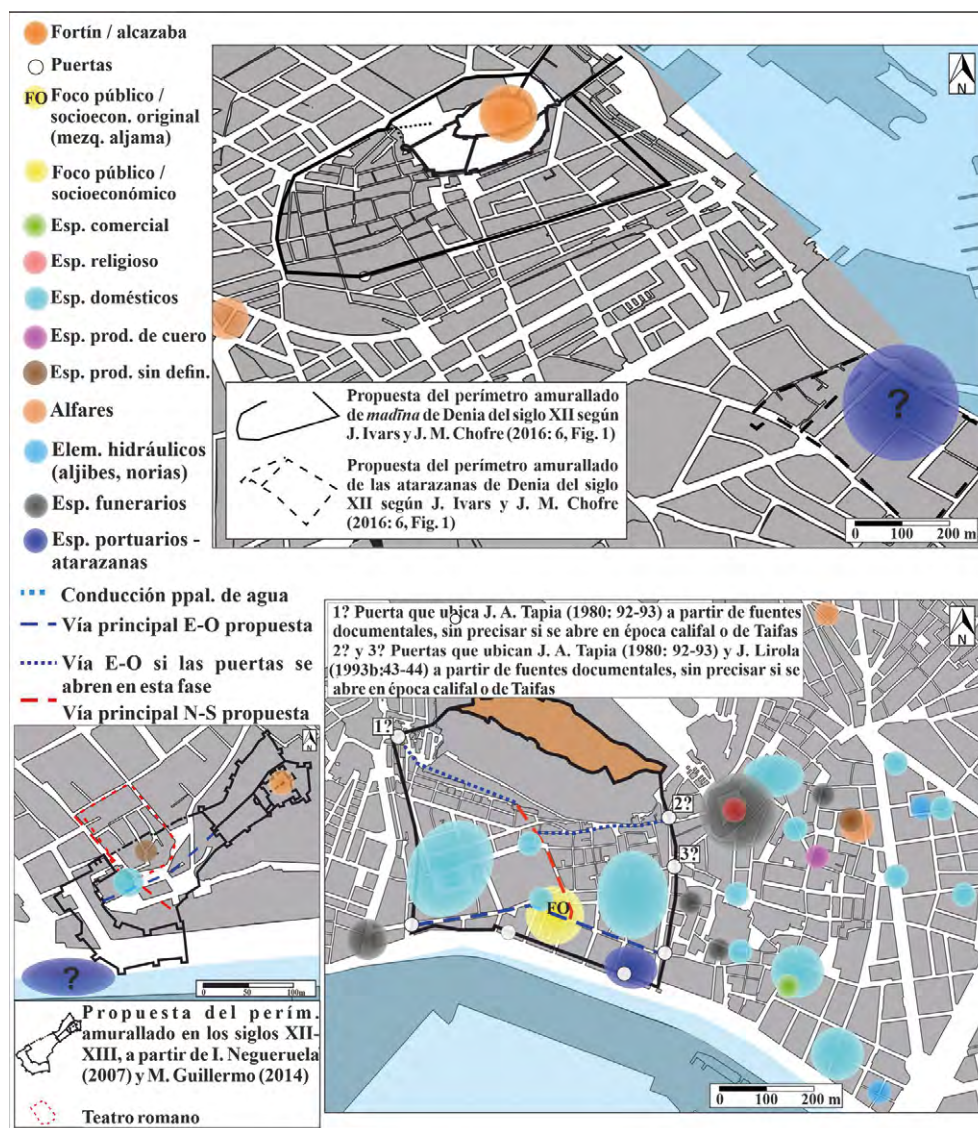

Figura 2. Propuesta de los asentamientos islámicos de Denia (arriba), Cartagena (abajo, izq.) y de la ciudad de Almería (abajo, dcha.) en la segunda mitad del siglo X

portuaria se situaba en el flanco sur del recinto amurallado de la *madina*, la cual se encontraba en la ladera meridional del montículo sobre el que descansaba la alcazaba. Asimismo, las atarazanas se localizaban en el extremo sur de la *madina*, conectando con el foco socioeconómico más relevante de la ciudad a través de la vía principal que cruzaba este núcleo amurallado de este a oeste, en cuyos extremos se situaban dos de las puertas principales de la ciudad. Al este, en el área periurbana inmediata a la muralla, se encontraba el núcleo poblacional primigenio del arrabal de al-Muṣallā —no amurallado en esta fase—, donde se concentraban los espacios productivos más relevantes. Esta disposición facilitaba la circulación y el intercambio entre las áreas productivas, los espacios comerciales y las principales vías de comunicación, tanto marítimas —a través del puerto— como terrestres (fig. 2).

Cartagena y Denia durante esta fase presentan esquemas mucho menos complejos y urbanos. En ambos casos, el elemento principal es un punto de control en altura, en torno al cual se desarrolla en el llano un espacio de carácter fundamentalmente residencial. En Cartagena se reutilizan infraestructuras heredadas de época romana, como el teatro, adaptándolas a nuevos usos. Concretamente, en el sector posterior a la *summa cauea* se documentaron estructuras murarias dispersas y silos reutilizados como vertederos (Ramallo et al., 2013, pp. 41-43; Guillermo, 2014, pp. 25-29). Del mismo modo, en el sector suroeste del perímetro amurallado de la *madina* de los siglos XII

y XIII, bajo la nave central de la catedral vieja, se localizaron ambientes domésticos y un silo de planta circular que más tarde se reutilizaría como basurero (fig. 2). En él se halló un conjunto cerámico del siglo x y principios del xi (Murcia, 2018, pp. 35-37). Finalmente, respecto al espacio portuario, se ha propuesto la ubicación del muelle en el suroeste de la trama urbana (Ramallo et al., 2013, p. 41).

En el caso de Denia, aunque el desarrollo urbano es todavía prácticamente imperceptible, las fuentes indican una cierta relevancia de su puerto, principalmente como sede de la flota califal. El enclave aprovechó las condiciones del terreno como dársena natural para establecer un complejo portuario que adquirirá gran relevancia en el siglo xi. Un complejo fortificado en altura de menor entidad habría desempeñado funciones defensivas (Gisbert et al., 1992, p. 32). Igualmente, al igual que en Cartagena, en su entorno habría desarrollado un núcleo poblacional de reducidas dimensiones, al que podrían asociarse asimismo los espacios productivos de carácter alfarero localizados al suroeste del fortín (fig. 2).

FASE DE TAIFAS

Entre mediados del siglo x y la primera mitad del siglo xi, bajo la reforma impulsada por ‘Abd al-Raḥmān III, que continuó desarrollándose durante las siguientes décadas, tuvo lugar una progresiva proliferación de núcleos poblacionales que asumieron un papel como núcleo administrativo. Muchos de ellos, tanto los de primer orden como otros de carácter local y regional, experimentaron un proceso de urbanización. Este contexto favoreció que, tras la caída del Califato de Córdoba y con la proliferación de gobiernos independientes, muchos de estos núcleos acabasen consolidando su carácter de ciudad urbanizada (Azuar, 2016, pp. 69-70, 75).

En este marco, las taifas de la costa oriental optaron por potenciar sus capitales, como Almería, Denia o Valencia, además de otras ciudades del interior de gran relevancia y bien conectadas con el litoral mediante enclaves secundarios, como Murcia a través de Cartagena (Mazzoli-Guintard, 2000, pp. 267-277). Asimismo, se impulsó la actividad marítima a lo largo de la línea de costa, aumentando las infraestructuras portuarias. Junto a las ciudades portuarias principales, se multiplicaron los puntos de control marítimos que también ejercían como centros de redistribución de mercancías. Estos se encontraban vinculados a ciudades próximas a la costa, como Santa Pola respecto a la ciudad islámica de Elche, conectadas a través del valle del Vinalopó (Bujalance, 2021). De este modo, se afianzó e intensificó el papel de las ciudades orientales de al-Andalus como puntos de conexión entre al-Andalus y el Mediterráneo.

Almería experimentó durante esta fase un desarrollo económico sin precedentes que se reflejó en su trama urbana. Los dos arrabales principales de la ciudad se amurallaron en este momento, quedando anexionados a la *madina*. El arrabal de al-Ḥawḍ al oeste y el de al-Muṣallā al este. Tradicionalmente, se ha vinculado el primero de ellos a la explotación minera, actividad en la que destacó la ciudad almeriense durante los siglos x y xi. Sus canteras más relevantes se situaban al norte de este arrabal, próximas a su flanco septentrional. De esta forma, las primeras estuvieron en uso durante el periodo de mayor dinamismo de este núcleo poblacional, desde el siglo x hasta mediados del siglo xii (Alonso et al., 2008, pp. 269-288; Cara, 2016, pp. 96-97).

Por otro lado, los datos arqueológicos evidencian en el arrabal de al-Muṣallā una notable actividad económica enfocada en la producción y comercialización de bienes manufacturados. En este sentido, se detectan nuevos focos socioeconómicos en los que se documentan distintos espacios destinados a la venta y manufacturación de bienes (Alonso et al., 2008, pp. 269-288; Cara, 2016, pp. 96-97; García et al., 1995, pp. 13-29; Mellado, 2009, pp. 23-28; Morales, García y Cara, 2003, p. 43). Estos se organizaban principalmente en sentido norte-sur a lo largo de la vía principal que cruzaría el arrabal. Bajo este eje discurría la conducción de agua vinculada a los aljibes de Jayrān —localizados en el sector norte del arrabal—. Próximos a estos se localizaba la puerta principal de la ciudad, la puerta de Purchena, desde la que partía el camino que comunicaba la ciudad hacia el norte con poblaciones tan relevantes como Granada o Murcia. Todo ello evidencia la estrecha relación en la trama urbana entre las infraestructuras hidráulicas y la actividad socioeconómica (fig. 3).

El esplendor socioeconómico que la ciudad experimentó en estos momentos, traducido en una reordenación urbana, implicó una diversificación funcional en el suelo periurbano, no solo en los arrabales amurallados, sino también en sus áreas circundantes, principalmente en el sector norte extramuros del arrabal de al-Muṣallā. La densificación urbana del arrabal de al-Muṣallā propició el desplazamiento de ciertas actividades productivas hacia zonas menos urbanizadas que favoreciesen su desarrollo y en las que, además, hubiese menos concentración poblacional. Este

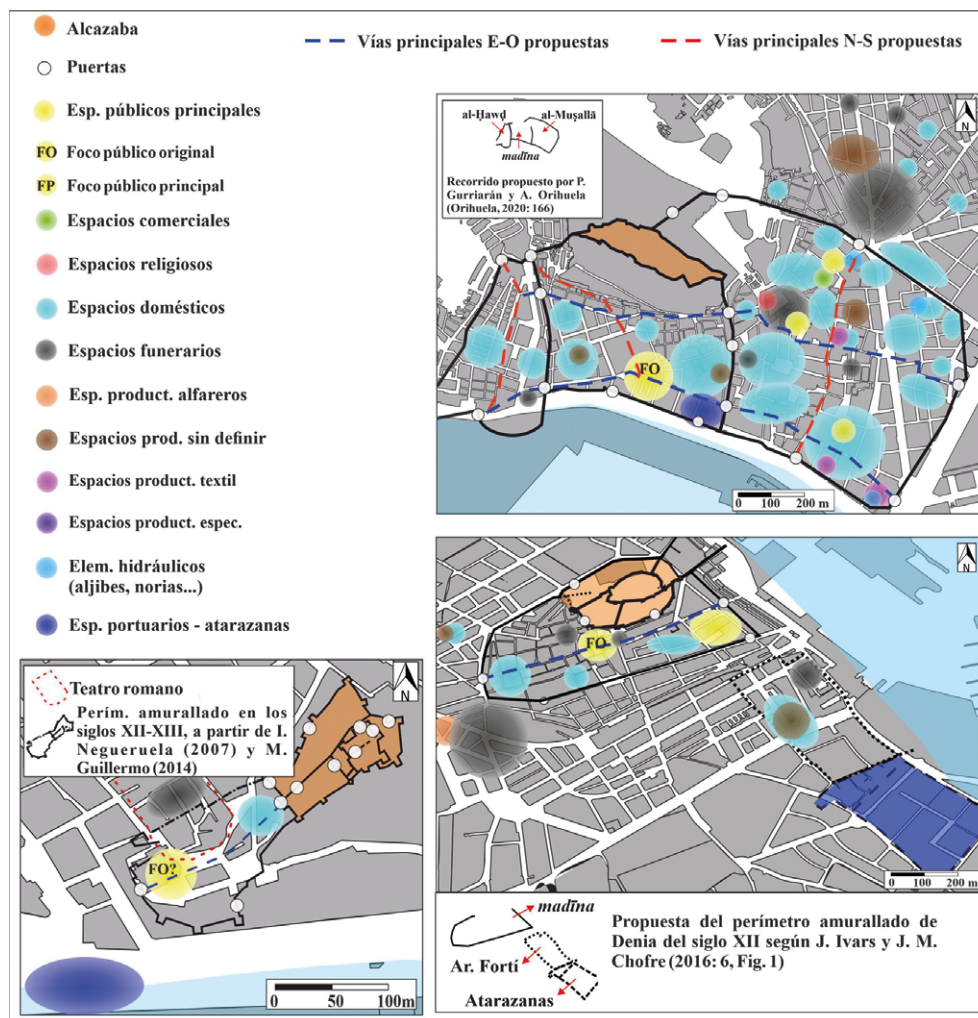

Figura 3. Propuesta de las ciudades islámicas de Almería (arriba), Cartagena (abajo, izq.) y Denia (abajo, dcha.) a mediados del siglo XI

fenómeno afectó especialmente a los talleres alfareros (Alcaraz, 2003, pp. 17-21; Morales, 2001; Navarro, 2001, pp. 11-13).

En Denia se observa durante la etapa de Taifas un proceso de urbanización sin precedentes. Durante esta fase tiene lugar la consolidación del diseño de la trama urbana: se establece la alcazaba sobre el montículo principal del enclave, donde previamente se habría ubicado el fortín que protegería la infraestructura portuaria califal, y se delimita el espacio de la *madīna* al sur de la misma, próxima al área relacionada con la infraestructura portuaria (fig. 3). La organización espacial de este recinto amurallado se articularía en torno a dos focos socioeconómicos principales (Bujalance, 2026). El primero correspondería al original de la ciudad, donde se ubicaría la mezquita aljama, mientras que el segundo se sitúa en el extremo oriental del recinto amurallado y desempeñaría un papel relevante en las actividades socioeconómicas derivadas del trasiego marítimo y en la conexión entre la *madīna* y el litoral.

Entre este extremo oriental de la *madīna* y el área portuaria se desarrolló el arrabal del Fortí, que en estos momentos probablemente permaneciese sin amurallar (Bujalance, 2026). En este espacio se concentraron áreas residenciales vinculadas a distintas actividades productivas (Vidal, 2006a), lo que pone de relieve la estrecha relación entre expansión urbana, aumento de índice poblacional, producción-venta y actividad portuaria. La configuración de este arrabal refleja un modelo de crecimiento orientado hacia el litoral y condicionado por las necesidades derivadas de la actividad marítima.

Cartagena presentaría, por su parte, un esquema menos desarrollado durante esta etapa. En la ciudad se identifica una alcazaba original a la que se podría asociar en esta fase el núcleo amurallado a partir del cual se desarrollará la *madīna* de los siglos XII y XIII propuesta por M. Guillermo (2014, p. 33). Esta configuración presentaría una organización funcional respecto al espacio portuario de menor entidad que los casos anteriores (fig. 3).

EL PERIODO ALMORÁVIDE Y MARDANISÍ

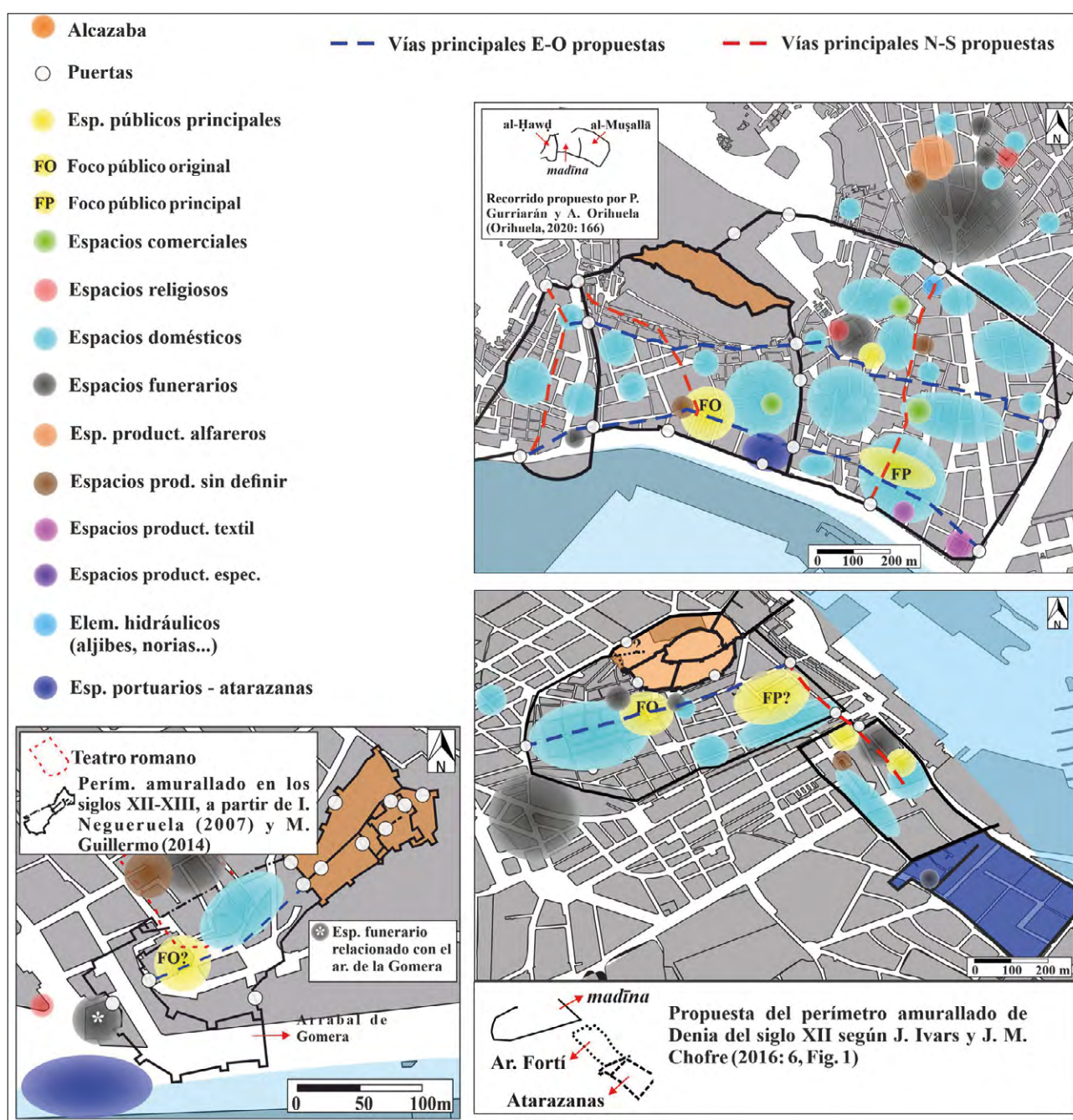
El dominio almorávide supuso la integración de al-Andalus en un aparato administrativo que abarcaba un territorio mucho más amplio. Esta nueva realidad —en la que el territorio andalusí pasó de comprender numerosos gobiernos independientes a constituir una única demarcación territorial de menor rango en un marco más complejo— propició una estabilidad política y económica que favoreció un esplendor urbano generalizado en el sureste peninsular. Los núcleos que habían comenzado a desarrollar sus tramas urbanas durante el siglo X y la primera mitad del siglo XI consolidaron durante esta etapa sus esquemas urbanos de mayor extensión, salvo en casos puntuales, en los que se documentan los principales arrabales extramuros del núcleo urbano sin amurallar, que alcanzan su mayor extensión durante la primera mitad del siglo XIII. Asimismo, se reorganizaron los espacios urbanos y periurbanos, adaptándose a un nuevo funcionamiento socioeconómico (Bujalance, 2026).

La cohesión territorial descrita contribuyó de manera significativa al fortalecimiento de las redes comerciales, especialmente de las rutas marítimas. Muchas de estas redes se desarrollaron dentro del territorio controlado por el propio gobierno almorávide, lo que facilitó los intercambios entre distintos puertos mediterráneos. Al

mismo tiempo, se potenciaron conexiones marítimas que vinculaban estos enclaves con espacios situados fuera de sus límites políticos, reforzando la proyección de las ciudades costeras hacia Oriente.

En este marco general, la ciudad de Almería alcanzó su etapa urbana de mayor esplendor que, en gran medida, estuvo ligada al auge socioeconómico de la ciudad. Así, el arrabal de al-Muṣallā adquirió un dinamismo socioeconómico que llegó a superar al de la *madīna* (fig. 4). En el foco socioeconómico original de la ciudad, situado en el flanco meridional de la *madīna* —que concentraba fundamentalmente la mezquita aljama y espacios administrativos—, disminuyó la concentración de espacios destinados a actividades de venta y manufacturación de productos. Sin embargo, el arrabal se configuró como el núcleo poblacional preferente para el desarrollo de actividades productivas y comerciales. Este núcleo amurallado

Figura 4. Propuesta de las ciudades islámicas de Almería (arriba), Cartagena (abajo, izq.) y Denia (abajo, dcha.) a mediados del siglo XII

experimentó una densificación del espacio, destacando la presencia de talleres, tiendas y espacios residenciales. El protagonismo alcanzado por el arrabal de la ciudad en la funcionalidad de la trama urbana coincide temporalmente con el momento en el que el espacio portuario habría alcanzado su mayor extensión, tras la posible ampliación hacia el extremo oriental de la ciudad durante la segunda mitad del siglo XI (Bujalance, 2024b; 2026).

La traslación del punto neurálgico de la actividad socioeconómica de la ciudad de Almería durante el gobierno almorávide al arrabal no se detecta únicamente por la transformación de su trama, sino también por la *madīna*. En este núcleo amurallado que ocupa la centralidad de la ciudad, se densificó la urbanización del sector este, es decir, la zona colindante al arrabal de al-Muṣallā que quedaba conectada al mismo mediante tres puertas: la puerta de la Carnicería Vieja, la puerta de la Imagen y la puerta de las Carretas (fig. 4). El nombre de esta última es especialmente significativo, teniendo en cuenta que es la puerta que comunicaría las atarazanas con el flanco sur del arrabal de al-Muṣallā.

Este proceso también afectó al arrabal de Purchena. En este núcleo poblacional sin amurallar, ubicado a extramuros norte del arrabal de al-Muṣallā, tuvo lugar un desarrollo en la ocupación del suelo: aumentaron los establecimientos de espacios artesanales, residenciales —y también los funerarios, probablemente debido en gran medida al hecho de que prácticamente desaparecen los que se encontraban activos en época de Taifas en el interior del arrabal de al-Muṣallā— (fig. 4). De este modo, en esta zona extramuros, se documenta la mayor concentración de actividades artesanales de la ciudad durante esta etapa (Alcaraz, 2003; Morales, 2001; Rodríguez y Serodio, 2010; Sevillano, 2015), lo que pone de manifiesto una clara comunicación funcional entre los distintos núcleos poblacionales y espacios que compondrían la ciudad.

La ciudad de Cartagena experimentó igualmente un notable desarrollo en su urbanismo durante el periodo almorávide y el gobierno mardanisí (Fig. 4). Según la propuesta de M. Guillermo (2014: 33), en esta etapa el arrabal de la Gomera se encontraría amurallado. R. Azuar (2019: 117-118) ha relacionado dicho núcleo poblacional con la relevancia socioeconómica que los Gumāra podrían tener en la ciudad durante este periodo. En otros enclaves del Mediterráneo andalusí, como Mallorca, también se registra a nivel material la presencia de este grupo procedente del norte de África, asociándose a la etapa almorávide (Martínez, 2020: 74). Esta constancia pone de relieve la importancia de las redes marítimas en el Mediterráneo occidental y su impacto en el desarrollo urbano de las ciudades del sureste peninsular, relacionadas principalmente con la actividad económica. En este sentido, el arrabal de la Gomera se encontraría estrechamente vinculado al espacio portuario, anexionándose a la muralla de la *madīna* por su extremo meridional, el punto más próximo a la ubicación propuesta para el muelle andalusí de Cartagena.

En Denia, tanto la etapa almorávide como el gobierno mardinisí —del que esta ciudad fue capital— supusieron un desarrollo urbano sin precedentes que estuvo estrechamente relacionado con la intensa actividad socioeconómica de la ciudad. El punto neurálgico de la actividad socioeconómica continuó localizándose en el extremo oriental de la *madīna* y, próximo a este y conectado con el puerto a su vez, el arrabal del Fortí experimentó una notable urbanización —incluyendo su cercamiento— (Bujalance, 2026).

Esta continuidad en la relevancia del papel desempeñado en el organigrama funcional de la ciudad probablemente esté relacionada con su ubicación. Desde una perspectiva de comunicación y movilidad, este punto era clave, puesto que los dos ejes principales convergían a esta altura. Por un lado, el eje norte-sur conectaba las atarazanas con la *madīna* atravesando el arrabal; por otro, el eje este-oeste recorría la *madīna* hasta alcanzar el arrabal del Fortí en su extremo oriental (fig. 4). Asimismo, asociados al eje norte-sur, se establecieron dos nuevos focos socioeconómicos, ambos intramuros del arrabal: uno en su extremo septentrional (Miñana, 2008) y otro en el sector central —frente al antiguo barrio artesanal de época de Taifas— (Ruiz, 2021), que durante esta etapa mantenía ya un uso residual. Esta configuración refleja una organización urbana estrechamente vinculada a las dinámicas socioeconómicas y a las actividades marítimas.

EL PERIODO ALMOHADE Y LOS ÚLTIMOS GOBIERNOS INDEPENDIENTES ANTES DE LA CONQUISTA CASTELLANA A MEDIADOS DEL SIGLO XIII

Uno de los factores que influyó de manera más notable a las ciudades del sureste peninsular en particular y a al-Andalus en general durante esta etapa es su condición administrativa, la cual actuó como una única demarcación territorial en el marco de un imperio que controlaba un territorio mucho más extenso, llegando a tener bajo su control desde Silves en Portugal hasta Trípoli en Libia (Picard, 2018, p. 281).

Centrándonos en las ciudades, aunque se podría extender al sureste andalusí de manera general, durante esta fase tendrían lugar dos etapas. La primera se iniciaría con la consolidación del poder almohade en al-Andalus —entre finales del tercer cuarto del siglo XII e inicios del último cuarto— y finalizaría tras la derrota de la batalla de las Navas de Tolosa en 1212. En estas décadas, el Imperio almohade experimentó su etapa de mayor esplendor político y económico en el Mediterráneo (Huici, 2000, pp. 428-429; Guichard, 2001, pp. 157-161).

La segunda etapa corresponde a los años que suceden hasta mediados del siglo XIII, momento en el que tiene lugar la conquista castellana de Cartagena y Denia y la integración de Almería en el reino nazarí de Granada. Durante este periodo, el aparato político, administrativo y económico almohade fue deteriorándose de manera progresiva. Por un lado, aumentó la presión cristiana y, además, se gestaron pequeños poderes independientes (Guichard, 2001, pp. 161-164). Por otro lado, la pérdida del control marítimo, ligada al creciente protagonismo de las coronas italianas, de Aragón y de Castilla en el comercio mediterráneo, fue alterando profundamente las dinámicas políticas y económicas de este contexto marítimo. A todo ello se sumaron las tensiones internas de la propia dinastía tras la muerte del califa al-Nāṣir (Picard, 2018, p. 280).

De este modo, las ciudades del sureste peninsular presentan de manera general una tendencia de crecimiento en su desarrollo urbano durante la primera etapa, mientras que en la segunda alguna de ellas, principalmente las grandes potencias relacionadas con el comercio a gran escala, experimentaron un periodo de estancamiento e, incluso, de contracción e inactividad significativa en algunos de sus sectores más relevantes (Bujalance, 2026).

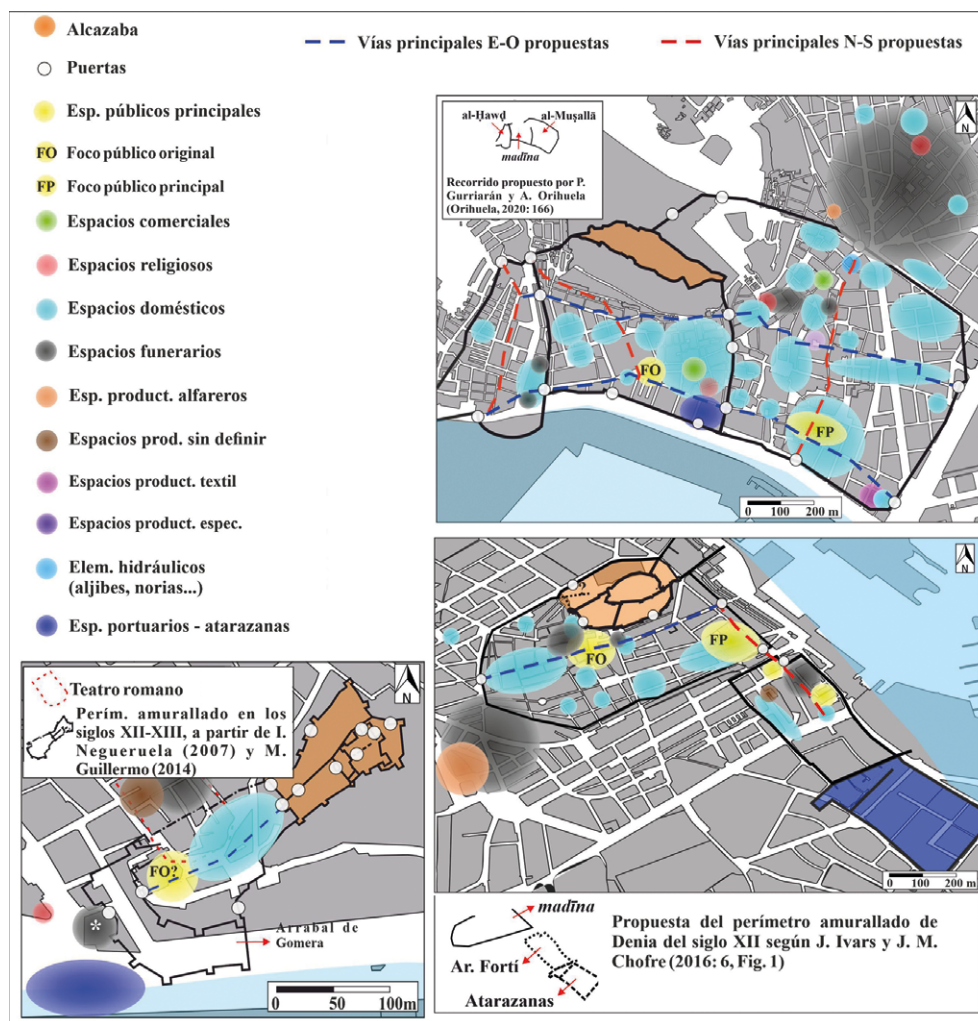

Figura 5. Propuesta de las ciudades islámicas de Almería (arriba), Cartagena (abajo, izq.) y Denia (abajo, dcha.) a inicios del siglo XIII

En el caso de Almería, estas dos etapas van a estar claramente condicionadas por un acontecimiento precedente: la ocupación castellana del enclave entre los años 1147 y 1157. Este episodio, aunque breve, marcó el final del periodo de mayor esplendor de la ciudad islámica de Almería. A partir de entonces, aunque el enclave se reincorporase a las redes marítimas del ámbito islámico, no volvió a alcanzar el dinamismo socioeconómico de los periodos anteriores (Torres, 1957, p. 446). En este sentido, el registro arqueológico evidencia un cese en la actividad socioeconómica: numerosos espacios productivos y residenciales dejan de estar en uso, lo que afecta directamente a los focos socioeconómicos principales de la ciudad. Esta tendencia es especialmente significativa en algunas áreas de los recintos amurallados que quedan en estos momentos prácticamente despobladas, principalmente el arrabal de al-Hawd —coincidiendo con la inactividad de las canteras— y el sector oeste de la *madīna* (fig. 5).

De igual modo, en relación con la densificación del sector este de la *madīna* y el progresivo abandono del oeste, se propone que en esta etapa el espacio portuario tendiese a concentrarse: por un lado, en el flanco sur del arrabal de al-Muṣallā, en su extremo occidental, y por otro, en el sector oriental de la *madīna*, en torno a las atarazanas. Esta interpretación se sustenta en el registro arqueológico, a partir del cual se documenta el cegamiento de varias puertas del flanco meridional de la *madīna*, así como la reducción del ancho de otras, indicios coherentes con un proceso de reorganización y contracción de los accesos vinculados al frente marítimo. Esta

transformación del espacio portuario y del flanco meridional de la *madīna* formaría parte de una reestructuración urbana con el fin de proteger la ciudad de futuros ataques marítimos. Asimismo, se estaría adaptando la infraestructura defensiva y portuaria al descenso de la actividad marítima que comienza a experimentar la ciudad en esta fase y que se acentuará durante los siglos XIII y XIV a partir de distintos tratados comerciales entre el reino nazarí y la potencia genovesa que eran notablemente desfavorecedores para el primero (Bujalance, 2024b; 2026).

La ocupación castellana de Almería y el progresivo descenso de su actividad marítima pudieron repercutir directamente en el papel de Cartagena en las rutas marítimas del Mediterráneo occidental (Guillermo, 2014, p. 18). De esta manera, este segundo enclave, que durante el gobierno almorávide había formado parte de una ruta marítima cuyo principal eje era Almería, asumiría durante la segunda mitad del siglo XII parte de la actividad portuaria anteriormente desarrollada por el enclave almeriense. Por esta razón, a diferencia de lo observado en Almería, en Cartagena se propone un desarrollo urbano progresivo durante prácticamente todo el periodo almohade (fig. 5). Así, a falta de ampliar el registro arqueológico para poder precisar mejor sus fases, el dinamismo urbano de la Cartagena islámica parece experimentar las dos etapas identificadas en esta horquilla cronológica y anteriormente descritas (Bujalance, 2026).

De los casos analizados, Denia es aquel en el que se identifican con mayor claridad, a partir del registro arqueológico, las dos fases de desarrollo (Fig. 5). En este enclave se constata un mantenimiento de las dinámicas socioeconómicas durante la segunda mitad del siglo XII, de modo que los principales focos permanecen activos y en uso. Será a comienzos del siglo XIII cuando empiece a apreciarse una reducción progresiva de la actividad, evidenciada por la inactivación de espacios destinados a labores artesanales y comerciales, así como de viviendas asociadas a barrios productivos (Bujalance, 2026).

Asimismo, al inicio de esta etapa se detecta una reactivación de la actividad alfarera —ausente durante la fase almorávide tanto en el entorno urbano como en el periurbano inmediato a la *madīna*—, que recupera la localización a extramuros de los siglos X y XI, al oeste de la *madīna* al localizarse intramuros. Este espacio se mantuvo en funcionamiento hasta el primer tercio del siglo XIII (Gisbert et al., 1992). A partir de entonces se observa una ralentización general de la actividad, manteniéndose activo hasta mediados del siglo XIII únicamente el espacio establecido al inicio de la etapa almohade en el flanco meridional de la *madīna* (fig. 5). Estas dinámicas de disminución del número de espacios y concentración de estos en el núcleo amurallado probablemente estén vinculadas al aumento de la inestabilidad provocada por la presión de las potencias cristianas, tanto en el plano territorial como en el económico, especialmente a través de las rutas mediterráneas.

CONCLUSIÓN

En síntesis, el estudio del desarrollo urbano en el sureste peninsular, realizado a partir de la recopilación de los datos generados por la arqueología urbana en los actuales cascos históricos donde se encuentran las ciudades islámicas estudiadas, ha permitido contextualizar la evolución funcional de la trama urbana.

Desde este enfoque, se detectan numerosas modificaciones que tienen lugar en los distintos ambientes que interactúan entre sí en el mismo esquema urbano y que, leyéndolas de manera conjunta, son la expresión de una dinámica de mayor alcance. Estas dinámicas responden a acontecimientos de distinto ámbito —político, socioeconómico, cultural o ambiental— y actúan a diversas escalas territoriales y administrativas. En este sentido, el trabajo pone de manifiesto cómo las relaciones establecidas entre al-Andalus y otras potencias europeas, africanas y orientales a través del Mediterráneo entre los siglos x y xiii fueron determinantes en la configuración del paisaje andalusí.

Y, en este marco, garantizar una efectiva captación, manufacturación y transporte de los bienes fue fundamental en estas ciudades con una marcada actividad portuaria. De esta manera, detectamos cómo la ciudad va a evolucionar atendiendo a esta constante relación entre el espacio portuario y los focos socioeconómicos, siempre en consonancia con el contexto político del momento. En este sentido, la reforma administrativa de ‘Abd al-Rahmān iii, la apuesta de las Taifas por convertirse en grandes potencias marítimas, principalmente en los ámbitos comerciales y culturales, la incorporación de al-Andalus a aparatos administrativos y territoriales más extensos a modo de una única demarcación o la progresiva captación de poder de las coronas de Castilla, Aragón y Sicilia en la actividad económica mediterránea mediante las amenazas y las ocupaciones temporales, como la de Almería a mediados del siglo xii, condicionarán las dinámicas funcionales de estos enclaves urbanos, adaptándose a las distintas circunstancias y a las exigencias —defensivas, económicas y ambientales— del momento.

En definitiva, este trabajo constata la necesidad de dos cuestiones fundamentales en el estudio de la ciudad en al-Andalus que, además, deben aplicarse de manera conjunta. Por un lado, pone de relieve la necesidad de realizar una visión de conjunto de la ciudad, es decir, analizar todos sus espacios, su evolución y su interacción en conjunto, para poder comprender la ciudad como una realidad compleja en continua transformación y vinculada con el medio que la rodea. Por otro lado, destaca el valor del enfoque funcional en el análisis de la trama urbana y su evolución. Solo trabajando de manera conjunta estas dos dimensiones se podrá entender la ciudad como el resultado de la interacción continua entre factores internos y externos de distintas escalas administrativas y geográficas.

FUENTES ESCRITAS

Al-Idrisī, *Nuzhat al-Muštāq*, Edición de A. Ubieto, *Geografía de España*, Valencia, 1974.

Ibn al-Jatīb, *Kitāb A‘māl al-a‘lām*, Traducción de V. de Castro Ibn al-Jatīb y la poesía: El Kitāb A‘māl al-a‘lām, ejemplo de antología poética de al-Andalus, *Anaquel de Estudios Árabes*, 28, 51-77, 2017.

BIBLIOGRAFÍA

- Alcaraz Hernández, J. F. (2003). Excavación arqueológica de urgencia en la avenida Pablo Iglesias (Almería). En AA.VV., *Anuario Arqueológico de Andalucía 2000* (t. 3, vol. 1, pp. 17-21). Junta de Andalucía. Consejería de Cultura.
- Alonso, J. M., Berbel, J., y Cara, L. (2008). Las canteras califales de Almería. En L. Cara y J. P. Vázquez (coords.), *La minería preindustrial en Almería y el sudeste* (pp. 269-288). Instituto de Estudios Almerienses.
- Arvide Cambra, L. M.^a. (2016). Aproximación histórica a la Almería del siglo XI. Las claves de su esplendor. En L. Cara (coord.), *Cuando Almería era Almariyya. Mil años en la historia de un reino* (pp. 41-78). Amigos de la Alcazaba, Instituto de Estudios Almerienses.
- Azuar Ruiz, R. (1990). Cinco siglos de una nueva sociedad. En R. Azuar y J. Hinojosa (eds.), *Historia de la ciudad de Alicante. Edad Media* (vol. II, pp. 19-34). Patronato Municipal del Quinto Centenario de la Ciudad de Alicante.
- Azuar Ruiz, R. (2016). *Castillos, ciudades y campesinos en el Sharq al-Andalus: siglos II-VII h. g. / VIII-XIII d.C.* Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- Azuar Ruiz, R. (2019). *Las taifas del Sharq al-Andalus en las rutas y el mercado mediterráneo del siglo XI.* Generalitat Valenciana.
- Bujalance Silva, R. (2021). Puertos andalusíes, una nueva perspectiva. El caso de la torre del Cap de l'Aljub (Santa Pola, Alicante), *Tudmir: Revista del Museo Santa Clara*, 6, 37-54.
- Bujalance Silva, R. (2024a). *Desarrollo del urbanismo islámico en el sureste peninsular. Análisis y comparativas. Fases, modelos y características urbanas.* Tesis doctoral, Universidad de Alicante.
- Bujalance Silva, R. (2024b). La ciudad andalusí de Almería: Evolución de sus puertas como evidencia del desarrollo de la actividad marítima mediterránea del enclave. En E. Aragón, P. A. Argüelles y F. J. Díaz (coords.), *Almería y el Mediterráneo entre la tierra y el mar* (pp. 213-229). Universidad de Almería.
- Bujalance Silva, R. (2026). Ciudades andalusíes en el sureste peninsular (siglos XI-XIII): evolución urbana y dinámica espacial, *Arqueología y Territorio Medieval*, 33.
- Cara Barrionuevo, L. (2016). Ciudad y territorio en la taifa de Almería. En L. Cara (coord.), *Cuando Almería era Almariyya. Mil años en la historia de un reino* (pp. 79-108). Amigos de la Alcazaba, Instituto de Estudios Almerienses.
- Cara, L., García, J. S. y Morales, R. (2000). Arqueología urbana e historia de la ciudad: El caso de Almería medieval. En L. Cara (coord.), *Ciudad y territorio en al-Andalus* (pp. 167-192). Athos-Pérgamos.
- Castillo, F., Martínez, F. y Acién, M. P. (1987). Urbanismo e industria en Baÿyāna, Pechina (Almería). En AA.VV., *Arqueología medieval española: congreso* (vol. II, pp. 539-548). Comunidad de Madrid, Consejería de Cultura y Deportes. Dirección General de Patrimonio.

- Doménech Belda, C. (2004). La moneda fatimí y su relación con al-Andalus, *Cuadernos de Madinat al-Zahra: Revista de difusión científica del Conjunto Arqueológico Madinat al-Zahra*, 5, 339-354.
- García, J. L., Cara, L., Flores, I. y Ortiz, D. (1995). La organización de espacios públicos y ámbitos privados en la Almería de los siglos XI y XII. Excavaciones en la calle Mariana. En AA.VV., *Anuario Arqueológico de Andalucía 1992* (t. 3, vol. 1, pp. 11-28). Junta de Andalucía. Consejería de Cultura.
- Garzón Osuna, D. (2015). Evolución de la estructura urbana y defensas medievales, *Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 88, 146-165.
- Gisbert, J. A., Burguera, V. y Bolufer, J. (1992). *La cerámica de Daniya (Dénia): alfares y ajuares domésticos de los siglos XII-XIII* (vol. 2). Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia; Catàlegs exposicions. Ministerio de Cultura; Dirección General de Bellas Artes.
- Guichard, P. (2001). *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*. Biblioteca Nueva, Universidad de València.
- Guillermo Martínez, M. (2014). *Cartagena medieval. Cuadernos monográficos. Museo del Teatro Romano*. Museo Teatro Romano de Cartagena.
- Huici Miranda, A. (2000). *Historia política del Imperio almohade* (t. I y II). Universidad de Granada.
- Ivars, J. y Chofre, J. M. (2016). Dénia. Plan General Estructural. El consolidado urbano: formación y análisis. En J. Ivars y J. M. Chofre (coords.), *PGE 2.0. Denia: Ayuntamiento de Denia*. Ayuntamiento de Denia.
- Lirola Delgado, J. (1993a). *El poder naval de al-Andalus en la época del califato omeya*. Universidad de Granada.
- Lirola Delgado, J. (1993b). Los nombres árabes de las puertas de la ciudad de Almería. En E. Rodríguez (coord.), *Homenaje a la profesora Elena Pezzi* (39-54). Universidad de Granada.
- Lirola Delgado, J. (2005). *Almería andalusí y su territorio. Textos geográficos*. Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes.
- Lirola Delgado, J. (2007). El tráfico marítimo de la Almería andalusí (siglos X-XII). En A. Suárez (coord.), *Almería, «puerta del Mediterráneo» (ss. X-XII)* (pp. 99-116). Junta de Andalucía, Consejería de Cultura.
- Martínez Núñez, M.^a. (2020). Al-Andalus durante la etapa almorávide a través de la documentación epigráfica. En R. Azuar (ed.), *Arqueología de al-Andalus almorávide, MARQ, Museo Arqueológico de Alicante* (pp. 59-78). Museo Arqueológico de Alicante.
- Mazzoli-Guintard, C. (2000). *Ciudades de al-Andalus. España y Portugal en la época musulmana (s. VIII-XV)*. Almed.
- Mellado Sáez, C. (2009). Intervención arqueológica preventiva realizada en el solar situado en calle San Pedro número 9 esquina con calle Guzmán, Almería. En J. Cañavate y M. Casado (coords.), *Anuario Arqueológico de Andalucía 2005* (t. 2, vol. 1, pp. 23-28). Junta de Andalucía. Consejería de Cultura.

- Miñana Pérez, P. (2008). Carmen Marsal Caballero, 2. En AA. VV. *Actuaciones arqueológicas en la provincia de Alicante 2007*. Colegio de Licenciados en Filosofía y Letras y Ciencias de Alicante. Formato CD.
- Molina López, E. (2005). Historia de una prosperidad quebrada. En A. Suárez (coord.), *La Alcazaba. Fragmentos para una historia de Almería* (pp. 15-41). Conjunto monumental, la Alcazaba de Almería.
- Morales Sánchez, R. (2001). Memoria de la actividad arqueológica en calle Magistral Domínguez, 28. Memoria inédita. Consultada en la sede de la Delegación Territorial de Turismo, Cultura y Deporte de la Junta de Andalucía en Almería.
- Morales, R., García, J. L. y Cara, L. (2003). Urbanismo y vivienda en la Almería medieval a la luz de las últimas excavaciones arqueológicas. En AA.VV., *Anuario Arqueológico de Andalucía 2000* (t. 3, vol. 1, pp. 37-46). Junta de Andalucía. Consejería de Cultura.
- Murcia Muñoz, A. J. (2018). *La 'Catedral Vieja' de Cartagena. Una visión desde la arqueología (Cuadernos monográficos II)*. Museo del Teatro Romano de Cartagena.
- Navarro Ortega, A. D. (2001). Intervención arqueológica de urgencia en el solar situado en avenida Pablo Iglesias esquina a Rafaela Jiménez. En AA.VV., *Anuario arqueológico de Andalucía 1997* (vol. 3, pp. 11-13). Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía. Dirección General de Bienes Culturales.
- Orihuela Uzal, A. (2020). Nuevas aportaciones sobre la cronología de los restos conservados de las murallas medievales de Almería (España). En J. Navarro y L. J. García-Pulido (coord.), *Defensive architecture of the Mediterranean* (vol. x, pp. 163-170). Universidad de Granada, Universitat Politècnica de València, Patronato de la Alhambra y Generalife.
- Picard, C. (2018). *Sea of the Caliphs. The Mediterranean in the Medieval Islamic World*. Harvard University Press.
- Ramallo, S. F., Ruiz, E., Murcia, A. J. y Guillermo, M. (2013). Aproximación a las fases de ocupación de Cartagena a partir del registro arqueológico obtenido en las intervenciones del teatro romano. Breve síntesis de su evolución urbana, *Anales de prehistoria y arqueología*, 29, 23-56.
- Rodríguez, H. y Serodio, A. (2010). Intervención arqueológica en la avda. Pablo Iglesias, 51 de Almería. En J. Cañavate y M. Casado (coords.), *Anuario arqueológico de Andalucía 2005* (pp. 144-152). Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía. Dirección General de Bienes Culturales.
- Ruiz Server, S. (2021). Calle Castell d'Olimbroi, 34 - Dr. Manuel Muñoz, 18. Memoria inédita. Consultada en la página web de Cultura de la Generalitat Valenciana.
- Sevillano Ballester, R. (2015). Memoria de la actividad arqueológica en calle El Pueblo. Memoria inédita. Consultada en la sede de la Delegación Territorial de Turismo, Cultura y Deporte de la Junta de Andalucía en Almería.
- Tapia Garrido, J. A. (1978). *Almería musulmana: desde la conquista de Almería por Alfonso VII hasta el principio de la guerra de Granada (1147-1482 d. de J.C.)*. Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Granada.
- Torres Balbás, L. (1957). Crónica arqueológica de la España musulmana, xli. Almería islámica, *Al-Andalus*, xxii, 411-453.

Vidal i Bertomeu, R. (2006a). Avinguda Joan Fuster, intersecció amb el Camí dels Lladres. Fase 1. En AA.VV., *Actuaciones arqueológicas en la provincia de Alicante 2005*. Colegio de Licenciados en Filosofía y Letras y Ciencias de Alicante. Formato CD.

VAIXELLS I TRIPULACIONS COM A TRANSMISSORS DE LA TECNOLOGIA NAVAL I EL SABER NÀUTIC ENTRE L'ATLÀNTIC I LA MEDITERRÀNIA ALS SEGLES XIV I XV

UNA VISIÓ DES DE L'ARQUEOLOGIA, LA ICONOGRAFIA I LA DOCUMENTACIÓ ESCRITA

Marcel Pujol i Hamelink^{1,2}

INTRODUCCIÓ: EL MAR A EUROPA I LA FORMACIÓ DE DOS ESPAIS TECNOLÒGICS I TERMINOLÒGICS (SEGLES VI-XIII)

L'arqueologia de la mobilitat —dins la història econòmica— es pot entendre com l'estudi de la cultura material relacionada amb els mitjans de transport, és a dir els carros i els animals de bast com els principals instruments que van permetre distribuir, per terra, béns entre les zones de producció i les de consum, però no podem oblidar un altre espai, les vies aquàtiques, tant els rius, els llacs i els mars com a espais de circulació de béns.

El mar es convertí en el principal eix de comunicació i transport de mercaderies gràcies a la invenció de la vela, la qual va permetre moure béns de gran volum i pes de manera segura, ràpida i econòmica. En el nostre cas, a la Mediterrània, aquesta innovació tecnològica —considerada revolucionària— va tenir lloc a mitjans del 2n mil·lenni a.C. a la Mediterrània Oriental (Sasson, 1966). Aquest fet va tenir com a conseqüència l'ús del mar com a espai de transport de mercaderies en detriment de les tradicionals vies terrestres i un canvi en la configuració urbana i política d'aquesta àrea geogràfica, amb el desplaçament de la població cap a la costa i la creació de grans centres urbans en els punts de connexió entre les vies de comunicació terrestres, fluvials i marítimes: les ciutats portuàries.

---

¹ Doctor en Història medieval. Professor d'arqueologia, Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya, Barcelona.

² Orcid: 0000-0003-2876-8233

El transport terrestre, fluvial i marítim va permetre crear un espai de globalització, de comunicació i circulació de béns, persones i coneixements. L'Antiguitat és l'exemple més clar, on el comerç fenici i grec van prendre la mar Mediterrània com a espai d'activitat comercial gràcies a l'ús de vaixells propulsats a vela. Un espai de comunicació marítima que començà a la Mediterrània Oriental, es va estendre cap a l'Occidental i finalment s'amplià cap a la Mar Negra i part de la façana atlàntica. Finalment, Roma utilitzà aquest mar per a la creació del seu Imperi, envoltant la Mediterrània i convertint-lo en el seu mar o *Mare Nostrum* i estenent el seu domini cap a l'interior, seguint les conques fluvials —de nou una via aquàtica— que desembocaven en els tres mars: Mediterrània, Negra i Atlàntic. No es pot entendre i estudiar l'Antiguitat sense conèixer el rol fonamental que va jugar la mar Mediterrània com a espai de comunicació.

Aquesta gran xarxa de comunicació es va interrompre —o millor dit es transformà— al final de l'Imperi Romà d'Occident, en què lentament s'anaren configurant dos espais marítims, els quals es diferenciaren cada cop més entre ells, en l'àmbit de la tecnologia naval i nàutica emprada en cadascun, però també en la terminologia de caràcter marítim.

La Mediterrània va viure un moment de canvi important al segle v amb la desaparició de l'Imperi Romà d'Occident. Però des d'un punt de vista de la història marítima mediterrània es considera el segle vi com una fita, un moment de canvi en la construcció naval, per l'aparició i ús de la construcció del principi constructiu d'esquelet, en el que les quadernes es converteixen en elements estructurals que donen forma i solidesa a l'estructura. El principi constructiu anterior, de folrat previ, no fou substituït, sinó que convisqué amb el d'esquelet fins al segle xi, moment a partir del qual ja no queda més testimoni del seu ús. El principi de folrat previ —emprat per fenicis, grecs i romans— es basa en el fet que el folre és qui dona forma al buc, per tant, és un element estructural principal, i els elements transversals —quadernes— es col·loquen posteriorment i només com a reforç de l'estructura del buc. Per altra banda, el sistema de propulsió a vela dels vaixells mediterranis canvià al període tardoromà cap a la vela triangular (o altrament dita llatina), mentre que el sistema de direcció continuà essent utilitzat el doble timó lateral d'espada —el timó clàssic—. Des d'un punt de vista lingüístic, els termes navals emprats durant l'alta edat mitjana en tota l'àrea Mediterrània tenien un clar origen al llatí i grec, a més de l'aportació de l'àrab (Pomey/Kahanov/Rieth 2012).

En canvi, a l'Atlàntic, els darrers segles de l'Imperi Romà d'Occident foren l'escenari de l'expansió dels pobles germànics cap al sud, seguint les costes atlàntiques. Aquests van difondre la seva tecnologia naval des de la Mar Bàltica i Negra fins a la península Ibèrica. En aquest cas, i en l'àmbit constructiu, utilitzaven el principi de construcció de folrat previ, però a diferència de la construcció mediterrània (fenícia, grega i romana) en què posaven les taules a topar i unides entre si mitjançant un sistema de mosses, llengüetes i clavilles, les poblacions germàniques superposaven les taules del folre i les unien entre si mitjançant reblons —el que també es coneix com a construcció tinglada—. Des del punt de vista de la propulsió, a l'Atlàntic utilitzaven una vela quadra —sensiblement diferent de la quadra mediterrània de l'Antiguitat— i a la direcció un sol timó al costat d'estribord. Un fet important que es donà en aquesta àrea al segle xii fou la creació del timó de roda, fixat —com diu el nom— a la roda de popa mitjançant un sistema d'agulles i góndols —o mascles i femelles metàl·liques—. També existeix una important diferència lingüística, en aquest espai la terminologia naval té preminentment un origen germànic, amb una presència menor de paraules d'origen llatí o grec (Rieth 2016).

Aquests dos espais marítims evolucionaren cadascun amb la seva pròpia personalitat consolidant-se definitivament en època tardoromana i visigòtica, amb una zona de contacte entre les dues que se situa entre Portugal i Galícia. En aquest punt geogràfic, el riu Duero i la ciutat de Porto se situa la zona de contacte i límit entre les 'dues mars'. Un límit sòlid en què la presència de vaixells atlàntics a la Mediterrània fou gairebé nul·la, així com de vaixells mediterranis a l'Atlàntic, durant molts segles —només es constata la presència puntual i esporàdica de vaixells atlàntics a la Mediterrània en les croades de caràcter marítim al segle XII—. La realitat és que no va existir en cap moment una presència regular i anual de vaixells mercants d'un espai en l'altre des del segle V-VI fins a finals del segle XIII (Filgueiras 1979).

TECNOLOGIA NAVAL (1280-1500)

Els dos espais marítims que es crearen a les costes europees al final de la romanitat, quedaren consolidades i fixades amb el límit entre les dues al riu Duero des del segle VI fins al segle XIII, un marc marítim dividit durant més de set-cents anys. I aquí ens apareix la primera pregunta que ens fem sovint els historiadors marítims, per què aquesta frontera marítima es va establir a Porto i no a l'Estret de Gibraltar, límit geogràfic entre els dos mars? Per algun motiu tota la franja costanera del Golf de Cadis i Portugal forma part de la tradició marítima mediterrània i no de l'atlàntica. S'ha buscat una relació amb l'expansió musulmana del segle VIII i la formació d'al-Àndalus, i per tant tota l'àrea marítima sota el seu control hi hauria, lògicament, una presència de vaixells mercants i militars propis de la Mediterrània, així com de tècnics —mestres d'aixa i calafats— vinguts d'aquest mar. La conquesta i colonització hauria accelerat la transmissió tecnològica (Picard 1997). Però podria ser que l'origen no es trobés en l'expansió musulmana. La recerca en contextos arqueològics dels segles V-VII a la costa sud de Galícia ens indica que, a l'àrea de Vigo i més al sud, els productes ceràmics mediterranis (contenidors per a líquids, vaixel·la de taula) arribaven per via marítima des del sud, via l'Estret de Gibraltar —amb una presència important de productes de la Mediterrània Oriental—, mentre que al nord de Galícia i la costa cantàbrica, aquests productes mediterranis arribaven per via fluvial i terrestre des de Narbona, seguint el curs fluvial de l'Aude i la Garona, fins a Bordeus i des d'aquí en embarcacions marítimes —atlàntiques— es redistribuïen cap al nord, vers la Bretanya i el canal de la Mànega, i cap al sud, en aquest cas arribant fins al nord de Galícia, seguint la costa cantàbrica (Fernández 2011). Podem concloure, per tant, que aquesta divisió de l'espai marítim peninsular seria anterior a al-Àndalus, l'expansió musulmana hauria tret profit d'una pràctica i relació marítima amb la Mediterrània, per tant, només es tractà d'una continuïtat en l'ús d'unes xarxes comercials marítimes preexistents i la consolidació de la diferència en el paisatge marítim mediterrani i atlàntic amb el seu límit al sud gallec i el riu Duero.

Durant el llarg període del segle VI al XIII no només no es constata documentalment la presència de vaixells mediterranis a les costes del canal de la Mànega, sinó que els únics vaixells atlàntics presents a la Mediterrània se situen dins del context d'una croada marítima, per tant, un fet esporàdic (Unger 2006; Villegas 2018; Pryor, 2008). No sembla que es produís transferència de tecnologia naval entre les dues mars durant aquest llarg període, ni a la zona de contacte, és a dir al tram que va de la costa sud de Galícia fins al nord de Portugal.

Durant l'alta edat mitjana la relació comercial entre els grans mercats mediterranis (sobretot les grans ciutats italianes) i atlàntics (principalment Flandes i Anglaterra) existí i anà en augment amb el pas dels segles. La via de comunicació que uní aquestes àrees econòmiques fou terrestre i fluvial, essent la més important de totes, el curs del riu Roine, que enllaçava el nord d'Europa i la Mediterrània. El transport de mercaderies es feia en embarcacions marítimes pel canal de la Mànega i la Mediterrània, però en entrar dins dels cursos fluvials tant de la costa atlàntica (Rin, Mosa, Sena, Loira) com mediterrània (Roine) calia moure la mercaderia i embarcar-la en embarcacions fluvials. Aquest fet era una obligació si hi havia un pont que impedia el pas de les embarcacions marítimes —a causa dels arbres dels vaixells i la superestructura o castells del buc— o bé no hi havia prou calat per a aquestes. Les embarcacions fluvials solen tenir un fons pla, sense quilla, calen poc, però, tot i així, els rius no sempre són navegables en tot el seu curs o bé el seu calat va disminuint, fet que obliga al fet que les mercaderies es transfereixin cap a embarcacions fluvials més petites, que calen menys, i finalment els béns són transportats per via terrestre fins a trobar la capçalera d'una altra via fluvial que permeti davallar la mercaderia fins a la costa, repetint-se el mateix cicle.

És cert que aquesta ruta practicada durant molts segles va permetre la transferència de mercaderies, persones i coneixements, però des d'un punt de vista econòmic i de mobilitat de béns era lenta, insegura i cara, a causa del fet d'haver de canviar sovint de mitjà de transport, de les pèrdues que es podien produir cada cop que es manipulava la mercaderia en carregar i descarregar —trencament, robatori—, d'haver de contractar bastaixos i mariners que descarregaven la mercaderia d'una embarcació i la tornaven a carregar en una altra, a vegades no directament, sovint es deixaven al port a l'espera de l'arribada d'una altra embarcació, unes estades intermèdies que podien arribar a ser llargues; a més de la contractació o nòlit de diverses tripulacions i embarcacions entre la zona de producció i consum, i finalment totes les taxes portuàries, de pas (peatges) i sobre les mercaderies (lleudes) que es pagaven en diferents punts al llarg del trajecte (Fig. 1).

Al voltant de l'any 1280 es documenta per primera vegada la presència de vaixells catalans, mallorquins i genovesos als ports flamencs de la Clusa i Bruges i als anglesos de Southampton i Londres (Doehard 1938; López 1951). Anteriorment, els mercaders provençals, catalans i italians ja es trobaven presents a Bruges, arribats a Flandes seguint la ruta del Roine i el seu afluent, la Saona, sempre en direcció nord. Però per alguna raó, alguns decidiren deixar d'utilitzar aquesta via i triar una nova ruta, noliejant una nau que dugués la mercaderia directament des de Barcelona a Bruges per mar, seguint la costa cap a l'estret de Gibraltar i d'aquí fins al canal de la Mànega. Durant el segle XIII es constata la presència puntual d'alguns vaixells

Fig. 1. Mapa on es mostra les rutes cap a Flandes des de la Mediterrània: la fluvial i terrestre pel riu Roine i l'Atlàntica.

mercant genovès que arribà al port de Bordeus i la Rochelle, essent aquests vaixells pioners els que recolliren informació sobre la nova ruta que s'obriria a finals de segle.

Aquesta nova ruta serà utilitzada pels mercaders de la Mediterrània Occidental ràpidament i de manera regular, en detriment de la via tradicional del riu Roine. Fins i tot els venecians s'apuntaren a utilitzar-la a partir del 1290, en detriment de les seves pròpies vies terrestres i alpines del Po i del Rin fins a Flandes. A partir del 1320 la ruta de Flandes estava totalment consolidada, amb vaixells procedents de totes les grans ciutats mediterrànies amb una periodicitat anual.

L'avantatge de la ruta marítima de Flandes respecte a la fluvial i terrestre del Roine fou la possibilitat de carregar la mercaderia en una nau, de gran capacitat de càrrega, que feia un viatge directe des del port d'origen al de destinació —o màxim dues escales: Màlaga / Cadis i Lisboa / la Corunya—, en menys temps i una menor despesa econòmica (tant de mà d'obra, nòlits i taxes). És a dir la ruta marítima cap a Flandes era ràpida, segura i econòmica.

Els historiadors ens fem diverses preguntes: perquè es va decidir dur les mercaderies per mar a partir del 1280? Les respostes poden ser diverses, de caràcter polític o econòmic: un conflicte en algun dels estats que es creuaven al llarg de la ruta del Roine, és a dir, un augment de la perillositat, traves que alteraren el temps previst; un augment progressiu o sobtat de les despeses d'algun tipus (peatges, salaris, nòlits), etc. O bé va succeir el contrari, l'Estret de Gibraltar i la ruta marítima de Flandes va deixar de ser perillosa a causa de l'expansió territorial de la Corona d'Aragó, Castella i Lleó i Portugal durant el segle XIII, fins a arribar a l'Estret de Gibraltar. També hem de tenir en compte que la tecnologia podria haver estat un factor decisiu que va permetre que les naus poguessin navegar de manera segura, ràpida i econòmica des de la Mediterrània fins a Flandes, i per tant la possibilitat d'utilitzar vaixells amb més capacitat de càrrega i menor cost econòmic de la tripulació. Fins i tot, podríem considerar que l'augment gradual del flux mercantil entre la Mediterrània i Flandes va obligar a buscar una nova via, com que no podia absorbir la ruta del Roine el volum mercantil en trànsit i en conseqüència augmentà el temps previst per al transport i paral·lelament augmentà també el cost.

De fet, caldria una anàlisi exhaustiva de les raons que haurien afavorit obrir aquesta nova ruta comercial i el moment en què es va produir. Però hi ha un factor important a tenir en compte, la tecnologia nàutica, és a dir, els instruments de navegació.

SABER NÀUTIC (1280-1500)

El saber nàutic té relació amb la tripulació i la navegació, la qual pot ser de cabotatge o bé d'altura. En la navegació de cabotatge els vaixells naveguen al costat de la costa sense perdre mai un punt de referència terrestre, això no vol dir que no es pugui anar del continent a una illa o d'illa en illa, sempre que es vegi terra des de l'embarcació. En canvi, la navegació d'altura és aquella que es practica quan es perd tota referència terrestre, és a dir el vaixell navega envoltat d'aigua per tot arreu. A l'Antiguitat si la practicaven és que sabien que travessant el mar trobarien terra, fos el continent o una illa, però per a seguir un bon rumb utilitzaven els astres com a referència, el sol de dia o l'estrella polar de nit, per tal de saber el rumb que havien d'utilitzar perquè la ruta els dugués allà on volien anar. No només sabien que travessant el mar trobarien

terra, sinó que sabien la distància i podien calcular la velocitat del vaixell, per tant, sabien el temps que tardarien aproximadament. Els periples (itineraris o portolans), fossin orals o escrits, eren un recull d'informació diversa (punes, cales, ciutats, distàncies, etc.) que un navegant es podia trobar seguint la costa (Arnaud 2005: 48). El problema que tenia la navegació d'altura era que de vegades no es veien els astres, llavors no es podia seguir el rumb interessat, aquest fet passava quan feia núvol, pluja, boira, etc., agreujant-se quan hi havia temporal, però per sort a la Mediterrània predominen els dies de bonança que els temporals i el cel tapat, almenys durant el període que va de Setmana Santa a Tots Sants.

Al segle XIII, tota una sèrie d'instruments geogràfics i astronòmics procedents del Pròxim Orient, s'aplicaran a la navegació mediterrània. El més important de tots fou la brúixola, l'agulla magnètica que marca el nord, és a dir, ja no calia mirar els astres per a saber quin era el rumb, sinó que a tota hora, fes bon o mal temps, la brúixola indicava on era el nord (Fig. 2). Aquest instrument va oferir molta més seguretat a la navegació d'altura i a poder navegar també l'hivern, és a dir tot l'any, de nit i de dia (Lane 1967).

El desenvolupament de la cartografia al segle XIII també va permetre produir mapes terrestres i dels mars amb les seves costes, els quals s'acabaren convertint en les cartes de navegar. Aquestes permetien recórrer la costa practicant una navegació de cabotatge, però també foren utilitzades a les naus que practicaven la ruta de Llevant i que en alguns punts eren d'altura. La mar Mediterrània i la Mar Negra com a mars tancats es podien recórrer en tots sentits, traçant línies rectes i no haver de voltar seguint les costes. Aquestes cartes fetes a escala permetien saber la distància exacta entre els ports i amb la brúixola, traçar el rumb sobre la carta de navegar (Pujades 2007).

En tots els vaixells hi havia un expert en la navegació, el nauxer, que a banda de dominar els instruments de navegació, era respectat per tota la tripulació —solia ser un mariner de reputació—, mentre que el patró era el responsable empresarial designat pel conjunt de mercaders que havien noliejat la nau. El nauxer utilitzava la brúixola que permetia saber o donar el rumb i la caramida —un fragment de magnetita— per tal d'imantar l'agulla de la brúixola, a més d'una ampolleta d'hores —el rellotge de sorra— per a conèixer el temps transcorregut d'ençà que sortia de port fins que canviava de rumb i la corredera (o cadena a popa) per a conèixer la velocitat del vaixell; amb les dades obtingudes d'aquests instruments el nauxer podia traçar la ruta a la carta de navegar. Per a transportar la distància real a escala sobre la carta, utilitzaven les sestres —compàs de puntes— i l'escala dibuixada a la carta. Aquests eren el conjunt d'instruments de navegació que van permetre travessar la Mediterrània amb tota seguretat, practicar el que es coneix com a navegació d'estima. La carta de navegar era molt simple, tot just la línia de costa traçada sobre

Fig. 2. Imatge d'una nau on apareix a popa el nauxer consultant el rumb a una brúixola; detall de l'obra de Jean Mandeville, *Le livre des merveilles*, any 1403 (BNF, ms. Fr. 2810, f. 188v).

el pergamí, una rosa dels vents, una escala i molt poc text —no tenia imatges, text, colors i detalls com les cartes i atles de les biblioteques reials.³ Tal com deia Benedetto Cotrugli, una carta de navegar contenia simplement: milles, ciutats i vents (Falchetta 2009: 182).

A la segona meitat del segle XIII totes les naus tenien a la seva tripulació un nauxer, amb els seus instruments de navegació, que duia a la seva caixa de navegar o bé es guardaven al tabernacle, un armariet situat al castell de popa. Aquí el nauxer treballava amb el timoner al qual li indicava la ruta, amb un proer situat dalt del castell de proa o bé el gabier dalt de l'arbre mestre que li donaven informació sobre el que veien tots dos a la banda de proa de la nau, i des del castell de popa el nauxer donava ordres als mariners, per si havien de manipular caps i veles, fos amb crits o amb l'ajut d'un xiulet (Fig. 3).⁴

Fig. 3. Un nauxer amb un xiulet apareix donant ordres als mariners, al retaule de Santa Úrsula, obra de Joan Reixac (1468), procedent del monestir de Santa Maria de Poblet i avui al MNAC.

L'evolució de la cartografia ens indica com els geògrafs mediterranis van anar ampliant el coneixement del món conegut i, per tant, les costes i mars que les naus van recórrer. Les cartes de navegar de mitjan segle XIII ens mostren només la Mediterrània, però al cap de poques dècades s'incorpora la Mar Negra i poc després la costa atlàntica europea de l'Estret de Gibraltar fins al canal de la Mànega. La costa atlàntica s'anirà incorporant lentament al llarg del segle XIV, dibuixant-se les Illes Britàniques, el Mar del Nord i finalment la Mar Bàltica.

És molt probable que aquests avenços en l'ús dels instruments de navegació fossin cabdals perquè les naus poguessin navegar per l'Atlàntic cap a Flandes amb tota seguretat (Fig. 4). Hem de pensar que les condicions meteorològiques i l'estat de la mar no sempre és bo (el cel pot estar tapat, amb mala mar i temporal...) i es pot prolongar en el temps. I no només durant aquests dies no es veien els astres, sinó que sovint tampoc la costa. A la segona meitat del segle XIII, els nauxers ja no els hi va caldre observar només el cel, a partir d'aquest moment van poder confiar en la brúixola per a saber on eren els punts cardinals, saber el rumb que portava la nau i traçar la ruta sobre la carta de navegar, fins i tot van poder practicar amb tota seguretat una navegació d'altura des del Fisterra gallec fins a la Finisterre bretona, sense haver de voltar seguint tota la costa del Cantàbric i el Golf de Biscaia (Ortega 2003). És molt significativa la frase d'Ausiàs March: «Ell va de nit sense brúixola o carta/menys de pilot, en la Canal de Flandes» (March 1952: f. 175r), una metàfora de la perdició i la ignorància, el nauxer al canal de la Mànega sense brúixola, carta ni pilot (l'expert local coneixedor de la costa i els bancs de sorra) estava totalment perdut.

³ Les cartes de navegar eren simples i un bon preu (2,5 lliures), mentre les cartes de biblioteca eren un producte de luxe: riques en decoració, color i text, a més de cares (18 lliures) (Pujades 2009: 38).

⁴ Guillem de Nangis a la *Gesta Sancti Ludovici* (1270) ens parla de l'ús de cartes de navegar a bord dels vaixells, mentre en el nostre àmbit el primer que ho menciona fou Ramon Llull (1917) a l'*Arbre de Ciència* (1295) (Falchetta, 2009: 296-298).

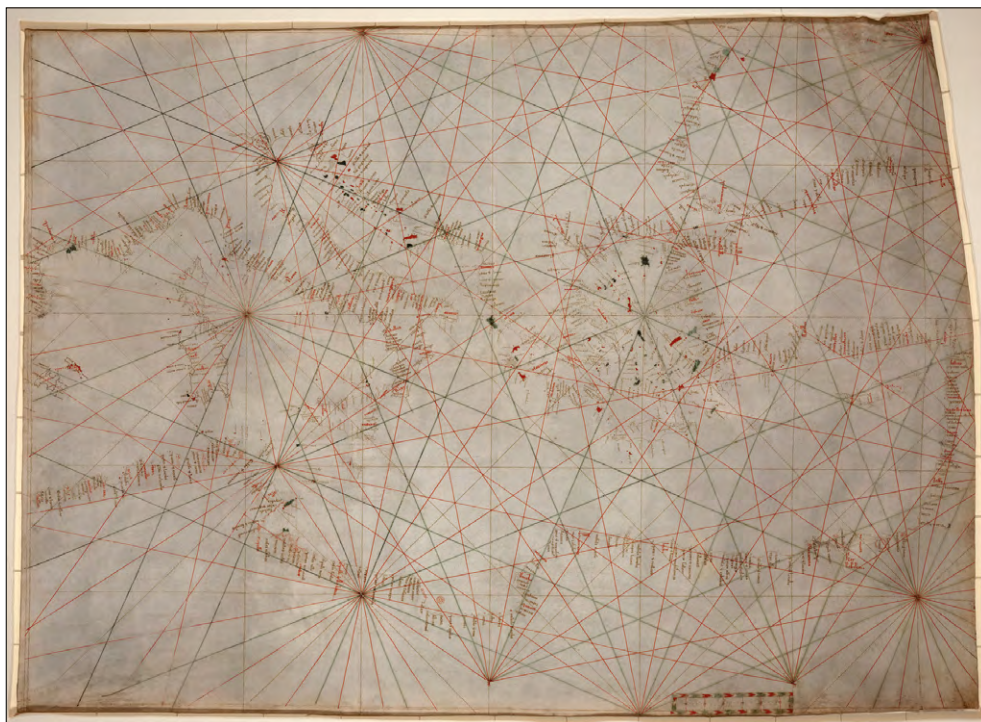

Fig. 4. Carta anònima, de probable procedència genovesa, del 1320-1350. Library of Congress, Washington D.C., 65672-M4P5-13.

Però durant els segles XIV i XV la navegació també es dirigí cap al sud, recorrent la costa africana fins a les Illes Canàries i més al sud, fins a arribar al Golf de Guinea (Fig. 5).⁵ Aquí sorgí un nou problema per als navegants que anaven al Golf de Guinea i més al sud: la tornada. Si seguien la costa africana cap al nord es trobaven amb el corrent marí de les Canàries que ressegueix la costa de nord a sud i els vents alisis que van en la mateixa direcció. La solució que es va trobar fou allunyar-se de la costa, navegant per l'oceà fins a l'altura de les Açores per tal de canviar de rumb i dirigir-se cap a Cadis o Lisboa; aquesta ruta de tornada coneguda com la Volta de Guinea es començà a utilitzar cap al 1450. Va aparèixer un segon problema, la incertesa d'en quin punt s'havia de canviar de rumb, el que els portuguesos anomenaven «el punt de fantasia», que es va resoldre gràcies a l'ús de l'astrolabi que els permetia conèixer enmig de la mar a quina latitud es trobaven. Per tant, saber si

Fig. 5. Jaume Ferrer amb el seu uixer a les costes de Guinea. Detall de l'Atlas Català, obra de Cresques Abraham, any 1375 (BNF, ms. Es 30, tercer full).

5 En el nostre àmbit és coneguda l'expedició de Jaume Ferrer, l'any 1346, amb el seu uixer cap al Riu de l'Or (Guinea), una imatge del qual apareix a l'*Atlas Català* de Cresques Abraham, de l'any 1375 i conservat a la Biblioteca Nacional de França a París (Galera 2015).

ja estaven a l'altura de Cadis, Lisboa o Porto i podien canviar el rumb de sud a nord per anar cap a l'est (Alves 2014).

L'astrolabi fou l'instrument que va permetre conèixer la latitud, incorporant-se als vaixells atlàntics a finals del segle xv.⁶ Aquest instrument permetia mesurar l'alçada que es trobava l'estrella polar o el sol respecte de l'horitzó. Amb aquesta mida i la data (dia i mes) s'havia de buscar al llibre de declinacions el dia de l'any i la declinació presa, trobant-se al costat la latitud i la ciutat corresponent. Aquests dos objectes —astrolabi i llibre— van permetre conèixer la latitud a la qual estaven els vaixells, sense que la costa fos visible. Pel que sembla es va començar a utilitzar als vaixells oceànics durant la segona meitat del segle xv, primerament observant l'alçada de l'estrella polar, però tenia un inconvenient, aquesta arribava un moment que desapareixia del cel en acostar-se a l'Equador, en conseqüència el 1485 es va canviar per a mesurar l'alçada del sol i utilitzar aquest astre com a referència. En relació amb la importància per a un navegant de poder mesurar la latitud, aquesta es va incorporar a les cartes de navegar atlàntiques al segle xvi en forma d'escala vertical i de nord a sud (Fig. 6).⁷

Fig. 6. Carta nàutica de Pedro Reinel, any 1504. Bayerische Staatsbibliothek, Munchen. Fons Kunstmann, núm. 1.

L'EVIDÈNCIA ARQUEOLÒGICA

Històricament, les embarcacions han tingut tres funcions bàsiques: pesca, comerç i guerra. Així doncs, hi ha diferències funcionals, però també d'altres que condicionen la forma, mida, volum, etc. En el cas de les embarcacions mercants, l'aspecte més important és la seva capacitat de càrrega, mentre que a les de guerra es prioritza la velocitat i la maniobrabilitat. Aquests aspectes condicionen la forma, dels primers —tipus nau— com a vaixells grans i voluminosos, d'aspecte rodó i pesat, mentre que els segons —tipus galera— són baixos, lleugers i llargs, però també el sistema de propulsió, la vela als mercants i el rem i vela als de guerra, fet que repercuteix en

6 L'astrolabi no s'utilitzà a la Mediterrània, a causa de la proximitat i coneixença de les costes, per norma al cap d'un dia de navegació en línia recta sempre s'acaba veient costa, la qual es coneguda pel nauxer, el pilot o algun mariner.

7 Carta del cartògraf portuguès Pedro Reinel, any 1504. Bayerische Staatsbibliothek, Munchen, Fons Kunstmann, núm. 1.

la quantitat de tripulació (només mariners a la marina mercant i mariners, remers i ballesters a la marina militar). També hem de tenir en compte que hi ha una gran diversitat de vaixells mercants, que es diferencien per la ruta utilitzada i per la seva capacitat de càrrega, per tant, mida i port. És evident que una embarcació mercant que practica una ruta de cabotatge a curta distància, per exemple de Sant Feliu de Guíxols a Barcelona, sol ser una embarcació tipus barca o llaüt, que pot fer escala en qualsevol port del trajecte, essent aquest port, tot sovint, un simple embarcador a la platja. Mentre que una embarcació que practica una ruta a mitjana distància, per exemple Barcelona a Mallorca o Sardenya, sol ser una embarcació més gran, tipus lleny, i finalment les grans embarcacions mercants —la nau i la nau grossa— són les que s'utilitzaren en el comerç a llarga distància, per exemple a la ruta de Llevant: Barcelona-Alexandria/Beirut/Rodes o bé a la de Flandes.

El derelict, com a evidència arqueològica del vaixell mercant, es pot estudiar des de tres àmbits diferents: la càrrega, el buc i la tripulació (Muckelroy 1978). Aquestes restes arqueològiques ens donen informació relacionada amb la història econòmica, tecnològica i social. Hem de tenir en compte que quan un vaixell s'enfonsa, per norma s'asseu al fons del mar sobre la quilla, i a partir d'aquest moment comença un procés de degradació, en el que la matèria orgànica comença a desaparèixer, primer els caps i les veles, després els arbres i les antenes i finalment la fusta del buc (castells, cobertes, costats); mentre que tot allò de caràcter orgànic de la càrrega i de la tripulació també anirà degradant-se i desapareixent (cereal, sacs, botes de fusta, teixits, etc.). Llevat que el derelict quedi ràpidament colgat pel sediment, tapat en un medi anaeròbic, sense oxigen on pugui actuar el corc marí o l'exposició als corrents marins. Aquest fet no és habitual, però sí que sovint trobem que part del derelict queda protegit pel sediment marí, i aquesta part sol ser l'obra viva, la part del buc que es troba per sota de la línia de flotació, i sovint ni això, tan sols el fons del buc del vaixell.

Tenint en compte el que es conserva habitualment —el fons del vaixell—, si estudiem les restes del buc, ens podem fer una idea de les seves dimensions originals i capacitat de càrrega o port, del sistema de propulsió a vela —per la presència de la paramola—, que havia tingut una o més cobertes —per la presència de la bomba de sentina i puntals—, del sistema de direcció —pel timó—, etc., mentre que la càrrega que es troba present sol ser la que es col·loca sobre la sentina o el pla del pallol, aquella que sol ser la més pesada, tenint en compte que en estibar la mercaderia, la més pesada se sol situar al centre i fons del vaixell —per tal de fer baixar el centre de gravetat i així guanyar estabilitat—. Aquelles mercaderies situades més amunt o en cobertes superiors solen desaparèixer. I finalment, el material de la tripulació no se sol conservar a causa del lloc on s'ubica, gairebé sempre al castell de popa i no sota coberta o a la sentina. De tot el material de la tripulació, el que més ens interessa pel nostre tema d'estudi, és el que fa referència a la navegació, els instruments que feien servir els nauxers per saber en tot moment en què era el vaixell, a quina velocitat navegava i quin rumb portava (carta de navegar, corredera, ampolleta d'hores, sestès, brúixola, caramida, xiulet, etc.), uns instruments que se solien conservar al tabernacle o en una caixa de navegar al castell de popa i per sobre de la línia de flotació.

Per tant, les evidències arqueològiques del buc del vaixell i el seu aparell o instruments de treball són evidents i ens informen sobre la tecnologia utilitzada, en canvi, les restes pertanyents a la tripulació (a causa de la seva ubicació, dimensions, fragilitat, etc.) difícilment es conserven.

Si bé la documentació escrita (literària i arxivística) i iconogràfica ens aporta molta informació sobre el canvi tecnològic que es produeix entre el 1280 i 1320, des del punt de vista arqueològic les evidències són minses. Els textos ens parlen del canvi d'elements a les naus mercants: de l'ús de dos arbres a vela triangular (llatina) a un sol arbre a vela quadra (treu, amb el complement de la boneta), del doble timó lateral d'espada (timons) al timó únic i axial (de roda, baionès o navarrès), i les imatges (bàsicament als retaules) ens mostren aquest canvi produït als grans vaixells mercants —naus i coques— al voltant del 1320 (Fig. 7 i 8). La introducció de la tecnologia atlàntica als vaixells mercants de port mitjà i petit, a les barques de pesca i a les embarcacions militars es produirà més tard i parcialment.

Des d'un punt de vista arqueològic podem afirmar que tots els derelictes mediterranis anteriors al 1300 ens mostren una tecnologia naval totalment mediterrània, per exemple el Culip VI (Cadaqués, Alt Empordà) es tractava d'un lleny gros que feia la ruta entre al-Àndalus i el Llenguadoc a finals del segle XIII (Palou/Pujol 1998). En canvi, un altre derelict, datat a finals del segle XIV, Les Sorres X (Castelldefels, Baix Llobregat), una barca dedicada al comerç de cabotatge que feia la ruta Barcelona cap a algun port de la costa sud de Catalunya, ens mostra l'adopció de tecnologia atlàntica, disposa d'un timó de roda (Raurich et al. 1993; Pujol 2016). L'arqueologia aparentment confirma aquesta hibridació tecnològica dels vaixells mediterranis (Villefranche I, Provença, d'inicis del segle XVI) i l'arribada de vaixells atlàntics, bàsicament biscaïns (Barceloneta I, Barcelona, de la primera meitat del segle XV), i la posterior hibridació també d'aquests vaixells atlàntics (Cavalaire, Provença, de mitjan segle XV), amb l'adopció del principi constructiu d'esquelet i el folre a topar (Guérout et al. 1989; Pujol et al. 2017; Loewen et al. 1996).

Si l'arqueologia ens mostra i ens confirma els avenços i canvis tecnològics que es produeixen als vaixells, no és tan evident en el cas de la tecnologia nàutica. Els instruments de navegació apareixen a la documentació escrita, ja sia en relats de viatges, inventaris de béns reclamats per atacs de corsaris, inventaris *post mortem*,

Fig. 7. Nau de finals del segle XIII. Teginat de l'església de Sant Miquel de Montblanc.

Fig. 8. Naus de segona meitat del segle XV. Tavola Strozzi, Museo di Capodimonte, Nàpols.

encants de béns... (Pujades 2007; Pujol 2019) i a la iconogràfica,⁸ però no als jaciments arqueològics d'època medieval. Les raons són diverses, moltes de les quals han estat exposades anteriorment: la seva ubicació en una part no conservada del vaixell, per sobre de la línia de flotació (al tabernacle o dins d'una caixa de navegar al castell de popa); pel caràcter del seu material principalment orgànic (la carta de navegar de pergamí; vidre i fusta el rellotge de sorra; fusta i metall la brúixola, etc.) i la fragilitat i dimensions de bona part dels instruments de navegació. Pocs són els derelictes que han conservat algun dels instruments de navegació, i en principi s'han conservat aquells que tenen unes dimensions més grans i la seva naturalesa inorgànica ho ha afavorit.

De tots els instruments de navegació n'hi ha un que ha aparegut en bastants derelictes: l'astrolabi. Destaca per les seves dimensions i pes, a banda del tipus de material, bronze, tant el cercle com l'agulla. Gairebé tots els astrolabis es localitzen en derelictes d'origen castellà i portuguès, els primers al Carib, en vaixells que feien la ruta transoceànica, i els segons en aquells que seguien la ruta africana de Portugal a l'Índia. Tots ells es daten del segle XVI (Castro et al. 2015), essent en aquest moment el més antic conegut (Fig. 9) el que va aparèixer al derelict de Sodré (Al Hallaniyah, Oman), un vaixell de l'expedició de Vasco de Gama de l'any 1502-1503. En aquest cas, l'astrolabi du gravat l'escut reial del rei Manuel I de Portugal (1495-1521) i s'ha datat entre el 1495 i el 1500 (Mearns et al. 2019).

Fig. 9. Astrolabi portuguès, d'un vaixell de l'expedició de Vasco de Gama, any 1502-1503.

També es daten del segle XVI les poques brúixoles trobades, com la trobada al derelict del *Mary Rose*, nau almirall del rei Enric VIII (1509-1547) enfonsada a l'illa de Wight, davant Portsmouth (Anglaterra), l'any 1545,⁹ una altra a la nau balenera basca *San Juan* excavada a Red Bay (Terranova) que es va enfonsar l'any 1565 (Stevens et al. 2007), i una tercera al derelict batejat com el Galió de Manila (Baixa Califòrnia), que duia una càrrega de ceràmica xinesa del regnat de Wan Li (1572-1620) (Trejo et al. 2023).

I finalment, en la mobilitat de la tecnologia naval (el vaixell) i nàutica (els instruments de navegació), hem de tenir en compte no només els objectes sinó també la mobilitat de les persones que amb els seus coneixements poden transferir a tècnics (mestres d'aixa i nauxers) d'altres espais marítims que es diferencien per la seva cultura i tecnologia. En aquest cas, la documentació escrita ens aporta informació gràcies als llibres d'acordament —contractes de tripulació—, els quals ens donen el nom dels mariners i altres membres de la tripulació contractada, salari, origen, etc., i per altra l'estudi antropològic de les restes humanes conservades en alguns derelictes.

Les tripulacions dels grans vaixells mercants que feien la ruta de Flandes als segles XIV i XV evidentment entraven en contacte amb les poblacions atlàntiques en

8 Un nauxer amb un xiulet apareix donant ordres als mariners, al retaule de Santa Úrsula, procedent del monestir de Santa Maria de Poblet, obra de Joan Reixac (1468), avui al MNAC. Imatge d'una nau on apareix a popa el nauxer consultant el rumb a una brúixola; imatge creada per l'il·luminador Mestre d'Egerton, a l'obra de Jean Mandeville, *Le livre des merveilles*, datat entre el 1403 i 1410 (BNF, ms. Fr. 2810, f. 188v).

9 Al derelict *Mary Rose* s'han localitzat les sestres de bronze, les barretes de bronze que sostenien les cartes de navegar enrotllades, l'estructura de fusta d'un rellotge de sorra, etc. Un conjunt excepcional gràcies a la conservació de la meitat d'estribord del vaixell, incloent part dels castells de proa i de popa (Stimson 2021).

tocar port, a Bruges o Southampton, i aquí tant els nauxers com els mestres d'aixa —embarcats per al manteniment de la nau— podien transferir els seus coneixements als tècnics locals, però hem de tenir en compte que les mateixes tripulacions podien ser cosmopolites, amb una transferència de coneixements realitzada a bord —sabem que el nauxer transmetia els seus coneixements als oficials de bord, com l'escrivà, el mestre d'aixa i el calafat, que esdevenien nauxers segons o secundaris (Pujol 2019). Una nau que feia la ruta de Flandes, de Barcelona a Bruges, podia dur una tripulació catalana o totalment mediterrània, però en passar l'Estret de Gibraltar, gairebé sempre es contractava un pilot, que assessorava el nauxer, pel seu coneixement de les costes atlàntiques, sobretot per la seva experiència d'haver navegat en aquest context (Falchetta 2009:127-128). El pilot solia ser un mariner d'un port atlàntic, gairebé sempre basc o càntabre —la documentació sempre els anomena biscaïns— (Ferrer 2003:116, 119). També és cert, que no sempre les tripulacions són completament mediterrànies, sovint hi ha mariners i servicials d'origen atlàntic, i pel que veiem sobretot biscaïns; un exemple seria la nau grossa reial *Sant Miquel Arcàngel* construïda a Sant Feliu de Guíxols l'any 1449, que en el seu primer viatge el llibre d'acordament ens indica, que gairebé un 30% de la tripulació era basca (Pujol 2018). Un altre exemple d'aquest cosmopolitisme, i en aquest cas no només documental, sinó també com a font arqueològica —pels objectes pertanyents a la tripulació catòlica com parenostres i rosaris—, és la nau almirall anglesa *Mary Rose*, que s'enfonsà l'any 1545, i en el qual es van recuperar més d'una vintena d'esquelets de la tripulació. Els estudis antropològics indiquen que bona part de la marineria no era anglesa, gairebé un 30% s'han identificat com a individus procedents de la península Ibèrica, Itàlia i del Nord d'Àfrica. Sabem que la nau es va armar amb 200 mariners, 30 artillers i 185 soldats, entre aquests darrers molts arquers —identificats pel desgast de l'os *acromiale*— i en el que la recerca d'isòtops demostra que dos eren de la costa sud d'Anglaterra i un tercer del nord d'Àfrica —per l'alimentació rebuda durant la infància— (Nelson et al. 2022).

CONCLUSIONS

Tenim constància que el mar europeu estava dividit durant l'Alta Edat Mitjana en dos àmbits, el primer que anomenem mediterrani, que s'estendria per l'est cap a la Mar Negra i per l'oest fins a Galícia, i el segon atlàntic, que s'estenia pel nord cap a la Mar Bàltica i arribaria al sud fins a Galícia. Aquesta divisió tan marcada quedà fixada durant molts segles, almenys des del segle VI fins a finals del XIII, on cadascuna tenia la seva pròpia cultura, tecnologia naval i nàutica i terminologia marítima. Tot sembla indicar que els fluxos marítimo-comercials haurien situat la frontera entre el sud de Galícia i el riu Duero durant els darrers segles de l'Imperi Romà d'occident, un límit que s'hauria consolidat amb l'expansió musulmana.

A finals del segle XIII s'obre una nova via comercial de la Mediterrània a Flandes, la ruta marítima per l'Atlàntic, en detriment de la tradicional via del riu Roine. Les raons per les quals es començà a utilitzar aquesta nova via són múltiples, però hem de tenir en compte que es convertí en una ruta més ràpida, segura i econòmica. Una de les causes, probablement la més important, fou l'avenç que es va produir en la tecnologia naval i nàutica a la Mediterrània durant el segle XIII: l'ús de vaixells mercants grans, com les naus, adients per a realitzar rutes llargues i sense escales,

i per altra la cartografia i els instruments de navegar, que van permetre en aquest cas practicar la navegació d'estima i d'altura amb tota seguretat, una pràctica que va lligada amb la figura del nauxer.

L'obertura de la ruta marítima de Flandes entre els anys 1280 i 1290 va fer present als grans ports atlàntics, de la Clusa, Bruges, Londres i Southampton, no només la gran diversitat d'embarcacions mercants atlàntiques sinó també dels grans vaixells mercants mediterranis —coques, naus i naus grosses—. Per contra, i uns decennis més tard, també arribaren vaixells atlàntics a la Mediterrània, en aquest cas biscaïns —bascs i càntabres— que es faran presents durant tot el segle XIV i XV als grans ports mediterranis. És probable que en els ports atlàntics i mediterranis on convivia els vaixells procedents dels dos àmbits culturals i tecnològics es produís la transferència de tecnologia. Els nauxers, mestres d'aixa, calafats, patrons i mercaders s'adonaren dels avantatges tecnològics que es podien prendre, motiu pel qual al voltant del 1320 les naus mediterrànies adopten la vela quadra i el timó de roda —motiu pel qual la documentació fa referència al doble timó lateral i a la vela triangular de les embarcacions mediterrànies com a timons llatins i vela llatina, ho llatí és mediterrani—, mentre que als vaixells atlàntics s'introdueixen els instruments de navegació mediterranis durant el segle XIV i el principi constructiu d'esquelet a partir del primer quart del segle XV. Tot i que hem de tenir en compte que aquesta transferència tecnològica es va produir en els grans vaixells mercants —naus i coques— i més lentament i no del tot en els altres àmbits navals, com les embarcacions mercants de port mitjà i petit, les galeres i les barques de pesca.

Si la principal font d'informació històrica és la documentació arxivística i literària, tant pel que fa a la tecnologia naval com nàutica, la documentació iconogràfica és la que ens il·lustra més bé el canvi que es va produir a les naus mediterrànies al voltant de l'any 1320, i finalment, la documentació arqueològica ens aporta informació sobretot de caràcter naval, gairebé sempre amb relació a la part conservada del vaixell, és a dir, l'obra viva o el fons del buc —principi constructiu, paramola de l'arbre i timó—, mentre que els instruments de navegació són més aviat escassos per la seva localització a les naus —al castell de popa—, tipus de material i la seva fragilitat.

BIBLIOGRAFIA

- Alves Gaspar, Joaquim (2014). De la Méditerranée à l'Océan. Nouveaux problèmes, nouvelles solutions, In: Catherine Hofman, Hélène Richard, Jean-Yves Sarazin, Emmanuelle Vignon, *L'âge d'or des cartes marines. Quand l'Europe découvrait le monde*, Paris: Seuil-Bibliothèque Nationale de France, 126-135.
- Arnaud, Pascal (2005). *Les routes de la navigation antique: itinéraires en Méditerranée*, Paris: Errance.
- Castro, F., Jobling, J., Budsberg, N., and Passen, A. (2015). *Marine Astrolabes Catalogue. ShipLab Report 15*. Texas A&M University, College Station, Texas.
- Doehard, R. (1938). Les galères génoises dans le Manche et la Mer du Nord à la fin du XIII et au début du XIV siècle, *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, XIX, 5-76.

- Falchetta, Piero (2009). Il trattato 'De navigatione' di Benedetto Cotrugli (1464-1465). Edizione commentata del ms. Schoenberg 473, con il testo del ms. 557 di Yale, *Studi Veneziani*, 57, 13-334. <https://doi.org/10.1400/123689>
- Fernández Fernández, Adolfo (2011). *El comercio tardoantiguo (s. IV-VII) en el noroeste peninsular a través del registro arqueológico de la ría de Vigo*, Tesi doctoral, Universitat de Vigo, 2011.
- Ferrer i Mallol, Maria Teresa (2009). Los vascos en el Mediterráneo medieval: los primeros tiempos, *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco*, 4, 115-128.
- Filgueiras, Octavio Lixa (1979). A presumptive Germanic heritage for a Portuguese boat-building tradition, In: Séan Mc Grail, *The Archaeology of Medieval Ships and Harbours in Northern Europe*. Londres: British Archaeology Reports: International Series, nº 66, 17-34.
- Galera i Monegal, Montserrat (2015). Estudi raonat de les fonts documentals de l'Atles Català de 1375. Des del seu inici fins a l'actualitat, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 80, 9-66. doi: 10.2436/20.3002.01.90
- Guérout, Max; Rieth, Èric (1989). Gassend, Jean-Marie; *Le navire génois de Villefranche, Un naufrage de 1516 (?)*. *Archaeonautica*, 9, Paris: CNRS.
- Guillem de Nangis a la *Gesta Sancti Ludovici* (1270).
- Lane, F.C. (1967). The Economic Meaning of the Invention of the Compass, *American Historical Review*, 68.3, 605-617.
- Loewen, Brad; Delhay, Marion (1996). Cavalaire (Var). Épave médiévale, *Archéologie Médiévale*, 26, 363-364.
- Lopez, R.S. (1951). Majorcan and Genoese on the North Sea Route in the Thirteenth Century, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, xxix, 1.163-1.169.
- March, Ausiàs (1952-1959). *Poesies*, 5 vols., Pere Bohigas (ed.), Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics, A, 71, 72, 73, 77, 86).
- Mearns, David L. (2019). Warnett, Jason M.; Williams, Mark A.; An Early Portuguese Mariner's Astrolabe from Wreck-site, Al Hallaniyah, Oman, *The International Journal of Nautical Archaeology*, 48,2, 1-12. doi: 10.1111/1095-9270.12353
- Muckelroy, Keith (1978). *Maritime Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press,.
- Ortega Villoslada, Antonio (2003). Viajes a Flandes e Inglaterra ¿Cabotaje o *recta via*?, *Espacio. Tiempo y Forma. Serie III, Historia Medieval*, 16, 229-249.
- Palou, Hug; Pujol i Hamelink, Marcel (1998). L'embarcació del derelict Culip VI; una qüestió terminològica, In: Xavier Nieto & Xim Raurich (eds.), *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip. 2. Culip VI*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya — Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya, 1, 201-210.
- Picard, Christophe (1997). *L'océan Atlantique musulman. De la conquête arabe à l'époque almohade. Navigation et mise en valeur des côtes d'al-Andalus et du Maghreb occidental (Portugal-Espagne-Maroc)*, Paris: Maisonneuve & Larose — Unesco.

- Pryor, John H. (2008). A View from the Masthead: The First Crusade from the Sea, *Crusades*, 7. 106—115.
- Pujades i Bataller, Ramon (2007). *Les cartes portolanes: la representació medieval d'una nau solcada*, Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya-Institut d'Estudis Catalans— Institut Europeu de la Mediterrània.
- Pujades i Bataller, Ramon J. (2009). *La carta de Gabriel de Vallseca de 1439*, Barcelona: Lumen Artis.
- Pujol i Hamelink, Marcel (2016). Medieval shipbuilding in Catalonia, Spain (13th-15th centuries): The same principle, different processes, *The International Journal of Nautical Archaeology*, 45, 283-295. <https://doi.org/10.1111/1095-9270.12181>
- Pujol i Hamelink, Marcel (2018). *La marina catalana a la Baixa Edat Mitjana. Sant Feliu de Guíxols, un port excepcional en la construcció i carenat de coques, naus i naus grosses*, Barcelona: Diputació de Barcelona — Institut d'Estudis Catalans.
- Pujol i Hamelink, Marcel (2019). El mestre d'aixa en la construcció naval i la navegació a la Catalunya baix-medieval (segles XIII-XV), In: R. Salicrú (ed.), *Tripulacions i vaixells a la Mediterrània medieval: fonts i perspectives comparades des de la Corona d'Aragó*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 247-280.
- Pujol i Hamelink, Marcel; Soberón, M.; Llergo, Y.; Riera, S. (2017). Barceloneta I. A 15th century clinker-built shipwreck in Barcelona, In: J. Gawronski, A. van Holk i J. Schokkenbroek, *Ships and Maritime Landscapes. ISBSA 13. 13th International Symposium on Boat and Ship Archaeology (Amsterdam 2012)*, Eelde: Barkhuis, 283-289.
- Llull, Ramon (1917). *Arbre de Ciència*. Palma de Mallorca: Comissió editora Lul·liana.
- Raurich, X.; Pujol i Hamelink, M.; Martín, Albert; Jover, Anna; Izquierdo, Pere; Garrido, Ernesto (1993). *Les Sorres X, un vaixell medieval al Canal Olímpic de Rem, Castelldefels, Baix Llobregat*, Barcelona: Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya.
- Rieth, Éric (2016). *Navires et construction navale au Moyen Âge: archéologie nautique de la Baltique à la Méditerranée*, Paris: Picard.
- Sasson, Jack M. (1996). Canaanite maritime involvement in the Second Millenium B.C.; *Journal of the American Oriental Society*, 86.2, 126-138.
- Stevens, W.; La Roche, D.; Bryce, D.; Ringer, R.J. (2007). Evidence of shipboard activities, In: Grenier, R.; Bernier, M.A.; Stevens, W. (eds.), *The Underwater Archaeology of Red Bay. Basque Shipbuilding and Whaling in the 16th Century. Volume IV Rigging*, Ottawa: Parks Canada, vol. 4, 123-167.
- Stimson, A. (2021). The navigation instruments, In: Gardiner, J.; Allen, M.J. (eds.), *Before the Mast: Life and Death Aboard the Mary Rose (The Archaeology of the Mary Rose. Volume 4)*, Oxford: Oxbow Books.
- Trejo Rivera, Flor; Junco Sánchez, Roberto (2023). The Remains of a Manila Galleon Compass: 16th-Century Nautical Material Culture, In: Ana Crespo Solana & Tânia Manuel Casimiro (eds.), *Heritage. Ship Archaeology and Material Culture: Artifacts, Representations, Structures, Narratives, Materialities (16th-19th Centuries)*, 6, 4.173-4.186.

- Unger, Richard (2006). The Northern Crusaders: the logistics of English and other Northern Crusader fleets, In: J.H. Pryor (ed.), *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, Aldershot / Burlington, 251-274.
- Van de Moortel, Aleydis (2024). The adoption of the sail in the Early Bronze Age Aegean (ca. 2550—2200 BC) and its impact on later Minoan, Aeginetan, and Mycenaean seafaring, *Sailing Through History Reading the Past. Imagining the Future: Proceedings of the 16yh International Symposium on Boat and Ship Archaeology (ISBSA 16, 26 September–1 October 2021, Zadar, Croatia)*, Zadar: University of Zadar, 329-336.
- Villegas-Aristizábal, Lucas (2018). A Frisian Perspective on Crusading in Iberia as Part of the Sea Journey to the Holy Land, 1217-1218, *Studies in Medieval and Renaissance History*, 15, 67-149.

AFRICAN RED SLIP WARE *ATLANTE* XA1A LAMPS WITH IMPRESSIONS OF THE SOLIDUS CELEBRATING THEODOSIUS II'S *VOTA VICENNALIA* (422 AD): SARDINIAN AND MEDITERRANEAN EVIDENCE OF A UNIQUE ARTIFACT¹

Marco Muresu²

The practice of decorating lamps by impressing coin types is attested throughout the Mediterranean as early as the first century CE, with evidence widespread in both the Western and Eastern regions, and it persisted at least until the seventh century³. The artefacts discussed in this paper belong to this production: an African Red Slip ware (ARS) oil lamp of the *Atlante* x A1a type⁴, characterized by the impression, along the shoulder, of alternating types from a solidus of Theodosius II (408–450 CE), issued by the mint of Constantinople on the occasion of his *vota vicennalia* (422)⁵.

---

1 This research acknowledges financial support under the National Recovery and Resilience Plan (NRRP), Mission 4 Component 2 Investment 1.5 – Call for tender No. 3277 published on December 30, 2021 by the Italian Ministry of University and Research (MUR) funded by the European Union – NextGenerationEU. Project Code ECS0000038 – Project Title eINS Ecosystem of Innovation for Next Generation Sardinia – CUP F53C22000430001 – Grant Assignment Decree No. 1056 adopted on June 23, 2022 by the Italian Ministry of University and Research (MUR).

2 University of Cagliari (Italy).

3 Already from the 1st century CE, there is evidence both in Rome and in Jordan, such as the so-called *New Year Lamps* (Walters, 1914, p. 118, no. 780; Horsfield & Horsfield, 1938, p. 196, tav. XLV; Hammond Jr., 1957). Further attestations are recorded throughout Late Antiquity and at least until the 7th century. Among the best-known examples is a Çandarlı Ware bowl base fragment, Hayes variant 1972/1985, form 1X (mid-2nd to mid-3rd century CE, see Hayes, 1972, pp. 318–320, fig. 64), decorated with an impression of a coin struck by the civic authority during the reign of Antoninus Pius, discovered at Pergamon (Domžalski & Jaworski, 2012, pp. 58–59); two lamps decorated with the impression of a coin of Constantine, found among the grave goods within the so-called Tomb of Tin Hinan (southern Algeria), dated to the 4th–5th century (Pentz, 2002, pp. 161–162, with previous studies); and a lamp fragment bearing an impression of a coin of Honorius (without further data) from Tiddis (ancient *Castellum Tidditanorum*, Algeria: Balil, 1983, p. 166, note 35). Finally, to the Early Middle Ages are attributed several lamps decorated through coin impressions, unearthed at *Caesarea Maritima* (Kindler, 1958, p. 106), in the necropolis of Beit She'arim (Kindler, 1958, pp. 106–107, note 4), and within the Byzantine layers of the synagogue at Gush Halav (Rosenthal & Sivan, 1978, pp. 123–124; Magness, 2001, p. 15; cf. also Bijovsky, 1998), all in Israel, within a chronological framework corresponding to the 7th century. For further references and comparisons, see Guzzetta, 2023, pp. 454–455.

4 *Atlante*, I, pp. 198–200. On the distribution of such artefacts across the Mediterranean, see, among the extensive available bibliography, particularly Pavolini, 1983; Bonifay, 2005, pp. 35–37.

5 RIC, X, p. 256, nos. 218–221. On the value of the image see Hellmann, 1987, p. 27, with further studies.

The obverse of the coin depicts a frontal bust of the emperor in military attire, holding a spear resting on his right shoulder, accompanied by the legend DN THEODOSIVS PF AVG. The reverse shows a *Victoria* standing to the left, holding a long cross, with the legend VOT XX MVLT XXXI (*vota vicennalia, multa tricennalia*) (fig. 1). This type, introduced by Theodosius II, became predominant in the solidi of the Eastern Empire throughout the fifth century. The presence of the cross on the reverse evokes the Christian religious sphere⁶, and the choice of this iconographic motif becomes particularly meaningful when considered in relation to the gemmed monogrammatic cross decorating the disk of the lamp⁷, with the *rho* turned to the right, a motif frequently attested in the decorative repertoire of ARS lamps of the *Atlante x* type and its variants⁸.

Fig. 1. Example of solidus issue by the mint of Constantinople to celebrate the *vota vicennalia* (422 CE) of Theodosius II (408-450 CE) (diameter 28mm; weight 4.38g; SC Ancient, SKU 428; from scancients.com).

In Sardinia, at the time, only two examples of this production are known. The first specimen, preserved in excellent condition (D. Salvi in Salvi, 2005, p. 170, no. T5/R4; Salvi, 2013, pp. 169-170), was discovered in a tomb (no. 5, of 'pit' typology) of the necropolis of Pill'e Matta, located in the immediate hinterland of Cagliari (present-day municipality of Quartucciu)⁹ (fig. 2). Within the burial, numerous ceramic, glass, and metal artifacts were recovered in primary deposition (D. Salvi in Salvi, 2005, pp. 168-173). In addition to the above-mentioned lamp (fig. 3), the set included intact specimens of ARS forms Hayes 99 and 91C, along with two further *Atlante x* A1a lamps, respectively decorated with a palm tree and a fish (D. Salvi in Salvi, 2005, pp. 170-172, nos. T5/R2, R6, R8, R12). The tomb funerary set also

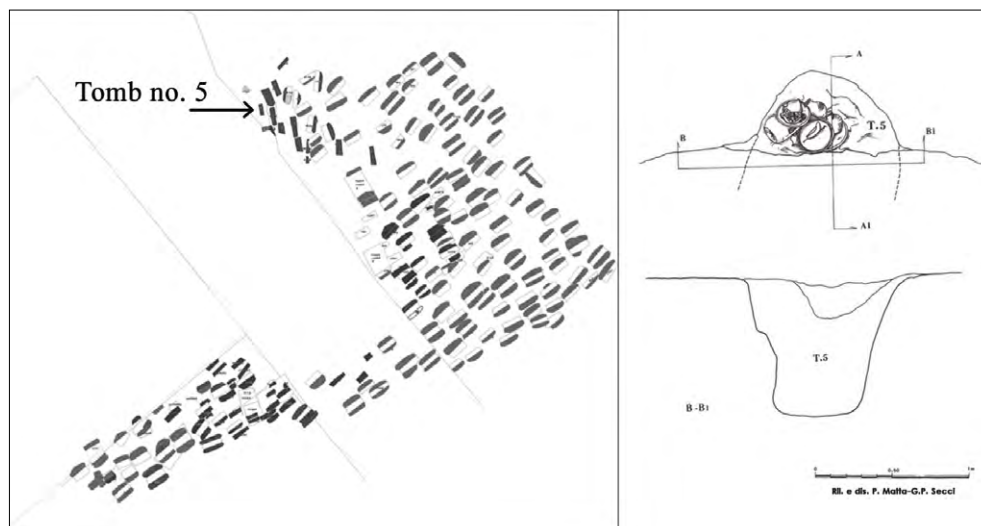

Fig. 2. Quartucciu (Cagliari, Italy), necropolis of Pill'e Matta, planimetry and location of tomb no. 5 (adapted by the Author from Salvi, 2008, p. 1732, fig. 1).

6 It is well known that the symbolic value of the cross as a *signum victoriae* was introduced following the institution of the Feast of the *Inventio Crucis* in 335 CE, after the discovery of the relics of the True Cross by Helen, mother of Constantine I, in 325-326 CE (Casartelli Novelli, 1987, p. 121). For a discussion of the iconography in connection with coinage see Morrisson, 2014, p. 413. See also Morrisson, 1997.

7 As already noted by Michel Bonifay (2004, p. 380, no. 75), the cross belongs to the Barbera-Petriaggi type 210B/1, which can be dated no earlier than the late 5th century (a point further emphasized by Bussière & Lindros Wohl, 2017, p. 357).

8 The bibliography on the subject is vast; for the sake of brevity, reference is made to Bonifay, 2004, pp. 387-388, nos. 6, 10-11 (*Atlante x* C5); 394-395, no. 15 (*Atlante x* D1); 399-400, nos. 47, 49 (*Atlante x* D2); 403-404, 407-408, nos. 24-25, 53 (*Atlante x* D3). See also Bonifay, 2004, pp. 412-414, nos. 6, 11 (latest *Atlante x* oil lamps).

9 For a recent overview of the extensive literature on the topic, see Salvi, 2015.

included three fragmentary jugs, one of which can be traced back to the type known as «globular jugs» or *petites cruches cannelées*, characterised by a cylindrical neck and flat ribs along the surface (D. Salvi in Salvi, 2005, p. 172, no. T5/R9; Fornelli, 2017).

The second find, consisting of a shoulder fragment, was identified within the urban stratigraphy of Nora (Pula, Cagliari), inside Room T, itself part of «Block AB» (Tronchetti, 2008, pp. 1725-1726) (fig. 4). The latter, located in Area C of the northern district of the city, lies near the harbor, between the eastern perimeter wall of *Insula A* and the E-F street, oriented along a North-South axis (Giannattasio, 2010) (fig. 5).

The current state of the evidence about the *Atlante* x A1a oil lamps decorated with the impression of the celebrative solidus of the *vota vicennalia* still raises important questions and problematics, starting with the limited diffusion of the iconographic motif within the *instrumentum domesticum*. In fact, the known attestations with a definite provenance refer exclusively to single specimens. In addition to the intact oil lamp and the portion of the shoulder known in Sardinia, finds have been made in Algeria¹⁰, Tunisia —at El Djem¹¹ and Carthage¹² (fig. 6, a-b)— and in Lybia (during archaeological excavations in Sidi Khrebish, near Benghazi, ancient *Berenice*: Bailey, 1985, p. 584, fig. 16). Outside of North Africa, further cases have been identified in France, in Saint-Louis (on the border with Switzerland: Delattre, 1897) (fig. 6, c) and at the fortified settlement of Saint-Blaise (Bouches-du-Rhône, west of the Berre lagoon, Marseille)¹³; on the Iberian Peninsula, at Cerro de Montroy (Cuevas de Almanzora)¹⁴; in Sicily, at Campanaio (Agrigento: Wilson, 1996, p. 97, no. 95, fig. 29; 2000, p. 350, fig. 11; 2002, p. 28, fig. 13) and, more recently, at Cava d'Ispica (Modica, Ragusa), from a survey conducted during restoration works on the church of San Pancrati (Guzzetta, 2023, p. 448) (fig. 6, d-e).

There are also several specimens and fragments of unknown provenance, preserved at the National Archaeological Museum of Aquileia¹⁵ (fig. 7, a), the *Crypta Balbi* Museum of Rome (fig. 7, b), the Diocesan of Milan¹⁶ and the Arqueològic of Girona (Catalunya, Spain)¹⁷. An oil lamp from North Africa, intact and in good condition, is now kept at the Getty Museum in Los

Fig. 3. Quartucciu (Cagliari, Italy), necropolis of Pill'e Matta, tomb no. 5, ARS oil lamp *Atlante* type X A1a, graphic reproduction (from Salvi, 2013, p. 189, fig. 6).

Fig. 4. Pula (Cagliari, Italy), Nora, Area C, Block AB, Room T, fragment of a lamp of *Atlante* type X A1a, photographic reproduction (from Tronchetti, 2008, p. 1726, fig. 3).

10 Guéry, 1970, p. 273, fig. 10; Bussière, 2007, nos. 914, 921, fig. 60. See also Hellmann, 1987, p. 26 for additional parallels from Tunisia and Algeria.

11 Bonifay, 2004, p. 380, note 244, with earlier references. An additional lamp from El Djem is preserved in the *British Museum* (London, UK) and was acquired by B.A. Seaby Ltd. in 1983 (inv. no. 1983, 1001, 9).

12 Ennabli, 1976, pp. 192, 207, nos. 952, 1045 (found in La Goulette, near Tunis); Balil, 1983, p. 166, note 35; Barbera & Petriaggi, 1993, pp. 201, 377, no. 219; Béjaoui, 1997, p. 147, no. 82.

13 Rolland, 1951, pp. 174-175; Morrisson, 1987, p. 333; Hellmann, 1987, p. 26. For the site of Saint-Blaise and its *castrum* in the 6th century CE, see Demians d'Archimbaud, 1994; Brogiolo & Chavarria Arnau, 2005, p. 141.

14 Vizcaino Sánchez, 2009, p. 194, note 328 (dated to the first quarter of the 6th century).

15 Graziani Abbiani, 1969, tav. I, fig. 4; Hellmann, 1987, p. 27 (it should be noted that the reverse legend of the specimen presents the variant VOT xx VICTORIA); L. Bertacchi in *Milano Capitale* 1990, pp. 224-225, no. 3f.5l.

16 Barbera, Petriaggi, 1993, p. 201, no. 161; M. Barbera in Arena et al., 2001, p. 186, no. I.4.35; Bonifay, 2004, pp. 380-381, no. 74.

17 Modrzewska-Pianetti, 2006-2008, p. 17, with further studies.

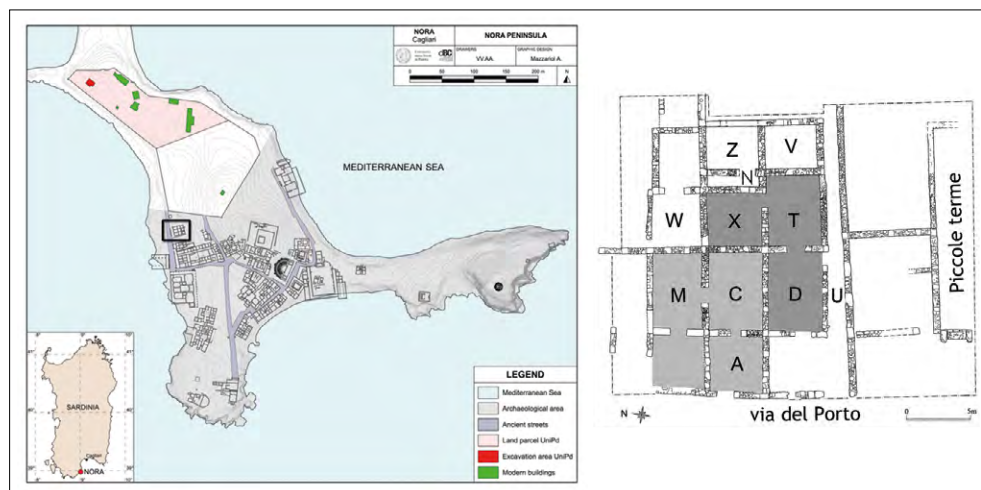

Fig. 5. Pula (CA), Nora, Area C, Block AB, Room T, location (adapted by the Author from Deiana et al., 2018) and planimetry during the 5th-6th c. CE (from Fabiani & Cerato, 2015, p. 147, fig. 9).

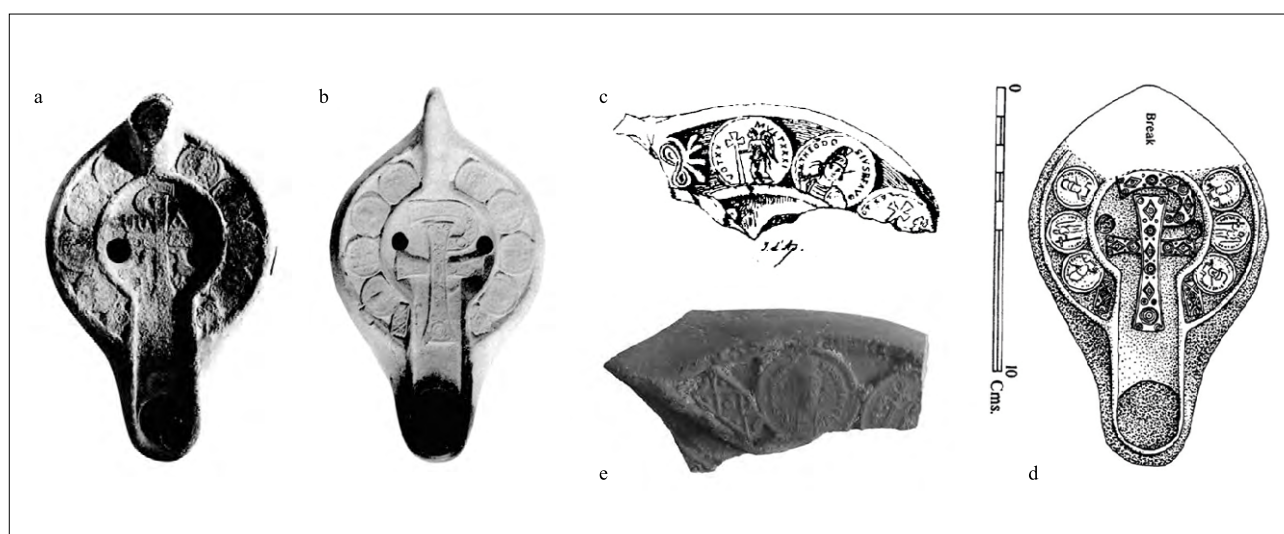

Fig. 6. ARS oil lamps *Atlante* type x A1a from La Goulette (Tunisia, from Ennabli, 1976, p. 207, pl. LVI, no. 1045; a); Carthage (Tunisia, from Ennabli, 1976, p. 192, pl. LII, no. 952; b); Saint-Louis (France, from Delattre, 1897, p. 287; c); Campanaio (Agrigento, Italy, from Wilson, 2000, p. 350, fig. 11; d); Cava d'Ispica (Ragusa, Italy, from Guzzetta, 2023, p. 449, fig. 1; e).

Fig. 7. Lamps of *Atlante* type x A1a from Aquileia (Udine, Italy, National Archaeological Museum, CC BY-SA 4.0; a); Rome (Italy, National Roman Museum *Crypta Balbi*, from Arena et al., 2001, p. 186, no. 1.4.35; b); Los Angeles (California, USA, J. Paul Getty Museum, from www.getty.edu; c-d).

Fig. 8. Carpaneto Piacentino (Piacenza, Italy), Private Collection «A. Naturani», ARS oil lamp *Atlante* type X A1a, photographic reproductions (photo by A. Naturani).

Angeles (California, USA)¹⁸ (fig. 7, c-d). Another lamp and four fragments, also unpublished and of North African origin, belong to the private collection of Andrea Naturani (Carpaneto Piacentino, Italy)¹⁹ (fig. 8). Of particular interest is also a plaster mould, likewise attributable to North Africa and currently unique, related to these lamps: measuring 20 cm in length, it corresponds to the stamp used to shape the upper surface of the ceramic body and confirms the existence of an organized production system²⁰ (fig. 9).

The decorative variations observed among the known specimens allow the identification of at least two moulds. These differ in the rendering of the gemmed monogrammatic cross—more elaborate and enriched with the apocalyptic letters and two facing birds in the first type²¹—and in the decorative motifs adorning the ends of the shoulder: a pair of trefoils (mould no. 1: *Atlante* I, tav. LVIII (a), nos. 47–48) or a series of inscribed squares (m. no. 2: Hayes, 1972, p. 355, no. 24; Bussière, 2007, no. Y 14, fig. 141). The Sardinian specimens appear to belong to this latter group, showing close affinities with the lamps of the Naturani Collection and with the finds from Campanaio-Agrigento (Wilson, 1996, p. 97, no. 95, fig. 29; 2000, p. 350, fig. 11; 2002, p. 28, fig. 13), Cava d'Ispica-Ragusa (Guzzetta, 2023, p. 448), and the lamp from the Getty Museum at Los Angeles (Morrisson, 1987, pp. 332–333; Hellmann, 1987, p. 27).

The analysis of the distribution of the finds suggests a predominant, though limited, concentration in the western Mediterranean area. From a numismatic perspective, the placement of the commemorative solidi of Theodosius II's *vicennalia* provides a precise *terminus post quem* for their reuse for decorative purposes, although an employment several decades after their issue cannot be excluded. Their presence

18 For the collection of lamps housed in the Museum see Bussière & Lindros Wohl, 2017. The Author is grateful to Dario D'Orlando for pointing this out.

19 Andrea Naturani has indicated that he purchased the fragments from a French collector, who in turn confirmed their provenance as Tunisia, during a regular auction. He also kindly supplied photographic reproductions of the artifacts, for which the Author is grateful.

20 Garbsch & Overbeck, 1989, p. 147, fig. 113; Mackensen, 1980, p. 3, fig. 19.

21 See above, footnote 6.

is noteworthy given the rarity of this type within the North African gold currency in circulation (Guzzetta, 2023, pp. 453–454). Nevertheless, as Cécile Morrisson and Pierre Salama have shown, as early as the first decades of the fifth century, Constantinopolitan solidi of Theodosius II had progressively replaced those of Honorius, struck in Ravenna, in the composition of the local currency²². According to Morrisson, the lamps were produced in Tunisian workshops (Morrisson, 1987, pp. 332–333). Along the same line, Giuseppe Guzzetta —drawing also on the observations of Michel Bonifay— has suggested that production may be located at Sidi Marzouk. In this extensive complex of ceramic workshops, the manufacture of pottery decorated with gemmed monogrammatic crosses has been attested, following the discovery of numerous materials bearing this Christian symbol, characterized by flared or feathered arms and by the inverted alpha and omega beneath the crossbar. The hypothesis is indeed compelling, although not yet substantiated, since —as Guzzetta himself noted— no lamps with coin impressions have so far been found on site (Guzzetta, 2023, p. 453).

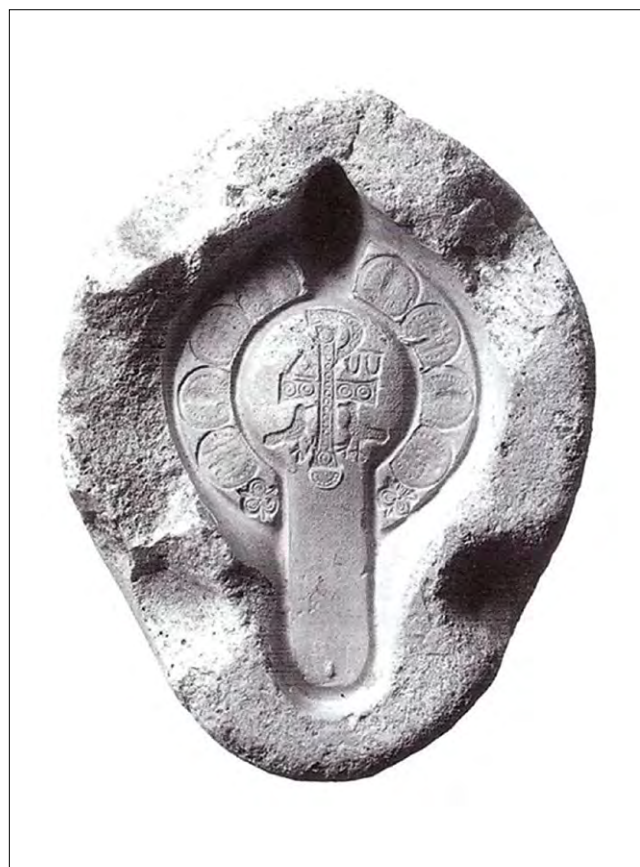

Fig. 9. North Africa (unknown provenance), plaster mold for ARS oil lamps *Atlante* type X A1a (from Garbsch & Overbeck, 1989, p. 147, fig. 113).

From a technical standpoint, it is significant to note the discrepancy between the diameter of the coin types reproduced in negative on the mould (approximately 16 mm) and that of the original coins, which can reach up to 28 mm. Excluding the use of secondary moulds not derived directly from the numismatic specimen²³, or of coins of a different module (such as a *semissis* or *tremissis*)²⁴, one may hypothesize that the dimensional reduction was caused by the natural shrinkage of the plaster during the drying process: the coin would have been impressed into the still malleable material, subsequently shrinking together with the mould as it dried²⁵.

Although it is not possible to provide definitive answers to these questions, the available evidence allows for some historical and economic considerations. The geographical distribution of the finds —particularly those discovered in secure contexts— suggests the existence of active trade networks within the western Mediterranean, an area under the influence of the mercantile routes of the Vandal Kingdom, whose economy —strongly characterized by an entrepreneurial spirit—

²² Morrisson, 1987; Salama, 2001. For an update, see Guzzetta, 2023, p. 453–454.

²³ This possibility would be difficult to realize, as it would require either the existence of a specifically made «stamp» (a challenging task given the small dimensions) or the considerable complexity of engraving each type in negative on the matrix with a burin. Furthermore, the serial reproduction of the details of the types presupposes the use of a mold (of any kind), which leads the author to exclude the possibility that the decoration was executed by hand. At most, one could consider the decorative motif, characterized by the succession of coin types, as a reproduction of a goldsmith's object, perhaps a bracelet, following a practice already attested in the Roman period (Perassi, 2004, with earlier bibliography and numerous examples; Daubney, 2009; Crummy, 2016) and systematically reproduced in subsequent phases (Brozzi, 1971; Calomino, 2008; Alberti & Baldassarri, 2017). Beyond this, however, one cannot go beyond the realm of hypothesis.

²⁴ This would be hardly admissible from a numismatic standpoint for several reasons, starting with the lack of differentiation of the types according to weight (a practice usually well documented, including in the coinage of Theodosius II) and the absence in the literature of semisses, tremisses, or other series bearing the same iconography as the solidus of the *vota vicennalia* (Guzzetta, 2023, pp. 453–454).

²⁵ This hypothesis recalls the proposal made by Luisa Bertacchi in her edition of the lamp from Aquileia (L. Bertacchi in *Milano Capitale* 1990, pp. 224–225, no. 3f.51).

derived a primary source of profit from the production and export of ARS²⁶. Recent archaeological research has indeed highlighted the wide distribution of Vandal ceramic products not only in Africa (Bonifay, 2018, p. 328-338; 2022) but also in territories with which they maintained intensive commercial exchanges²⁷, including Sardinia, where a strong circulation of African wares —particularly ARS— has been documented during the period of the island's inclusion in the *Regnum Wandalarum et Alanorum* (Muresu, 2017a; Cisci et al., 2022).

Both of the Sardinian finds —the lamp from Pill'e Matta and the fragment from Nora— were initially dated by their respective discoverers to the first half of the fifth century, based on the year of issue of the coin impressed on them (D. Salvi in Salvi, 2005, p. 170, no. T5/R4; Salvi, 2008, p. 1742, tab. I). For the latter, fragmentary object, which was found in association with C-type ARS ceramics, Carlo Tronchetti proposed a dating around 439 CE, while allowing for a possible shift into the following century, in consideration of similar objects that were «still in use during the late Vandal-Justinianic period» (Tronchetti, 2008, p. 1726). This proposal appears reasonable, since other lamps —such as the specimens from Rome and Carthage— have also been dated, on formal grounds, not to the fifth but to the second quarter of the sixth century²⁸.

A later chronology has also been proposed by Paolo Benito Serra, who drew comparisons with the lamps from Aquileia²⁹ and the *Crypta Balbi* in Rome (M. Barbera in Arena et al., 2001, p. 186, no. I.4.35), so similar as to suggest the use of the same mould (Serra, 2010, p. 537). Serra also interpreted their distribution as evidence of the widespread circulation, during the Vandal period, of ARS products exported alongside other containers and oil and wine amphorae from workshops in *Zeugitana* and *Byzacena* (Serra, 2010, pp. 537-538). This hypothesis appears plausible, also in light of the chronological studies on *Atlante* x lamps conducted by Michel Bonifay³⁰ and, in the Sardinian context, by the evidence provided by the ceramic assemblages from Tomb 5 at Pill'e Matta. The Hayes forms 91C, 99, and the globular jug with *petites cruches cannelées* found in the same context are indeed attested in numerous assemblages datable to the mid-sixth century and even later³¹.

In conclusion, albeit with the caution imposed by the scarcity of evidence, it appears plausible to ascribe the artifacts examined here to a phase in which the Sardinian economy still benefited from the activity of Vandal trade networks³². This picture is corroborated by the association with ceramic productions that were

26 Bonifay, 2004, pp. 480-487, with bibliography; Bonifay, 2010, pp. 44-48; 2011; 2013.

27 See the articles of G. Cacciaguerra, A. Fernández Fernández, G. Koutsouflakis, B. Shkodra-Rrugia, V. Leitch, C. Panella and M. Bonifay in Panella & Bonifay, 2016. See also Bonifay & Pieri, 2020; Bonifay, 2020.

28 Balil, 1983, p. 166, note 35; Barbera & Petriaggi, 1993, pp. 201, 377, no. 219; Béjaoui, 1997, p. 147, no. 82. See also Hellmann, 1987, p. 26 for further comparisons from Tunisia and Algeria. A similar dating has been proposed by Michel Bonifay, based on the formal peculiarities of the *Chrismon* reproduced on the disc, which, according to the scholar, does not precede the late 5th century (Bonifay, 2004, p. 382).

29 Graziani Abbiani, 1969, tav. I, fig. 4; Hellmann, 1987, p. 27; L. Bertacchi in *Milano Capitale*, 1990, pp. 224-225, no. 3f.5l.

30 See Bonifay, 2004, pp. 360-361, figg. 201a-b; 370-415, with earlier references and numerous examples.

31 As it is not possible to provide an exhaustive overview here, see Serra, 2010, p. 537. Specifically on the globular jugs, see Fornelli, 2017.

32 These constituted one of the main —and possibly the most important— maritime route systems active in the Mediterranean between the 4th and 6th centuries, to the extent of contributing to the crisis of the *corporationes naviculariae* (McCormick, 1998, pp. 93-107; Aiello, 2008; McCormick, 2008, pp. 103-105, 405-410). On the significance of the Vandal commercial network see above, footnote no. 26. On specific products, such as olive oil, see Mattingly, 1989; Palmieri, 2008, and, for a focus on Sardinia, Mastino, 1995. On the North-African monetary economy, see Morrisson, 2008, pp. 631-670 (specifically on trade routes); 2010-2011, p. 157-159; 2016.

widely distributed during the period preceding the crisis of the Kingdom³³ and the subsequent transitional phase between the Byzantine conquest of Carthage (534 CE) and the promulgation of the *Lex Portus*, the customs tariff enacted on the island under Maurice Tiberius (582-602), which constituted the first formal regulation of wholesale trade in Sardinia by Byzantium following its conquest³⁴. From this perspective, the presence of lamps decorated with coin impressions on the island can be interpreted as an indicator not only of the circulation of common goods but also of specialized products, the result of a niche production process nonetheless capable of reaching a select Mediterranean audience.

BIBLIOGRAPHY

- Aiello, V. (2008). *La marina vandala e il commercio mediterraneo, un problema storiografico*. In J. González, P. Ruggeri, C. Vismara, R. Zucca (a cura di) *L'Africa romana. Le ricchezze dell'Africa. Risorse, produzioni, scambi. Atti del XVII Convegno di studio (Siviglia, 14-17 dicembre 2006)*. Roma: Carocci (p. 1111-1126).
- Alberti, A. & Baldassarri, M. (2017). *Tra oreficeria, numismatica e archeologia: una fibbia di tipo bizantino dalle tombe longobarde di Pisa*. In I. Baldini, A. Morelli (eds.), *Tempo e preziosi. Tecniche di datazione per l'oreficeria tardoantica e altomedievale* (p. 99-127). Ante Quem (Ornamenta, 6).
- Arena, M.S., Delogu, P., Paroli, L., Ricci, M., Saguì, L., Vendittelli, L. (eds.) (2001). *Roma. Dall'antichità al medioevo. Archeologia e storia nel Museo Nazionale romano Crypta Balbi*. Electa.
- Balil, A. (1983). *Estudios sobre lucernas romanas*, III. Universidad de Valladolid (Studia archaeologica).
- Bailey, D.M. (1985). *The Lamps of Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice): Imported and Local Products*. In G. Barker, J. Lloyd & J.M. Reynolds (eds.), *Cyrenaica in Antiquity* (p. 195-204). Oxford University Press (BAR international series, 236).
- Barbera, M. & Petriaggi, R. (1993). *Museo Nazionale Romano. Le lucerne tardoantiche di produzione africana*. Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato (Cataloghi dei musei e delle gallerie d'Italia, n.s., 5).
- Béjaoui, F. (1997). *Céramique et religion chrétienne. Les Thèmes Bibliques sur la Sigillée Africaine*, Ministère des affaires culturelles.
- Bijovsky, G.I. (1998). *The Gush Halav Hoard Reconsidered*. *Atiqot* 35, 77-106.
- Bonetto, J. & Ghiotto, A.R. (2013). *Nora nei secoli dell'alto Medioevo*. In R. Martorelli (ed.), *Settecento-Millecento. Storia, Archeologia e Arte nei «secoli bui» del Mediterraneo: dalle fonti scritte, archeologiche ed artistiche alla ricostruzione della*

³³ This is due to the predominance of African goods over Eastern ones, which can be observed throughout the 6th century –among the many available examples– in the contexts of *Carales* (Martorelli, 2006, p. 443, with bibliography and specific references), *Nora* (Tronchetti, 2003, p. 103; E. Garau in Garau & Rendeli, 2006, p. 1259; Falezza, 2008, pp. 2636-2637; G. Falezza in Bonetto et al., 2009, pp. 678-679; A.R. Ghiotto in Bonetto & Ghiotto, 2013, p. 276), *Neapolis* (Garau, 2006, pp. 280-285), *Cornus-Columbaris* (L. Saladino and M.C. Somma in Giuntella, 2000, pp. 193-197), *Turris Libisonis* (E. Petrucci in Boninu et al., 2008, p. 1790, notes 26-27; Boninu & Pandolfi, 2012, pp. 347-365), and *Olbis* (Pietra, 2008, p. 1750, note 4).

³⁴ Muresu, 2017b, with previous bibliography. See also Cosentino, 2020.

- vicenda storica: la Sardegna laboratorio di esperienze culturali* (p. 271-300). Scuola Sarda Editrice (De Sardinia Insula. Atti e opere miscellanee).
- Bonetto, J., Falezza, G. & Ghiotto, A.R. (eds.) (2009). *Nora. Il Foro Romano. Storia di un'area urbana dall'età fenicia alla tarda antichità*, III, *Le unità stratigrafiche e i loro reperti*. Quasar.
- Bonifay, M. (2004). *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. Archaeopress (BAR International Series, 1301).
- Bonifay, M. (2005). *Observations sur la typologie des lampes africaines (Ier-VIIe siècle)*. In L. Chrzanowski (ed.), *Lychonological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique* (p. 31-38). Monique Mergoïl (Instrumentum, 31).
- Bonifay, M. (2010). *Avancées dans l'étude des céramiques africaines de l'Antiquité tardive (IIIe-VIIe s.)*. In Δ. Παπανικόλα-Μπακιρζή & Ν. Κουσουλάκου (eds.), *Κεραμική της υστερης αρχαιοτητας απο τον ελλαδικο χωρο (3ος -7ος αι. μ.Χ.)* (p. 37-64). Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Bonifay, M. (2011). *Production et diffusion des céramiques africaines durant l'Antiquité tardive*. In R. Attoui (ed.), *When did Antiquity end? Archaeological case studies in three continents* (p. 15-30). Archaeopress (BAR International Series, 2268).
- Bonifay, M. (2013). *Africa: Patterns of Consumption in Coastal Regions vs. Inland Regions. The Ceramic Evidence (300-700 AD)*. In L. Lavan (ed.), *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity* (p. 529-566). Brill (Late Antique Archaeology, 10).
- Bonifay, M. (2018). *Distribution of African pottery under the Roman Empire: evidence vs. interpretation*. In A. Wilson & A. Bowman (eds.), *Trade, Commerce, and the State in the Roman World* (p. 327-352). Oxford University Press.
- Bonifay, M. (2020). *Ceramics and Atlantic Connections 250-700 AD: The African Perspective*. In M. Duggan, S. Turner & M. Jackson (eds.), *Ceramic and Atlantic Connections. Late Roman and Early Medieval Imported Pottery on the Atlantic Seaboard* (p. 1-6). Archaeopress (Roman and Late Antique Mediterranean Pottery, 15).
- Bonifay, M. (2022). *African economy: the ceramic evidence*. In R.B. Hitchner (ed.), *A Companion to North Africa in Antiquity* (p. 220-232). John Wiley & Sons.
- Bonifay, M. & Pieri, D. (2020). *Merovingian Gaul and the Mediterranean: Ceramics and Trade*. In B. Effros & I. Moreira (eds.), *The Oxford Handbook of the Merovingian World* (p. 860-882). Oxford University Press.
- Boninu, A. & Pandolfi, A. (eds.) (2012). *Porto Torres. Colonia Iulia Turris Libisonis. Archeologia urbana*. Soprintendenza ai Beni Archeologici per le province di Sassari e Nuoro.
- Boninu, A., Pandolfi, A., Angius, L., Boi, V., Deriu, D., Loi, G., Marras, M., Petrucci, E., Sannai, N. & Stacca, M. (2008), *Colonia Iulia Turris Libisonis: dagli scavi archeologici alla composizione urbanistica*. In González et al. (p. 1777-1818).
- Brogiolo, G.P. & Chavarría Arnau, A. (2005). *Aristocrazie e campagne nell'Occidente da Costantino a Carlo Magno. All'insegna del Giglio*.

- Brozzi, M. (1971). Monete bizantine su collane longobarde. *Rivista Italiana di Numismatica*, 19, 127-131.
- Bussière, J. (2007). *Lampes antiques d'Algérie, II, Lampes tardives et lampes chrétiennes*. Monique Mergoil (*Instrumentum*, 35).
- Bussière, J. & Lindros Wohl, B. (2017). *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*. J. Paul Getty Museum.
- Calomino, D. (2008). Una «collana» di monete bronzee in una tomba longobarda a Verona. In P. Basso, A. Buonopane, A. Cavarzer & S. Pesavento (eds.), *Est enim ille flos Italiae...Giornate di studio in onore di Ezio Buchi*, Atti del Convegno (p. 431-443). QuiEdit.
- Casartelli Novelli, S. (1987). Segno salutis e segno «iconico»: dalla «invenzione» costantiniana ai codici astratti del primo altomedioevo. In *Segni e riti nella Chiesa Altomedievale occidentale, Atti della XXXIII Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (Spoleto, 11-17 aprile 1985)* (p. 109-172). Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Cisci, S, Martorelli, R. & Serreli, G. (eds.) (2022). *Il tempo dei Vandali e dei Bizantini. La Sardegna dal V al X secolo d.C.* Ilisso.
- Cosentino, S. (2020). Un tariffario di merci dell'età dell'imperatore Maurizio: rileggendo l'iscrizione di Donori (Cagliari). In G. Strano & C. Torre (eds.), *Ἀνατολή καὶ δύσις. Studi in memoria di Filippo Burgarella* (p. 109-118). Edizioni Nuova Cultura.
- Crummy, N. (2016). A Hoard of Military Awards, Jewellery and Coins from Colchester, Britannia. *A Journal of Romano-British and Kindred Studies*, 47, 1-28.
- Daubney, A. (2009). A Gold Roman Coin-Ring from Benniworth, Lincolnshire. *The Antiquaries Journal*, 89, 69-72.
- Deiana, R., Bonetto, J. & Mazzariol, A. (2018). Integrated Electrical Resistivity Tomography and Ground Penetrating Radar Measurements Applied to Tomb Detection. *Surveys in Geophysics*, 39, 1081-1105.
- Delattre, R.P. (1897). Un fragment de lampe chrétienne. *Bulletin Archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, 1897, 287-289.
- Demians d'Archimbaud G. (ed.) (1994). *L'oppidum de Saint Blaise du Ve au VIIe siècle*. Editions du Centre National de la Recherche Scientifique (Documents d'archéologie française, 45).
- Domzalski, K. & Jaworski, P. (2012). *Terra Sigillata* and Coins: an Exceptional Case of Eastern *Sigillata C*/Çandarlı Ware Stamping Inspired by Mid-Second Century Pergamene Coinage. *Archeologia*, 61, 57-62.
- Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale. Atlante delle forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)* (1981). Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Ennabli, A. (1976). *Lampes chrétiennes de Tunisie. Musée du Bardo et de Carthage*. Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Fabiani, F. & Cerato, I. (2015). Case-bottega a Nora (Sardegna). Dai dati di scavo alla ricostruzione virtuale. *Ricerche di storia dell'arte*, 116-117, 140-149.

- Falezza, G. (2008). *La ceramica sigillata africana dallo scavo del foro di Nora. La dinamica delle importazioni*. In González et al. (p. 2631-2637).
- Fornelli, E. (2017). Le brocchette costolate (o *petites cruches cannelées*) della Sardegna. Un aggiornamento sulle problematiche di cronotipologia e datazione. *Facta: A Journal of Late Roman, Medieval and Post-Medieval Material Culture Studies*, 10, 13-60.
- Garbsch, J. & Overbeck, B. (1989). *Spätantike zwischen Heidentum und Christentum*. Archäologische Staatssammlung.
- Garau, E. (2006). *Da Qrthdsht a Neapolis. Trasformazioni dei paesaggi urbano e periurbano dalla fase fenicia alla fase bizantina*. Nuove Grafiche Puddu (Studi di storia antica e di archeologia, Collana diretta da A.M. Corda e A. Mastino, 3).
- Garau, E. & Rendeli, M. (2006). *Tra Africa e Sardinia: mobilità di merci e di genti (?) a Nora nella tarda antichità*. In A. Akerraz, P. Ruggeri, A. Siraj, C. Vismara (eds.), *L'Africa Romana. Mobilità delle persone e dei popoli, dinamiche migratorie, emigrazioni ed immigrazioni nelle province occidentali dell'Impero romano, Atti del XVI Convegno di studio (Rabat, 15-19 dicembre 2004)* (p. 1247-1278). Carocci.
- Giuntella, A.M. (ed.) (2000). Cornus I, 2. *L'Area cimiteriale orientale. I materiali*. S'Alvure (Mediterraneo tardoantico e medievale. Scavi e ricerche, 13.2).
- Graziani Abbiani, M. (1969). *Lucerne fittili paleocristiane nell'Italia Settentrionale*. Patron (Studi di Antichità Cristiane, 6).
- Guéry, R. (1970). Une reproduction monétaire de Théodose II sur des lampes tardives. *Bulletin d'Archéologie Algérienne*, 4, 271-277.
- Guzzetta, G. (2023). Tra archeologia e numismatica: un frammento di lucerna africana con impronte monetali di Teodosio II da Cava Ispica. *Cronache di Archeologia. Rivista annuale dell'Università di Catania*, 43, 447-459.
- Hammond Jr., P.C. (1957). Nabatean New Year Lamps from Petra. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 146, 10-13.
- Hayes, J.W. (1972), *Late Roman Pottery*, London: The British School at Rome.
- Hellmann, M.C. (1987). Monnaies et lamps romaines: de l'intérêt des études comparatives. *Revue Numismatique*, 6e série (xxix), 25-37.
- Horsfield, G. & Horsfield, A. (1938). *Sela-Petra, the Rock, the Edom and Nabatene*. Dept. of Antiquities.
- Kent, J.P.C. (1994), *The Roman Imperial Coinage, X, The Divided Empire and the Fall of the Western Parts, AD 395-491*. Spinks.
- Kindler, A. (1958). *The Coinage of the Hasmonean Dynasty. The Dating and Meaning of the Ancient Jewish Coins and Symbols*. Israel Numismatic Society.
- Mackensen, M. (1980). Spätantike nordafrikanische Lampenmodel und Lampen: Zur Herstellung der reliefverzierten Lampen Typ Pohl 1a/Hayes IIA. *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 45, 205-224.
- Magness, J. (2001). The Question of the Synagogue: the Problem of Typology. In A.J. Avery-Peck & J. Neusner (eds.), *Where We Stand: Issues and Debates in Ancient Judaism. The Special Problem of the Synagogue* (p. 1-48). Brill (Judaism in Late Antiquity, Part 3, Volume 4).

- Martorelli R. (2006), *Conclusioni*. In R. Martorelli & D. Mureddu (eds.), *Archeologia urbana a Cagliari. Scavi in Vico III Lanusei (1996-1999)* (p. 437-447), Scuola Sarda Editrice.
- Mastino, A. (1995). *La produzione ed il commercio dell'olio nella Sardegna antica*. In M. Atzori & A. Vodret (eds.), *Olio sacro e profano: tradizioni olearie in Sardegna e Corsica* (p. 60-76). Editrice Democratica Sarda.
- Mattingly, D.J. (1989). *Olive Cultivation and the Albertini Tablets*. In A. Mastino (ed.), *L'Africa Romana, Atti del VI Convegno di studio (Sassari 16-18 dicembre 1988)* (p. 403-415). Chiarella.
- McCormick, M. (1998). *Bateaux de vie, bateaux de mort, maladie, commerce, transports annonnaires et le passage économique du Bas-Empire au Moyen Âge*. In *Morfologie sociali e culturali in Europa fra Tarda Antichità e alto Medioevo, Atti della XLV Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (Spoleto, 3-9 aprile 1997)* (p. 35-122). Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- McCormick, M. (2008). *Le origini dell'economia europea. Comunicazioni e commercio 300-900 d.C.* Vita & Pensiero.
- Milano Capitale dell'Impero Romano, 286-402 d.C.* (1990), *Catalogo della mostra (Milano, Palazzo Reale, 24 gennaio - 22 aprile 1990)*. Silvana.
- Modrzevska-Pianetti, I. (2008). Las lamparas de aceite tardoantiguas del Museo Arqueológico de Gerona (Cataluña). *Światowit: rocznik poświęcony archeologii przeddziewowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej*, 7, (48/A), 12-24.
- Morrisson, C. (1987). *La circulation de la monnaie d'or en Afrique à l'époque Vandale. Bilan des trouvailles locales*. In M. Christol, H. Huvelin & G. Gautier (eds.), *Mélanges de numismatique offerts à Pierre Bastien à l'occasion de son 75e anniversaire* (p. 325-344). Éditions NR.
- Morrisson, C. (1997). *Les insignes du pouvoir imperial au Ve et au VIe siècle*. In M. Ruche (ed.), *Clovis, I* (p. 753-767). Presses de l'Université de Paris-Sorbonne.
- Morrisson, C. (2008). *La monnaie sur les routes fluviales et maritimes des échanges dans le monde méditerranéen (VIe-IXe siècle)*. In *L'acqua nei secoli altomedievali, Atti della LV Settimana di studi del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (Spoleto, 12-17 Aprile 2007)* (p. 631-670). Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Morrisson, C. (2010-2011). Tra Vandali e Bizantini: la prosperità dell'Africa (v-vii secolo) attraverso le fonti e la documentazione monetale. *Incontri di Filologia Classica*, 10, 145-169.
- Morrisson, C. (2014). *Monnages et amulettes byzantines à motifs chrétiens. Croyance ou magie?*. In V. Dasen & J.M. Spieser, *Les savoirs magiques et leur transmission de l'Antiquité à la Renaissance* (p. 409-429). All'insegna del Giglio.
- Morrisson, C. (2016). Regio dives in Omnibus bonis ornata. *The African Economy from the Vandals to the Arab Conquest in the Light of Coin Evidence*. In S.T. Stevens & J.P. Conant (eds.), *North Africa under Byzantium and Early Islam* (p. 173-198). Dumbarton Oaks Publications (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia).
- Muresu, M. (2017a). I Vandali: isolazionismo integralista o logica imprenditoriale? Riflessioni sul Mediterraneo di v-vi secolo. *Cartagine. Studi e Ricerche*, 2, 1-43.

- Muresu, M. (2017b). *Merci in entrata e in uscita nella Carales protobizantina attraverso l'esegesi della «Lex Portus» (fine del VI secolo)*. In R. Martorelli & M. Muresu (eds.), *L'alimentazione nel Mediterraneo dalla Tarda Antichità al Medioevo. Dalla Sardegna alla Spagna* (p. 59-89). Morlacchi Editore U.P.
- Palmieri, L. (2008). *I Vandali e l'olio: produzione e commerci nell'Africa del V secolo d.C.* In González et al. (p. 1081-1090).
- Panella, C. & Bonifay, M. (eds.) (2020), *North Africa: Territories, Centers of Production and Trade in Ancient Mediterranean*. In M.T. D'Alessio & C.M. Marchetti (eds.), *RAC IN ROME. Atti della 12a Roman Archaeology Conference (2016): le sessioni di Roma* (p. 213-440). Quasar.
- Pavolini, C. (1983). *Considerazioni sulla diffusione delle lucerne in terra sigillata prodotte in Tunisia*. *Opvs. Rivista internazionale per la storia economica e sociale dell'antichità*, II.1, 43-51.
- Pentz, P. (2002). *From Roman Proconsularis to Islamic Ifrīqiyah*. Göteborgs Universitet (Gothenburg Archaeological Theses, 22).
- Perassi, C. (2004). *Nomismata pro gemmis: pendenti monetali di età romana fra Oriente e Occidente*. In M. Khanoussi, P. Ruggeri & C. Vismara (eds.), *L'Africa Romana. Ai confini dell'Impero. Contatti, scambi, conflitti, Atti del XV Convegno di studio (Tozeur, 11-15 dicembre 2002)*, II (p. 895-932). Carocci.
- Pietra, G. (2008). *La ceramica sigillata africana D in Sardegna: dinamiche storiche ed economiche tra Tardoantico e alto Medioevo*. In J. González, P. Ruggeri, C. Vismara, R. Zucca (a cura di) *L'Africa romana. Le ricchezze dell'Africa. Risorse, produzioni, scambi. Atti del XVII Convegno di studio (Siviglia, 14-17 dicembre 2006)*. Roma: Carocci (p. 1749-1776).
- Rolland, H. (1951). *Fouilles de Saint-Blaise (Bouches-du-Rhône)*. Centre National de la Recherche Scientifique (Fouilles et Monuments archéologiques en France Métropolitaine. Supplément à Gallia, III).
- Rosenthal, R. & Sivan, R. (1978). *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*. The Hebrew University of Jerusalem (Qedem: Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem, 8).
- Salama, P. (2001). *Inventaire complémentaire des solidi tardifs découverts dans l'Afrique du Nord*. *Numismatica e Antichità Classiche*, 30, 253-270.
- Salvi, D. (ed.) (2005). *Luce sul tempo. La Necropoli di Pill' e Matta (Quartucciu)*. AM&D.
- Salvi, D. (2008). *La sigillata africana a Pill'e Matta: contesti chiusi e datazioni, nuovi elementi dagli oltre duecento corredi della necropoli*. In González et al. (p. 1731-1748).
- Salvi, D. (2013). *La datazione dei materiali: conferme e smentite dai contesti chiusi tardo-romani e altomedievali*. In P. Corrias (ed.), *Forme e caratteri della presenza bizantina nel Mediterraneo occidentale: la Sardegna (secoli VI-XI), Atti del convegno di Oristano (Oristano, 22-23 marzo 2003)* (p. 163-198). Condaghes.
- Salvi, D. (2015). *Motivi cristiani ed ebraici nei corredi della necropoli di Pill'e Matta, Quartucciu (CA). Materiali e contesti inediti*. In R. Martorelli, A. Piras, P.G. Spanu (eds.), *Isole e terraferma nel primo Cristianesimo. Identità locale ed interscambi religiosi, culturali e produttivi, Atti dell'XI Congresso Nazionale di*

- Archeologia Cristiana (Cagliari-S. Antioco, 23-27 settembre 2014)*, II (p. 587-595). PFTS Press (Studi e Ricerche di Cultura Religiosa, Nuova Serie, VIII).
- Serra, P.B. (2010). *Elementi di cultura materiale dell'orizzonte vandalico in Sardegna: sigillate africane e decorate a stampo*. In A. Piras (ed.), *Lingua et ingenium. Studi su Fulgenzio di Ruspe e il suo contesto* (p. 511-565). PFTS Press (Pontificia Facoltà Teologica della Sardegna. Studi e Ricerche di Cultura Religiosa, Nuova Serie, VII).
- Tronchetti, C. (2003). *Contributo alla Nora tardo-antica*. In C. Tronchetti (ed.), *Nora 2003* (p. 98-103). SEU.
- Tronchetti, C. (2008). *I rapporti di Nora (Pula, Cagliari) con l'Africa settentrionale*. In J. González, P. Ruggeri, C. Vismara, R. Zucca (a cura di) *L'Africa romana. Le ricchezze dell'Africa. Risorse, produzioni, scambi. Atti del XVII Convegno di studio (Siviglia, 14-17 dicembre 2006)*. Roma: Carocci. (p. 1719-1729).
- Vizcaíno Sánchez, J. (2009). *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica*. Universidad de Murcia (Antigüedad y Cristianismo. Monografías Históricas sobre la Antigüedad Tardía. Serie dirigida por el Dr. D. Rafael González Fernández, XXIV).
- Walters, H.B. (1914). *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*. The Trustees of the British Museum.
- Wilson, R.J.A. (1996). Archaeology in Sicily 1988-95. *Archaeological Reports*, 42, 59-123.
- Wilson, R.J.A. (2000). Rural Settlement in Hellenistic and Roman Sicily: Excavations at Campanaio (AG), 1994-8. *Papers of the British School at Rome*, 68, 337-369.
- Wilson, R.J.A. (2002). Vita rurale nella Sicilia ellenistico-romana: L'insediamento di Campanaio, *Kalos*, 13/4 (Ottobre-Dicembre 2001), 24-31.

ÀMFORES MEDITERRÀNIES I OCUPACIÓ A LES COMUNITATS CRISTIANES PREPIRINENQUES DE COVA COLOMERA I ELS ALTIMIRIS

Walter Alegría Tejedor¹, Leandro Fantuzzi²

1. INTRODUCCIÓ

En aquest treball analitzem l'ocupació de la Cova Colomera i del jaciment dels Altimiris en l'horitzó cronològic comprès entre els segles v i vii. En treballs previs hem presentat l'estudi de la cultura material corresponent a aquest període; tanmateix, una revisió recent dels materials ceràmics, i en particular dels contenidors amfòrics, ha posat de manifest la necessitat de matisar la cronologia d'ocupació proposada fins ara.

La pregunta que articula aquest article és fins a quin punt és possible afinar la cronologia d'ocupació d'aquests assentaments a partir de l'anàlisi dels materials amfòrics recuperats com a palimpsests. La cronologia inicial proposada en la nostra tesi doctoral situava l'ocupació d'aquests jaciments a partir del tercer quart del segle v (Alegría, 2024: 73-77). Les noves dades que presentem a continuació no alteren substancialment aquesta interpretació general, però sí que permeten corregir-la lleument i situar l'inici de l'ocupació en un moment més antic, durant la primera meitat del segle v tal com proposaven originàriament Jàrraga, Padró i de la Vega (Jàrraga, 1990, 2013; Padró, de la Vega, 1986, 1989).

Aquest ajust cronològic, aparentment de poca importància, té implicacions rellevants per a la interpretació dels processos d'ocupació del territori en aquest sector pirinenc durant l'antiguitat tardana, ja que obliga a reconsiderar tant la seqüència d'establiment dels assentaments com el seu encaix en les dinàmiques regionals del segle v.

¹ Universitat de Barcelona

² Universitat de Barcelona

2. MARC GEOGRÀFIC I HISTÒRIC (FIGS. 1 I 2)

L'àmbit territorial d'estudi queda definit entre el curs alt del Segre i la Noguera Ribagorçana, i entre els Pirineus axials i la serra del Montsec. Es tracta d'un sector pirinenc i prepirinenc occidental on l'orografia condiona de manera directa tant la mobilitat com la distribució dels assentaments. Les valls i els passos naturals estructuren els desplaçaments, mentre que el Montsec actua com a gran llindar meridional del sistema.

En aquest marc, la Noguera Ribagorçana funciona com a eix fluvial vertebrador del territori i com a corredor natural, especialment en relació amb els congostos que articulen el contacte entre les terres altes i els espais de transició cap al sud. Aquest paper estructurador del riu és un element clau per entendre la localització dels jaciments analitzats.

Entre els segles v i vii, el context històric general ve marcat per la desintegració del poder imperial a Occident i per la reconfiguració política i social a Hispània. El segle v es caracteritza per episodis d'instabilitat i conflictivitat, mentre que al llarg del segle vi es produeix la progressiva consolidació del regne visigot. En aquest procés, les elits hispanoromanes reorganitzen les seves formes de residència i d'articulació territorial. A partir de l'últim terç del segle vi, i especialment durant el primer quart del segle vii, s'identifiquen indicis de contracció dels contactes comercials i de la recepció de productes d'importació. Aquest marc general constitueix el teló de fons sobre el qual s'interpreten les evidències arqueològiques regionals del període (Alegría, 2024: 27-29).

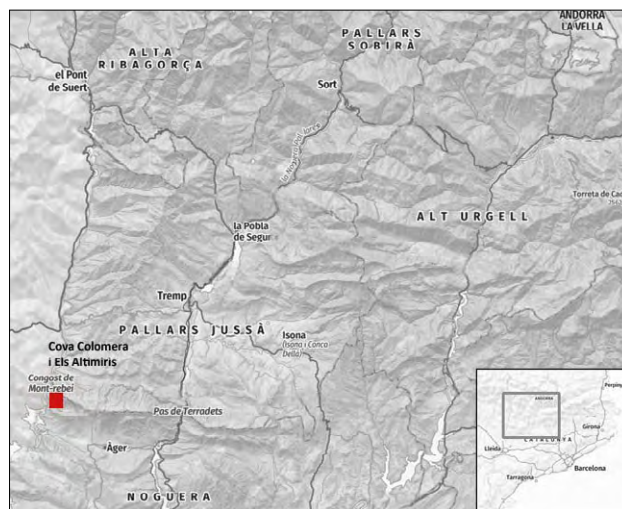

Fig. 1. Ubicació de la Cova Colomera i els Altimiris. (Elaboració pròpia. Font ICGC).

Fig 2. Distància entre Cova Colomera i els Altimiris. (Elaboració pròpia. Font ICGC).

3. LA COVA COLOMERA I ELS ALTIMIRIS

3.1. Cova Colomera

La Cova Colomera se situa al congost de Mont-rebei, en un punt de clara dominància topogràfica, a uns 160 metres per sobre del curs de la Noguera Ribagorçana. La seva posició queda íntimament vinculada al corredor fluvial encaixonat que defineix aquest tram del riu i a la lectura del congost com a espai de pas i de contacte dins un paisatge fortament condicionat per la verticalitat.

Des del punt de vista morfològic, la cova no és un espai de dimensions reduïdes, sinó una cavitat de gran volum. Presenta aproximadament 70 metres d'alçada

i 30 metres d'amplada, amb una galeria de 125 metres de longitud i una alçada interior mitjana d'entre 10 i 12 metres. Aquestes característiques, combinades amb l'emplaçament elevat sobre el curs fluvial, la diferencien de cavitats d'ús estrictament puntual i permeten plantejar una ocupació amb capacitat d'acumulació de materials i, potencialment, amb la coexistència de diverses persones en un mateix episodi d'ús (Oms et al., 2015: 116-123).

L'estratigrafia documentada inclou nivells del Neolític i de l'Edat del Bronze; no obstant això, l'interès d'aquest article se centra en els materials recuperats en nivells superficials, per als quals s'ha proposat una datació entorn de mitjan segle v. Aquesta proposta ha estat objecte de diverses revisions (Járrega, 1990, 2013; Oms et al. 2015; Padró, De la Vega, 1986, 1989). En un primer moment, l'ocupació s'havia acotat al tercer quart del segle v, però una nova revisió dels contenidors amfòrics ha conduït a situar-la de nou a mitjan segle, i fins i tot en un moment avançat de la primera meitat. Més enllà del detall cronològic, resulta rellevant la concentració d'indícis en un període relativament breu dins del segle v, seguida d'un abandonament primerenc del lloc.

Aquestes característiques permeten plantejar la Cova Colomera no com un espai d'hàbitat estable, sinó com un lloc susceptible d'haver estat ocupat de manera concentrada en el temps, amb una funcionalitat que no implica necessàriament una continuïtat d'ús més enllà d'un episodi concret dins del segle v.

3.2. Els Altimiris

El jaciment dels Altimiris se situa a la cara nord de la serra del Montsec d'Ares, sobre un contrafort d'un dels cims, a una altitud compresa entre els 800 i els 900 metres sobre el nivell del mar. La seva ubicació és especialment significativa perquè queda just per sobre del congost de Mont-rebei, en relació directa amb el mateix eix de la Noguera Ribagorçana que condiciona la posició de la Cova Colomera (Alegría, 2024: 78).

En aquest tram, el riu marca actualment la frontera entre Catalunya i Aragó, fet que situa el jaciment en un llinar territorial i en un espai de muntanya amb forts condicionants orogràfics. El jaciment presenta una forma triangular i una extensió aproximada de 9.345 m². L'organització espacial es pot descriure de manera sintètica: pel costat sud s'accedeix a través d'un estret natural cap a un espai triangular delimitat per barrancs a l'est i a l'oest; al sector nord el conjunt queda tancat per un mur; a la part central se situa una església amb edificis annexos; als marges d'aquest nucli central es disposen diverses estances excavades a la roca, així com cisternes, canals, escales i altres estructures. El límit meridional queda marcat pel pas de Santa Cecília, un accés estret excavat a la roca que articula l'entrada al conjunt.

La relació territorial entre els dos jaciments és un element central de la seva interpretació. Els Altimiris es troba a uns 500 metres al nord de la Cova Colomera, mentre que Sant Martí de les Tombetes queda a uns 8 km a l'est. Tot i la proximitat aparent entre Colomera i Altimiris, el recorregut més segur requereix aproximadament una hora de camí, un fet que posa de manifest que la mobilitat en aquest paisatge no pot mesurar-se en línia recta, sinó a partir de la viabilitat dels itineraris condicionats per cingleres, canals i passos. Aquesta proximitat orogràficament complexa permet formular la hipòtesi d'una relació funcional entre tots dos llocs dins un mateix entorn immediat.

4. CONTEXTOS ARTEFACTUALS

4.1. Cova Colomera

El conjunt material associat a l'ocupació de la Cova Colomera inclou fragments de vaixella com la Terra Sigillata Hispànica Tardana (TSHT) i les Dérivées des Sigillées Paléochrétiennes (DSP), així com olles de ceràmica grisa i contenidors amfòrics d'orígens diversos. Les àmfores s'han atribuït a produccions del sud d'Hispania, del nord d'Àfrica i de l'orient mediterrani, amb exemplars vinculats a l'àrea de Gaza o Palestina (Járrega, 2013; Padró, de la Vega, 1986, 1989).

Aquest repertori dibuixa una composició heterogènia en termes de procedència i reflecteix la recepció de productes d'importació en un context que no pot assimilar-se a un nucli urbà costaner.

En aquest sentit, és especialment significativa l'absència de vaixella sigil·lada nord-africana, àmpliament documentada en contextos urbans i costaners com Tarragona o Empúries. Aquesta absència no pot atribuir-se necessàriament a un criteri cronològic, sinó que apunta més aviat a una pauta específica de consum i de recepció de materials, vinculada al caràcter no urbà i territorialment condicionat de l'ocupació de la Cova Colomera.

4.2. Els Altimiris

Des del punt de vista del registre material, els Altimiris presenten una connexió clara amb la Cova Colomera. Els materials més antics, recuperats com a palimpsest dins l'estratigrafia, coincideixen amb el repertori documentat a la cova, amb presència de TSHT, DSP i àmfores hispàniques, africanes i orientals datades a mitjan segle v. Aquest paral·lelisme no implica necessàriament una identitat funcional entre els dos jaciments, però sí una proximitat cronològica i un marc material compartit dins un mateix sector territorial.

A partir d'aquest primer horitzó, els Altimiris mostren una trajectòria d'ocupació molt més prolongada, amb fases que s'estenen entre els segles v i xi. L'interès principal d'aquest article se centra, tanmateix, en els horitzons dels segles v-vii, que posen de manifest una dinàmica d'ús sostinguda en el temps i contrasten amb el caràcter breu i acotat de l'episodi documentat a la Cova Colomera.

Aquest primer conjunt, recuperat com a palimpsest, no pot associar-se directament a una fase constructiva concreta, però constitueix un indicador sòlid de la presència al jaciment ja des de la primera meitat del segle v (Alegría, 2024: 175-205).

5. CARACTERITZACIÓ DELS CONTENIDORS AMFÒRICS (FIGS. 3 I 4)

Tot i que els materials amfòrics ja han estat presentats en publicacions anteriors, en aquest treball s'ha dut a terme una revisió tipològica que ha permès corregir algunes atribucions a partir de la revisió de les fàbriques i de les formes. A continuació es presenten els principals grups identificats.

5.1 Àmfores hispàniques

5.1.1 Els Altimiris

Als Altimiris s'ha identificat una vora del tipus Keay 19 A/B alhora que s'han recuperat abundants fragments de paret amb fàbrica bètica.

Keay 19 A/B

Aquest recipient provenia de la Bètica i contenia amb tota probabilitat peix salat (per exemple, les restes recuperades al derelict del Gisement des Catalans van documentar restes de *Scomber Golius*: Keay, 1984: 160; Remolà, 2000: 186-187). Té una cronologia des de mitjan segle IV fins a finals del segle V o inicis del VI, amb una gran difusió sobretot durant el segle V. La producció principal estaria situada al litoral de Màlaga, atès que els exemplars amb fàbriques malaguenyes són els més freqüents a centres de consum (per exemple, Fantuzzi i Cau, 2019). També l'exemplar trobat als Altimiris presenta una fàbrica macroscòpica que suggereix un origen malagueny.

Les àmfores hispàniques documentades s'inscriuen plenament en el segle V i reforcen la lectura d'un horitzó actiu en aquest moment, sense aportar indicis clars d'una cronologia més avançada.

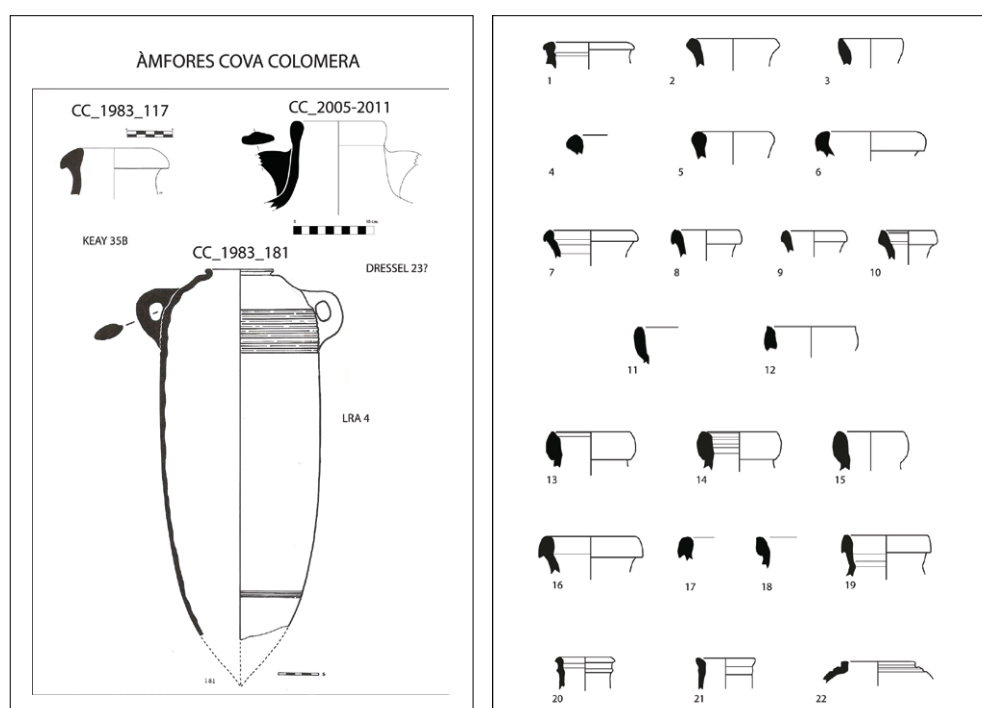

Fig. 3. Làmina amb les àmfores documentades a Cova Colomera. (Elaboració pròpia. Font ICGC).

Fig. 4. Àmfores africanes: 1. Keay 8B; 2. Probable Africana IIB/Keay 25.3; 3. Keay 27; 4. Probable Keay 35A; 5. Keay 36; 6. Keay 41; 7-9. Spatheion; 10. Probable Spatheion; 11. Keay 56; 12. Keay 56/57; 13-15. Keay 57; 16. Keay 62A; 17. Keay 62; 18. Probable Keay 62; 19. Keay 62D. Àmfores hispàniques: 20. Keay 19. Àmfores orientals: 21. LRA1; 22. LRA4. (Elaboració pròpia. Font ICGC).

5.1.2 Cova Colomera

A la Cova Colomera s'ha documentat una vora d'àmfora sud-hispànica que els diferents autors han interpretat com una Keay 13/Dressel 23.

Keay 13/Dressel 23

Aquesta àmfora es produeix entre finals del segle III i principis del segle VI al sud d'Hispania. És un contenidor d'oli molt present durant tot el segle V (Garcia Vargas i Bernal, 2008; Berni i Moros, 2012). No hem pogut analitzar la fàbrica, motiu pel qual no podem adscriure aquesta peça a una producció en concret.

5.2 Àmfores africanes

5.2.1 Els Altimiris

Al mateix jaciment dels Altimiris documentem un seguit de produccions variades que són pròpies de la forquilla cronològica que abasta des de finals del segle IV fins al segle VII.

Keay 8B

El tipus Keay 8B és una producció característica de mitjan o segona meitat del segle V i principis del segle VI. Possiblement prové del sud de la Byzacena (Tunísia) i contindria probablement oli (Remolà, 2000: 130; Bonifay 2004: 132).

Keay 25.3/Africana IIIB

El tipus Keay 25.3 és una producció amb una cronologia pròpia de la segona meitat del segle IV. Es documenta en tallers de la zona de Nabeul i també en àrees productives de la Byzacena, com per exemple a Sullethum (Remolà, 2000: 13; Bonifay 2004: 119). L'estat actual de la recerca no permet aclarir el seu contingut, ja que anàlisis de residus orgànics no han detectat indicis fiables de vi o d'oli, i algunes dades arqueològiques suggereixen un possible transport de productes de peix salat (Woodworth et al., 2015).

Keay 27

El tipus Keay 27 s'inscriu principalment en contextos de segona meitat del segle IV i primera meitat del segle V. La seva producció s'ha vinculat per indicis a la regió situada a l'oest de Cartago (possiblement a la vall del Medjerda o la costa nord-oest de la Zeugitana), però sense centres productors plenament identificats. El contingut és incert (Bonifay 2004: 129-132; Bonifay i Garnier 2007; Bonifay et al., 2011).

Keay 35A

El tipus Keay 35A correspon a un gran contenidor africà que ja estaria en producció abans de la conquesta vàndala, potser ja des de finals del segle IV i que es consolidaria en la difusió tardoantiga durant tot el segle V. Es produeix a diferents tallers de la zona de Nabeul, incloent-hi el taller de Sidi Zahrani, entre d'altres. Pel que fa al contingut, s'ha relacionat principalment amb el transport d'oli, amb la prudència habitual en aquestes atribucions (Remolà, 2000: 145-146; Bonifay 2004: 134-135; Bonifay et al., 2010, 2011).

Keay 36

El tipus Keay 36 s'emmarca en la difusió de grans contenidors africans a partir de finals del segle iv i durant tot el segle v. Les fàbriques en aquestes àmfores (incloent-hi l'observada a l'exemplar trobat als Altimiris) són molt semblants a les que s'observen normalment al tipus Keay 27, per la qual cosa es proposa que totes dues formes provindrien de la mateixa àrea de producció, probablement situada a l'oest de Cartago i nord-oest de Tunísia. El contingut no queda establert i és considerat incert (Remolà, 2000, 151; Bonifay, 2004, 129-132; Bonifay i Garnier 2007; Bonifay et al., 2011).

Keay 41

El tipus Keay 41 s'integra en el paquet de formes africanes que es generalitzen des de finals del segle iv i estan en circulació fins a finals del segle v. S'associa per indicis a una possible producció a la vall del Medjerda, al nord-oest de Tunísia. El seu contingut és incert, tot i que s'han proposat l'oli o el vi com a possibles candidats (Remolà, 2000: 144; Bonifay et al., 2011).

Spatheion 1

L'Spatheion 1 és el més primerenc dels tipus englobats com a spatheia (= Keay 26) o àmfores cilíndriques de petites dimensions, amb una cronologia de producció des de finals del segle iv fins a la primera meitat o a mitjan segle v. Es vincula a tallers del nord de Tunísia, sobretot de la zona de Nabeul (Bonifay, 2004: 125; Bonifay et al., 2010, 2011). En general, es descarta que aquest tipus d'àmfora hagi transportat oli; malgrat això, el seu contingut és problemàtic, amb indicis d'olives en conserva (com al derelict Dramont E: Santamaria, 1995) o de peix (Reynolds, 2010), tot i que, segons Bonifay (2004, 129; vegeu també Bonifay i Garnier 2007) el contingut principal podria haver estat el vi.

Keay 56

El tipus Keay 56 s'inscriu dins el conjunt de formes africanes que acompanyen la gran expansió de Keay 62 des de finals del segle v, tot i que amb una cronologia més curta, que arriba fins a la primera meitat o mitjan segle vi. El seu origen és testificat en tallers de l'àrea de Nabeul, concretament en el taller de Sidi Zahrani. El seu contingut és incert (Bonifay, 2004: 135-137; Bonifay i Garnier, 2007).

Keay 57

El tipus Keay 57 és un altre dels contenidors cilíndrics de grans dimensions de gran difusió en aquest període, en aquest cas amb una cronologia de la segona meitat del segle v. Es vincula igualment a tallers de la regió de Nabeul, sobretot Sidi Zahrani però també d'altres. Igual que amb el tipus Keay 56, de moment no hi ha evidències clares sobre els seus possibles continguts (Bonifay, 2004: 135-137; Bonifay i Garnier 2007).

Keay 62

El tipus Keay 62 és el contenidor africà per excel·lència del segle vi dins les sèries tardoantigues, amb pervivències del grup en moments inicials del segle vii. En particular, els exemplars documentats als Altimiris corresponen a les variants A i D del tipus (a més d'algun exemplar del qual resulta més problemàtica la determinació de la variant específica dins del tipus). La variant A comença a produir-se a finals del segle v, però és especialment característica de la primera meitat del segle vi, mentre que la cronologia de la variant D és menys precisa, però es pot situar de forma

genèrica dins del segle VI. L'àrea de producció principal de totes dues variants era la Byzacena —a tallers com Henchir ech Chekaf, entre d'altres—, a Tunísia central, tot i que també s'han trobat indicis de producció de la variant A, a Nabeul, al nord de Tunísia (Bonifay, 2004: 137-140). Malgrat la seva importància i àmplia difusió comercial, encara queden molts dubtes sobre el contingut transportat per aquestes àmfores, sense que n'hi hagi evidències clares al respecte (Bonifay i Garnier, 2007).

5.2.2 Cova Colomera

A la cova es va documentar una vora d'àmfora africana que descrivim a continuació:

Keay 35B

El tipus Keay 35B és un altre gran contenidor africà, íntimament relacionat amb Keay 35A pel que fa a la seva morfologia, cronologia i àrea de producció. Es documenta plenament dins la producció tardoantiga del segle V, sense indicis clars d'una fabricació anterior a finals del segle IV. La seva difusió es concentra al llarg del segle V, amb possibles pervivències puntuals a inicis del segle VI en contextos residuals. Les Keay 35A i 35B són els tipus d'àmfores africanes més freqüents a la Mediterrània occidental durant els dos primers terços del segle V. És, novament, un tipus fabricat a la zona de Nabeul, sobretot (però no només) a Sidi Zahrani, un dels tallers més importants coneguts a aquesta zona (Bonifay 2004: 134-135; Bonifay et al., 2010, 2011). Pel que fa al contingut, és remarcable el fet que tots els exemplars d'aquest tipus trobats al derelict Dramont E (Santamaria, 1995) presenten resina a l'interior, a diferència dels exemplars de Keay 35A, cap dels quals en presentava; per això, a més d'altres evidències arqueològiques (com la seva freqüència a les factories de salaons de la costa nord-oriental de Tunísia), se suposa que les àmfores Keay 35B podrien haver transportat salaons o salses de peix (Bonifay 2004: 135; Bonifay i Garnier 2007; Bonifay et al., 2011).

5.3 Àmfores orientals

Les formes identificades són LRA1 als Altimiris i LRA4 a la Cova Colomera i als Altimiris.

LRA1

La LRA1 és un dels tipus d'àmfores tardoantigues amb difusió comercial més elevada per tot el món mediterrani, incloent-hi el nord-est peninsular. Té una cronologia àmplia, que abasta des del segle IV fins a mitjan segle VII. La peça documentada als Altimiris correspon a la variant característica dels segles V i VI, amb una provenença probable de Cilícia o nord de Síria, sense descartar tampoc Xipre. El contingut més probable era el vi, tot i que també s'han trobat indicis d'oli d'oliva (Remolà, 2000: 216; Piéri, 2005: 69-85; Reynolds, 2005; 2010: 82; Fantuzzi et al., 2019).

LRA4

Aquest mateix tipus d'àmfora es documenta tant a la Cova Colomera com als Altimiris. Aquesta producció amfòrica prové de la costa sud de Palestina, especialment de les zones de Gaza, Ascaló i Ashdod. Té una cronologia àmplia des del segle IV fins al segle VII, sent molt freqüent en contextos del nord-est peninsular des del segle V. El contingut més probable era el vi de Gaza, esmentat a diverses fonts literàries (Remolà, 2000; Piéri 2005: 101-114; Reynolds, 2005, 2010).

5.4 Contextos amfòrics possibles

Les àmfores documentades ens permeten fer propostes sobre els possibles contextos. Si bé el cas de Cova Colomera el context és únic, pel que fa als Altimiris contemplem diverses possibilitats interpretatives. A continuació presentem diversos contextos possibles.

5.4.1 El context amfòric de Cova Colomera

Anys 400-450

Aquest conjunt està format pels individus Keay 35B, LRA4 i Dressel 23. Aquestes àmfores per si soles es podrien datar durant tot el segle v, però la resta d'artefactes recuperats ens aboquen a una forquilla pròpia de la primera meitat del segle v.

5.4.2 Els contextos possibles als Altimiris

A continuació descrivim els possibles contextos que podem interpretar del conjunt d'àmfores localitzades per als Altimiris:

Anys 300-375

D'aquest interval cronològic només documentem l'àmfora Keay 25.3/Africana IIIB.

Contenidors contextualitzables en aquesta cronologia:

- Keay 25.3/Africana IIIB

Anys 375-400

Contenidors contextualitzables en aquesta cronologia:

- Keay 25.3/Africana IIIB
- Keay 27
- Keay 35A
- Keay 41
- Keay 36
- Keay 19 A/B
- LRA 1
- LRA 4

Anys 400-450

Contenidors contextualitzables en aquesta cronologia:

- Keay 27
- Spatheion 1
- Keay 35A
- Keay 36
- Keay 41
- Spatheion
- Keay 19A/B
- LRA 1
- LRA 4

Anys 450-475

Contenidors contextualitzables en aquesta cronologia:

- Keay 8B
- Keay 19A/B
- Keay 35A
- Keay 36
- Keay 41
- Keay 57
- Spatheion
- LRA 1
- LRA 4

Anys 475-500

Contenidors contextualitzables en aquesta cronologia:

- Keay 35A
- Keay 36
- Keay 56
- Keay 57
- Keay 62A
- Keay 8B
- Keay 19A/B
- LRA 1
- LRA 4

Anys 500-525

Contenidors contextualitzables en aquesta cronologia:

- Keay 8B
- Keay 56
- Keay 62A
- Keay 62D
- LRA 1
- LRA 4

Anys 525-550

Contenidors contextualitzables en aquesta cronologia:

- Keay 56
- Keay 62A
- Keay 62D
- LRA 1
- LRA 4

Anys 550-600

Contenidors contextualitzables en aquesta cronologia:

- Keay 62D
- LRA 1
- LRA 4

6. DISCUSSIÓ

La revisió dels contenidors amfòrics permet distingir diversos horitzons cronològics, amb un pes especial dels conjunts atribuïbles a la primera meitat i als anys centrals del segle v. En aquest sentit, cal subratllar que no totes les formes documentades tenen el mateix valor cronològic ni el mateix pes interpretatiu. Mentre que alguns tipus presenten una forquilla de producció àmplia i poden perllongar-se durant bona part del segle v o fins i tot del segle vi, altres formes tenen una distribució més acotada i constitueixen indicadors cronològics més sensibles.

En primer lloc, cal destacar la possible Keay 25.3/Africana IIIB als Altimiris, ja que aquesta àmfora pròpia del segle iv fa retrocedir significativament l'inici de l'ocupació, si bé és l'únic artefacte documentat que és propi d'una data tan antiga.

En tot cas, queda clar que les àmfores Keay 27 i Spatheion 1 no perllonguen la seva producció més enllà de mitjan segle v. Per aquest motiu la presència d'aquests contenidors amfòrics als Altimiris contextualitza el jaciment ja a la primera meitat del segle v o, a tot estirar, a mitjan segle, amb una datació molt propera a la Cova Colomera.

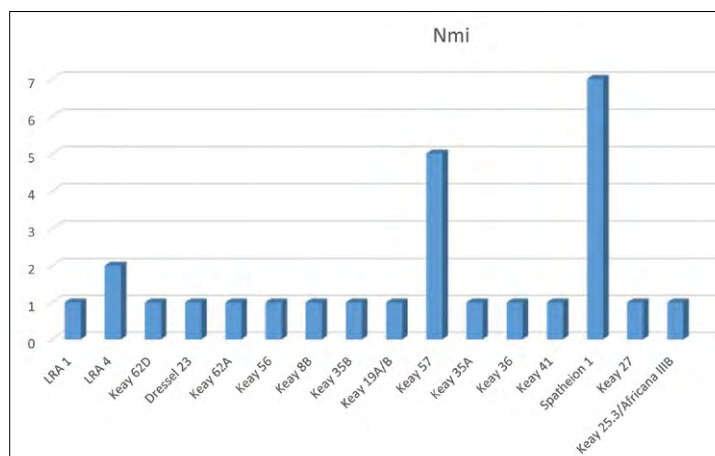
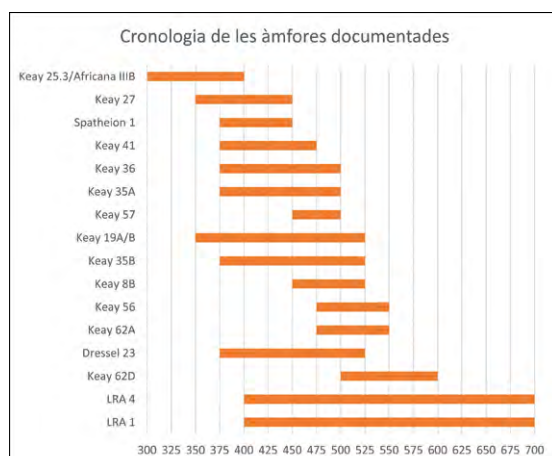
Un altre element rellevant és la presència del mateix tipus de LRA4 a Cova Colomera i als Altimiris. Aquesta coincidència reforça la hipòtesi d'un horitzó cronològic compartit dins del segle v, i més concretament entorn dels seus anys centrals.

Mentre que a la Cova Colomera l'ocupació s'interromp, als Altimiris la continuïtat durant la segona meitat del segle v i tot el segle vi ens ve indicada per les àmfores Keay 41, Keay 36, Keay 35A, Keay 8B, Keay 56-57, Keay 62A i Keay 62D, respectivament per ordre cronològic. El possible consum de productes transportats en àmfores fins a finals del segle vi ens ve suggerit per l'àmfora Keay 62D, que podria haver-se adquirit juntament amb LRA1.

Amb aquestes dades creiem que cal reconsiderar el valor interpretatiu de l'absència de ceràmica de cuina africana en ambdós jaciments. En un primer moment, havíem interpretat aquesta absència com un possible indicador d'una cronologia avançada del segle v per als Altimiris. Tanmateix, aquesta lectura entra en contradicció amb la presència d'àmfores pròpies de la primera meitat del segle v, i obliga a plantejar una explicació alternativa. En aquest sentit, l'absència de ceràmica de cuina africana

Fig. 5. Gràfic amb la cronologia de les àmfores documentades als jaciments. (Elaboració pròpia. Font ICGC).

Fig. 6. Gràfic amb el nombre mínim d'individus d'àmfores documentades als jaciments. (Elaboració pròpia. Font ICGC).

sembla respondre més aviat a factors funcionals, territorials o de selecció dels circuits de subministrament, que no pas a un criteri estrictament cronològic.

6.1. Interpretació dels contextos d'ocupació

A partir de les dades analitzades, Cova Colomera es presenta com un assentament d'ocupació breu, concentrada en un lapse relativament curt dins de la primera meitat del segle v. El conjunt material associat, caracteritzat per la presència d'importacions amfòriques d'orígens diversos, així com un elevat nombre de vaixelles TSHT i DSP en relació amb la ceràmica de cuina, suggereix una ocupació puntual o esporàdica, sense continuïtat estructural en el temps.

En el cas dels Altimiris, els materials més antics recuperats com a palimpsest permeten situar l'inici de l'ocupació del jaciment en un moment contemporani o fins i tot lleugerament anterior al de la Cova Colomera, ja dins la primera meitat del segle v. A diferència de la cova, però, els Altimiris mostren una trajectòria d'ocupació molt més llarga i complexa, amb fases successives que s'estenen al llarg dels segles VI i VII. Aquest contrast suggereix que, mentre que Colomera respon a una ocupació acotada en el temps, els Altimiris s'inscriuen en un procés de consolidació progressiva de l'assentament.

Per les dades aportades pels tipus amfòrics més antics com Keay 25.3/Africana IIIB, o possiblement els primers moments de producció de Keay 27, sembla probable que els Altimiris fos un espai ocupat o explotat durant els darrers moments del Baix Imperi, fins i tot en el marc dels darrers anys del segle IV, dins d'un rang comparable al del jaciment veí de Sant Martí de les Tombetes en la fase romana anterior a la necròpolis de mitjan del segle v.

La proximitat espacial entre Cova Colomera i els Altimiris permet plantejar una relació funcional dins un mateix paisatge d'ocupació, sense que això impliqui necessàriament una dependència directa o una successió lineal entre un lloc i l'altre. En aquest sentit, Colomera podria formar part d'un conjunt més ampli d'espais utilitzats de manera puntual o complementària en el moment inicial d'ocupació de la zona, mentre que els Altimiris acabarà esdevenint el nucli principal i estable amb capacitat per acollir els ocupants de Cova Colomera i altres espais.

7. CONCLUSIONS

La revisió dels contenidors amfòrics ha permès rectificar la cronologia de la primera ocupació dels Altimiris fins a una data molt anterior, a la primera meitat del segle v i fins i tot amb possible presència en el segle IV. Alhora, podem dir que es consolida la cronologia d'ocupació de la Cova Colomera proposada per Padró, de la Vega i Jàrrega (Jàrrega, 1990: 131-136; Padró, de la Vega, 1989). En el cas de la cova, les dades apunten clarament a una ocupació breu situada en la primera meitat del segle v, i recuperen així les propostes que situaven aquest jaciment en un horitzó relativament precoç dins del segle. Pel que fa als Altimiris, la presència d'àmfores pròpies de la primera meitat del segle v obliga a avançar l'inici de l'ocupació del jaciment respecte a les propostes anteriors, situant-lo ja en aquest mateix horitzó cronològic.

Aquesta nova proposta permet entendre millor la relació entre ambdós jaciments i encaixa amb els processos de reorganització territorial documentats en altres àrees del nord-est peninsular, vinculats a la transformació de les estructures d'hàbitat i al desplaçament progressiu respecte a les viles romanes. En el cas dels Altimiris, resulta especialment rellevant la interpretació de la primera fase del jaciment, que sembla anterior a la construcció de l'església i que podria correspondre a una etapa inicial d'ocupació encara poc estructurada.

El possible predomini de l'oli com a producte transportat en àmfores, seguit del vi, constitueix un altre element significatiu, ja que permet aproximar-nos al paper d'aquests productes en el funcionament econòmic i social del jaciment, especialment durant el segle VI. Aquest fet reforça la idea que els Altimiris no es pot interpretar com un assentament marginal, sinó com un espai integrat en circuits de subministrament encara actius durant bona part de l'antiguitat tardana.

Finalment, aquesta nova proposta obre diverses línies de recerca que hauran de ser desenvolupades en futurs treballs i campanyes d'excavació. Entre aquestes, caldrà explicar el caràcter de l'ocupació esporàdica de la Cova Colomera en els anys centrals del segle V, la naturalesa de la comunitat que construeix les primeres estructures als Altimiris, la cronologia precisa de l'església i el significat de l'elevat consum d'oli documentat en àmfores durant el segle VI.

BIBLIOGRAFIA

- Alegría, W. (2024). *Cultura material i societat als Pirineus i Prepirineus Catalans Occidentals entre els anys 475 i 1050. Artefactes ceràmics i construccions*. Tesis doctoral inèdita.
- Bonifay, M. (2004). *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. BAR International Series, 1301. Archaeopress.
- Bonifay, M., Capelli, C., Drine, A., & Ghalia, T. (2010). Les productions d'amphores romaines sur le littoral tunisien: archéologie et archéométrie. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 41, 319-327.
- Bonifay, M., Capelli, C., & Moliner, M. (2011). Amphores africaines de la basilique de la rue Malaval à Marseille (Ve siècle). A *SFECAG — Actes du Congrès d'Arles (2-5 juin 2011)* (pp. 235-254). Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule.
- Bonifay, M., & Garnier, N. (2007). Que transportaient donc les amphores africaines ? A E. Papi (ed.), *Supplying Rome and the Empire. Proceedings of an International Seminar (Siena 2004)* (pp. 9-31). *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series, 69.
- Fantuzzi, L., & Cau, M. A. (2019). Estudio arqueométrico de ánforas béticas procedentes de contextos tardorromanos del nordeste de la península ibérica. A J. Coll (ed.), *Opera fictiles. Estudios transversales sobre cerámicas antiguas de la península ibérica. Actas del IV Congreso Internacional de la SECAH-Ex Officina Hispana* (pp. 201-216).
- Fantuzzi, L., Cau, M. A., Macias, J. M., & Rodríguez Martorell, F. (2019). Eastern Mediterranean amphorae from Late Antique urban centers of the northeastern

- Iberian Peninsula: archaeometric characterization. *ArcheoSciences. Revue d'Archéométrie*, 43(2), 229-247. <https://doi.org/10.4000/archeosciences.6897>
- Jàrraga Domínguez, R. (2013). La Terra Sigillata Hispánica Tardía (TSHT) en la costa este de Hispania. Una aproximación general. *Ex Officina Hispana. Cuadernos de la SECAH*, 1, 67-90.
- Keay, S. J. (1984). *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*. BAR International Series, 196. Archaeopress.
- Padró, J., & De la Vega, J. (1989). Treballs arqueològics a la cova Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de la Sarga-Mur, Pallars Jussà). A *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida (Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 9) (pp. 9-68). Generalitat de Catalunya.
- Piéri, D. (2005). *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine*. Bibliothèque d'Archéologie et d'Histoire. Institut Français du Proche-Orient.
- Remolà, J. A. (2000). *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Reynolds, P. (2005). Levantine amphorae from Cilicia to Gaza: a typology and analysis of regional production trends from the 1st to 7th centuries. A J. M. Gurt, J. Buxeda & M. A. Cau (eds.), *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry (LRCW 1)* (pp. 563-612). BAR International Series, 1340. Archaeopress.
- Reynolds, P. (2010). *Hispania and the Roman Mediterranean, AD 100—700. Ceramics and trade*. Duckworth.
- Santamaria, C. (1995). *L'épave Dramont E à Saint-Raphaël (ve siècle ap. J.-C.)*. CNRS.
- Woodworth, M., Bernal, D., Bonifay, M., De Vos, D., Garnier, N., Keay, S. J., Pecci, A., Poblome, J., Pollard, M., Richez, F., & Wilson, A. (2015). The content of African Keay 25 / Africana 3 amphorae: initial results of the CORONAM project. A *Archaeoanalytics — Chromatography and DNA Analysis in Archaeology* (pp. 36-50).

MATERIALS ARQUEOLÒGICS D'IMPORTACIÓ EN LES COVES DE CATALUNYA DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA (S. IV-VI DC)

Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret-Mestre

Les excavacions arqueològiques en abrics i coves s'han centrat especialment en les restes prehistòriques. Els materials pertanyents a períodes posteriors no han cridat tampoc massa l'atenció dels estudiosos del món clàssic. Com a resultat, les ocupacions de cavitats naturals d'època ibèrica, romana i tardoantiga han restat sovint en una mena de «terra de ningú». Afortunadament, aquest panorama tendeix a canviar, amb l'aparició progressiva d'estudis de la totalitat de materials recuperats en excavacions en coves (un exemple a Daura et al. 2024).

Hi ha diversos factors que han contribuït a la poca visibilitat d'aquests jaciments. Els materials arqueològics dels períodes postprehistòrics acostumen a trobar-se barrejats en estrats superficials sovint afectats per fenòmens erosius, caus d'animals, filtracions d'aigües, excavacions furtives o altres activitats humanes. Aquesta descontextualització fa que, a banda de les característiques tipològiques d'aquests materials, siguin excepcionals els casos en què es puguin relacionar amb estructures constructives (murs de tanca, sitges, llars, etc.) o restes paleobiològiques. A més, en molts casos les excavacions arqueològiques efectuades en cavitats no incideixen en les seves zones d'entrada —on es concentrarien les restes d'època històrica—, la qual cosa dificulta encara més disposar de dades sobre les activitats humanes d'aquests períodes.

A la península Ibèrica han estat estudiades des de fa dècades les nombroses ocupacions de cavitats naturals dels períodes ibèric i iberoromà amb finalitats rituals o d'altres tipus. Aquests estudis han posat de manifest una clara disminució dels jaciments en cova amb cronologia de l'alt imperi romà, atribuïble al fet que en general es tractava d'ocupacions de curta durada.

En canvi, entre els segles IV i VI de la nostra Era, tant a Catalunya com a molts altres indrets de l'occident mediterrani, es documenta una intensificació de l'ús de les cavitats. Alguns autors ho atribueixen als canvis socioeconòmics que es produeixen en aquest període, amb una nova organització territorial (per exemple, Martínez i Unzueta, 1988, p. 61-64; Moya, 2017, p. 365), relacionada en moltes ocasions amb

unes activitats ramaderes que ara semblen incrementar-se, tant a les terres planes com a les àrees muntanyoses (López Rodríguez, 1985, p. 150-152; Gurt, 1998, p. 321; Chavarria, 2007, p. 83; Sales i Salazar, 2013, p. 41; Juanes, 2017, 248-252, entre altres).

Per a altres autors, la presència de determinats materials, diguem-ne de semiluxe, com ara vidre o *terra sigillata*, indicaria un ús de les coves diferent, perquè no era un utilatge propi de pastors (Martínez Salcedo i Unzueta Portilla, 1988, p. 61-64; Rubio, 2014, p. 222-223; Hierro Gárate, 2022, p. 79-80, entre altres). Aquesta presència abundant de vaixel·la de taula és un fenomen força estès, que trobem tant en cavitats del nord de la península Ibèrica —des de la cornisa cantàbrica fins a Catalunya— com del sud de la Gàl·lia (per exemple, Rigoir, 1968, amb nombrosos exemples). A vegades la quantitat de vaixel·la de taula és molt elevada, com en els casos de la cova de l'Hortus (Hérault), amb més de 100 vasos (Rigoir i Rigoir, 1988, 251), o de Peña Forua, a Biscaia (Martínez Salcedo i Unzueta Portilla, 1988, *passim*), i no ha faltat qui ha explicat aquesta abundància per la possibilitat que aquestes coves fossin un lloc de bescanvis (Rigoir i Rigoir, 1988, 265).

Una altra explicació proposada per a l'augment d'aquestes ocupacions de coves és la necessitat d'utilitzar-les com amagatalls per a persones i béns, per ser la tardoantiguitat una època d'inseguretat (Gil Zubillaga, 1997, p. 144-145; Rechin, 2013, p. 5-6; Utrilla et al., 2014, 700, 703; Pérez-Almoguera et al. 2011, 115-116; en contra, Raynaud, 2001, p. 450-452, Fanjul, 2011, p. 94-96 o Tobalina-Pulido i Campo, 2022). Altres investigadors han posat en relleu la utilització d'algunes coves amb finalitats funeràries (Hierro Gárate, 2022) o amb un caràcter ritual o simbòlic (Gil Zubillaga 1997, p. 147; Molina, 2006; Gutiérrez Cuenca et al., 2012, p. 245-247). Les possibilitats d'ús de les coves en època tardoantiga són, doncs, diverses (Raynaud, 2001) o fins i tot multifuncionals (Navarro, 1999, 121; Fanjul, 2011, 96; Menchón, 2023, 94). Com ja hem suggerit per a l'època ibèrica (Coll, 2023, p. 45-46; Coll i Miret, 2024a, p. 81-82), també en la tardoantiguitat pensem que cal analitzar les dades d'ocupació cova per cova, sense voler arribar a cap generalització simplificadora que podria falsejar usos i finalitats, com fan altres autors (Azkárte, 1988, 478; Raynaud, 2001, 469; Quirós i Castillo, 2007-2008, p. 1133; Fanjul, 2011, 99, 104-105; Gutiérrez Cuenca et al., 2012, p. 242; Arthur, 2020, p. xvii; Gibert 2023, entre altres). Quan en algunes zones els jaciments en cavitats són els únics coneguts —com passa sovint en àrees muntanyoses—, no és possible comparar-los amb els establiments a l'aire lliure del seu entorn amb el qual tindrien relació, la qual cosa en dificulta la interpretació.

Els autors d'aquest treball estem duent a terme des de fa uns anys l'estudi exhaustiu dels jaciments d'època ibèrica, romana i de

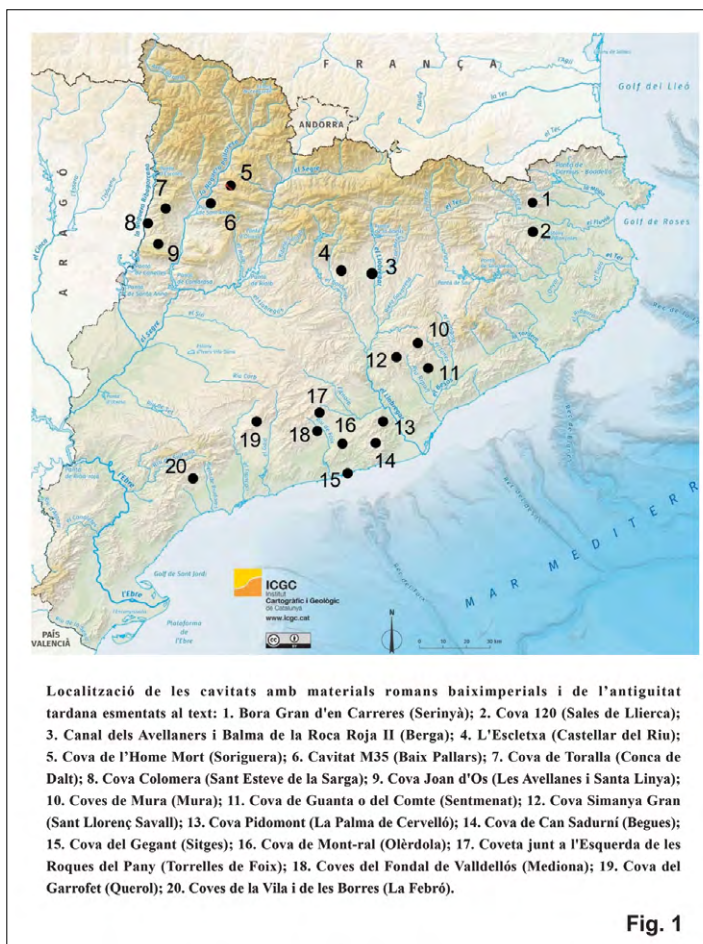

Fig. 1

l'antiguitat tardana en cavitats naturals de Catalunya. Aquest projecte està encara en curs, malgrat que n'hem avançat ja alguns resultats (Coll i Miret, 2024a; Coll i Miret, 2024b). Aquí ens centrarem en alguns dels jaciments que han proporcionat materials arqueològics romans baiximperial i tardoantics els materials dels quals hem estudiat directament i que poden ser representatius dels diversos usos de les cavitats. Ateses les limitacions d'extensió d'aquest treball, se'ns excusarà de ser exhaustius.

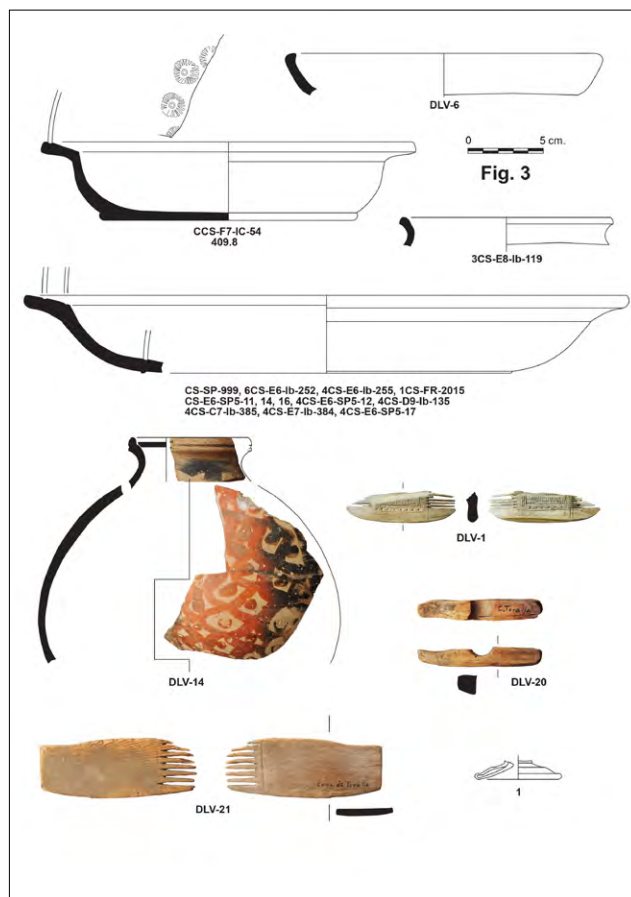
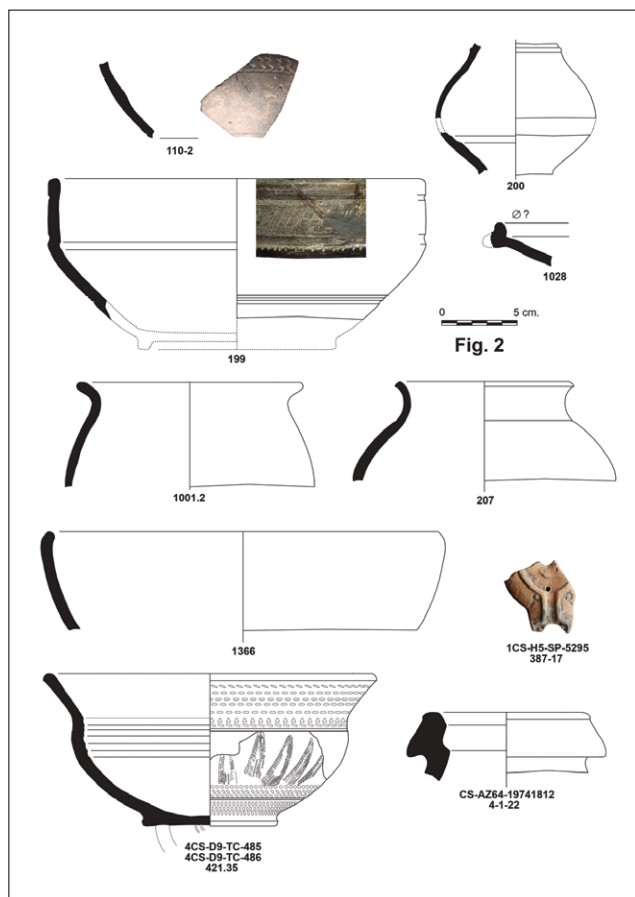
Si observem la distribució al territori de Catalunya de la cinquantena de cavitats que actualment coneixem que contenen materials del nostre àmbit d'estudi (fig. 1), es pot apreciar que a més de concentrar-se, com és lògic, a les zones amb roques calcàries i sedimentàries que compten amb coves i abrics, hi ha una concentració molt gran de jaciments a les comarques del Vallès i el Penedès, així com al Prepirineu lleidatà; en canvi, a les comarques tarragonines, on no manquen ni terrenys geològicament aptes ni cavitats, el nombre de jaciments coneguts es redueix a unes poques troballes aïllades, com les monedes de les coves de la Vila i de les Borres, a la Febró. Creiem que aquesta situació pot ser en bona part fruit de la disparitat d'intensitat de les recerques arqueològiques i que en un futur pròxim pot canviar.

LLOCS D'HABITATGE

Aquestes cavitats són espaioses i fàcilment accessibles. Hi trobem un material abundant, majoritàriament de tipus funcional, de vegades acompanyat de vaixel·la importada i vidre. Sense disposar de dades aportades per excavacions és difícil poder precisar la durada i el caràcter d'aquestes ocupacions. La Canal dels Avellaners (Berga) en època tardoantiga presenta en conjunt un material majoritàriament utilitari, amb la presència d'olles grol·leres del tipus Oc/Gre, Gox/1.9 (Macías 1999) (fig. 2, 1001.2) o morters del tipus M/CA/1 (fig. 2, 1028). No manca la vaixel·la importada, com la sigillata gàl·lica tardana o DSP (fig. 2, 100-2), alguna imitació (fig. 2, 199) o una gerra de *terra sigillata* africana D del tipus Atlante tavv. xxxi, 19 / Fulford 2 / Bonifay tipus 62 (fig. 2, 200).

Un material totalment utilitari, sense cap element importat, el trobem a L'Escletxa de Castellar del Riu, amb ceràmiques grol·leres entre les quals majoritàriament hi ha les olles del tipus Oc/Gre, Gox/1 (fig. 2, 207) i una cassola baixa del tipus Cb/Gre, Gox/8 (fig. 2, 1366).

Un cas paradigmàtic de lloc d'habitació és el de la cova de Can Sadurní (Begues), amb un notable conjunt de material tardoantic conegut de fa temps (per exemple, Edo et al. 1993) entre el que destaquem la TS gàl·lica tardana o DSP amb les formes Rigoir 1 (fig. 3, CCS-F7-IC-54/409.8) i Rigoir 18 (fig. 2, 4CS-D9-T C-485/4CS-D9-TC-486/421.35), la TS africana D, amb un gran plat del tipus Lamb. 51, 51A/Hayes 59C (fig. 3, CS-SP-999 et al.), l'àmfora de la forma Dressel 23/Keay 13A (fig. 2, CS-AZ64-19741812/4-1-22), alguns fragments de vidre datables en època tardoantiga o una llàntia del tipus Dressel 5/Loeschcke X (fig. 2, 1CS-H5-SP-5295/387-17). No hi manquen atuells més funcionals, com l'olla del tipus Oc/Gre, Gox/1.16 (fig. 3, 3CS-E8-Ib-119). Algunes ceràmiques africanes de cuina (per exemple, Ostia III, 267 o Lamboglia 10a-Hayes 23B) podrien pertànyer a la fase altoimperial. Fins a cert punt resulten comparables amb les restes de Can Sadurní els materials tardoantics de la Cova 120 de Sales de Llierca (Nolla, 1987, p. 137-140).

ACTIVITATS ARTESANALS

Les possibles restes atribuïbles a activitats artesanals en les coves tardoantigues catalanes són, en l'estat actual dels nostres coneixements, més teòriques que reals, amb algunes restes materials diferents de les detectades en les cavitats de la cornisa cantàbrica (Gutiérrez Cuenca i Hierro Gárate, 2010). Podem parlar d'algunes evidències d'activitats tèxtils en la cova de Toralla (Conca de Dalt), on al costat d'alguns exemplars de TS gàl·lica tardana o DSP de la forma Rigoir 4 (fig. 3, DLV-6) i d'algunes interessants ceràmiques pintades (fig. 3, DLV-14), alguns vidres i una peça de joc, trobem el que podria interpretar-se com una pinta de teler en fusta dura amb vuit pucs (fig. 3, DLV-21) i una possible peça de teler (fig. 3, DLV-20). La cronologia d'aquests elements seria definida per la seva associació amb el material abans referenciat, però tenint en compte que tot plegat no fou recuperat en excavació metòdica hi podria haver algun decalatge cronològic. Menys clara és encara l'atribució cronocultural d'una pinta també de fusta, amb decoració gravada, procedent de la cova Joan d'Os de Les Avellanes-Santa Llinya (fig. 3, DLV-1), sense cap material arqueològic associat.¹ Fins al moment no hi ha constància de la realització de treballs metal·lúrgics en cap cavitat catalana.

1 Volem deixar constància del nostre agraïment a la Sra. Marta de la Vega per permetre'ns l'estudi dels materials d'aquest apartat.

FUNCIÓ D'EMMAGATZEMATGE

Aquesta funció no seria *a priori* contradictòria amb altres tipus d'ocupació en cova. Pot tenir relació amb algun altre establiment més o menys proper, i en aquest cas es definiria sobretot per la presència de grans atuells d'emmagatzematge, com els *dolia*. Aquest podria ser el cas de la Bora Gran d'en Carreres (Serinyà), on es va exhumar una vora de *dolium* (fig. 4, 6) al costat d'un peu de copa de vidre del tipus Foy 19 (fig. 3, 1) i *tegulae* (sense presència d'enterraments associables). També a la balma de la Roca Roja II, de Berga, s'ha pogut recuperar una vora de *doliolum* (fig. 4, 947-3), al costat d'un plat Hayes 61A/B3 o A/B4 en TS africana D i un plat Rigoir 8 en TS gàl·lica tardana; s'ha de dir, però, que també hi ha alguns materials d'època iberoromana barrejats, per la qual cosa no podem afirmar la tardoantiguitat del *doliolum*. La presència d'aquests tipus d'atuells en cova resulta innegable, tot i que majoritàriament es troben en contextos romanorepublicans (Coll i Miret, 2024c).

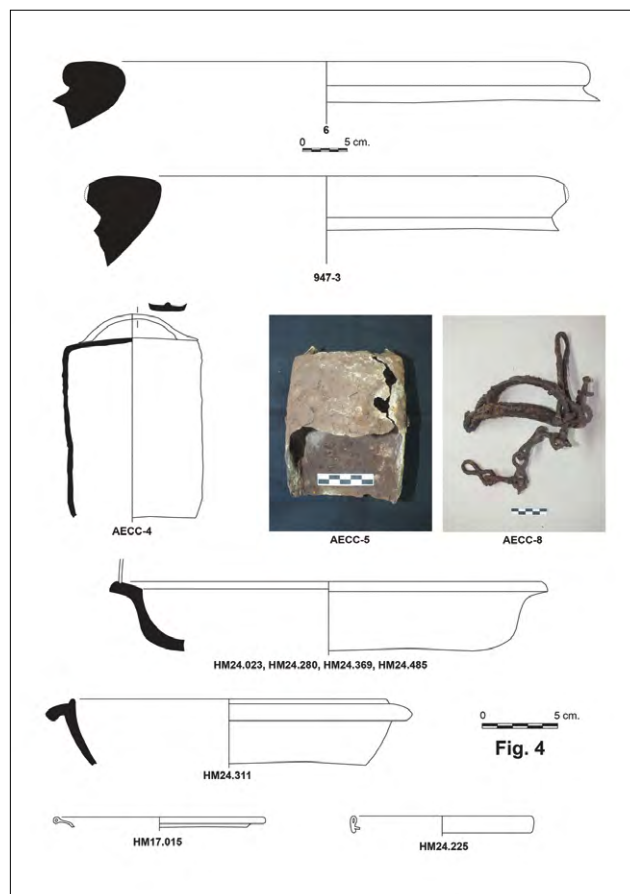

Fig. 4

ACTIVITATS RAMADERES

Ja hem comentat més amunt que els indicis d'activitats ramaderes augmenten de forma evident durant la tardoantiguitat a molts indrets, tant a les terres planes litorals com a les zones d'alta muntanya (Gurt 1998; Gassiot 2016; Gassiot, E. i Pèlachs, A. 2017; Palet *et al.* 2017). Pel que fa a les cavitats estudiades per nosaltres fins al moment, cal dir que la gran majoria, a causa de les seves exigües dimensions, no servirien com a pletes per a refugiar petits ramats. Tanmateix, la cova de la Jeta del Fondal de Valldellós de Mediona ha proporcionat alguns elements associables a activitats ramaderes, com són dues esvelles (fig. 4, AECC-4 i AECC-5) o les restes d'un possible arnès de cavall (fig. 4, AECC-8), tot datable en el segle v dC si tenim en compte la TS gàl·lica tardana que s'associa al conjunt. Amb tot s'ha de dir que en aquesta cavitat també s'han recuperat alguns materials amb possible ús litúrgic (Coll Riera *et al.* 1994).

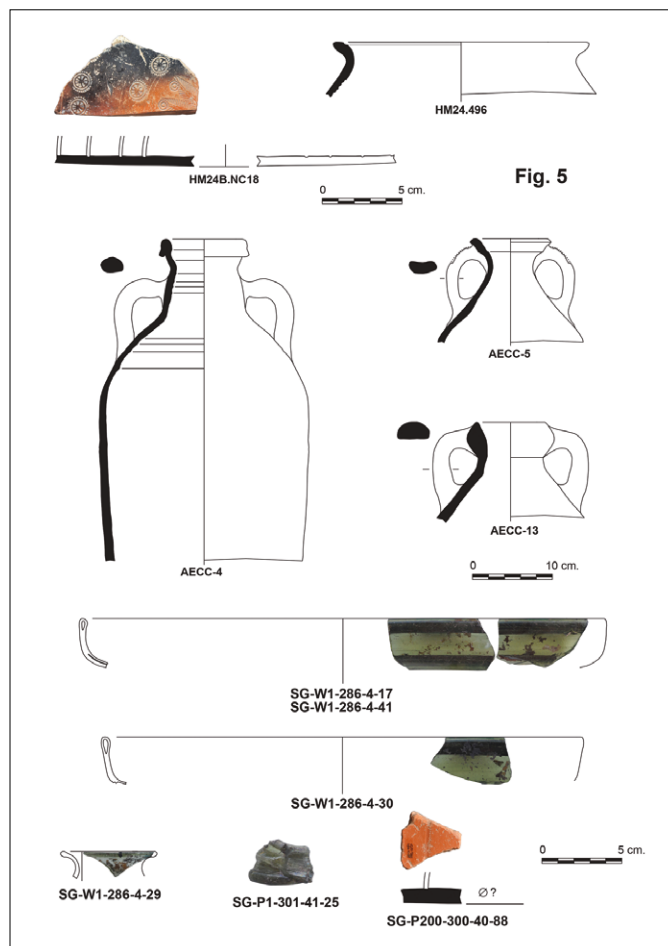
Per la seva localització en una àrea muntanyosa a prop de la ruta terrestre que a través del port del Cantó (1724 m) uneix les valls dels rius Noguera Pallaresa i Segre, es poden relacionar amb activitats ramaderes l'ocupació de la Cova de l'Home Mort (Soriguera, Pallars Sobirà) (Gassiot i Sánchez, e. p.). Els materials tardoantics que s'hi ha documentat fins al moment són un vas de TS africana D del tipus Lamboglia 51, 51A/Hayes 59 (fig. 4, HM 24.023 *et al.*), un fons pertanyent a un gran plat en TS gàl·lica tardana (fig. 5, HM 24B.NC18), vidre, amb un fragment assimilable a la forma Isings 115 (fig. 4, HM 17.015) i una altra pertanyent a una gerra o vas globular (fig. 4, HM 24.225), un morter M/CA/2 o Fulford, Peacock tipus 1 (fig. 4, HM 24.311), i alguna olla en ceràmica grollera reduïda Oc/Gre,

Gox/1 (fig. 5, HM 24.496). També la cavitat M35 (Baix Pallars, Pallars Sobirà), per la seva localització podria estar relacionada amb activitats ramaderes (Pérez Almoguera et al. 2011, 116).

AMAGATALL D'OBJECTES DE VALOR

En alguns casos es podria especular amb la possibilitat que a les coves s'haguessin amagat temporalment objectes de valor en cas de necessitat. Si aquesta circumstància s'hagués produït, la major part d'aquells materials haurien estat recuperats pels propietaris. Les monedes localitzades en algunes coves són escassos bronzes de mòdul petit, amb dates d'emissió d'emperadors de la dinastia constantiniana o de principis del segle v, que acostumen a presentar un desgast considerable a causa de la seva intensa circulació. La presència d'aquestes monedes podria deure's a simples pèrdues involuntàries, tot i que no es pot descartar que haguessin format part de «guardioles» —més que no pas «tresorets»— de valor pecuniari escàs, que haurien estat en bona part recuperades un cop passat el període d'inestabilitat.

Són diverses les coves catalanes on ha estat documentada la presència d'alguna moneda, generalment en quantitat molt escassa. Per exemple, a la Cova de les Monedes del Fondal de Valldellós es van recuperar sis mitjos bronzes datables entre els anys 378 i 423: un de Teodosi I (378-383), un de Flavi Gratinia (379-383), un de Magne Clement Màxim (383-388), un de Flavi Teodosi I (392-394), un altre també de Flavi Teodosi I (379-395) i un d'Honorí (393-423) (Bacaria, 1991a, p. 220-224; Coll Riera et al., 1996, p. 175; Gibert, 2023, p. 83). En aquesta balma, a més d'un petit conjunt de TS gàl·lica tardana i alguna olla en ceràmica grollera de cuina, també va aparèixer un conjunt d'àmfora, ja publicat (Jàrraga, 1992b, p. 78-82), entre les quals destaquem les de procedència africana: una Keay 62A *similis* amb una infreqüent pasta beix (fig. 5, AECC-4),² i una Keay 36B *similis*, fig. 5, AECC-13), o àmfora sudhispànica Keay 16C, fig. 5, AECC-5. L'àmfora Keay 62 podria fer arribar el conjunt al segle vi dC (Bonifay, 2004, p. 137-140).

² Que inicialment havia estat classificada com una possible Keay 19 (Jàrraga, 1992b, 78, fig. 4, 2). El remuntatge posterior de diversos fragments de la mateixa peça ha fet rectificar aquesta classificació (Jàrraga i Prevosti, 2022, p. 193).

ACTIVITATS FUNERÀRIES

A diferència de la cornisa cantàbrica de la península Ibèrica, on abunden les coves amb evidències funeràries a partir del segle VI dC (Hierro Gárate, 2022), a casa nostra aquestes evidències resulten escasses, si més no entre els segles IV-VI dC.

Una de les excepcions és la cova Simanya Gran (Sant Llorenç Savall), amb una interessant seqüència d'època tardoantiga (Cebrià et al. 2025). En la capa superficial W1, llimosa i negra, es documentà un palimpsest amb diverses restes humanes, entre les quals dos crànis, i materials inconnexos de diverses èpoques. Inicialment, aquestes restes humanes foren interpretades com a pertanyents al III^{er} mil·lenni aC, perquè s'associaven a la ceràmica a mà trobada en les excavacions de 1930. Les datacions fetes posteriorment sobre dents humanes³ han demostrat una cronologia tardoantiga:

Jaciment	Nivell	Tècnica	Mostra	Taxó	Referència	Edat BP	Edat cal AD
Simanya Gran	P1	C14 AMS	Dent	Homo	Beta-574953	1640±30	431±57
Simanya Gran	W1	C14 AMS	Dent	Homo	Beta-5749534	1630±30	450±61

Pel que fa al material tardoantic del nivell superficial destaquem, en primer lloc, la presència d'un petit fragment de fons de plat de *terra sigillata* africana D, de forma indeterminable, amb vernís intern del tipus D2 i amb un cercle concèntric com a decoració (fig. 5, SG-P200-300-40-88). Hi ha alguns fragments d'àmfora, sobretot lusitana, entre els quals destaca una nansa, a més de diversos exemplars de ceràmica grollera de cuina (Cebrià et al. 2025). Simanya Gran ha proporcionat un destacable lot de vidres, especialment en els nivells W1 i P1. Cronològicament, coincideixen amb la datació radiocarbònica de les restes humanes d'època tardoantiga a les que ens hem referit més amunt, i ens fan sospitar una possible relació. En primer lloc, cal fer referència a un pot del tipus Isings 94, de color verd clar (fig. 5, SG-W1-286-4-29), que podem datar en el segle V dC (Coll Riera, 2021, p. 559-560).

Un fragment de nansa d'ampolla del tipus Isings 126 o 127, en color verd oliva, es troba replegada sobre ella mateixa i presenta dues acanaladures (fig. 5, SG-P1-301-41-25). Un petit fragment de vora, no representada gràficament (SG-W1-301-40-s/n), en vidre incolor, no sembla pertànyer a la mateixa peça, però sí a aquesta forma.

Peces destacables són dos grans plats en vidre del tipus Isings 118. El primer d'ells està format per dos fragments que no remunten amb la vora girada formant replec i la paret. Es tracta d'un vidre transparent, de color verd oliva, i presenta dues faixes de restes d'oxidació de la superfície del vidre, que té una part de la paret doble en la zona propera al peu (fig. 5, SG-W1-286-4-17 i SG-W1-286-4-41). El segon plat presenta un diàmetre lleugerament menor, però unes característiques tècniques molt similars a la peça anterior (fig. 5, SG-W1-286-4-30). A Catalunya aquesta forma s'ha evidenciat a pocs indrets (Coll Riera, 2021, p. 580-583), la qual cosa creiem que atorga una certa singularitat a les peces de Simanya Gran.

Trobem altres enterraments tardoantics a les coves de Mura (Roig Buxó, Coll Riera, 2012, fig. 1), on s'ha documentat material datable en la tardoantiguitat associat a restes humanes, però que majoritàriament no presenten una datació

3 Beta 574953; 1640±39 a 299-58, la sala intermèdia de la galeria principal, sobre dent humana. I Beta 57495454 1630±30 a la galeria oest, al quadre 288-5. Ambdues datacions pertanyen a una forquilla des del 336-436 dC, i 377-474 dC respectivament (Cebrià i Morales, 2021, p. 76, 82).

d'aquest període, sinó de l'edat del bronze. Amb tot, en la campanya de 2016 fou analitzada per AMS C14 una dent incisiva central pertanyent al maxil·lar superior dret d'un individu infantil (CM16-7-20), que donà com a resultat una datació de 248-390 cal AD (1702-1560 cal BP). El material tardoantic documentat a les coves de Mura consisteix en una vora de plat de *terra sigillata* gàl·lica tardana o DSP, de la forma Rigoir 1, sense cap decoració, i algunes restes de ceràmica grollera de cuina (Font i Segura, 2016), aquestes semblants a les peces de Simanya Gran.

ACTIVITAT SIMBÒLICA O RELIGIOSA

Alguns dels conjunts de materials resulten difícils d'explicar des d'un punt de vista estrictament utilitari. Fem referència essencialment a llocs on predomina de forma molt evident un tipus de vaixel·la o elements que podem considerar gairebé de luxe, com són la *terra sigillata* o el vidre (Martínez Salcedo i Unzueta Portilla, 1988, p. 61-64; Rubio, 2014, p. 222-223; Hierro Gárate, 2022, p. 79-80, entre altres). Pensem que no es tractaria de cap amagatall d'objectes, ja que el valor de tot plegat tampoc el justificaria, ni d'atuell·ls funcionals i resistents com es podria pensar que serien propis de pastors (Rubio, 2014, 222-223). Per a alguns investigadors, la presència d'aquests conjunts de materials podria explicar-se com una reminiscència dels cultes en cova practicats en l'època ibèrica (Gil-Mascarell, 1975, 326; González-Alcalde, 2002 [2013], 289). Tanmateix, tenint en compte la manca de continuïtat de les ocupacions d'aquestes coves en gairebé quatre segles en el cas català, se'ns fa difícil admetre aquesta possibilitat. Solament en uns pocs casos hi ha una perduració clara d'un ús ritual d'època ibèrica, com per exemple a la cova de la Murcielaguina de Priego de Córdoba (Vaquerizo, 1985), o al santuari ibèric del Collado de los Jardines (Rueda, 2011, 51). En altres casos aquesta perduració de creences sembla tenir lloc d'una manera difusa, i no sempre referida a les coves (Sanmartí i Santacana, 2005, 193). Per a altres autors la utilització de les coves en època tardoantiga seria una mostra d'eremitisme o ascetisme relacionada amb el primitiu cristianisme (Aguilera, 1996, Gil Zubillaga, 1997, o Jimeno, 2011), però sense el suport d'inscripcions, oratoris o altars considerem aquesta hipòtesi difícil de demostrar.

La cova Colomera de Sant Esteve de la Sarga ha estat interpretada com a lloc on hi podria haver hagut activitats de tipus cultural (Padró i de la Vega, 1989, 15).⁴ Al costat d'algunes ceràmiques grolleres es troba un notable conjunt de vaixel·la

⁴ La cova Colomera apareix com a cova-santuari ibèrica en la bibliografia arqueològica que tracta d'aquest tema (per exemple, González-Alcalde, 2006, 222-223). A data d'avui no coneixem cap material classificable com a ibèric entre les peces exhumades.

de taula,⁵ amb *terra sigillata* gàl·lica tardana o DSP, amb bols del tipus Rigoir 2 o 3, Rigoir 6b i 15a (fig. 6, 124 i 126 respectivament), copes Rigoir 18, plats Rigoir 1, Rigoir 4 (fig. 6, 121), Rigoir 8 i altres fragments més dubtosos. La cova ha proporcionat una bona mostra de TSHT, amb bols de la forma 37 sense decoració (fig. 6, 125a i 125b) i decorats, sempre amb el segon estil (fig. 6, 185). També hi ha algun vas en TS africana D del tipus Hayes 67 (fig. 6, DLV-20). L'àmfora està representada per les produccions africanes, amb una vora de Keay 35B i un pivot potser de Keay 25 (fig. 7, 117 i DLV-1 respectivament). Es coneix una vora d'àmfora sudhispànica del tipus Almagro 51C/Keay 23 (fig. 7, DLV-19). Destaca la presència d'una àmfora oriental gairebé sencera, del tipus LRA 4B (fig. 7, 181) (Jàrraga, 1990). El seu contingut, *vinum Gazetum* de la zona palestina, pot haver tingut un gran simbolisme en una primitiva comunitat cristiana. També hi ha un destacable conjunt de vidre, datable essencialment en el segle v dC (Coll Riera, 2020, 477-479): entre altres, vasos dels tipus Isings 106 (fig. 7, 1-4) i Isings 96 (fig. 7, 5-9).⁶ Les excavacions dutes a terme durant els anys 2005-2011 per un equip de la Universitat de Barcelona han incrementat la quantitat de materials tardoantics recuperats (vaixel·la de taula, vidres, monedes, àmfores, objectes de metall i poca ceràmica comuna). S'ha suggerit un possible ús religiós de la cova Colomera en relació amb el proper monestir cenobític d'època visigoda dels Altimiris, que en seria la continuïtat (Alegria, 2024, 7-8).

El Fondal de Valldellós (Mediona) és una petita àrea situada en un vessant obac ple de blocs despresos d'una cinglera, els quals han format galeries i cavitats de poca entitat, no aptes com a lloc d'habitació. El paratge és frondós, destacant-hi un enorme monòlit de pedra vertical que presideix el vessant. Aquest indret ha proporcionat un notable conjunt material de diversos períodes (Ribé, 1995). Pel que fa al material tardoantic, és abundant la vaixel·la de taula i altres elements singulars, que han fet que hagi estat interpretat com un primitiu lloc eremític (Coll Riera et al. 1996). Com a elements singulars destaquem com a procedents de l'anomenada cova de la Jeta la presència d'un bol del tipus Rigoir 3b en forma de petxina (fig. 8, AECC-10), una variant molt poc freqüent en aquesta forma (Bacaria, 1991, 220), i que li podria atorgar connotacions litúrgiques tenint en compte el significat de la petxina en el primitiu cristianisme com a simbolisme baptismal mort-renaixement (Eliade, 1979, 167-174). També hi ha un bol sencer de la forma Rigoir 3c (fig. 8, AECC-11), i una copa Rigoir 18 (fig. 8, AECC-12). Altres elements singulars procedents d'aquesta cavitat són un fons de copa en vidre de color verd oliva del tipus Foy 14 o 19 (fig. 8, AECC-1), una gerra sencera del tipus Isings 126, un

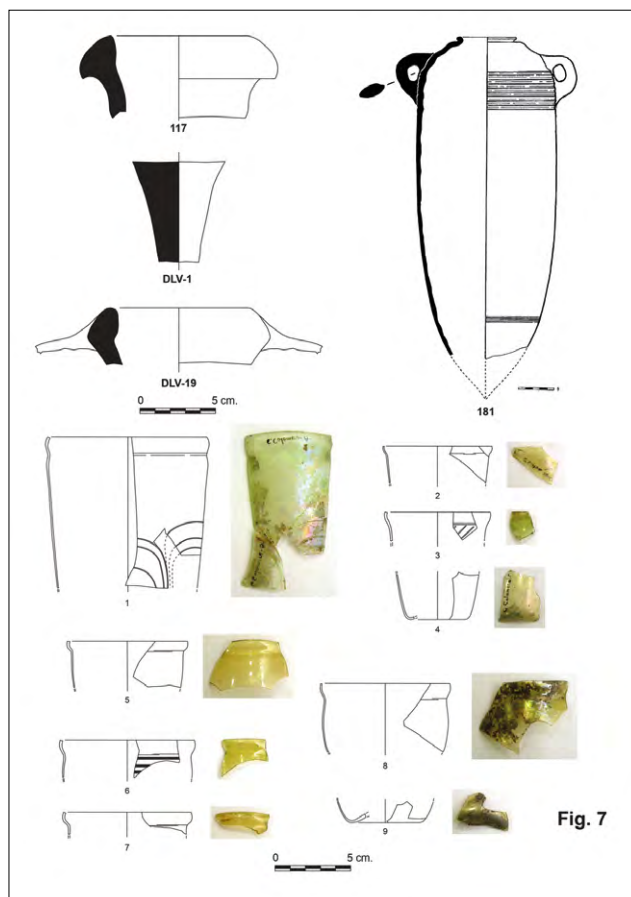

Fig. 7

5 Volem deixar constància novament del nostre agraïment a la Sra. Marta de la Vega per permetre'ns l'estudi dels materials d'aquest apartat.

6 Agraïm a Joan-Manuel Coll la cessió d'aquestes il·lustracions, de la seva autoria.

Fig. 8

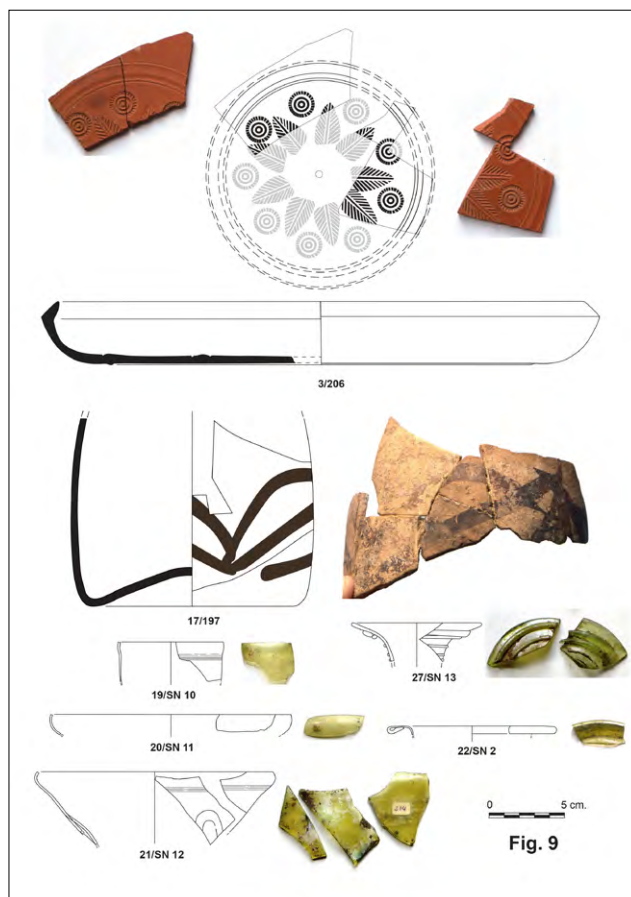

Fig. 9

ponderal en ferro de fons umbilicat i 635,7 g. de pes (fig. 8, AECC-3) i tres fitxes de joc elaborades en os (fig. 8, AECC-13, AECC-14 i AECC-15).

En altres àrees del Fondal de Valldellós s'han recuperat fragments de *terra sigillata* gàl·lica tardana dels tipus Rigoir 6b i 15a, així com monedes i àmfores (cova de les Monedes). La cova de la Jeta ha proporcionat també, a més de l'esquella i el possible arreu de cavall esmentats més amunt, uns clemàstecs de ferro. En l'anomenada cova de la Cullera va ser trobada únicament una cullera de coure o bronze amb restes d'un bany de plata (fig. 8, AECC-1), tipus d'objecte per al qual s'ha proposat tradicionalment un ús litúrgic cristià, tot i que no necessàriament (Elorza, 1988); culleres similars han estat trobades a les coves del Garrofet (Querol, fig. 10, V121, MADV/530) i del Mont-ral (Olèrdola, fig. 10, DLV-4). A la bauma del Batlle o cova del Pèndol, es va localitzar una petita clau d'arqueta de quatre dents, i una vora de got troncocònic del tipus Isings 106, de color verd oliva (fig. 10, AECC-8 i AECC-5, respectivament). Les claus d'arqueta com aquesta resulten difícils d'explicar en un context de cova (San Nicolás, 1985, 315, làmina); cal tenir present que s'han trobat claus ofrenades en alguns santuaris de la Gàl·lia, a Epona, Sucellus, Silvanus i altres divinitats (Toutain, 1920, 369). Sigui com sigui, el Fondal de Valldellós resulta un indret difícil d'interpretar, tant per la concentració, morfologia i el gran nombre de les seves cavitats com per la diversitat dels materials que han proporcionat. Coneixem un possible paral·lel a Saint-Etienne-de-Gourgas, prop d'Aubaygues: «multiplicité d'abris sous-roches situés au bord des importantes fractures d'un enorme rocher nommé Les Roquets» (Rigoir et al. 1978, 193).

Un conjunt singular de materials és el de la cova del Comte de Guanta (Setmenat). Es tracta d'una balma de difícil accés excavada a la dècada de 1970 que ha

proporcionat un interessant lot de materials entre els quals destaquem la TS gàl·lica tardana (Bacaria 1992), amb la copa Rigoir 18 o el bol Rigoir 6b (fig. 8, 14/213 i 11/SN, respectivament), així com altres formes incloent-hi algunes imitacions de DSP (Bacaria, 1991b). La *terra sigillata* africana D presenta formes datables en el segle v, com són la Hayes 61A (fig. 9, 3/206), 59B, 61B i 64 (Jàrraga, 1992a). També s'han recuperat dos grans fragments pertanyents a sengles gerres en ceràmica comuna pintada tardoantiga (fig. 9, 17/197) i un gran fragment pertanyent a una àmfora sudhispànica Dressel 23/Keay 13A. En vidre trobem, entre altres, el got Isings 96 (fig. 9, 19/SN 10), l'escudella Isings 116/117 (fig. 9, 19/SN 11), l'escudella amb depressions Isings 117 (fig. 9, 19/SN 12), l'ampolla Isings 126/127 (fig. 9, 27/SN 13) i el bol Isings 115 (fig. 9, 22/SN 2).⁷ Tenint en compte que pràcticament no hi ha ceràmica grollera de cuina, cal considerar aquest conjunt si més no com a singular.

TROBALLES AÏL·LADES

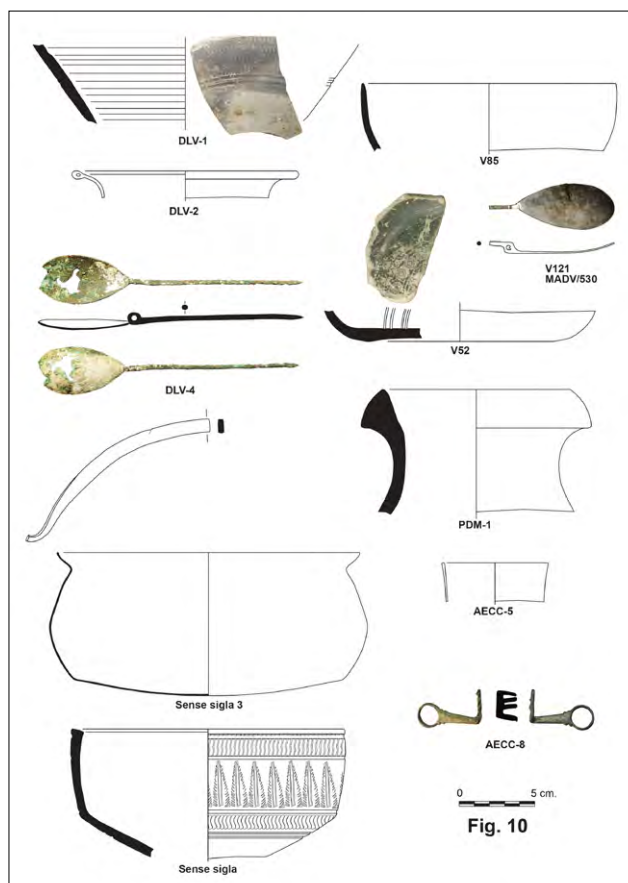
Poden obeir a l'ús de coves i abrics com a refugi ocasional. En general, ofereixen molt poc material arqueològic i es tracta sovint de llocs de difícil accés i de vegades amb poca visibilitat des de la plana (Fanjul, 2011, 102). El material documentat resulta difícil d'interpretar sobretot a causa de la seva escassetat.

Dins aquesta categoria podem situar les troballes de la cova de Mont-ral (Olèrdola), amb un fons sense peu de TS gàl·lica tardana del tipus Rigoir 18 (fig. 10, DLV-1), una vora de vidre de color verd oliva del tipus Isings 115 (fig. 10, DLV-2) i una cullereta de bronze quelcom malmesa (fig. 10, DLV-4).

Una coveta al costat de l'Esquerda de les Roques de El Pany (Torrelles de Foix) ha proporcionat un vas gairebé sencer del tipus Rigoir 6b en TS gàl·lica tardana (fig. 10, sense sigla), una vora d'olla en ceràmica grollera del tipus Oc/Gre, Gox/1.15 (Macías, 1999), i un petit calderó o marmita en coure o bronze, que potser duia nansa (fig. 10, sense sigla 3).

A la cova del Garrofet de Querol (Alt Camp), a més d'un voluminós lot de materials ceràmics d'època ibèrica, s'ha pogut documentar un bol en TS clara B del tipus Clair B 106 (fig. 10, V85), a més d'un fons pertanyent a un plat en TS gàl·lica tardana (fig. 10, V52) i un fragment de cullereta i inici del mànec, en bronze (fig. 10, V121 MADV/530).

La cova Pídomont (la Palma de Cervelló) ha proporcionat una vora d'àmfora africana del tipus Keay 35B (fig. 10, PDM-1) com a únic material tardoantic.

⁷ Agraïm a Joan-Manuel Coll la cessió d'aquestes il·lustracions, de la seva autoria.

VALORACIÓ

Ja hem comentat més amunt que les conclusions a les quals podem arribar tenint en compte l'estat actual dels nostres coneixements amb força probabilitat hauran de ser com a mínim matisades en funció de les noves dades aportades per futures recerques. Queda clar també que no coneixem prou bé els canvis socioeconòmics que es produeixen a l'Antiguitat Tardana, i que caldran noves investigacions tant en els jaciments en cova com en els dels seus entorns a l'aire lliure. S'ha de tenir en compte que les activitats dels ocupants de les cavitats es realitzarien en aquelles zones amb més llum natural, o sia, l'entrada i l'exterior (Fanjul, 2011, 99), que són habitualment els espais menys investigats per la recerca arqueològica.

Les evidències que presenten les coves amb material utilitari ens indicarien uns assentaments que probablement cal relacionar amb activitats ramaderes, atesa la seva situació. Ja hem comentat més amunt que en la tardoantiguitat es produeix l'ocupació de nous espais amb aquesta finalitat, fins i tot a l'alta muntanya. El fet que hi hagi la presència de ceràmica de taula del tipus *terra sigillata*, o fins i tot quelcom de vidre costa d'associar a uns pastors malgrat que en els assentaments de la plana, per pobres que siguin, tampoc no hi sol mancar algun d'aquests elements (Hiero Gárate, 2022, p. 270; Tobalina-Pulido i Campo, 2022, p. 172, entre altres). Dels molts exemples que es podrien citar al respecte, hi ha el de l'assentament tardoantic dels Mallols de Cerdanyola del Vallès (Francès et al., 2007, p. 201-204), o el de la fase productiva de l'edifici tardoantic de Can Ferrerons de Premià de Mar, que es data en el segle VI dC (Prevosti et al. 2024, p. 12-13). Tanmateix, cal tenir present que els estudis duts a terme en els darrers decennis han posat de manifest que en època romana i tardoantiga fins i tot les zones d'alta muntanya pirinenca catalanes no es poden considerar llocs aïllats i marginals, sinó que constituïen territoris accessibles i ben comunicats, integrats en el complex sociocultural romà i les xarxes comercials extraregionals (Colominas et al., 2024, p. 88-89), circumstància que explicaria la presència de materials d'importació fins i tot en les cavitats situades en territoris més interiors.

Molt interessant és el cas de Simanya Gran. Aquí, la presència de restes d'enterraments datats per AMS C14 i en consonància amb vidres i vasos ceràmics d'època tardoantiga, ens indica l'existència de pràctiques funeràries. Això sí, tant les restes humanes com la ceràmica i el vidre es troben barrejades en un palimpsest juntament amb restes més antigues, de tal manera que no se'ns permet ni tan sols poder besllumar quina tipologia de tombes hi hauria: l'absència de *tegulae* i altres elements constructius típics dels enterraments de l'època ens permet sospitar que podria tractar-se de tombes en fossa, sense cap altra indicació. I cal fer notar també que la coincidència cronològica entre les restes dels sebollits amb els vasos ceràmics i el vidre permet hipotetitzar amb la possibilitat d'un dipòsit funerari, un costum que en època ja considerada cristiana com aquesta es documenta escassament (Chavarría, 1996, p. 189-193; Chavarría, 2007, p. 134). El més habitual és que no hi hagi cap mena de dipòsit funerari, com succeeix a l'assentament dels Mallols de Cerdanyola del Vallès (Majó, 2007, *passim*), a la zona de Tarragona (Menchón, 2012, p. 137), a la Plaça Major de Castellar del Vallès (Roig Buxó i Coll Riera, 2010, p. 209-214), o a Santa Maria del Mar, a Barcelona (Martín Menéndez, 2007, p. 147). Amb tot, la desaparició completa del dipòsit funerari sembla que no s'esdevindrà fins al segle VII dC (Agustí et al., 2000, p. 54). Un paral·lelisme relativament proper d'enterraments tardoantics en cova el tenim a les coves de Mura.

Pel que fa a les cavitats amb possible activitat simbòlica/religiosa pensem que, ateses les circumstàncies esmentades, l'únic element que ens podrà ajudar a determinar-la en l'estat actual dels nostres coneixements seran les dades estadístiques. Quan comparem els percentatges de la vaixel·la fina i altres elements sumptuaris que trobem en la cova del Comte de Guanta o a la cova de la Jeta del Fondal de Valldellós, ens adonem clarament que no es tracta de llocs d'habitació amb una finalitat productiva concreta. I, d'altra banda, el seu valor tampoc justificaria un amagatall. Hauran de ser noves recerques les que d'alguna manera ajudin a aclarir satisfactòriament la qüestió.

La ceràmica importada ens ofereix una cronologia situable *grosso modo* entre els anys 350-500 dC, amb alguna perduració esporàdica. Com hem vist, es tracta essencialment de TS africana i TS gàl·lica tardana, amb TS hispànica tardana únicament en el cas de cova Colomera, potser arribada per la ruta del Segre. L'àmfora presenta també diverses procedències: majoritàriament africana, no manquen exemplars sudhispànics —alguns amb contingut d'oli— i algun d'oriental, com a Cova Colomera. Tot plegat demostratiu que en cap cas tractem d'una àrea marginal, i si ben integrada en els circuits comercials de l'època. Aquí potser caldria incloure la ceràmica pintada, documentada a diverses cavitats com cova Colomera, cova Toralla, cova del Comte de Guanta i M35.

Tot plegat, troballes antigues i modernes no deixen d'oferir evidents possibilitats d'investigació d'un període històric encara mal conegut com és l'Antiguitat Tardana, sobretot fora dels nuclis més populosos.

BIBLIOGRAFIA

- Aguilera, I. (1996), La ocupación tardorromana de la cueva del Moro. *Bolskan*, 13, 133-137.
- Agustí, B., Codina, D., Mataró, M. i Puig, A. M. (2000), Pluralidad cultural a través del mundo funerario en los obisposados de Empúries y Girona (siglos V-VIII d.C.). Dins: *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, (47-62). IEC i altres.
- Alegria, W. (2024). Arqueologia d'un monestir prepirinenc a Catalunya, dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altimiris. *Summa. Revista de cultures medievals*, 24, 6-26.
- Arthur, P. (2020). Prefazione. Sull'archeologia degli insediamenti medievali in grotta. Dins: S.A. Cugno, *Archeologia rupestre nel territorio di Siracusa*, XVI-XVIII (BAR International Series, 2771).
- Azkárate, A. (1988). *Arqueología de la antigüedad tardía en Alava, Guipuzcoa y Vizcaya*. Diputación Foral de Alava.
- Bacaria, A. (1991a). Les ceràmiques paleocristianes (dérivées-des-sigillées paléo-chrétiennes) del Penedès. *Miscel·lània Penedesenca*, XV, 213-232. <https://raco.cat/index.php/MiscellaniaPenedesenca/article/view/59379>
- Bacaria, A. (1991b). Les imitations de D.S.P. sur le litoral catalan (Vème siècle après J.C. Dins *SFECAG. Actes du Congrès de Cognac* (353-363). Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule.

- Bacaria, A. (1992). Ceràmiques paleocristianes (DS.P.) del Museu de Palau de Plegamans (Vallès Occidental). *Arraona*, III època, 10, 79-84.
- Bonifay, M. (2004). *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. Archaeopress (BAR International series, 1301).
- Cebrià, A., López Cachero, F. J., Coll Monteagudo, R. i Miret-Mestre, M. (2025). Bivacs i cultes ctònics. Cova de la Canal o Simanya Nova (St. Llorenç Savall, Vallès Occidental). *Arraona*, 42, 12-35.
- Cebrià, A. i Morales, J. I. (2021). Cova Simanya Gran (Sant Llorenç Savall): del caos (massificació descontrolada) al logos (recerca i regulació de visites). *Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa*, 7, 67-83.
- Chavarría, A. (1996). Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la *Tarraconensis* durante la antigüedad tardía. *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, X, 165-202.
- Chavarría, A. (2007). *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII dC)*. Brepols Publishers (Bibliothèque de l'Antiquité Tardive, 7).
- Coll Monteagudo, R. (2023). *El santuari ibèric de la Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, Barcelona)*. Fundació Iluro. <https://premiluro.cat/portfolio-item/88-el-santuari-iberic-de-la-cova-de-les-encantades-del-montcabrer-cabrera-de-mar-barcelona-accessit-premi-iluro-2022/>
- Coll Monteagudo, R. i Miret-Mestre, M. (2024a). Ocupació i ús de les coves en època ibèrica i romana a Catalunya. Dins J. García Targa (ed.), *Arqueologia litoral. III Jornada d'Arqueologia de Sitges*. Consorci del Patrimoni de Sitges, 78-85.
- Coll Monteagudo, R. i Miret-Mestre, M. (2024b). Ocupación y uso de las cuevas en época romana y tardoantigua en Cataluña. Dins: L. G. Pérez Aguilar (coord.): *Reinterpretando viejos hallazgos y trabajos de campo en arqueología romana y tardoantigua en la Península Ibérica*. Universidad de Granada, 26-27.
- Coll Monteagudo, R. i Miret-Mestre, M. (2024c). *Dolia* en coves de l'àmbit ibèric peninsular. Unes reflexions. Dins M. Rueda, R. Jàrraga (eds.): *Dolia ex Hispania: Els dolia a les províncies d'Hispania en època romana. Estat de la qüestió i perspectives* (41-51). Institut Català d'Arqueologia Clàssica [Col·lecció Trama, 12].
- Coll Riera, J.M., Roig, J. i Molina, J.-A. (1994). El Fondal de Valldellós (Mediona, Alt Penedès): un nucli eremític-cultural en cova del segle v. *Miscel·lània Penedesenca*, XX, 170-183.
- Coll Riera, J.M. (2021). *El vidre de l'antiguitat tardana a Catalunya i Andorra. Contextos i tipologia del vidre a la Tarraconense Oriental entre el baix imperi romà i l'antiguitat tardana (segles IV-VIII)*. Universitat de Barcelona. Tesi Doctoral inèdita, www.tdx.cat.
- Colominas, L., Carbonell, A., Pescini, V., Mayoral, A., Gallego-Valle, A., Garcia-Molsosa, A., Orengo, H.A., i Palet, J. M. (2023). L'arqueologia del paisatge aplicada a l'estudi dels espais altimontans: experiències a les capçaleres del Ter i del Segre (el Ripollès, la Cerdanya, Andorra). *Treballs d'Arqueologia*, vol. 26, 73-94. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.128>.
- Daura, J., Ble, E., Revilla, V., Peix, J., Clua, M., Blasco, M., Queralt, I., Valenzuela, S., Miret, M., Coll, R., Allué E. i Sanz, M. (2024). Ocupaciones efímeras en cueva desde la protohistoria hasta la actualidad: cova del Gegant

- (Sitges, Barcelona). *Lucentum*, XLIII, 107-133. <https://doi.org/10.14198/LVCENTVM.23874>
- Edo, M., Millán, M., Blasco, A. i Blanch, M (1993). Cova de Can Sadurni, Begues. Dins: *Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*. Generalitat de Catalunya, 95-96 (Anuaris d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 1).
- Eliade, M. (1979). *Imágenes y símbolos. Ensayos sobre el simbolismo mágico-religioso*. Ed. Taurus.
- Elorza, J.C. (1988). Notas sobre las llamadas cucharillas litúrgicas romano-visigodas localizadas en *Hispania*: la colección del Museo Arqueológico Nacional. Dins: *Homenaje a García Bellido. Vol. V. Gerión. Anejo I*. Universidad Complutense, 381-394.
- Fanjul, A. (2011). Las últimas cuevas. Observaciones en torno a la ocupación histórica de las cuevas astur-leonesas. *Arqueología y Territorio Medieval*, 18, 91-116.
- Font i Segura, X. (2016). *Memòria de la intervenció de control arqueològic de les obres d'adequació de les coves de Mura. Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i l'Obac. Mura, Bages (2016)*. Inèdita. Servei d'Arqueologia i Paleontologia.
- Francès, J., Hernández, J. Argelagués, M. (2007). El vidre. Dins J. Francès (coord.), *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tardana (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Generalitat de Catalunya, 201-204.
- Gassiot, E. (2016). Ocupaciones pastoriles en época romana e inicios de la Edad Media. Dins E. Gassiot (ed.): *Arqueología del pastoralismo en el Parque Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Montañas humanizadas*. Organismo Autónomo Parques Nacionales, 147-173.
- Gassiot, E. i Pèlachs, A. (2017). La ocupación ganadera de los Pirineos occidentales de Catalunya en época romana e inicios de la Edad Media. *Treballs d'Arqueologia*, 21, 287-306. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.71>.
- Gassiot, E., Sánchez, X. (e. p.): La Cova de l'Home Mort de Soriguera: no només una cova sepulcral de l'edat del bronze. *Tribuna d'Arqueologia 2025*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Publicació digital.
- Gibert, J. (2023). Els inicis crítics del poblament rural altmedieval a Catalunya: el segle v a la llum de l'arqueologia. *Estudis d'Història Agrària*, 35, 69-108. DOI: 10.1344/eha.2023.35.69-108.
- Gil-Mascarell, M. (1975). Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano. Materiales y problemas. *Saguntum-PLAV*, 11, 281-332.
- Gil Zubillaga, L. (1997). Hábitat tardorromano en cuevas de la Rioja alavesa: los casos de Peña Parda y Los Husos I (Laguardia, Alava). *Isturitz*, 8, 137-149.
- González-Alcalde, J. (2002 [2013]). *Las cuevas santuario y su incidencia en el contexto social del mundo ibérico*. Tesis Doctoral inédita. Universidad Complutense. <https://hdl.handle.net/20.500.14352/37577>.
- González-Alcalde, J. (2006). Cuevas-santuario ibéricas en Cataluña. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 25, 187-248.
- Gurt, J. M. (1998). Pervivències i canvis estructurals durant l'Antiguitat tardana en el nord-est de la península ibérica, dins: *Comerç i vies de comunicació (1000 aC-700 dC)*. XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Institut d'Estudis Ceretans, 311-326.

- Gutiérrez Cuenca, E., Hierro Gárate (2010). Instrumentos relacionados con la actividad textil de época tardoantigua y altomedieval en Cantabria. *Munibe*, 61, 261-288.
- Gutiérrez Cuenca, E., Hierro Gárate, J. Á, Ríos Garaizar, J., Gárate Maidagan, D., Gómez Olivencia, A. i Aceredillo Alonso, D. (2012). El uso de la cueva de Arlanpe (Bizkaia) en época tardorromana. *Archivo Español de Arqueología*, 85, 229-251.
- Hierro Gárate (2022). *El uso funerario de las cuevas en época visigoda (siglos VI-VIII)*. Universidad del País Vasco (Documentos de Arqueología Medieval, 17).
- Járrega, R. (1990). Una àmfora tardo-romana a la Conca de Tremp: dades sobre el comerç d'importació a l'antiguitat tardana. Dins *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. IEC-PAN, 131-136.
- Járrega, R. (1992a). *Poblamiento y economía en la costa este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV-VI)*. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Járrega, R. (1992b). Aproximació a l'estudi de l'antiguitat tardana a les comarques del Garraf, Alt Penedès i Baix Penedès. *Olerdulae*, xvii, 53-112.
- Járrega, R. i Prevosti, M. (2022). *La producción de ánforas en el territorium de Neapolis durante la antigüedad tardía. El taller de Sidi Zabruni (Nabeul, Túnez)*. Archeopress (BAR International Series, 3105).
- Jimeno, V. (2011). Las prácticas espirituales del eremitismo peninsular altomedieval. *Espacio, Tiempo y Forma*, serie VII, núm. 24, 63-79.
- Juanes Fuertes, J. V. (2017). El paisaje de la Sonsierra Rioja Alavesa en la Antigüedad: economía, sociedad y procesos históricos. *Estudios de Arqueología Alavesa*, 28, 63-340.
- López Rodríguez, J. R. (1985). *Terra sigillata hispánica tardía decorada a molde de la Península Ibérica*. Universidad de Valladolid.
- Macías, J.M. (1999). *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (Monografies Tarraconenses, 1).
- Majó, T. (2007). Estudi antropològic i anàlisi de les pràctiques funeràries. Dins J. Francès (coord.), *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tardana (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Generalitat de Catalunya, 217-265. (Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 17).
- Martín Menéndez, A. (2007). Les àmfores de la necròpolis de Santa Maria del Mar. *QUARHIS*, 7, 144-165.
- Martínez Salcedo, A. i Uzueta Portilla, M. (1988). *Estudio del material romano de la Cueva de Peña Forua (Forua, Vizcaya)*. Diputación Foral de Bizkaia (Cuadernos de Arqueología de Deusto, 11).
- Menchón, J. (2012). Necròpolis de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat. Dins N. Molist i G. Ripoll (ed.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, vol. 1. Museu d'Arqueologia de Catalunya, 125-154 (Monografies d'Olèrdola 3.1).
- Menchón, J. (2023). Cuevas, abrigos y minería entre época romana y la conquista feudal en el *ager tarraconensis* occidental. *Sautuola* xxvii-xxviii, 91-108.

- Molina, J.A. (2006). La cueva y su interpretación en el cristianismo primitivo. *Espacio y tiempo en la percepción de la Antigüedad Tardía. Antigüedad y Cristianismo*, xxiii, 861-880.
- Moya Oller, A. (2017). *Ascetisme i monacat tardoantic a la Tarraconense (ss. IV-VII). Una aproximació sociocultural i arqueològica*. Universitat Rovira i Virgili. Tesi Doctoral consultable en xarxa: www.tdx.cat.
- Navarro, R. (1999). El territori i el món rural. Dins P. de Palol i A. Pladevall (dir.): *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Fundació Enciclopèdia Catalana, 103-123.
- Nolla, J.M. (1987). L'època romana. Dins B. Agustí et al., *Dinàmica de la utilització de la Cova 120 per l'home en els darrers 6.000 anys*. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, 137-149. (Sèrie Monogràfica, 7).
- Padró, J. i de la Vega, J. (1989). Treballs arqueològics a la cova Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de la Sarga — Mur, Pallars Jussà). Dins: *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*. Generalitat de Catalunya, 9-68 (Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 9).
- Palet, J.M., Garcia, A., Orengo, H.A. i Polonio, T. (2017). Els espais altimontans pirenaics orientals a l'Antiguitat: 10 anys d'estudis en arqueologia del paisatge del GIAP-ICAC, *Treballs d'Arqueologia*, 21, p.77-97. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.59>
- Pérez-Almoguera, A., Arilla, M., Rafel, N. i Carreras, T. (2011). La ocupación prehistórica y romana de la cavidad M35 del Baix Pallars (Pallars Sobirà). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22, 103-118. <https://raco.cat/index.php/RAP/article/view/276686/364625>.
- Prevosti, M., Navarro, R. i Coll, R. (2024). La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana. Dins M. Bouzas, Ll. Palahí (eds.), *From the Late Antiquity to the high Middle Ages: an Archaeological vision*. *MonCrapa*, 1, 10-28. <https://doi.org/10.33115/b/9788499846156>
- Quirós, J. A. i Castillo, A. (2007-2008). Las ocupaciones rupestres en el fin de la Antigüedad. Los materiales cerámicos de Los Husos (Laguardia, Álava). *Veleia*, 24-25, 1123-1142.
- Raynaud, C. (2001). L'occupation des grottes en Gaule méditerranéenne à la fin de l'Antiquité". Dins P. Ouzolias, C. Pellecuer, C. Raynaud, P. Val Ossel i P. Garmy (dir.), *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité. IVe colloque AGER*. Éditions APDCA, 449-471.
- Rechin, F. (2013). Habitat urbain, habitat rural et usages des espaces dans le Piémont occidental des Pyrénées durant la fin de l'Antiquité. Dins Fr. Baratteet i Th. Rechinewski (eds.), *Association pour l'Antiquité Tardive. Bulletin*, 22, 3-14.
- Ribé, G. (1995). *L'empremta del passat a Mediona. Del Paleolític a l'Antiguitat tardana*. Ajuntament de Mediona.
- Rigoir, J. (1968). Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées. *Gallia*, 26.1, 177-244.
- Rigoir, J. i Rigoir, Y. (1988). Les dérivées-des sigillées paléochrétiennes du sud-est du Vaucluse. Dins *SFECAG. Actes du congrès d'Orange*. Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, 251-264.

- Rigoir, J., Rigoir, Y., Boyer, R., Lagrand, Ch., Michel, J.-M i Paul, Y. (1978). Dérivées-des-sigillées paléochrétiennes du Var. *Documents d'Archéologie Méridional*, 1, 189-223.
- Roig Buxó, J. i Coll Riera, J.M. (2010). El jaciment de la Plaça Major de Castellar del Vallès (Vallès Occidental): l'assentament del neolític, el canal de l'edat del ferro i el vilatge de l'antiguitat tardana. *Tribuna d'Arqueologia 2008-2009*, 187-220.
- Roig Buxó, J. i Coll Riera, J.M. (2012). El món funerari dels territoris de *Barcino* i *Egara* entre l'antiguitat tardana i l'època altmedieval (segles v al xii): caracterització de les necròpolis i cronotipologia de les sepultures. Dins N. Molist i G. Ripoll (ed.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, vol. II, 373-401 [Monografies d'Olèrdola 3.2].
- Rubio, M. (2014). Vestigios de ocupación romana en cuevas naturales de la Subbética Cordobesa. Nuevas hipótesis interpretativas. *Antiquitas*, 26, 205-225.
- Rueda, C. (2011). *Territorio, culto e iconografía en los santuarios iberos del Alto Guadalquivir (ss. IV a.n.e.-I d.n.e.)*. Universidad de Jaén.
- Sales, J. i Salazar, N. (2013). The pre-Pyrenees of Lleida in Late Antiquity: christianisation processes of a landscape in the *Tarraconensis*. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, 27-44.
- San Nicolás, M. (1985). Aportación al estudio de las cuevas naturales de ocupación romana en Murcia. *Antigüedad y Cristianismo*, 2, 303-334.
- Sanmartí, J. i Santacana, J. (2005). *Els ibers del nord*. Ed. Rafael Dalmau.
- Tobalina-Pulido, L. i Campo, A. (2022). Natural cave usage in the Late Roman Empire. Shelter in times of instability? *Munibe*, 73, 167-179.
- Toutain, J. (1920). *Les cultes païens dans l'Empire Romain, III. Les cultes indigènes, nationaux et locaux. Afrique du Nord, Péninsule Ibérique, Gaule*. Leroux ed.
- Utrilla, P., Laborda, R., i Sebastián, M. (2014). La reocupación de cuevas prehistóricas del Prepirineo Oscense en época romana. Modelización mediante TIG. Dins M.V. Escribano, A. Duplá, L. Sancho, M.A. Villacampa (eds.), *Miscelánea de estudios en honor de Guillermo Fatás Cabeza*. Universitat de Saragossa, 696-704.
- Vallverdú, J. i Soto, M. (coord.). *Memòria d'intervenció arqueològica. Cova de Les Borres (La Febró, Baix Camp)*. *Campanyes 2012-2013*. Inèdita. IPHES.
- Vaquero, D. (1985). La cueva de la Murcielaguina, en Priego de Córdoba, posible cueva-santuario ibérica. *Lucentum*, iv, 115-124.

LA CÉRAMIQUE KAOLINITIQUE EN ROUSSILLON, UN INDICATEUR D'ÉCHANGES COMMERCIAUX DURANT LE HAUT MOYEN ÂGE ?

Manon Géraud,¹ Jérôme Kotarba²

La céramique kaolinitique est une catégorie de poterie identifiée et décrite depuis longtemps. Suite à de premières mentions à la fin des années 1970 (Meffre et Raynaud, 1993 citent Goudineau, 1977), elle fait l'objet d'études plus approfondies, notamment d'analyses de laboratoire (Amouric *et al.*, 1995; CATHMA, 1986; Vallauri *et al.*, 1980), avant de constituer une des onze catégories de pâtes du collectif « Céramiques de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Âge » (CATHMA) dans leur publication de 1993 qui fait encore référence aujourd'hui (CATHMA, 1993, p. 132).

Cet article propose une présentation du corpus roussillonnais des céramiques kaolinitiques. Il interroge aussi la place que cette catégorie prend dans les assemblages archéologiques ainsi que sa période de diffusion.

1. LA CÉRAMIQUE KAOLINITIQUE

Définition et origine

La céramique kaolinitique, comme son nom l'indique, se caractérise par la nature de la matière première qui la constitue : une argile kaolinitique, riche en kaolin. C'est cette caractéristique qui donne à ces poteries à la fois leur propriété réfractaire —elles résistent mieux à de hautes températures et aux variations

---

¹ (Inrap Midi-Méditerranée, TRACES UMR5608)

² (Inrap Midi-Méditerranée, ASM UMR5140)

thermiques que des céramiques à argile siliceuse ou calcaire— et leur résistance physique aux chocs. Tout en permettant une bonne plasticité pour le façonnage de formes fines et légères, l'utilisation d'argile kaolinitique implique ainsi des propriétés techniques idéales pour la fabrication de poteries confrontées au feu, notamment les poteries domestiques culinaires. Les populations humaines ont depuis longtemps fait l'expérience de ces propriétés et se les ont appropriées. Des lieux de production de céramique kaolinitique sont identifiés dès l'Antiquité dans la moyenne vallée du Rhône, à proximité des gisements d'argile. Des ateliers sont connus en rive gauche du fleuve, notamment dans les départements de la Drôme et du Vaucluse : à Dieulefit, La Répara, Bédoin ou Bollène par exemple (Meffre & Raynaud, 1993; Vallauri *et al.*, 1980). De l'autre côté du Rhône, l'ancien pays de l'Uzège, localisé dans le département actuel du Gard, est la zone de production de céramiques kaolinitiques la mieux connue (fig. 1). Des ateliers antiques, médiévaux et modernes y ont été découverts et étudiés, notamment dans les trois villages de Masmolène, Saint-Victor-des-Oules et Saint-Quentin-la-Poterie (Bonhoure, 1992; CATHMA, 1993, p. 151-155; CATHMA, 1997; Meffre & Raynaud, 1993; Thiriot, 1980a, 1982, 1983; Vayssettes *et al.*, 2008).

Si les céramiques kaolinitiques de la vallée du Rhône sont attestées dans les corpus de mobilier dès l'Antiquité et jusqu'au XVIIIe siècle au moins, plusieurs phases principales de production et diffusion ont été identifiées : au haut Moyen Âge, au bas Moyen Âge et à l'époque moderne. Elles se caractérisent par une production massive et organisée qui utilise les ressources locales à disposition en grande

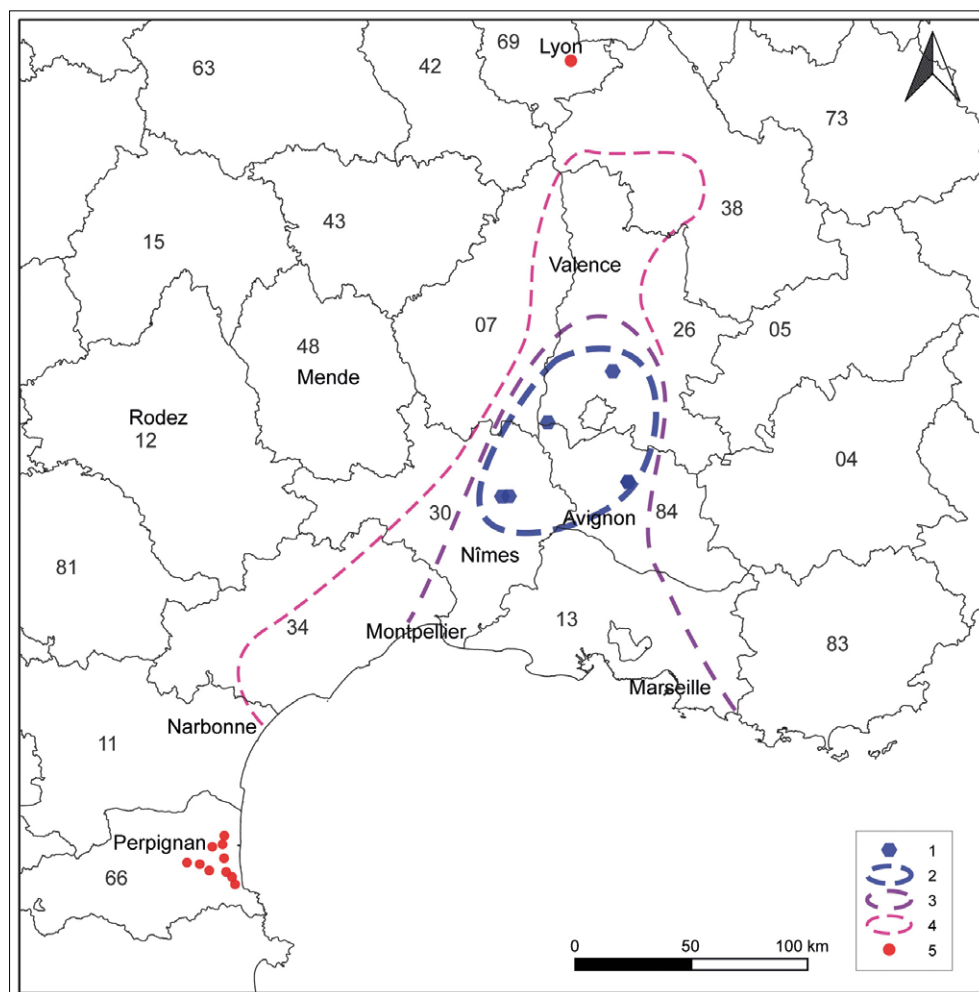

Fig. 1 : « Localisation d'ateliers producteurs de céramiques kaolinitiques (1), limites de leur diffusion exclusive (2), primaire (3) et secondaire (4) au haut Moyen Âge et découvertes ponctuelles à Lyon et en Roussillon (5) (d'après Bonhoure, 1992; CATHMA, 1993, p. 151-155; CATHMA *et al.*, 1997; Meffre & Raynaud, 1993; Raynaud & Boucharlat, 2007; Thiriot, 1980a, 1980b, 1982, 1983; Vallauri *et al.*, 1980; Vayssettes *et al.*, 2008). DAO : Manon Géraud, Inrap. »

quantité et bénéficie de la proximité avec le Rhône pour se diffuser largement (Meffre & Raynaud, 1993). Chaque phase fait cependant siennes les techniques et les modes de sa période pour se renouveler et se caractérise ainsi par des typologies différentes de pots. À l'époque moderne, les céramiques kaolinitiques sont cuites en atmosphère oxydante parfaitement maîtrisée, présentent une pâte blanche et sont couvertes d'un engobe sous leur glaçure de couleur jaune clair à vert vif. Durant le bas Moyen Âge, la cuisson oxydante est déjà utilisée, mais la glaçure est déposée sans engobe préparatoire : les pâtes ont une couleur rose à violette « lie de vin », les glaçures sont jaune miel à vert olive. Dans le cadre de cet article, ce sont les céramiques kaolinitiques du haut Moyen Âge qui nous intéressent.

D'un point de vue macroscopique, la pâte de celles-ci, cuite en atmosphère réductrice, apparaît blanche à gris clair, voire gris soutenu ou noire. Le cœur des parois est toujours très clair (blanc à gris clair), mais les surfaces peuvent être plus foncées (figure 3 : n°25). Ces couleurs sont systématiquement teintées de reflets bleutés, très caractéristiques. Les parois des poteries présentent une finesse, permise par la résistance de l'argile. En tranche, elles ont un aspect serré et dur, souvent feuilleté, alors qu'en surface des craquelures grises ou bleuâtres apparaissent couramment (Meffre & Raynaud, 1993). Des inclusions généralement fines à moyennes³ de couleur grises, brunes ou plus rarement blanches, naturellement présentes dans la matière première, sont parfois visibles dans la pâte (CATHMA, 1993, p. 132; Meffre & Raynaud, 1993). Le potier utilise la technique du tournage pour le façonnage. La finesse des formes et l'aspect anguleux des bords indiquent une certaine maîtrise technique dont témoignent également la standardisation importante des pots (CATHMA, 1993, p. 132).

Typochronologie du haut Moyen Âge

Le répertoire morphologique des céramiques kaolinitiques est largement dominé durant le haut Moyen Âge par les pots simples, les *ollae*, sans bec ni anse, même si quelques formes ouvertes, dérivées des formes antiques, sont encore produites dans les premiers temps de la production, évolution typologique sur laquelle nous revenons plus amplement ci-dessous. Les décors sont quasi systématiques (CATHMA, 1993, p. 132). Ils peuvent être réalisés à la roulette en un ou plusieurs bandeaux sur l'épaule, représentant soit des petits traits ou carrés alignés, soit des motifs plus complexes. Les panses présentent parfois des cannelures, plus rarement des lignes incisées ondulées. Malgré ces quelques critères qui permettent de caractériser et de reconnaître la céramique kaolinitique du haut Moyen Âge, celle-ci connaît certaines évolutions morphologiques qui ont permis de dresser une typochronologie, notamment grâce aux travaux du groupe CATHMA (CATHMA, 1993; CATHMA, 1997; Thiriot, 1986). Nous en rappelons ici les principales évolutions.

À partir du ^v^e siècle, la production médiévale de kaolinitique s'inspire des typologies antiques, notamment celle des céramiques à pisolithes (Raynaud & Boucharlat, 2007). Des formes ouvertes sont toujours produites. Leur proportion tend néanmoins à diminuer durant le ^{vi}^e siècle, période de fort développement

3 Elles ne dépassent généralement pas le millimètre, voire le demi-millimètre (pour les classes granulométriques des inclusions dans les pâtes céramiques) (Orton et al., 1993, p. 240).

de la production et de sa diffusion. Quant aux pots fermés de forme ovoïde, ils présentent alors des bords de type CATHMA 6, c'est-à-dire de section triangulaire à bandeau externe, généralement pendant et à gorge externe (CATHMA, 1993; CATHMA, 1997). Les VIIe et VIIIe siècles constituent réellement l'âge d'or des céramiques kaolinitiques de la première moitié du Moyen Âge. Les formes ouvertes disparaissent et les bords des pots fermés évoluent. Le bord CATHMA 6 perdure durant le VIIe siècle, mais devient plus épais, voire prend des formes d'amandes. Il est ensuite remplacé par un bord massif de section carrée, le type CATHMA 7, qui finit par s'imposer au VIIIe siècle, marquant une plus importante standardisation. À la fin du VIIIe siècle, puis au IXe siècle, l'intensité de la production des céramiques kaolinitiques et de leur standardisation diminue. Des bords plus simples de types CATHMA 1 et 2 ou bien des bords rectangulaires de type CATHMA 5 côtoient désormais les bords carrés moins nombreux. Ces derniers se font de plus en plus rares durant les siècles suivants, qui marquent la fin de la première phase médiévale de diffusion massive des céramiques kaolinitiques, avant qu'une reprise s'amorce au XIIe siècle avec le basculement technique du XIIIe siècle vers des poteries glaçurées et cuites en atmosphère oxydante et une diversification des formes produites.

Diffusion

Les évolutions typologiques de la première moitié du Moyen Âge accompagnent, nous l'avons mentionné succinctement, celle des capacités de production et de diffusion des ateliers de la moyenne vallée du Rhône. La part qu'elles prennent dans les assemblages céramiques et leur diffusion différentielle en témoignent (CATHMA, 1993; CATHMA, 1997; Meffre & Raynaud, 1993; Raynaud & Boucharlat, 2007; Thiriot, 1986). Il existe un cœur de diffusion principale dans et autour de la région de production, des secteurs de diffusion secondaire plus éloignés et des lieux ponctuels d'exportations plus lointains encore (fig. 1).

La moyenne et la basse vallée du Rhône constituent la première zone de diffusion de la céramique kaolinitique du fait de la localisation des bancs de matières premières et des ateliers qui les exploitent. Dans cet espace, cette production est ainsi largement majoritaire dans les corpus céramiques dès le VIe siècle, en faisant rapidement concurrence à celles héritées de l'Antiquité Tardive. Elle atteint une part jusqu'à 90 % qu'elle conserve durant les VIIe-VIIIe siècles, sa période d'hégémonie. Face à l'arrivée de nouvelles céramiques grises au siècle suivant, elle perd progressivement cette position de quasi-monopole et devient minoritaire dans les assemblages durant les deux siècles d'après.

Les mêmes tendances, mais dans de moindres proportions, sont observées dans des secteurs plus lointains. Dans la haute vallée du Rhône, la céramique kaolinitique occupe déjà la moitié des assemblages dans le secteur de Valence durant le VIe siècle, pour finir par atteindre des proportions jusqu'à 70 % aux VIIe-VIIIe siècles. Plus au nord, autour de la ville de Grenoble, elle ne franchit en revanche pas les 20 % durant son âge d'or. Vers l'ouest et le Languedoc occidental, si la céramique kaolinitique est découverte très ponctuellement dans les corpus des Ve-VIe siècles, elle progresse rapidement et devient majoritaire, tout en ne dépassant pas les 60 % des lots environ, tout au long des VIIe-VIIIe siècles. Face à la concurrence, la même baisse que dans la vallée du Rhône est observée durant la période carolingienne, jusqu'à ce que cette production disparaisse pratiquement des assemblages aux Xe-XIe siècles.

Enfin, en marge de ces deux zones de diffusion différentielle, la céramique kaolinitique est ponctuellement et dans de faibles proportions exportée jusqu'à la région lyonnaise, au VIIe siècle seulement (Raynaud & Boucharlat, 2007). Vers l'ouest, les limites de sa diffusion ont longtemps été placées dans la région narbonnaise (CATHMA, 1993; CATHMA, 1997). Depuis plusieurs années cependant, des découvertes plus méridionales ont eu lieu dans la plaine du Roussillon.

Le corpus roussillonnais de céramiques kaolinitiques

Sites de découvertes

Les découvertes de céramiques kaolinitiques dans le département des Pyrénées-Orientales font l'objet d'un inventaire tenu par Jérôme Kotarba depuis de nombreuses années. À ce jour, pour la plaine du Roussillon, elles proviennent de dix sites différents et ont été référencées soit grâce aux données issues de la littérature grise ou de publications, soit par nos observations ou études directes du mobilier céramique (fig. 2).

Certains sites ont été repérés lors de prospections (Les Arbres Blancs à Bages, *Camps de la Ribera* à Ponteilla) ou de suivis de travaux (*Tresmals* à Argelès-sur-Mer, Saint-Sauveur à Bompas)⁴. Il s'agit probablement de zones d'habitat, mais connues sur de petites superficies seulement et dont l'étendue réelle est difficile à estimer. La céramique kaolinitique a été identifiée dans les corpus mobiliers qui en proviennent.

Le site de *Ruscino* sur la commune de Perpignan est étudié dans le cadre de fouilles programmées depuis plusieurs décennies. Ces recherches ont abouti à la publication d'une monographie très complète. Celle-ci mentionne la découverte de quelques fragments de céramique kaolinitique dans les niveaux médiévaux de cet habitat de grande surface occupé entre la fin du VIIe siècle et le Moyen Âge central (Rébé *et al.*, 2014).

Par ailleurs, les opérations d'archéologie préventive sont venues compléter les données roussillonnaises. En effet, les rapports de fouille de cinq sites révèlent la présence de fragments de poterie kaolinitique dans leur corpus céramique inventorié. Il s'agit tout d'abord de la fouille de *Taxo d'Avall-Orangeria* (Argelès-sur-Mer), habitat de grande emprise occupé entre la fin du VIe-début du VIIe siècle et le bas Moyen Âge, fouillé par Nicolas Guinaudeau (Acter Archéologie) en 2012, et de celle du *Can Guillemat* à Saleilles, site comprenant un secteur d'artisanat potier installé au moins entre le IXe et le XIe siècle et fouillé par Julien Maintenant (Acter Archéologie) en 2014 (Cloarec-Quillon, 2014; Cloarec *et al.*, 2021). Dans la ville basse d'Elne, ce sont les interventions sur la place du Planiol et la rue Delaris, dirigées respectivement par Olivier Passarrius et Camille Mistretta Verfaillie (SAD 66) dans un contexte urbain occupé en continu (Mistretta Verfaillie, 2025; Passarrius, 2019)⁵ et à Perpignan, celle sur la rue de l'Académie en contexte urbain également au sein du *call* juif construit au XIIIe siècle (Commandré, 2017)⁶.

4 Ces différents endroits de découvertes issus de travaux inédits, ont été décrits dans les notices de la CAG66 (Kotarba *et al.*, 2007) : Les Arbres Blancs (site n° 88, p. 240), *Camps de la Ribera* (site n° 717, p. 518), *Tresmals* (site n° 44, p. 224-225), Saint-Sauveur (site n° 156, p. 257).

5 À Elne, les céramiques kaolinitiques n'ont pas été découvertes dans des niveaux d'occupation, mais en position remaniée dans des contextes un peu plus récents.

6 À Perpignan, le fragment de céramique kaolinitique se trouve aussi en position résiduelle dans un silo.

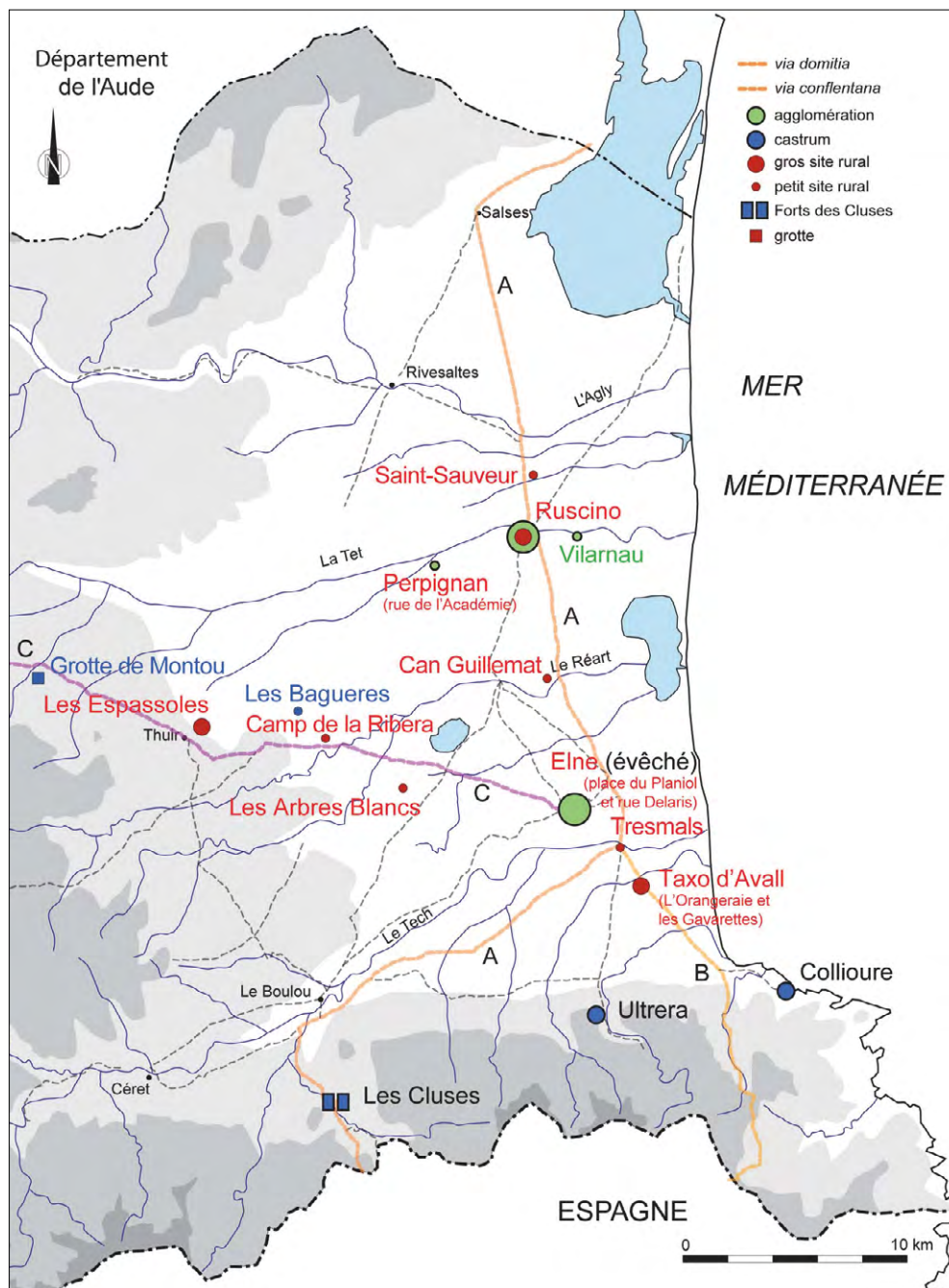

Fig. 2 : « Localisation des sites archéologiques cités dans l'article. DAO : Jérôme Kotarba, Inrap. »

Enfin, nos études du mobilier céramique du site des *Espassoles* à Thuir, fouillé par l'Inrap dans le cadre de deux opérations, ont permis de révéler de nouveaux fragments de poteries kaolinitiques (Géraud, 2026; Kotarba, en cours). Les *Espassoles*, site occupé entre le VIIe et le Xe siècle au moins, paraît dédié au travail agricole, en particulier à la conservation des denrées avec une aire d'ensilage de plusieurs centaines de silos. Il a été reconnu sur une grande surface (estimée à environ 6 ha) grâce à plusieurs opérations récentes de diagnostic et de fouilles⁷.

Avant de décrire le corpus roussillonnais des céramiques kaolinitiques, faisons une remarque sur la localisation de ces découvertes. Celles-ci ont en effet été faites,

⁷ Diagnostics : Isabelle Rémy, Inrap, 2006 ; Olivier Passarrius, SAD66, 2008 ; Jérôme Kotarba, Inrap, 2014 ; Cédric Da Costa, Inrap, 2021 ; Olivier Passarrius, SAD66, 2024. Fouilles : Cécile Dominguez, Inrap, 2015/2016 ; Isabelle Rémy, Inrap, 2023 ; Cécile Dominguez, Inrap, 2026. Voir bibliographie.

à l'exception de celle de la rue de l'Académie à Perpignan, au sein d'occupations localisées le long des voies principales de circulation terrestre. Les sites de Saint-Sauveur, de *Ruscino*, du *Can Guillemat*, de *Tresmals* et de *Taxo d'Avall* se trouvent à proximité immédiate de la *Via Domitia*, qu'il s'agisse de son tracé principal pour les quatre premiers (fig. 2 : voie A) ou secondaire maritime pour le dernier (fig. 2 : voie B). En direction de l'ouest, Elne, les Arbres Blancs, *Camps de la Ribera* et les *Espassoles* se situent eux le long de la *Via Conflentana* (fig. 2 : voie C) qui remonte la vallée de la Tet⁸. S'il n'est pas exclu que cette situation soit due à un biais de l'état actuel de la recherche, elle peut également être le reflet d'une diffusion de produits importés par un commerce empruntant les voies terrestres.

Corpus et typologie de la céramique kaolinitique roussillonnaise

Le corpus des poteries kaolinitiques issu de l'ensemble de ces sites représente au total une centaine de fragments (tab. 1). La présence de cette catégorie en Roussillon est ainsi bien avérée, même si elle demeure discrète. Pour chaque site, la quantité de tessons reste peu importante⁹ : seuls trois corpus en ont fourni plus de dix, dont un seul plus de 50, les autres ne dépassant pas les sept fragments, voire n'en fournissant qu'un seul, à ce stade des recherches. En outre, l'approche statistique de la proportion de cette vaisselle est d'autant moins fiable que ces quelques fragments proviennent de lots, lorsqu'ils sont issus de structures closes, qui comprennent eux-mêmes relativement peu de céramiques, pour la plupart avec moins de 100 fragments¹⁰. Les seules exceptions sont le comblement d'un four du *Can Guillemat* de Saleilles qui a révélé 447 tessons au total, deux fosses de *Ruscino* de 165 et 202 restes, une unité stratigraphique de *Taxo d'Avall* qui en a fourni 162 et une autre rue Delaris à Elne qui en a révélé 117. Dans tous ces cas, le pourcentage de céramique kaolinitique reste toujours faible, voire très faible.

D'un point de vue typologique, les quelques bords kaolinitiques roussillonnais découverts sont rectangulaires du type CATHMA 5 principalement rattaché au ixe siècle (fig. 3 : n°1 et 4-6). Il n'y a, à ce jour, qu'aux *Espassoles* que des bords carrés et massifs du type CATHMA 7 plutôt typique des viie-viiie siècles, ont été découverts (fig. 3 : n°13 et 14). Les fonds sont le plus souvent plats, même si certains éléments suggèrent des fonds lenticulaires. En termes de décor, ce sont ceux à la roulette ou molette qui sont les plus reconnus, mais des cannelures ou plus rarement des décors ondulés sont aussi observés. Aux *Espassoles*, un fragment de panse présente un motif plus complexe que les autres, composé de triangles et carrés réalisés à la molette (fig. 3 : n°25)¹¹. Ces données typologiques tendent à indiquer une circulation en Roussillon des céramiques kaolinitiques plutôt durant le ixe siècle, voire durant le siècle précédent, au moins sur le site des *Espassoles*.

8 En Roussillon, la connaissance des voies et chemins anciens doit beaucoup aux travaux de Jean-Pierre Comps, publiés dans différents articles (Comps, 2007, 2022).

9 Pour le site de *Ruscino*, le décompte précis des céramiques kaolinitiques n'est donné que pour les structures présentées (Rébé, 2014, p. 61-64 et 109-113). Pour le mobilier ancien, hors stratigraphie, Claude Raynaud donne quelques indications globales de formes et de décors présents, sans décompte (Raynaud, 2014). Le nombre retenu dans cette étude est donc minoré.

10 Ces faibles nombres de tessons pour des rejets domestiques sont intrinsèques à cette période, pendant laquelle des matériaux périssables doivent être utilisés pour les besoins quotidiens. Ce fluet écho matériel des contextes du viiie siècle participe à la difficulté de mettre en évidence cette période (Kotarba, 2025).

11 La roulette observée aurait une circonférence de 64 mm.

Commune	Nom du site	Contexte de découverte	Nb kaolinique	Nb total série	Proportion kaolinique	Date C14	Référence bibliographique
Argelès-sur-Mer	Taxo d'Avall Orangerale	US1136	10	162	6%		Cloarec, 2014
Argelès-sur-Mer	Taxo d'Avall Orangerale	FS74 US1200	1	37	3%		Cloarec, 2014
Argelès-sur-Mer	Taxo d'Avall Orangerale	FS75 US1185	2	38	5%		Cloarec, 2014
Argelès-sur-Mer	Tresmals	découv. fortuite	1	68	2%		Kotarba, Castellvi et Mazière, 2007
Bages	Les Arbres Blancs	ens2, collecte prospection	1	96	1%		Kotarba, Castellvi et Mazière, 2007
Bompas	Saint-Sauveur	C2, niveau en place	6	71	8%		Kotarba, Castellvi et Mazière, 2007
Elne	Place du Planiol	US125	1	indéterminé	non représentatif		Passarrius et al., 2019, 200
Elne	Place du Planiol	US151	2	indéterminé	non représentatif		Passarrius et al., 2019, 208
Elne	Rue Delaris	US31 11	3	117	2.5%		Mistretta et al., 2025, vol.4, 1094
Perpignan	Ruscino, îlot sud	fouille RUS84 L20 012	1	165	1%		Rébé, 2014, 109-113
Perpignan	Ruscino, îlot sud	fouille RUS2009 PT2050	1	202	0%	719-966	Rébé, 2014, 61-64
Perpignan	Ruscino totalité	HS figuré sur fig. 174	5	indéterminé	non représentatif		Raynaud, 2014, 238-240
Perpignan	Ville, Académie	SL1087	1	4	non représentatif		Rémy, 2017, 289
Ponteilla	Camps de la Ribera, 1990	collecte prospection	15	450	3%		Kotarba, Castellvi et Mazière, 2007
Ponteilla	Camps de la Ribera, 1996	collecte prospection	2	52	4%		Kotarba, Castellvi et Mazière, 2007
Saleilles	Can Guillemat	comblement FR376	2	447	0%		Cloarec, 2016, 44-45
Thuir	Les Espassoles gendarmerie	comblement fosse 175	4	26	15%		Kotarba, (en cours)
Thuir	Les Espassoles gendarmerie	comblement fosse 321	2	18	11%		Kotarba, (en cours)
Thuir	Les Espassoles gendarmerie	comblement fosse 412	2	19	11%		Kotarba, (en cours)
Thuir	Les Espassoles gendarmerie	comblement fosse 431	6	77	8%	662-859	Kotarba, (en cours)
Thuir	Les Espassoles gendarmerie	comblement fosse 465	9	26	35%		Kotarba, (en cours)
Thuir	Les Espassoles gendarmerie	comblement fosse 473	2	5	40%		Kotarba, (en cours)
Thuir	Les Espassoles gendarmerie	autres fosse avec kaol.	19	391	5%		Kotarba, (en cours)
Thuir	Les Espassoles 2023	comblement fosse FS1011	1	89	1%		Géraud, 2026
Thuir	Les Espassoles 2023	comblement fosse FS1017	5	5	100%		Géraud, 2026
Thuir	Les Espassoles 2023	comblement fosse SI1026	1	8	13%		Géraud, 2026
Thuir	Les Espassoles 2023	comblement fosse PT1123	1	54	2%		Géraud, 2026
Thuir - Les Espassoles : totalité des fouilles (2015-2016 et 2023)			52	718	non représentatif		
Roussillon : totalité des sites			158	indéterminé	non représentatif		

Tab. 1 : « Inventaire des céramiques kaoliniques du haut Moyen Âge en Roussillon. Jérôme Kotarba et Manon Géraud, Inrap. »

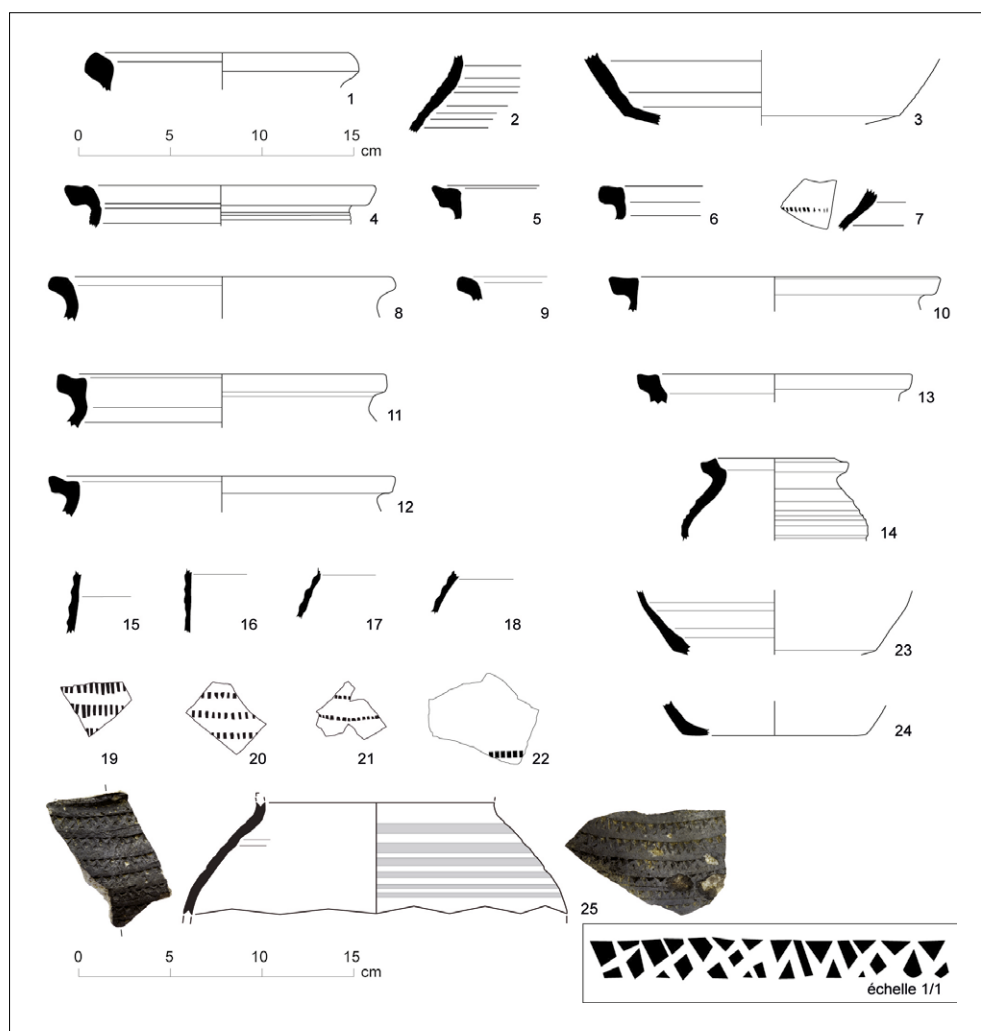

Fig. 3 : « Les céramiques kaoliniques provenant de différents sites du Roussillon. 1 : Elne, rue Delaris ; 2 : Argelès-sur-Mer, Tresmals ; 3 : Bompas, Saint-Sauveur ; 4 à 7 : Ponteilla, Camps de la Ribera ; 8 à 24 : Thuir, Espassoles, fouille 2016 ; 25 : Thuir, Espassoles, fouille 2023. DAO : Jérôme Kotarba (n°1 à 24) et Manon Géraud (n°25), Inrap. »

Le cas particulier des *Espassoles*

Le site des *Espassoles* à Thuir tient une place particulière dans le corpus considéré. Typologiquement, les céramiques kaolinitiques qui y ont été découvertes présentent une plus grande variabilité. C'est cependant leur quantité qui se démarque par rapport aux autres sites roussillonnais puisqu'ils totalisent en effet près de la moitié des effectifs roussillonnais. Une des explications à cette importance numéraire repose probablement dans la fouille qui a pu être faite sur la quasi-totalité des structures du site au cours des diverses opérations d'archéologie préventive. Malgré ces 52 restes au total qui représentent, de manière globale, 7 % de l'ensemble des céramiques issues des structures concernées, les céramiques kaolinitiques des *Espassoles* sont toujours retrouvées dans de petits lots ne dépassant que rarement 50 tessons. Néanmoins, ce corpus permet de proposer une analyse plus fine de la présence des céramiques kaolinitiques en Roussillon.

L'occupation des *Espassoles* a pu faire l'objet d'un phasage en trois périodes. Celui-ci a bénéficié d'une trentaine de datations radiocarbones réalisées dans le cadre des différentes fouilles et des diagnostics qui ont eu lieu sur l'emprise du site (fig. 4). Cependant, l'effet de plateau existant sur la courbe du radiocarbhone de cette période rend ces données chronologiques peu utilisables. C'est finalement avec l'analyse des assemblages céramiques, en comparaison avec les synthèses typo-chronologiques locales (Passarrius, 2001, 2008b), qu'une précision plus fine dans les datations peut être proposée pour les structures et l'occupation du site.

Trois faciès ont été reconnus. Le premier et plus ancien comprend des céramiques à pâtes plutôt grossières, c'est-à-dire à inclusions plus abondantes et hétérogènes que celles des faciès postérieurs. Ces pâtes correspondent aux céramiques rugueuses grises ou brunes (catégorie CATHMA 11) définies par Claude Raynaud dans la publication sur *Ruscino* (CATHMA, 1993; Raynaud, 2014). Elles ont par ailleurs été identifiées dans les corpus d'au moins deux sites voisins dont les occupations s'achèvent au début du VIIIe siècle : dans la grotte de *Montou* datée par le mobilier métallique et numismatique (Claustre *et al.*, 2025) et sur le site des *Bagueres* à Ponteilla daté par radiocarbhone (Kotarba *et al.*, 2011). Dans ces trois corpus de référence et aux *Espassoles*, aucun élément de céramique kaolinitique n'a pas

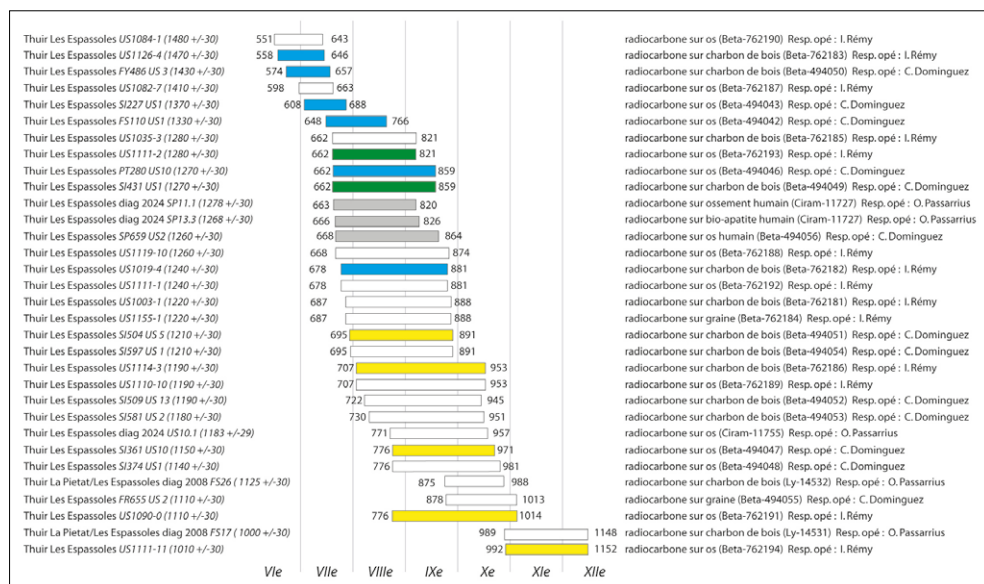

Fig. 4 : « Datations au radiocarbhone réalisées aux Espassoles à Thuir (d'après les données issues de : Dominguez, (en cours); Passarrius, 2008a, 2024; Rémy, 2026). En bleu : structures datées de la première phase (VIIe-milieu du VIIIe siècle) par l'étude céramologique (présence de commune grossière). En vert, celles datées de la deuxième phase (milieu du VIIIe-milieu du IXe siècle) par l'étude céramologique (présence de kaolinitique). En jaune : celles datées de la troisième phase (dernier quart du IXe siècle-Xe siècle) par l'étude céramologique (présence d'oxydante polie). En gris : sépultures. DAO : Jérôme Kotarba, Inrap. »

été découvert associé aux productions rugueuses, qui marquent ainsi un faciès rattaché au VIIe-milieu du VIIIe siècle.

Le troisième faciès, le plus récent, est essentiellement reconnu grâce à un marqueur se détachant parmi les céramiques communes grises et brunes : la céramique rouge polie. Celle-ci constitue la catégorie CATHMA 10 caractérisée par une cuisson en atmosphère oxydante ou postoxydante qui lui donne sa couleur rouge orangée, par son traitement de surface par polissage couvrant et par une typologie relativement standardisée de pots à liquide ou de stockage. Elle est retrouvée entre le IXe et le XIIIe siècle sur une vaste aire de diffusion dans le sud de la France et en Catalogne (Carme & Henry, 2010; Passarrius, 2001; Riu-Barrera, 1999). Elle semble originaire de cette dernière région de l'autre côté des Pyrénées d'où non seulement des produits se sont diffusés, mais également les savoir-faire et techniques, d'après la diversité des pâtes et des chronologies de sa présence (Carme & Henry, 2010, p. 79; Passarrius, 2001, p. 26-27). Le travail de synthèse d'Olivier Passarrius a établi sa circulation en Roussillon, en petite proportion, sur une période restreinte à la fin du IXe siècle et au Xe siècle (Passarrius, 2001), grâce à l'étude de site comme *Vilarnau* à Perpignan (Passarrius, 2008b) dont les assemblages ne comprennent aucun fragment de kaolinitique et sont souvent datés par radiocarbone.

La céramique kaolinitique est ainsi absente des occupations roussillonnaises au moins jusqu'au début du VIIIe siècle, puis à partir de la fin du IXe siècle, ce qui semble se confirmer aux *Espassoles* de Thuir. Là, le deuxième faciès, intermédiaire, se caractérise par des céramiques communes à pâte micacée dont les surfaces ont subi un lissage soigné et c'est dans ces lots que les fragments de kaolinitique ont été retrouvés, toujours en petites proportions. À noter qu'à de rares occasions, kaolinitique et rouge poli sont associées dans les assemblages céramiques, ce qui nous incite à interroger un possible recoupement chronologique des faciès 2 et 3, entre les périodes de circulation des deux productions.

Ainsi, les assemblages mobiliers des *Espassoles*, sur les deux à trois siècles qu'ils couvrent, permettent de mettre en valeur le court moment où la céramique kaolinitique est diffusée en Roussillon et s'incorpore aux vaisselles locales en mutation.

CONCLUSION

Le croisement des données issues de la fouille de Thuir, des synthèses typo-chronologiques locales et régionales avec l'ensemble des sites de découverte de céramiques kaolinitiques en Roussillon semble ainsi indiquer une présence de cette production sur un temps court compris entre le début du VIIIe siècle et la fin du IXe siècle. Cette poterie constituerait ainsi un bon marqueur chronologique local de la transition entre les périodes wisigothique, sarrasine et carolingienne.

Si tel est le cas, nous observons un léger décalage entre cette chronologie de diffusion en Roussillon et celle régionale massive de la kaolinitique qui se situe pleinement dans les VIIe-VIIIe siècles. Pourquoi un produit bénéficiant d'une circulation importante durant une période donnée n'atteint les extrêmes limites de son aire de diffusion qu'après cet âge d'or, quand la production tend à perdre en intensité ? Sans pouvoir apporter plus d'éléments de réponse à ce stade de la recherche, il est possible d'interroger le lien entre sa diffusion jusqu'en Roussillon et l'arrivée des Francs

après la domination sarrasine dans le secteur. Un mouvement des forces au pouvoir a-t-il pu entraîner un déplacement plus marqué des produits de consommation ou la création de nouveaux réseaux économiques, au moins ponctuellement ? Suivant cette hypothèse qui reste à démontrer, il serait intéressant de vérifier si les poteries kaolinitiques du sud-est de la France n'ont pas pu circuler au-delà des Pyrénées, les Francs ayant continué leur conquête vers le sud au-delà des Pyrénées.

BIBLIOGRAPHIE

- Amouric, H., Démians d'Archimbaud, G., Picon, M., & Vallauri, L. (1995). Zones de production céramique et ateliers de potiers en Provence. In *Actes du 5ème Colloque sur la Céramique Médiévale, Rabat, 11-17 Novembre 1991* (p. 35-48). INSAP.
- Bonhoure, I. (1992). La production de poteries grises au XIIe s. À Saint-Victor-des-Oules (Gard). *Archéologie du Midi Médiéval*, (10). <https://doi.org/10.3406/amime.1992.1230>
- Carme, R., & Henry, Y. (2010). L'ensilage groupé et les campagnes du premier Moyen Âge dans le Toulousain : Quelques réflexions à l'aune de deux fouilles récentes (Loustalou à Préserville et Clos-Montplaisir à Vieille-Toulouse). *Archéologie du Midi Médiéval*, 28(1), 33-101. <https://doi.org/10.3406/amime.2010.1916>
- CATHMA. (1986). La céramique du Haut Moyen-Âge en France méridionale : Éléments comparatifs et essai d'interprétation. In *La ceramica medievale nel mediterraneo occidentale. Siena-Faenza, 8-12 ottobre 1984* (p. 27-50). All'Insegna del Giglio.
- CATHMA. (1993). Céramiques languedociennes du haut Moyen Âge (VIIe-XIe s.). Etudes micro-régionales et essai de synthèse. *Archéologie du Midi Médiéval*, 11, 111-228. <https://doi.org/10.3406/amime.1993.1246>
- CATHMA, Leenhardt, M., Pellecuer, C., Raynaud, C., & Schneider, L. (1997). Céramiques languedociennes du haut Moyen Âge (VIIe-XIe s.) : Essai de synthèse à partir des acquis récents. In *La Céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe congrès de l'AIECM2, Aix-en-Provence, 13-18 novembre 1995* (p. 103-110). Narration Editions.
- Claustre, F., Boudartchouk, J.-L., Lafaurie, J., Catafau, A., & Kotarba, J. (2025). L'occupation de la grotte de Montou à la fin de l'époque wisigothique (Corbère-les-Cabanes, Pyrénées-Orientales). *Des Gaulois aux Carolingiens dans le sud de la France, travaux d'archéologues et d'historiens, Archéopages Hors-série n°7, H.S. n°7*, 146-156.
- Cloarec, A., Maintenant, J., & Vaschalde, C. (2021). La céramique de l'atelier de potier des IXe-XIIe siècles à Saleilles (Pyrénées-Orientales). In P. Petridis, A. G. Yangaki, N. Liaros, & E.-E. Bia (Éds.), *12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics : Proceedings* (p. 103-110). National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research : Hellenic Republic, National and Kapodistrian University of Athens.

- Cloarec-Quillon, A. (2014). 4.1 Etude de la céramique médiévale et moderne. In N. Guinaudeau, *Site de l'Orangerie à Taxo-D'Aval, Argelès-sur-Mer (Pyrénées-Orientales)* (Vol. 4, p. 4-74). ACTER archéologie.
- Commandré, I. (2017). Etude du mobilier céramique médiéval et moderne. In I. Rémy, *Perpignan, 10 rue de l'Académie ou Maison de retraite du Saint-Sacrement* (p. 287-337). Inrap Méditerranée.
- Comps, J.-P. (2007). De Roussillon en Conflent, la lente mise en place du réseau routier de l'Antiquité à nos jours. In *Activités, échanges et peuplement entre Antiquité et Moyen Âge en Pyrénées-Orientales et Aude* (p. 21-42).
- Comps, J.-P. (2022). Chemins anciens dans la plaine du Roussillon. Du sud de la Tet au massif des Albères. *Archéo 66 - Bulletin de l'Association Archéologique des Pyrénées-Orientales*, (37), 124-140.
- Dominguez, C. (en cours). *Les Espassoles, projet de gendarmerie, Thuir (66). Habitat de la Préhistoire récente. Ensilage, artisanat et habitat du Haut Moyen Âge* [Rapport de fouille]. Inrap Midi-Méditerranée.
- Géraud, M. (2026). La céramique des périodes historiques des Espassoles à Thuir. In I. Rémy, *Les Espassoles, AI 381, Thuir (66). Occupation médiévale en marge de Thuir d'Aval, VIIe-XIe siècle*. Inrap Midi-Méditerranée.
- Goudineau, C. (1977). Note sur la céramique commune grise gallo-romaine de Vaison. *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 10, 153-169.
- Kotarba, J. (2025). Identifier le VIIIe siècle en Roussillon. Entre mutisme et difficulté de perception, quelques pistes pour mieux le caractériser. *Des Gaulois aux Carolingiens dans le sud de la France, travaux d'archéologues et d'historiens, Archéopages Hors-série n°7, H.S. n°7*, 57-68.
- Kotarba, J. (en cours). Étude du mobilier céramique médiéval des Espassoles à Thuir. In C. Dominguez, *Les Espassoles, projet de gendarmerie, Thuir (66). Habitat de la Préhistoire récente. Ensilage, artisanat et habitat du Haut Moyen Âge*. Inrap Midi-Méditerranée.
- Kotarba, J., Castellvi, G., & Mazière, F. (2007). *Carte archéologique de la Gaule, Les Pyrénées-Orientales (CAG66)*. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
- Kotarba, J., & Polloni, A. (avec Passarrius, O., & Toledo i Mur, A.). (2014). *Thuir, Les Espassoles, projet de la future gendarmerie. Une occupation médiévale étendue* (p. 75) [Rapport de diagnostic]. Inrap Méditerranée.
- Kotarba, J., Raux, S., Forest, V., & Ruas, M.-P. (2011). Ponteilla—Les Baguères 56. In *LGV66, liaison ferroviaire Perpignan-Le Perthus. Vol. 4—Ponteilla* (p. 46-81). Inrap Méditerranée.
- Meffre, J.-C., & Raynaud, C. (1993). KAOL - Céramique commune kaolinitique. *Dicocer*. <http://dicocer.cnrs.fr/category/view?code=KAOL>
- Mistretta Verfaillie, C. (2025). *Quartier ville basse d'Elné, suivi de réseaux 2021* [Rapport de diagnostic]. SAD 66.
- Orton, C., Tyers, P., & Vince, A. (1993). *Pottery in Archaeology*. Cambridge University Press.

- Passarrius, O. (2001). La céramique d'époque carolingienne en Roussillon : L'apport de la fouille du Camp del Rey (Baixas). *Archéologie du Midi Médiéval*, 19(1), 1-29. <https://doi.org/10.3406/amime.2001.963>
- Passarrius, O. (2008a). *Thuir-La Piétat. Aménagement du carrefour de la Route Départementale 85. Thuir, Pyrénées-Orientales* [Rapport de diagnostic]. SAD 66.
- Passarrius, O. (2008b). Typo-chronologie de la céramique en Roussillon de la fin du IXe siècle au milieu du XIVe siècle. In O. Passarrius, R. Donat, & A. Catafau, Vilarnau. *Un village du Moyen âge en Roussillon* (p. 389-423). Éditions Trabucaire.
- Passarrius, O. (2019). *Conteneur enterré de la place du Planiol, (Elne)* [Rapport final de fouille]. SAD 66.
- Passarrius, O. (avec Bénézet, J., Bordier, L., & Lambert, S.). (2024). *Thuir (P.-O.), Zac des Espassoles, tranche 2* [Rapport de diagnostic]. SAD 66.
- Raynaud, C. (2014). Les céramiques communes régionales. In I. Rébé, C. Raynaud, & P. Sénac, *Le premier Moyen Âge à Ruscino* (p. 237-240). Edition de l'Association pour le développement de l'archéologie en Languedoc-Roussillon.
- Raynaud, C., & Boucharlat, E. (2007). La poterie kaolinitique rhodanienne. *Gallia*, tome 64, 131-133. <https://doi.org/10.3406/galia.2007.3308>
- Rébé, I. (2014). Les contextes archéologiques du haut Moyen Age. Les silos, fosses et puits. In *Le premier Moyen Âge à Ruscino (Château-Roussillon, Perpignan, Pyrénées-Orientales). Entre Septimanie et Al-Andalus (VIIe-IXe s.). Hommages à Rémy Marichal* (p. 53-119). Edition de l'Association pour le développement de l'archéologie en Languedoc-Roussillon.
- Rébé, I., Raynaud, C., & Sénac, P. (2014). *Le premier Moyen Âge à Ruscino (Château-Roussillon, Perpignan, Pyrénées-Orientales). Entre Septimanie et Al-Andalus (VIIe - IXe s.). Hommages à Rémy Marichal*. Edition de l'Association pour le développement de l'archéologie en Languedoc-Roussillon.
- Rémy, I. (2026). *Les Espassoles, AI 381, Thuir (66). Occupation médiévale en marge de Thuir d'Avall, VIIe-XIe siècle [rapport de fouille]*. Inrap Midi-Méditerranée.
- Rémy, I., & Kotarba, J. (2016). *Thuir (66), ZAC des Espassoles—Tranche 1 du diagnostic de 2005* [Rapport de diagnostic]. Inrap Méditerranée.
- Riu-Barrera, E. (1999). *La cerámica del Mediterraneo noroccidental en los siglos VIII-IX. Cataluña, el País Valenciano y las Baleares entre el Imperio carolingio y al-Andalus*. 259-263.
- Thiriot, J. (1980a). Gard. —Saint-Victor-des-Oules. Mas de Nivard et Jasse Tombade. *Archéologie médiévale*, 10(1), 450-451.
- Thiriot, J. (1980b). *Les Fabriques de poteries médiévales en Uzège et dans le bas-Rhône. Première recherche sur les ateliers et les productions en cuisson réductrice* (Vols. 1-2) [Thèse de doctorat, Université de Provence - Aix-Marseille].
- Thiriot, J. (1982). Saint-Victor-des-Oules (Gard). Mas de Nivard et Jasse Tombade. *Archéologie médiévale*, 12, 382-382.
- Thiriot, J. (1983). Saint-Quentin-la-Poterie (Gard). *Archéologie médiévale*, 13, 344-345.

- Thiriot, J. (1986). La production de la céramique commune grise du haut Moyen Âge en Uzège et Bas-Rhône : État de la question. In *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale* (p. 235). All'insegna del giglio.
- Vallauri, L., Vichy, M., Broecker, R., & Salvaire, M.-C. (1980). Les productions de majoliques archaïques dans le Bas-Rhône et le Roussillon. In *La Céramique médiévale en Méditerranée occidentale, Xe-XVe siècles. Colloque international de Valbonne (11-14 septembre 1978)* (p. 413). CNRS Éditions.
- Vayssettes, J.-L., Ratz, A., Fiérobe, C., & Vayssettes, J.-L. (2008). *Terres vernissées : Saint-Quentin-la-Poterie XIV-XXe siècle : les hommes et l'argile. Exposition, Saint-Quentin-la-Poterie, 1er avril - 31 octobre 2008*. Lucie éditions.

INFLUENCIA Y ASIMILACIÓN DE TÉCNICAS FORÁNEAS EN LA CERÁMICA PLENO Y BAJOMEDIEVAL DE LA CIUDAD DE GUADALAJARA

Israel Jacobo Alcón García^{1, 2, 3}

1. INTRODUCCIÓN

Este artículo es un extracto de la tesis doctoral que tiene por título «La cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara» (Alcón, 2024), cuyo autor es quien suscribe estas palabras. Se puede afirmar que, por vez primera, se ha realizado una tipología de la cerámica perteneciente a los periodos pleno y bajomedieval en el ámbito geográfico de la ciudad de Guadalajara. Este estudio cerámico formal y tipológico se llevó a cabo a partir de una presentación alfanumérica, creando una tipología ordenada jerárquicamente, en forma de árbol, en la que se determinaron grandes agrupaciones cerámicas (formas cerámicas), donde simultáneamente se incluyeron agrupaciones menores (tipos cerámicos) e, incluso, otras más pequeñas (subtipos cerámicos). La metodología utilizada para la elaboración del análisis taxonómico fue la establecida por Retuerce (1998) en su trabajo de sistematización de la cerámica andalusí de la Meseta.

A lo largo de este artículo se presenta la influencia y asimilación de varias técnicas foráneas que a lo largo de los periodos pleno y bajomedieval se desarrollaron en la ciudad de Guadalajara. Asimismo, se describen las características generales y específicas que la cerámica presenta a lo largo de los siglos, mostrando algunos de los recipientes más representativos de cada una de las fases. Resulta imposible reflejar todos y cada uno de ellos; se hace inevitable, por tanto, sugerir al lector que consulte abiertamente la tesis doctoral para examinar en profundidad aquellos aspectos de este artículo que desee ampliar.

---

¹ Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha

² ijalcon@yahoo.es

³ ORCID 0000-0003-2839-1800

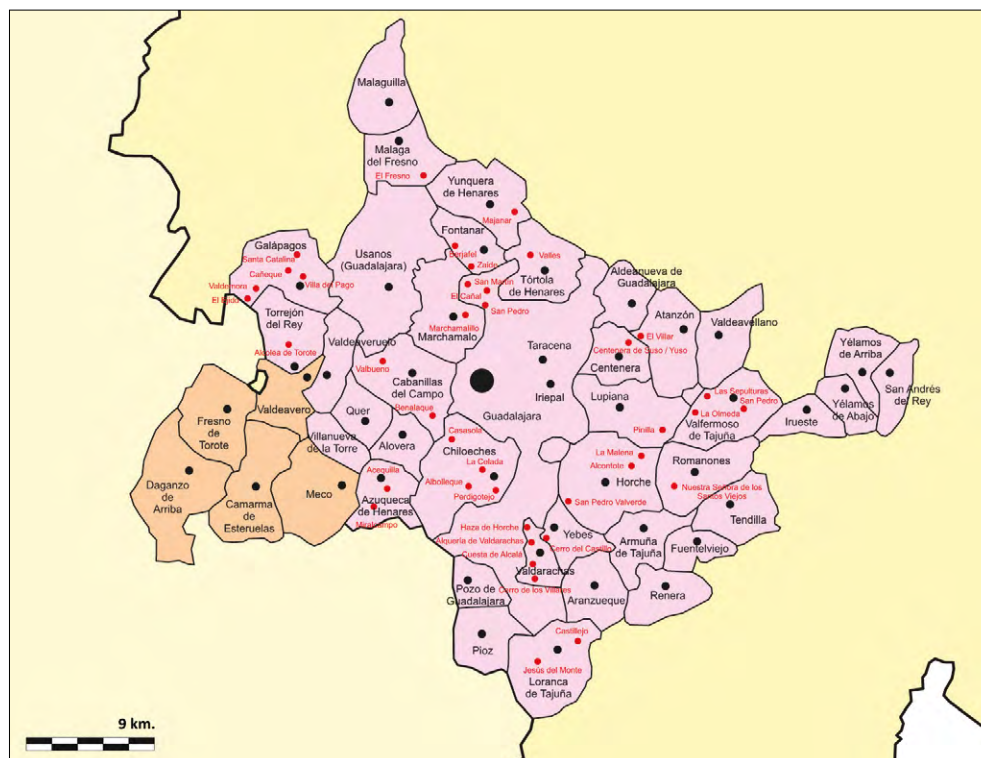
Fig. 1. Ortofotografía de la ciudad de Guadalajara en la actualidad (IGN, s.f.).

A partir del estudio taxonómico de la cerámica, se ha demostrado cómo esta expresa unas características generales a lo largo de los periodos pleno y bajomedieval. Se ha acreditado que la cerámica encontrada en los yacimientos arqueológicos del ámbito geográfico de la ciudad de Guadalajara responde a unas tradiciones regionales, comarcales y locales propias de este territorio. Sin embargo, se han comprobado ciertas particularidades que se manifiestan de manera muy concreta en el tiempo. Estas no se dan a lo largo de los periodos pleno y bajomedieval, sino que tienen su inicio en un momento temporal determinado y finalizan para dar lugar a otras. Estos rasgos se corresponden con el influjo de varias corrientes culturales o artesanales que, en función de cada momento histórico, provinieron de una o varias zonas geográficas de la península ibérica. Es en este punto donde se observa la influencia y asimilación de las técnicas foráneas que los obradores de Guadalajara absorbieron ante una creciente demanda de productos cerámicos. A partir de estos datos, se ha establecido una línea cronológica y cultural, dividida en un total de 5 etapas: a) desde el año 1085 hasta finales del siglo XII; b) siglo XIII; c) primera mitad del siglo XIV; d) desde mediados del siglo XIV hasta mediados del siglo XV; e) mediados del siglo XV en adelante.

2. MARCO GEOGRÁFICO Y ÁMBITO DE ESTUDIO

La ciudad de Guadalajara está ubicada en la margen izquierda del río Henares, uno de los afluentes del Jarama y, por lo tanto, en la cuenca alta del río Tajo. Se alza sobre un escarpado promontorio, escoltado por dos hondos barrancos, Alamín en el este y San Antonio por el oeste, que traen sus escasas aguas desde las altas fuentes del páramo que circunda a la ciudad por el sureste. Está situada sobre las escarpadas estribaciones de la paramera de la Alcarria en su caída hacia la Campiña del Henares (fig. 1). Esta situación geográfica la sitúa en un lugar privilegiado del paso natural entre la

submeseta castellana y el valle del Ebro, confirmando a Guadalajara una permanente importancia geoestratégica, que le ha conferido su multisecular peripecia histórica.

Aunque el título de la tesis doctoral se circunscribe a la propia ciudad de Guadalajara, el estudio preliminar de materiales cerámicos abarcó un territorio geográfico más amplio, encuadrado en el Alfoz de Guadalajara del año 1133 (fig. 2). Este corresponde actualmente con 47 términos municipales, 42 de los cuales están dentro de la provincia de Guadalajara y los 5 restantes, en la Comunidad de Madrid. A partir de un exhaustivo proceso de análisis, de todos estos términos municipales solamente el de Guadalajara fue determinante para llevar a cabo el estudio de los materiales cerámicos. De los 29 yacimientos arqueológicos consultados en el ámbito urbano de Guadalajara, 15 de ellos se utilizaron para la elaboración de las tablas tipológicas, debido a la gran cantidad, diversidad y calidad del material exhumado (fig. 3). Estos son los siguientes:

1. Alcázar.
2. Calle Hospital.
3. Calle Juan Bautista Topete n.º 8.
4. Calle Ingeniero Mariño n.º 29.
5. Plaza Mayor.
6. Plaza de Santo Domingo.
7. Iglesia de San Gil.
8. Iglesia concatedral de Santa María.
9. Calle Madrid c/v Calle Merced.
10. Túnel de Aguas Vivas.
11. Vertidos Alamín c/v Calle Madrid.
12. Eje Cultural.
13. Ermita de Nuestra Señora de La Antigua.
14. Calle Madrid.
15. Calle Ingeniero Mariño n.º 27.

3. INFLUENCIA Y ASIMILACIÓN DE TÉCNICAS FORÁNEAS

3.1. Estado de la cuestión

Si se obviara la tesis doctoral a partir de la cual se ha elaborado el presente artículo, son escasos los estudios arqueológicos que abordan el tema de la cerámica pleno y bajomedieval en el ámbito geográfico de Guadalajara. Por norma general, la investigación existente se ha centrado en formalismos meramente artísticos, relacionándose en todos los casos con el arte mudéjar. Esto ha supuesto que la cerámica decorada, especialmente la vidriada, al ser la más llamativa y la más rica en motivos decorativos, haya acaparado toda la atención de las investigaciones. Hasta el momento había una carencia evidente de estudios formales y tipológicos a partir de los cuales los nuevos hallazgos pudieran ser comparados; de igual modo, no existía una tabla cronológica o evolutiva de las formas y tipos cerámicos gracias a la cual se pudieran ubicar temporalmente; y eran prácticamente inexistentes los estudios sobre los lugares de producción, de los sistemas de elaboración, organización, venta y distribución de las piezas cerámicas (Cuadrado, 2016).

Por otro lado, se encuentra la cerámica conocida con el apelativo de común, que, de manera general, se ha obviado sistemáticamente. La cerámica común o no decorada se distingue del resto por presentar un carácter funcional o práctico, en el que prima su utilidad frente a la ostentación o vistosidad de la pieza en sí misma. Hasta la fecha, apenas se habían llevado a cabo estudios, y los pocos que existían eran muy superficiales o sencillamente se limitaban a hacer una relación gráfica de los materiales.

En las últimas décadas, gracias a las excavaciones arqueológicas enmarcadas dentro de la Arqueología de Gestión, el número de hallazgos cerámicos de cronología pleno y bajomedieval se ha incrementado exponencialmente en la ciudad de Guadalajara. Tradicionalmente, se ha considerado que la cerámica vidriada de Guadalajara era importada en consecuencia de un fructífero comercio con las producciones cerámicas del área levantina o turolense. Sin embargo, hoy en día comienza a considerarse la posibilidad de una producción local que hiciera frente a las dos anteriores. Esto, unido al hallazgo de varios hornos cerámicos con materiales del siglo XIV en el barrio de la Alcallería, hace que la posible producción local en época pleno y bajomedieval tome consistencia (Cuadrado, 2006, p. 402-404). En este sentido, Cuadrado (2008, p. 72) ha identificado cerámicas procedentes de los alfares de Guadalajara, encuadradas cronológicamente entre los siglos XIV y XVI, en localidades como Pioz y Molina de Aragón (Arenas y Martínez, 2004, p. 441), ambas situadas en la provincia de Guadalajara. En Pioz, la identificación estuvo avalada por un análisis de Difracción de Rayos X (DRX) realizado sobre dos piezas procedentes de la excavación del Alcázar de Guadalajara y del Castillo de Pioz, que tuvieron como resultado perfiles idénticos. Resulta significativo que las cerámicas bajomedievales elaboradas en los alfares de Guadalajara se exportaran a otros lugares. Esto indica que su producción alcanzó en este período un alto nivel técnico y estético, fundamentalmente por su hallazgo en Molina de Aragón, donde habría sido más lógico hallar única y exclusivamente cerámicas de los centros productores de gran pujanza como Teruel, Paterna o Manises (Valencia).

Además de los restos arqueológicos mencionados, existen numerosas referencias documentales acerca de los alfareros o alcalleres de la ciudad de Guadalajara.

García (2009, p. 480) comenta que «al igual que ha pasado con albañiles, obreros de la construcción, carpinteros y fontaneros, los alcalleres también van a mantener una fuerte endogamia entre varias familias y van a seguir residiendo en el barrio de la Alcallería hasta el siglo XVII, como lo venían haciendo desde la Edad Media». Por otro lado, cabe destacar el inventario de los bienes muebles del II duque del Infantado, Antonio de Mendoza, con fecha 26 de octubre de 1510, que se realizó a los pocos días de haber muerto, y que Layna (1942, II, p. 365-373) recuperó en el Archivo Histórico Nacional. En este inventario se enumeraron todos aquellos enseres que el duque poseía, entre los que destacan aquellos elementos cerámicos que denotan la importancia de los alfareros de Guadalajara y de la cerámica de esta ciudad, entre otras.

A partir del análisis taxonómico, del estudio tecnológico y de los resultados arqueométricos de la cerámica, se ha comprobado cómo esta expresa unas características generales a lo largo de los periodos pleno y bajomedieval. Estas peculiaridades conforman una tipología específica que responde a unas tradiciones regionales, comarcales y locales propias de este territorio. Estas son las siguientes:

- a. La utilización de barro ferruginosos muy ricos en mica moscovita. Una vez efectuado el proceso de cocción, estas arcillas dan como resultado pastas de tonalidades anaranjadas muy brillantes al reflejo de la luz, ya que el porcentaje de mica es muy elevado.
- b. Presencia de nódulos de calcita (caliches) como consecuencia de un mal tamizado de la mezcla arcillosa. Si el tamaño de partícula es excesivamente grueso, el óxido resultante de la descomposición de los carbonatos se concentra en nódulos mal repartidos en la pasta cerámica, y no puede combinarse químicamente de una forma completa, formando silicatos o combinaciones estables. En este caso, el óxido queda sin combinarse y, después de la cocción y a causa de su gran reactividad, tiende a formar hidróxido con la humedad del aire. Este hidróxido es muy reactivo con el dióxido de carbono del aire, lo que da lugar a la formación de nuevos carbonatos. Los compuestos resultantes en este proceso pueden llegar a ocupar un volumen considerablemente mayor que el inicial, en cuyo caso la presión que genera el aumento de volumen puede llegar a romper la masa del material, sobre todo en lugares próximos a la superficie. Como resultado, es la formación de característicos cráteres con nódulos blancos pulverulentos en su interior (Pastor, 1992, p. 31-33).
- c. Un perfecto control de todos y cada uno de los pasos que conlleva el proceso de elaboración de la cerámica: desde el momento inicial de la extracción del barro en la veta geológica hasta el proceso definitivo de cocción.
- d. Los anillos de solero están realizados mediante la técnica del esturgado o retorneado, que dejan frecuentemente el rastro de la evacuación del barro en forma de acabado rugoso u ondulante. En los elementos que engloban a la Forma A, se incide en gran medida en el proceso de esturgado, hasta el punto de dejar un milimétrico grosor entre el interior de la pieza y el exterior. Esto da como resultado unos anillos de solero muy marcados, generalmente profundos, que, además, reflejan una protuberancia cónica prominente en la parte central. Este proceso tecnológico se ve reflejado en el interior de la pieza, donde se observa una marcada abolladura que coincide con el punto de presión ejercido por la alaria (Alcón y Larriba, 2021).

- e. Los individuos cerámicos pertenecientes a la Forma A no suelen tener vedrío al exterior, donde con frecuencia se documenta el vedrío estannífero del interior rebasando el borde exterior de forma irregular.
- f. La cerámica vidriada está representada prácticamente en su mayoría por las decoraciones en verde esmeralda (óxido de cobre) y negro (óxido de manganeso) sobre cubierta estannífera (color blanco). Los motivos decorativos no siguen un patrón estandarizado o repetitivo, sino que suelen improvisar de manera aleatoria, conjugando elementos geométricos que, estos sí, suelen repetirse con cierta frecuencia: medias lunas, círculos, triángulos, formas estrelladas, líneas paralelas, caracolas, puntos, espigas, etc.
- g. Los vidriados utilizados en las cerámicas bajomedievales tienen composiciones fisicoquímicas de gran calidad, con porcentajes totalmente aceptables dentro de los estándares. El deterioro del vidriado que contiene como fundente principal el plomo puede deberse a la fijación de fósforo durante la fase de enterramiento de la pieza cerámica. Este elemento existe en proporción importante en el suelo, por lo que, con el paso del tiempo, va fijándose progresivamente en la superficie exterior del vidriado gracias a la afinidad química que presentan estos dos elementos (Pb-P), formando fosfato de plomo. El vidriado poco a poco va empobreciéndose en plomo y cubriéndose de una película de sales de fósforo, a la que se deben las irisaciones y brillos metálicos que aparecen en la cerámica vidriada.
- h. La cerámica no vidriada suele tener en la cara exterior del recipiente agrupaciones de ondulaciones o estrías, presentes en recipientes de la Forma C, de la Forma F, de la Forma G, de la Forma N y de la Forma V, principalmente. Estas se utilizan como sistema de acabado y se realizan cuando la pieza de barro aún está fresca sobre el torno. Se caracterizan por tener una forma redondeada, bien remarcada; se disponen paralelas entre sí y recorren todo el diámetro de la pieza.
- i. La cerámica no vidriada suele tener en la gran mayoría de los casos motivos decorativos realizados con ocre de composición ferruginosa, dando como resultado diferentes tonalidades de color que van desde el rojo intenso hasta el rojo muy oscuro. Esta variedad es el resultado de las diferentes fases en el proceso de horneado: oxidación y reducción. Los motivos decorativos, al igual que ocurre en la cerámica vidriada, no siguen un patrón estandarizado, sino que suelen improvisar de manera aleatoria, conjugando elementos geométricos que, estos sí, suelen repetirse con cierta frecuencia: fileteados simples o múltiples, líneas ondulantes, agrupaciones de líneas oblicuas, tectiformes, enrejados, medias lunas, triángulos, círculos, puntos, etc.

3.2. Evolución cronológica y cultural

El área territorial del valle del río Henares y, en especial, la ciudad de Guadalajara, recibieron la influencia cultural o artesanal desde varias zonas geográficas de la península ibérica: en primer lugar, desde el sur peninsular, a partir de las producciones tardoalmohades y, posteriormente, de forma muy puntual en el siglo xv, las nazaríes; en segundo lugar, desde el norte peninsular, a través del proceso repoblador; y, por último, desde los centros productores de la Corona de Aragón (Teruel y Valencia) gracias a un comercio incipiente. En este sentido, cabe realizar ciertos matices en lo que a los canales de influencia respecta: por un lado, estas vías hicieron llegar productos cerámicos desde el norte, desde el sur y desde

Levante, pero, en otro orden de cosas, esta influencia se tradujo principalmente en la copia de elementos formales, tipológicos y decorativos que se incorporaron en la producción cerámica y, progresivamente, evolucionaron hasta transformarlos en un producto con identidad propia.

La cerámica documentada en Guadalajara refleja una enorme influencia de las producciones tardoalmohades a lo largo de los periodos pleno y bajomedieval, principalmente en lo que a los aspectos formales y tipológicos se refiere. Mientras que, en el aspecto decorativo, esencialmente en la cerámica no vidriada, la influencia de las producciones del norte peninsular ejerció un gran peso desde el siglo XIII en adelante. Por otro lado, las producciones cerámicas de Paterna y Manises se evidencian desde el siglo XIV hasta el final de la Baja Edad Media. Y, en momentos puntuales del siglo XV, se registra un leve efecto de las producciones nazaríes del sur peninsular. No obstante, el número de recipientes que llegaron hasta el ámbito de estudio representa un porcentaje muy exiguo en comparación con la enorme influencia que supusieron.

Teniendo en cuenta los resultados obtenidos en la tesis doctoral, de los 243 individuos que se utilizaron para la elaboración del estudio taxonómico, se registraron un total de 5 recipientes cerámicos pertenecientes a la Forma I (Tipos I.1, I.2 e I.3), cuyo lugar de procedencia es el norte de la península ibérica, lo que supone tan solo el 2 % del total de la muestra. Procedentes de los obradores valencianos de Paterna y Manises se documentaron 16 elementos, que se encuadraron en la Forma A (Tipos A.16, A.17, A.18, A.39, A.40, A.41, A.42, A.43, A.44, A.45, A.46 y A.47), en la Forma C (Tipos C.19, C.20 y C.21) y en la Forma P (Tipo P.3), lo que indica el 7 % de la muestra. Finalmente, los 222 elementos cerámicos restantes pertenecen a la cerámica de Guadalajara, con un 91 % del total de la muestra.

Estos datos indican que la cerámica de Guadalajara, gracias a la amalgama de influencias que recibe desde principios del siglo XIII hasta finales del siglo XV, se adapta perfectamente a la sociedad pleno y bajomedieval en función de la demanda y de las necesidades de cada momento específico. Aunque se trata de una producción de ámbito local, comarcal o regional, logra adaptarse y frenar el expansionismo comercial de producciones coetáneas como bien pudiera ser la turolense. De hecho, apenas han sido documentados fragmentos o recipientes procedentes de los obradores de la ciudad de Teruel. Así pues, de los aproximadamente 15.000 fragmentos cerámicos revisados en las dependencias del Museo de Guadalajara para la redacción de la tesis doctoral, únicamente fue constatada la existencia de un individuo cerámico que podría adscribirse a los alfares turolenses. Se puede asegurar, por tanto, que las producciones cerámicas del valle del río Henares y, en especial la documentada en la ciudad de Guadalajara, frenaron a las de Teruel, ya que la sociedad pleno y bajomedieval no necesitaba adquirir productos de este centro alfarero al conseguirlos directamente en un área territorial más cercana.

En lo que a las producciones levantinas se refiere, concretamente a aquellas procedentes de Paterna y Manises (Valencia), se documentan con relativa asiduidad individuos cerámicos adscritos a estos centros productores en las intervenciones arqueológicas del ámbito urbano de Guadalajara. Esta cerámica, en contraposición con la turolense e, incluso, con la documentada en el valle del río Henares, tiene la peculiaridad de tener elementos decorativos realizados con la técnica del reflejo dorado o con el azul de cobalto. Ello le confirió un carácter especial, incluso áulico, por lo que era adquirida por una clase social muy específica que contaba

con un cierto poder económico. Esta es la causa por la que suele aparecer en lugares palaciegos y cortesanos, relacionados directamente con la corte. Esta utilizaba la adquisición de la cerámica levantina como elemento diferenciador ante las diversas estratificaciones existentes de la sociedad estamental. Se trataba, por tanto, de un elemento de clara distinción social.

Son los propios alfareros de Guadalajara los que toman conciencia de la enorme importancia que suponen estos productos foráneos y, con el objetivo de introducirlos en el mercado local, regional o comarcal, copian las formas, los tipos y sus decoraciones. Finalmente, los adaptan a la idiosincrasia de la cerámica de la ciudad de Guadalajara. Es una forma de competir con las producciones coetáneas de otros puntos geográficos y, al mismo tiempo, introducir al mercado nuevos productos que puedan satisfacer las necesidades de la población. En resumidas cuentas, los datos reflejan que los obradores de Guadalajara están en constante renovación artesanal.

A partir del estudio taxonómico, del análisis tecnológico y de los resultados obtenidos de las pruebas arqueométricas, se han comprobado ciertas particularidades en la cerámica que se manifiestan de manera muy concreta en el tiempo. Estas no se dan a lo largo de los periodos pleno y bajomedieval, sino que tienen su inicio en un momento temporal determinado y finalizan para dar lugar a otras. Estos rasgos corresponden al influjo de varias corrientes culturales o artesanales que, en función de cada momento histórico, provinieron de una o varias zonas geográficas de la península ibérica. A continuación, se establece una línea cronológica y cultural, dividida en un total de 5 etapas, que van desde la caída de la Marca Media hasta finales del siglo xv.

Desde el año 1085 hasta finales del siglo xii

Hay un gran vacío en lo que al registro de la cultura material se refiere desde la caída de la Marca Media en el año 1085 hasta que la documentación arqueológica muestra los primeros indicadores en el siglo xiii. Se trata de un periodo en el que la evidencia arqueológica muestra una ausencia de datos generalizada y, por tanto, también en lo que respecta al ámbito de la producción cerámica. No obstante, esta insuficiencia de datos habla por sí misma. Frente a una hipótesis continuista entre las producciones andalusíes y la plenomedieval, todo parece apuntar a que hubo una etapa de ruptura y cambio entre una y otra. El cambio paulatino de la sociedad andalusí a la sociedad medieval cristiana significó el comienzo de un proceso de ruptura de las estructuras políticas, sociales, económicas, etc. establecidas hasta el momento.

Esta etapa se caracteriza por una fase convulsa en lo que a los acontecimientos históricos se refiere. Las tropas almorávides desembarcaron en las costas de Algeciras en el año 1086. Alfonso VI fue derrotado por las tropas almorávides en la localidad de Uclés (Cuenca) en el año 1108, donde murió su hijo heredero al trono castellanoleonés; y, un año después, murió el propio Alfonso VI. Asimismo, la ciudad de Guadalajara fue sitiada en los años 1110, 1112 y 1113 por las tropas almorávides; incluso atacaron varias veces las poblaciones aledañas de la ciudad de Toledo. En este contexto, se hace muy difícil pensar en que las instituciones y las estructuras administrativas, políticas, sociales y económicas funcionarían correctamente. Por tanto, es muy posible que estos acontecimientos bélicos, de cambio y ruptura, afectaran considerablemente a la producción alfarera, entre otras.

Hay que tener en cuenta que el trabajo en el alfar está definido por un enorme engranaje en el que todas y cada una de las piezas deben funcionar correctamente, al unísono, sin que haya problemas de principio a fin. En el alfar no solo se necesita arcilla y combustible para la elaboración de las piezas cerámicas, sino que también es indispensable una variedad de óxidos concretos para confeccionar los diferentes vidriados. Estos no se encuentran en un área geográfica cercana, sino que, principalmente, el óxido de plomo podría ser adquirido en las minas del sur peninsular (minas de La Carolina y Linares, en Jaén; minas de Almadén, en Ciudad Real). En un momento de inestabilidad y de acontecimientos bélicos constantes, tuvo que ser prácticamente imposible adquirir estas materias primas desde el sur de la península ibérica y exportarlas hasta el valle del río Henares, entre otras zonas geográficas que también demandarían esta clase de productos.

Siglo XIII

Esta fase está definida por la influencia de dos corrientes artesanales o culturales que confluyen en el valle del río Henares. Por un lado, se observa un aporte procedente de la fase repobladora desde el norte peninsular; y, por otro, una importante contribución originaria del período africano, concretamente de la fase almohade. La cultura material cerámica se caracteriza por piezas que están realizadas por alfareros que han conocido y asimilado las nuevas producciones almohades y que se han desplazado, por motivos que hoy en día se desconocen, a territorios cristianos en un período cronológico no delimitado con exactitud, pero que podría situarse entre principios y mediados del siglo XIII. Fueron las nuevas estructuras feudales las que propiciaron el desarrollo de una nueva industria destinada a abastecer a una población expansionista, los colonizadores. Para ello, aprovecharon aquellos alfareros andalusíes que estaban desubicados, desorganizados y desplazados como consecuencia del expansionismo feudal y colonizador, para adaptar la vajilla que sabían hacer a la nueva cadena operatoria y al nuevo mercado. Es una etapa que está definida por estos alfareros andalusíes que saben cómo realizar unos elementos cerámicos de gran calidad y una demanda de mercado protagonizada por el sistema feudal que va implantándose progresivamente.

El repertorio cerámico está identificado por un porcentaje muy elevado de elementos no vidriados frente a aquellos que contienen algún tipo de vedrío. Los primeros suelen tener motivos decorativos influenciados por los recipientes del

Fig. 4. Jarra con decoración realizada con ocre de composición ferruginosa (Fotografía: Israel Jacobo Alcón García).

Fig. 5. Parte superior de cántaro con decoración realizada con ocre de composición ferruginosa (Fotografía: Israel Jacobo Alcón García).

Fig. 6. Plato con vedrío de óxido de plomo al interior y restos en el borde exterior de forma irregular (Fotografía: Israel Jacobo Alcón García).

norte peninsular, que están realizados con ocre de composición ferruginosa o de manganeso. Estos se manifiestan en las Formas A, B, C, F y J (figs. 4 y 5). Mientras que los elementos vidriados están representados prácticamente en su totalidad por recipientes de la Forma A, especialmente platos, en los que se tiende a vidriar con óxido de plomo y/u óxido de cobre la cara interior (fig. 6). En casos muy puntuales, se han registrado platos con vedrío monocromo en ambas superficies.

La influencia del norte peninsular en las cerámicas está determinada por la llegada de población cristiana del norte a lo largo del siglo XII, reclutada en Castilla, León y Galicia, entre otros lugares. Estos nuevos pobladores seguramente estuvieron atraídos por los bienes urbanos o rurales que esperaban que se pusieran en sus manos, a lo que se añadía la exención de cargas tributarias, tal y como se describe en los Fueros de Guadalajara del año 1133 de Alfonso VII o en el de Fernando III de 1219.

En lo que respecta al modesto resurgir de las cerámicas vidriadas, de nuevo la explicación se puede encontrar en los propios acontecimientos históricos. En esta etapa, la derrota de las tropas almohades en la batalla de las Navas de Tolosa en 1212 supuso el comienzo del declive de estos en la península ibérica. Tampoco hay que desmerecer el impulso que obtuvieron las conquistas castellanoleonesas a partir de este hecho histórico: entre 1212 y 1248 las huestes cristianas conquistaron las localidades de Úbeda y Baeza (Jaén), incluso las ciudades de Córdoba, Jaén y Sevilla. Es posible que esta coyuntura provocara una exigua reapertura de las rutas comerciales entre el norte y el sur de la península ibérica. Por tanto, aunque de forma tímida, es factible que comenzaran a fluir productos y materias primas entre unos y otros ámbitos geográficos que hasta el momento habían estado bloqueados por el propio devenir histórico. Esto se ve reflejado en la cultura material, concretamente en las cerámicas del ámbito de estudio. Aunque el porcentaje es mínimo, comienzan a documentarse recipientes de la Forma A que contienen cubiertas vidriadas realizadas con óxido de plomo y/u óxido de cobre.

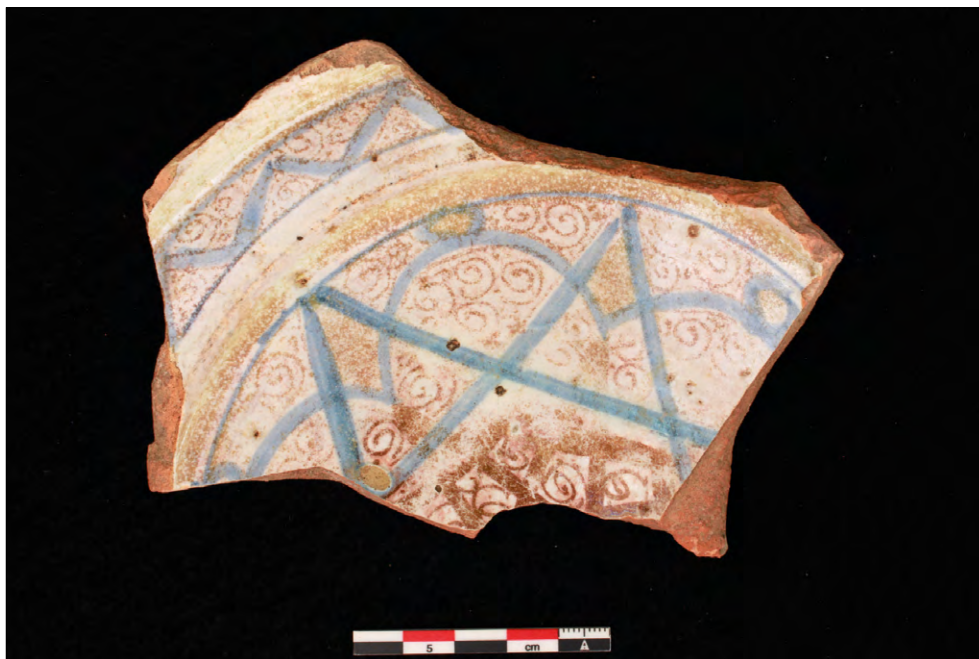

Fig. 7. Plato de reflejo dorado y azul de cobalto procedente de los obradores levantinos de Manises y/o Paterna, encuadrado cronológicamente en el Estilo Malagueño Primitivo del siglo XIV (1333 - 1350) (Fotografía: Israel Jacobo Alcón García).

Primera mitad del siglo XIV

La influencia en las cerámicas de la fase anterior, tanto en los rasgos formales como en los decorativos, es un fenómeno que también se ha documentado en la primera mitad del siglo XIV. Sin embargo, se observa un pequeño cambio en esta etapa: la influencia del norte peninsular remite, pero la cerámica continúa manifestando los mismos rasgos evolutivos que las producciones tardoalmohades. Por otro lado, comienza a observarse una incuestionable influencia procedente del levante peninsular, concretamente de los obradores valencianos de Paterna y Manises.

La cerámica en esta etapa experimenta un cambio sustancial. En lo que se refiere a las características formales y tipológicas, la influencia de los obradores valencianos es patente. Por un lado, se documentan recipientes originarios de estos obradores, como puede ser el caso del Tipo A.16 (fig. 7), entre otros; mientras que, por otro lado, la influencia se traduce en la copia formal y tipológica de los recipientes, como bien puede corresponder al Tipo C.8.

En lo que se refiere a los recipientes que contienen algún tipo de vedrío, el óxido de plomo (color amarillento o melado) utilizado en los platos como técnica de acabado típico de la fase anterior, comienza a ser suplantado por el vedrío estannífero (color blanco) en el interior y el óxido de cobre (color verde esmeralda) en el exterior de los platos. Esta peculiaridad ha sido documentada de la misma manera en piezas de la Forma C. Se observa, por tanto, el resurgir del óxido de estaño en las cerámicas y, además, este se conjuga con el óxido de cobre en un solo recipiente. Se invierten más materias primas en los elementos cerámicos de Guadalajara, lo que les confiere un mayor valor adquisitivo. Esas singularidades están indicando una reactivación de las rutas comerciales entre el valle del río Henares y aquellos puntos de la geografía peninsular donde adquieren los diferentes óxidos necesarios para realizar los acabados o decoraciones de las cerámicas. El producto final es un artículo más elaborado, en el que se utilizan materias primas que son importadas desde varias zonas geográficas de la península ibérica y en el que se necesitan dos cocciones para elaborar un producto de calidad de cara a una puesta en venta aceptable.

A colación de estas características, íntimamente relacionadas unas y otras, no se puede obviar el devenir histórico de los acontecimientos. Esta fase se caracteriza por el gran desarrollo que alcanzó la nobleza como recompensa a la ayuda que prestaba ocasionalmente a la realeza. Muchas familias, hasta entonces simples hidalgos o caballeros, se vieron fuertemente premiadas con títulos nobiliarios. Los Mendoza fueron una de tantas familias hidalgas que se ganaron el beneplácito del nuevo rey durante la denominada Primera Guerra Civil castellana (1366-1369). Desde entonces y hasta su traslado definitivo a la corte en el siglo XVII, se comportaron como señores de la ciudad y, desde ella, dirigieron sus estados y a veces influyeron de forma determinante en los destinos de Castilla. Por tanto, a partir del establecimiento de estas familias ilustres en Guadalajara desde el siglo XIV en adelante, la ciudad experimentó un florecimiento exponencial en todos los sentidos: administrativo, político, económico, social, comercial, productivo, etc. Asimismo, esta pujante clase social necesitó poseer productos a partir de los cuales distinguirse del resto de las clases sociales de la pirámide poblacional. Es en este punto donde entran a formar parte del entramado estamental los productos cerámicos, constituyéndose progresivamente como elementos de distinción social.

Fig. 8. Plato con decoración en verde esmeralda y negro sobre cubierta de color blanco (Fotografía: Israel Jacobo Alcón García).

Desde mediados del siglo XIV hasta mediados del siglo XV

Esta etapa se define por un gran impulso expansionista en lo que a la producción alfarera se refiere, y por la influencia de una corriente artesanal o cultural muy pujante desde la Corona de Aragón; y otra, casi inapreciable, que manifiesta rasgos evolutivos procedente de las producciones nazaríes del sur peninsular. Se continúan importando materiales cerámicos desde los obradores valencianos de Paterna y Manises y, al mismo tiempo, estos se copian en Guadalajara. Esto, por un lado, ayudó a asentar los rasgos que conformaron la tipología cerámica específica de este territorio y, por otro, la incorporación al repertorio cerámico de nuevas formas. Se puede decir que los rasgos que definen a la etapa anterior (primera mitad del siglo XIV) se asientan en esta fase y se afianzan completamente.

Estas características se ven reflejadas en la cultura material, e, indudablemente, la cerámica no va a quedarse ajena a ello. En recipientes de las Formas A y C se evidencia la incorporación de nuevas tipologías al repertorio cerámico de Guadalajara, de manera que los obradores comienzan a copiar recipientes originarios del levante y sur peninsular. Progresivamente, y como consecuencia de la presión ejercida por la demanda local, regional o comarcal, van adaptando ese producto hasta que se transforma en un elemento de carácter propio y autóctono. Este proceso también se ha documentado en los motivos decorativos representados en los recipientes de la Forma A.

Hay un aumento exponencial en la demanda de productos cerámicos, especialmente en aquellos que se corresponden con las Formas A, C, F, G, I y J, lo que se ve reflejado en la cantidad de recipientes documentados en los yacimientos arqueológicos de

Fig. 9. Escudilla con decoración en verde esmeralda y negro sobre cubierta de color blanco (Fotografía: Israel Jacobo Alcón García).

cronología bajomedieval. Principalmente, son los platos y escudillas (Forma A) los elementos más abundantes (figs. 8 y 9). Este aumento de la demanda exige una clara respuesta por parte de los obradores que, igualmente, se manifiesta en las cerámicas: se tiende a simplificar el recipiente a partir de formas sencillas y rápidas de hacer, mientras que las decoraciones muestran trazos ágiles y sin demasiado detenimiento. Todo esto induce a pensar en un trabajo completamente estandarizado, en el que cada sector tiene definida e interiorizada su función en el proceso productivo, desde la obtención de la arcilla hasta el momento de la cocción y puesta en venta del producto. Es muy posible que los obradores del siglo XIII, e incluso de principios del siglo XIV, tuvieran que transformarse considerablemente para responder convenientemente y adaptarse a la fuerte demanda que se produjo a partir de mediados del siglo XIV.

En esta fase, las diferentes familias ilustres que fueron estableciéndose en la ciudad de Guadalajara desde principios del siglo XIV están totalmente acomodadas e integradas en el engranaje político, social, económico y administrativo castellano. Desde la perspectiva de la demanda, el impulso fundamental se halla en la utilización de la producción cerámica como parte del constante trabajo de distinción que se realizaba en la cúspide de la nueva sociedad feudal emergente. Esto explica la idiosincrasia de este periodo: no sólo se produjo una fuerte demanda de la vajilla de Guadalajara, sino que hubo una modesta acogida de productos de azul de cobalto y de reflejo dorado procedentes del ámbito levantino (Paterna y Manises).

Asimismo, se observa una exigua pero no menos importante influencia de las producciones nazaríes en la cerámica de Guadalajara. En las piezas en las que se distingue con mayor claridad es en aquellas de la Forma A, como bien pueden ser los Tipos A.30, A.32 o A.33. No existe, hasta el momento, una razón de peso para justificar este canal de influencia. No obstante, la cultura material, en este caso la cerámica, es un claro indicador de una humilde influencia nazarí ejercida sobre las producciones de la ciudad de Guadalajara.

Fig. 10. Plato con decoración de penachos de hojas o palmitos en óxido de cobre y óxido de manganeso sobre cubierta estannífera (Fotografía: Israel Jacobo Alcón García).

Segunda mitad del siglo xv

El canal de influencia levantino de la fase anterior continúa documentándose, pero los rasgos evolutivos originarios de las producciones tardoalmohades que se habían registrado en las anteriores etapas comienzan a remitir. Es en esta etapa cuando la idiosincrasia del periodo bajomedieval, en definitiva, de la sociedad feudal, se establece y toma un mayor peso sobre la cultura material.

En lo que respecta a la cerámica, esta evoluciona continuamente mostrando la simplicidad en las formas. Así pues, el anillo de solero característico de las fases anteriores y heredero de las producciones tardoalmohades, comienza a ser sustituido por una base de forma cóncava, e, incluso, en ocasiones, totalmente plana. Por otro lado, aparece una nueva tipología de recipiente en la Forma A: el Tipo A.36 (fig. 10). Este se define por un recipiente de clara influencia levantina que contiene una decoración de penachos de hojas o palmitos en óxido de cobre y óxido de manganeso sobre cubierta estannífera. Así pues, desde finales del siglo xv en adelante, incluso a lo largo de la Edad Moderna, se generalizan estos temas de tipo fitomorfo. Se repiten hasta la saciedad en este y otro tipo de recipientes, como por ejemplo en las fuentes (Tipo A.24).

4. CONCLUSIONES

En este trabajo se ha acreditado que la cerámica encontrada en los yacimientos arqueológicos del ámbito geográfico de la ciudad de Guadalajara responde a unas tradiciones regionales, comarcales y locales propias de este territorio. Por un lado, se han expuesto las características generales que presenta la cerámica a lo largo de los periodos pleno y bajomedieval; y, por otro, se han comprobado ciertos rasgos que se manifiestan de manera muy concreta en el tiempo, estableciendo un total de 5 etapas cronológicas. Éstas tienen su inicio en un momento temporal determinado y finalizan para dar lugar a otras. Estos rasgos se corresponden con el influjo

de varias corrientes culturales o artesanales que, en función de cada momento histórico, provinieron de una o varias zonas geográficas de la península ibérica: en primer lugar, desde el sur peninsular, a partir de las producciones tardoalmohades y, posteriormente, de forma muy puntual, las nazaríes; en segundo lugar, desde el norte peninsular, a través del proceso repoblador; y, por último, desde los centros productores de la Corona de Aragón (Teruel y Valencia) gracias a un comercio incipiente. A partir de estas vías llegaron productos cerámicos desde el norte, desde el sur y desde Levante; sin embargo, esta influencia se tradujo esencialmente en la copia de elementos formales, tipológicos y decorativos que se incorporaron en la producción cerámica y, progresivamente, evolucionaron hasta transformarlos en un producto con identidad propia.

Se ha rebatido, por tanto, la idea de la cerámica con decoración en verde y negro sobre cubierta estannífera, encontrada en los yacimientos arqueológicos de cronología pleno y bajomedieval del ámbito de estudio, como originaria de los centros productores de la Corona de Aragón, como bien pudiera ser Teruel o Valencia. Se ha comprobado satisfactoriamente que, a excepción de un porcentaje muy pequeño de recipientes que proceden de obradores del norte peninsular o de la Corona de Aragón, Guadalajara cuenta con un amplio conjunto cerámico producido, al menos, en el valle del río Henares.

5. BIBLIOGRAFÍA

- Alcón García, I. J. (2024). *La cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara*. Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid. Docta Complutense. <https://hdl.handle.net/20.500.14352/107671>
- Alcón García, I. J. y Larriba Cabezero, L. A. (2021). El proceso tecnológico cerámico de los materiales de época andalusí de la Plaza Mayor de Guadalajara. *Boletín de la Asociación de Amigos del Museo de Guadalajara*, 12, 167-207.
- Arenas Esteban, J. A. y Martínez Naranjo, J. P. (2004). El Prao de los Judíos, Molina de Aragón (Guadalajara). *Investigaciones arqueológicas en Castilla-La Mancha* (1996-2002), 437-447.
- Cortés Campoamor, S. (1985). El problema de los límites de la Comunidad de la Villa y Tierra de Guadalajara. Notas en torno a la toponimia del Fuero de Alfonso VII. *Wad-al-Hayara*, 12, 81-85.
- Cuadrado Prieto, M. Á. (2016). Cerámicas medievales con decoración figurada del Museo de Guadalajara (siglos x-xv): alfares del centro peninsular, loza mudéjar decorada de Guadalajara e importaciones. *Boletín de la Asociación de Amigos del Museo de Guadalajara*, 7, 9-84.
- Cuadrado Prieto, M. Á. (2008). Excavaciones en la Calle Madrid: Los hornos del alfar de Cacharrerías y la producción cerámica en la ciudad de Guadalajara. *Actas del XI Encuentro de Historiadores del Valle del Henares*, Guadalajara, 27-30 noviembre 2008. En: Excelentísima Diputación Provincial de Guadalajara / IEECC / CEES (ed.), 63-81.
- Cuadrado Prieto, M. Á. (2006). Los hornos cerámicos de la Calle Madrid: el alfar de Cacharrerías o Barrio de la Alcillería (Guadalajara). *Segundo Simposio*

de Arqueología de Guadalajara. Molina de Aragón, 20-22 abril 2006. En: E. García-Sotos, M. Á. García y J. P. Martínez (ed.), 401-413.

García Porras, A. (2009a): Maestros de obras, alarifes, fontaneros y alcalleres mudéjares de Guadalajara al servicio de los Mendoza. *XI Simposio Internacional de Mudéjarismo*. Teruel, 18-20 septiembre 2008. En: Centro de Estudios Mudéjares (ed.), 465-482.

Instituto Geográfico Nacional (s. f.). Disponible en: <https://www.ign.es/iberpix/visor/>

Instituto Geográfico Nacional (s. f.). Disponible en: <https://signa.ign.es/signa/>

Layna Serrano, F. (1942). *Historia de Guadalajara y sus Mendoza en los siglos XV y XVI*. Aldus.

Pastor Moreno, A. (1992). La cocción de los materiales cerámicos. *Tecnología de la cocción cerámica desde la Antigüedad a nuestros días*. Agost (Alicante), 4-6 octubre 1990. En: Asociación de Ceramología (ed.), 19-38.

Retuerce Velasco, M. (1998). *La cerámica andalusí de la Meseta*. Madrid: Editorial Cran.

VISIBLE AND INVISIBLE TRACES OF TRADE: AN ANALYSIS OF SOCIO-ECONOMIC DYNAMICS IN THE LATE MIDDLE AGES AT CENCELLE (TARQUINIA, VT)

Flora Miele ^{1, 2, 3, 4}

INTRODUCTION

The movement and circulation of goods do not merely generate individual knowledge or memories; they leave traces that, sometimes visible and evident, other times more subtle and invisible, are imprinted on the landscapes traversed and the societies involved (Simbula, 2009). Mobility, both material and immaterial, thus constitutes a central element for understanding the medieval world, as the movement of people, goods, and knowledge reshapes spaces, social practices, and forms of interaction between communities. The circulation of people, objects, and knowledge represents a key field of historical and archaeological research, offering crucial insights into the relationships between production, consumption, and trade in the late Middle Ages. Mobility emerges not merely as an economic phenomenon but as an interpretative framework for understanding social relations, hierarchies, and community strategies (Molinari, 2010). This period is marked by a profound transformation in material culture, with a growing visibility of objects in documentary sources and an increased complexity of manufacturing, particularly in ceramic production. The progressive diffusion of glazed wares from the twelfth century onward reflects broader changes in exchange systems, including wider regional and international circulation (Molinari & Orecchioni, 2017; Orecchioni, 2025; Rao & Zoni, 2025, pp. 13-15). Recent scholarship has questioned the interpretation of glazed ceramics as luxury or status markers, emphasizing instead their role as commodities within interconnected exchange networks (Molinari, 2003). This perspective underscores

---

¹ ORCID: 0000-0001-5926-0243

² PhD Researcher

³ Post-Classical Archaeology

⁴ Sapienza, University of Rome, Department of Antiquities.

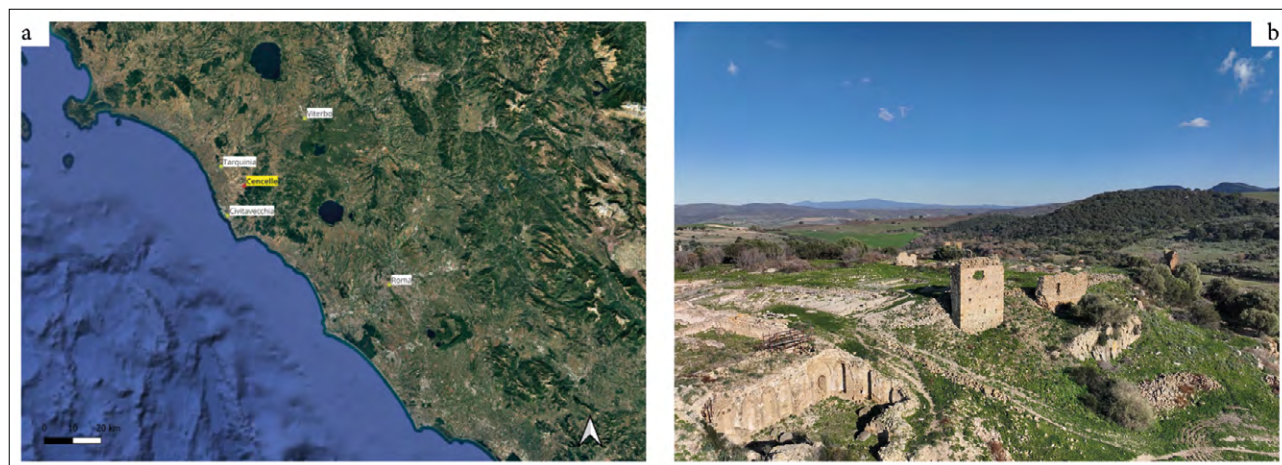

Fig. 1: The medieval town of Cencelle (Tarquinia, VT). a: location; b: the archaeological area seen from the south (drone photograph and processing by F. Moschetto).

the need to integrate material and written sources to investigate late medieval commercial systems beyond rigid distinctions between local and long-distance trade (Giannichedda, 2006; Fara, 2022; Basso & Gelichi, 2025; Rao & Zoni, 2025). Territorial and political transformations between the thirteenth and fifteenth centuries, characterized by multiple boundaries, urban centers, and interconnected commercial circuits, facilitated the circulation of goods of diverse origins and the construction of complex trade networks, within which even medium—small centers could play a significant role (Mainoni & Barile, 2018). It is within this complex framework that the present case study is situated. The analysis of ceramic materials recovered at Cencelle (Tarquinia, VT) (Fig. 1), datable between the twelfth and sixteenth centuries, reveals the coexistence of local productions and imported artifacts, raising questions about market dynamics and trade relations both within and beyond the city (Ermini Pani, Somma, & Stasolla, 2014; Stasolla, 2012). This study builds on previous research on the site and surrounding territory (Stasolla, 2009; Barone, 2014), aiming to update and reconsider, in light of new data and an integrated reading of material and historical sources, Cencelle's position within a network of exchanges connecting the inland of northern Lazio to the Tyrrhenian coast, an area characterized by intense commercial flows in the late Middle Ages. The study focuses on imported ceramics within their wider material, historical, and geopolitical context, interpreting their presence as evidence of access to supply networks rather than social prestige, and contributing to broader reflections on consumption patterns between the twelfth and sixteenth centuries (Molinari, 2003). Cencelle, a papal foundation established by Leo IV in 854 CE and inhabited at least until the eighteenth century, provides the opportunity to observe these dynamics between the twelfth and sixteenth centuries through the study of material culture, with a particular focus on imported ceramics. The presence of a ceramic production facility active from the first half of the thirteenth century to the mid-fifteenth century (Antonelli, 2014), alongside the circulation of non-local wares, allows for a reflection on the economic strategies of the local community and on Cencelle's role in regional and Mediterranean exchange networks. This makes it possible to evaluate the spatial and temporal distribution of local (Brancazi, 2021; Previti, 2026) and imported artifacts within the complex urban structure (Miele, 2025a). The aim is to identify and discuss the visible and invisible features of trade, assessing the site's role within regional and interregional networks, and contributing to the debate on transformations in medieval economic systems in central Italy. In this perspective, the study considers, on the one hand, immediately

recognizable material evidence such as ceramic artifacts, and, on the other, less tangible, difficult-to-measure factors, showing that medieval trade transported not only objects but also influenced mentalities, behaviors, and social structures.

CONTEXT

Cencelle is located on a naturally defensible hill near the Mignone River and the Melledra stream, a site favored by Pope Leo IV to ensure immediate access to essential resources such as water and construction materials (Ermini Pani, 2014, p. 3). The settlement was connected to a complex infrastructure system, with two main axes, the Via Aurelia along the coast and the Via Cornelia inland (Corsi, 2025), complemented by secondary routes linking smaller settlements and the port of *Centumcellae* (Civitavecchia) (Vallelonga, 2012; Citter, Nardi Combescure & Stasolla, 2018; Vacatello, 2023). In the Middle Ages, maritime routes along the Ligurian, Tyrrhenian, and insular coasts, including small natural landing sites, expanded trade networks connecting Liguria, Sicily, Sardinia, and Corsica. Within this system, the coast of present-day Lazio held a central position throughout the late Middle Ages, both geographically and, above all, economically (Palermo, 2009). Proceeding from south to north, the Lazio coastal strip (Fig. 2) featured several landing points, including Astura with its castle and the ports of Anzio, Nettuno, and Terracina, often affected by silting and therefore mainly used as shelters for small vessels. The core of the regional port system, however, was represented by the Tiber River, navigable from the mouth at Ostia to Rome and beyond, at least as far as Orte, and by the landings of Ostia, Porto, and Fiumicino, which ensured the initial storage of goods (Palermo, 1979). Further north were the ports of Corneto (modern Tarquinia), Montalto, Bagni di Sant'Agostino, and other minor landings, often at the mouths of the Arrone, Fiora, Marta, and Mignone rivers (Nardi Combescure, 2002; Citter & Annoscia, 2021; Vacatello & Contu, 2021).

Fig. 2: View of the Lazio coastal strip captured from Google Earth, showing the main ports and landing sites active in the medieval period (processed by F. Moschetto)

Civitavecchia played a particularly significant role, as its harbour characteristics attracted major investments, establishing it as the principal commercial and military Tyrrhenian port of the Papal State. Along the *Patrimonium Sancti Petri* coast, numerous secondary landing points were also present, such as Santa Marinella, Santa Severa, Cere, and Palo, protected by castles and primarily used for the shipment of grain from the inland (Nardi Combescure, 2020). A detailed description of this coastal strip is provided by medieval and early modern portolan charts and nautical maps, which constitute primary sources for reconstructing coastal shipping routes and geographic references for navigation (Nardi Combescure, 2018). Although archaeological evidence for the medieval ports of this coastal stretch is limited, integrating documentary, cartographic, and archaeological data allows a more precise reconstruction of the port system in northern Lazio and the geo-economic context relevant to Cencelle. Within this framework, the port of Corneto emerges as a particularly important hub already by the late thirteenth century, integrated into north-south maritime routes and characterised by a welcoming policy that included fiscal incentives, especially for Genoese and Ligurian merchants. The absence of a major urban centre such as Rome fostered lively commercial activity here, supported by multiple sea access points. Corneto thus became part of a trade system covering the entire Ligurian-Tyrrhenian basin, fuelled by extensive supply and redistribution markets and the strong interconnection between regional economies. Within this network circulated not only local products but also goods from other Mediterranean basins, redistributed through major ports such as Genoa, Pisa, Naples, and Palermo (Palermo, 2009, p. 100; Palermo, 2019). Documentary sources indicate that one of the main attractions for merchants from northern Italy was grain, produced in abundance in the inland territories of Lazio (Palermo, 1990; Abulafia, 2009). In this context, Cencelle, surrounded by fertile agricultural land and extensive pastures, represented a key economic resource and a functional node for the operations of the Corneto port (Jamme, 2005, p. 355). Thirteenth- and fourteenth-century documents attest to the economic importance of these resources, frequently bought, sold, or leased, as well as the existence of maritime and coastal rights linked to the city, which contributed to making its territory highly contested among Viterbo, Corneto, and Rome (Jamme, 2005, pp. 356, 373). Between the thirteenth and fourteenth centuries, during a phase of intense economic dynamism, Cencelle was involved in complex political and territorial events, marked by repeated attempts at control by civic and feudal powers, including the Di Vico family, engaged in expansionist policies aimed at dominating sea access points and agricultural resources (Jamme, 2005, p. 395; Nardi Combescure, 2020, pp. 71-72). The centrality of cereal production is further confirmed by the documented presence of millers in the city assembly and by archaeological evidence of milling structures and hydraulic works, attested between the thirteenth and fourteenth centuries both inside and outside the city walls (Vallelonga, 2006, p. 182; Annoscia, 2017). Cencelle thus emerges as an integral part of a dynamic scenario characterised by the circulation of goods and people between the coast and the inland. Its connection to the port of Corneto remained central until the mid-fifteenth century, when the decline of the latter and the progressive strengthening of other ports, such as Ancona and especially Civitavecchia, prompted a redefinition of regional trade routes (Palermo, 2009, p. 125). This was further influenced by the discovery of the Tolfa alum mines (Dallai, Bianchi & Stasolla, 2020) and the reorientation of the Roman grain market towards the Marche region, which shifted the main economic and distribution flows. In this new arrangement, the circulation of goods, including

ceramic products, became increasingly linked to the production and exchange networks of inland Lazio, within which Cencelle continued to play a significant, though diminished, role compared to previous centuries (Barone, 2015).

MATERIALS AND METHODS

In order to investigate the role of Cencelle within the exchange networks active between the Late Middle Ages and the early modern period, and to evaluate the mechanisms of access to supply circuits, this study adopted an integrated methodological approach. This combined qualitative and quantitative analyses of ceramic materials, with a specific focus on imported wares, the contextualization of archaeological data through systematic review of published literature, and the use of archaeometric analyses, complemented by experimental archaeology and traceological analysis. This suite of tools allowed the interpretation of ceramics not only as material products but also as indicators of economic dynamics and circulation processes. The ceramic materials analysed originate from all sectors of the site where excavation activities have either been completed or are still ongoing, encompassing all finds recovered up to the 2022 excavation campaign. The investigated areas provide a detailed picture of the main urban functions, including residential, residential-craft, public, religious, and funerary contexts, enabling a comprehensive reading of production, circulation, and consumption dynamics within the city (Fig. 3). Within this methodological framework, the results of analyses conducted in previous studies on ceramic materials recovered from the production complex at Cencelle, including those from the municipal kiln, provide a crucial reference for the interpretation of local artifacts. These studies subjected the artifacts to archaeometric analyses, attributing them to pastes based on a clay matrix identifiable as locally sourced (Antonelli, 2007; Antonelli, Agostini & Pallotta, 2025). Attribution, grounded on both find context and the technological characteristics of the artifacts, was further corroborated by more recent mineralogical-petrographic analyses, which revealed a close correspondence between the compositional features of the clays classified as local and those observed in samples taken from kiln structures and potential clay procurement areas surrounding Cencelle (Cirelli, 2002; Testolini, Thompson & Lemorini, 2023). The precise definition of local productions, as outlined in the literature and supported by available archaeometric data, constituted an essential preliminary step for the identification of artifacts not attributable to production traditions of the Lazio area, defined according

Fig. 3: Excavation areas at Cencelle investigated up to the 2022 field season (processed by F. Vacatello)

to current administrative boundaries. The integration of archaeometric data with morpho-typological observations and stylistic analyses enabled a more accurate distinction of ceramics attributable to external production contexts, confirming their specific technological and compositional traits. This distinction allowed the isolation of the materials investigated in the present study and laid the foundation for the subsequent analysis of circulation dynamics and exchange networks involving the site during the period under consideration.

IMPORTED CERAMICS AND COMMERCIAL NETWORKS AT CENCELLE

The imported ceramics recovered within the *Civitas* present a complex and diversified picture, largely spanning the 13th to 15th centuries, although there are also attestations from the second half of the 12th century and later examples dating to the 16th-17th centuries, albeit in limited quantities. The investigated sectors provide a representative overview of the city's functional areas, including residential, residential-craft, public-religious, and funerary contexts. Imported ceramic materials account for approximately 2% of the city's overall ceramic assemblage. Based on mineralogical-petrographic analyses, these artifacts have been grouped into several compositional clusters, defined with reference to contemporary regional geological maps (Fig. 4). These paste groups are associated with production areas in northern Campania and southern Lazio, the Siena-Arezzo region, Spain, Orvieto, and Liguria. These production areas mainly produced table wares, including coated, slip-covered, glazed, or tin-glazed ceramics; however, less common finds include unglazed transport vessels, represented by a few amphorae (Marchetti & Stasolla, 1996; Cirelli, 2017, p. 109, nn. 3-5), and red-painted ceramics. Within the city walls, there is a clear predominance of Tuscan and Campanian products, followed by Ligurian, Iberian, and Orvietan wares (Fig. 5a). Stratigraphically, the earliest imported ceramics derive from Areas I, II, III, IV, X, XI, and XII, corresponding to residential and residential-craft contexts, with a chronological range from the late 12th century to the mid-13th century and into the first quarter of the 15th century (Stasolla, 2012; Moschetto, 2020; Melega et al., 2025). Ceramics from Areas VI and VII, associated with religious-funerary contexts, and Area XIII, interpreted as a stable complex (Brancazi, Cymerman Abad & Miele, 2025), show a slightly later chronology, primarily dating to the late 13th century through the first half of the 15th century, as evidenced by the abundant presence of the so-called *Green Family* (Brancazi, 2021, p. 53) and the occasional but consistent appearance of cobalt-decorated wares. Materials from Area IX, interpreted as a set of residential and partially funerary spaces, date to a more restricted period between the late 13th and mid-14th century. This internal

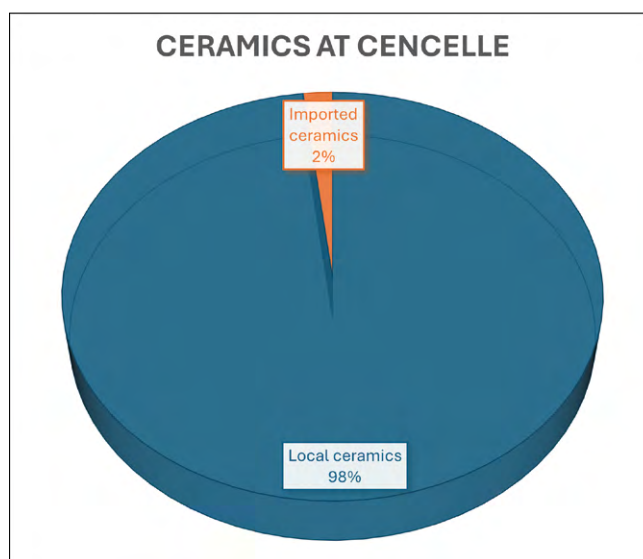

Fig. 4: Percentages of locally produced and imported ceramics found at Cencelle

heterogeneity appears linked to the differing functional nature of the sectors and the various durations of urban occupation (Stasolla, 2018) (Fig. 5b). Significantly, in residential and residential-craft districts, at least one ceramic specimen from each of the main production areas identified, Liguria, Campania-Lazio, Tuscany, Spain, and Orvieto, is present. The assemblage is predominantly composed of table wares, while transport containers, mostly unglazed or red-painted, are less represented. These artifacts attest to both direct and mediated connections with multiple production centers across the Italian peninsula and the broader Mediterranean. The predominance of open forms over closed ones may relate to the use of containers made from other materials or the widespread presence of locally produced closed forms, as highlighted by previous studies (Brancazi, 2021). During the communal phase (12th-13th centuries), a period of particular structural and material significance, there is a notable spread of bowls, plates, and mugs, which may indicate increased individual use of tableware by diners (Antonelli, 2014). The earliest examples of

ceramics diverging from local traditions date to the second half of the 12th century and the early 13th century. The repertoire includes monochrome green and clear-glazed wares, spiral ware, and glazed ceramics painted in brown, red, and green copper oxide (RMR), attributable to Campania-Lazio production areas and, on the basis of morpho-typological analysis, comparable to Neapolitan production with evident influences from northern Apulia, particularly the Foggia area (Fig. 6). During the 13th century, the ceramic repertoire further expanded with the appearance of slip-covered wares, archaic graffito from Savona, protomaiolica, monochrome green tin-glazed wares from Campania-Lazio, as well as archaic Tuscan and Orvietan maiolica, reflecting the gradual integration of Cencelle into supra-regional production and circulation networks (Miele, 2023; Miele, 2024) (Fig. 7). Alongside these, unglazed Tuscan containers and red-painted ceramics from the Campania-Lazio area are attested (Fig. 8). Between the second half of the 14th century and the mid-15th century, there is an increased presence of Iberian wares, particularly blue-decorated and lustre-painted ceramics closely resembling contemporary Valencian productions (Miele & Russo, 2023) (Fig. 9). From the 15th century until the city's final abandonment in the 17th century, ceramics circulating in Cencelle were mainly sourced from Rome and northern Lazio centers, embedded in a well-established production network including Acquapendente, Farnese, Castro, Orte, Viterbo, and Civita Castellana. These were occasionally accompanied by late sgraffito slipware and white monochrome Tuscan wares (Miele, 2025b) (Fig. 10). Beyond ceramic evidence, numismatic finds and documentary sources provide insights into the broader context of mobility and

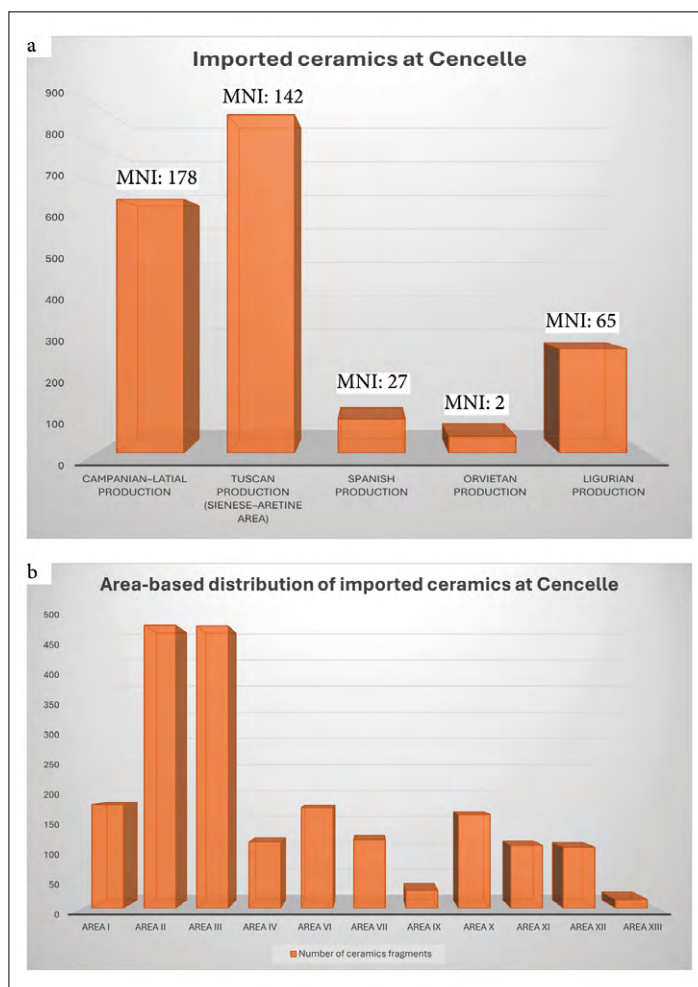

Fig. 5: Imported ceramics at Cencelle. a: Imported ceramics and their provenience groups, with the indicated MNI (minimum number of individuals); b: Distribution of imported ceramics across the areas of Cencelle.

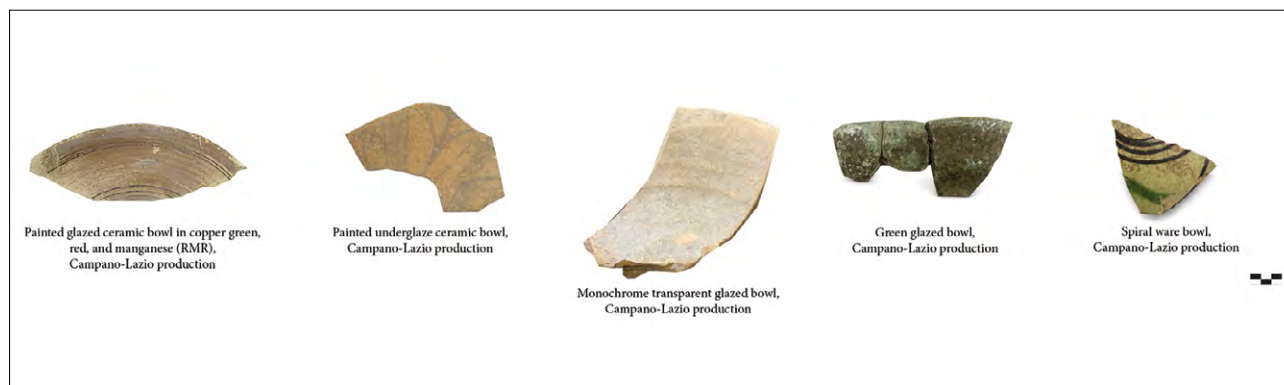

Fig. 6: Selected imported ceramics from Cencelle, datable to the late 12th – first half of the 13th century (photo and processing by F. Miele)

Fig. 7: Selected imported ceramics from Cencelle, datable to the 13th and 14th centuries (photos by F. Miele and the Cencelle Project archive; processing by F. Miele)

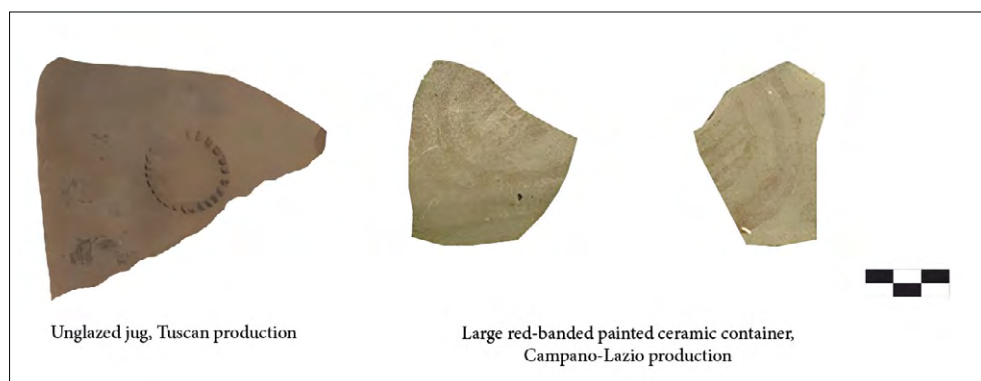

Fig. 8: Selected imported ceramics from Cencelle, datable to the 13th century (photo and processing by F. Miele)

Fig. 9: Selected imported ceramics from Cencelle, datable to the 14th and 15th centuries (photos by F. Miele and the Cencelle Project archive; processing by F. Miele)

exchange within the Ligurian-Tyrrhenian basin in which Cencelle was situated. Monetary evidence shows that, particularly during the 13th-14th centuries, Tuscan and southern coins circulated in the city, reflecting strong connections to Campania and, above all, to central Italian and northern Lazio centers such as Viterbo (Vanni, 2012). Documentary sources attest to a long-term presence of Tuscan individuals in Corneto and surrounding territories. The nearby port of Corneto functioned as a strategic stopover for southbound vessels, while the urban center hosted non-local residents. For example, a document dated 25 November 1191 records that a certain *Bonacursus de Corneto Pisanus* received a sum of money from *Martino di Rapallo* and promised to repay 64 Genoese lire to his partners within three days of arriving in Corneto. The designation “Pisan of Corneto,” as noted by David Abulafia, suggests the existence of a Pisan colony in the city, whose main function was to secure the purchase of surplus grain (Abulafia, 2009, p. 77). Other individuals, such as *Petrus Spatao de Corneto* and *Bruno*, brother of *Hugolinus*, described in 1205 as “Florentines of Corneto,” indicate the presence of mobile merchants whose networks extended beyond Corneto toward Pisa, Genoa, Gaeta, and other regional exchange hubs. Cencelle itself, albeit indirectly, participated in these dynamics, as exemplified by *Iacobus Pisani* of Viterbo, an apostolic notary mentioned in the act of submission of the city to Pope Nicholas IV in 1291, highlighting the integration of Tuscan individuals into the high society of Lazio (Fabre, 1905, n. 365, pp. 597-598). Additional documentary evidence suggests that, at least in 1220, the city’s social composition included non-local individuals, as indicated by the anthroponymic analysis in documents recording the acquisition of the city by Viterbo (Calisse, 1898, p. 146; Jamme, 2005, p. 356). As is well known, the primary attraction for merchants from northern and central Italy in the Corneto area was *frumentum* or wheat. Although inland production centers are rarely

Fig. 10: Selected imported ceramics from Cencelle, datable to the 15th and 16th centuries (photos by F. Miele and the Cencelle Project archive; processing by F. Miele)

mentioned explicitly in the sources, it is plausible that merchants traveled from the ports to major grain-producing hubs, among which Cencelle was included, benefiting from fertile lands and proximity to the active port of Corneto (Abulafia, 2003). The city's economic importance is further evidenced by its possession of the *omnia iura et actiones directas et utiles, quae et quas habemus in mari et in litore*, which the community was willing to transfer to Viterbo to cover debts owed to Corneto. The same document mentions individuals such as *Berardus Defuligni* and *Sebastianus Fuligni*, community representatives whose names suggest Umbrian origins, alongside persons such as *Petrus Genuensis* and *Petrus Tropee Genuensis*, indicating connections with Genoese networks. Between the mid-13th and mid-14th centuries, the alignment between the Papal States and the Angevin crown had repercussions in Cencelle. The list of 196 castellans active between 1304 and 1370 includes individuals of French origin, such as *Bertrand Donec* (1312-1321) and *Guillaume de Focayrolis* from the diocese of Cahors (1318) (Jamme, 2005, pp. 402-406). These data fit within the broader context of Angevin rule over Rome and Lazio (1263-1335), marked by centralized administration and the appointment of officials from Provence, with an increased presence of foreign personnel, podestàs, judges, and notaries, also documented in Corneto (from 1265) and Civitavecchia (from 1268) (Caciorgna, 1995, pp. 198-199; Annoscia, 2012, pp. 287-288). Within this Ligurian-Tyrrhenian basin, Spain also played a significant role in commercial networks from at least the 13th century. Documentary sources record tax privileges for Corneto sailors granted by Peter II of Aragon in the early years of the century and by James II of Aragon in 1298 (Supino, 1969, pp. 238-239, doc. 317; pp. 240-241, doc. 318). These relationships strengthened in the following century, particularly after the Aragonese conquest of Sardinia in 1324, integrating the island's economy into Catalan trade strategies. This development enhanced Catalan commercial influence without interrupting ties with established partners, especially Pisan and Genoese merchants (Tognetti, 2018).

DISCUSSIONS AND CONCLUSIONS

It is evident that the city of Cencelle was actively involved in the circulation of goods and people between the Tyrrhenian coast and the inland areas, benefiting from its proximity to the port of Corneto (modern Tarquinia), a city that at times maintained close ties with Cencelle. This positioned the site within a network of interregional and international trade relations along the Tyrrhenian-Ligurian corridors and in northern Lazio. The city was well integrated into Mediterranean commerce during a period of strong economic and commercial expansion, which affected numerous centers, particularly between the 13th and 14th centuries, characterized by processes that indicate the penetration of trade not only into urban areas but also into markets in towns and surrounding countryside (Rao & Zoni, 2025, p. 12). The artifacts recorded at Cencelle follow patterns similar to those observable in other contemporary urban settlements along the Tyrrhenian coast (Cirelli, 2017, p. 90). Imported ceramics mainly come from regions with established maritime connections, such as Campania, Tuscany, Liguria, and Spain, while some Umbrian wares, likely transported overland, are also documented. Imports from the Maghreb, Egypt, Sicily, and Apulia are absent, as these were more common

in the Greco-Levantine basin and probably transported by Venetian vessels. The quantity and provenance of imported artifacts varied over time, suggesting the influence of multiple factors, including local political relations, preferred mercantile channels, and established presences of foreign merchants in the area (Patitucci Uggeri, 2002, pp. 37-38). Most products originated from Tuscany, followed by the Campania-Lazio area, Liguria, Spain, and Orvieto, confirming the existence of preferential routes likely linked to the influence of merchants already present locally and to specific political conditions. The predominance of Campania-Lazio products in Cencelle appears to have been favored by Angevin influence in the region and by the active role of merchants from Gaeta, who operated along the central Tyrrhenian and northern Lazio, facilitating the circulation of Campanian wares to centers such as Cencelle and Santa Severa (Cocciantelli, 2019; Enei & Russo, 2023). This framework explains the concentration of Campanian ceramics in the city and along the Tyrrhenian coast, consistent with the regional commercial dynamics of the period. Archaeological investigations, for example at the Esedra of the Crypta Balbi (Molinari, 1990, p. 470), show that in the first half of the 13th century approximately 30% of tableware originated from Campania, while in the northern Lazio territory, Campanian ceramics were scarce or absent (Bartoloni & Ricci, 1995). Areas where Campanian ceramics are scarcer seem to coincide with contexts characterized by stronger control from local authorities and emerging aristocracies, as well as greater adherence to local ceramic production traditions; conversely, areas where these wares are more frequent appear more strongly influenced by Angevin presence. The significant presence of Tuscan ceramics in Cencelle can be explained by the long-term, stable presence of Tuscan merchants in Corneto and the surrounding areas, who were active and well integrated into the urban fabric. The scarcity of Orvietan ceramics may reflect an autarkic and strategically competitive choice by the *Civitas*, which, despite having access to locally or regionally produced Archaic Maiolica, opted to source objects from outside the Umbro-Lazio market to obtain similar but distinctive and specialized wares, such as Tuscan Archaic Maiolica (Miele, 2023). In this way, the city could meet the demand for specialized goods without directly competing with Orvieto producers and without compromising the availability of local wares for the domestic market. A similar strategy can be observed in other contexts, such as southern Tuscany, where already in the 12th century the expansionist policies of the Aldobrandeschi counts redirected material culture from a Lazian influence toward Pisan traditions (Citter & Valdambrini, 2015). Likewise, in Bolsena between the 14th and 15th centuries, the Ghibelline Monaldeschi della Cervara family, originally from Orvieto, maintained preferential channels with their home city for ceramic procurement, establishing a commercial strategy that favored external supplies over the local market without undermining domestic production (Frazzoni, 2007). The notable presence of Savonese graffito ceramics in Cencelle may reflect the activity of Genoese merchants along the Ligurian-Tyrrhenian corridor, especially during the late medieval centuries. Away from the Tyrrhenian coast, from the 15th century onward, Umbro-Lazio graffito wares begin to prevail in an increasing number of productions, especially in northern Lazio centers, signaling a gradual reorientation of regional influences on ceramic production (Casocavallo & Catini, 2005). Between the second half of the 14th and the mid-15th century, Cencelle and other northern Lazio sites show a greater concentration of ceramics from Spain, probably reflecting strengthened ties with the Crown of Aragon, particularly after the arrival of the Aragonese in Sardinia in the 14th century. This consolidated

the integration of the island economy into Catalan mercantile strategies without severing connections with previous commercial partners, such as Pisans and Genoese. In this context, Corneto may have played a key role in the redistribution of *loza dorada* in northern Lazio, as suggested by documented exchanges between Cornetan and Spanish merchants (Camardo & Casocavallo, 2005, p. 313). To better understand the artisanal systems associated with ceramic production and assess their significance within a community such as Cencelle, experimental archaeology and traceological analyses were employed (Forte, 2020). While a detailed discussion of these approaches is beyond the scope of this study, their use as investigative tools is highlighted. A pilot study on Campania-Lazio protomaiolica (13th-14th century) from Cencelle allowed the creation of a dataset of recurring traces deriving from specific techniques and gestures, such as wheel finishing. The analysis revealed that some production phases, particularly surface treatment on the wheel, were carried out by apprentices, suggesting an organized division of labor within specialized workshops. These results demonstrate that ceramic objects, before becoming commodities, were complex and highly structured products whose value also depended on technological choices and artisanal expertise. The experimental approach opens new perspectives for studying the skills involved in medieval production and for extending the analysis to other ceramic classes, offering further insight into circulation patterns and the economic value of artifacts (Previti & Lemorini, 2024; Miele, 2025c). In summary, the analysis of imported ceramics at Cencelle highlights how ceramic circulation resulted from a complex interplay of political, economic, and mercantile factors: from local strategies of selection and procurement to external influences linked to merchants and contacts with Italian and Mediterranean production centers. At the same time, studying production processes through experimental and traceological approaches underscores that the value of artifacts depended not only on their commercial function, but also on the artisanal skills and technological choices underlying their manufacture. In this sense, Cencelle emerges as a significant node in medieval trade networks, where goods reflected broader social, economic, and cultural dynamics, providing a clear example of how commerce and production intersected between the 13th and 15th centuries.

ACKNOWLEDGEMENTS

I sincerely thank all institutions and individuals who supported this research; archaeological work at Leopoli-Cencelle (VT) has been conducted by Sapienza University's Department of Medieval Archaeology since 1994 under Professors Ermini Pani, than Stasolla, and currently Annoscia.

REFERENCES

- Abulafia, D. (2003). *The mediterranean in history*. Thames & Hudson Ltd.
- Abulafia, D. (2009). Ripensando il ruolo di Corneto nell'ambito dei commerci tra Genova e la Toscana nel Duecento. In L. Gufi, A. Cortonesi, A. Esposito

- & L. Ermini Pani (eds.), *Corneto medievale: territorio, società, economia, istituzioni religiose. Atti del convegno* (pp. 69-84). Tarquinia: Bollettino. Società Tarquiniense di Arte e Storia (Fonti di storia cornetana, 36, Suppl.).
- Annoscia, G.M. (2012). Il sigillo. In F.R. Stasolla (ed.), *Leopoli-Cencelle: il quartiere sud-orientale* (p. 283-288). Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Annoscia, G.M. (2017). Observations on Daily Life in the Communal Town of Leopoli Cencelle. *El Futuro del Pasado*, vol. 8 (2017), 267-296.
- Antonelli, S. (2007). Leopoli-Cencelle: Settore V. La fornace per la ceramica. In *L'Europe en Mouvement. IV Congrès International d'Archéologie Médiévale et Moderne* (p. 1-18). www.medieval-europe-paris2007.univ-paris1.fr.
- Antonelli, S. (2014). Benencasa Scutellarius e la sua bottega. In L. Ermini Pani, M.C. Somma & F.R. Stasolla, *Forma e vita di una città medievale. Catalogo della mostra* (p. 81-84). Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Antonelli, S., Pallotta, I., & Agostini, S. (2025). Cencelle: dalla bottega alla tavola tra caratterizzazione tecnologica e analisi funzionale. In G. Previti (ed.), *Ceramiche di Roma e del Lazio IX. Dalla cucina alla mensa. Esplorare il legame tra ceramica e alimentazione attraverso una pluralità di approcci. Atti del Convegno di Studi* (p. 177-195). Roma: Società Romana di Storia Patria.
- Barone, N. (2014). Le ceramiche di Cencelle nel quadro delle relazioni commerciali. In L. Ermini Pani, M.C. Somma & F.R. Stasolla, *Forma e vita di una città medievale. Catalogo della mostra* (p. 129). Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Barone, N. (2015). Materiali ceramici d'età rinascimentale e moderna provenienti dalla cripta della chiesa di Leopoli-Cencelle. In F.R. Stasolla & G.M. Annoscia (eds.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna VII. Atti del VII Convegno di studi "La polifunzionalità nella ceramica medievale"* (p. 189-206). Roma: Edizioni Kappa.
- Bartoloni, G., & Ricci, M. (1995). Produzioni ceramiche da un contesto dei secoli XI-XII a Tarquinia. In E. De Minicis (Ed.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna. Atti del II Convegno* (p. 100-106). Roma: Edizioni Kappa.
- Basso, E. & Gelichi, S. (2025). Conclusioni. In R. Rao & F. Zoni (eds.), *Gli oggetti come merci nel tardo medioevo: fonti scritte e fonti materiali* (p. 309-321). Milano University Press (Quaderni de gli Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica, 8). <https://doi.org/10.54103/2611-318X/28188>
- Brancazi, B. (2021). Cencelle V. Figure dal sottosuolo (Percorsi Strumenti e Temi di Archeologia, 9). Edizioni Quasar.
- Brancazi, L., Cymerman Abad, A.M., & Miele, F. (2025). Stabulă. Tre esempi di strutture d'allevamento a Cencelle (XIII-XV sec.). *Spolia. Journal of Medieval Studies*, 21(11), 11-21.
- Caciorgna, M. T. (1995). L'influenza angioina in Italia: Gli ufficiali nominati a Roma e nel Lazio. *Mélanges de l'École française de Rome*, 107(1), 173-206.
- Calisse, C. (1898). *Storia di Civitavecchia*. Firenze: Barbera Ed., 1898.

- Casocavallo, B. & Camardo, D. (2005). Analisi dei rinvenimenti di ceramiche ispano-moresche nel centro urbano di Tarquinia (VT). In E. De Minicis & A.M. Giuntella (eds.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna. Atti del V Convegno di Studi* (p. 312-320). Roma: Edizioni Kappa.
- Casocavallo, B. & Catini, L. (2005). Ceramiche grafitate tardo medievali da Tarquinia (IT). In E. De Minicis & A.M. Giuntella (eds.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna. Atti del V Convegno di Studi* (p. 163-175). Roma: Edizioni Kappa.
- Cirelli, E. (2002). Produzione locale e dinamiche commerciali a Leopoli-Cencelle. In E. De Minicis & G. Maetzke (eds.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna. Atti del IV Convegno di Studi* (p. 266-293). Roma: Edizioni Kappa.
- Cirelli, E. (2017). *La ceramica di Cencelle nel Medioevo: i materiali rinvenuti negli scavi dell'École française de Rome (Settore III, 1994-1999)*. École française de Rome.
- Citter, C., Nardi Combescure, N. & Stasolla, F.R. (2018). *Entre la terre et la mer. La via Aurelia et la topographie du littoral du Latium et de la Toscane*. Edizioni Quasar.
- Citter, C. & Valdambrini, C. (2015). Le importazioni di ceramiche prodotte in area laziale in provincia di Grosseto tra IX e XII secolo: alcuni spunti di riflessione. In F.R. Stasolla & G.M. Annoscia (eds.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna VII. Atti del VII Convegno di studi "La polifunzionalità nella ceramica medievale"* (p. 391-408). Roma: Edizioni Kappa.
- Citter, C. & Annoscia G.M. (2021). Il paesaggio costiero tarquiniese nella 'long durée': alcune riflessioni sulla modellazione della morfologia e della batimetria. *Spolia. Journal of Medieval Studies*, XVII (7), 3-20.
- Cocciantelli, L. (2019). La ceramica rivestita dallo scavo della chiesa di Santa Severa. In F. Enei (ed.), *Il castello di Santa Severa* (p. 254-268). Edizioni Universo.
- Corsi, C. (2025). *La via Aurelia da Roma a Cosa. Biografia di un sistema di comunicazione tra età romana e primo medioevo*. Oxford: Archaeopress.
- Dallai, L., Bianchi, G. & Stasolla, F.R. (2020). *I paesaggi dell'allume Archeologia della produzione ed economia di rete. Alum landscapes Archaeology of production and network economy*. Firenze: All'Insegna del Giglio.
- Enei, F. & Russo, J. (2023). Le ceramiche del castello di Santa Severa: Storie di maioliche e commerci lungo la costa tirrenica. In F. R. Stasolla, G. M. Annoscia, B. Brancazi, & M. David (eds.), *Ceramiche di Roma e del Lazio VIII. La maiolica arcaica laziale: origini, sperimentazioni e sviluppi di una classe bassomedievale* (pp. 259-278). Roma: Edizioni Kappa 259-278.
- Ermini Pani, L., Somma, M.C. & Stasolla, F.R. (eds.). (2014). *Forma e vita di una città medievale. Catalogo della mostra* (p. 3). Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Ermini Pani, L. (2014). La scelta insediativa. In L. Ermini Pani, M.C. Somma & F.R. Stasolla (eds.), *Forma e vita di una città medievale. Catalogo della mostra* (p. 3). Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Fabre, P. (ed.). (1905). *Liber censuum de l'Église romaine* (Vol. I). Albert Fontemoing, Éditeur.

- Fara, A. (ed.). (2022). *Italia ed Europa centro-orientale tra Medioevo ed Età moderna Economia, Società, Cultura*. Heidelberg University Publishing. <https://doi.org/10.17885/heiup.832>
- Forte, V. (2020). *Scelte tecnologiche, expertise e aspetti sociali della produzione. Una metodologia multidisciplinare applicata allo studio della ceramica eneolitica*. Archaeopress. <https://doi.org/10.2307/j.ctv15vwjn1>
- Frazzoni, L. (2007). Dall'alto Medioevo all'era moderna: Ceramiche medievali e rinascimentali rinvenute a Bolsena. In P. Tamburini (ed.), *Un museo e il suo territorio. Il Museo territoriale del lago di Bolsena. 2. Dal periodo romano all'era moderna* (p. 87-108). Bolsena: Museo territoriale del Lago di Bolsena / Sistema Museale del Lago di Bolsena.
- Giannichedda, E. (2006). *Uomini e cose. Appunti di archeologia*. Edipuglia.
- Jamme, A. (2005). Conscience et gestion de la crise dans le patrimoine de Saint-Pierre: systems d'exploitations, offices et pouvoirs à Cencelle (XIII-XIV siècle). *Melanges de l'Ecole Française de Rome Moyen Age*, n. 117, 353-406.
- Melega, A., Brancazi, B., Nastasi, A., Fasolino, G., Brancazi, L., & Tomasini, R. (2025). Analisi archeologica del versante sud-occidentale di Cencelle: l'ambiente E-F. *Spolia. Journal of Medieval Studies*, 21(11), 21-31.
- Mainoni, P. & Barile, N.L. (2018). Mercati sub-regionali e flussi di traffico nell'Italia bassomedievale. In F. Lattanzio & G.M. Varanini, *I centri minori italiani nel tardo medioevo. Cambiamento sociale, crescita economica, processi di ristrutturazione (secoli XIII-XVI)* (p. 81-11). Firenze University Press (Collana di Studi e Ricerche, 15).
- Marchetti, M.I. & Stasolla, F.R. (1996). Catalogo dei materiali. Materiali ceramici. In L. Ermini Pani (ed.), *Leopoli - Cencelle. Una città di fondazione papale* (p. 108-110). Roma: Fratelli Palombi Editori.
- Miele, F. (2023). Questioni di assonanze e dissonanze a Cencelle (VT): Uno sguardo alla maiolica arcaica laziale e toscana. In F. R. Stasolla, G. M. Annoscia, B. Brancazi, & M. David (eds.), *Ceramiche di Roma e del Lazio VIII. La maiolica arcaica laziale: origini, sperimentazioni e sviluppi di una classe bassomedievale* (pp. 279-298). Roma: Edizioni Kappa.
- Miele, F. (2024). *Ars ornamentum: Analysis of the decorative repertoire present on the tin-glazed wares of southern production from Cencelle (VT)*. In V. Bikić & J. Vuković (eds.), *Pots as media: Decoration, technology and message transmission* (p. 109-125). Belgrade: Institute of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade.
- Miele, F. (2025a). Le ceramiche. In L. Brancazi & F. Miele, *Extra moenia: produzioni e scambi commerciali tra Roma e la Tuscia. Analisi comparativa dai depositi archeologici* (p. 117-124), in A. Fara & D. Lombardi (eds.), *Roma produttiva. Artigianato, manifattura e protoindustria nell'Urbe e in area laziale tra Medioevo e Rinascimento (XIII-XVI secolo)*. Roma Nel Rinascimento.
- Miele, F. (2025b). Tutti a tavola! Relazioni tra cibo, società e manufatti ceramici nel basso Medioevo a Cencelle. In G. Previti (ed.), *Ceramiche di Roma e del Lazio IX. Dalla cucina alla mensa. Esplorare il legame tra ceramica e alimentazione attraverso*

- una pluralità di approcci. Atti del Convegno di Studi* (p. 196-213). Roma: Società Romana di Storia Patria.
- Miele, F. (2025c). Verso una nuova lettura dei manufatti ceramici bassomedievali: Un focus su Cencelle (VT). In S. Minguzzi, A. Borzacconi, L. Passera, & L. Biasin (eds.), *X Congresso Nazionale di Archeologia Medievale. Atti del Congresso, Udine-Cividale del Friuli, 9-13 settembre 2025* (Vol. 1), (p. 70- 78). Firenze: All'Insegna del Giglio.
- Miele, F., & Russo, M. (2023). L'effetto lustreware: Un'analisi delle ceramiche decorate a lustro metallico rinvenute a Cencelle (VT). In *IX Ciclo di Studi Medievali* (p. 287-292). EBS Print (NUME — Gruppo di Ricerca sul Medioevo Latino)
- Molinari, A. (1990). Le ceramiche rivestite basso medioevali. In L. Saguì & L. Paroli (Eds.), *Archeologia urbana a Roma: Il progetto della Crypta Balbi. Vol. 5: L'edera della Crypta Balbi nel Medioevo (XI-XV secolo)* (p. 357-484). Firenze: All'Insegna del Giglio
- Molinari, A. (2003). La ceramica medievale in Italia ed il suo possibile utilizzo per lo studio della storia economica. *Archeologia Medievale*, XXX (2003), 1-10.
- Molinari, A. (2010). Archeologia e mobilità sociale. In S. Carocci (ed.), *La mobilità sociale nel Medioevo* (p. 117-144). Casalini (Collection de l'école française de Rome, 436).
- Molinari, A. & Orecchioni, P. (2017). La dinamica dei consumi attraverso le fonti archeologiche. Secoli VIII-XV. In *La Crescita economica dell'Occidente medievale. Un tema storico non ancora esaurito* (p. 255-276). Viella.
- Moschetto, F. (2020). Nuove acquisizioni sulla Città di Leopoli-Cencelle: lo scavo del settore XII. In *VI ciclo di studi medievali* (p. 110-115). EBS Print (NUME — Gruppo di Ricerca sul Medioevo Latino)
- Nardi Combescure, S. (2002). *Paesaggi d'Etruria meridionale: l'entroterra di Civitavecchia dal II al XV secolo d.C.* Firenze: All'Insegna del Giglio.
- Nardi Combescure, S. (2018). Les ports et les mouillages du littoral de Civitas Vetula dans les textes des portulans médiévaux et modernes. In C. Citter, S. Nardi Combescure & F.R. Stasolla (eds.), *Entre la terre et la mer. La via Aurelia et la topographie du littoral du Latium et de la Toscane* (p. 55-65). Edizioni Quasar.
- Nardi Combescure, S. (2020). La terre vue de la mer. Ports et mouillages sur le littoral tyrrhénien entre Santa Severa et Corneto du ^v au ^{xv} siècle. Edizioni Quasar.
- Orecchioni, P. (2025). Diseguaglianze economiche e indicatori archeologici: quali fonti per la lettura della congiuntura del Trecento? In D. Cristoferi (ed.), *Socio-Economic Inequalities during the Conjuncture of the Fourteenth century: Sources and Methods, Dynamics and Representations (Italy and Europe, c. 1270-1350)* (p. 153-172). Firenze University Press. <https://doi.org/10.36253/979-12-215-0705-8>
- Palermo, L. (1979). *Il porto di Roma nel XIV e XV secolo. Strutture socio-economiche e statuti*. Ist. Nazionale di Studi Romani.
- Palermo, L. (1990). *Mercati del grano a Roma tra medioevo e rinascimento. 1. Il mercato distrettuale del grano in età comunale*. Ist. Nazionale di Studi Romani.

- Palermo, L. (2009). Il porto di Corneto tra Medioevo e Rinascimento. In L. Gufi, A. Cortonesi, A. Esposito & L. Ermini Pani (eds.), *Corneto medievale: territorio, società, economia, istituzioni religiose. Atti del convegno* (pp. 85-98). Tarquinia: Bollettino. Società Tarquiniense di Arte e Storia (Fonti di storia cornetana, 36, Suppl.).
- Palermo, L. (2019). Il sistema degli scambi nel Mediterraneo occidentale tra xiv e xv secolo e il porto di Roma. In G. Nigro (ed.), *Reti marittime come fattori dell'integrazione europea* (p. 29-48). <https://doi.org/10.36253/978-88-6453-857-0.03>
- Patitucci Uggeri, S. (ed.). (2002). *La viabilità medievale in Italia. Problemi e prospettive della ricerca*. Firenze: All'Insegna del Giglio.
- Previti, G. (2026) forthcoming. *La ceramica di Cencelle come strumento di indagine per la ricostruzione funzionale e sociale del contesto quotidiano di una città medievale*.
- Previti, G., Lemorini, C. (2024). People and artefacts. Craft production of 'testelli' in the medieval town of Cencelle (VT, Italy): An experimental and traceological approach. *Journal of Archaeological Science: Reports*, (Vol. 59), 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104780>.
- Rao, R. & Zoni, F. (2025). Un oggetto interdisciplinare d'indagine. In R. Rao & F. Zoni, Gli oggetti come merci. Un'introduzione. In R. Rao & F. Zoni (eds.), *Gli oggetti come merci nel tardo medioevo: fonti scritte e fonti materiali* (p. 16-17). Milano University Press (Quaderni de gli Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica, 8). <https://doi.org/10.54103/2611-318X/28188>
- Simbula, P.F. (2009). *I porti del Mediterraneo in età medievale*. Mondadori Bruno.
- Stasolla, F.R. (2009). Gli indicatori economici delle ceramiche, In L. Gufi, A. Cortonesi, A. Esposito & L. Ermini Pani (eds.), *Corneto medievale: territorio, società, economia, istituzioni religiose. Atti del convegno* (pp. 99-126). Tarquinia: Bollettino. Società Tarquiniense di Arte e Storia (Fonti di storia cornetana, 36, Suppl.).
- Stasolla, F. R. (ed.). (2012). *Leopoli-Cencelle: il quartiere sud-orientale*. Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Stasolla, F. R. (2018). La portata del deposito: organizzazione sociale e dati quantitativi a Cencelle. In F. Sogliani, B. Gargiulo, E. Annunziata, & V. Vitale (eds.), *VIII Congresso Nazionale di Archeologia Medievale. Atti del Congresso (Matera, 12-15 settembre 2018), Volume 1: Teoria e metodi dell'archeologia medievale; Insediamenti urbani e architettura* (p. 176-179). Firenze: All'Insegna del Giglio.
- Supino, P. (ed.). (1969). *La Margarita Cornetana. Regesto dei documenti*. Roma: Società Romana di Storia Patria (Miscellanea della Società romana di storia patria, 21).
- Testolini, V., Thompson, L., & Lemorini, C. (2023). Archaeological Science and Experimental Archaeology Can Inform Sustainable Innovative Craft. *Sustainability*, 15(20), 14685. <https://doi.org/10.3390/su152014685>
- Tognetti, S. (2018). Attività mercantili e finanziarie nelle città italiane dei secoli XII-XV: spunti e riflessioni sulla base della più recente storiografia. *Ricerche Storiche*, XLVIII (3), 23-43.
- Vacatello, F. & Contu, F. (2021). La 'perduta' torre di Corneto: un'indagine tra fonti documentarie e telerilevamento. *Spolia. Journal of Medieval Studies*, XVII (7), 505-523.

- Vacatello, F. (2023). *Cencelle VI. Una terra protesa verso il mare. L'analisi territoriale dell'area tra Civitavecchia e Tarquinia (Lazio) tra VI e XV secolo* (Percorsi Strumenti e Temi di Archeologia, 10). Edizioni Quasar.
- Vallelonga, F. (2006). Ricerche di topografia medievale nel territorio tra Civitavecchia e Santa Severa. *Temporis Signa*, 1, 129-155.
- Vallelonga, F. (2012). La viabilità nel comprensorio dei Monti della Tolfa nel Medioevo. In E. De Minicis (ed.), *Archeologia delle strade. La viabilità in età medievale: metodologie ed esempi di studio a confronto. Atti del Convegno* (p. 103-122). Roma: Edizioni Kappa.
- Vanni, F.M. (2012). I reperti numismatici. In F.R. STASOLLA (ed.), *Leopoli-Cencelle: il quartiere sud-orientale* (p. 273-282). Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.

LAS PAREIS DELLS MOROS APPELLADES ALLS PALAUS

DEL VILAR AL MAS ARRAN D'UN CAMÍ RAMADER AL MONTSENY ENTRE ELS SEGLES IX-XII

Jaume Oliver-Bruy¹

EL CAMÍ DE LES OVELLES ENTRE EL CONGOST I LA CALMA

L'any 1035, Sunifred va comprar a Duran i la seva esposa Trasgonça una heretat consistent en una *ostaldad* situada al terme de Tagamanent, al Montseny, al lloc anomenat Palau (*in loco vocitato iamdicto Palazo*) i que limitava de *meridie in via pecoraria* (Oliver, 2024). El preu fou un mancús, cinc mitgeres de blat i una cabra. El tram del camí documentat es trobava al seu extrem inferior, entre les valls del Congost i d'Avencó, on es concentraren les compravendes de Sunifred i la seva esposa Ermetruit fins a mitjans de la dècada de 1030 (Oliver i Ramon, en premsa).

La localització precisa d'aquest tram de camí ramader la donen les referències habituals a la *strada qui vadit a Tagamanent* i el seu punt d'inici entre dos torrents que desguassaven ben a prop de la confluència del Congost i la riera d'Avencó, els de Vallossera i de Puig-agut (*in torent qui dischurit per Pug Agudo*).² Aquesta localització es veu confirmada per un esment l'any 1027 del *loco nominato apud ipso Palacio*, i, el 1440, del *lloch nomenat alls palaus*, a banda i banda de la riera d'Avencó.³

Per aquest riu discorria el límit de la parròquia de Tagamanent amb la d'Aiguafreda l'any 1105 (*et vadit et descendit per serra de Bischala ad rivum Avencho*), marcat amb termenals més o menys monumentals documentats des dels inicis del procés de parroquialització (*ad ipsum arborem ubi crus facta est; in rocha prope ipsa arca*).⁴

L'ús ramader d'aquesta via es documenta encara al segle XVI, i, així, l'any 1563 el mateix camí era utilitzat pels ramats que motivaren un bescanvi de drets de pas entre

¹ jaume.oliver@uab.cat. Unitat d'Història Medieval - Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana Facultat de Filosofia i Lletres - Universitat Autònoma de Barcelona.

² CDADC, docs. 101, 110.

³ Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs de la Garriga, Avencó, pergs. A-13, A-73

⁴ DA, doc. 19; CCIV, doc. 37 (898); DCV, doc. 1387 (1077). Al sud de la confluència de la riera d'Avencó i el riu Congost, doncs, era parròquia de Tagamanent; a l'altre costat del Congost hi havia el veïnat de l'Abella pertanyent a la parròquia de Valldaneu (*devant les cases dites de la Abella, en la parròquia de Tagamanent*; DA, doc. 27, any 1561).

Fig. 1: El camí del Pla de la Calma.
Fotografia Projecte PASTMONT
(CLT009/22/00036 / IP: Abel Gallego
& Valentina Pescini, Institut Català
d'Arqueologia Clàssica, 2022-2025)

masos de la riba dreta del Congost i uns masos de la riba esquerra a Aiguafreda. El 1568, el trànsit de les ovelles també va propiciar una concòrdia entre els masos Vila d'Aiguafreda i Montcau de Tagamanent (Oliver, 2024, p. 160).

El camí llavors ascendia cap al turó de Tagamanent (*a strada qui pergit a Tagamanente*)⁵ a través de la Serra de Madrona. Aquesta està ben documentada mercès a un seguit de compravendes a partir de l'any 1034 entorn de la Font Amargosa (*loco vocitato Fonte Amargosa [...] ipsa serra de Madrona*), per la qual passava la *strada publica* que duia a Tagamanent⁶. L'any 1036 hi van fer una venda i una compra Sunifred i la seva esposa Ermetruit (*in Avancono, in serra de Madrona*).⁷ El 1038 s'hi documenta una *kasa* amb una era a prop de la font, entre aquesta i la via⁸ i, el 1042, al *locho vocitato iusta ipsa kasa de Ballomar* també s'hi esmenta una *via que pergit ad kasals de Morel*; a prop d'aquests «casals» s'hi situava una terra per plantar. El 1045, a prop de la via qui pergit *ad ipso castel* també hi havia *casas* i un *casal de ipso torculario*.⁹ La mateixa dècada de 1040 s'hi feien acords *ad complantandum* per estendre la vinya, promoguts pels senyors locals (*per complantacione, per solvimentum de domno Quitardus*): es tractava, doncs, d'una zona aleshores en plena expansió agrícola.¹⁰ A la Serra Madrona també hi havia la guàrdia que apareix en un document interpolat

⁵ CDADC, doc. 64 (any 1023)

⁶ CDADC, doc. 109.

⁷ CDADC, doc. 113-114.

⁸ CDADC, doc. 118.

⁹ CDADC, doc. 145.

¹⁰ CDADC, docs. 204, 207 Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs de la Garriga, Avencó, pergs A-5, A-9. Guitard Josfred (*Guitard Gaucfred*, CDADC, doc. 200) es documenta a partir de l'any 1033 rebent l'empenyorament d'un alou d'un matrimoni per un deute de 14 mancuses al Pla de la Garga del terme de Centelles (Rocafiguera, 1983, doc. 3) i, a partir d'aleshores, se'l troba en diversos actes amb els senyors de l'Alt Congost. Va fer testament el 1074, fent llegats de dominis propis a Valldaneu, Tagamanent, Vallcàrquera i Monteugues (DCV, doc. 1361), però va viure encara prou temps per vendre, el 1078, a Guadall Gilibert de Centelles, la meitat de la vall de Vallcàrquera al mateix Montseny (DCM, doc. 56).

tardanament de l'any 1009, situada al capdamunt del turó de Puig-agut (702 m), dotada de sitges pel cereal (*sub gorda de Pug Acuto, ad ipso meo sijar*).¹¹

Després del turó de Tagamanent, el camí arribava al Pla de la Calma per l'emplaçament del mas Agustí, la casa que l'any 1200 tenia més caps de bestiar del terme de Tagamanent (Oliver 2003b, p. 143).

Llavors, el camí travessava la Calma. Aquest altre espai no era aliè a Sunifred, donats els seus precedents familiars. Sunifred era fill dels aloers Odesind i Ermetruit que l'any 990 havien comprat un domini comtal extens al Pla de la Calma i que havien fet testament, respectivament, els anys 1007 i 1029. L'alou comprat a finals del segle x era extens i divers, amb predomini de bosc, i la seva compra fou complementada l'any 998 al mateix indret per una altra (*collo de Alarigo [...] in boscho, in boscho, in ipsa serra*).¹² L'actual Roca d'Alaric es troba a 1100 m d'altitud entre Collformic i el coll de la Teuleria, arran mateix del camí de la Calma.

Pel que fa al nom original de la Serra d'Alaric¹³ on comprà Odesind a finals del segle x, quan ja era només un topònim (*que dicunt*), és possible que remetés al possessor original d'un *fundus* o *villa* especialitzat en l'explotació dels recursos muntanyencs. Eventualment, Alaric també podria haver estat un dels *hispani* que el 862 ja havien colonitzat el vessant sud del massís fins *in summo Montesigno*, juntament amb els *servi* que amb el seu treball havien incorporat al domini reial, entre d'altres, *cultis et incultis, pratis, pascuis* (CCII: 358). Ambdós grups de pioners foren recordats el 878 (*hispanis vel servis [...] de heremo traxerunt*).¹⁴ Cal pensar que aquests pobladors del Montseny de la primera documentació escrita incloïen la ramaderia entre les seves estratègies de supervivència.

Odesind també tenia bestiar. En el seu testament de l'any 1007, va disposar a favor dels seus hereus bestiar gros i menut (*ipsas suas bestias maiores vel minores*).¹⁵ Cal pensar que els seus animals pasturaven al Pla de la Calma, del qual el mateix topònim indica la dedicació si més no parcial ramadera (*ipsa calme que dicitur ad Area Mala*, any 978).¹⁶

De fet, tal com apuntava la recerca documental (Oliver, 2003b, p. 143-145) i paleopaisatgística (Garcia, 2014), l'arqueologia està començant a identificar al Montseny de ponent activitat ramadera des de la Tardoantiguitat. El jaciment d'Aiguafreda de Dalt es troba al capdamunt d'un massís de travertí al vessant sud de la vall de Martinet (*ipso martinet*), un dels accessos tradicionals des del Congost al Montseny a partir de la cruïlla de la Llobeta en el camí romà del Congost, esmentada l'any 1243 com *ad ipsas estrades*.¹⁷ El jaciment d'Aiguafreda de Dalt té una ocupació des dels segles VI-VII (Gómez et al., 2017) i entre els seus trets més característics compta amb una abundància de restes òssies que donen testimoni d'una intensa

11 PACB, doc. 95, interpolat tardanament. Cal recordar, en tot cas, que la presència de fortificacions en espais ramaders és quelcom recurrent, com les torres pirinenques al bell mig de les pastures (Oliver, 2003a, p. 247-248) o, al mateix Montseny, la «guardia in Moro Nigro» esmentada el 1009 (Oliver, 2003b, p. 45) al Pla de la Calma, a la carena del Morro Negre (961 m)

12 CCIV, doc. 1587 (*id est, boscho cum omni genera arborum et cultum et erum et petras et omnia que infra sunt cum ipsos pugas et ipsa serra que dicunt de Alarigo et ipsas aquas et ipsos mulnars et casas cum solos et superpositos et terras et vineas cumtunt vel erum...ipso truliolo supirano*); CDADC, docs. 20, 23. Vegeu Oliver (2018, 2024); Oliver i Ramon (en premsa).

13 El Montseny té un paral·lel toponímic a la Muntanya d'Alaric, a l'Aude, que presenta una explotació continuada a partir del Bronze, també ramadera (Mordant et al., 1997). Es tracta, en principi, d'un antropònim germànic. No podem deixar sense notar, però, que el topònim es repeteix a la marca del comtat de Manresa el 1077 (*pòdiu de Alarig*; DVC, doc. 55) i una alqueria Alarig, identificada com a topònim andalusí, es documenta a Mallorca després de la conquesta catalana (Sitjes, 2010, p. 69).

14 CCII, p. 71.

15 DCV, doc. 696.

16 CCIV, doc. 1247; DCV, doc. 974. L'esment de 951 a les *ipsas calms in ipso monte ubi pecora et iumenta sive animalia stivare debent* de Ribes de Freser és inequívoc sobre el significat del mot (CCIV, doc. 685). També <http://ducange.enc.sorbonne.fr/CALMA1> (Consultat: abril 2023).

17 Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. 4.

activitat de sacrifici i especejament de bestiar, preponderantment oví-cabrum, seguit de porcí i vacum (Gallego et al., 2022, 2024). A partir de l'aprisió de la rodalia pel comte Sunifred, germà de Guifré I, abans del 885, es documenta l'església dedicada a Sant Martí (*omnem aprisionem quam Suniefredus comes [...] ad ipsam concessit ecclesiam*), una església poblada amb un espai agrari propi funcional amb erms, boscos i garrigues susceptibles d'aprofitament ramader (*casas et curtes et ortos et terras cultas et incultas et silvis et garricis et molinis, aquis, aquarum viaductibus et reductibus, cum exiis et regresiis earum*). Després de la consagració parroquial de l'any 898¹⁸, els textos continuen fent referències a la ramaderia local a través de les deixes testamentàries i pietoses. L'any 1063, l'església rebé dues ovelles (*a Sancti Martini bestias II minutas*), quatre el seu rector i sis més, a més d'un porc, l'almoïna parroquial dels pobres pel testament de Xinverga, una dona que també tenia un fill anomenat Sunifred *Boverii*, un altre Guifré —que rebé tres ovelles més— i un tercer al qual deixà *ipsa lana*.¹⁹

Així, doncs, la presència d'un camí ramader entre el Congost i el Montseny limitant la compra de Sunifred, fill d'Odesind, l'any 1035, no és estranya. Nogensmenys, aquest espai es trobava aleshores en plena transformació des de les formes de poblament d'arrel altmedieval i, eventualment, tardoantiga, a la forma pròpiament feudal del mas.

PALAU: DEL VILAR AL MAS

A cavall dels segles ix-x (c.898/917), Palau era el nom d'un dels vilars integrats en un domini comtal distribuït entre la vall del Congost i els contraforts del Montseny de ponent (*villam quam vocant cum sua servicia [villarem] quem dicunt Palacium atque alium quem vocant Daniehelis cum omnibus illorum mancipiis*)²⁰. El vilar formava una unitat amb la *villa Mora*, que tenia el seu centre al cim del Montseny, al Pla de la Calma, al mateix lloc on a partir de l'any 1102 es documenta l'església de Sant Cebrià de la Móra, i amb el vilar de Daniel, que havia estat comprat pel comte Guifré Borrell l'any 898 a l'individu que li donava nom.²¹ A partir del 1078, el vilar de Daniel donaria nom, al seu torn, a la parròquia de Sant Pere de Valldaneu (Ciurana et al., 2024).

Mentre la *villa* fou l'equivalent a un domini de dimensions variables que enquadrava la pagesia fins al desplegament de la xarxa castral i parroquial,²² l'assentament pagès bàsic osonenc en el moment de la conquesta era el vilar (*villare*).²³ En el cas del vilar de Daniel suara esmentat, la recerca historicoarqueològica va permetre localitzar i excavar l'església de Sant Julià que s'hi trobava. El temple de Sant Julià es trobava al punt més elevat d'un replà dels Cingles de Bertí a 490 m d'altura i d'unes 1,5 ha d'extensió, formada per un sòl d'argiles molt compactes sobre un basament calcari, poc aptes per al conreu. Aquest replà era el nucli de l'assentament i a més de l'església (documentada

18 CCIV, docs. 4, 37.

19 DA, doc. 10.

20 CCIV, doc. 175.

21 CCIV, doc. 39.

22 El debat sobre la noció de *villa* alt-medieval és antic i complex i la bibliografia és enorme. Només per a la zona central de l'Imperi carolingi, vegeu el recull bibliogràfic d'E. Renard (2005), per exemple. Vegeu per al cas català P. Bonnassie (1979, p. 188-191), R. Martí (2006), G. Feliu (2022) i Ch. Folch (2022).

23 Vegeu <http://ducange.enc.sorbonne.fr/Villare> (Consulta: juny 2026). Per la formació del mot, P.H. Billy (2002).

tardanament l'any 1007) tenia, segons els textos conservats, com a mínim dues cases —sota domini comtal després de la compra de l'any 898—, situades a prop d'un camí que vorejava el replà per la banda de la cinglera (*via qui pergit ubique*) i separades entre elles per horts (Ciurana et al., 2024).

Tot i que les cases del vilar de Daniel no han estat excavades, els textos indiquen una morfologia semblant a la dels casos arqueològicament coneguts a prop d'Osona del Vilar de l'Aubert, a la Garrotxa (Folch et al., 2019), i de Montclús, a Santa Maria de Merlès, aquest darrer com un *villar qui dicitur Monte Cluso* documentat l'any 893 (Folch et al., 2010, p. 137-141). L'excavació d'aquests vilars mostra espais habitats formats per diversos àmbits construïts amb sòcols de pedra i encerclats per un mur, dins del qual hi havia trulls i dipòsits. Aquests trets arqueològics, d'altra banda, semblen correspondre's amb una estructura constructiva dels assentaments pagesos que el *Liber Iudicum* ja contemplava en distingir la *curtis* susceptible de ser tancada que incloïa l'habitatge i els espais de treball intensiu, com els horts, de la resta de l'explotació (cit. Larrea, 2003-2004, p. 162). En aquest sentit, els vilars poden ser una forma d'assentament de cronologia llarga, iniciada a la Tardoantiguitat amb la desarticulació de les formes antigues i que apareix encara en els primers textos medievals. Això mateix observa J. Bolós (2004, p. 250-254), autor que a través de l'estudi monogràfic del vilar de Moredell, al Gironès, identifica la novetat de la morfologia del seu parcel·lari en relació amb el de la rodalia considerat, per l'autor, com antic (Bolós, 2001, p. 181, 189).

En el nostre cas, el nom del vilar de Palau també entronca amb la qüestió dels canvis en les formes d'assentament tardoantigues a través de la problemàtica específica dels «palaus». *Palacium/Palacio* és, en efecte, un concepte conegut, que es lligà inicialment a la persistència del domini públic antic (Bonnassie, 1979, p. 131-132; Riu, 1985, p. 38-39, discussió amb Bonnassie, p. 6), i que després hom ha proposat (Martí, 2013) que feia referència a determinats establiments andalusins lligats a la recaptació del cinquè estatal sobre els fruits de la conquesta, mentre feien suport logístic de tropes i d'explotacions agrícoles. Aquestes funcions explicarien, segons aquesta proposta, la seva localització al voltant de les seus episcopals i a prop dels camins principals. Tanmateix, les limitacions informatives pròpies dels esments documentals sobre aquests emplaçaments no han estat, fins avui, compensades per l'arqueologia. L'enquesta arqueològica a les sales i palaus que ens ha conservat la toponímia" que M. Riu considerava pendent (1985, p. 39), no s'ha resolt encara amb l'excavació dels «palaus» que conserven vestigis i que no mostren indicadors que permetin diferenciar-los d'altres explotacions agrícoles dels segles IX-X i XI (Roig i Coll, 2013, p. 235). Així, els «palaus» podrien formar part del que M. Barceló (1991) anomenà la «qüestió septentrional» dels assentaments andalusins que deixen rastre documental toponímic i un magre o inexistent registre arqueològic, però ni els

Fig. 2. L'església de Sant Julià de Valldaneu. Fotografia Ajuntament de Sant Martí de Centelles.

mateixos textos ni l'arqueologia permeten relacionar, per ara i de manera taxativa, aquests llocs amb al-Àndalus.²⁴

En el cas del vilar de Palau, sense textos complementaris i absència de recerca arqueològica, la seva història no es pot resseguir amb tot el detall que voldríem. Sabem, en tot cas, que el 1011 ja era l'*alodem Palatii* integrat en el domini del monestir de Ripoll, segurament per una cessió comtal prèvia.²⁵ És possible que la cessió a Ripoll precedís alienacions de l'antic terme a particulars, com el matrimoni que va vendre l'*ostalddad* situada arran de la *via pecoraria* a Sunifred el 1035.

Si més no en el cas del vilar de Daniel esmentat al principi d'aquest article, l'arribada del monestir de Ripoll a través d'alienacions del domini comtal també fou l'inici d'un procés de transformació que comportà la creació de la nova parròquia de Sant Pere c.1078, l'arraconament de l'anterior centre eclesiàstic de Sant Julià situat al nucli habitat del vilar primerenc (Ciurana et al., 2024), i la difusió del mas —un dels quals prenent la identitat toponímica de la vall, tot i estar situat a certa distància d'aquell nucli en procés d'abandonament— com a nova forma d'assentament (Oliver, 2023). En aquest mateix context es podria haver produït la difusió del mas en la rodalia del vilar de Palau. Molt després de l'esment de la parròquia de Santa Maria l'any 993,²⁶ el primer mas documentat a la vall d'Avencó, l'any 1123, també fou el mas homònim (*unum mansuum qui est in Avancono*), potser senyal del seu caràcter pioner en el procés de difusió d'aquesta nova forma d'explotació i enquadrament de la pagesia.²⁷ Tot i això, el mas Avencó es documenta sota domini de la canònica vescomtal de Sant Vicenç de Cardona, de manera que és possible que el monestir de Ripoll ja fos un beneficiari més de les alienacions comtals i que, en aquest cas, la transformació del vilar de Palau no anés tant a càrrec seu com de les forces senyoriales de l'entorn vescomtal. I en aquest punt entra de nou en joc la nissaga de l'aloer Odesind que, en el seu testament de l'any 1007, es mostrà tan proper als vescomtes que encarregà al vescomte Ramon la cura de fills, filles i vídua. La vídua, Ermetruit, que duia un nom habitual a la xarxa aristocràtica vescomtal, també va fer l'any 1029 un llegat al monestir de Sant Pere de Casserres que havia estat fundat a partir de l'any 1006 per la vescomtessa homònima seva i esposa del vescomte Ramon (Oliver, 2018; Oliver, Ramon, en premsa). Amb aquests precedents i la compra de l'*ostalddad* per Sunifred l'any 1035, ens sembla clar el paper de l'entorn vescomtal i, concretament, de la nissaga d'Odesind en la transformació del poblament arran del camí ramader del Congost a la Calma, prèvia alienació del domini comtal.

J. Bolós (1993-1994, p. 164, nota 92) observa que les *hostalitates* es documenten habitualment en els dominis aristocràtics, amb el sentit de caps d'explotació. Aquesta identificació s'adiu amb el contingut detallat de l'*ostalddad* que comprà Sunifred: un conjunt indeterminat de cases amb les seves corts, els horts els

24 J. Lorenzo i E. Pastor (2013, p. 69) consideren un «horizonte de posibilidad» la identificació de mecanismes de dominació fiscal al nord d'al-Àndalus. Podria ser, fins i tot, que es tractés principalment d'una qüestió de tradicions textuales: els textos andalusins presenten el significat variable del mot *balat* dins del camp semàntic de l'exercici del poder (Ballestín, 2013), mentre que la Patristica cristiana considerava «palaus» les restes del passat romà, incloent-hi els nous edificis monàstics construïts sobre ruïnes antigues (*monasterium virorum constructi, quem Palatium nuncupant ob veterum monumenta murorum*; O'Hara, 2009, p. 140). Així, no es pot descartar que els palaus constitueixin també un «problema lingüístic», com passava amb les «basiliques» (Battisti, 1959), provocat pels marcs polítics que van generar el mot i en van condicionar l'ús, mentre no existeixi un gruix d'estudis monogràfics basats en els textos, com en el cas del vilar comtal de Palau, i, allà on sigui possible, en combinació amb l'arqueologia.

25 DABO, doc. 44.

26 CCIV, doc. 1657.

27 Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs de la Garriga, Avencó, perg. A-8.

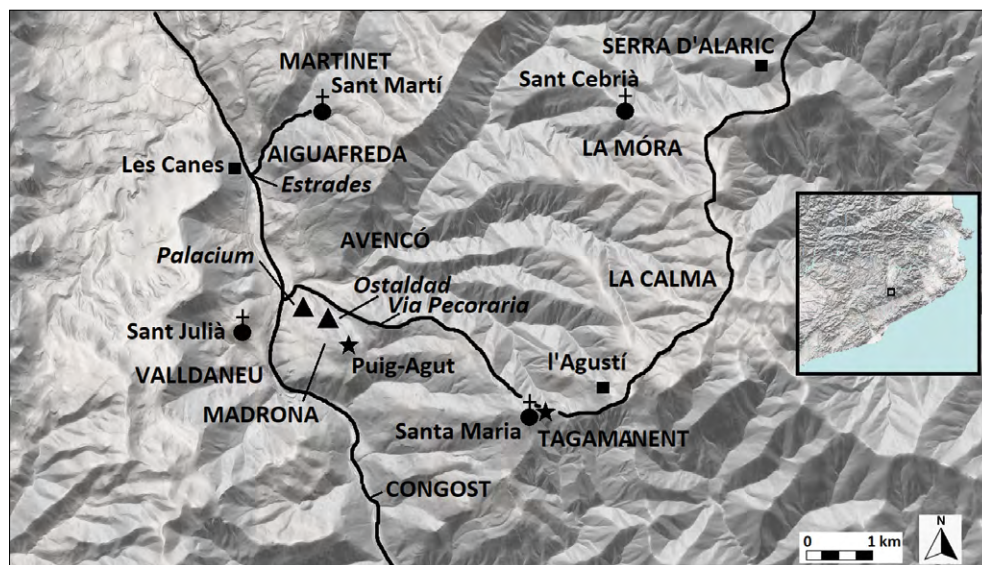

Fig. 3. Llocs esmentats en el text—Elaboració de l'autor sobre base ICGC.

arbres de bosc i fruiters, terres i vinyes, conreus i espais vacants, aigües, i els drets sobre els béns i les persones («casas cum solos et superpositos, curtes et ortos, arboribus glandiferis vel pomiferis, terres et vineas, cultum vel ermum, aquis, omnia et in omnibus»).²⁸

L'any 1020, en tot cas, el topònim ja designava una simple rodalia («ad ipso Palazio»), com el 1030 («ad ipso Palazio»), aleshores igualment a prop d'una «strada publicha».²⁹ El vilar ja devia ser cosa del passat, com es confirma el 1035 en la compra de Sunifred («loco vocitato iamdicto Palazo»).

Llavors també sabem que l'ostalddad comprada per Sunifred fou el precedent del mas homònim de Palau. Aquest («Palaci») es documenta per primera vegada, sens dubte tardanament, entorn de l'any 1200 (Oliver, 2003b, p. 91). Aquest mas va esdevenir llavors ròneg amb la Pesta Negra o, més general, la crisi baixmedieval. Les seves ruïnes apareixen en una notícia del segle xv sobre una «pariete dirupte sive endarroçada de parte circio dells palaus» que aleshores hom relacionava amb el temps dels moros («locho vocato alls Palaus satis prope las pareis dells moros appellades alls palaus»).³⁰ Al segle xv, cal pensar que les restes construïdes sense adscripció coneguda es consideraven genèricament «cosa dels temps dels moros», sense que aquesta filiació fos necessàriament històrica. El mas Palau ja no apareix en el fogatjament de Tagamanent de l'any 1497 (Oliver, 2003b, p. 116).

28 El mot podria fer referència al dret del senyor de residir temporalment al nucli del domini —en aquest cas, inicialment el comte al vilar de Palau— a càrrec dels encarregats de l'explotació. Amb l'establiment del castell de Tagamanent c.945 com a nou centre jurisdiccional (CCIV, doc. 559), aquest dret hauria donat lloc a la *statica* comtal a la sala adossada a la fortalesa, documentada l'any 1009 (*mea sala qui est ad porta de kastellum...pecia l terre ubi est fonte, qui est supra connamina et pervadit usque in mea sala*; PACB, doc. 95).

29 Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, reg. 212, f. 337 (Arxiu Tarradellas de Poblet).

30 Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs de la Garriga, Avencó, perg. A-73.

CONSIDERACIONS FINALS

L'estudi d'un cas molt concret i geogràficament localitzat faria imprudent extreure'n pautes generals sobre el pas dels assentaments altmedievals als pròpiament feudals, especialment per la manca —o l'abast molt parcial— de dades arqueològiques. Tanmateix, els canvis documentats entorn de la *via pecoraria* entre el Congost i la Calma permeten formular algunes observacions rellevants, útils en elles mateixes i eventualment aplicables, amb cautela, a altres contextos.

L'existència d'un camí ramader especialitzat al primer terç del segle XI és prou excepcional, atès que les carrerades rarament apareixen en textos d'aquestes cronologies, fet que dificulta la reconstrucció de la ramaderia en èpoques reculades. Des d'una perspectiva històrica, però, l'esment de la *via pecoraria* no és sorprenent: la ramaderia era, el 1035, una activitat practicada des de feia segles al Montseny de ponent, com confirma l'arqueologia al jaciment d'Aiguafreda de Dalt (segles VI-VII). La circulació del bestiar en el marc d'una transhumància vertical resulta, doncs, plenament versemblant, i no hi ha raons per suposar que desaparegués als segles IX-XI, quan diversos vilars passen al domini dels comtes d'Osona en el context de la conquesta liderada per Guifré I (c. 880).

Entre aquests vilars s'hi trobava el *villare Palacium*, al voltant del qual transcorria el camí ramader. Aquesta circumstància, i la possibilitat que el topònim remetés originàriament a una funció pública —potser vinculada a la taxació del bestiar o al suport logístic del desplaçament—, pot contribuir a aclarir, en aquest cas, la problemàtica dels «palaus» en la documentació altmedieval. Aquesta funció hauria pogut perviure en l'*ostaldad* adquirida el 1035 per Sunifred, fill de l'aloer i fidel vescomtal Odesind, ell mateix posseïdor de bestiar. La hipòtesi es veu reforçada per la posició d'aquesta nissaga dins la xarxa aristocràtica vescomtal, receptora de drets jurisdiccionals delegats pels comtes.

El camí ramader serveix, així, de fil conductor per resseguir les transformacions del poblament a la seva rodalia, culminades en el pas del *villare Palacium* al mas Palau. En aquest procés hi conflueixen el domini comtal primerenc, la delegació d'atribucions als vescomtes i a institucions eclesiàstiques (Ripoll, Sant Vicenç de Cardona), i l'acció de senyors locals situats a diferents nivells de la jerarquia aristocràtica. A través d'una dinàmica activa de compravenda de *proprietates* pageses i d'extensió de conreus com la vinya mitjançant la *complantatio*, aloers com Odesind i el seu fill Sunifred, o *domnos* com Guitard Josfred, contribuïren a reordenar l'espai rural existent des de la conquesta comtal d'Osona.

En paral·lel, parròquia i castell actuaren en l'àmbit jurisdiccional, liquidant les anteriors *villae* i consolidant el binomi mas-parròquia característic del camp català medieval (Martí, 2006; Farías, 2009). En el marc de la formació de dominis aristocràtics locals, *villares*, *kasas* i *kasales* foren substituïts pels *mansi* com a nova forma d'explotació i d'enquadrament de la pagesia; amb la mediació d'unitats com les *ostaldads*, el procés sembla culminar en el tombant del segle XI al XII, malgrat que alguns masos apareguin documentalment més tard.

Probablement, la configuració dels vilars —nuclis concentrats o semiconcentrats— i la tendència de les *kasas* a agrupar-se en veïnats amb espais d'horta haurien facilitat la concreció del mas dispers. Igualment important fou la reorganització dels espais agraris mitjançant rompudes i expansió de conreus, especialment la vinya. L'arqueologia agrària hauria de verificar fins a quin punt aquesta dinàmica trencà

els límits dels antics *villares* i en feu inoperativa l'estructura territorial; el cas de la Serra Madrona apunta en aquesta direcció.

Finalment, cal remarcar que el pas de vilar a mas no era l'únic desenllaç possible: a l'Alt Congost alguns vilars es transformaren en cases fortes després de fases intermèdies de fortificació d'alous senyorials (Oliver, 2025), mentre que d'altres desaparegueren. En el cas de Palau, la ramaderia podria haver contribuït a la pervivència del lloc i a una funció de gestió potser logística i eventualment fiscal, que reforçaria la interpretació del topònim. Amb tot, la resolució definitiva de la problemàtica dels «palaus», un cop assumits els límits documentals, ha de ser necessàriament arqueològica.

BIBLIOGRAFIA

- Ballestín, X. (2013). «Consideraciones acerca del término árabe Balat, si equivalencia con la voz latina palatium y su presencia en las fuentes andalusíes, magrebíes y orientales». Dins Ballestín, X. i Pastor, E. (Eds.) *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus (ss. VI-IX)*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series 2525, (p. 28-42).
- Barceló, M. (1991). La qüestió septentrional. L'arqueologia dels assentaments andalusins més antics. *Aragón en la Edad Media*, 9, 341-354.
- Battisti, C. (1959). «Il problema linguistico di basilica». Dins Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (Ed.) *Le chiese nel regni, Le chiese nei regni dell'Europa occidentale, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, 7. Spoleto. Presso la sede del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, (p. 805-847).
- Billy, P.-H. (2002): «Villare et villarium». *Nouvelle Revue d'Onomastique*, 39-40, 57-104.
- Bolós, J. (1993-1994). «Aportació al coneixement de les terres de conreu a Catalunya a l'Edat Mitjana». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 14-15, 143-174.
- Bolós, J. (2001). «El naixement d'un vilar medieval Moredell (Gironès) en època carolíngia», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 22, 181-190.
- Bonnassie, P. (1979): *Catalunya mil anys enrere (segles X-XI)*. Vol 1. Barcelona. Edicions 62.
- CCII: Abadal, R. d' (1926-1952). *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. 2 vols. Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.
- CCIV: Ordeig, R. (1999). *Catalunya Carolíngia, IV (Els comtats d'Osona i Manresa)*. 3 vols. Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.
- CDADC. Rodríguez Bernal, F. (2009). *Els vescomtes de Cardona al segle XII: una història a través dels seus testaments*. Lleida. Universitat de Lleida.
- Ciurana, J. et al. (2024). Localització i excavació arqueològica d'una església alt-medieval perduda a les envistes del Montseny: Sant Julià de Valldaneu (Sant Martí de Centelles, Osona). *Monografies del Montseny*, 39, 81-92.
- DA. Rocafiguera, F. (1985). *La documentació dels segles IX-XII sobre Aiguafreda*. Aiguafreda. Ajuntament d'Aiguafreda.

- DABO. Junyent, E, i Mundó, A.M. (1992). *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.
- DCM. Pérez, X. (1998). *Diplomatari de la Cartoixa de Montalegre (segles X-XIII)*. Barcelona. Fundació Noguera.
- DCV. Ordeig, R. (2000-2010). *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*. 4 vols. Vic. Patronat d'Estudis Osonencs.
- DVC. Galera, A. (1998). *Diplomatari de la Vila de Cardona (anys 966-1276)*. Barcelona. Fundació Noguera.
- Farías, V. (2009). *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XV)*. València. Universitat de València.
- Feliu, G. (2022). La vil·la a la Catalunya carolíngia. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 33, 125-157.
- Folch, Ch. (2022). De la vil·la visigoda a la vil·la carolíngia a Catalunya, segles VI-X. Les dades arqueològiques. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 33, 97-123.
- Folch, C. et al. (2010). Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): Toponímia, documentación y arqueología. Dins Sénac, Ph. (Ed) *Villa 3. Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Ebre (VIIe-XIe siècles)*. Toulouse. Presses Universitaires du Midi, (p. 125-156)
- Folch, C. et al. (2019). L'Aubert: una explotació agropecuària de l'alta edat mitjana a la Vall d'en Bas (segles VI-X). *Tribuna d'Arqueologia*, 2016-2017, 315-333.
- Gallego-Valle, A. et al. (2022). From Villae to Early Medieval Communities in Tarraconensis Region (Northeast of the Iberian Peninsula): Changes and Continuities in Herding Practices. *Environmental Archaeology*; 1-11. <https://doi.org/10.1080/14614103.2022.2053828>
- Gallego-Valle, A. et al. (2024). Ewes of a leather flock together. Feeding management systems during Late Antiquity in the northeast of the Iberian Peninsula (4th c.-8th c. AD): a dental microwear approach. *Archaeol Anthropol Sci* 16, 113. <https://doi.org/10.1007/s12520-024-02018-0>
- Garcia, A. et al. (2014). Una aproximació arqueològica als paisatges del massís del Montseny: resultat de les campanyes de prospecció en espais supraforestals (Matagalls-Pla de la Calma) i del peu del massís (Samalús). Dins *VIII Trobada d'Estudiosos del Montseny*, vol. 1. Barcelona. Diputació de Barcelona, (p. 373-382)
- Gasco, J. (1997). Étapes connues dans l'évolution agro-pastorale de la Montagne d'Alaric (Aude) de la Préhistoire récente à la période historique. Dins *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médiévaux et modernes*. Sophia Antipolis. APDCA, (p. 557-576)
- Gómez Pallarés, J. et al. (2017). La tradición apócrifa de Eugenio de Toledo a la luz de un nuevo hallazgo epigráfico. *Aevum*, 91/2, 295-310.
- Larrea, J.J. (2003-2004). Aldeas navarras y aldeas del Duero: notas para una perspectiva comparada. *Edad Media. Revista de Historia*, 6, 159-181.
- Lorenzo, J.; Pastor, E. (2013). Dominando territorios, imponiendo medidas: de Banbalūna a Baršilūna. Dins Ballestín, X. i Pastor, L. (Eds.), *Lo que vino de Oriente*

- Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus* (ss. VI-IX). Oxford. British Archaeological Reports, International Series 2525, (p. 56-71).
- Marti, R. (2006). Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Cataluña durante la transición medieval. Dins Sénac, Ph. (ed.) *Villa 1. De la Tarraconense a la Marche Supérieure d'al-Andalus* (IVe-XIe siècles). *Les habitats ruraux*. Toulouse. Presses Universitaires du Midi, (p. 145-165).
- Martí, R. (2014). Població i reorganització del territori: castells, parròquies i sagreres. Dins *Enciclopèdia del romànic a Catalunya. Barcelona: I. Aguilar de Campoo*. Fundació Santa Maria la Real, (p. 65-84).
- Mordant, Cl. et al. (1997). Le Laouret et la Montagne d'Alaric à la fin de l'Age du Bronze. Un hameau abandonné entre Floure et Monze (Aude). *Bulletin de la Société préhistorique française*, 94, 22-23.
- O'Hara, A. (2009). The *Vita Columbani* in Merovingian Gaul. *Early Medieval Europe*, 17, 2, 126-153.
- Oliver, J. (2003a). Los paisajes del feudalismo (siglos IX-XVIII). Dins A. Esteban (ed.). *Los paisajes de Parques Nacionales. La humanización de las cuencas de las Nogueras y la Garona*, Madrid. Ministerio de Medio Ambiente/Organismo Autónomo Parques Nacionales, (p. 143-266).
- Oliver, J. (2003b). *Tagamanent a l'Edat Mitjana. Senyors, pagesos i paisatge al Montseny de ponent*. Tagamanent. Ajuntament de Tagamanent.
- Oliver, J. (2018). El testament inèdit d'Ermetruit d'Aiguafreda, vídua de l'aloer Odesind. *Monografies del Montseny*, 33, 47-54.
- Oliver, J. (2023). Un registre dels pergamins dels segles XIV-XVII, actualment perduts, del mas Valldaneu de Sant Martí de Centelles (Osona). *Ausa*, 31, 191-192, 25-38.
- Oliver, J. (2024). L'aloer Odesind, el seu fill Sunifred i la «via pecoraria» entre el Congost a la Calma. Notes sobre camins, dominis i senyors ramaders al Montseny al primer terç del segle XI. *Monografies del Montseny*, núm. 39, 159-169.
- Oliver, J. (2025). Canvis antics accelerats per la guerra. Dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII). Dins M. Bouzas i Ll. Palahí (eds.), *Violència i conflicte en època tardoantiga i medieval. Una perspectiva arqueològica*, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic-Universitat de Girona, (p. 122-136). https://doi.10.33115/b/9788499847160_09
- Oliver, J.; Ramon, M. (en premsa). La nissaga de l'aloer Odesind (Montseny de ponent, segles X-XI). Dins *XI Trobada de presentació d'estudis del Montseny, 19-20 de novembre de 2025* (Diputació de Barcelona i Ajuntament de Sant Esteve de Palautordera).
- PACB. Feliu, G. et al. (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. 3 vols. Barcelona. Fundació Noguera.
- Riu, M. (1985). L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català. Dins Portella, J. (Ed.) *La formació i expansió del feudalisme català, Estudi General*, 5-6. Girona. Col·legi Universitari de Girona / Universitat Autònoma de Barcelona, (p. 27-45 + p. 46-47).
- Rocafiguera, F. (1983). Cinc documents de Centelles dels segles X i XI. *Ausa*, XI, 106-107, 77-86.

- Roig, J.; Coll, J.M. (2013). Los palatia altomedievales del Vallès (siglos x-xi): las aportaciones de la arqueología. Dins Ballestín, X. i Pastor, E. (Eds.) *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus* (ss. VI-IX). Oxford. British Archaeological Reports, International Series 2525, (p. 223-258).
- Sitjes, E. (2010). Espacios agrarios y redes de asentamiento andalusíes en Manacor (Mallorca)". Dins Kirchner, H. (Ed.) *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación*. Oxford. Archeopress, (p. 61-77).

CONEXIONES ENTRE ALDEAS

ANÁLISIS Y CÁLCULOS DE MOVILIDAD EN EL ENTORNO DE *EIO* (HELLÍN, ALBACETE) ENTRE LOS SIGLOS VI Y VIII

Torres Cortés, Marta^{1, 2, 3, 4}

INTRODUCCIÓN

Las vías de comunicación juegan un papel fundamental en la organización del territorio. No solo permiten conectar áreas distantes, sino que también facilitan la articulación del paisaje y promueven la comunicación de comunidades dispersas por valles a una escala menor. Los caminos no son solo conexiones entre dos puntos; juegan un papel fundamental en el día a día, acortando distancias y obstáculos para conectarnos unos con otros (Snead *et al.*, 2009; Fonte *et al.*, 2017), estableciendo de esta forma vínculos sociales, fomentando relaciones económicas o ejerciendo un mayor control sobre el territorio (Grau, 2021, p. 70).

Es en este sentido en el que se desarrolla este estudio, teniendo como objetivos principales 1) la realización de una aproximación a la posible red de comunicaciones a nivel local en el entorno controlado por la ciudad de *Eio* utilizando para ello el análisis MADO, y 2) explorar los costes —mayoritariamente temporales— de los desplazamientos entre los distintos sitios arqueológicos que conforman el paisaje durante los siglos VI, VII y VIII d.C. a través del análisis de áreas de servicio. Es importante resaltar que este artículo no tiene como fin recrear las vías de comunicación de época visigoda, sino explorar el potencial de las rutas que pueden relacionarse con el patrón de asentamientos.

El carácter exploratorio de este trabajo nace de las escasas evidencias acerca de las vías y caminos que cruzan el área de estudio, especialmente para época visigoda. Para época romana, ante el silencio de las fuentes clásicas, son varias las fuentes arqueológicas y estudios que se han centrado en el tema, estudiando o bien los miliarios documentados cerca de la vía *Carthago Nova* — *Complutum* o proponiendo trazados tanto para esta vía como para otros trayectos secundarios que comunicarían Cartagena con espacios vecinos al territorio del Tolmo (Roa y Erostarbe, 1894;

---

1 INAPH-Universitat d'Alacant

2 marta.torres@ua.es

3 Carretera San Vicente del Raspeig, s/n 03690 San Vicente del Raspeig — Alicante

4 <https://orcid.org/0000-0003-1471-7320>

Sillières, 1977; 1982; 1990; Carrasco, 1988; 1999; 2000; 2004; 2006; 2010; 2011; Roldán, 1988; Selva y Jordán, 1988; Abascal 1990; López, 1993; Gamo, 1998; Abascal y Lorrio, 1999; Sanz, 2002; 2016; López *et al.*, 2006; Fernández *et al.*, 2011; Bernárdez y Guisado, 2016; Velaza, 2016; Geanni, 2018; Martínez, 2023). Para conocer los itinerarios de época islámica, por suerte contamos con obras de geógrafos andalusíes como *al-'Udri* (siglo XI d.C.) o *al-Idrisi* (siglo XII d.C.).

Sin embargo, para conocer los itinerarios principales de época visigoda, no contamos con fuentes primarias, pues si bien el Anónimo de Rávena o *Ravennatis Anonymi Cosmographia* se fecha en el siglo VII d.C. (De Soto y Romaní, 2019, p. 448), en él solo se mencionan tres vías que recorren la península ibérica (De Soto, 2010, p. 69) y que no recorren el sureste de la actual provincia de Albacete. Esto no quiere decir que entre los siglos VI y VIII d.C. no se realizaran caminos y calzadas; creemos que más bien se realizaría un mantenimiento de la red ya existente que posteriormente queda fosilizada en la trama viaria recogida por los geógrafos andalusíes.

El territorio de Eio

La ciudad de *Eio* (Tolmo de Minateda) se sitúa en el sureste peninsular, en el actual término municipal de Hellín en la provincia de Albacete (Fig. 1). Se trata de una ciudad situada sobre un cerro amesetado que disfruta de una posición geográfica estratégica, no solo por el control visual del entorno, sino también porque a los pies del cerro discurre la vía romana que comunicaba la costa del sureste, especialmente la ciudad de *Carthago Nova* (Cartagena, Murcia), con la Meseta y la ciudad de *Complutum* (Alcalá de Henares, Madrid) (Abad *et al.*, 1998; Sanz, 2002; 2016). Este es uno de los motivos que explicaría la larga ocupación del enclave, teniendo su origen en la Edad del Bronce, pasando por un *oppidum* ibérico, la *Ilunum* de Ptolomeo, a una sede episcopal visigoda y posteriormente la *Iyyuh* que aparece mencionada en el Pacto de Tudmir.

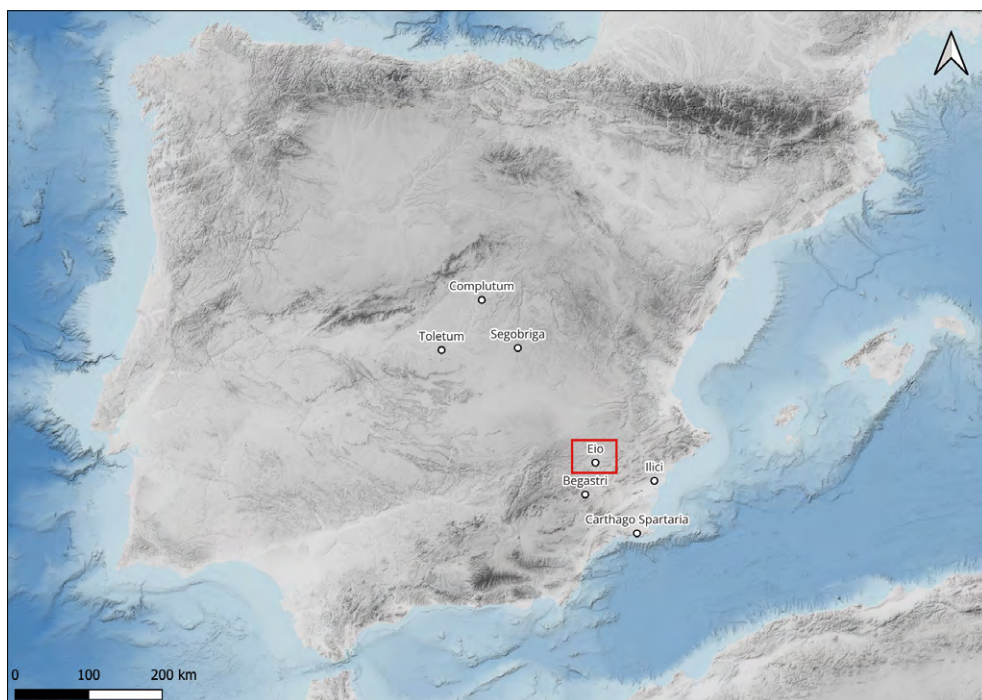

Figura 1. Localización de la zona de estudio (en rojo).

No conocemos con exactitud la fecha en la que la ciudad sita en el Tolmo vuelve a tomar importancia, pero todo parece apuntar a que la revitalización de este espacio está íntegramente relacionada con el conflicto visigodo-bizantino (Vizcaíno, 2007, p. 220), siendo clave la antigua calzada romana que ahora comunicará *Carthago Spartaria* con *Toletum*. El territorio de *Eio* queda en la frontera de tres espacios distintos: 1) la *Oróspeda* ubicada aproximadamente en la Sierra del Segura, 2) el reino visigodo de Toledo y 3) la provincia bizantina de *Spania*. Una de las primeras estructuras visigodas documentadas en el cerro es la muralla que defiende el acceso por el Reguerón, la cual fue construida a mediados del siglo VI sobre la roca y los derrumbes de la muralla augustea, conformando un gran baluarte macizo (Abad, 1996, p. 80; Abad y Gutiérrez, 1997, p. 592). Desconocemos si estas obras fueron realizadas por mandato del poder visigodo o bizantino.⁵ Lo que sí sabemos es que, tras las ofensivas de Leovigildo en la segunda mitad del siglo VI, este espacio queda bajo dominio visigodo, proponiéndose la fundación de la sede eiotana como núcleo aglutinador de los territorios recuperados a la sede ilitana en territorio bizantino (Vizcaíno, 2007, p. 223). La sede episcopal de *Eio* ha sido identificada con los restos del Tolmo de Minateda tras la excavación de una basílica (con tres naves separadas por arquerías sobre columnas y un baptisterio) y un palacio episcopal (Abad *et al.*, 2004), sede que aparece por primera vez mencionada en el Decreto de Gundemaro del 610 (González, 1985, p. 71; 1986, p. 160), apoyando así la teoría de su fundación como contraposición a la sede ilitana (Abad y Gutiérrez, 1997, p. 597).

La aparición y consolidación de la sede episcopal de *Eio* trae consigo una transformación del paisaje tardoantiguo. Gran parte de los asentamientos altoimperiales y que presentaban cierta continuidad en época bajoimperial y tardoantigua son abandonados, a excepción de la villa de Zama y Torre Uchea, en cuyo entorno no solo aparecen dos puntos de control en altura en el siglo V (Cerro de los Arenales y Cerro de Torre Uchea, respectivamente), ambos a escasos 4 kilómetros del Tolmo, sino que los espacios de habitación romanos son transformados en época visigoda. El resto de los asentamientos son abandonados, pero en las cercanías se fundan aldeas *ex novo* que evidencian una continuación en la explotación de los espacios agrarios (Sarabia, 2014; Sarabia *et al.*, 2019). Un ejemplo de esto podría ser la aldea de Loma Eugenia, fundada en una loma a 800 m de la villa de Agra. De igual forma, se constata la aparición de dos eremitorios cristianos a unos 12 kilómetros del Tolmo: La Camareta (al sur, con una frecuentación desde época ibérica hasta época islámica) y Alborajico (al norte, de cronología incierta) (Jordán y González, 1985; Velázquez, 1988; Jordán, 1992; Jordán y Matilla, 1995; Gamo, 1998).

5 Actualmente, la historiografía se encuentra dividida entre la tesis de que *Eio* y *Begastri* sean fundaciones bizantinas (Ramallo y Vizcaíno, 2002) y la tesis que defiende que se trata de nuevas sedes que responden a la necesidad de administrar la tierra conquistada a los bizantinos previa a la destrucción de *Carthago Spartaria* (Guillén y González, 1985; Gutiérrez, 1992; Vallejo, 1993; Lorenzo de San Román, 2016; Díaz, 2019; Peidro, 2021). Por otro lado, encontramos una posición mixta que defiende que se trata de ciudades bizantinas en origen, pero que tras la conquista visigoda son convertidas en sedes episcopales (Vizcaíno, 2007).

METODOLOGÍA

Actualmente, los investigadores contamos con varias herramientas que nos permiten aproximarnos y entender las rutas de comunicación en los distintos momentos de ocupación de un territorio. No solo utilizamos fuentes escritas o evidencias arqueológicas (como las mencionadas en las líneas anteriores), también nos apoyamos en herramientas como los Sistemas de Información Geográfica (SIG) que nos permiten simular los movimientos de personas, animales o vehículos (Torres, 2025, p. 105). Para ello debemos tener en cuenta varios factores que influyen en los desplazamientos, como la pendiente del terreno, la vegetación en superficie, la presencia de cursos de agua, la velocidad del objeto en movimiento u otros factores de carácter cultural e ideológico. Si bien los SIG nos permiten analizar el espacio teniendo en cuenta algunas de estas variables, no debemos olvidar que el paisaje es un elemento en constante cambio, y que por lo tanto sufre constantes alteraciones a lo largo de los siglos (Torres, 2025, p. 105). Es por esto por lo que en este trabajo queremos realizar una aproximación exploratoria de las vías de comunicación a nivel local a partir del análisis MADO, que nos permitirá generar una posible red de caminos y el cálculo de áreas de servicio que nos permitirá conocer los costes temporales necesarios para recorrer el territorio siguiendo unas rutas predeterminadas.

Análisis MADO

El análisis MADO⁶ (Modelo de Acumulación del Desplazamiento Óptimo desde su origen) es una propuesta metodológica propuesta por Pastor Fábrega Álvarez (2006), cuyo objetivo principal es representar la accesibilidad de un territorio desde un punto de partida conocido, pero sin ningún lugar de destino (Fábrega, 2006; 2016). El MADO combina los análisis de superficies de coste (capas base del estudio) con el modelado hidrológico para poder generar una red de rutas de forma dendrítica, cuyo ramal principal parte del punto de origen y del que van surgiendo ramales secundarios al distanciarse de él (Aceituno y Uriarte, 2019, p. 226). El resultado final es una capa ráster donde cada píxel es el grado de acumulación de movimiento hacia cada punto (Moreno, 2023, p. 84). De esta forma, los valores más elevados muestran las rutas potenciales (Fábrega, 2006, p. 9). Esto nos permite obtener una primera imagen sobre qué zonas o valles de nuestra área de estudio son más susceptibles a concentrar las zonas de paso (Torres, 2025, p. 105). La aplicación del análisis MADO es ideal para este estudio, pues uno de los objetivos principales de él es comprender el movimiento de los habitantes de este territorio.

Para la realización del MADO se ha utilizado el software ArcMap. En primer lugar, se ha generado un Modelo Digital del Terreno (MDT) de la zona de estudio utilizando los archivos ráster obtenidos del centro de descargas del Instituto Geográfico Nacional (IGN) con una resolución de 5 metros. A partir del MDT, se realiza una capa de pendientes (expresada en porcentajes) y una capa de *Cost Distance* para cada uno de los puntos analizados. Es necesario mencionar que para la capa de costes de distancia no se han tenido en cuenta factores externos como los cursos de agua, pues estos no supondrían una gran barrera para el movimiento de la

6 *Focal Mobility Network* en la bibliografía inglesa.

población, ya que se tratan generalmente de cursos de carácter estacional que serían fácilmente salvables a partir de vados actualmente desconocidos. Una vez obtenida la capa de costes, se realiza una capa de *Flow Direction* a partir de la cual posteriormente generaremos una capa de *Flow Accumulation*. El resultado final es una capa donde cada punto en el área de estudio tiene un valor de acumulación que expresa el grado de accesibilidad de ese sitio (Aceituno y Uriarte, 2019, p. 226). En este sentido, se han realizado cuatro categorías, siendo las «Vías Principales» aquellas zonas con un mayor grado de accesibilidad y los «Caminos Rurales» y los «Otros Caminos» los que menos.

Cálculos de áreas de servicio

Los cálculos de áreas de servicio se utilizan en la actualidad para conocer el área de influencia de una instalación concreta (como, por ejemplo, estaciones de bomberos, hospitales o centros educativos) dentro de una red de comunicaciones, aplicando varios parámetros como velocidad de la vía, el tiempo en recorrerla o dirección de circulación, entre otros. No obstante, en los últimos años estos cálculos se han aplicado con éxito para contextos arqueológicos (Moreno, 2022; 2023), donde el objetivo principal es conocer qué cantidad de territorio es capaz de abarcar una persona desde un determinado punto en un intervalo de tiempo. En nuestro caso hemos seleccionado cinco franjas horarias: 1, 3, 6, 10 y 12 horas de recorrido. De este modo, se pretende conocer el espacio que podría recorrer una persona desde un sitio y cuáles serían los enclaves del entorno a los que podría acceder.

Para realizar dichos análisis se ha utilizado *Área de servicio (desde punto)*⁷ en QGIS. Pero para ello antes es necesario establecer varios parámetros. El primero de ellos es la red de comunicaciones, que en nuestro caso es la propuesta de red generada con el análisis MADO. El segundo es establecer una velocidad de circulación para la red o para cada segmento de ella. En este caso se ha creído conveniente aplicar una velocidad media para todas las rutas de 2,5 km/h, utilizada también en otros estudios (De Soto, 2019, tabla 13.2; Moreno, 2022; 2023).

Una vez definida la red de circulación y la velocidad, los puntos de origen elegidos desde los que realizar las áreas de servicio han sido, por un lado, los asentamientos rurales y urbanos del entorno de *Eio* y los dos eremitorios cristianos ubicados aproximadamente a 12 kilómetros de la sede episcopal.

RESULTADOS

Análisis MADO

Como se ha comentado anteriormente, el objetivo principal de la realización de este análisis era la exploración de la potencial red de comunicaciones a nivel local. Para ello se ha llevado a cabo el análisis desde la propia ciudad de *Eio* como desde los asentamientos rurales y los eremitorios cristianos (Fig. 2). Esta aproximación no

7 Caja de herramientas - Análisis de redes - Área de servicio (desde punto)

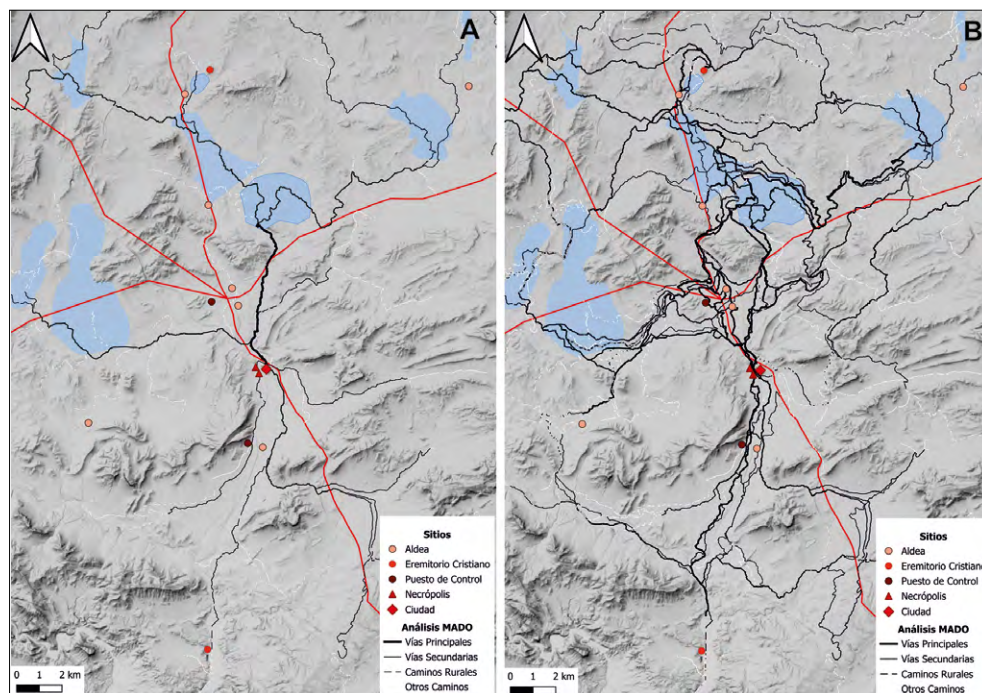

Figura 2. Resultados del análisis MADO desde la ciudad de *Eio* (A) y los enclaves de cronología altomedieval (B).

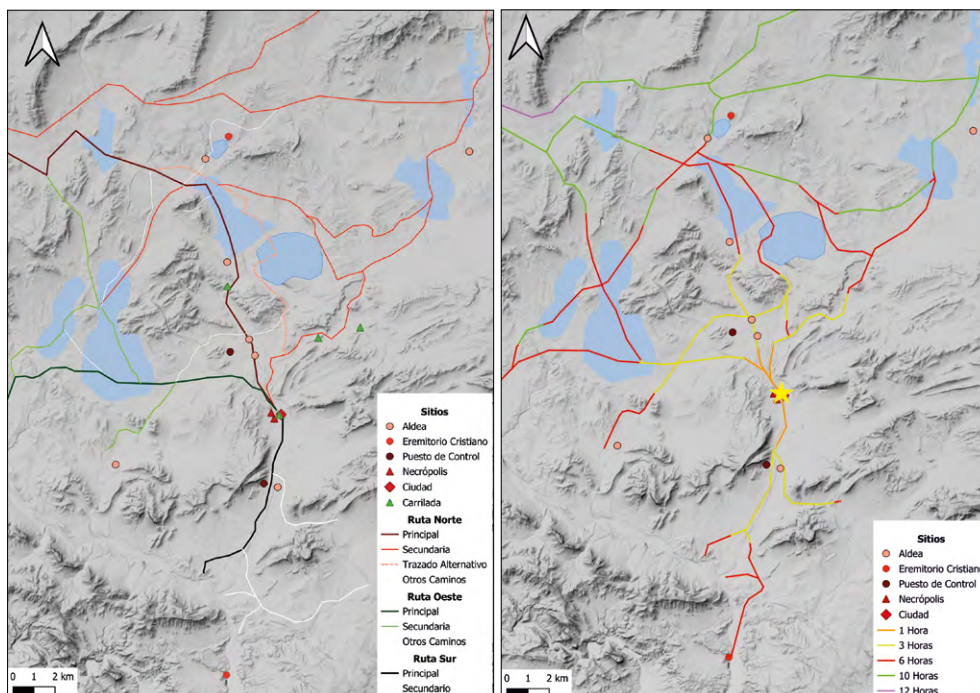
solo nos permite conocer las posibles vías que conectarían la ciudad con el resto de su territorio, sino también cómo se comunicarían los distintos sitios entre ellos.

Los resultados del análisis generado desde el Tolmo de Minateda nos muestran cómo la mayoría de los sitios analizados son accesibles desde caminos rurales y otros caminos. De igual forma, si superponemos estos resultados con la red de vías romanas recogidas por el proyecto Viator-e (De Soto, 2019; 2021), observamos que prácticamente no coinciden los trazados, por lo que el trazado de las calzadas romanas —posteriormente utilizadas en época visigoda e islámica— responde a factores que no tienen que ver con una mayor transitabilidad. Además, no podemos aceptar los resultados del MADO como infalibles, pues, como bien hemos comentado anteriormente, se basan en estudios de coste y modelos hidrológicos, hecho que puede explicar por qué la vía principal que surge de *Eio* llega hasta un espacio lagunar (Cordovilla) actualmente desecado. Es por esto por lo que al MDT utilizado como base cartográfica se le ha incorporado una capa con los espacios lagunares y las zonas inundables con el objetivo de aproximarnos a un paisaje lagunar y pantanoso que actualmente ha desaparecido debido a la expansión agraria, pero que debió existir en la Antigüedad y en la Alta Edad Media.

Por otro lado, los resultados del MADO generados desde los otros puntos de análisis nos muestran una mayor trama que coincide en su mayoría con el curso del Arroyo de Tobarra, que cruza la zona de estudio de norte a sur. Sin embargo, a diferencia del caso anterior, los sitios son accesibles desde caminos de segunda categoría, las vías secundarias, a excepción de aquellos dos que quedan en los espacios periféricos, como pueden ser El Royo (al norte) y el ermitorio de La Camareta (al sur).

La superposición del MADO desde *Eio*, como la red generada desde los asentamientos y eremitorios, nos permite proponer un sistema de rutas que coincide con las propuestas para época romana (Torres, 2025, pp. 108-109). Esta propuesta ha sido contrastada con las escasas evidencias materiales con las que contamos, como son las marcas de carriladas documentadas en la zona central del área de estudio y el análisis de fotografías aéreas, como es el caso del tramo

entre Torre Uchea y el Tolmo —identificado ya por Pierre Sillières en las últimas décadas del siglo xx— (Fig. 3).

Cálculo de áreas de servicio

Una vez obtenida la propuesta de rutas, se han realizado los cálculos desde cada uno de los sitios arqueológicos. El primero de los enclaves analizados es la propia ciudad de *Eio* (Fig. 4). Como se puede ver en la figura, la mayoría de los núcleos quedan incluidos dentro de las franjas de 3 y 6 horas de desplazamiento, quedando en el margen de las 10 horas el eremitorio de Alborajico y la aldea de El Royo.

El sitio de Alboraj y el eremitorio de Alborajico presentan unos resultados muy similares debido a su proximidad geográfica (Fig. 5). En ambos casos, es necesario un viaje entre 6 y 10 horas para llegar a la mayoría del resto de asentamientos analizados, siendo el caso del eremitorio de La Camareta el más alejado y, por tanto, el único al que para llegar sería necesario invertir 12 horas.

El Royo (Fig. 6a) presenta unos resultados similares a los dos anteriores, pues igualmente se encuentra en un espacio periférico dentro de la red viaria propuesta. Por ello, sería necesario invertir aproximadamente 10 horas de viaje para alcanzar la mayoría de los sitios, a excepción de Loma Eugenia y La Camareta, los cuales quedan dentro de la franja de las 12 horas. En el caso de Loma Lencina (Fig. 6b), al igual que *Eio*, la mayoría de los núcleos están incluidos en las franjas de las 3 y 6 horas, quedando en la de 10 horas El Royo y La Camareta.

Junto con la propia sede episcopal, los otros puntos centrales de la red de asentamientos son los núcleos de Torre Uchea (Torre Uchea, Coches 1 y Cerro de Torre Uchea) y Zama (Zama y Cerro de los Arenales) (Fig. 7). Los resultados de ambos casos son muy similares, quedando la mayoría de los enclaves en las franjas

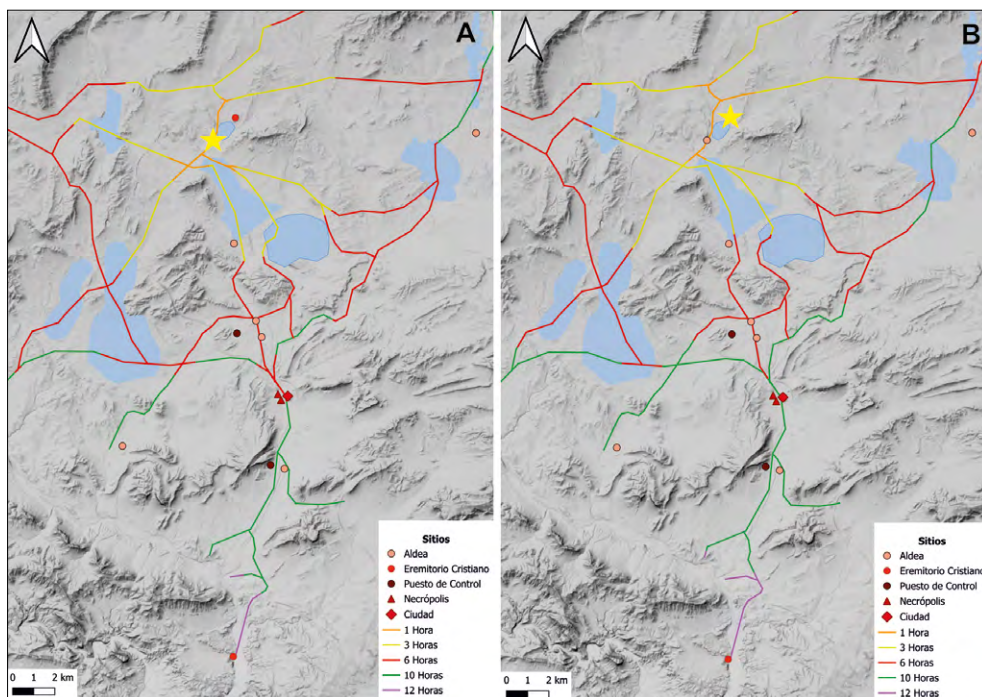

Figura 5. Resultado del cálculo de áreas de servicio de Alboraj (A) y Alborajico (B).

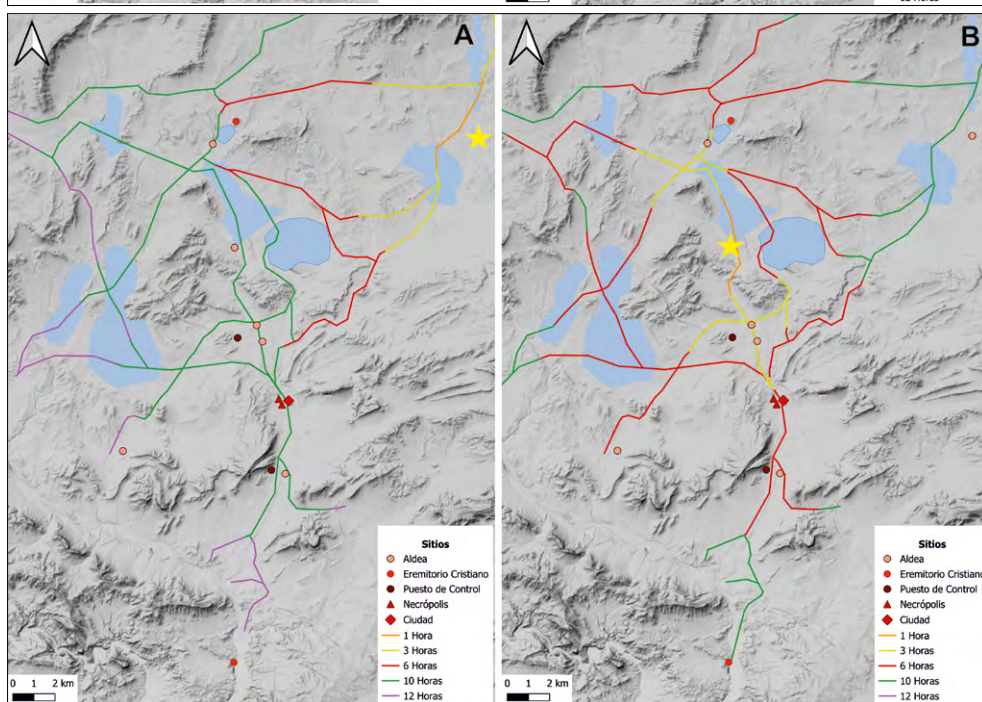

Figura 6. Resultado del cálculo de áreas de servicio de El Royo (A) y Loma Lencina (B).

de las 3 y 6 horas de viaje, a excepción, de nuevo, de El Royo y La Camareta para Torre Uchea y El Royo, Alboraj y Alborajico para Zama.

Al encontrarse en uno de los extremos de la red viaria propuesta, los desplazamientos desde Loma Eugenia y La Camareta (Fig. 8) presentan unos costes de tiempo elevados. Para el primero, los sitios se enmarcan en la franja de las 6 horas, manteniendo los eremitorios en la de 10 y El Royo en la de 12. Para el caso de La Camareta, la mayoría de los núcleos están en las franjas de las 6 y 10 horas, a excepción de aquellos situados más al norte (Alboraj, Alborajico y El Royo).

Los resultados aquí expuestos quedan resumidos en el siguiente gráfico (Gráfico 1), donde se evidencia que sería necesario invertir entre 6 y 10 horas para llegar al resto de los sitios analizados, quedando los dos eremitorios a una distancia muy similar

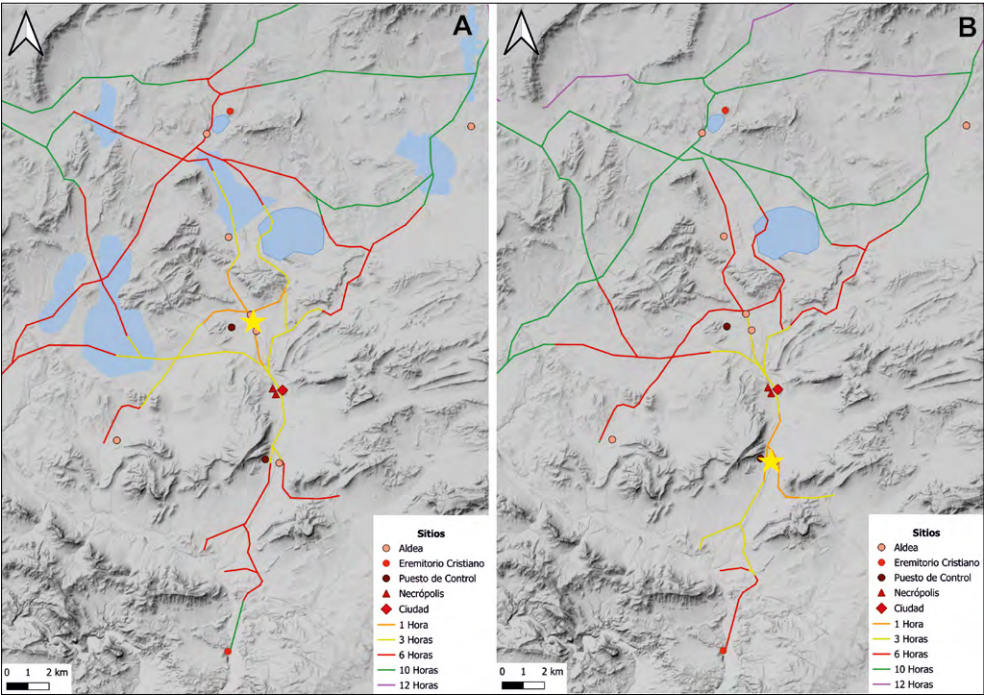

Figura 7. Resultado del cálculo de áreas de servicio de los conjuntos de Torre Uchea (A) y Zama (B).

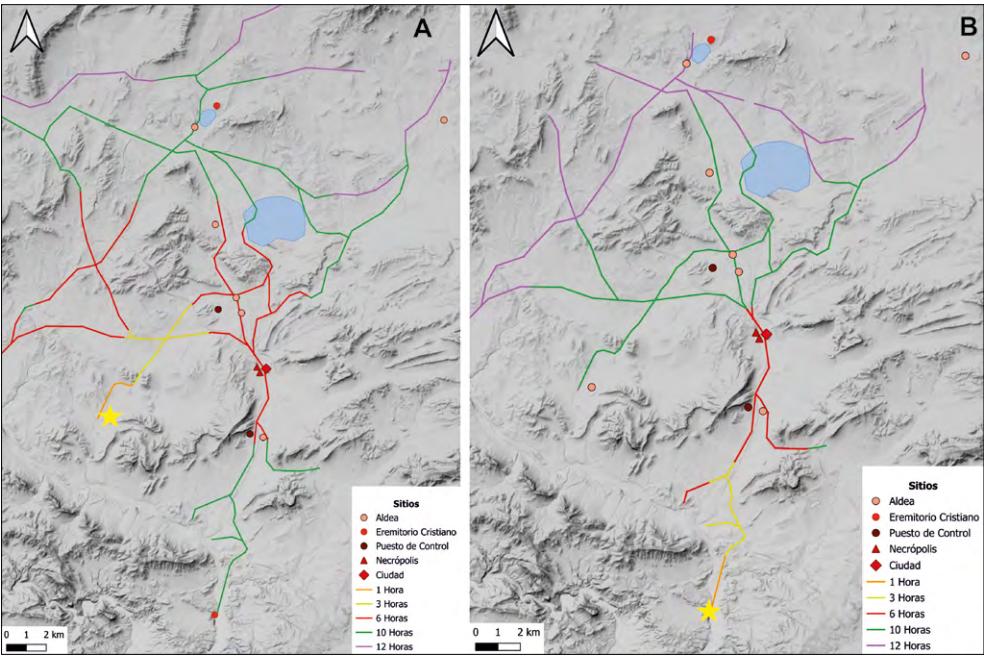

Figura 8. Resultado del cálculo de áreas de servicio de Loma Eugenia (A) y La Camareta (B).

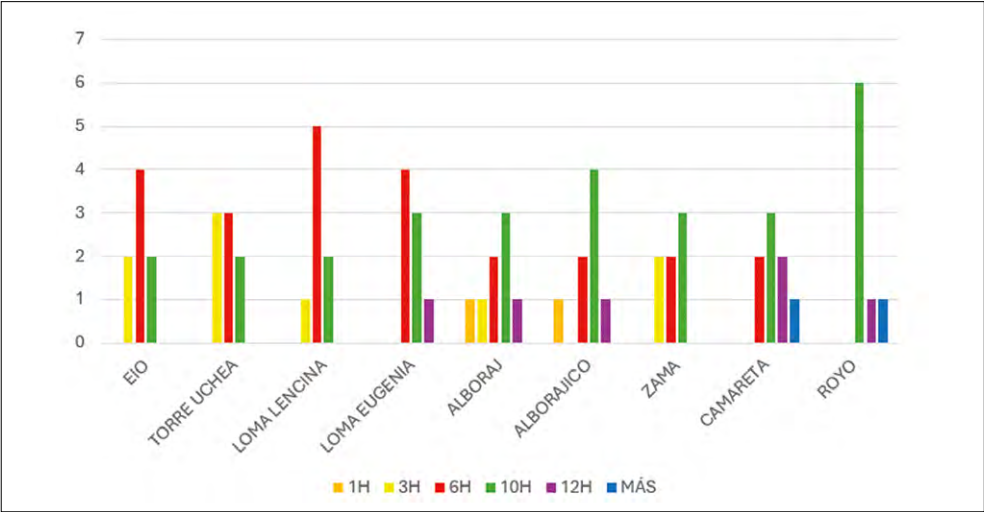

Gráfico 1. Resumen de los resultados del cálculo de las áreas de servicio donde se evidencia el número de asentamientos accesibles según la franja horaria definida.

de los asentamientos. El sitio central de la red, al contrario de lo que podría parecer al principio, no es la propia ciudad de *Eio*, sino el núcleo de Torre Uchea, incluido mayoritariamente en las franjas de 3 y 6 horas de desplazamiento.

CONSIDERACIONES FINALES

A lo largo de estas páginas se ha podido comprobar la potencialidad que pueden llegar a tener estas herramientas y análisis para el estudio de movilidad en aquellos períodos y espacios cuya materialidad es muy escasa o casi inexistente. No obstante, los resultados aquí obtenidos no son datos absolutos, pues ese no era el objetivo principal de este trabajo. El análisis aquí presentado tiene un carácter exploratorio que nos permite obtener una serie de propuestas que sería necesario comprobar posteriormente. La modelización digital del movimiento nos permite entender la complejidad de los patrones de circulación, sus segmentaciones y sus ritmos. En este caso, podemos extraer dos puntos principales.

En primer lugar, lo que podemos ver es que el territorio de *Eio* es un espacio altamente interconectado entre sí, pero con matices, pues el coste de desplazamiento es muy elevado. La movilidad entre los asentamientos consumiría prácticamente una jornada siempre que estos se encuentren dentro de un rango de 6 horas de desplazamiento. Para acudir a aquellos sitios incluidos en un rango mayor, sería necesario, muy posiblemente, pasar la noche.

En segundo lugar, como ya apuntábamos en el apartado anterior, el punto central de la red no es el núcleo urbano o sede episcopal de *Eio*, sino más bien el núcleo de Torre Uchea. Este no solo es un nudo de comunicaciones desde donde se bifurca la red principal y se divide en otras secundarias, sino también en cuanto a coste temporal, pues es accesible para 6 enclaves dentro de las franjas de las 3 y 6 horas.

BIBLIOGRAFÍA

- Abad Casal, L. (1996). La epigrafía del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) y un nuevo municipio romano en el *Conventus Carthaginensis*. *Archivo Español de Arqueología (AEspA)*, 69, 77-108.
- Abad Casal, L. y Gutiérrez Lloret, S. (1997). Iyih (El Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete). Una civitas en el limes visigodo-bizantino. *La tradición en la Antigüedad Tardía. Antigüedad y Cristianismo*, Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía, XIV, Universidad de Murcia, 591-600. Doi: <https://doi.org/10.6018/ayc>
- Abad Casal, L., Gutiérrez Lloret, S. y Sanz Gamo, R. (1998). *El Tomo de Minateda. Una historia de tres mil quinientos años*. Patrimonio Histórico-Arqueología, Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha. Toledo.
- Abad Casal, L., Gutiérrez Lloret, S. y Gamo Parras, B. (2004). El Tolmo de Minateda, Hellín (Albacete). *Investigaciones arqueológicas en Castilla-La Mancha (1996-2002)*. Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, Toledo.

- Abascal Palazón, J.M. (1990). *Inscripciones romanas de la provincia de Albacete*. Instituto de Estudios Albacetenses de la Excma. Diputación de Albacete, C.S.I.C., Confederación Española de Centros de Estudios Locales. Serie I — Ensayos Históricos y Científicos, núm. 51.
- Abascal Palazón, J.M. y Lorrio Alvarado, A.J. (1999). El miliario de Tiberio de Segobriga y la vía Complutum-Carthago Nova. En A. Alonso Ávila, T. Garabito Gómez, M.E. Solovera San Juan y A. Montenegro Duque (coord.). *Homenaje al profesor Montenegro: estudios de historia antigua*, 561-568.
- Bernárdez Gómez, M.J. y Guisado Di Monti, J.C. (2016). El comercio del *lapis specularis* y las vías romanas en Castilla-La Mancha. En G. Carrasco Serrano (coord.). *Vías de comunicación romanas en Castilla-La Mancha*. Colección estudios nº 152, Universidad de Castilla-La Mancha, 231-276.
- Aceituno, F.J. y Uriarte, A. (2019). Conectando un territorio: simulación de rutas de movilidad entre cazadores-recolectores y primeros cultivadores. El caso del Cauca medio (Macizo Volcánico, Colombia). *Trabajos de Prehistoria*, 76(2), 219-235.
- Carrasco Serrano, G. (1988). Comunicaciones romanas de la provincia de Albacete en los itinerarios de época clásica. *Al-Basit: Revista de estudios albacetenses*, n.º 23, 35-42.
- Carrasco Serrano, G. (1999). En relación a las vías romanas y mansiones del territorio provincial de Albacete. *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Historia Antigua, t. 12, 455-468.
- Carrasco Serrano, G. (2000). Vías romanas y mansiones en el territorio provincial de Albacete. En M. Criado de Val (Coord.). *Caminería hispánica: actas del IV Congreso Internacional. Celebrado en Guadalajara (España) julio 1998*, Vol. 1 Caminería Física, 91-102.
- Carrasco Serrano, G. (2004). Avance para el estudio del poblamiento del territorio meridional de Castilla-La Mancha en época romana. *Hispania Antiqua*, xxviii, 117-140.
- Carrasco Serrano, G. (2006). Las vías romanas. En Á. Fuentes (Coord.). *Castilla-La Mancha en Época romana y Antigüedad tardía*, 41-52.
- Carrasco Serrano, G. (2010). Contribución al análisis del proceso de romanización de la provincia de Albacete. *Hispania Antiqua*, xxxiii-xxxiv (2009-2010), 157-168.
- Carrasco Serrano, G. (2011). Vías y mansiones romanas en el territorio del Campo de Montiel. *Hispania Antiqua*, xxxv, 321-335.
- De Soto, P. (2010). *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: Estudis de distribució i mobilitat* [Tesis doctoral]. Universitat Autònoma de Barcelona.
- De Soto, P. (2019). Network analysis to model and analyse Roman transport and mobility. En P. Verhagen, J. Joyce y M.R. Groenhuijzen (Eds.). *Finding the limits of the Limes. Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*. «Simulating the Past», Series. Springer, 271-289.
- De Soto Cañamares, P. y Romaní i Sala, N. (2019). Las vías romanas. En E.H. Sánchez López y M.S. Bustamante Álvarez (Eds.). *Arqueología romana en la península ibérica*. Universidad de Granada, 445-458.

- Díaz Martínez, P.C. (2019). El esquema provincial en el contexto administrativo de la monarquía visigoda de Toledo. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 49-2. Doi: <https://doi.org/10.4000/mcv.11009>
- Fábrega-Álvarez, P. (2006). Moving without destination. A GIS-based determination of routes (optimal accumulation model of movement from a given origin). *Archaeological Computing Newsletter*, 64, 7-11.
- Fábrega-Álvarez, P. (2016). Un alto en el camino. Notas acerca del uso de SIG en los análisis de movilidad en arqueología. En M. del C. Mínguez y E. Capdevilla (Eds.), *Manual de Tecnologías de la Información Geográfica aplicadas a la Arqueología*, Comunidad de Madrid, 161-182.
- Fernández Montoro, J.L., Lostal Pros, J. y Rodríguez Morales, J. (2011). La calzada romana de *Carthago-Nova* a *Complutum*: síntesis de su recorrido. *El Nuevo Miliario*, 13, 32-54.
- Fonte, J., Parceros-Oubiña, C. y Costa-García, J.M. (2017). A GIS-Based analysis of the rationale behind roman roads. The case of the so-called via xvii (NW Iberian Peninsula). *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 17, n.º 3, 163-189.
- Gamo Parras, B. (1998). *La Antigüedad Tardía en la provincia de Albacete*. Serie I, Estudios, Número 107. Instituto de Estudios Albacetenses de la Excma. Diputación de Albacete, Albacete.
- Geanni Abades, A. (2018). La arqueología y el comercio en la vía Carthago Nova-Complutum (Conventus Carthaginensis, Hispania Citerior). *El Nuevo Miliario*, n.º 18/19, 57-72.
- Grau Mira, I. (2021). *Cuaderno de arqueología del paisaje. Introducción al análisis espacial de las sociedades del pasado*. Publicacions Universitat d'Alacant.
- González Blanco, A. (1985). La historia del S. E. peninsular entre los siglos III-VIII d.C. (Fuentes literarias, problemas y sugerencias). *Del Conventus Carthaginensis a la Chora de Tudmir. Antigüedad y Cristianismo*. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía, II, Universidad de Murcia, 53-79. Doi: <https://doi.org/10.6018/ayc>
- González Blanco, A. (1986). El decreto de Gundemaro y la historia del siglo VII. *Los visigodos. Historia y civilización. Antigüedad y Cristianismo*. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía, III, Universidad de Murcia, 159-169. Doi: <https://doi.org/10.6018/ayc>
- Guillén Pérez, G. y González Blanco, A. (1985). Perspectivas de la geografía eclesiástica antigua del S. E. peninsular. *Del Conventus Carthaginensis a la Chora de Tudmir. Antigüedad y Cristianismo*. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía, II, Universidad de Murcia, 107-117. Doi: <https://doi.org/10.6018/ayc>
- Gutiérrez Lloret, S. (1992). *El tránsito de la Antigüedad tardía al mundo islámico en la Cora de Tudmir: cultura material y poblamiento paleoandalusí* [Tesis doctoral]. Universitat d'Alacant.
- Jordán Montés, J. F. (1992). Prospección arqueológica en la comarca de Hellín-Tobarra (Metodología, resultados y bibliografía). *Al-Basit, Revista de Estudios Albacetenses*, n.º 31, 183-227.

- Jordán Montes, J.F. y González Blanco, A. (1985). Probable aportación al monacato del SE. Peninsular. El conjunto rupestre de la Muela de Alborajico (Tobarra, Albacete). *Del Conventus Carthaginensis a la Chora de Tudmir. Antigüedad y Cristianismo*. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía, II, Universidad de Murcia, 335-363. Doi: <https://doi.org/10.6018/ayc>
- Jordán Montes, J.F. y Matilla Séquier, G. (1995). Poblamiento rural tardoantiguo y monasterios visigodos en el curso bajo del río Mundo (Hellín y Tobarra, provincia de Albacete). En J. M. Noguera Celdrán (Ed.). *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania*. Universidad de Murcia, Murcia, 333-338.
- López Precioso, F.J. (1993). Vías romanas y visigodas del Campo de Hellín. *La Cueva de La Camareta. Antigüedad y Cristianismo*, 10, 99-131.
- López Precioso, F.J., Noval Clemente, R., Molina Torralba, M.T. y Collados Jiménez, A. (2006). El camino de Albacete al Pozo de la Peña, Chichilla de Montearagón (Albacete). Noticia preliminar de las excavaciones arqueológicas llevadas a cabo. *El Nuevo Miliario*, n.º 3, 95-102.
- Lorenzo De San Román, R. (2016). *Ilici en la Antigüedad Tardía. Ciudad y Territorio del ocaso imperial al Pacto de Tudmir* [Tesis doctoral]. Universitat d'Alacant.
- Martínez Sánchez, M. (2023). *Vías romanas del Sureste: análisis histórico y espacial* [Tesis doctoral]. Universidad de Murcia.
- Moreno Navarro, F. (2022). Simulación y análisis del sistema de transporte en el norte de la Carpetania romana. Una aproximación desde los SIG y análisis de redes. *Zephyrus*, LXXXIX, 191-211. DOI: <https://doi.org/10.14201/zephyrus202289191211>
- Moreno Navarro, F. (2023). Transport network simulation and modes of analysis through GIS and network science. En Traperó Fernández, P. y Carneiro, A. (Ed.). *GIS Applications in Roman Landscape and Territory. Methodologies and models in Hispania*. BAR International Series 3139. Oxford (Archaeopress), 81-92.
- Peidro Blanes, J. (2021). ¿*Episcopus sine ciuitate*? La promoción episcopal de centros no urbanos en la Península Ibérica durante la Antigüedad Tardía. *Antigüedad y Cristianismo*, 38, 135-157. Doi: <https://doi.org/10.6018/ayc.434691>
- Ramallo Asensio, S.F. y Vizcaíno Sánchez, J. (2002). Bizantinos en *Hispania*. Un problema recurrente en la arqueología española. *Archivo Español de Arqueología (AEspA)*, 75, 313-332.
- Roa y Erostarbe, J. (1894). *Crónica de la Provincia de Albacete*. Volumen I. Diputación provincial de Albacete.
- Roldán Gómez, L. (1988). La romanización de la provincia de Albacete. Una aproximación a su estudio. En *Romanos y Visigodos: Hegemonía cultural y cambios sociales*. Tomo IV. I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha, 89-96.
- Sanz Gamo, R. (2002). La distribución de las villas romanas en la provincia de Albacete. *AnMurcia*, n.º 16-17, 351-364.
- Sanz Gamo, R. (2016). «Viaria romana en la provincia de Albacete: estado de la cuestión». En G. Carrasco Serrano (coord.). *Vías de Comunicación romanas en Castilla-La Mancha. Homenaje a Pierre Sillières*, Colección Estudios, n.º 152, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 85-122.

- Sarabia Bautista, J. (2014). La transformación del paisaje rural tras la fundación del obispado de Eio — El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete, España). Siglos v al ix d.C. *Hortus Artium Medievalium*, 20/1, 216-231.
- Sarabia Bautista, J., Gutiérrez Lloret, S. y Amorós Ruiz, V. (2019). The rural and suburban landscape of Eio-Iyyuh (Tolmo de Minateda, Hellín, Spain): new methodological approaches to detect and interpret its main generating elements. En S. Gelichi, L. Olmo-Enciso, E. Corro y M. Castro-Priego (Ed.). *Mediterranean Landscapes in Post Antiquity. New frontiers and new perspectives*. Archaeopress Archaeology, Oxford, 145-162.
- Selva Iniesta, A. y Jordán Montes, J.F. (1988). Notas sobre la red viaria romana en la comarca de Hellín-Tobarra (Albacete). En A. González Blanco (Coord.). *Vías romanas del Sureste. Actas del symposium celebrado en Murcia del 23 al 24 de octubre de 1986*. Departamento de Prehistoria, H. Antigua y Medieval, Universidad de Murcia, Servicio Regional de Patrimonio Histórico, Consejería de Cultura, Educación y Turismo, 85-99.
- Sillières, P. (1977). *Le Camino de Anibal*, itinéraire des gobelets de Vicarello de Castulo à Saetabis. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 13 (1), 31-83.
- Sillières, P. (1982). Une grande route romaine menant à Carthagène: la voie Saltigi — Carthago Nova. *Madriider Mitteilungen*, nº 23, 247-257.
- Sillières, P. (1990). *Les voies de communication de l'Hispanie Méridionale*. Difusión de Boccard.
- Snead, J.E., Erickson, C.L. y Darling, J.A. (2009). Making Human Space: The Archaeology of Trails, Paths, and Roads. En J.E. Snead, C.L. Erickson y J.A. Darling. (eds.). *Landscapes of Movement. Trails, Paths and Roads in Anthropological Perspective*. Philadelphia (University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology), 1-19.
- Torres Cortés, M. (2025a). From *Ilunum* to its Territory: Approximation to the potential mobility and passability of the territory of the roman city of *Ilunum* through the roman occupation. *Acta Archaeologica* 95.1 (2024), 103-116. Doi: 10.1163/16000390-09501014
- Vallejo Girvés, M. (1993). *Bizancio y la España tardoantigua (ss. v-viii): un capítulo de historia mediterránea* [Tesis doctoral]. Universidad de Alcalá de Henares.
- Velaza, J. (2016). Los miliarios en el ámbito de la Meseta meridional. En G. Carrasco Serrano (coord.). *Vías de comunicación romanas en Castilla-La Mancha*. Colección Estudios, nº 152, Universidad de Castilla-La Mancha, 215-230.
- Velázquez Soriano, I. (1988). Epígrafes latinos en la cueva de La Camareta. *Arte y poblamiento en el SE peninsular durante los últimos siglos de civilización romana. Rafael Mendez Ortiz, In Memoriam. Antigüedad y Cristianismo*. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía, v, Universidad de Murcia, 315-319. Doi: <https://doi.org/10.6018/ayc>
- Vizcaíno Sánchez, J. (2007). *La presencia bizantina en Hispania (siglos vi-vii). La documentación arqueológica. Antigüedad y Cristianismo*. Monografías Históricas sobre la Antigüedad Tardía, xxiv, Universidad de Murcia. Doi: <https://doi.org/10.6018/ayc>

PENSAR LA MOBILITAT MÉS ENLLÀ DE L'ARQUEOLOGIA

MODELS, CAMINS I SIMULACIONS DIGITALS
A LA SERRA DE LA DEMANDA

Sonia Medina Gordo¹ i César González-Pérez²

1. INTRODUCCIÓ

L'origen de l'edat mitjana constitueix un dels marcs de debat més prolífics del medievalisme, en bona part per la dificultat que suposa establir criteris clars que determinin els trets d'una societat pròpiament medieval. Al nord de la península Ibèrica, aquests debats es van articular inicialment entorn de les interpretacions que plantejaven les tesis despoblacionistes (Mínguez Fernández, 2000; Escalona i Martín Viso, 2020), el rebuig posterior de les quals va donar pas a propostes centrades en els processos de feudalització i en la manera com s'ha d'entendre l'exercici del poder (Martín Viso, 2024; Carvajal Castro, 2012). Tot i que aquestes dues darreres qüestions s'han reformulat i continuen presents en la recerca, més recentment el focus s'ha desplaçat cap a l'estudi de les estructures de poblament, amb l'objectiu de definir els models que inicien el període i identificar aquells elements que els distingeixen de les formes d'ocupació genuïnes de l'antiguitat (vid. Ariño Gil, 2013).

En aquest context, el territori situat al sud de la Serra de la Demanda es presenta com un cas d'estudi paradigmàtic (fig. 1). Sobre aquesta zona, les interpretacions han estat diverses, però existeix un consens general a assenyalar que es va tractar d'un espai articulat al marge de les estructures de poder fins ben entrat el segle XI (Escalona Monge, 2002, p. 156-180) i que, només després del col·lapse de Roma, va començar a configurar-se com una xarxa de poblament (Álvaro Rueda, 2012). Aquesta caracterització s'ha suggerit principalment a partir de l'evidència arqueològica i de la seva relació amb l'entorn, relegant resultats com els que ofereix l'anàlisi de la mobilitat a un pla secundari. Aquest desplaçament resulta problemàtic, ja que aquests fenòmens impliquen formes específiques de circulació i connexió del territori sense les quals difícilment pot comprendre's en tota la seva complexitat la lectura proposada.

¹ Qark Arqueologia S. L. Correu: somego12@gmail.com

² Instituto de Ciencias del Patrimonio (Incipit CSIC). Correu: cesar.gonzalez-perez@incipit.csic.es

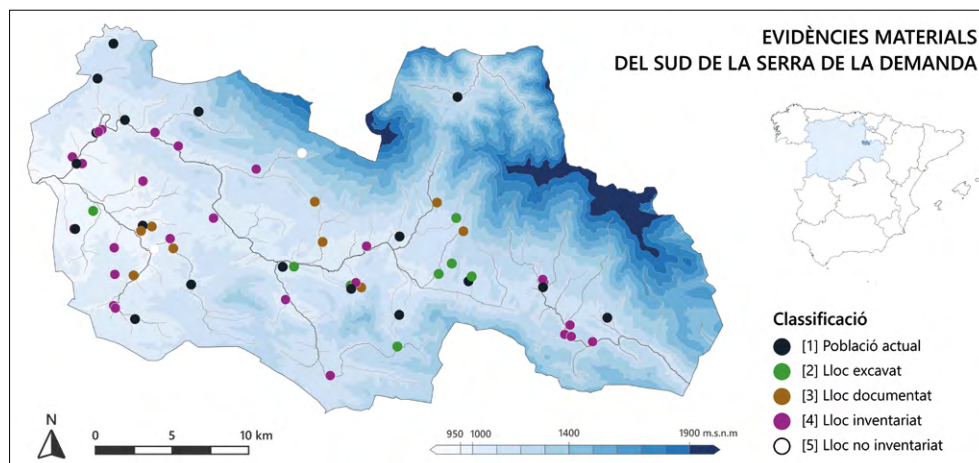

Figura 1. Mapa de les evidències que ha estat utilitzades en l'estudi, i classificades segons si es tracta d'una població actual [1]; d'un lloc que ha estat excavat [2]; d'un lloc que no ha estat excavat, però sí s'han fet actuacions que no han requerit la remoció de terra [3]; d'un lloc que mai ha sigut intervingut, però sí inventariat [4]; o bé, d'un lloc que mai ha sigut intervingut ni inventariat [5]. Elaboració pròpia.

Ara bé, plantejar la mobilitat com a objecte d'estudi tampoc no és un tema exempt de dificultats, ja que pot resultar metodològicament problemàtic si s'assumeix una relació de representació directa entre les restes materials i les dinàmiques de moviment d'una societat. La nostra posició parteix de la premissa que les fonts que emprem en contextos històrics no expliquen per si mateixes la mobilitat, sinó que aquesta només pot ser interpretada a través de models que la representin. Des d'aquesta perspectiva, conèixer la marginalitat del territori o l'articulació de la seva xarxa d'assentaments planteja importants reptes epistemològics, ja que l'accés a aquest coneixement estarà sempre condicionat pel marc conceptual des del qual es construeix. Tanmateix, és precisament en aquest condicionant on rau el principal potencial de l'enfocament, ja que continua essent un exercici ontològicament vàlid i, per això mateix, més operatiu per abordar la mobilitat des del registre arqueològic, i consensuar la seva incidència en l'organització d'un territori.

Tenint en compte cadascuna d'aquestes qüestions, l'objectiu de la nostra recerca és avaluar el coneixement generat entorn de la mobilitat del sud de la Serra de la Demanda mitjançant una metodologia que combina la simulació per ordinador i una definició formal dels conceptes emprats. La finalitat d'aquesta aproximació és oferir un marc interpretatiu per a l'anàlisi d'aquest fenomen que sigui aplicable tant a estudis històrics com patrimonials. Amb aquest propòsit present, el treball s'ha organitzat en dues parts. En la primera, es revisen les interpretacions sobre les vies romanes i la xarxa d'assentaments altmedievals com a fonaments sobre els quals s'ha articulat el discurs referent a l'organització del territori i el seu caràcter marginal. En la segona, es proposa un model conceptual per treballar la mobilitat, atenint-nos al seu disseny i a la seva utilitat en arqueologia.

2. COM CIRCULEM EL TERRITORI? UN CAS D'ESTUDI A LA SERRA DE LA DEMANDA

Qualsevol entitat dotada de capacitat de desplaçament es mou en algun moment i, amb ella, també circulen objectes i idees. Això és un fet que solem assumir en estudiar aquests fenòmens de circulació, partint de la idea que el moviment ha existit sempre i que ha generat canvis que, de manera més o menys visible, ha deixat empremta. Potser perquè considerem el moviment com un tret intrínsec

de qualsevol societat, ha suscitat un interès més elevat preguntar-nos per què es produeix i quines implicacions té aquest moviment, en la mesura que es busca donar explicació a aquest «fet de moviment». Tanmateix, donar una cosa per descomptada no implica necessàriament comprendre-la. Tal com ja advertia Oscar Aldred (2021), aquesta manera d'aproximar-nos al moviment acaba, paradoxalment, relegant-lo a un segon pla, ja que no s'arriba a construir un marc que delimiti com el pensem. Per aquest motiu, l'autor proposa desplaçar l'èmfasi explicatiu de les investigacions cap a treballs amb un marcat component teòric i descriptiu, amb l'objectiu de comprendre millor com es produeix, s'interroga, es documenta i, en definitiva, s'analitza la mobilitat des de les disciplines històriques.

Amb això, no es pretén restar importància a la interpretació de determinats fenòmens en què la mobilitat esdevé un component bàsic de la narrativa. Ben al contrari, la nostra intenció és posar de manifest que, precisament, els conceptes amb què treballem condicionen aquesta interpretació i que, per tant, resulta pertinent explicitar la relació entre significant i significat. A partir de dues investigacions centrades en el passat medieval del sud de la Serra de la Demanda, reflexionem sobre les limitacions que genera un enteniment tàcit de conceptes relacionats amb la mobilitat.

2. 1. Les vies romanes

Estudiar els camins és un bon punt de partida per entendre les formes en què un lloc ha establert vies de comunicació amb altres llocs al llarg del temps. El motiu és que els camins poden ser considerats com l'expressió material d'aquesta comunicació. En aquest context, les calçades romanes constitueixen, potser, l'exemple que més interès ha suscitat entre els investigadors a causa de les perspectives que ofereixen. A partir de la seva anàlisi, per exemple, es fa possible identificar els espais que van ser integrats en les xarxes que posaven en relació diferents zones de l'Imperi i, alhora, també explorar com podria haver estat aquesta connexió en altres períodes. En aquest sentit, alguns autors han suggerit que aquestes calçades podrien haver aprofitat rutes de trànsit anteriors, o haver continuat en ús després de la desarticulació de l'aparell estatal romà (per exemple, Calonge Miranda, 2020). El repte, en qualsevol cas, rau en els elements dels quals ens servim per oferir una restitució fiable d'aquestes vies.

Al sud de la Serra de la Demanda, aquestes dinàmiques d'ús, transformació i abandonament de les calçades romanes van ser estudiades en profunditat per Julio Escalona Monge (1996, p. 187-192; 2002, p. 33-35). En la seva recerca, l'autor oferia una lectura sobre la formació de l'*alfoz* de Lara durant l'edat mitjana, entenent que aquesta formació havia de guardar relació amb la manera com s'organitzava el territori en etapes prèvies. En el cas específic de les vies romanes, tot i que per al seu coneixement s'aprofiten diverses obres (Roldán Hervás, 1975; Mañanes Pérez i Solana Sainz, 1985), el treball de referència fou l'estudi desenvolupat per José A. Abásolo Álvarez (1975; 1978) per a la província de Burgos. En la seva proposta, la reconstrucció de l'entramat viari es basava en l'orografia del territori i en la informació proporcionada pels jaciments arqueològics, que complementava amb altres criteris per millorar la identificació d'aquest tipus d'evidència (Abásolo Álvarez, 1990). Aquest plantejament li va permetre introduir una primera jerarquització de l'espai en distingir entre vies principals, d'ús militar i econòmic, i vies secundàries, destinades a connectar espais de menor rellevància.

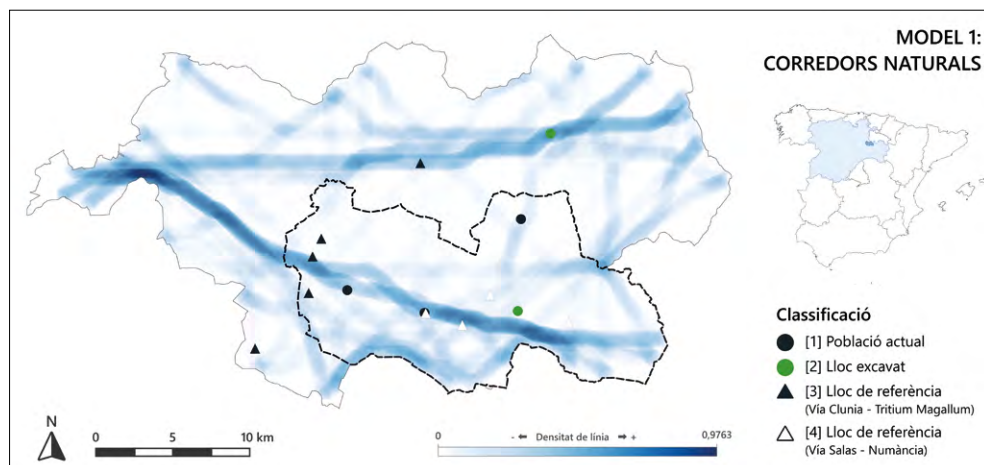

Figura 2. Mapa on es representa el model de corredors naturals. Els llocs de referència utilitzats per Escalona per restituir la Via Clunia-Tritium Magallum [3] són Mamolar, Hacinas, Salas de los Infantes, Castrovido i Huerta de Abajo, mentre que els llocs de referència que relaciona amb la Via Salas-Numància [4] són Palacios de la Sierra, Vilviestre del Pinar i Quintanar de la Sierra. S'inclou, a més, la classificació [2] de l'ermita de Santa Catalina (Mansilla de la Sierra). Elaboració pròpia.

Aquesta perspectiva és, com dèiem, la que incorporaria J. Escalona en el seu treball, amb l'objectiu d'oferir una interpretació més àmplia del paper que van jugar les calçades en la configuració del territori abans, durant i després de l'ocupació romana. En relació amb l'edat del ferro, l'autor assenyala que l'absència de materials celtibèrics, juntament amb l'aïllament de certs castres respecte del conjunt avaluat (Escalona Monge, 1996, p. 170-174), constitueixen un indicador primerenc del caràcter marginal del territori. Pel que fa al període romà, per la seva banda, tot i que incorpora les dades proposades per Abásolo, introdueix matisacions orientades a avaluar la plausibilitat d'algunes vies combinant el registre arqueològic i la presència de corredors naturals. Ara bé, mentre que la Via Clunia-Tritium Magallum és acceptada com a calçada romana en funció de la seva adequació a un corredor natural, la Via Salas-Numància, que travessaria la nostra zona d'estudi, és descartada com a tal a causa de l'escassetat d'evidències romanes, tot i reconèixer-se'n el caràcter de corredor natural. Amb això, es reforça la interpretació del sector com un espai que va mantenir una marginalitat perllongada en el temps.

A partir d'aquest plantejament, cal assenyalar dues qüestions que permeten tractar aquesta marginalitat com un problema que cal debatre. La primera es relaciona amb el context en què Escalona va desenvolupar la seva recerca, ja que la restitució de camins inferits del relleu i d'altres elements indirectes respon, en part, a l'absència de dades procedents d'intervencions arqueològiques en les quals s'haguessin excavat calçades romanes. Tanmateix, en els darrers anys s'han dut a terme diverses actuacions orientades a recuperar aquest tipus d'informació, per la qual cosa no resulta necessari aprofundir aquí en aquest aspecte (per exemple, Moreno Gallo, 2022). La segona qüestió, en canvi, afecta el mateix concepte de corredor natural, la definició del qual no s'explicita en l'anàlisi. Aquesta indefinició, a més de dificultar la possibilitat de contrastar la seva proposta interpretativa, comporta una aplicació inconsistent dels criteris emprats per avaluar la plausibilitat dels traçats i, per extensió, la manera com podria haver-se articulat el territori en cada període.

Atesa la utilitat del concepte com a criteri interpretatiu, però no com a eina que permeti articular un marc d'anàlisi comparable, proposem invertir l'ordre del raonament i avaluar els corredors naturals de manera independent per determinar fins a quin punt podrien haver estructurat la mobilitat del territori, amb independència de l'adscripció cronològica dels camins documentats. Aquest pla de treball s'inscriu en el que la literatura anglosaxona ha denominat *postdicting approach*, l'objectiu del qual és comprendre els factors que van influenciar l'emplaçament de rutes històricament conegudes (vid. Lewis, 2023, p. 10-25). Per

examinar aquesta qüestió, hem generat un model en què els corredors naturals, per les seves característiques físiques, afavoreixen una freqüència més elevada de pas associada a menors costos de desplaçament. En el nostre cas, aquesta representació es basa en l'estudi de Patricia Murrieta-Flores (2011, p. 112-129), mentre que les especificacions tècniques es desenvolupen de manera detallada en altres treballs (Medina Gordo, 2024, p. 218-221).

Els resultats d'aquest procediment reflecteixen una relació més complexa entre les vies restituïdes i els corredors del nostre model (fig. 2). D'una banda, la Via Clunia-Tritium Magallum, considerada com l'eix tradicional de pas cap a la vall de Canales perquè el seu recorregut coincidia amb un corredor natural, no ho fa en cap dels corredors representats en el model. D'altra banda, la Via Salas-Numància, descartada com a calçada romana, sí que presenta una correspondència amb un dels principals corredors naturals. Així mateix, tot i que s'ha assenyalat l'existència de diverses valls d'accés al sector de La Rioja, no és possible sostenir, a partir del model generat, la preeminència atorgada a aquella que havia de coincidir amb la primera calçada. En canvi, resulta plausible un accés a través de Neila en direcció a localitats com l'actual Mansilla de la Sierra, on recentment s'han recuperat restes arqueològiques tardoantigues (QARK, 2023; Martínez Torrecilla et al., 2024).

Amb tot, aquests resultats no permeten establir certeses absolutes, però sí conviden a matisar la lectura tradicionalment assumida. En aquesta línia, és possible que altres factors encara no considerats hagin condicionat les dinàmiques de circulació, de manera que la seva anàlisi resulta necessària per comprendre millor les vies de comunicació del territori i la seva relació amb el suposat caràcter marginal de l'àrea d'estudi.

2. 2. La xarxa d'assentaments

Una xarxa pot definir-se com una estructura que emergeix en posar en relació tres o més elements. Entesa d'aquesta manera, qualsevol al·lusió a una xarxa transcendeix la definició d'aquests elements com una simple agrupació i posa èmfasi en les connexions que permeten explorar dinàmiques que no són directament observables en el registre. Per al període altmedieval, aquesta perspectiva resulta d'interès perquè ajuda a identificar en el paisatge els processos que generen nous models d'ocupació de l'espai i de gestió dels recursos. Aquests models, que en el context específic del nord-oest peninsular han passat a conèixer-se com a *redes de aldeas*, han estat emprats pels medievalistes com un marc interpretatiu des del qual abordar l'origen i l'organització d'un territori (vid. Quirós Castillo, 2006). En aquest sentit, el repte no rau tant a conèixer les característiques i la distribució espacial d'un conjunt concret d'assentaments com en les condicions que defineixen la connexió entre ells i la direccionalitat d'aquesta connexió.

En la nostra zona d'estudi, l'ús de les *redes de aldeas* com a eina per interpretar la seva organització durant l'alta edat mitjana es troba principalment en els treballs dirigits per Karen Álvaro Rueda. En el marc d'una línia de recerca encara activa (vid. Álvaro Rueda i Travé Allepuz, 2024), l'autora se centra a analitzar la formació del paisatge de l'Alto Arlanza. Per a aquesta lectura, i pel que fa a les xarxes, es basa en un plantejament metodològic desenvolupat per Ernesto Pastor Díaz de Garayo (1996) a partir dels suggeriments formulats per José Ortega Valcárcel (1974) per a les muntanyes de Burgos. En aquesta proposta, Pastor va combinar l'evidència escrita i arqueològica per estimar la densitat d'ocupació de diverses zones situades

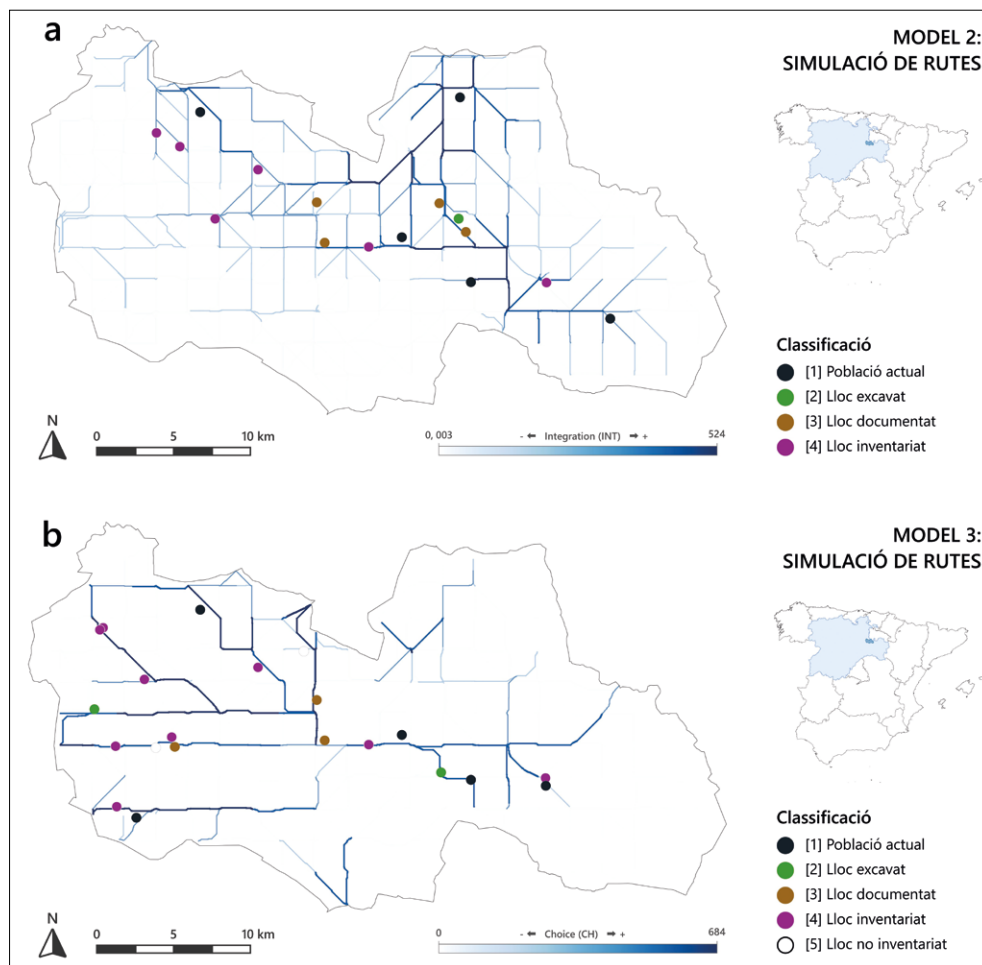

Figura 3. Mapa on es representen els dos models de la interpretació de la simulació de rutes, segons el criteri *integration* (a) i *choice* (b). Elaboració pròpia.

entre els rius Arlanza i Duero. Aquesta densitat, calculada a partir del nombre d'assentaments i de la superfície considerada en cadascuna d'aquestes zones, va permetre proposar un escenari en què, cap a l'any mil, s'hauria configurat un territori caracteritzat per una densa xarxa d'assentaments situats a escassa distància els uns dels altres.

Tot i matisar aquesta cronologia, l'adaptació del disseny de Pastor va permetre a K. Álvaro ampliar les possibilitats d'aquesta metodologia i diferenciar, com a mínim, dos patrons de poblament (vid. Álvaro Rueda, 2012, p. 80-98; López Pérez, Álvaro Rueda i Travé Allepuz, 2016). D'una banda, en el sector oriental predominaria un patró aglomerat, estructurat entorn del jaciment de Cuyacabras. Els nuclis vinculats a aquesta gran necròpolis se situen a distàncies inferiors als 4 km i configuren una densa xarxa d'assentaments que s'haurien articulats a partir d'unes poques unitats familiars dedicades a l'explotació ramadera i forestal. En canvi, en el sector occidental es documenta un patró de caràcter lineal, organitzat al llarg del riu Arlanza i dels seus principals afluents. En aquest cas, els jaciments es troben separats per distàncies inferiors als 3 km i reflecteixen un procés d'ocupació vinculat a l'accés permanent als recursos hídrics. Es tracta, a més, de llocs de dimensions reduïdes, molts dels quals haurien estat abandonats després del seu ús com a enclavaments basats en la silvopastura.

Fins aquí, els avenços en la recerca semblen suggerir que les relacions que estructuraven aquestes xarxes es defineixen principalment en funció de la proximitat espacial entre els assentaments altmedievals documentats. Tanmateix, aquest enfocament planteja

almenys tres qüestions que en limiten el potencial interpretatiu. La primera té a veure amb la cronologia, ja que la llarga durada del període altmedieval dificulta assumir la coexistència temporal de tots els assentaments que s'han considerat. La segona està relacionada amb les característiques de cada emplaçament, atès que una bona part dels jaciments analitzats no han estat objecte d'excavacions o prospeccions sistemàtiques. Finalment, el mateix marc de treball descansa sobre una concepció del territori en què la interacció entre llocs queda reduïda, exclusivament, a costos energètics de desplaçaments unidireccionals. Això no obstant, considerem que una xarxa també pot respondre a necessitats estratègiques o funcionals, i no únicament a la distància física entre els nodes que la componen.

Aquestes tres qüestions permeten, per tant, delimitar els passos a seguir. En aquest sentit, creiem que, mentre les dues primeres només podran ser afinades mitjançant futures intervencions arqueològiques, la tercera obre la possibilitat d'una revisió conceptual. En concret, convida a reconsiderar els criteris de connectivitat emprats i, per extensió, les bases des de les quals s'exploren les condicions en què podria haver-se estructurat el territori. Si, tal com s'ha proposat, aquesta *red de aldeas* es defineix per la proximitat entre assentaments, i aquests basen la seva economia en la silvopastura, caldria esperar que considerar l'accés als recursos que sustenten aquesta economia com a base de les relacions no modifiqués substancialment l'estructura del model. Partint d'aquesta premissa, proposem el disseny d'un model que simula les rutes d'accés als espais d'explotació ramadera i forestal amb l'objectiu de contrastar-ne la correspondència amb la xarxa prèviament plantejada (fig. 3). En aquest cas, aquest disseny pren com a referència l'estudi de Philip Verhagen (2013), mentre que les característiques adaptades a la nostra zona de recerca ja han estat detallades en treballs previs (Medina Gordo, 2024, p. 223-225).

Per interpretar els resultats, s'ha recorregut al marc teòric de l'anomenada *space syntax*, que és un enfocament metodològic concebut per analitzar com la configuració d'un espai condiciona els patrons de moviment i d'accessibilitat (vid. Thaler, 2020). Dins d'aquest marc, s'han emprat les mètriques *integration* i *choice* per avaluar, respectivament, la centralitat de cada ruta respecte del conjunt de la xarxa (Hillier i Hanson, 1984, p. 108-109) i el seu potencial com a eixos de pas (Hillier et al., 1987, p. 237). Des d'aquesta perspectiva, els mapes resultants ofereixen dues lectures diferenciades. D'una banda, els trams de la xarxa amb valors elevats d'*integration* es concentren a la meitat nord de l'àrea d'estudi, i una part significativa dels llocs situats més a prop d'aquests trams correspon a nuclis de població actualment habitats. D'altra banda, els eixos amb valors elevats de *choice* es distribueixen de manera més homogènia per la xarxa, fet que suggereix que els assentaments propers a aquests podrien haver estat punts estratègics per a la gestió dels corredors fonamentals per a la mobilitat.

En conjunt, aquests resultats conviden a introduir algunes matisacions a les interpretacions prèvies. Quan s'incorporen criteris de connectivitat diferents de la proximitat espacial, l'estructura de la xarxa canvia de manera clara i, amb ella, la lectura sobre com podria haver estat organitzat el territori. En contra de la diferenciació entre un patró aglomerat i un altre lineal, l'anàlisi revela una configuració més complexa, suggerint que la relació entre assentaments no pot definir-se a partir d'un únic factor.

3. LA MOBILITAT COM UN EXERCICI DE REFLEXIÓ CONCEPTUAL

Els casos analitzats no s'han d'interpretar com una crítica negativa als marcs de treball emprats per estudiar de quina manera la mobilitat va incidir en l'organització del sud de la Serra de la Demanda. En tot cas, s'han d'entendre com a investigacions que, partint de posicionaments teòrics concrets, aporten resultats vàlids per a la narració del passat medieval d'aquesta zona. En identificar-ne les limitacions i proposar estratègies per mitigar-les, es vol subratllar que la mobilitat no constitueix un terme unívoc, sinó un concepte transversal al qual s'atribueix una àmplia varietat de significats. Com s'ha posat de manifest, aquest concepte no s'esgota en la seva dimensió material; més aviat, el seu estudi requereix un procés d'abstracció que ajudi a pensar els significats subjacents a aquesta materialitat.

En línia amb el que s'ha exposat, el repte que es planteja consisteix a desxifrar el raonament que estructura la nostra manera de comprendre cada fenomen del passat. En el marc de la nostra recerca, aquest plantejament ha donat lloc al desenvolupament d'un model conceptual de mobilitat (vid. Medina Gordo, González-Pérez i Travé Allepuz, 2025). Tanmateix, més que presentar aquest model en detall, l'interès aquí rau a explicar la lògica que n'ha orientat el disseny, amb la finalitat d'establir algunes pautes generals que contribueixin a encarrilar el debat sobre com pensar la mobilitat, sense pretendre fixar marcs ontològics tancats. Des d'aquesta perspectiva, es busca generar un espai obert a la creació de nous models, a l'adaptació dels ja existents o a la cerca de consensos, en la mesura que allò fonamental no és l'adopció d'una proposta concreta, sinó la construcció d'un pla compartit d'intel·ligibilitat des del qual abordar el fenomen.

Dit això, una primera aproximació al concepte de mobilitat remet, de manera immediata, a l'existència de moviment. Aquest es pot pensar en termes abstractes. No obstant això, a la pràctica sol implicar la participació de determinades entitats que es desplacen, que poden servir-se de mitjans específics per fer-ho i que, en alguns casos, transporten amb elles altres elements. Des d'aquesta perspectiva, és possible començar a delimitar un primer espai de mobilitat, constituït pel conjunt d'entitats implicades en l'acció de desplaçament. Per exemple, navegar es pot entendre com una forma de moviment. Tanmateix, quan s'afirma que «una persona va transportar les seves mercaderies en vaixell», el moviment continua sent el mateix, però la riquesa semàntica és diferent. En una sola formulació intervenen diferents elements que ens ajuden a comprendre que el moviment no s'entén de manera aïllada, sinó que ha de ser percebut a través d'aspectes performatius.

De manera intuïtiva, podem pensar que aquest moviment segueix una ruta; concebuda aquí com un lloc que acull moviment. Tot i això, les rutes no són els únics llocs susceptibles de complir aquesta funció. Altres elements, com un pont, una escala o una carta de navegació, posen igualment en relació diferents llocs, suggerint així que és ontològicament necessari diferenciar entitats en les quals es pot reconèixer —de manera material o immaterial— l'existència de mobilitat. A partir d'aquí, és possible delimitar un segon espai de la mobilitat, compost per aquelles evidències que expressen de manera tangible les accions de desplaçament. D'aquesta forma, la mobilitat no es redueix a llocs que fomenten el moviment, com podria ser el cas de les calçades romanes abans esmentades, sinó que inclou també altres llocs

que poden formar part d'aquestes rutes que impulsen moviment, com succeeix en el cas de les xarxes.

D'altra banda, els estudis analitzats a l'apartat anterior han assenyalat aspectes com la possibilitat que les vies romanes exercissin funcions diferents segons el context en què eren emprades, o que l'entorn mateix condicionés les connexions potencials revisades en cada cas. A diferència dels elements esmentats anteriorment, aquests altres es relacionen amb el moviment en la mesura que hi ha referència. En aquest sentit, cada treball articula un argumentari que afegeix valor al procés d'interpretació de cada moviment, configurant-se com un component inseparable de la mobilitat tal com és conceptualitzada per cada autor. Des d'aquesta posició, doncs, es pot delimitar un tercer i últim espai de la mobilitat, format per aquelles entitats que abasten elements valoratius.

Finalment, cal assenyalar que el disseny de models conceptuals constitueix un punt de partida poderós per a la construcció d'un espai d'enteniment compartit, en la mesura que permet raonar de manera més precisa sobre la realitat que s'investiga i fer-ho a través d'un llenguatge comú entre especialistes de diferents camps. Aquest exercici no implica necessàriament partir de zero, ja que és possible generar models particulars a partir de models de referència més abstractes, sempre que s'ajusti el nivell d'abstracció de cada concepte (González-Pérez i Martín-Rodilla, 2014). En el cas d'aquesta recerca, el model de mobilitat al qual hem fet referència anteriorment pren com a referència CHARM (González-Pérez, 2018) perquè permet superar la bretxa metodològica d'altres models més coneguts, com és el cas de CIDOC CRM, facilitant una gestió més flexible i més ben adaptada a les eines digitals.

4. CONCLUSIONS

Aquest treball ha abordat l'estudi de la mobilitat al sud de la Serra de la Demanda des d'una doble perspectiva metodològica i conceptual, posant de manifest tant les limitacions d'algunes interpretacions prèvies com el potencial d'enfocament alternatius. Els models digitals desenvolupats mostren que l'organització del territori no es pot explicar únicament a partir de la proximitat espacial ni de les característiques físiques de l'entorn, cosa que suggereix que podria haver respost a lògiques d'organització més complexes. Davant d'això, es proposa entendre la mobilitat com un concepte transversal i, en aquest marc, el disseny de models conceptuals es planteja com una eina clau per estructurar la interpretació i facilitar el diàleg entre especialistes. Més que oferir un model tancat, aquest treball convida a desenvolupar, adaptar i contrastar propostes conceptuals que permetin abordar la mobilitat des d'un pla d'enteniment comú i aplicable a contextos tant històrics com patrimonials.

5. BIBLIOGRAFIA

Abásolo Álvarez, J. A. (1975). *Comunicaciones de la época romana en la provincia de Burgos*. Diputación Provincial de Burgos.

- Abásolo Álvarez, J. A. (1978). *Las vías romanas de Clunia*. Diputación Provincial de Burgos.
- Abásolo Álvarez, J. A. (1990). El conocimiento de las vías romanas: un problema arqueológico. *Simposio sobre la red viaria en la Hispania romana* (p. 7-20). Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Aldred, O. (2021). *The Archaeology of Movement* (1ª ed.). Routledge.
- Álvaro Rueda, K. (2012). *El poblamiento altomedieval y sus manifestaciones funerarias en la cuenca del Alto Arlanza (s. IX y XI)* [Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona]. <http://hdl.handle.net/10803/80651>
- Álvaro Rueda, K. i Travé Allepuz, E. (2024). La formación del paisaje medieval. El origen de la red aldeana en el Alto Arlanza (Burgos), siglos V-XIII. Dins a C. Escribano Velasco, M. Á. Rojo Guerra i J. del Val Recio (coords.), *Investigaciones arqueológicas en Castilla y León en el siglo XXI* (p. 117-134). Valladolid: Ediciones Universidad de Valladolid.
- Ariño Gil, E. (2013). El hábitat rural en la Península Ibérica entre finales del siglo IV y principios del VIII: un ensayo interpretativo. *Antiquité tardive*, (21), 93-123. <https://doi.org/10.1484/J.AT.5.101406>
- Calonge Miranda, A. (2020). El mantenimiento del entramado viario romano en época medieval en La Rioja. Algunos casos de estudio. *Espacio Tiempo y Forma. Serie III, Historia Medieval*, (33), 43-68. <https://doi.org/10.5944/etfiii.33.2020.25532>
- Carvajal Castro, Á. (2012). Trascender el espacio de poder. Hacia una caracterización de las escalas de acción en la Alta Edad Media entre las cuencas del Cea y del Pisuerga. *HISPANIA. Revista Española de Historia*, 72, (241), 367-396. <https://doi.org/10.3989/hispania.2012.v72.i241.373>
- Escalona, J. i Martín Viso, I. (2020). The Life and Death of an Historiographical Folly: The Early Medieval Depopulation and Repopulation of the Duero Basin. Dins a S. Barton i R. Portass (eds.), *Beyond the Reconquista. New Directions in the History of Medieval Iberia (711-1085)* (p. 21-51). Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004423879_003
- Escalona Monge, J. (1996). *Transformaciones sociales y organización del espacio en el alfoz de Lara en la Alta Edad Media* [Tesi Doctoral, Universidad Complutense de Madrid]. <https://hdl.handle.net/20.500.14352/61722>
- Escalona Monge, J. (2002). *Sociedad y territorio en la Alta Edad Media castellana. La formación del Alfoz de Lara*. BAR Publishing. <https://doi.org/10.30861/9781841713168>
- González-Pérez, C. (2018). *Information Modelling for Archaeology and Anthropology. Software Engineering Principles for Cultural Heritage* (1ª ed.). Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-72652-6>
- González-Pérez, C. i Martín-Rodilla, P. (2014). Integration of Archaeological Datasets through the Gradual Refinement of Models. Dins a F. Gilingy, F. Djindjian, L. Costa, P. Moscati i S. Robert (eds.), *CAA2014: 21st Century Archaeology. Concepts, methods and tools. 42nd Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology* (p. 193-204). Oxford: Archaeopress.
- Hillier, B. i Hanson, J. (1984). *The Social Logic of Space*. Cambridge University Press.

- Hillier, B., Burdett, R., Peponis, J. i Penn, A. (1987). Creating Life: Or, Does Architecture Determine Anything? *Architecture et Comportement/Architecture and Behaviour*, 3, (3) 233-250.
- Lewis, J. M. (2023). *Modelling Past Land Routes in Archaeology: A 'Roman Roads' Theoretical and Methodological Rethinking* [Tesi Doctoral, University of Cambridge]. <https://doi.org/10.17863/CAM.109283>
- López Pérez, M. D., Álvaro Rueda, K. i Travé Allepuz, E. (2016). Necrópolis rupestres y procesos de poblamiento en el Alto Arlanza (Burgos): un análisis del paisaje tardoantiguo y altomedieval. *Zephyrus*, 78, 173-191. <https://doi.org/10.14201/zephyrus201678173191>
- Mañanes Pérez, T. i Solana Sainz, J. M. (1985). *Ciudades y vías romanas en la cuenca Duero (Castilla y León)*. Ediciones Universidad de Valladolid.
- Martín Viso, I. (2024). La construcción del feudalismo: debates historiográficos y perspectivas de análisis. Dins a I. Martín Viso (coord.), *Los procesos de formación del feudalismo. La península ibérica en el contexto europeo* (p. 13-42). Gijón: Ediciones Trea.
- Martínez Torrecilla, J. M., del Fresno Bernal, P., Travé Allepuz, E., Sánchez Zufiaurre, L., i Socorregut Domènech, J. (2024). La ermita de Santa Catalina (Mansilla de la Sierra, La Rioja): una historia de transformaciones y de pervivencia, siglos IV-XVI. *Arqueología De La Arquitectura*, (21). <https://doi.org/10.3989/arq.arqt.2024.402>
- Medina Gordo, S. (2024). *Paisajes de montaña y periferias en la Alta Edad Media. Procesos de gestión de la información para un relato histórico integrado* [Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona]. <http://hdl.handle.net/10803/694214>
- Medina Gordo, S., González-Pérez, C. i Travé Allepuz, E. (2025). Interpretar, documentar y gestionar digitalmente la movilidad como patrimonio cultural: una propuesta conceptual y metodològica. Dins a D. Fernández Rodríguez, V. Huertas Martín i R. Massanet Rodríguez (eds.), *VII Congreso de la Sociedad Internacional de Humanidades Digitales Hispánicas. Compromiso cívico y social de las Humanidades Digitales (Libro de resúmenes)* (p. 52-58). Valencia: Universitat de València. <https://doi.org/10.7203/PUV-OA-9788491338307>
- Mínguez Fernández, J. M. (2000). La despoblación del Duero: un tema a debate. Dins a S. Aguadé Nieto i J. Pérez (eds.), *Les origines de la féodalité* (p. 169-182). Madrid: Casa de Velázquez. <https://doi.org/10.4000/books.cvz.2211>
- Moreno Gallo, I. (2022). *La vía romana de Numancia a Osma y su abrazo con la autovía A-11*. Centro de Estudios y Experimentación de Obras Públicas.
- Murrieta-Flores, P. (2011). *Travelling through past landscapes. Analysing the dynamics of movement during Late Prehistory in Southern Iberia with spatial technologies* [Tesi Doctoral, University of Southampton]. <http://eprints.soton.ac.uk/id/eprint/374750>
- Ortega Valcárcel, J. (1974). La transformación de un espacio rural. Las montañas de Burgos: estudio de Geografía regional. Ediciones Universidad de Valladolid.
- Pastor Díaz de Garayo, E. (1996). *Castilla en el tránsito de la antigüedad al feudalismo. Poblamiento, poder político y estructura social. Del Arlanza al Duero (siglos VII-XI)*. Junta de Castilla y León.

- QARK (2023). *Informe sobre el Proyecto «Excavación arqueológica en la ermita de Santa Catalina»* [Informe inèdito]. Sede Qark Arqueología S. L., Vitoria-Gasteiz, Espanya.
- Quirós Castillo, J. A. (2006). La génesis del paisaje medieval en Álava: la formación de la red aldeana. *Arqueología y Territorio Medieval*, 13, (1), 49-94. <https://doi.org/10.17561/aytm.v13i1.1519>
- Roldán Hervás, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*. Ediciones Universidad de Valladolid.
- Thaler, U. (2020). Space syntax methodology. Dins a M. Gillings, P. Hacıgüzeller i G. Lock (eds.), *Archaeological Spatial Analysis. A Methodological Guide* (p. 296-312). London: Routledge.
- Verhagen, P. (2013). On the Road to Nowhere? Least Cost Paths, Accessibility and the Predictive Modelling Perspective. Dins a F. Contreras, M. Farjas i F. J. Melero (eds.), *CAA2010: Fusion of cultures. 38th Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology* (p. 383-389). Oxford: BAR Publishing.

EL MONESTIR DE SANTA MARIA D'AMER I UNA RUTA DE TRANSHUMÀNCIA (SEGLES IX-XV)

Elvis Mallorquí¹

L'any 1918 un fotògraf desconegut va capturar una imatge que, avui, ens sembla ben llunyana en el temps: a primer terme una pastora fila llana prop del tronc d'un vell roure; a segon terme un petit ramat d'ovelles que pastura enmig dels prats; al fons les muntanyes que envolten Canet d'Adri, amb Rocacorba que quedaria darrere dels arbres, i que es veuen des de la torre de Sant Medir de Cartellà, que és d'on es va prendre la imatge (cf. Figura 1).² Molt probablement la imatge és una idealització pintoresca promoguda pel fotògraf, com va ser corrent entre els col·laboradors del Centre Excursionista de Catalunya que van participar, a partir del 1923 en l'*Estudi de la Masia Catalana* (Puigvert 1998: 84-94), però no pot amagar que d'ovelles, a inicis del segle xx, encara n'hi havia a tots els pobles. Potser no a tot arreu eren ramats que practicaven la transhumància, però això no impedeix imaginar que en un passat potser remot n'hi hagués hagut, qui sap si en el llunyà segle ix en què ja existia el monestir que va donar nom al poble de Sant Medir i que, per culpa de les destruccions causades per la invasió d'hongaresos de l'any 942, hauria traslladat la seva seu a Santa Maria d'Amer.

Fins ara les recerques sobre el passat medieval d'Amer no han detectat mai la presència d'activitats ramaderes rellevants (Pérez 2025: 35-43). La visió global sobre les activitats econòmiques del bisbat que aporta el *Llibre Verd* del bisbe, dels anys 1362-1371, a partir de les enquestes sobre el repartiment del delme a cada

Figura 1. Pastora filant llana als voltants del Mas de la Torre de Sant Medir. Procedència: INSPAI, núm. 756441. Autor: Valenti Fargnoli (1918).

¹ Universitat Oberta de Catalunya

² Aquest article té el punt de partida en una conferència que va ser pronunciada el dissabte 5 d'octubre de 2024 a la sala de Can Boles d'Amer, amb el títol «El monestir de Santa Maria d'Amer i la ramaderia transhumant (segles IX-XV)», el contingut de la qual ha estat reordenat i ampliat.

parròquia permet suposar que la ramaderia ovina era present a la vall d'Amer i a les poblacions del seu domini (cf. Figura 2). No en tenim la certesa total perquè de la majoria dels delmes en mans d'institucions eclesiàstiques no se'n dona el valor ni tampoc s'especifica si es pagava o no el delme de la llana a les parròquies on l'abat d'Amer obtenia tot el delme: Amer, Colomers, Fontclara o Sant Andreu del Terri. En canvi, d'allà on només cobrava una part del delme sí que s'especifica què passava amb el delme de la llana: tot i la seva proximitat, mentre a Sant Medir de Cartellà i a Sant Esteve de Llémena, es pagava el delme de la llana a Ginestar no.

La transcripció dels pergamins dels segles IX-XIII del fons del monestir de Santa Maria d'Amer, a càrrec d'Esteve Pruensa (1995), permet conèixer l'estructura territorial del domini monàstic i les fases de la seva creació: en resum, a banda de terres, masos, rendes i esglésies als diversos indrets del bisbat de Girona esmentats abans, també en posseïa al bisbat d'Osona, a Rupit, Pruit, Sant Joan de Fàbregues i Sant Miquel d'Ordeig, entre altres indrets (Pladevall 1984-1998: V, 249-256). Els masos eren, sobretot a la vall d'Amer, la unitat essencial del domini del monestir d'Amer: es tractava d'explotacions de mida familiar, amb l'habitatge aïllat dels altres masos i dels nuclis de població, amb un conjunt de terres per a les activitats agràries, així com d'un ramat format per diversos animals. Joan Blanco (2002 i 2003) n'ha pogut estudiar la seva evolució entre els segles XIV i XVI —a través dels capbreus dels anys 1392, 1442, 1503 i 1567— en què molts van ser abandonats per culpa de la forta mortalitat derivada de la Pesta Negra. El seu objecte d'atenció no són les activitats ramaderes, que tampoc s'esmenten en els contractes «a llauró» o «ad laborationem» que es van concedir després del 1348 per intentar mantenir l'activitat i les rendes dels masos (Donat 1999).

Als masos, de bestiar, prou que n'hi havia: els cellers dels masos podien fer de cort per al bestiar i als boscos de l'explotació és on es duia el ramat a pasturar (Blanco 2003: 412-413); als registres notariais s'enregistren compravendes d'animals, com els bous de la casa;³ i el 1503 els amos del mas Pinyana tenien «passatgium» per diverses parcel·les dels masos Canadell, Ribes i Llograssols per arribar «ad dictam petiam terre cum omni genere bestiarium».⁴ Però sembla que el bestiar només servia per a l'alimentació de la casa. A través dels inventaris *post mortem* de finals del segle XIV es pot veure com alguns masos disposaven de reserves de carn —quarteres de cansalada, bacons— i d'ous que es destinaven al consum domèstic (Palarea 2015: 106-107); en canvi, a l'interior de les cases no consta l'existència de llana bruta que procedís dels ramats propis.

Del mercat d'Amer, ja documentat al segle XII, se n'han estudiat moltes transaccions gràcies als registres notariais conservats a partir del 1283. Lluís To Figueras (2015: 223-231; 2019: 45-52; 2022: 29-30) n'ha analitzat les compravendes de roba

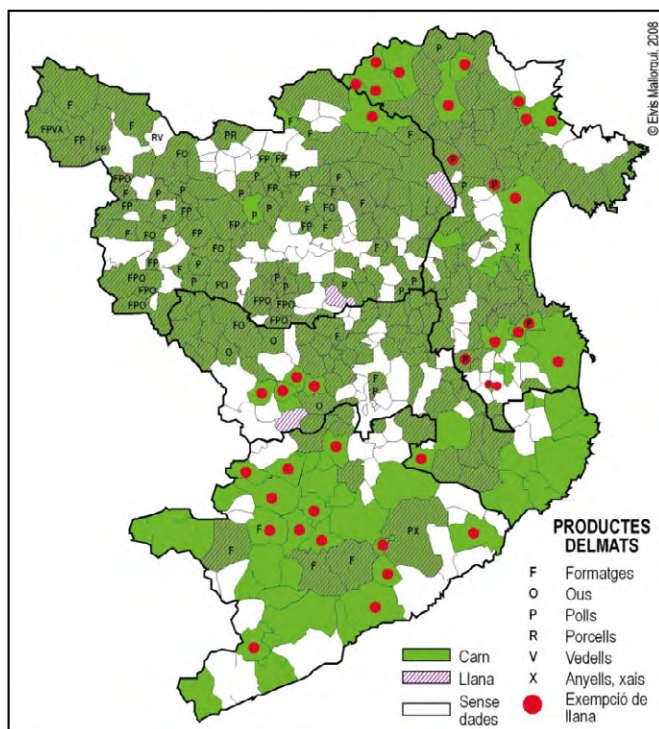

Figura 2. Els delmes de la ramaderia al bisbat de Girona (1362-1371). Font: Mallorquí 2011: 99-103 i núm. 12, 22, 27, 33, 43, 81 i 127; Mallorquí 2017a: 48-49.

3 AHG [Arxiu Històric de Girona], Notarial, Amer, vol. 61, f. 30r (1354.02.04) i vol. 76bis, f. 171v (1363.10.12); cf. Pérez 2025: 160.

4 ADG [Arxiu Diocesà de Girona], Capbreu de la Vall d'Amer de 1567, 551, núm. 14, f. 165r (1503); cf. Blanco 2002: 264.

atorgades per gent d'Amer i de les parròquies de les contrades i ha detectat l'arribada ja al segle XIII de teixits elaborats a París i a Flandes que servien per a elaborar els vestits que formaven l'aixovar de les núvies. A banda de mercaders gironins i de més lluny, com els dos de Vic que el 1315 es van perdre de nit i van cridar el «*so de viafora*» fent despertar tota la vall (To Figueras 2010: 301-305), també hi havia drapers locals que participaven en moltes branques de les activitats econòmiques al mercat d'Amer. Però, de moment, no se n'han destacat vincles amb la ramaderia transhumant.

La presència d'un mercat antic a Amer no és fruit de l'atzar. La seva ubicació, al fons de la vall del riu Brugent que connecta la plana de la Selva amb la Garrotxa i als límits del comtat i bisbat de Girona amb les terres dels comtats d'Osona i Besalú i del bisbat d'Osona, ja permet imaginar que era un punt de connexió de diverses rutes. S'ha documentat el camí que venia d'Anglès i la Celleria i que, en realitat, aplegava els camins que travessaven la plana selvatana, un des d'Hostalric, Riudarenes i Santa Coloma de Farners, un segon des de Blanes, Vidreres i Vallcanera i un tercer des de Tossa, Caldes i Vilobí (Mallorquí 2015-2016: II, 239-268, 289-316 i 337-354). Per aquí passaven els amerencs per acostar-se al mercat de Caldes a comprar bestiar (Sales 2016: 80, 230-231 i 275) o els peixaters de marina a vendre arengades a Amer (Soldevila en preparació). També estan ben estudiats els traçats que unien Girona i Amer per les dues ribes del Ter: d'una banda, la «*via moneria*» que passava per Santa Eugènia, Salt, Bescanó, Vilanna i Anglès (Mallorquí 2015-2016: I, 267-284) i, de l'altra, la que travessava l'Onyar i el Ter per anar a Fontajau i seguia per Sant Gregori, Constantins, Sant Julià del Llor i Sant Climent d'Amer (Teixidor 2016). De camins, és clar, n'hi havia molts més. A partir dels tres-cents cinquanta-nou pactes enregistrats a la notaria d'Amer i altres documents relatius als reconeixements de deutes per pagar el dot i definicions de l'legítimes entre els anys 1278-1331, es pot observar com molts habitants de parròquies properes acudien a Amer, sobretot les de la vall del Ter —Anglès i Sant Julià del Llor—, la vall d'Hostoles —les Planes, Sant Pere Sacosta, les Encies i Cogolls— i les de sota el Far —Sant Martí Sacalm i Susqueda—; també hi arribaven persones des de la vall del Llémena —Sant Aniol de Finestres, Granollers de Rocacorba, Sant Esteve i Sant Martí de Llémena, Sant Andreu de Sobre-roca, Llorà, Ginestar i les Serres (Mallorquí-To Figueras 2010: 526-527 i 536). Tots aquests indrets es troben a menys de 10 km de la vila d'Amer i, és clar, per arribar-hi calia passar per uns camins que encara no han estat estudiats.

Tal com advertíem més amunt, de ramaderia a la vall d'Amer i als dominis del monestir de Santa Maria n'hi havia com a tot arreu: cada mas tenia un ramat d'ovelles i buscava les pastures a prop de casa i, a més, tenien alguns bous —per llaurar sobretot—, porcs d'engreix i aviram —per al consum de la casa. Això és el que diuen els documents conservats, però de vegades convé allunyar-se de l'objecte d'estudi per detectar fenòmens que a primer cop d'ull passen desapercebuts. És la metodologia de la *distant reading* que Franco Moretti (2001) aplica a l'estudi de la literatura del passat: en comptes d'analitzar de manera aprofundida el contingut d'una sola obra, proposa allunyar-se'n i estudiar-la enmig de moltes altres obres generant bases de dades quantitatives que poden ser seleccionades i representades en mapes, diagrames o gràfics. D'aquesta manera se'ns poden fer evidents aspectes que ens podien passar desapercebuts i que ens ajuden a comprendre millor l'obra en el seu context social i geogràfic concret. És el que proposem realitzar amb la possible vinculació entre el monestir de Santa Maria d'Amer i la ramaderia transhumant.

1. L'ESTRUCTURA TERRITORIAL DEL DOMINI DE SANTA MARIA D'AMER

La mirada des de lluny que proposem prové de la superposició del mapa de la ubicació de les cel·les del monestir de Sant Medir de Cartellà esmentades en el precepte carolingi del 844 amb el de la situació de les parròquies del segle XIV que pagaven delmes al monestir de Santa Maria d'Amer, el successor del de Sant Medir (cf. Figura 3). L'any 844 el rei Carles el Calb va concedir als monjos de Sant Medir la facultat d'elegir abat així com la immunitat sobre les terres i els indrets que els proporcionaven les rendes necessàries per a viure. Per això s'esmenten els llocs que formaven part del domini del monestir: les cel·les eren petites esglésies, on vivien monjos, que depenien d'una de més important, en aquest cas la de Sant Medir, on hi havia l'abat. I així descobrim com es troben totes a certa distància les unes de les altres com si fossin les etapes d'un camí que aniria d'Amer fins al mar resseguint la riba esquerra del riu Ter.⁵

En relació amb el delme, observem algunes semblances amb el mapa del domini monàstic de Santa Maria d'Amer al segle IX. El monestir obtenia tot el delme major de la vall d'Amer i dels llocs de Sant Andreu del Terri i Colomers, mentre que rebia porcions menors del delme major a Sant Medir de Cartellà, Ginestar i Sant Esteve de Llémena.⁶ També hi ha una diferència significativa: els drets que tenia al segle IX a Sant Pere de Càrcer, a l'Estartit, van ser substituïts pels de Fontclara, on també havia existit una cel·la alt medieval. D'aquest canvi en tenim constància documental: el 1188 el papa va demanar a l'arquebisbe de Tarragona i al bisbe de Barcelona que protegissin el dret de l'abat d'Amer a nomenar els clergues de les seves esglésies i les rendes de l'alou de Torroella de Montgrí, és a dir, el de Sant Pere i Santa Maria de Càrcer, lloc que havia estat abandonat per culpa de les «*infestationes sarracenorum*» i en el qual l'abat ja no recollia delmes ni primícies; en canvi, el 1195 l'abat d'Amer va comprar a l'abat de Sant Benet de Castres,

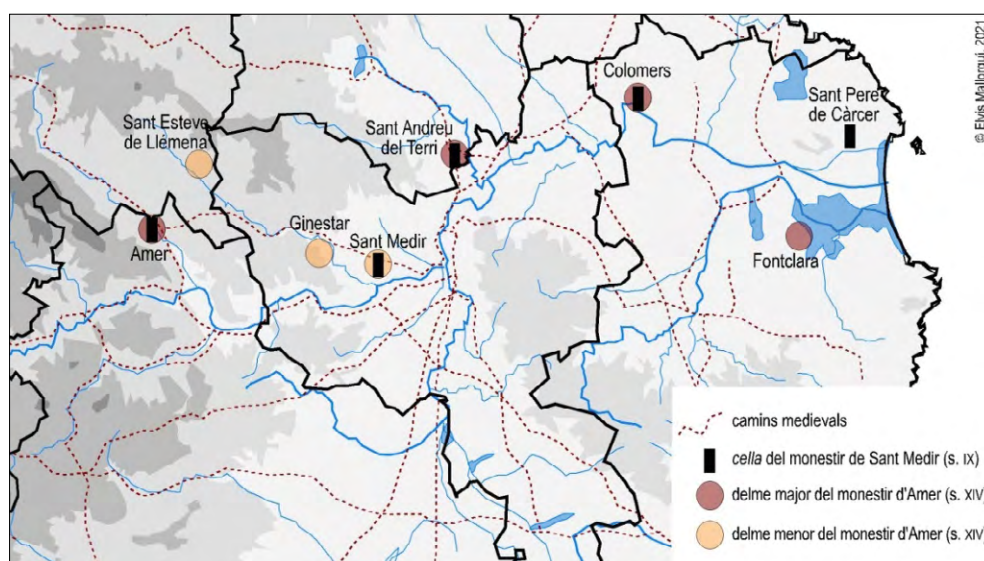

Figura 3. Cel·les del segle IX i delmes del segle XIV pertanyents al monestir de Santa Maria d'Amer. Font: Mallorquí 2011: 99-103, 140 i núm. 12, 22, 27, 33, 43, 81 i 127; Mallorquí 2021: 30-31.

5 BNF [Bibliothèque National de France, Paris], Nouvelles acquisitions latines núm. 2579, f. 1r (844.05.14); cf. Pruenca 1995: núm. 2; Mallorquí 2017b.

6 ADG, Mitra, Llibre Verd dels Feus, f. 5r, 11rv, 13rv, 17r, 22r, 46r i 75v (1362-1371); cf. Mallorquí 2011: núm. 12, 22, 27, 33, 43, 81 i 127.

a prop de Narbona, els drets que tenia a les parròquies de Fontclara, Sant Feliu de Boada, Ruplà, la Sala, Canet de Verges i Vilacolum.⁷

La coincidència de les cel·les de Sant Medir del segle IX amb les parròquies amb delmes de Santa Maria d'Amer del segle XIV no pot ser fruit de l'atzar. Ha de tenir alguna explicació. Per això cal plantejar una hipòtesi que respongui els interrogants que generen tant la coincidència esmentada com l'aparent llacuna documental que semblaria existir entre aquest llarg període de temps. Proposem que, com a mínim des del segle IX, hi hauria un vincle entre els diversos indrets que formaven part del domini del monestir de Sant Medir de Cartellà i, després de mig segle X, del de Santa Maria d'Amer i que aquest vincle seria una ruta de transhumància ovina, entre el mar i les Guillerries, en què cada indret seria l'inici i el final de les diverses etapes del viatge (Mallorquí 2021: 31). Les etapes serien les següents:

- d'Amer al pla de Sant Joan (10,1 km i 3 hores a peu). Des del centre d'Amer, la plaça del mercat, el camí travessa la riera d'Amer i s'enfila cap a Sant Climent d'Amer, des d'on baixa a la vall del Llémena, a l'altura del pla de Sant Joan, a Sant Martí de Llémena;
- del pla de Sant Joan a Sant Medir de Cartellà (12,13 km i 2,5 h a peu). Després de travessar el riu Llémena, el camí aniria resseguint la seva vall per Llorà i Ginestar fins a arribar a l'altura de Sant Medir;
- de Sant Medir a Sant Andreu del Terri (13 km i unes 3 h a peu), passant per ponent del turó del castell de Montagut, ja al terme de Sant Julià de Ramis;
- de Sant Andreu del Terri a Colomers (15 km i unes 3,5 h a peu). Després de passar el riu Terri pel pont de Sant Andreu (cf. Figura 4), el camí es dirigiria cap a Medinyà, Cervià, Raset i, un cop passada la riera Cinyana, Sant Jordi Desvalls i Colomers (cf. Figura 5);
- de Colomers a l'Estartit (18 km i unes 4 h a peu). El camí aniria cap a Jafre i Verges, on hauria de passar l'antic braç del Ter que es dirigeix cap a Empúries, i després cap a Canet de Verges, Ullà, Torroella de Montgrí i l'Estartit, on hi havia l'antiga església de Sant Pere de Càrcer, avui anomenada de Santa Maria.

En total, la ruta suma uns 70 km repartits en cinc etapes, la qual cosa correspon a uns 14 km per etapa. Aquesta mitjana s'assembla a les distàncies que avui se solen prendre per refer els antics camins ramaders: la distància mitjana de la caminada

Figura 4. El pont sobre el riu Terri a Sant Andreu del Terri. Autor: Valenti Fargnoli (1918). Procedència: Institut Amatller d'Art Hispànic (Arxiu Mas: Valenti Fargnoli) - Ajuntament de Girona-CRDI.

Figura 5. El Ter al seu pas per Colomers. Autor: Valenti Fargnoli (1911-1936). Procedència: Ajuntament de Girona. CRDI (Valenti Fargnoli iannetta).

7 BC [Biblioteca de Catalunya, Barcelona], Arxiu, pergami núm. 3516 (1188.01.27); ACA [Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona], Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 28 (1195.06.13); cf. Pruena 1995: núm. 46 i 49.

popular Transhumant de la Bisbal del Penedès és de 15 km;⁸ la Ruta del Pastor i la Transhumància del Pont de Suert fa 50 km en quatre etapes, d'uns 12,5 km cadascuna i amb 1900 m de desnivell;⁹ i la ruta que ha recuperat el pastor Prem Puig, des del Torn al Pla de l'Estany fins a la Molina fa 90 km en sis etapes, d'uns 15 km de mitjana per etapa (Santamaria 2024).

2. LA TRANSHUMÀNCIA OVINA AL NORD-EST DE CATALUNYA

En el primer estudi sobre la transhumància a Catalunya el geògraf Joan Vilà i Valentí (1973: 85-120) plantejava que el trasllat de ramats de la plana al Pirineu *«potser és tan antic a Catalunya com l'existència de l'home ramader»*. L'escassetat de pastures a les zones d'hivernada, per la forta densitat boscosa de les serralades Litoral i Prelitoral i per l'explotació agrícola de la plana, va impedir la constitució de grans ramades transhumants com al centre de la península Ibèrica. Destacava el paper dels monestirs de Poblet, Santes Creus, Sant Joan de les Abadesses, Canigó i Cuixà en la formació d'uns dominis senyorials estructurats entre les zones d'hivernada, propietat dels monestirs, i les estives, cedides a conlloc o llogades per les comunitats de muntanya. Els camins ramaders, com la *«via peccorale»* documentada el 1055 a l'Arboç del Penedès, unien les herbes d'hivern i les d'estiu (Miralles 2005: 134-135; Miralles-Rovira 2007). El monestir de Sant Joan de les Abadesses disposava de les pastures de Coma de Vaca i de comes de Freser des del 961; el monestir de Ripoll tenia pastures a Núria des del 1087; el monestir de Santa Maria de Fontfreda va obtenir les pastures de Mentet i Rojà el 1182; i els monjos de Santes Creus, Poblet i Sant Martí del Canigó van obtenir drets de pastura a Núria, Coma de Vaca, Tregurà, Angostrina, Eina i Enveig. Vilà i Valentí també plantejava que al final de l'edat mitjana es produeix una decadència dels monestirs i de la seva transhumància, una activitat que queda en mans de les comunitats de les valls pirinenques que s'haurien organitzat internament per distribuir-se els drets sobre les pastures comunals de la muntanya i l'aprofitament de les herbes de la plana. Per exemple entre el 1270 i el 1300 els homes de Queralbs i Fustanyà van obtenir les pastures de Coma de Vaca i de Freser enfront de la voluntat dels monjos de Sant Joan de les Abadesses.

D'entre els camins ramaders dibuixats per Joan Vilà i Valentí, només en situa dos a les comarques gironines: el més conegut és el que anava del litoral de l'Empordà —des de l'Escala— (cf. Figura 6) fins a l'Alt Ripollès, a Setcases i Queralbs. Encara al segle XIX tres mil ovelles hivernaven al massís del Montgrí, fet ja documentat a la notaria de Torroella de Montgrí al segle XIV. Molts pastors torroellencs duïen els seus ramats a l'estiu a les pastures de Morenç i Ulldeter, a l'Alt Ripollès, a les de Mentet a

Figura 6. Ramat d'ovelles pasturant al damunt dels penya-segats del massís del Montgrí sobre el mar. Autor: Josep Esquirol. Procedència: Ajuntament de l'Escala.

8 Cf. <http://www.bisbalpenedes.com/web/2025/03/24/transhumant-2025/>.

9 Cf. <http://www.visitpirineus.com/que-fer/rutes/la-ruta-del-pastor-i-la-transhumancia>.

l'Alt Conflent i també a l'Alt Vallespir. A més, es va començar a desenvolupar un actiu comerç de la llana a Torroella de Montgrí (Soldevila 1999 i 2002). El segon camí dibuixat a les terres gironines és un que anava de la plana de la Selva, entre Fornells i Santa Coloma de Farners, cap a les Guillerries, la plana de Vic, el Lluçanès i l'Alt Berguedà, del qual n'han arribat uns febles testimonis fins al segle xx (Formiga 2024: 287-288; Molla-Loaisa 2024: 70-71).

3. UNA RELECTURA DE LA HISTÒRIA DEL MONESTIR DE SANTA MARIA D'AMER

D'alguna manera, el darrer camí ramader esmentat podria coincidir en part amb un tercer camí que uniria la plana del Baix Ter, al sud del Montgrí, amb la vall d'Amer resseguint el marge esquerre del riu Ter i que després s'enfilaria cap al Far i les Guillerries abans de passar a la plana d'Osona. Per certificar la validesa de la hipòtesi del camí ramader que uniria els dominis del monestir d'Amer ja esmentats al segle ix, es fa necessària una relectura exhaustiva de la documentació del monestir que fins ara es coneix.

Segle ix: el pasquer i el delme

Entre el segle ix i el primer quart del segle x el monestir de Sant Medir de Cartellà va obtenir, com a mínim, preceptes de cinc reis carolingis: un de Lluís el Piadós entre el 829 i el 830, el ja esmentat de Carles el Calb el 844, un segon del mateix rei el 860, un del rei Odó el 890 i el darrer de Carles el Simple l'any 922.¹⁰ Al marge de la confirmació dels llocs i esglésies que formaven el domini del monestir i de la immunitat de què gaudien, en el precepte del 860 s'esmenta un dret, el *pascuarium*, que solia correspondre als comtes i als seus agents, però que a través del precepte el rei traspassava a l'abat del monestir igual com passava amb el *viaticum*, el *portaticum*, el *salutaticum* i el *toloneum*, drets vinculats al transport de mercaderies. La ubicació d'Amer a prop dels límits del comtat de Girona amb els de Besalú i d'Osona convertia la població en un lloc idoni per a la recaptació d'aquests drets. Al Baix Empordà, la població de Monells podria haver exercit una funció similar a la d'Amer: es troba en una cruïlla de camins al límit dels comtats d'Empúries i Girona i el mercat que s'hi va establir el 1102 té l'origen en el mercat d'Anyells que ja devia existir al segle xi (Mallorquí 2010: 183).

El *pascuarium*, o pasquer, correspon a un dret sobre la ramaderia que, tal com s'ha detectat per als sectors pirinencs dels bisbats de Girona i d'Urgell, no va ser efectivament recaptat fins que es van difondre el delme i les parròquies a partir d'inicis del segle x (Oliver 1996: 161-162; Mallorquí 2013: 122). I, de fet, també en el cas del monestir de Sant Medir es dona aquesta mateixa coincidència: en una versió del precepte d'Odó del 890 es repeteixen els drets abans esmentats sobre la circulació de mercaderies que no podien percebre els agents comtals, als quals afegeix el «*pascuarium [neque ...] decimis vel primiciis infra terminos regalibus preceptis*

¹⁰ ACA, *Índice de las escrituras de Amer y Rosas*, núm. 10 (829-830); BNF, *Nouvelles acquisitions latines* núm. 2579, f. 1r (844.05.14), f. 2r (860.11.19) i f. 3r (922.06.05); Villanueva 1803-1852: xiv, 233; Pruena 1995: núm. 1, 2, 3, 4 i 7.

concessis neque teloneum».¹¹ Per tant, la concessió de les cel·les i dels indrets esmentats en els preceptes va acabar implicant, ja des de la fi del mateix segle IX quan tot just es començava a implantar el delme obligatori als comtats de la Marca Hispànica (Puigvert 1992), la imposició de delmes i primícies.

Els preceptes esmentats no descriuen què hi ha a cadascun dels indrets que van formar el domini del monestir de Sant Martí d'Amer. Només sabem que hi havia una església a cada indret: la «*domus Sancte Marie*» a prop de la riera d'Amer, una altra «*super fluvium Steriam*» —que serà la de Sant Andreu del Terri—, una tercera «*super fluvium Teceram*» a Colomers —serà la de Santa Maria— i la darrera «*iuxta maris magni littora*» a Càrcer —serà l'església de Sant Pere i Santa Maria. L'any 860 ja s'hi afegeix una església amb els altars de Santa Maria, Sant Mateu i Sant Joan al comtat de Girona, a la vall d'Anglès, al lloc dit «*ipsas Salas seu palatium quod uocatur Merlac*». Es tracta de l'actual església de Santa Maria de Sales del poble de la Cellera de Ter. Més a l'interior de les Guillerries, a «*Ausor*» —Osor— encara no s'havia colonitzat el territori: el 860 l'abat de Sant Medir hi va rebre «*ex ipsa silva quantum in eorum usus extirpare [...] duxerint*», tot el que es pogués rompre i llaurar.

Per comparació amb altres cel·les podria ser que s'hi duguessin a terme activitats ramaderes: l'any 844 els monjos de Sant Climent de Peralta tenien uns cortals, «*curtiliis*», on feien treballs manuals i hi guardaven les coses (Mallorquí 2019: 24-29). A Banyoles, al voltant del monestir de Sant Esteve, hi havia habitatges pels monjos i pels pelegrins (To Figueras 2013: 63-64). Cada església tenia llocs i terres que en depenien i que podem imaginar que eren com el mas que el difunt Nitard tenia a la vil·la de Tomet, a Medinyà, prop del riu Terri, i que va concedir el 892 al monestir d'Amer.¹² Qui sap si servia ja per a guardar-hi bestiar. A d'altres sectors, l'agricultura s'hi estava estenent: l'any 898 la «*congregacione*» formada pel monestir de Sant Medir amb les cel·les d'Amer, Colomers, Sant Andreu del Terri, Càrcer i Anglès, representada per Madaix, procurador de l'abat Lupersuleus, va enfrontar-se al jutge Trasovad, procurador del comte Gausfred de Girona, per defensar els drets de l'abat, garantits pel precepte del 860, sobre les terres i béns —cases, corts, horts, terres, vinyes, conreus i erms— que el comte havia concedit a setze famílies a la vall d'Anglès; l'any 940 aquest sector ja estava completament romput: Angaric i Plàcida van vendre unes plantacions que limitaven amb terres d'altres persones com ells.¹³

Segles X-XI: el control dels boscos

L'any 942 una tropa d'hongaresos va travessar els Pirineus, segurament pel coll d'Ares i van baixar cap a Girona. Sembla que saquejaven i incendiaven tot el que trobaven al seu pas i no estava protegit per unes muralles altes i gruixudes com les de Besalú i Girona. En podem seguir el rastre a través de les actes de consagració i dotació d'esglésies signades en els anys posteriors i que esmenten que els temples consagrats havien estat destruïts. En dos casos, els de Banyoles i Santa Coloma de Farners, s'esmenta que eren uns «*nefandissimis paganis*» i en la darrera, que eren «*Ungulis*», és a dir, hongaresos (To Figueras 2013: 70-71; Mallorquí 2021: 38-39). L'any 949 es va consagrar l'església de Santa Maria d'Amer, amb altars dedicats

¹¹ Arxiu particular de Perpinyà (890.06.25); cf. Sobrequès et alii 2005: núm. 73.

¹² ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 1 (892.03.03); cf. Pruena 1995: núm. 5. El document podria ser fals; cf. Sobrequès et alii 2005: falsos núm. 2.

¹³ BC, Arxiu, pergami núm. 9136 (898.04.17); BNF, Nouvelles Acquisitions Latines, núm. 2579, f. 10r (940.05.07); cf. Pruena 1995: núm. 6 i 8.

a Sant Joan i Sant Benet, no pas perquè hagués estat cremada, sinó perquè, segurament per la destrucció de la seu de la congregació monàstica a Sant Medir de Cartellà, molt més a prop de la ciutat de Girona, s'hauria convertit en la residència de l'abat i en la nova seu del grup de cel·les i monestirs.¹⁴ A més de la consagració, es va constituir el terme de la nova parròquia de l'església de Santa Maria d'Amer, la qual cosa implicava que els pagesos de les vil·les de Lloret Selvatge, Rissac, Albear i Gal·liça i de tota la vall d'Amer, haurien de pagar delmes, primícies i oblacions dels fidels al monestir «*sicut in regalibus preceptis est constitutum*». A més el comte Borrell va cedir un alou situat a la vall d'Anglès al lloc anomenat del Llor.

Aquests canvis degueren generar conflictes amb els habitants de les comunitats locals. L'any 951 uns homes de la vall d'Amer, Teuderic, Daniel, Vigila, un altre Teuderic i Trasegòncia, entre d'altres, van ser acusats pels procuradors de l'abat d'Amer d'haver posat en conreu i obtingut el fruit de les collites —«*exbladare*»— unes terres que, segons els preceptes reials i altres escriptures, pertanyien a l'abat; en canvi, els pagesos deien que tenien les terres per donació de Sonifred, fill d'Ervigi, de la ciutat de Barcelona. Al final, però, hagueren de reconèixer que havien pres injustament aquestes terres per conrear-les i també els boscos: «*adimpravimus ipsas silvas iniuste et contra lege*».¹⁵ No s'hi diu expressament que l'abat volia aquests boscos per a l'alimentació dels seus propis ramats, però és una possibilitat que cal tenir present.

A més, és a partir de la segona meitat del segle x que el monestir d'Amer completa el seu domini amb adquisicions a les parròquies dels cims de les Guillerries o més enllà. A l'arxiu del monestir hi ha una venda entre particulars del 960 d'un alou situat a la parròquia de Sant Martí Sacalm i al terme de Sant Vicenç de Susqueda, que hauria acabat formant part del monestir; el 969 Joan i la seva muller Quinverga van donar al monestir de Santa Maria d'Amer unes terres seves situades al terme del castell de Fàbregues, a la parròquia de Sant Joan, i al terme de Susqueda; també al terme de Fàbregues hi havia el lloc de Serra o del Quer on hi havia una casa que el prevere Elmerad va donar al monestir d'Amer el 977.¹⁶ Es tracta d'alous formats per terres i vinyes, cases i corts, horts, llinars i canebars, molins i rescloses, però també per brugueres, boscos diversos i prats i pastures on podien haver pasturat els ramats del monestir. A més, el 960, s'esmenta el camí que pujava des de les Planes i anava a Solerols i Cercenades i el 977 el camí que passava per les vinyes.

Aquesta tendència va continuar al segle xi amb l'adquisició d'una terra i dues vinyes que el 1020 els marmessors d'Ermentruit van vendre a una parella de pagesos al terme del castell de Voltregà i amb la donació al monestir d'Amer, l'any 1034, d'unes terres situades a la vil·la de Bolòs i al lloc d'Entreperes, al comtat de Besalú.¹⁷ Aquí sí que hi havia prats i pastures, boscos, arbres glandífers i fonts, tot el que hauria necessitat un ramat per passar-hi una temporada.

A aquestes donacions, se n'hi van afegint més. D'una banda, a l'entorn de la vall d'Amer per assegurar les vies de pas cap a la Selva i cap al Gironès: el 1066 Arnau Ramon, que peregrinava a Roma, va deixar al monestir d'Amer un alou situat a

14 BMVB [Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú], Arxiu, manuscrit 860 (949.11.09); ADG, Santa Maria d'Amer, Liber Privilegiorum, f. 3v-4r (949.11.09); cf. Pruena 1995: núm. 9 i 10.

15 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 2 (951.06.14); cf. Pruena 1995: núm. 11.

16 AMM [Arxiu del Monestir de Montserrat], secció C, Amer, pergami núm. 10 (960.12.21); ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 3 (969.09.13) i pergami núm. 4 (977.03.09); cf. Pruena 1995: núm. 13, 14 i 16.

17 ADG, Santa Maria d'Amer, pergami sense numerar (1020.04.29); ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 7 (1034.05.28); cf. Pruena 1995: núm. 19 i 20.

les parròquies de Sant Climent d'Amer, Sant Julià del Llor i Anglès; el 1091 el matrimoni format per Ponç i Girgums van cedir al monestir d'Amer un alou situat a la vall d'Hostoles, al terme de Cogolls, format per unes cases, les terres, els arbres i les trilles, els «*boschos glandiferos atque fagiferos*» i els caps de bestiar, «*pecoribus*» que tenia; també a Cogolls hi havia els alous que Bernat Giribert va deixar al monestir d'Amer, que també va rebre una vaca, segons el seu testament del 1097.¹⁸ D'altra banda, a Torroella de Montgrí l'abat Arnau de Santa Maria d'Amer va adquirir el 1094 un mas que limitava amb una «*via*» i amb «*ipso Vacheril*».¹⁹ I, ja en terres osonenques, els monjos d'Amer van consolidar un domini al lloc d'Ordeig —al terme municipal de les Masies de Voltregà—: el 1077 l'abat i els monjos d'Omer van cedir l'alou d'Ordeig, que li havia donat Miró d'Hostoles, a Miró Foguet en violari; l'any 1104 el bisbe de Vic va consagrar-hi l'església de Sant Miquel, que va subjectar a l'abat d'Amer i li va concedir «*omnes decimas et primicias atque oblationes fidelium*».²⁰ Significativament, per arribar a la població d'Ordeig des d'Amer es podia fer en algunes etapes allargant la possible ruta de transhumància que havíem plantejat com a hipòtesi més amunt:

- d'Amer a Sant Martí Sacalm (9 km i unes 2 h a peu), amb un desnivell de més de 600 m;
- de Sant Martí Sacalm a Sant Joan de Fàbregues (8 km i unes 2 h a peu) passant sota les cingleres del Far prop del castell de Fornils;
- de Sant Joan de Fàbregues a l'Esquirol (uns 17 km i unes 4 h a peu), si bé aquí no hi ha documentat cap domini d'Amer;
- i de l'Esquirol a Sant Miquel d'Ordeig (uns 20 km i unes 4,5 h a peu), passant el Ter prop de Torelló.

Segles XII-XIII: enfront dels senyors feudals

A la vegada que els monjos i els abats de Santa Maria d'Amer anaven consolidant el domini territorial obtingut al segle IX dels reis carolingis, es van haver d'enfrontar a les pretensions d'alguns personatges que podríem qualificar de senyors feudals, si bé en la documentació conservada poden aparèixer sense cap qualificatiu. El punt de partida solia ser una donació al monestir feta per un senyor més o menys important: abans del 1091 Ramon de Segalars i Ermengarda havien donat al monestir el mas on vivia el ferrer Guillem Olibà, situat a la vil·la de Segalars, a Sant Gregori; o l'any 1122 el senescal Guillem Ramon de Montcada va decidir ser enterrat al monestir d'Amer, al qual va donar l'alou que tenia a Ginestar després del violari concedit al seu nebot Bernat Arbert.²¹ Però sovint els parents o els descendents del donador es quedaven amb els béns donats: el 1091 Berenguer Elemar i els seus fills Raimon i Guillem van definir, o reconèixer que havien obtingut il·legítimament —«*iniuste et absque lege contra decreta canonum que hordinata sunt de ecclesiasticis rebus*»— el mas de Segalars; a Ginestar, el 1196 el cavaller Oliver de Llorà havia imposat violentament —«*per vim*»— toltes i forces «*in tota illa montanea de Cruce*»

18 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 8 (1066.05.16), núm. 10 (1091.05.26) i núm. 13 (1097.04.02); cf. Pruensa 1995: núm. 22, 24 i 27.

19 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 12 (1094.09.12); cf. Pruensa 1995: núm. 26.

20 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 9 (1077.04.27); ADG, Santa Maria d'Amer, pergami sense numerar (1104.12.06); cf. Pruensa 1995: núm. 23 i 28.

21 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 11 (1091.11.22) i núm. 14 (1122.11.17); cf. Pruensa 1995: núm. 25 i 29.

que tenien conjuntament i tasques a molts llocs del terme.²² De manera semblant, el 1187 Berenguer d'Anglès i la seva muller van definir a l'abat d'Amer la possessió de Gravalosa, situada a Susqueda, que els havia llegat un monjo, Bernat de Bescanó, a canvi d'un rossí valorat en 20 monedes d'or.²³

A Colomers els monjos d'Amer s'enfrontaven als comtes d'Empúries i a cavallers locals. El 1152 el comte emporità va cedir a l'abat d'Amer el dret d'alberga que tenia sobre el pagès d'un mas del domini del monestir, Pere Adroer, a canvi de 40 morabatins i 50 sous de Girona; tres anys després Berenguer d'Aiguaviva i la seva muller Adelaida van convertir-se en «*fideles parrochianos*» del monestir d'Amer, per tal de poder-hi ser enterrats, després d'haver reconegut que havien violat la «*sacrarium et salvetad Sancte Marie de Columbariis*» seguint el consell d'uns mals homes; els vincles de Berenguer i Adelaida amb el monestir d'Amer haurien subsistit fins al 1208 en què van vendre a l'abat les seves possessions a les parròquies de Llorà, Santa Cecília de Càrcer, Sant Climent d'Amer, Constantins i Sant Gregori.²⁴ Al segle XIII les necessitats econòmiques dels comtes emporitans els van fer vendre drets als monjos de Santa Maria d'Amer: el 1210 el comte Hug i la seva muller van vendre les albergues que obtenien a Colomers i els censos dels masos Baró i Malagrassa de Garrigoles per 3.100 sous i 200 peces d'or amb què les havien empenyorat; i el 1236 el seu fill, Ponç Hug, va donar vint somades de sal procedents del salner de Montells sense haver de pagar la lleuda; i el 1270 va imposar el pagament del bovatge a tots els homes de Colomers, lloc pertanyent al comtat d'Empúries.²⁵

La referència a la sal, indicativa d'una activitat ramadera important, també vinculava els abats i els monjos de Santa Maria d'Amer amb un altre llinatge important del país: els vescomtes de Cardona. L'any 1290 Ramon Folc va confirmar la donació que havia fet el seu avi, anomenat també Ramon Folc, de quaranta somades de sal anuals procedents de la «*salneria vel arenno de Cardona*».²⁶ Més de cent anys abans, el 1188, Ramon d'Abadia va donar com a dot de la seva filla Ermessenda l'estal de Vila-ruric, «*stallium de Villa Rourici*», a la parròquia de Fornells, que es casava amb Guillem de Vinyoles. Entre els drets de Ramon d'Abadia hi havia un mas que tenien en feu per Sant Vicenç de Cardona i quatre més —els masos d'Estrader de Vila-ruric, Rosella, Mascord i Bonelles— que tenien per l'església de Santa Maria d'Amer.²⁷ Aquests masos procedien de la donació efectuada pel senescal Guillem Ramon el 1122 i confirmada per Ramon de Montcada i pel seu nebot l'any 1179 de l'honor de Vila-ruric, situat al terme del castell de Fornells, amb els serveis, usatges i emprius de les pastures i de les aigües.²⁸ Aquest indret, situat entre l'Onyar i el Bugantó, era un lloc on devia haver-hi prats per pasturar grans ramats. L'any 1257 Estrader de Vila-ruric, entre d'altres, feia d'àrbitre per resoldre el conflicte entre dos veïns pel dret de pas per una «*carraria*» que anava dels masos Bovera i Sibilas «*ad alias pasturas ... cum bestiaro grosso et minuto*».²⁹

22 ADG, Santa Maria d'Amer, pergami sense numerar (1196.05.03); cf. Pruena 1995: núm. 50.

23 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 27 (1187.12.10); cf. Pruena 1995: núm. 44.

24 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 17 (1152.05.04), núm. 18 (1155.02.13) i núm. 31 (1208.03.27); cf. Pruena 1995: núm. 31, 32 i 62.

25 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 33 (1210.12.17), núm. 65 (1236.11.21) i núm. 96 (1270.10.02); cf. Pruena 1995: núm. 64, 99 i 136.

26 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 142 (1290.04.20); cf. Pruena 1995: núm. 181.

27 ADG, Almoina, pergami núm. 3286 (1188.11.24); cf. Pruena 1995: núm. 48.

28 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 14 (1122.11.17); ADG, Almoina, pergami núm. 3283 (1179.12.11); cf. Pruena 1995: núm. 29 i 38.

29 ACA, Monacals, Sant Miquel de Cruïlles, rotlle 13, pergami núm. 15 (1257.02.17); cf. Mallorquí 2000: núm. 74.

Especialment complexa era la relació dels abats d'Amer amb els senyors del castell d'Hostoles, els seus veïns del nord. El 1180 Miró d'Hostoles, la seva muller Dolça i el fill Galceran van donar al monestir uns masos situats a Cogolls, juntament amb les muntanyes i vinyets de Bullols i els boscos, roques i planes fins a la Clusella en compliment del testament de Sibila d'Hostoles, a canvi d'un cavall; l'any 1184 Dolça d'Hostoles va dictar testament en què demanava ser enterrada al cementiri del monestir d'Amer, que rebia a canvi, entre altres drets, 4 sous procedents del cens d'un porc del mas Cortils, un altre del mas Pla i un tercer del mas Perer.³⁰ Part dels conflictes entre senyors d'Hostoles i abats d'Amer venien del mercat: el 1184 Miró d'Hostoles reclamava part de les lleudes del mercat d'Amer, però també que l'abat havia expulsat els porcs del senyor d'Hostoles d'un bosc —segurament el de la Clusella a Cogolls— que havia donat al monestir; tres anys més tard Miró d'Hostoles pretenia quedar-se amb les lleudes que pagaven al monestir els homes de la vall d'Hostoles, però també hi havia uns «*nemora et pascua*» —boscos i pastures— que tenia l'abat d'Amer on hi havia diversos masos que eren feus dels cavallers del senyor d'Hostoles; a la seva mort el 1212 Miró d'Hostoles va disposar ser enterrat al cementiri del monestir d'Amer, al qual va deixar-li el forment, l'ordi i la civada que tenia a la vall d'Hostoles, a Sant Feliu de Pallerols i al Pinell, a més de molts béns mobles, l'alou que tenia a la vall d'en Bas i a Vilallonga i també la part del delme que tenia infeudada a Ramon de Colltort.³¹

Davant d'aquestes disputes, els abats d'Amer van cercar el suport dels papes, així com de la jerarquia eclesiàstica catalana. L'any 1188 el papa Climent III manava a l'arquebisbe de Tarragona i als bisbes de Barcelona i Vic que protegissin els privilegis concedits al monestir d'Amer com el dret de nomenar els clergues, a més de confirmar els drets sobre la vall d'Amer i les esglésies de Sant Medir, Sant Andreu del Terri, Colomers i Càrcer, amb els delmes i primícies segons constava als documents dels reis carolingis, i també sobre les esglésies de Lloret Salvatge, Sant Genís Sacosta, Santa Margarida, Cogolls, Ordeig i Vilarassall —prop d'Oló, al Moianès— i el priorat de Santa Maria del Coll adquirits més tard; a més demanava al bisbe de Girona que protegís els drets que tenia diversos indrets del bisbat, entre els quals el de Vila-ruric a Fornells de la Selva.³² Després de l'abandó de Càrcer per culpa de les incursions sarraïnes, l'any 1198 el papa Innocenci III va confirmar les possessions adquirides tres anys abans a Fontclara i va encomanar a l'arquebisbe tarragoní, al bisbe gironí i a l'abat de Breda que excomunicuessin els autors d'alguns atemptats contra el monestir: el vescomte Hug de Bas pels danys ocasionats al mercat d'Amer; el vescomte Guillem de Cardona per les talles i exaccions imposades als homes de Pruit i de Sant Joan de Fàbregues i per haver fet un mercat nou al costat de la vila d'Amer; i el cavaller Pere d'Oló per haver imposat el seu candidat a clergue a l'església de Sant Vicenç de Vilarassall, entre d'altres.³³

30 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 58 (1180.05.19) i núm. 24 (1184.09.17); cf. Pruena 1995: núm. 39 i 41.

31 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 22 (1184.01.13), núm. 25 (1187.05.25) i núm. 35 (1212.08.02); cf. Pruena 1995: núm. 40, 42 i 66.

32 BC, Arxiu, pergamins núm. 3516a i núm. 3516b (1188.01.27) i núm. 3516c (1188.01.29); cf. Pruena 1995: núm. 45, 46 i 47.

33 ADG, Santa Maria d'Amer, Liber privilegiorum, f. 11rv (1198.03.02) i pergamí sense número (1198.03.07); cf. Pruena 1995: núm. 56 i 57.

Segle XIII: regulacions amb les comunitats pageses

A banda dels conflictes amb els senyors feudals, els abats i els monjos de Santa Maria d'Amer administraven els seus dominis a través d'establiments o concessions a llarg termini a canvi de censos anuals i d'un preu d'entrada. El 1155, per exemple, van establir a Bernat de Granollers una possessió a Granollers de Rocacorba tal com l'havia tinguda el seu pare, a canvi de la tasca, de diversos censos i de 40 sous d'entrada; l'any 1169 el clergue Ramon, d'acord amb l'abat d'Amer, va establir el mas Roca d'Ordeig a Pere i Marquesa, per 10 sous d'entrada; el 1172 l'abat d'Amer va recuperar el mas Catà, d'Amer, perquè la família que l'ocupava feia deu anys que no satisfia els esplets i perquè l'havien empenyorat; el 1197 l'abat va establir a Guillem Pi, just en el moment del seu alçament, el mas Pi, d'Amer, per 20 sous d'entrada; i el 1208 el cambrer del monestir d'Amer va establir a Pere Jutge i a la seva muller una casa i unes terres prop la riera de Talamanca a Sant Miquel d'Ordeig.³⁴

A banda d'aquesta regulació interna, els abats i monjos de Santa Maria d'Amer també van haver d'integrar-se en les normatives establertes en la societat. L'any 1197 el rei Pere I d'Aragó va prohibir «*scindere ilices, suberes et alias quaslibet arbores fructíferas*» a l'honor que ell va donar al monestir d'Amer i que es trobava a les Gavarres, al terme de Castellar de la Selva. Al cap dels anys els pagesos del Castellar, com Berenguer Udaldar el 1235 o com Martí Burrubast el 1263, encara hi tenien boscos sota el domini de Santa Maria d'Amer.³⁵

A banda del rei, els abats també havien de negociar amb altres institucions eclesiàstiques. L'any 1216, per posar un cas, l'abat d'Amer va enfrontar-se amb l'abat de Sant Feliu de Girona perquè aquest deia que li pertanyia un bosc anomenat la Costa de Sant Feliu, al terme de Taialà, on els homes de Taialà sempre que volien hi anaven a fer llenya «*de arboribus glandiferis et de aliis*» i això era des de feia trenta anys com a mínim segons van declarar. En canvi, l'abat amerenc va provar que el bosc havia estat del mas Seguer, que era seu, i que durant més de quaranta anys hi permetien collir-hi glans i tallar-hi arbres per fer tines i vaixella. El bosc hi passava la «*via que vadit de Toilano ad Petramfictam*» fins a arribar al coll, potser el coll Grucar on Bernat Llapart de Taialà tenia la vinya que va vendre a un clergue de Sant Climent d'Amer el 1235.³⁶

De Sant Andreu del Terri no en tenim notícies durant el segle XIII, però és probable que hi passés el mateix que als llocs veïns de Vilavaques i del vilar d'Olivars, al terme de Sant Julià de Ramis: el 1251 el senyor del lloc, el paborde de Maig de la seu de Girona, va dictar un ban imposant multes de 6 diners «*si autem boves vel asini intrant*» a l'honor del paborde, de 6 diners pels porcs, de 2 diners per les ovelles i altres bèsties, a banda de restituir els danys causats.³⁷ La durada del ban anava «*ab introitu madii usque ad festum Sancti Michaelis*», és a dir des del maig al final d'estiu els ramats no podien ser a prop dels camps, sota pena de multa. És el moment en què els pastors s'havien d'endur el bestiar cap a muntanya si no volien enfrontar-se als pagesos, que tenien els camps a punt de collir. La continuïtat del domini d'Amer

34 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 19 (1155.11.19), núm. 21 (1172.03.20) i núm. 30 (1208.03.25); ADG, Santa Maria d'Amer, pergami sense numerar (1169.12.12); AMM, secció C, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 2 i núm. 3 (1197.10.13); cf. Pruena 1995: núm. 33, 35, 36, 54, 55 i 61.

35 ADG, Santa Maria d'Amer, Liber Privilegiorum, f. 7v (1197.02.09) i pergami sense numerar (1235.09.05); AGDG [Arxiu General de la Diputació de Girona], Hospital de Santa Caterina, pergami núm. 90 (1263.09.10); cf. Pruena 1995: núm. 53 i 95.

36 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 39 (1216.03.11) i núm. 96 (1235.09.08); cf. Pruena 1995: núm. 69 i 96.

37 ACG [Arxiu Capitular de Girona], pergami núm. 1290 (1251.06.20).

a Sant Andreu del Terri està certificada, no només perquè obtenia el delme major, com hem vist més amunt, sinó també perquè en el capbreu de l'ardiaca de Ravós del 1317 es pot comprovar que en diverses terres l'ardiaca obtenia el delme i la primícia —com a senyor de la parròquia— i l'abat d'Amer es quedava la tasca com a senyor dels masos de Guillem Portell i Berenguer Font de Sant Andreu del Terri.³⁸

A les terres empordaneses, el domini del monestir d'Amer sobre Colomers aporta informacions més relacionades amb la ramaderia: el 1224 Guerau de Flaça va definir unes terres, potser d'aiguamoll, descrites com a «*barronalibus*» i situades del terme de Colomers fins a la roca de Sobrànigues i que incloïa el puig Serramiol cap a Sant Llorenç de les Arenes, i va de la roca sobre el Vilar fins a l'església de Sant Romà de Sidillà; el 1253 els dos senyors, Guerau de Flaça i l'abat d'Amer, es van barallar per les mateixes terres i sobretot pel fet que el cavaller va prendre-hi diversos «*animalia predictorum hominum*» que «*pascere in dictis barronalibus*».³⁹ A finals de segle, en canvi, qui intervé ja és la universitat dels homes de Colomers, a través dels seus procuradors, per resoldre amb el comte d'Empúries una baralla el 1293 amb els homes de Sant Llorenç de les Arenes originada per no sabem quin motiu; dos anys després l'abat d'Amer va acudir a Castelló d'Empúries, a la cort del comte presidida pel seu procurador Guillem Escarrer, per reclamar i provar que el lloc de Colomers era exempt de la jurisdicció del comte, el qual no podia obligar els homes propis del monestir d'Amer a comparèixer davant del comte o del seu agent per signar que no eren exempts del tot de la jurisdicció.⁴⁰

Segle XIV: petits ramats al mercat d'Amer

A través d'una recerca en curs, Xavier Soldevila ha pogut documentar molts més rastres de les activitats vinculades amb la ramaderia al mercat d'Amer i a les parròquies del seu entorn. A través dels testaments, es pot comprovar com un capellà de Sant Miquel d'Amer tenia reserves de carnsalada a casa, mentre que un sacerdot del monestir tenia «*III· formatges sechs*»; els pagesos, a més, també pagaven censos en formatges i en pernes de porc.⁴¹ A les cases, doncs, de porcs n'hi solia haver: un sacerdot tenia a l'entrada del seu habitatge «*I· porch de greix, qui és nodrit en casa*».⁴²

Tant a través d'inventaris post mortem com de segrestos dels bens de deutors, es té constància dels ramats complets que eren alimentats a les cases de la vila d'Amer i dels masos dels llocs propers: el 1293 un mas de Granollers de Rocacorba tenia una somera, un pollí, dues vedelles, un brau, vint animals entre ovelles, cabres i moltons i quinze porcs; el 1386 un veí d'Amer tenia deu cabres, dotze ovelles, nou anyells i una porcella; el mas Castanyer d'Avall de Sant Martí Sacalm tenia el 1346 quatre moltons, onze cabres, dos porcs, cinc truges i nou ruscós amb abelles; a la cort del mas d'en Vinyal d'Amer hi havia, el 1401, un bou, una vaca arega —per llaurar—, un brau de dos anys, un vedell petit, un porc, una truja i una somera.⁴³ Aquest bestiar podia ser objecte de les violències feudals: el 1314 Ponç de Santa Pau i els seus sequaços van cremar un mas de Sant Martí de Llémena d'on s'endugueren

38 ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 381, f. 57r (1317.08.11), f. 58r (1317.08.08) i f. 52v (1317.08.12).

39 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 44 (1224.09.24) i núm. 85 (1253.08.25); cf. Pruensa 1995: núm. 74 i 123.

40 ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergamins núm. 150 (1293.08.18) i núm. 153 (1295.06.20); cf. Pruensa 1995: núm. 189 i 193.

41 AHG, Notarial, Amer, vol. 19 (1314.10.07), vol. 161 (1431.01.23) i vol. 171 (1451.12.28).

42 AHG, Notarial, Amer, vol. 654 (1479 hivern).

43 AHG, Notarial, Amer, vol. 6 (1293.06.29), vol. 37 (1346.07.01), vol. 102 (1386.01.10) i vol. 130 (1401.10.02).

«VI· pareys de galines [...] e aucieren ·II· pareys de bous e ·XXX· e ·II· bèsties menudes, entre moutons e aevoiyes —ouvelles— qui muriren en l'alberch per lo foch, e ·I· porch que li auciren al paiyer».⁴⁴

Aquest bestiar servia, a vegades, per garantir deutes i pagaments: el 1331 un pagès de Sant Martí Sacalm va garantir 13 sous que havia rebut d'un prestador d'Amer amb una vedella i quatre cabres; el 1344 una parella d'Amer va assegurar els 18 sous que els havia deixat un familiar amb tots els animals del mas, porcs, cabres i ovelles.⁴⁵ Però no tots els animals de les cases eren en propietat dels seus habitants: el 1307 un matrimoni del veïnat de Gallissà va lliurar una masoveria de Sant Julià del Llor a una altra parella per tal que hi criessin bous, xais, gallines i porcs; el 1346 dos homes de Sant Climent d'Amer van lliurar durant sis anys a un vilatà d'Anglès el mas Ribot per criar-hi quatre gallines i dos porcs.⁴⁶

Segle XV: rastres d'una transhumància passada

Els registres notarials d'Amer dels segles XIV i XV no deixen entreveure l'existència de cap ramaderia transhumant i, menys encara, de la intervenció directa dels monjos del monestir d'Amer en aquests afers. Però no es pot descartar del tot: a Jafre, l'any 1264, el cavaller Artal de Bordils i la seva família van vendre al ciutadà gironí Andreu Sunyer un bosc situat entre el riu Ter, el seu propi tamarigar i un rec, el bosc d'Arnau de Jafre i el «*boscho monasterii Ameriensis*».⁴⁷ I, a finals del segle XV, al domini del monestir d'Amer a Colomers es va produir un conflicte entre l'abat i els senyors del castell de Foixà, na Margarida de Foixà i el seu fill Joan, com a procurador, que va comportar la presa del bestiar d'aquests darrers.⁴⁸ L'any 1494 l'abat Llorenç Marull, que «*té senyoria e és senyor dels dits llocs e terme de Colomers*», va plantejar una querella contra els pastors Arnau de Casals i Marià de Cler, que tenien un ramat de trenta animals de la senyora Margarida de Foixà i de cinc cabrits del rector de Foixà a una illeta situada al Ter, al terme de Colomers. Van infringir el ban dictat pel batlle Joan Batlle i van entrar amb el seu ramat en terres de jurisdicció eclesiàstica. Van fer cas omís dels advertiments de l'autoritat civil de part del batlle de Colomers. No atengueren tan solament al «*Via fora*», o sia als avisos pertinents, i a sobre fins i tot els vassalls es permeteren d'injuriar i blasfemar sobre la persona de l'abat. El cas pel qual sembla va posar-se en mans dels jutges de la Cort Reial de Girona per tal que determinessin els perjudicis que ocasionaren els vassalls de «*la dita senyora de Foixà*», la qual estava mancada de «*fonaments de dret*».

En l'exposició dels fets pels procuradors de l'abat, s'estableix que l'abat exercia «*tota la jurisdicció civil e exerceix imperi en los dits lochs e térmens de aquell*», de manera que ningú podia acudir a altres tribunals i que ningú podia encetar procediments judicials si no era l'abat d'Amer o el seu batlle a Colomers, Joan Batlle. Es descriu amb precisió on era el lloc on pasturaven els animals segrestats:

⁴⁴ AHG, Notarial, Amer, vol. 19 (1314).

⁴⁵ AHG, Notarial, Amer, vol. 25 (1331.11.02) i vol. 40 (1344.03.01).

⁴⁶ AHG, Notarial, Amer, vol. 9 (1307.01.19) i vol. 45 (1346.01.03).

⁴⁷ ACA, Monacals, Sant Miquel de Cruïlles, rotlle 15, pergami núm. 13 (1264.01.09); cf. Mallorquí 2000: núm. 84.

⁴⁸ AHG, Col·lecció de manuscrits, vol. 51 (1494); cf. Brugada 2014.

«Lo terme de Colomers en la part apellada los Borronals envers Foixà, la volta d'orient amena a Sant Romà, a mitjorn en la Rocha de Sant Llorenç sobre lo Vilar a sol ponent en la Rocha de Sobrànigues, a tremuntana en lo riu Ter de aquel loch qu'es diu e vulgarment se apella roques desús Sobrànigues e trevessa lo Jonquerar o cap de Puig S'Aniol envers Sant Llorenç e trevessa e passe per unes roques que hi són parts, les roques que hi són sobre la església de Sant Romà e tot dret va e trevessa dessús e molt per part la església de Sant Romà e va fins al Puig del Vilar dins les quals partions és la illeta dita del dit abat de Mer. E açò és ver e percedit».

A més hi havia, «dins los dits térmens de Colomers, [...] una illeta apellada la illeta del abat de Mer», on el batlle havia dictat una crida segons la qual, sota pena, «ningú no gos tallar arbres ne rama e lenya [...] ni metra bestiar en dita illeta ne pesturar». Això darrer, però, és justament el que va fer en Marià de Cler, pastor de na Margarida de Foixà i Pere Pont, rector. El batlle va anar a la illeta per empenyorar tot el bestiar perquè el pastor i Pere Pont havien ignorat el crit de «Via Fora! A lladres» contra el bestiar. El pastor no volia treure el bestiar de l'illa ni tampoc pagar el ban. Al final el van fer fora del terme, i tot seguit va fer «indicació de braços per imposar via fora» contra els agents de l'abat d'Amer.

No tenim constància de la resolució del conflicte del 1494. Però dos-cents anys després, quan es va pregonar públicament a Colomers que fra Jeroni Climent s'havia convertit en el nou abat de Santa Maria d'Amer, es recordava «que qualsevol persona forastera del dit lloch qui ab bestiar gros o menut donarà dany en sembradura de forment, sivadas, fejols o vinyas, aglans o altres pestures de ningú dels particulars de dit lloch dins dit terme, incòrrega en pena de 3 lliures barceloneses». I, a la vegada, «que tota persona y bestiar que entreran a las parts de fruyts, com és camps, prats, vinyas y horts, a les personas se'ls posa pena de 20 sous, y al bestiar, per cada bèstia, 10 sous y pagarà lo mal haurà fet» (Moré-Vega 2010).

4. CONCLUSIONS

A l'hora d'aproximar-se a l'estudi de la transhumància en les societats occidentals, Laurent Feller (2019) reclama tenir en compte, d'una banda, els requisits naturals: l'existència de territoris econòmicament i climàticament complementaris que puguin proporcionar herbes fresques a l'estiu i que es trobin a una distància que es pugui assumir per part dels ramats i dels pastors. D'altra banda, hi ha d'haver unes condicions polítiques que assegurin la seguretat dels ramats i dels pastors en enfront dels possibles bandits i lladres: per això, la transhumància va associada al desenvolupament d'un estat territorial que resolgui els conflictes entre els ramaders i les societats més agrícoles establertes a les planes. I, en tercer lloc, cal veure si hi ha una interrelació entre les societats de muntanya, que obtenen llet, formatges i llana dels seus ramats, i l'economia mercantil i industrial de les societats urbanes.

Totes aquestes condicions no se solen donar abans del segle XII, però a través dels preceptes concedits pels reis carolingis des del segle IX es pot imaginar que molts monestirs, com el de Farfa —al Laci, no massa lluny de Roma—, haurien organitzat els seus dominis a partir de la transhumància: en part perquè havien rebut dels monarques l'exempció de drets sobre l'aprofitament dels recursos naturals i també sobre el pas pels camins i ponts públics, en part perquè la ubicació dels

llocs que formaven part del seu domini permet imaginar una ruta transhumant que els unia i, més enllà, tallers artesanals d'elaboració de teixits de llana i de peces de cuiro entorn del monestir. Però, reitera Laurent Feller, només disposem d'indícis indirectes d'aquestes activitats econòmiques. Les referències a ramats de centenars d'animals que viatgen a més de 100 km de distància no es troben fins a la fi del segle XI a les terres de Castella.

La possible ruta de transhumància que uniria les diverses cel·les dependents del monestir de Sant Medir de Cartellà, fins al 942, i de Santa Maria d'Amer, a partir de mitjan segle X, correspon perfectament a la situació descrita per Laurent Feller. No hi ha proves documentals que la certifiquin i, després del repàs exhaustiu dels pergamins conservats en l'arxiu del monestir, només podem detectar els conflictes amb les comunitats de pagesos al segle X pel control dels boscos i espais incultes i amb els senyors feudals i cavallers a partir del segle XI pel domini sobre pagesos, masos i terres de conreu. Igualment, als registres notariais de la fi del segle XIII i dels segles XIV i XV no apareixen contractes entre els abats i els monjos d'Amer amb pastors per dur amunt i avall els ramats del monestir ni tampoc es detecta una indústria tèxtil potent a la vila d'Amer.

Tanmateix, queden alguns indicis solts que només prenen sentit si aquesta activitat econòmica de transhumància hagués existit. El principal és el repartiment geogràfic dels dominis del monestir que es manté intacte del segle IX al XIV. A més, les adquisicions de nous territoris semblen obeir una lògica de recerca de la complementarietat per a obtenir més pastures: per un costat, als prats de dall a prop del riu Onyar a la plana de la Selva; per l'altre, a les parts altes de les Guilleries i a les terres del Lluçanès. I, finalment, les adquisicions de diverses quantitats importants de sal als vescomtes de Cardona i als comtes d'Empúries, al segle XIII, no tenen massa sentit si no es disposa de ramats nombrosos d'ovelles.

En tot cas, la present recerca vol reivindicar la importància de prendre en consideració la transhumància com un factor que pot explicar moltes realitats dels segles medievals que, tot i la documentació existent, queden a l'ombra perquè no deixaven massa rastre material. Caldria complementar amb una recerca de tot el patrimoni material vinculat amb la ramaderia en la ruta de transhumància que hem proposat entre l'Estartit, Amer i, potser, Sant Miquel d'Ordeig: restes de camins ramaders, llocs de pastura, punts de repòs i d'abeurament, etc., tal com s'ha fet per a la ruta que unia la plana de l'Empordà amb les capçaleres del Ter i del Freser a l'Alt Ripollès (Llagostera 2023). I també caldria recollir mostres de patrimoni immaterial que vinculin les societats agràries de les planes de l'Empordà i de la Selva amb la transhumància. En aquest sentit, la presència de pastors i, fins i tot, de pastors d'origen aragonès en les lletres d'algunes cançons del segle XVI procedent de la confraria de Santa Maria establerta a l'església de Riudellots de la Selva (Mallorquí 2024: 86-90) permet imaginar-los protagonitzant les grans celebracions a la vora de Nadal amb tambors i trompetes i fent ballar tota la gent: *«lo so de la llur tamor —tambor— / no em pens al món altra sia / qui tant alegràs lo cor»*.

5. BIBLIOGRAFIA

- Blanco, J. (2002). Masos i masos grassos a la vall d'Amer (segles XIV-XVI), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 43, 29-103.
- Blanco, J. (2003). Masos grassos a la vall d'Amer (segles XIV-XVI): masos 'ad benevisum' i estructures senyoriales, a M. Barceló, G. Feliu, A. Furió, M. Miquel i J. Sobrequès (ed.), *El feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*, València: Universitat de València, 403-439.
- Brugada, J. (2014). Causa entre l'abat d'Amer, senyor del lloc de Colomers i Margarida de Foixà, senyora del castell de Foixà, 1494, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 45, 401-411.
- Donat, L. (1999). Contractes ad laborationem i establiments de masos després de la pesta negra, a R. Congost i Ll. To Figueras (coord.), *Homes, masos, història: la Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 125-150.
- Feller, L. (2019). L'economia della transumanza durante il medioevo», a M. Bottazzi, P. Buffo i C. Ciccopiedi, *Le vie della comunicazione nel Medioevo. Livelli, soggetti e spazi d'intervento nei cambiamenti sociali e politici*, Trieste-Roma: CERM-EfR, 391-411.
- Formiga, J. (2024). Vinculacions dels Pirineus amb la comarca de la Selva: pastors i carboners, *Trobades Culturals Pirinenques*, 20, 287-293.
- Llagostera, A. (2023). Història de la ramaderia transhumant al Pirineu mediterrani, al Parc Natural de les Capçaleres del Ter i del Freser, *Trobades Culturals Pirinenques*, 19, 79-88.
- Mallorquí, E. (2000). El monestir de Sant Miquel de Cruïlles a l'edat mitjana. Estudi i edició dels documents (1035-1300), la Bisbal d'Empordà: Ajuntament.
- Mallorquí, E. (2010). Masos agraris o ramaders? El cas de Cruïlles i Sant Cebrià dels Aïlls a la primera meitat del segle XIV, a J. Bolòs, A. Jarne i E. Vicedo (eds.), *Família pagesa i economia rural. VII Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 169-199.
- Mallorquí, E. (2011). El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV, Girona: Diputació de Girona.
- Mallorquí, E. (2014). Els delmes de la vall de Camprodon (segles X-XIV), *Ibix. Annals 2012-2013 del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, 8, 111-130.
- Mallorquí, E. (coord.). (2015-2016). Cinquanta-cinc llegües de passos oblidats i xarrabascos. Els camins històrics de la plana selvatana (la Selva i el Gironès), Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans, 2 v.
- Mallorquí, E. (2017a). El delme, Girona: Diputació de Girona — Obra Social «la Caixa».
- Mallorquí, E. (2017b). Precepte del 844 concedit pel rei Carles el Calb al monestir de Sant Medir i Sant Genís —de Cartellà—, que al segle X esdevingué Santa Maria d'Amer, Amer: Ajuntament — Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya — Consell Comarcal de la Selva.

- Mallorquí, E. (2019). Fites i termes de Forallac, Vulpellac: Ajuntament de Forallac — Editorial Gavarres.
- Mallorquí, E. (2021). Els camins històrics, Girona: Diputació de Girona — Obra Social «la Caixa».
- Mallorquí, E. (coord.). (2024). El Cançoner de Riudellots. Nadales d'una parròquia gironina dels anys 1507-1508, Riudellots de la Selva: Ajuntament — Editorial Gavarres.
- Mallorquí, E. i To Figueras, Ll. (2010). Espaces de sociabilité paysanne et marchés en Catalogne: les exemples d'Amer et Monells vers 1300, a D. Boisseuil, P. Chastang, L. Feller i J. Morsel (coord.), *Écritures de l'espace social. Mélanges d'histoire médiévale offerts à Monique Bourin*, París: Publications de la Sorbonne, 519-537.
- Miralles, F. (2005). Mil anys pels camins de l'herba. El llegat d'un món que s'acaba, el Papiol: Efadós.
- Miralles, F. i Rovira, J. (2007). La transhumància al Ripollès i al Canigó, Ripoll: Consell Comarcal del Ripollès.
- Moretti, F. (2001). Atlas de la novela europea, 1800-1900, Madrid: Trama.
- Molla, J. i Loaisa, E. (2024). A Calonge, vestigis pirinencs dins del PEIN Les Gavarres, *Trobades Culturals Pirinenques*, 20, 65-72.
- Moré, D. i Vega, S. (2010). El pregó de Fra Jeroni Climent, abat dels monestirs de Santa Maria d'Amer i de Roses als habitants del lloc de Colomers (1669), a N. Figueras i P. Vila (coord.), *Miscelània en honor de Josep M. Marquès*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 312-316.
- Oliver, J. (1996). El delme de la pega de la Seu d'Urgell a Andorra en els inicis del domini feudal del pastoralisme pirinenc, *Annals de l'Institut d'Estudis Andorrans* — 1996, 157-168.
- Palarea, A. (2015). Els nivells de vida a la Catalunya baixmedieval: proposta d'estudi a partir dels inventaris post-mortem de la notaria d'Amer (1388-1408), a N. Puig i M. Viader (ed.), *La vida quotidiana a l'Edat Mitjana. Actes del IV Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric* (20-21 de novembre de 2014, Hostalric), Hostalric: Ajuntament, 98-124.
- Pérez, A. (2025). El mercat de la terra a la Catalunya baixmedieval. La Vall d'Amer (1350-1399), tesi doctoral inèdita, Girona: Universitat de Girona. URL: <https://hdl.handle.net/10803/694934>.
- Pladevall, A. (dir.). (1984-1998). *Catalunya Romànica*, Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 27 v.
- Pruenca, E. (1995). *Diplomatari del monestir de Santa Maria d'Amer*, Barcelona: Fundació Noguera.
- Puigvert, X. (1992). La introducció del delme a la Marca Hispànica, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 13, 117-125.
- Puigvert, J. M. (1998). L'elaboració del discurs pairalista a la Catalunya contemporània: la contribució dels arquitectes i els estudiosos de la masia (1908-1936), *Estudis d'Història Agrària*, 12, 77-108.

- Sales, Ll. (2016). Custodiar, pasturar i engreixar. Els inicis de la ramaderia comercial al massís de les Gavarres (s. xiv), Monells: Consorci de les Gavarres. URL: <https://www.gavarres.cat/wp-content/uploads/2023/08/CUSTODIAR-PASTURAR-I-ENGREIXAR-15.pdf>.
- Santamaria, N. (2024). La transhumància, a Instagram: un miler d'ovelles recorren 90 km fins a La Molina, 3CatInfo, 9 juny 2024. URL: <https://www.3cat.cat/3catinfo/la-transhumancia-a-instagram-un-miler-dovelles-recorren-90-km-fins-a-la-molina/noticia/3297317/>.
- Sobrequés, S., Riera, S., Rovira, M. i Ordeig, R. (2005). Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 v.
- Soldevila, X. (1999). La ramaderia ovina i el comerç de la llana a Torroella de Montgrí (1290-1340), *Estudis d'Història Agrària*, 14, 63-90.
- Soldevila, X. (2002). La transhumància entre el Baix Empordà i el Pirineu (1270-1348), *Ibix. Annals 2000-2001 del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, 2, 107-105.
- Soldevila, X. (en preparació). Alimentació i societat a la Selva medieval, Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans.
- Teixidor, R. (2016). El camí ral de Girona a Amer, *Quaderns de la Selva*, 28, 87-109.
- To Figueras, Ll. (2010). La defensa del valle: las 'decenas' de Amer (Cataluña vieja) en la Baja Edad Media, a J. I. de la Iglesia (coord.), *Monasterios, espacio y sociedad en la España cristiana medieval. XX Semana de Estudios Medievales* (Nájera, del 3 al 7 de agosto de 2009), Logroño: Instituto de Estudios Riojanos: 293-321.
- To Figueras, Ll. (2013). Monjos i colonització agrícola: els orígens del monestir de Sant Esteve de Banyoles, a Ll. To Figueras i J. Galofré (ed.), *Monestirs i territori. 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles*, Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 55-77.
- To Figueras, Ll. (2014). El consumo y la comercialización de paños de lana alrededor de 1300. Los casos de Amer y Besalú en la región de Gerona, a M. Bourin, F. Menant i Ll. To Figueras (ed.), *Dynamiques du monde rural dans la conjoncture de 1300: échanges, prélèvements et consommation en Méditerranée occidentale*, Roma: École Française de Rome, 205-233.
- To Figueras, Ll. (2019). La consommation de produits textiles en milieu paysan (Catalogne, XIIIe-XIVe siècles), a G. Ferrand i J. Petrowiste (ed.), *Le nécessaire et le superflu. Le paysan consommateur*. 36e es Journées internationales d'histoire de Flaran (17-18 octobre 2014), Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 41-56.
- To Figueras, Ll. (2022). Drapers and tailors. Fashion and consumption in medieval Catalonia, a G. Nigro (ed.), *La moda come motore economico: innovazione di processo e prodotto, nuove strategie commerciali, comportamento dei consumatori*, Florència: Firenze University Press, 25-44.
- Vilà i Valentí, J. (1973). El món rural a Catalunya, Barcelona: Curial Edicions Catalanes.

VIATGERS DEL SO. L'EXPANSIÓ A EUROPA DE L'ARQUET MUSICAL DES DE LES RUTES DE LA SEDA

Laura de Castellet¹

L'aplicació de la tècnica de fregar les cordes d'un instrument amb un arc en lloc de polsar-les amb els dits és un dels canvis més substancials i radicals de la història de la música i la sonoritat. En resulta un so continu i expressiu, adequat per acompanyar tant el cant com tota mena d'instruments i amb més projecció sonora tant a l'aire lliure com en espais interiors. Els primers esments a la tècnica de l'arquet parlen d'un so nou i molt melòdic, equiparable a la veu humana i als instruments de vent. L'experiència del so d'una corda fregada devia ser tan sorprenent i emocionalment corprenedor que va ser adoptat immediatament a tot el món conegut. Des de la seva aparició, en pocs anys esdevingué altament popular des de l'Extrem Orient a l'extrem Occident —una de les primeres imatges europees de l'arquet és a Ripoll—, fins al punt de substituir o desbancar gairebé tots els instruments de corda pinçada anteriors de llarga tradició europea.

Des de finals de l'Antiguitat i fins a l'entorn de l'any mil els instruments de corda pinçada amb els dits o un plectre eren anomenats *lyra* de manera genèrica. Bàsicament, es concentraven en un instrument de caixa piriforme, mànec curt i dues o tres cordes, evolució de la *pandoura* grecoromana, i un altre de caixa plana i cordes esteses des d'un jou sostingut per dos braços integrats a la caixa, herència de la cítara de l'Antiguitat. El primer era més popular a l'Europa Mediterrània i Oriental mentre que el segon era més freqüent al centre, nord i Occident del continent.² Però de cop, al voltant de l'inici del segle XI, tant aquests instruments així com altres cordòfons comencen a ser tocats amb arquet, i la corda pinçada desapareix en pocs anys de la sonoritat europea (Panum, 1940, p. 222-224; Gaver, 2007, p. 21-28).

---

¹ Universitat de Barcelona

² La *pandoura* és molt freqüent en les petites terracotes de Tanagra, com per exemple aquesta del Louvre del s. III aC (núm. inv. CA574): <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010262663> [01/2026], amb poques diferències amb la lira que apareix al Psaltiri de Dagulf, de finals del s. VIII (Louvre, MR 370): <https://www.photo.rmn.fr/archive/98-020998-2C6NU0XWKN02.html> [01/2026]. Com a exemple de lira anglo-germànica, la britànica de l'enterrament de Sutton-Hoo, al British Museum (BM SHR.9): https://en.wikipedia.org/wiki/Anglo-Saxon_Lyre#/media/File:Sutton_hoo.jpg, i la seva restitució: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sutton_Hoo_Lyre_reconstruction_BM_SHR_9.jpg [01/2026].

D'on va venir, per on va viatjar aquest so que va canviar per sempre més el gust estètic musical?

La primera notícia escrita que esmenta l'efecte sonor d'un arquet musical es deu al filòsof Al-Farabí (872 — 950), originari de Farab, a la confluència del riu Sirdarià amb la Ruta de la Seda, actual Kazakhstan. Segons es dedueix de la cita, té notícia que hi ha instruments que es toquen per fregament, però deixa manifest que ell no els ha vist ni sentit personalment:

Els instruments que produeixen notes les qualitats de les quals s'assemblen més a la veu humana són el *rabâb* i els instruments de vent. Aquests instruments poden imitar la veu humana de la manera més perfecta. [...] [entre els *tumbûr*] sembla que hi ha uns instruments que tenen cordes fregades amb altres cordes o alguna cosa similar.

Al-Farabí, *Al Kitab al-Musiqi al-kabir*³

El nom de *rabâb* en àrab i persa és molt polisèmic per a un seguit d'instruments de corda de mànec curt i, per tant, semblants a la *lyra* mediterrània que amb el temps acaben essent tocats amb arquet —però inicialment no; per *tumbûr* s'entén un instrument de corda amb la caixa separada d'un llarg mànec, i amb dues o tres cordes. Al-Farabí devia escriure el tractat de música a inicis del s. x; encara que va exercir i morir a Damasc, com que era originari de l'Àsia central hauria d'haver tingut allà notícies d'aquest so, que relaciona amb la veu.

Al darrer quart del segle x o ben a inicis de l'xi la confraria siriana de tradició pitagòrica coneguda com a Ikhwan al-Safa o Germans de la Puresa va redactar un recopilatori o «enciclopèdia» de coneixements filosòfics. A l'epístola que tracta sobre la música s'indica que a diferència del llaüt o *oud* de corda pinçada, el *rebâb* —que és semblant a la lira bizantina— té un so continu com el dels instruments de vent i el compara entre d'altres amb el *nay*, una flauta obliqua, apreciació que podria coincidir amb la continuïtat del so que permet l'arquet.

Els sons es distingeixen entre desunits i conjunts. Entre els instruments musicals es pot veure que els sons desunits són els que es troben en notes curtes produïdes per instruments de corda, com l'*oud*, i en percussions el *qadib*. De sons conjunts n'hi ha com els del *mizmar*, el *nay*, el *rebâb*, el *dulab* i el *na'ur*.

Ikhwan al-Safa, *Risalat al-musiqi*.⁴

Anys més tard Ibn Sinna (conegut a Occident com Avicenna, 980 - 1037) també havia sentit a parlar de cordes fregades i, potser, hi havia tingut ja contacte directe. Tot i que va exercir a Bagdad, Ibn Sinna era d'origen sogdià, nascut i educat a Afshona, al nord de Bukharà, a l'actual Uzbekistan, en plena Ruta de la Seda i no lluny de Farab.

³ Érlanger, 1930, p. 166; Farmer, 1930, p. 778.

⁴ Farmer, 1930, p. 778.

D'altres instruments són de cordes i amb trasts, però en lloc de ser percudides hom les frega per sobre, com en el cas del rebâb.

Ibn Sinna, *Kitar al-Shifa*.⁵

Sembla, doncs, que l'arquet hagués pogut néixer a l'Àsia central i expandir-se i donar-se a conèixer des de l'autopista comercial coneguda com la Ruta de la Seda. És versemblant que hi arribés des dels pobles de les estepes al nord d'aquesta via, ja que les cultures des de Mongòlia a l'Uzbekistan dominen tant el tir amb arc, i per tant la mecànica d'aquesta eina, com el cavall, del pèl dels quals es fan les cerres dels arquets (Bachmann, 1969; Woodfield, 1984). Actualment, tots aquests pobles toquen diversos instruments de mànec llarg de corda fregada que són un dels seus símbols d'identitat.

Si com a mínim a principis del segle x el fregament de les cordes ja era conegut pels intel·lectuals al sud d'aquesta àrea, caldrà cercar testimonis de cordes fregades, anteriors a aquesta cronologia, entre els pobles esteparis. Hi ha nombrosos exemples de tombes turcmàniques i mongols d'entre els segles vi i x, guerrers enterrats amb els seus cavalls i els seus béns de valor, entre els quals eventualment instruments musicals. En molts casos s'hi han conservat, ateses les condicions climàtiques, materials orgànics com ara cuir, fusta, cordes o fibres tèxtils. L'any 2008 es va excavar a les muntanyes del Khaïrkhan, a l'Altai mongol, una tomba d'època turquesa (s. vi-viii) amb un ric aixovar entre el qual s'hi havia preservat un interessant instrument de corda de caixa oval, tapa de cuir i mànec corbat acabat en un claviller en forma de cap de cavall (Törbat, Batsükh, Beemann, Höllmann i Ziemme, 2009), com el *morin-huur* mongol actual. Al revers de la caixa hi ha nombrosos dibuixos gravats i al mànec un seguit d'inscripcions de caràcter xamànic (fig. 1). Tot i el bon estat de preservació de tots els materials fràgils de la tomba, com la tapa de cuir de l'instrument, no apareix acompanyat de cap arquet. El mànec és corbat i, per tant, no pot servir per a pressionar-hi els dits a sobre, i per això s'ha pressuposat que s'hauria de tocar amb arquet amb els dits amb pressió superficial sobre les cordes, però aquesta tècnica no té per què estar forçosament relacionada amb el seu fregament, sinó que també es pot fer pinçant amb els dits o les ungles.

A l'altre vessant del massís de l'Altai, al Kazakhstan, també s'hi va localitzar fa pocs anys la tomba d'un guerrer amb el seu cavall, en una cronologia entorn del s. vii; entre l'aixovar del guerrer hi havia un cordòfon de caixa oval i mànec recte i llarg, el que a l'Àsia central és conegut genèricament com a *tumbûr*, acabat en un claviller amb dues clavilles on encara hi havia restes de dues cordes de pèl de cavall... però cap arquet (fig. 2). L'instrument és molt semblant

Fig. 1. Cordòfon mongol de l'entorn del s. vii, sense arquet, i detall dels gravats de la caixa (jaciment de Khaïrkhan, Altai, Mongòlia). Fotos: Törbat 2009, p. 373, 377.

5 Érlanger, 1930 II, p. 234; Farmer, 1930, p. 779. L'expressió percudir es refereix a la pressió que fan els dits de la mà dreta o un plectre sobre les cordes.

a la tipologia més antiga del *kobyz* kazakh, actualment de corda fregada.⁶

Al segle VII, per tant, l'arqueologia indica que els cordòfons de les cultures que ocupaven les estepes i les zones muntanyoses limítrofes, instruments que actualment són tots de corda fregada, no es tocaven encara amb arquet. I els textos parlen d'arquet a principis del segle X, per tant, devia aparèixer a les àrees estepàries entre mitjan segle VIII i mitjan IX, i no abans. És aquí on cal relacionar una llegenda de la tradició oral kazakh que relata la troballa de la corda fregada al segle VIII. La tradició oral pot semblar una font efímera, vulnerable i poc fiable, però per als pobles que no tenen transmissió escrita l'oralitat és sagrada i es transmet invariablement paraula per paraula generació rere generació. Les llegendes o epopeies dels pobles sense escriptura són molt antigues i estables al llarg del temps; es transmeten a diversos indrets de la seva geografia on han de ser idèntiques per tal de mantenir la cohesió històrica i d'identitat col·lectiva (Kendirbaeva, 1994).

Segons la tradició, l'arquet el va inventar un savi anomenat Qorqyt, que va viure al segle VIII a la riba del baix Sirdarià. Filòsof i narrador d'epopeies, va fer un retir de meditació entre els pobles de les estepes del nord, i en va tornar amb l'instrument anomenat *kobyz*, un cordòfon de mànec llarg i dues cordes, i amb la novetat que era tocat amb un arquet amb cerres fetes de cua de cavall. La tradició indica que l'arquet el va crear ell, però és molt versemblant que el conegués dels esteparis coneixedors de l'arc i del cavall. Poeta i místic, el pare Qorqyt, Qorqyt Ata, s'acompanyava del *kobyz* per a la música espiritual, poètica i sanadora, és a dir xamànica, mentre que la corda pinçada va perdurar en la música festiva i les narracions d'històries. Durant segles, a l'Àsia central, la corda fregada s'ha fet servir per a l'expressió de sentiments profunds, bàsicament espirituals, xamànics i com a molt amorosos. A l'indret on va morir Qorqyt Ata, a la riba del Sirdarià, s'hi va aixecar un mausoleu que va ser motiu de pelegrinatge, fins que una riuada se'l va endur a finals del segle XIX. Fa uns anys, molt a la vora s'hi va crear el Qorqyt Ata Memorial, amb una exposició sobre el místic i músic i un museu amb la història del *kobyz*.⁷

La zona on es va moure el savi Qorqyt és a uns 500 km al nord de Farab, de manera que la tradició oral manté credibilitat en relació amb el primer esment documental. La gran mobilitat tant dels nòmades com de la població de les fèrtils valls baixes

Fig. 2 – Tomba turquesa del Kazakhstan, s. VII: cubeta funerària d'un guerrer amb el seu aixovar i cubeta per al cavall. Detall d'un cordòfon de caixa oval i mànec llarg sota la beina de l'espasa. Fotos: <https://en.tengrinews.kz/science/ancient-instrument-found-in-turkic-warrior-burial-in-255242/>

6 Les memòries arqueològiques d'aquest jaciment són en kazakh i resums en rus, però no es poden consultar directament. Tanmateix la notícia i algunes fotografies es van divulgar a les xarxes, essent el post de referència <https://en.tengrinews.kz/science/ancient-instrument-found-in-turkic-warrior-burial-in-255242/> [01/2026].

7 El plànol arquitectònic del Memorial reproduïx la forma del *kobyz*; al centre hi ha un gran pati amb graderies, i un monument que reproduïx quatre clavillers de *kobyz* orientats als punts cardinals: quan el vent hi passa per entremig uns tubs en recullen el so, a la manera d'un gran orgue, però molt semblant al del *kobyz*. El lloc on hi havia hagut el mausoleu, un panteó en piràmide propi dels savis i prohoms de tradició turquesa, segueix rebent les ofrenes dels pelegrins. El Memorial és un dels espais més visitats del país i més estimat pels kazakhs: <https://kazakhstan.travel/tourist-spot/en/98/korkyt-ata-memorial> i <https://qazaqstan3d.kz/en/place/view?id=332> [01/2026]. La universitat de Kyzylorda, la ciutat més propera, duu el nom de Korkyt Ata.

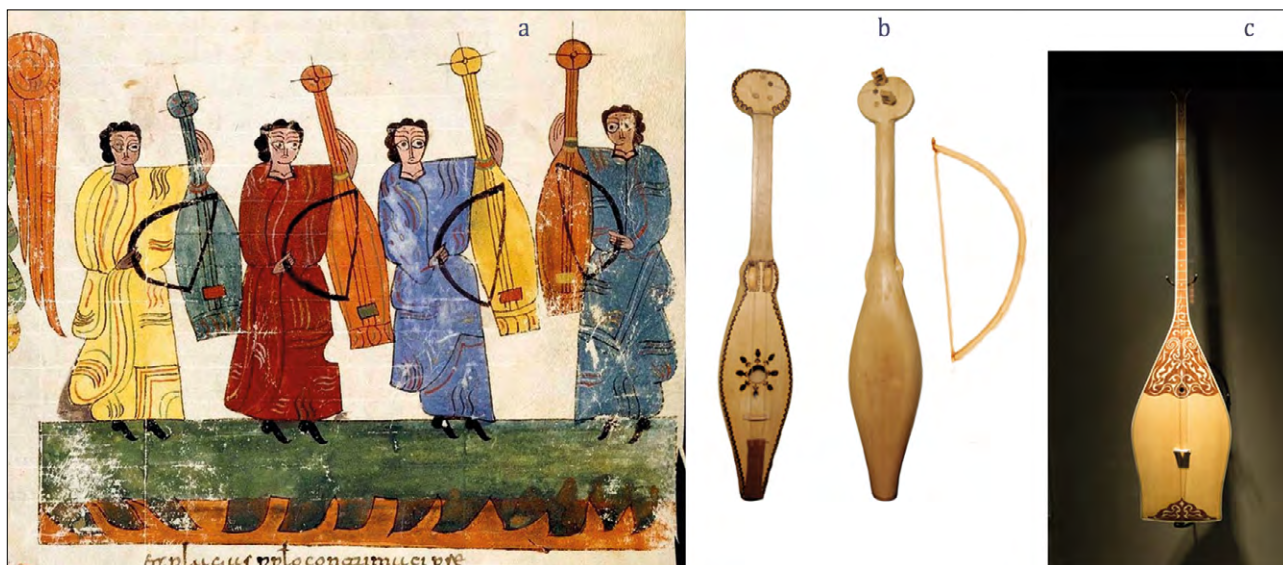

Fig. 3. Instruments del *Beatus Emilianense*, 930 (Biblioteca Nacional de Madrid, Ms. Vit. 14-1, f. 130r), foto: https://ca.wikipedia.org/wiki/Beatus_Emilianense#/media/Fitxer:Beato_Vitr14-1_Fol130r.jpg; *Abkhayarta* d'Abkhàzia (Geòrgia) amb arquet bombat, foto: <http://world-music-travelling.blogspot.com/2013/11/musical-instruments-of-georgia.html> i <http://www.hangebi.ge/gallery-abxrtsa.html>. *Dombra* kazakh (Museu de la Música d'Almaty, Kazakhstan); foto: Daniela Lieberwirth, <https://kulteurasia.org/2019/06/11/a-visit-to-the-museum-of-national-musical-instruments-in-almaty/#jp-carousel-4549>.

del Sirdarià hauria de dur el coneixement de la corda fregada més al sud al segle IX, i la sonoritat de l'arquet va córrer entre Samarcanda i Bukharà, recollida pel poble sogdià, seguint la Ruta de la Seda. Un cop a la via comercial l'arquet s'escamparia als seus extrems, de la Xina a Bizanci, al llevant mediterrani i fins a l'extrem occidental europeu i africà.

Tanmateix, és sorprenent que els primers testimonis iconogràfics de cordòfons tocats amb arquet, coetanis als primers esments, es trobin a l'altra punta del món: al nord de la península Ibèrica. Es tracta de les il·lustracions de dos tipus de cordòfons en dos manuscrits dels *Beatus* hispànics de la primera meitat del segle X. El primer apareix al *Beatus Emilianense*, datat al 930 i sorgit dels escriptors monàstics de San Millán de la Cogolla o de León: són instruments de considerables dimensions, de forma afuada i truncada a la part inferior, tocats en posició vertical amb uns arquets molt corbats o bombats (fig. 3a). Sovint s'ha considerat que l'il·lustrador hispànic tenia un coneixement primitiu dels instruments d'arc i que els va representar de dimensions exagerades, amb la intenció de dibuixar una lira o viùla, de manera que l'organologia no resultaria creïble (Lamaña, 1972, p. 65; Andrés, 2012, p. 1656). Però els manuscrits dels *Beatus* són còpies de còpies de models d'escriptors orientals i s'hi poden detectar influències asiàtiques o caucàsiques, per exemple en els instruments (Álvarez, 1993, p. 210 i 214-215). En efecte, els instruments d'aquest *Beatus* encara es troben a les minories no georgianes, però actualment dins de Geòrgia, d'Abkhàzia i Ossètia del Sud: si bé l'abkhaz és una llengua caucàsica, l'osseta és llengua irànica de branca sogdiana; els dos pobles, juntament amb Alània (Ossètia del Nord), van constituir els extrems occidentals de l'expansió del poble sogdià que, com ens indicava Ibn Sinna, a principis de l'XI ja tenia coneixement de l'arquet (de la Vaissière, 2002, p. 199-253). Els instruments del *Beatus* són de la mateixa família que l'*abkhayarta* d'Abkhàzia, que també es toca a Ossètia, sempre amb arquet (fig. 3b), i de la *dombra* kazakh de corda pinçada —considerada de la tradició musical més antiga— (fig. 3c).

El segon testimoni d'arquet és al *Beatus* dit de l'*Escorial*, d'entre 950 i 955; apareix en dues escenes, en ambdós casos en lires bizantines de caixa rodona (fig. 4). A la primera escena s'hi representen diversos instruments pinçats amb els dits, mentre que un d'ells té un arquet, però no s'ha entès la seva mecànica: és a dir, l'il·lustrador l'ha vist dibuixat, però no sap què és. L'arquet és representat com un objecte sòlid,

Fig. 4. Lires bizantines de corda pinçada i amb arquet; Beatus del Escorial (950-955, Biblioteca del Escorial, &.II.5, f. 117r. i 122v). Fotos: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Beatus_Escorial#/media/File:Beatus_Escorial_-_Seven_bowls.jpg i [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Beatus_Escorial_-_Adoration_of_the_lamb_\(Rev_14\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Beatus_Escorial_-_Adoration_of_the_lamb_(Rev_14).jpg).

sense presentar un buit, per tant, un segon pla entre l'arc i les cerres, i a més el músic el sosté entre els dits mig i anular, talment com s'agafa un plectre: agafant-lo així, l'arquet giraria entre els dits. L'il·lustrador té un coneixement gràfic de l'arquet però no cap experiència directa, i potser l'ha confós amb una ploma. A la segona escena l'arquet és agafat pel mànec, però sense entendre que es tracta d'un mànec, sinó que sembla una corretja que passa per l'exterior de la mà, i està enfocant cap endavant: és evident que l'il·lustrador no l'ha vist mai en acció, ja que sembla que travessi l'instrument que, excepcionalment, ha dibuixat com si estigués tallat en secció.

Després d'aquests dos exemples maldestres per desconeixement directe, cap més *Beatus* no presenta instruments de corda fregada fins a finals del segle XI, quan l'ús de l'arquet ja estava ben consolidat. Per tant, aquests testimonis no indiquen que l'arquet ja fos conegut a la península Ibèrica a la primera meitat del segle X ni que hi hagués arribat per influència àrab —el nord peninsular era un resistent feu cristià—, sinó que simplement era un objecte que va ser copiat d'un manuscrit bizantí, probablement còpia d'un altre d'origen caucàsic o armeni. La historiografia, tanmateix, es basa en aquests dos exemples per afirmar que l'arquet va arribar a Europa per via andalusí, hipòtesi que òbviament sempre ha estat molt ben acollida pels autors espanyols.⁸

Descartada la «fotografia» versemblant dels arquets dels *Beatus*, el següent testimoni iconogràfic conegut de l'arquet, aquest sí contextualitzat, prové del jaciment armeni de Dvin. Es tracta d'un vas de vidre amb un músic de viula de tipologia bizantina escotada tocada sobre el pit amb un arquet llarg (fig. 5), i que va ser localitzat a la ciutat de Dvin, capital civil i militar d'Armènia entre els anys 950 i 1000, quan es trobava sota control sàjida, una elit depenent del califat abbàssida però d'origen ètnic sogdià, de parla persa i amb grans lligams culturals i comercials amb Bizanci.⁹ Armènia es trobava al mig d'una de les vies més concorregudes de la Ruta de la Seda cap al Mediterrani, i fos per contacte centreasiàtic o directament bizantí l'arquet hi era conegut. És probable que aquest tipus d'arquet, molt llarg i pla, es forgés als entorns cultes de Bizanci i d'allà arribés a les àrees d'influència, com Armènia, ja que no és l'arquet propi de l'Àsia central.

⁸ Aquesta és la hipòtesi llançada per Bachmann, 1969, i que recollien Lamaña, 1972, i Andrés, 2012, però també Rault, 2005. Però cal no oblidar que la cultura mossàrab, malgrat les influències àrabs per veïnatge, no és àrab i no s'hi barreja per principis religiosos, mentre que al món cristià peninsular hi havia una forta presència de cristians fugitius de zones islamitzades d'Àfrica o, sobretot, de Síria (Sales-Carbonell 2014).

⁹ Per la contextualització arqueològica i organològica, Tsitsikian, 1991; pel context històric, de la Vaissière 2002, p. 241-242. Viula és la denominació catalana de la viola medieval; Castellet, 2021, p. 351-353.

Fig. 5. Vas de vidre amb la imatge d'un músic de viula bizantina, Dvin, s. X-XI (Museu Històric d'Armènia, Erevan, sala de Dvin). Fotos: Tsitsikian, 1991.

La presència de l'arquet llarg a Bizanci queda també demostrada gràcies a una imatge de la mateixa època, una arqueta d'ivori bizantina amb un *putto* tocant una lira de cos rodó, com les que apareixien al *Beatus* de l'Escorial i com encara es toquen des de Creta a Sicília, amb un arquet pla i llarg (fig. 6; Ciseri, 2018). A mitjan segle XI aquest arquet, en viüles escotades com la de Dvin, són ja habituals als manuscrits grecs.¹⁰ Probablement, la viula escotada a l'espatlla fos la pròpia dels entorns musicals cultes, i així apareix en manuscrits bíblics, mentre la lira tocada sobre genolls fos, com encara és, la pròpia d'un context més popular (Castellet, 2021, p. 334-335). Així i tot, la manera d'agafar l'arquet sembla indicar que l'artesà no en devia conèixer la mecànica, ja que sembla que estigui tibant una corda. És, per tant, de nou, un testimoni que encara no ha conegut l'arquet directament.

Els primers exemples a l'Europa occidental, d'inicis del segle XI, són l'aplicació de l'arquet bombat (popular i propi de l'Àsia central?) a cordòfons ben diversos, senyal que el que va viatjar no va ser cap instrument en concret sinó la tecnologia que aportava una nova sonoritat, i segurament per transmissió popular i no des de contextos elitistes. Trobem l'arquet en un instrument derivat de la lira germànica, però amb un mànec central, el *crwth* (denominació gal·lesa que ha pervingut fins avui), que toca un Rei David en un Tropari d'Auch, a l'oest de Tolosa (fig. 7a), però també en una viula en forma de pala que es toca a la manera oriental, en posició vertical, en una de les Bibles de Ripoll (fig. 7b). Amb un arquet bombat i un instrument de caràcter popular aquest músic de Ripoll podria tenir influències centreasiàtiques, i podria haver arribat a l'escriptori pirinenc, on hi havia monjos procedents de França, per via nòrdica o bizantina; tanmateix, tampoc es pot descartar una via peninsular des del món andalusí, com es veurà més endavant.

Ja entrat el segle XI l'arquet també apareix a l'Europa central en la seva tipologia bombada, i així es troba perfectament aplicat a lires germàniques de tres mides diferents —i, per tant, tessitures diferents— en un Psaltiri del monestir de Klosterneuburg, a Àustria (fig. 8a); l'arquet pla i llarg bizantí també devia arribar per

Fig. 6. Arqueta bizantina d'ivori; lira de caixa rodona i arquet llarg (s. XI, Museu del Bargello, Florència, col·lecció Carrand núm. 6). Foto: Laura de Castellet.

¹⁰ Álvarez, 2017, i així es pot veure a les escenes bíbliques de la dansa de Miriam i les dones en manuscrits bizantins, com per exemple al Saltiri Barberini de 1050 (BAV gr. 372, f. 249r, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372) o al Saltiri Theodore de 1066 (BL, ms. Add 19352 f. 191r, http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f191r).

Fig. 7. Troper d'Auch, Rei David tocant un crwth (inici del s. xi, BNF, Ms. Latin 1118, f. 104), foto: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8432314k/f217.item>. Bíblia de Ripoll (1015-1020, BAV, Vat. Lat. 5729, f. 227v), foto: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.5729.

Fig. 8. Lires germàniques de diverses mides, Saltiri de Leopold III o de Hildesheim (segle xi, Klosterneuburg, cod. 987, f. 11v); foto: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Klosterneuburg,_Augustinian_Canonry,_Cod._987_%27PRAYER_BOOK_OF_LEOPOLD_THE_SAINTE%27#/media/File:David_with_bowed_rotte,_from_Klosterneuburg,_Augustinian_Canonry,_Cod._987_'PRAYER_BOOK_OF_LEOPOLD_THE_SAINTE'_cropped,_sharpened.jpg. Cantor del Rei David amb una viùla i un arquet llarg, Saltiri català (vers 1050, BNF Ms. Lat. 11550, f. 7v), foto: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8551133q/f116.item>

una altra via des de la música culta i el trobem en un Psaltiri català, probablement de Vic, en una viùla de la tipologia de la lira mediterrània (fig. 8b). Totes les tipologies cultes i populars, ja sigui d'instruments i d'arquets, es barregen a conveniència.

Des de Bizanci, el viatge del so de l'arquet no només devia circular pel Mediterrani, sinó també ben aviat per les vies comercials nòrdiques (Panum, 1940, p. 219-220 i 232-250). Als segles VIII i IX els pobles bàltics i escandinaus tenien un intens contacte amb Bizanci pels rius navegables: Dnièper, Volhov i Volga. Són les rutes

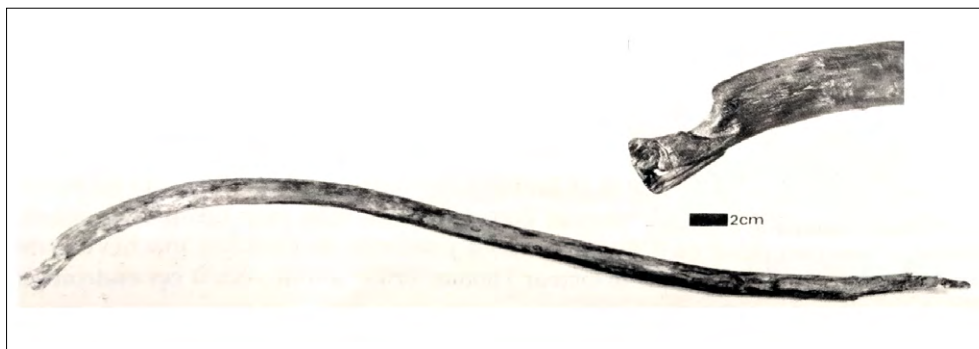

Fig. 9. Arquet de Dublín, jaciment viking de Woody Quay (segle XI, Christ Church Place, núm. E 122: 15744). Foto: National Museum of Ireland, Homo-Lechner 1996: 97.

anomenades de l'ambre, element clau del seu comerç, però que també va deixar lligams culturals, polítics i fins militars com la guàrdia varega —sueca—, l'elit de defensa de l'Imperi bizantí, o l'establiment de ciutats comercials estratègiques com Novgòrod i Kíiv, ciutats on tant l'arquet com la lira bizantina hi són ben presents a principis del XII (Álvarez 2017, Rault 2005).

També ha de venir per aquesta via de transmissió nòrdica un arquet trobat a Dublín del tercer quart del segle XI, on no podia haver-hi arribat per influència mediterrània sinó des de terres escandinaves relacionades amb Bizanci: el jaciment de Woody Quay correspon a la colònia viking d'Irlanda. S'hi va localitzar un fragment d'arc (fig. 9), sens dubte musical perquè al costat hi havia unes peces que bé podrien ser les clavilles d'un instrument de corda. A l'extrem de l'arc, per a subjectar-hi les cerres, s'hi va tallar un cap d'animal d'estil Ringerike, anterior a l'ocupació vikinga, així que podria tenir una cronologia molt primerenca dins la presència forastera, cosa que indica que devia arribar per la via de Dnièper-Novgòrod-Escandinàvia des del primer moment del seu coneixement a Bizanci. La fusta d'aquest arc és de corneller, emprada històricament per a fer fletxes, que ofereix un resultat rígid i feixuc que es presta a poc joc, encara que és molt resistent a la mecànica de curvatura.¹¹ Segurament el que se cercava amb aquest arquet era una més gran solidesa en detriment de la fluïdesa de moviment, una dinàmica que s'adaptaria millor a un *crowth*, que es toca molt pla, sense balanceig, que no pas a una viùla, que es presta a més moviment de vaivé atesa la seva menor amplitud, però que, en canvi, suporta menys pressió a les cordes.

Finalment, hi ha un altre exemple iconogràfic molt primerenc i poc conegut per la historiografia no hispànica que situa un dels primers arquets també a inicis del segle XI. És l'anomenat *capitel de los músicos* de Còrdova, provinent d'un palauet civil i que es podria datar del regnat d'Hixàm II (976-1013), que a les seves quatre cares hi té un cantaire, un *oud*, un *rebâb* de corda pinçada i un altre *rebâb*, més petit, amb una peça al davant que és difícil que representi un gran plectre (Fernández, 2015, p. 175), que travessaria les cordes, sinó més aviat un arquet curt i

Fig. 10. Rebab tocat amb un arquet, capítell califal de Còrdova (finals del s. X-inicis de l'XI, Museu arqueològic provincial de Còrdova, inv. D/133). Foto: http://www.museosdeandalucia.es/web/museoarqueologicodecordoba/actualidad/-/asset_publisher/ZVX01wd7N39N/content/mi-pieza-favori-3?inheritRedirect=true

¹¹ Pel jaciment i la troballa, Wallace, 2016; Homo-Lechner, 1996, p. 97-98 ja l'havia contextualitzat anteriorment; per l'anàlisi de les característiques musicals, Brémaud i Poidevin, 2013, p. 10-12, tot i que l'arquetista Poidevin manifesta els seus dubtes sobre si es podria tractar d'un arc de tir malgrat la presència de clavilles, que podria ser casual (comunicació personal).

bombat —de tradició popular, per tant— vist des de dalt. Aquesta imatge (fig. 10) en seria la primera representació. El *rebâb* de corda fregada és encara avui un dels instruments més característics arreu del Magrib, però és possible que hi arribés des d'Al-Àndalus i no al revés. Així ho suggereix dos-cents anys més tard l'escriptor sevillà Al-Saundí en una carta a un amic magribí, quan afirma que a Al-Àndalus hi havia instruments propis de l'Europa cristiana al costat d'altres de pròpiament del món àrab, i entre els instruments propis de l'Al-Àndalus que no es troben a Berberia (el Magrib) hi ha el *rabâb*, l'únic instrument d'arquet del món musulmà:

També hauràs sentit les espècies d'instruments músics que hi ha en aquesta terra [Sevilla], tal com són el *jayal*, el *karriy*, l'*oud*, la *ruta*, el *rebâb*, el *qânun*, el *munis*, la *kanira*, el *qitar*, el *zulami*, la *suqra* i la *nura* i el *buq*. Encara que tots aquests instruments existeixen en altres ciutats d'al-Àndalus, és a Sevilla on n'hi ha més i estan més a mà. En canvi, a Berberia no hi ha res de tot això, llevat del que hi ha estat portat des al-Àndalus.

Al-Saundí (? - 1231), *Risalat fi fala al-Andalus*.¹²

El viatge de la sonoritat de l'arquet, per tant, podria haver arribat a la Península probablement més per influència bizantina que no pas directament àrab, ja que bona part de les tradicions musicals musulmanes, a excepció de l'Àsia central, no van adoptar la corda fregada a causa de la gran presència instrumental de l'*oud*, el llaüt, aparegut simultàniament a l'arquet des de Bagdad.

En conclusió, el fet de fregar les cordes amb un petit arc amb cerres de cua de cavall tensades i obtenir així una nova sonoritat va gestar-se entre els pobles esteparis del centre del Kazakhstan cap al segle VIII. El va recollir el filòsof i músic Qorqyt Ata, que amb la seva influència personal va popularitzar el nou so a les valls del Sirdarià. Aviat el seu ús es va estendre a les valls de la Sogdiana i la Transoxiana,

12 L'«Epistola sobre coses d'al-Andalus» d'Al-Saundí ha estat traduïda com a «Elogio del Islam español», García Gómez, 1976; per la contextualització de la cita, Fasla, 1997, p. 109. Pel que fa als instruments esmentats, la *ruta* és la rota, un cordòfon freqüent arreu d'Europa al segle XII i XIII; el *qânun* és el cànion, un saltiri d'evident nom llatí, el *zulami* pren el nom de la xeremia, el *qitar* és la versió local d'un llaüt petit conegut com a guitarra, etc.

Fig. 11. Cartografia de l'expansió de l'arquet de de l'Àsia Central a Europa i el Mediterrani segons les fonts arqueològiques, textuais i iconogràfiques.
© Laura de Castellet.

on el van recollir els viatgers de la Ruta de la Seda que es dirigien a Bizanci. Dues tipologies d'arquet, un de curt i bombat de tradició popular centreesiàtica i un altre de llarg i pla de tradició culta bizantina, es van escampar per les vies comercials ja fos pel Caucas i la Mar Negra o per Síria i el Llevant, i des de Bizanci arreu del Mediterrani, però també seguint la ruta de l'ambre cap al Bàltic; paral·lelament l'arquet anava essent conegut també a través de la transmissió iconogràfica, per on va arribar, sense coneixement de l'objecte o del seu so, als *Beatus* hispànics (fig. 11).

En qualsevol cas allò que viatja no és un objecte —un instrument concret—, ni una tecnologia —tocar l'arquet d'una manera determinada—, ni un repertori específic ni uns especialistes —els músics—, sinó una sonoritat. Allò que viatja de les estepes a la Ruta de la Seda, del Caucas a Bizanci, és una sonoritat nova i diferent, que emociona, i s'empelta i s'adapta a tota mena de tècniques, repertoris, instruments i instrumentistes, fins al punt de substituir a Europa el so de la corda pinçada que desapareixerà fins a la seva reintroducció, a finals del XIII, a través del llaüt àrab i les seves variants. Però aquest ja és un altre viatge sonor.

BIBLIOGRAFIA

- Álvarez, María Rosario (2017). «El mundo musical bizantino a través de la mirada de los artistas plásticos» *Cuadernos del CEMYR*, 25, 49-146.
- Álvarez, María Rosario (1993). «La iconografía musical de los Beatos de los siglos X y XI y su procedencia», *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte, Universidad de Madrid*, 5, 201-218.
- Andrés, Ramón (2012). *Diccionario de música, mitología, magia y religión*. Acantilado.
- Bachmann, Werner (1969). *Origins of bowing and the development of bowed instruments up to the thirteenth century*. Oxford U.P.
- Brémaud, Iris; Poidevin, Nelly (2013): «Approches culturelles et mécaniques dans le choix des bois en facture: cas des archets anciens», [Castellengo, M.; Genevoix, H.] *La musique et ses instruments / Music and its instruments*. Paris: Delatour, col·l. Pensée Musicale: 1-27.
- Castellet, Laura de (2021). *El paisatge sonor de la Catalunya medieval (s. VI-XIV): un exercici de restitució emocional des de l'arqueologia del so*. Tesis doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.
- Ciseri, Ilaria (2018). *Gli avori del Museo Nazionale del Bargello*. Officina Libraria.
- d'Érlanger, Rodolphe (1930). *La musique arabe*, Paul Geuthner, 2 vol.
- Farmer, Henry George (1930). «The Origin of the Arabian Lute and Rebec», *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 4, 767-783.
- Fasla, Dalila (1997). «Etimología, significado y referente de los arabismos *rabel* y *rebeb* (contribución al estudio del léxico musical)», *Anuario de Estudios Filológicos, Universidad de Extremadura*, xx, 103 — 117.
- Fernández Manzano, Reynaldo (2015). *Música de Al-Andalus*. Universidad de Granada.

- García Gómez, Emilio (1976). *Andalucía contra Berbería, Reedición de traducciones de Ben Hayyan, Saqundi y Ben Al-Jatib*. Universitat de Barcelona, Publicaciones del Departamento de Lengua y Literatura árabes.
- Gaver, Elizabeth (2007). *The (Re)construction of music for bowed stringed instruments in Norway in the Middle Ages*. Tesi doctoral inèdita, Oslo Universitetet.
- Homo-Lechner, Catherine (1996). *Sons et instruments du Moyen Âge. Archéologie musicale dans l'Europe du VIIIe au XIVe siècle*. Errance.
- Kendirbaeva, Gulnar (1994). «Folklore and Folklorism in Kazakhstan», *Asian Folklore Studies*, 53, 93-127.
- Lamaña, José Ma. (1972). «Los instrumentos musicales en la España medieval». *Miscellanea Barcinonensia*, xxxiii, 59-85.
- Panum, Hortense (1940). *Stringed Instruments of the Middle Ages*. Reeves.
- Rault, Christian (2005). «Instrumentos de arco musulmanes y cristianos; sus influencias recíprocas», *El sonido de la piedra: actas del Encuentro sobre Instrumentos en el Camino de Santiago*, Xunta de Galicia, p. 305-323.
- Sales-Carbonell, Jordina (2014). «El Bovalar (Serós, Lleida). ¿Un monasterio productor de pergamino en la Hispania visigoda?», *Rivista di Archeologia Cristiana*, 90, p. 423 — 464.
- Törbat, Tsagaan; BatsükH, Dunbüree, Bemann, Jan; Höllmann, Thomas O.; Zieme, Peter (2009). «A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khaikhan Mountains, Khovd Aimag, with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia — A Preliminary Report.» *Bonn Contributions to Asian Archaeology*, 4, 365-383.
- Tsitsikian, Anaith (1991). «The earliest Armenian representations of bowed instruments» *RidIM Newsletter (Répertoire International d'Iconographie Musicale)*, (vol. xvi), 2, 2-4.
- Vaissière, Étienne de la (2002). *Histoire des marchands sogdiens*. Collège de France / De Boccard.
- Wallace, Patrick F. (2016). *Viking Dublin. The Wood Quay Excavations*. Irish Academic Press.
- Woodfield, Ian (1984). *The Early History of the Viol*. Cambridge University Press.

DE LA COSTA MEDITERRÀNIA A LA SERRALADA PIRINENCA

ÀREES D'ABASTIMENT, MOBILITAT I CIRCULACIÓ DE BÉNS, IDEES I PERSONES EN LA GÈNESI DEL MONACAT OCCIDENTAL (EL CAS DELS ALTIMIRIS)

Marta Sancho i Planas^{1,2}

INTRODUCCIÓ

La presència de determinats artefactes recuperats del registre arqueològic d'un jaciment, ens informen sobre els contactes que es varen produir entre els habitants d'aquell indret i altres territoris, alguns d'ells situats en zones molt allunyades. Aquests contactes es pogueren produir de forma directa, és a dir, amb la presència en el lloc de persones que varen viatjar personalment a altres terres, o bé de forma indirecta, per intermediaris que contacten amb d'altres en una cadena de no sabem quantes baules. Tant en un cas com en un altre, podem considerar que, juntament amb els objectes també circulen idees i coneixements que incidiren en el desenvolupament del lloc on es troben.

En el nostre cas ens centrem en un establiment monàstic dels inicis del moviment monacal a Occident, sobre el que hem publicat diversos articles (Alegría et al., 2023; Sancho i Planas i Alegría, 2017; Sancho i Planas i Alegría Tejedor, 2025). En aquestes aportacions, ja apuntàvem algunes idees respecte d'aquests contactes, especialment els que es produïren amb Orient i que estigueren directament vinculats al mateix desenvolupament del fet monàstic a Occident (Sales et al., 2017, p. 581-582).

En el present article ens proposem donar una visió completa del que hem considerat el sistema d'abastiment que se'ns dibuixa a través dels artefactes. Al mateix temps aportem un plantejament teòric i metodològic en el qual definim el que nosaltres anomenem Àrees d'Abastiment. Per fer-ho, emprarem les eines que ens proporcionen els Sistemes d'Informació Geogràfica. Així doncs, si hem de concretar objectius, direm que, en primer lloc, posarem a prova una proposta metodològica innovadora en la qual combinem l'estudi dels artefactes i materials recuperats en el

---

¹ Institut de Recerca en Cultures Medievals, Universitat de Barcelona

² ORCID: 000-0002-6916-5220

treball de camp, amb el potencial analític i comparatiu de les eines que ens ofereix el GIS. En segon lloc, definirem tres àrees d'abastiment a partir del temps que es necessita per anar d'un a altre lloc i en funció de l'esforç que es requereix. En tercer lloc, dotarem a cada una d'aquestes àrees d'un contingut relacionat amb materials i objectes que procedeixen de cada una i dels elements relacionats amb el coneixement i les mentalitats que hi van associades.

DEFINICIÓ DE LES ÀREES D'ABASTIMENT

La utilització de l'algoritme d'anàlisi espacial r.walk es capaç de calcular l'esforç necessari per desplaçar-se des d'un punt a partir de combinar un Model Digital d'Elevació (MDE) i un mapa de fricció (Fernández Ferrer, Marc, 2019, p. 57-59 i 236-272; Ferrer Fernández et al., 2025; Ferrer, 2024). Cal indicar que els resultats que ens aporta l'aplicació de r.walk són anisotròpics, per la qual cosa els resultats de l'anada i la tornada des d'un punt a un altre no poden ser iguals, ja que els pendents van a la inversa. Per altra banda, es fa difícil crear mapes de fricció pel període medieval perquè ens falten dades concretes relacionades amb el sistema de transport i les seves limitacions, o l'estat de la superfície de circulació, per citar un parell de condicionants que incideixen en el càlcul d'aquest índex. Per aquests motius, la nostra proposta s'ha d'entendre com una aproximació a una realitat pràcticament impossible de concretar amb precisió, però del tot oportuna perquè suposa un pas endavant en la comprensió dels nivells de relació i els contactes entre uns i altres indrets. Finalment, cal indicar que el MDE que hem emprat presenta una resolució de 30×30 segons el projecte SRTM i hem establert una velocitat de desplaçament en caminar en pla de 5 Km/h amb un càlcul mínim d'1 h dividida en franges de 15 minuts i un límit màxim de 25 hores repartides en franges de 5 hores (Ferrer Fernández et al., 2025).³

La combinació del r.walk amb l'estudi dels recursos disponibles dins l'àrea menys extensa que es defineix des d'un lloc específic, permet valorar les seves possibilitats d'explotació i producció agrícola, ramadera, forestal i minera. Aquest nivell d'anàlisi correspondria al que anomenem l'Àrea de Captació de Recursos, un concepte fonamentat en el *Site Catchment Analysis* (SCA), definit a la segona meitat del segle xx.⁴

Però aquesta no és l'única aplicació que una eina com aquesta ens ofereix a l'hora de realitzar estudis espacials. Els desplaçaments i el temps que aquest comporten poden resultar essencials en el dia a dia d'una determinada comunitat i poden influir en les condicions de vida, els coneixements i fins i tot l'espiritualitat. En línies generals, considerem que el temps esmerçat en realitzar un determinat recorregut incideix de forma directa en els contactes de tipus cultural, en la creació d'àrees d'assistència i refugi i en les possibilitats d'intercanvis de productes essencials o de béns de consum.

³ El SRTM és un projecte internacional que té com a objectiu establir un protocol unitari per a la realització del MDE.

⁴ Les bases teòriques de les ACR les trobem en les propostes realitzades per Vita-Finzi et al. en el seu estudi del Mount Carmel a Palestina, on realitzen una anàlisi del que ells anomenen *Site Catchment Analysis*. Posteriorment Donna C. Roper en va fer una revisió en la que explicita la metodologia necessària per aplicar aquest concepte (Roper, 1979). Des de llavors ha estat implementat en diversos estudis amb major o menor fortuna i ha rebut diverses crítiques, com per exemple la no consideració de les fronteres naturals, o les diferents mides dels assentaments i les seves relacions jeràrquiques. Malgrat tot és una bona eina d'anàlisi espacial que ens permet reflexionar sobre les diferents formes de vida i de relació amb l'entorn de les comunitats establertes en determinats llocs.

Així doncs, els darrers anys hem portat a terme tres estudis de naturalesa molt diferent en els que hem aplicat aquest algoritme amb la voluntat de definir unes àrees d'influència amb un contingut diferent del que específicament s'infereix del terme Site Catchment Analysis (SCA). En primer lloc, ens vam proposar definir les possibles àrees d'assistència generades entorn dels hospitals i llocs d'assistència del Pirineu i les vam relacionar amb les vies de comunicació i les zones de pastures d'alta muntanya (Sancho i Planas i Soler Sala, 2019). En segon lloc, vam realitzar un estudi sobre els recursos salins d'interior en relació amb l'activitat ramadera desenvolupada pels monestirs (Sancho i Planas et al., 2025). Es tractava de constatar si un producte tan indispensable com la sal podia distribuir-se des dels centres productors fins als llocs de consum amb uns temps de desplaçament raonables dins la lògica i dinàmica pròpia de la societat medieval i al mateix temps veure si els principals monestirs ubicats a la zona interior de Catalunya tenien accés directe a aquest recurs. Recentment, estem portant a terme un estudi més generalitzat en el que definim tres nivells d'àrees d'influència en funció de la durada dels recorreguts i dels tipus de relacions i d'activitats que els habitants d'un determinat indret hi portarien a terme.

Per desenvolupar aquesta proposta, ens hem centrat en el jaciment en el qual hem esmerçat més esforços els darrers anys i que hem pogut caracteritzar amb més precisió, el monestir de Santa Cecília dels Altimiris. Els estudis de materials ens han permès detectar diferents procedències d'artefactes i materials que hem assignat a cada una de les tres àrees definides, des d'animals procedents de l'activitat cinegètica fins a objectes procedents del Mediterrani Oriental arribats al lloc a través d'intercanvis comercials (fig. 1).

La primera àrea d'abastiment que definim és la ja anomenada Àrea de Captació de Recursos (ACR) tal com l'hem emprada en altres recerques i la definim al voltant del lloc a una hora de camí repartida en franges de 15 minuts. El principal problema que ens trobem a l'hora de definir l'ACR, és la superposició d'aquestes àrees que es podria donar en una mateixa zona, en funció del nombre d'assentaments existents i de la seva proximitat. En el cas dels Altimiris, ara com ara, aquest problema no se'ns planteja perquè l'assentament més proper documentat arqueològicament pel període àlgid del lloc (segles VI-VII) és Sant Martí de les Tombetes, el qual es troba a una distància prou llunyana per no interferir-se en les seves ACR (fig. 2).

Una segona àrea l'hem definida a cinc hores de marxa en franges d'1 hora i a una velocitat de 5 km/h. Hem pogut observar que aquesta àrea es correspon amb el que encara actualment genera la xarxa de mercats setmanals que se celebren en l'àmbit rural. Calculem que aquesta àrea, que anomenem «Àrea d'Intercanvi de

Figura 1: Esquema de les diferents àrees d'abastiment i la seva definició

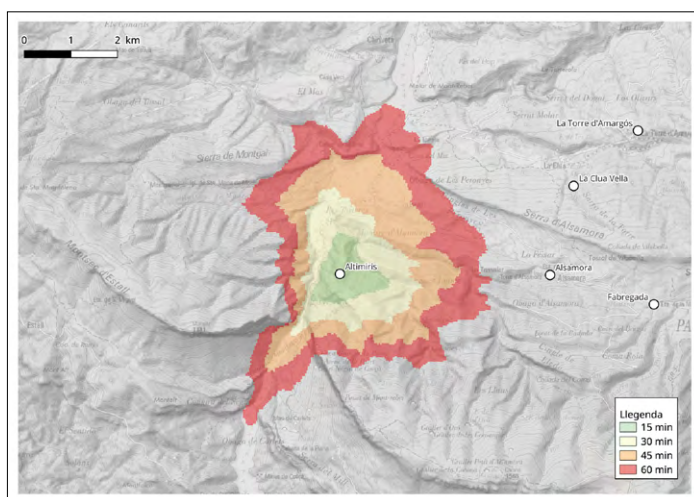
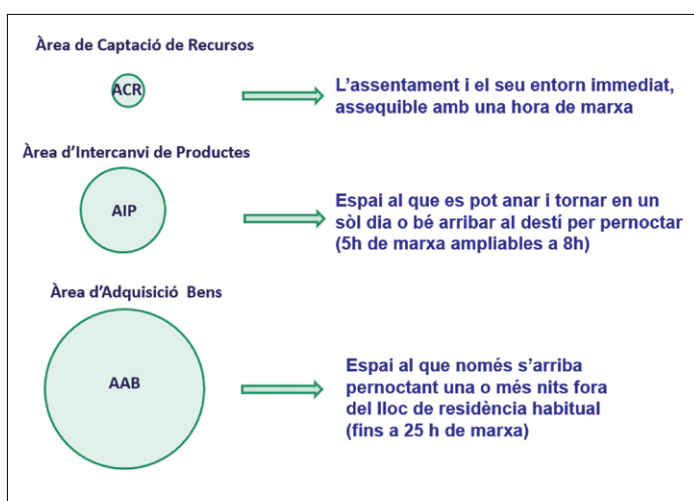
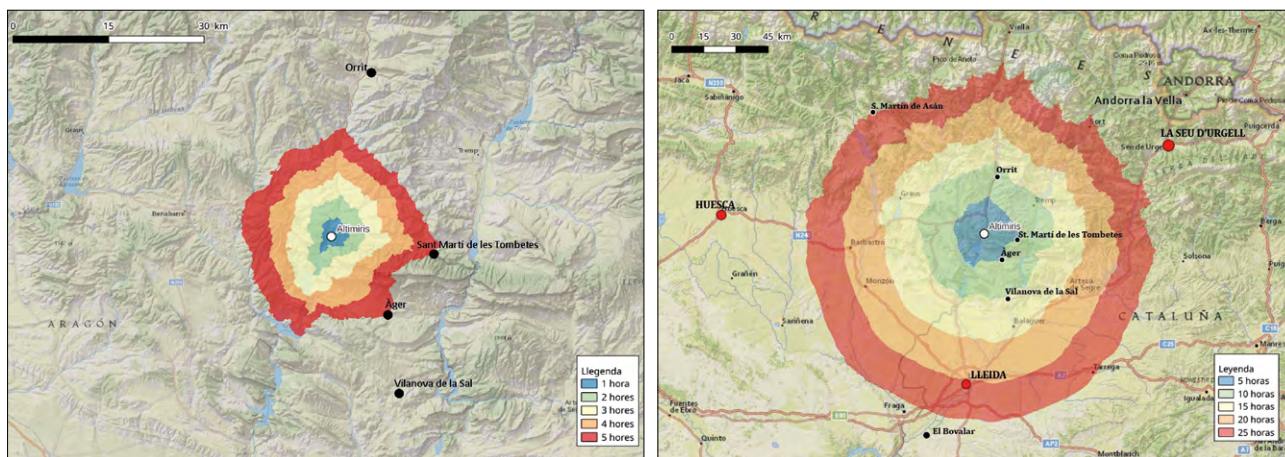

Figura 2: Mapa de l'Àrea de Captació de Recursos (ACR) dels Altimiris, amb un total d'una hora de marxa en franges de 15 minuts

Productes» (AIP), ha de permetre l'anada i la tornada en un mateix dia des del lloc de residència fins al lloc on es durà a terme l'activitat planificada. Probablement, però, podríem allargar una mica més aquesta àrea, fins a les 10 hores de marxa, i considerar que el desplaçament i les tasques a fer podrien suposar la pernocta d'una nit fora del lloc de residència. Des dels Altirris aquesta àrea permet arribar, amb comoditat, a llocs centrals com ara Ager o fins i tot al castell d'Orrit que era el centre administratiu principal de la zona (fig. 3).

Per completar la definició de les àrees d'influència, hem establert una macroàrea que abasta fins a les 25 hores de marxa i que anomenem «Àrea d'Adquisició de Béns» (AAB). Òbviament, caldria planificar el desplaçament en diverses etapes que, calculades a 8 h cadascuna, ens permeten cobrir el recorregut en poc més de tres dies. Aquesta àrea és la que es correspondria amb l'activitat comercial de llarga distància, ja que permet la connexió entre grans centres receptors, distribuïdors i consumidors de productes, com ara la ciutat de Lleida (fig. 4).

Figura 3: Mapa de l'Àrea d'Intercanvi de Productes (AIP) dels Altirris, amb un total de cinc hores de marxa en franges d'una hora. Es pot veure la ubicació dels llocs que apareixen en el text

Figura 4: Mapa de l'Àrea d'Adquisició de Béns (AAB) dels Altirris, amb un total de 25 hores en franges de 5 hores. Es pot veure la ubicació dels llocs que apareixen en el text.

DELS MATERIALS I ELS ARTEFACTES A LES FORMES DE VIDA I LES IDEES

Com hem apuntat amb anterioritat, de cada àrea d'abastiment definida, procedeixen els diferents materials i artefactes que trobem en el registre arqueològic.

Així, doncs, de l'ACR procedeixen aquelles restes materials que pogueren ser extretes de l'entorn més immediat del jaciment. Aquest es caracteritza per un entorn boscos, sense pràcticament cap opció de desenvolupar una activitat agrícola.

Si ens fixem en el mapa, veiem com les àrees conreables, es troben totes fora de l'ACR, excepte d'un petit espai molt proper al jaciment que es coneix amb el nom de la Plana de Montrebei (fig. 5). Per altra banda, i tenint en compte que no s'han realitzat estudis al respecte, les àrees conreables indicades, es troben a tocar de llocs d'hàbitat originats durant el procés de repoblació que es produí en aquesta zona durant els segles X i XI.⁵ Per aquesta raó, sembla més adequat entendre-les com a àrees de conreu generades a partir d'aquest procés repoblador i no pas abans.

5 D'esquerra a dreta les àrees de conreu estan relacionades amb els llocs de La Clua, Alsamora i Fabregada, tots ells documentats en textos escrits cap els volts de l'any 1000. (Miquel Rosell, 1945, p. doc 57)

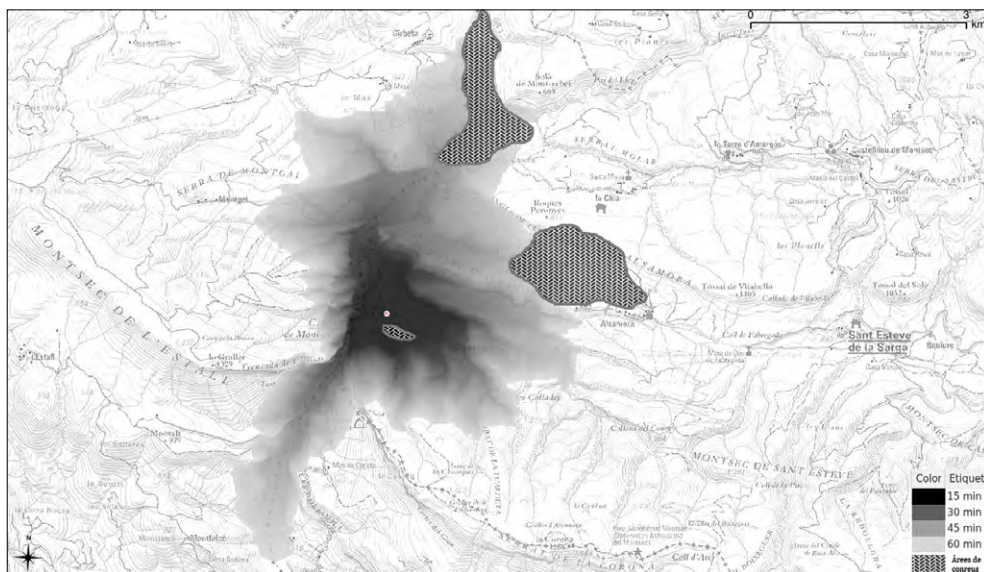
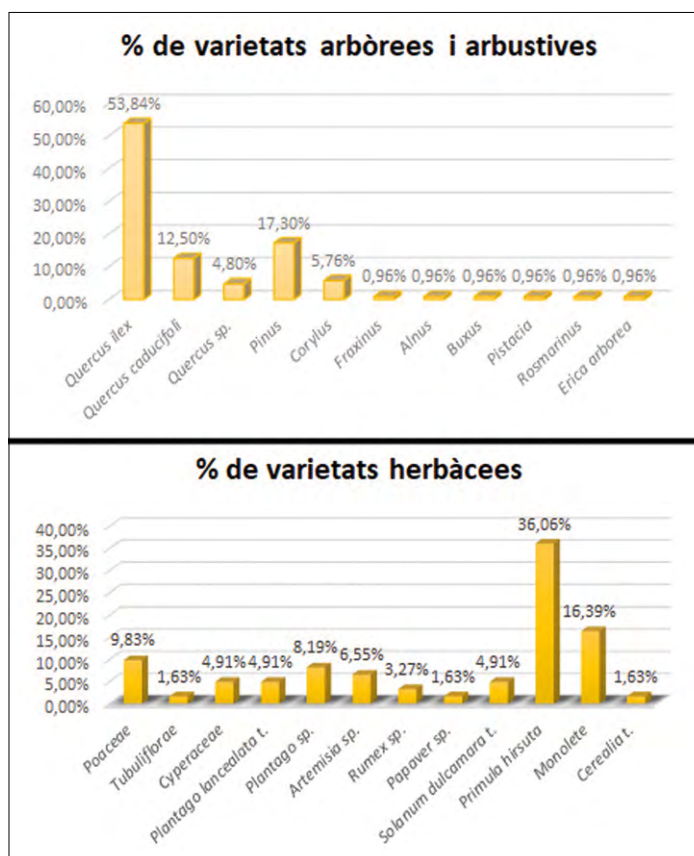

Figura 5: Mapa de l'Àrea de Captació de Recursos (ACR) dels Altimiris, amb la indicació de les zones aptes pel conreu més properes

Podem dir que la pràctica totalitat de l'ACR dels Altimiris es troba dins l'àmbit dominat pel bosc i l'erm. Les anàlisis pol·líniques realitzades en les mostres extretes del platet d'una balança localitzat en un estrat datat en els segles VI-VII, ens mostren una densitat boscosa de l'entorn del jaciment, amb més d'un 60% d'espècies arbòries, amb domini dels *Quercus* (roures i alzines), i en grau més baix pins, acompanyats d'arbusts com el bruc i el boix, tots ells indicadors d'un domini del bosc mediterrani.⁶ La presència d'avellaners, freixes, àlbers i pollancre, ens indiquen l'existència d'entorns més humits que enriqueixen la varietat d'espècies disponibles. Això no obstant, també trobem taxons herbacis (*Rumex*, *Artemisa*, *Papaver* i *Plantago*) que vinculem a l'acció antròpica, limitada però existent, lligada amb tota probabilitat a l'activitat ramadera (fig. 6). Segons els resultats de les analítiques, tres són les espècies vegetals que van ser manipulades en el platet de la balança: *Solanum dulcamara*, *Primula hirsuta*, falgueres *monolet*⁷ (Sancho i Planas i Alegria Tejedor, 2025, p. 171-172). Dues d'aquestes tres plantes —les falgueres i la dolçamara— són considerades tòxiques, per la qual cosa cal emprar-les amb prudència. Pel que fa a les seves propietats, destaquem aquelles en què trobem coincidència entre les tres, com ara tractaments de cops i ferides, dolors reumàtics i neuràlgies. A més, les dues tòxiques tenen aplicacions en tractaments de l'aparell digestiu com ara diarrees, són diürètiques, narcòtiques i sedants, i són aplicades en l'eliminació de

Figura 6: Gràfics amb el resultat de les anàlisis pol·líniques realitzades sobre els sediments del platet de la balança. Destaca el domini dels *Quercus*, roures i alzines, i la gran varietat de la composició del bosc circumdant. Entre les herbàcies destaquen les plantes que van ser manipulades sobre el platet

6 Les analítiques han estat realitzades per Santiago Riera Mora i per Ana Ejarque, als que volem agrair la seva feina i que ens hagin facilitat el resultat obtingut

7 Les espores *monolet* presenten una sola línia de divisió de l'espore mare, mentre que les *trilet* disposen de tres línies divisòries (Canudo, 2002, p. 353).

paràsits intestinals com ara la tènica, també en animals (Agelet, 2008, p. 466,573).⁸

No hem recuperat gaires restes vegetals més que un conjunt de closques de nou, que es van localitzar en un espai annex a un dels fons de cabana excavats a la roca. Es trobaven barrejades amb restes de material constructiu fet amb materials orgànics i fang (torchis) (Dewulf, 2015). La interpretació que en vam fer és que es tractava d'un espai d'emmagatzematge relacionat amb el fons de cabana. Un dels fragments es conserva pràcticament sencer i les seves mesures són de 75 x 120 mm, francament petites si les comparem amb les mesures de les nous que podem trobar en l'actualitat.⁹ Aquest fet ens porta a pensar que es tracta de fruits procedents de nogueres silvestres. La noguera té nombroses aplicacions medicinals que cal afegir a les propietats nutritives dels seus fruits (Agelet, 2008, p. 311-319).

Així, doncs, constatem a través d'aquestes dades, allò que es dedueix de la simple observació de l'entorn on es troba el jaciment. A mitja altura de la cara nord del Montsec d'Ares, envoltat en l'actualitat de boscos molt densos i variats i amb una zona alta de la muntanya, desforestada pels efectes de la constant activitat ramadera practicada durant segles pels habitants de la zona.

Pel que fa a la fauna, les restes recuperades són francament minses i es troben en un estat de fragmentació que dificulta la seva identificació.¹⁰ El volum total és de 441 restes de les quals el 47,17% no han pogut ser identificades i ni tan sols no s'han pogut classificar en els grans grups habituals (macrofauna, mesofauna i microfauna). A aquesta classificació genèrica correspon un 34,91% repartits en 5,44% de macrofauna, 27,66 de mesofauna i 1,81% de microfauna. El 65,09% restant correspon a espècies diverses, repartides de la següent manera: 44,30% ovicaprins, 17,72% lepòrids, 15,19% suïds, 10,13% bòvids, 7,59% cèrvids, 3,80% èquids i 1,27% cànids. Entre les espècies domèstiques i pel període altmedieval, sol ser habitual el domini dels ovicaprins seguits dels suïds i els bòvids. El què sorprèn dels resultats de les anàlisis fetes, és l'elevat percentatge d'espècies cinegètiques. Els lepòrids i els cèrvids, clars indicadors de l'activitat de caça, suposen el 25,31% de les restes identificades per espècies (Sancho i Planas, 2018, p. 16-19; Sancho i Planas i Alegría Tejedor, 2025, p. 171). A aquest percentatge hauríem de sumar-hi un tant per cent indeterminat de les restes identificades com a suïds que podrien correspondre a restes de porc senglar. Aquesta dada ens sembla molt interessant donat que ens mostra fins a quin punt la caça i, lligada a ella, també la recol·lecció, eren estratègies d'autoabastiment de molta rellevància dins d'aquesta comunitat (fig. 7).

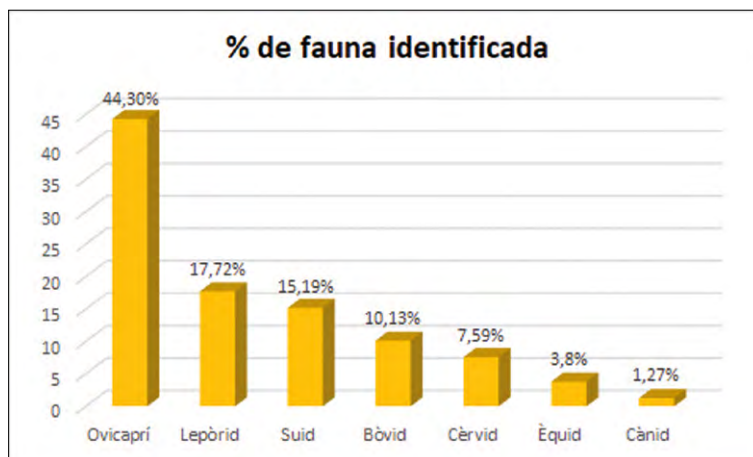

Figura 7: Gràfic amb els resultats de l'estudi d'arqueofauna realitzat. Destaca la quantitat d'espècies cinegètiques resultant de la suma de lepòrids i cèrvids

8 Sobre les propietats medicinals d'aquestes plantes, veure (Dioscòrides..., 2017, p. libro 4, secció 184, f. 139r 139v; Flora..., 2017, p. Solanum Dulcamara, Primula Hirsuta)

9 Com a exemple podem mostrar les mesures de les nous actuals procedents d'un arbre no conreat, les quals estan a l'entorn dels 250 x 300mm.

10 Els estudis preliminars bàsics d'identificació de la fauna recuperada, s'han realitzat al Laboratori d'Arqueologia Medieval. Les tasques de classificació i identificació han estat dirigides per Sabina Batlle, en col·laboració amb estudiants en pràctiques. Per la identificació de les restes s'ha emprat bibliografia especialitzada (Bradley i Crabtree, 2011; Popesko, 1992; Prummel, 1988; Schmid, 1972)

Figura 8: Forats excavats a la roca que hem identificat com un taller de ferrer, localitzat en una zona propera a l'atri de l'església en nivells dels segles VI-VII

Respecte a altres materials, hem de destacar la presència de diversos artefactes i fragments de ferro, principalment claus constructius, així com objectes més elaborats entre els quals destaca l'estructura d'una balança de precisió. La procedència propera del ferro la tenim ben documentada a la zona, tant els jaciments de mineral com els llocs de transformació, tot i que es tracta d'establiments siderúrgics d'un període més avançat.¹¹ Dins del nostre jaciment, hem localitzat un bon nombre escòries de ferro característiques del procés de forja i una zona de transformació o taller amb el qual, molt probablement, cal relacionar la important col·lecció de claus constructius recuperats en la seva proximitat i en estrats de la mateixa cronologia (fig. 8).

Pel que fa a les produccions ceràmiques, els estudis ceràmics realitzats ens indiquen que bona part de les ceràmiques comunes recuperades en el jaciment, corresponen a produccions d'àmbit local. Creiem que els materials necessaris per produir-les es podrien extreure de zones properes a l'assentament tot i que ara com ara és difícil assignar-les a l'ACR o a l'àrea d'abastiment superior, l'AIP.

Respecte a altres aspectes menys materials relacionats amb les formes de vida i les idees o pensaments, de l'ACR procedirien —i en l'ACR s'aplicarien— tots aquells coneixements relacionats amb la capacitat d'adaptació al territori. El profund coneixement de l'entorn i de les seves possibilitats, les pràctiques o tècniques adequades per procedir a l'explotació d'un recurs o l'altre, el lloc on es troben, les formes d'accedir-hi, les seves característiques i les tècniques indispensables pel seu tractament i transformació, són coneixements que sorgeixen i s'apliquen principalment a l'àrea que reconeixem com a ACR.

Si passem a analitzar el què succeeix en l'Àrea d'Intercanvi de Productes (AIP) (fig. 3), el primer que cal dir és que, en part, recull i amplia allò que correspon a l'ACR, especialment per a aquells materials singulars i menys generalitzats. Estem

¹¹ La farga medieval que vam poder excavar al proper lloc de Fabregada, va donar lloc a diverses publicacions i va ser part integrant d'una tesi doctoral sobre aquest temàtica (Sancho i Planas, 1997a, 1997b, 2002).

pensant en temes relacionats amb metalls com el ferro o material petri com el sílex, les argiles o les lloses de coberta per posar alguns exemples. Si estirem aquesta AIP fins a les deu hores, i contemplem la possible pernocta d'una nit al lloc de destí, dins la AIP dels Altimiris, s'arribaria a un dels principals centres productors de sal de la zona, com és Vilanova de la Sal (Santa Linya) (Figures 3 i 4). Aquest és un aspecte clau en el desenvolupament de l'activitat ramadera, tal com hem exposat en estudis recents (Sancho i Planas et al., 2025, p. 80-84).

Cal tenir en compte, però, que les AIP solen permetre l'accés a altres assentaments, tant llocs centrals com no. En el cas dels Altimiris són especialment remarcables els llocs centrals d'Àger i d'Orrit. En el primer cas es tracta d'un punt clau de comunicacions entre el pla i el Pirineu. Prop d'Àger tenim documentada la via romana que, passant pel coll d'Àger, comunicava amb la plana de Lleida i els cursos mitjans dels rius Noguera Ribagorçana, Noguera Pallaresa i Segre, els quals circulen en direcció a l'Ebre i a la costa mediterrània. Respecte del Castell d'Orrit, cal remarcar la seva importància des del segle VI en el qual apareix en la documentació com a centre administratiu d'un extens territori propietat de Vicenç, monjo d'Asán i bisbe d'Osca (Tomas Faci, 2017, p. 269-270, 2021, p. 88-89). No cal dir que els contactes amb aquests dos indrets, suposaria l'adaptació administrativa als models del moment, al mateix temps que podria comportar dependències o pactes entre diferents poders, especialment si considerem Orrit com a centre polític, Àger com a centre econòmic i els Altimiris com a centre espiritual d'aquella zona i d'aquell moment. En l'AIP dels Altimiris trobem, també, la possibilitat d'accedir a l'assentament de Sant Martí de les Tombetes que, sense tractar-se d'un lloc central, oferia altres possibilitats de contactes i relacions, especialment pel que fa a l'obtenció de materials i productes que no es devien trobar amb facilitat dins la mateixa ACR. Desconeixem, però, de quins materials es tractaria, però el que sí que podem dir és que Sant Martí de les Tombetes és un assentament menys obert a influències de llarga distància, i per això, probablement, molt més especialitzat en l'explotació de l'entorn immediat (Figures 3 i 4).

La següent àrea d'abastiment que definim és la que anomenem Àrea d'Adquisició de Béns (AAB.) (fig. 4) La seva definició requereix una reflexió específica, ja que l'enclavament que estem analitzant se situa, aparentment, en un indret força aïllat i de muntanya. Aquest fet hauria de dificultar l'establiment de relacions i intercanvis així com la seva incorporació en xarxes de distribució de llarga distància. El cert, però, és que el registre arqueològic dels Altimiris ens aporta no poques evidències sobre aquests contactes i intercanvis. Les més evidents les trobem en les produccions ceràmiques, amb la presència d'àmfores nord-africanes, sud-hispàniques i orientals, portadores de vi, oli i altres productes alimentaris (Alegría et al., 2018; Sancho i Planas i Alegría Tejedor, 2025, p. 174-176). Totes les tipologies recuperades presenten cronologies compatibles amb el període de màxima activitat en aquest jaciment, que situem entre els segles VI i VII i totes elles estan documentades en nombrosos jaciments catalans dins d'aquests horitzons cronològics. Majoritàriament, arribaven a terres catalanes des del seu lloc d'origen a través dels ports distribuïts al llarg de la costa, entre els quals hem de destacar el de Tarraco per ser el més important i el més accessible. De la mateixa manera, tenim una bona mostra de vaixel·la de taula que es correspon amb produccions importades com ara DSP (Derivées de les Sigillées Paleochretiennes), TSHT (Terra Sigillata Hispànica Tardana) i ARS (African Red Slip), totes elles de cronologies paral·leles a les de les àmfores (Alegría et al., 2018; Sancho i Planas i Alegría Tejedor, 2025, p. 174-176). Pel que fa a les produccions de

vidre, hem de dir que totes les restes trobades estan molt fragmentades i desgastades, però malgrat tot, hem pogut trobar alguns paral·lels que correspondrien amb peces ben datades en altres jaciments amb cronologies dels segles v-vi. El bronze amb el que està fet el platet de la balança, també entraria dins dels materials que haurien de venir d'aquesta gran àrea d'adquisició de béns.

Finalment, hem de remarcar, com a evidència especial i significativa, la troballa de conquilles d'ostres en nivells corresponents als segles vi-vii. Es van trobar totes en un mateix lloc, dins del conjunt monàstic (Sancho i Planas, 2018, p. 19; Sancho i Planas i Alegria Tejedor, 2025, p. 172). Ara com ara hem constatat troballes de petxines o conquilles d'ostres en altres jaciments i en nivells d'aquests mateixos segles, com les recuperades en les intervencions realitzades a la Seu d'Urgell.¹² Les ostres eren considerades un menjar exquisit en època romana, juntament amb altres peixos i mariscs. Apici dedica dos llibres de la seva obra *De re coquinaria* a parlar-ne (Pastor, 1987). Així mateix, Marcial, Estrabó i Oribasi les esmenten en les seves obres i destaquen les recol·lectades a Barcino i Tarraco com a molt apreciades entre els consumidors (Marcial i Dolç, 1949; Valls i Trigo, 2012, p. 12).¹³

Sembla evident que l'arribada d'aquests productes al monestir de Santa Cecília dels Altimiris, durant els segles vi-vii no era un fet insòlit. Arribessin a través de viatgers o mercaders o pels desplaçaments dels mateixos habitants del nostre indret, el cas és que els productes hi arribaven amb certa facilitat, i amb ells, formes de vida, costums, alimentaris, pensaments i ideologia, com la que trobem en el mateix origen del moviment monàstic a Occident. La incorporació a una xarxa d'intercanvis de llarg recorregut suposa disposar de productes i recursos propis per poder-los intercanviar dins d'aquesta xarxa. Aquesta reflexió ens ha fet pensar en què és el que podria aportar els Altimiris a aquests circuits comercials. En aquest sentit, creiem que la troballa de la balança de precisió, amb estructura de ferro i platet de bronze, en el que, a més de traces de pòl·lens, també s'hi va trobar una resina sense especificar a quina espècie vegetal concreta pertany, ens podria donar una resposta. És ben conegut que en els primers monestirs implantats a occident, se solia cremar encens a la moda oriental. Fins i tot Isidor de Sevilla es queixava d'aquesta moda que considerava estranya i poc adequada, però que es va acabar imposant arreu (Sales et al., 2017, p. 579-581). Ara bé, l'encens original només es pot fer a partir de la resina d'una espècie d'arbust, *Boswellia sacra*, originari de Somàlia i que només es troba a Orient Mitjà i Nord d'Àfrica. Amb l'expansió del monacat i les influències orientals a occident, l'encens va ser un producte que va tenir una forta demanda i, sembla ser, que al no disposar de prou producció d'aquesta resina, es van utilitzar altres substàncies resinoses oloroses entre les quals hi podria haver les de xiprer (*Cupressus sempervirens*), de cedre (*Cedrus*), de llentiscle (*Pistacia lentiscus*), de ginebró (*Juniperus communis*), de sabina (*Juniperus sabina*) o diverses varietats de pins i avets, entre altres (Slot Nielsen, 1986, p. 62 i s.). Les boletes de resina es podrien emprar per ser cremades en els encensers directament o podrien enfarinar-se amb pols de plantes aromàtiques com el romaní (*Rosmarinus officinalis*) per millorar el seu aroma.

Pensem que la troballa de la balança ens podria indicar una producció de resines oloroses emprades com a substitutiu de l'encens en àmbits religiosos, especialment

12 L'any 2016 en la intervenció preventiva a la façana nord de la catedral de La Seu d'Urgell es van trobar diversos fragments de conxes d'ostres 3 de les quals en bon estat de conservació i pràcticament senceres. Es van trobar en una sitja associades a materials tardoantics. Agraïxo la informació facilitada pel director de la intervenció, el Sr. Walter Alegria. Recentment s'ha presentat una comunicació sobre aquesta temàtica a la VIII Reunión Científica de Arqueomalacología de la península ibérica (Caballero, Zarco i Peña, 2026)

13 Apici, Llibres IX i X; Marcial, Llibre III, LX; (Pastor, 1987)

monàstics. Aquestes resines serien molt apreciades i podrien ser intercanviades per altres productes inexistents en l'entorn que estem tractant. El seu valor explicaria el perquè de la necessitat d'una balança de precisió en un indret com els Altimiris.

Com hem vist amb anterioritat, l'AAB dels Altimiris s'estén fins llocs centrals d'un abast territorial molt ampli, com la ciutat de Lleida, seu episcopal ben documentada ja des del segle III. Les altres dues seus episcopals de la zona —la Seu d'Urgell i Osca, ben documentades ja des del segle VI— tampoc es troben a gaire més distància, la qual cosa sempre ens ha cridat l'atenció, ja que el nostre jaciment està ubicat en la confluència dels territoris dels tres bisbats citats. Per altra banda, dins la mateixa àrea en direcció nord-oest, trobem l'important centre monàstic d'Asán, on ens consta per escrit la presència d'una important comunitat eremítica fundada per Victorià durant la primera meitat del segle VI i de la que era membre Vicenç, el propietari del *Territorium Orritense* amb centre al castell d'Orrit (Tomas Faci, 2017, p. 269-270). També queda dins la mateixa àrea, però en direcció sud, el monestir del Bovalar, en el qual es va trobar un espectacular encenser de factura oriental (Sales-Carbonell, 2014, p. 436-437).

Les connexions, doncs, semblen força evidents. Santa Cecília dels Altimiris no és un centre monàstic aïllat al cor de la serra del Montsec sinó que està obert a les influències foranes, fins i tot a aquelles que arriben a Tarraco a través de la Mediterrània i circulen pel territori acompanyades d'artefactes de procedència llunyana. Al mateix temps s'articula amb altres centres monàstics tant d'origen eremític com de clara tradició oriental i s'integra dins l'estructura incipient de l'Església que consolida la seva presència mitjançant les seus episcopals.

A MANERA DE CLOENDA

En el plantejament inicial ens havíem proposat de posar a prova una metodologia basada en l'estudi de materials i artefactes procedents del treball de camp i la seva vinculació a una determinada àrea d'abastiment definida a partir de l'esforç requerit per recórrer determinades distàncies. Si bé ja havíem teoritzat sobre aquesta metodologia, i a la pràctica havia estat aplicada de forma puntual, encara no l'havíem aplicat en tota la seva complexitat i potencial en un estudi concret. De fet, la nostra intenció és la de poder-la aplicar a altres jaciments de la mateixa cronologia per a establir comparacions entre diverses tipologies d'establiments. De moment, però, hem aconseguit mostrar el seu potencial amb el present article del qual destaquem la definició de fins a tres àrees d'abastiment que caracteritzem i conceptualitzem amb la voluntat que puguin aplicar-se en altres estudis de territori.

Respecte a la definició d'aquestes àrees, de menor a major, tenim les ACR com a àrea més propera a un determinat assentament i d'on s'extreuen els recursos més quotidians, tant si són de primera necessitat com si es tracta de materials o productes que han de servir per a intercanvis en altres esferes de relació. També és aquest l'entorn on s'adquireixen i es posen en pràctica la major part dels coneixements tècnics més essencials de la comunitat per aconseguir una òptima explotació dels recursos. Les AIP corresponents a àrees intermèdies en les quals es produeixen intercanvis amb altres comunitats properes. Es poden intercanviar productes i materials de primera necessitat o més especialitzats, però sobretot

destaca per les interaccions en temes administratius, de coneixements, espirituals, culturals i sobretot organitzatius dins d'un determinat territori, amb definicions i reconeixements de llocs centrals i perifèries. Finalment, les AAB obren la porta a la llarga distància, al contacte amb centres comercials de primer ordre a través dels quals arriben tota mena de productes, materials i idees, des dels llocs més allunyats. És l'àmbit de l'intercanvi, de les xarxes comercials a les quals només es pot accedir si es disposa de prou recursos o de béns ben valorats dins del mercat. No cal dir que és per aquesta via per la qual s'incorporen noves tendències, formes de vida i mentalitats, entre les quals destaquen, pel període que estem analitzant, les procedents de la Mediterrània oriental.

Finalment, hem pogut relacionar cada una de les àrees amb el registre arqueològic dels Altimiris i proposar interaccions i contactes amb altres indrets destacats i existents coetàniament. D'entre aquests, destacarien els llocs centrals d'Àger i Orrit, el primer com a centre de comunicacions i porta cap al pla de Lleida i el segon com a centre administratiu més remarcable de la zona. A continuació Vilanova de la Sal (Santa Linya) per la seva singularitat en la producció d'un producte imprescindible i que no és possible aconseguir dins de l'ACR. Finalment, remarcaria els contactes que s'estableixen des del punt de vista espiritual i administratiu amb els monestirs d'Asán i del Bovalar, així com amb les seus episcopals de Lleida, Urgell i Osca. Des del punt de vista comercial destacaria la relació amb la ciutat de Lleida des de la qual es pot accedir a productes i idees que entrarien a la península pel port de Tarraco, procedents de diferents indrets de la Mediterrània.

Així, doncs, si bé és cert que l'entorn immediat dels Altimiris ens ofereix unes possibilitats d'obtenció de recursos marcadament enquadrats dins d'una economia silvo-pastoril, les àrees d'abastiment més extenses ens permeten augmentar la disponibilitat d'altres recursos, ja sigui de caràcter més agrícola i molt especialment de productes d'importació procedents de territoris allunyats. Aquesta evidència que queda ben reflectida en el registre arqueològic del jaciment, ens permet suposar que també els Altimiris hauria d'aportar algun producte específic a la xarxa comercial i d'aquí la interpretació que fem de la balança de precisió i la seva relació amb la producció d'un succedani de l'encens.

BIBLIOGRAFIA

- Agelet, A. (2008). *Plantas medicinales del Pallars*.
- Alegría, W., Coso, J., i Artigas, N. (2018). Contextos cerámicos de los siglos v-viii en el Prepirineo central de Cataluña (Sierra del Montsec, Pallars Jussà). Los Altimiris (siglos v-ix d.C.) y Sant Martí de les Tombetes (siglos iv-xiii d.C.). En I. Martín, P. Fuentes, J. C. Sastre, i R. Catalán (Eds.), *Cerámicas altomedievales en Hispania y su entorno: (Siglos v-viii d.C.)* (p. 590-612).
- Alegría, W., Sales-Carbonell, J., i Sancho i Planas, M. (2023). The Archaeological Site of Santa Cecilia dels Altimiris (Sant Esteve de la Sarga, Lleida) in the Context of Pyrenean Christian Archaeology. En *Frontiers. The Transformation and Christianization of the Roman Empire between Centre and Periphery. Proceedings of the 17th International Congress of Christian Archaeology* (p. 137-149). Peeters Publishers.

- Bradley, J. A., i Crabtree, P. J. (2011). *Comparative osteology: A laboratory and field guide of common north american animals*. Elsevier Academic Press. <http://booksite.elsevier.com/9780123884374/zoomify.php>
- Caballero, R., Zarco, E. i Peña, Y. (2026). Las ostras de los visigodos. La malacofauna de los contextos arqueológicos hallados en la PARCELA R-3 de la Vega Baja de Toledo. En *VIII Reunión Científica de Arqueomalacología de la península ibérica: Libro de Resúmenes* (p. 44).
- Canudo, J. I. (2002). Polen y esporas. En E. Molina (Ed.), *Micropaleontología* (p. 387-404). Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Dewulf, M. (2015). *Le torchis. Mode d'employ*. Editions-Eyrolles.
- Dioscórides... (2017). *Dioscórides interactivo, sobre los remedios medicinales — manuscrito de Salamanca*. <http://dioscorides.usal.es/p2.php?numero=767>
- Fernández Ferrer, Marc. (2019). *Arqueologia del paisatge altmedieval al Baix Montseny, segles VI-X. Una demostració pràctica dels sistemes d'informació geogràfica* [Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona]. <https://www.tdx.cat/handle/10803/666872#page=1>
- Ferrer Fernández, M., Sancho i Planas, M., Díaz Ros, M., i Costa Badia, X. (2026). Opening up New Lines of Research. The Spatial Turn and the Contribution of GIS to Medieval Landscape Studies. En *Digitalizing the Middle Ages. Deep Mapping, Third Dimension and Data Mining* (M. Simó, A. Camprubí, X. Costa (eds.)(p. 3-46). Peter Lang.
- Ferrer, M. (2024). Digital tools to disseminate cultural heritage. En *Franciscan Landscapes. Conservation, protection and use of Religious Cultural Heritage in the Digital Era* (p. 485-494). Didapres. <https://didapress.it/publicazione/franciscan-landscapes-or-vol-2>
- Flora... (2017). *Flora Catalana*. <http://www.floracatalana.net/solanum-dulcamara-l->
- Fortacín, J. (1983). La donación del diácono Vicente al monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto. *Cuadernos de Historia J. Zurita*, 47-48, 7-70.
- Marcial, i Dolç, M. (Trad.) (1949). *Epigramas, vol. I (llibres I-IV)*. Fundació Bernat Metge.
- Miquel Rosell, F. (1945). *Liber Feudorum Maior. Cartulario que se conserva en el ACA*. CSIC.
- Pastor, B. (1987). *Apicio. Cocina romana*. Editorial Coloquio.
- Popesko, P. (1992). *A colour atlas of the anatomy of small laboratory animals*. Wolfe Publishing.
- Prummel, W. (1988). *Distinguishing features on postcranial skeletal elements of cattle, Bos primigenius f. Taurus, and red deer, Cervus elaphus*. Schleswig-Kiel.
- Roper, D. C. (1979). The Method and Theory of Site Catchment Analysis: A Review. *Advances in Archaeological Method and Theory*, 2, 119-140.
- Sales, J., Sancho i Planas, M., i Castellet, L. de. (2017). *Incensum in monasterium in Preandalusian Hispania (centuries 5th-8th)*. *Hortus Artium Medievalium*, (23/1), 107-113.

- Sales-Carbonell, J. (2014). El Bovalar (Seròs, Lleida): ¿un monasterio productor de pergamino en la Hispania visigoda? *Rivista di Archeologia Cristiana*, 90, 423-464.
- Sancho i Planas, M. (1997a). «*Ipsa Fabricata*»: Estudi arqueològic d'un establiment siderúrgic medieval. Universitat de Barcelona.
- Sancho i Planas, M. (1997b). La producción de hierro en el establecimiento siderúrgico de Fabregada (PrePirineo Catalán) en la Edad Media (siglos XI-XIII). *Medieval Europe: An International Conference of Medieval and Later Archaeology*.
- Sancho i Planas, M. (2002). Recerca arqueològica en un establiment siderúrgic del segle XI: el jaciments de la Fabregada (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà). *Tribuna d'Arqueologia (1998-1999)*, 287-304. https://issuu.com/tribunadarqueologia/docs/tribuna_arqueologia_98_99_pp294
- Sancho i Planas, M. (2018). Recursos alimentaris en el monestir d'època visigoda de Santa Cecília dels Altimiris (Sant Esteve de la sarga—Pallars Jussà). Primeres aportacions. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, (28), 63-80.
- Sancho i Planas, M., i Alegría, W. (2017). Propuesta de contextualización del yacimiento tardoantiguo y altomedieval de els Altimiris (prepirineo leridano) siglos V-IX. *Archeologia medievale*, (44), 155-170.
- Sancho i Planas, M. (Dir.), i Alegría Tejedor, Walter. (2025). Socio-economic characterisation of the monastery of Santa Cecília de els Altimiris (6th-7th centuries). En *Reconstructing Past Monastic Life. Volume 1. Bioarchaeology, Life and Death* (p. 166-180). Oxbow Books.
- Sancho i Planas, M., Miró-Tuset, C., i Ferrer-Fernández, M. (2025). Sal para los rebaños: Explotación salinera y consumo ganadero en la Cataluña medieval (s. IX-XII). *RiMe. Rivista Dell'Istituto Di Storia Dell'Europa Mediterranea (ISSN 2035-794X)*, (RiMe 16/I n.s. (June 2025). Special Issue), 77-105. <https://doi.org/10.7410/1746>
- Sancho i Planas, M., i Soler Sala, M. (2019). Hospitales de montaña en el Pirineo oriental: Mapeando los espacios asistenciales de la Edad Media. *Ospedali e montagne: paesaggi, funzioni, poteri (Appennini, Alpi, Massiccio centrale francese, Pirenei, Cordigliera cantabrica, secoli IX-XV) (Internacional)*.
- Schmid, E. (1972). *Atlas of Animals Bones. For Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*. Elsevier Publishing Company.
- Slot Nielsen, K. (1986). *Incense in ancient Israel*. E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004275614>
- Tomas Faci, G. (2017). Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de San Martín de Asán (522-586). *Mittellateinisch Jahrbuch*, 52, 261-286.
- Tomas Faci, G. (2021). El monasterio de San Martín de Asán en su contexto territorial. En J. J. Larrea i C. Martin (Eds.), *Nouvelles chartes visigothiques du monastère pyrénéen d'Asán* (pp. 83-104). CNRS - Ausonius.
- Valls, C., i Trigo, X. R. (2012). *Fogons de Tàrraco. Recettes de cuina romana*. Cosetania Edicions.
- Vita-Finzi, C., Higgs, E., Sturdy, D., Harris, J., Legge, A., i Tipett, H. (1970). Prehistoric Economy in the Mount Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 36, 1-37. <https://doi.org/10.1017/S0079497X00013074>

BÂTIR LES PALAIS PUBLICS

CIRCULATIONS POLITIQUES ET ARCHITECTURALES ENTRE PROVENCE ET ITALIE (XIIE-XIIIE SIÈCLES)

Simone Balossino¹

Les études consacrées aux premiers édifices abritant les institutions municipales de la France méridionale au Moyen Âge demeurent encore extrêmement rares (Chevalier, 2015, pp. 15-26). Il n'existe, à ce jour, ni corpus constitué, ni synthèse d'ensemble portant à la fois sur l'architecture civile et sur les logiques d'implantation urbaine des constructions édifiées par les pouvoirs municipaux des XIIe et XIIIe siècles². Cette lacune s'explique en premier lieu par un certain désintérêt historiographique, qui a conduit à privilégier davantage les palais royaux, princiers et épiscopaux, au détriment des édifices civils —maisons consulaires, hôtels de ville ou palais communaux— pourtant essentiels à la compréhension du pouvoir politique local³. Les grandes enquêtes lancées depuis les années 1990 ont laissé ces bâtiments à la marge, s'appuyant sur des informations fragmentaires, anciennes et souvent non vérifiées ou même contredites par les recherches historiques et archéologiques les plus récentes (Renoux, 1994, 2001). En second lieu, il faut compter avec la rareté même de ces édifices. Dans les agglomérations subsistent des vestiges d'une maison commune, l'ampleur des destructions —parfois très précoces— rend toute restitution architecturale particulièrement incertaine. Ainsi, aucun vestige de la maison consulaire attestée en 1205 à proximité de l'église Notre-Dame-des-Tables à Montpellier n'a été conservé (Fabre & Lochard, 1992, pp. 126-128), pas plus que ceux du palais communal de Marseille, édifié près de l'église des Accoules (Bouiron, 2001, pp. 255-276). Le même constat s'impose pour l'édifice consulaire de Cahors, où un lieu de réunion des magistrats communaux est mentionné dès 1207 (Scellès & Peiré, 1999), ou encore pour Toulouse, dont la *domus* urbaine, située au début du XIIIe siècle près du quartier de la Poterie, fut entièrement détruite puis reconstruite dès la fin du Moyen Âge (Catalo & Cazes, 2010; Macé, 2009,

---

1 Università degli studi di Verona

2 Tel est l'objectif du programme de recherche PACOME (*Palais communaux dans les mondes méditerranéens*), visant à analyser la construction des premiers sièges stables du pouvoir municipal et leur dissémination géographique dans une perspective territoriale, processuelle et comparative.

3 À ce jour, la seule synthèse solide sur ces édifices de ville est celle proposée par Alain Salamagne (Salamagne, 2015) sur les hôtels de ville de la fin du Moyen Âge et du début de l'époque moderne. Cet ouvrage propose une analyse approfondie des caractéristiques architecturales de ces bâtiments, principalement dans l'espace septentrional du royaume de France, laissant toutefois largement ouverte la question des formes plus précoces et des réalités méridionales.

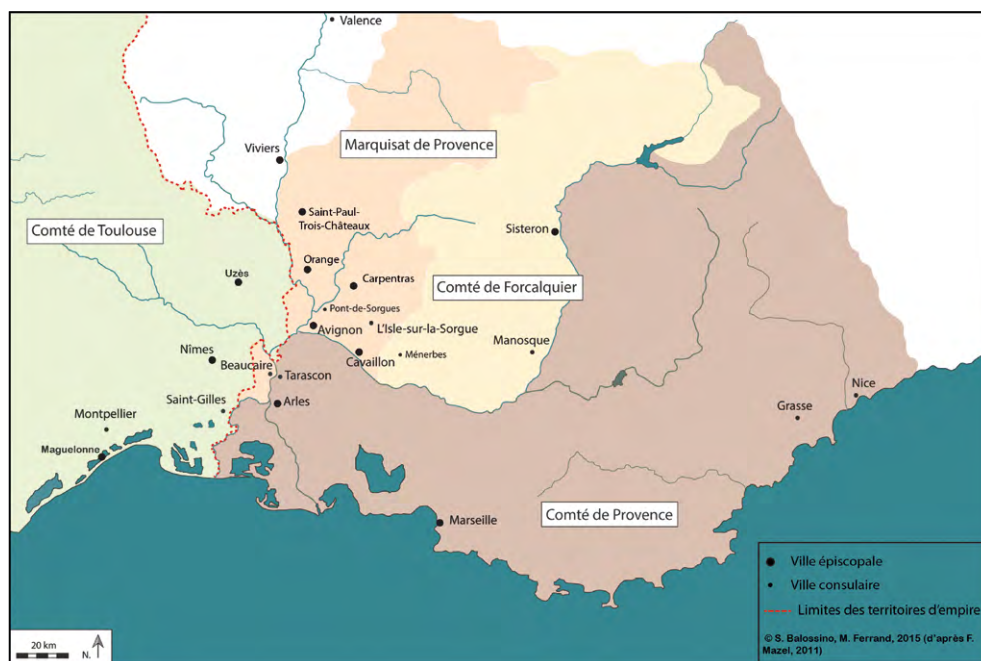
pp. 241-255). À Perpignan, bien que le consulat n'y soit attesté que tardivement —dans la seconde moitié du XIIIe siècle— le lieu de réunion des consuls a lui aussi été rasé et reconstruit au cours du siècle suivant (Passarrius & Catafau, 2014). Faute de vestiges exploitables, l'analyse repose en très grande partie sur des sources documentaires fragmentaires, se limitant à de simples mentions d'espaces (salles, escaliers, loges, cour) souvent insuffisantes pour appréhender avec précision la morphologie et l'organisation de ces constructions.

Dans ce contexte, le dossier archéologique ou architectural des maisons et palais municipaux de la France méridionale apparaîtrait extrêmement lacunaire sans les exemples d'Arles et d'Avignon (Balossino & Guyonnet, 2020, pp. 11-28). Ces deux sites livrent en effet des ensembles d'un grand intérêt, qui ont fait l'objet, au cours des dernières décennies, de recherches archéologiques et d'analyses stratigraphiques des élévations. La confrontation entre les données issues de l'étude du bâti et l'abondance des sources écrites permet de restituer avec un haut degré de précision tant les circonstances de la construction et les phases d'évolution des édifices que les fonctions assignées à leurs différents espaces.

Alors que l'historiographie traditionnelle a longtemps célébré les palais des grandes communes d'Italie, de Lombardie ou de Toscane comme des modèles diffusés vers leur périphérie, l'analyse des centres mineurs révèle une réalité plus complexe : la périphérie n'est pas un simple récepteur passif, mais un laboratoire où les modèles monumentaux sont réadaptés aux exigences spécifiques de légitimation politique (Balossino & Rao, 2015, pp. 7-10). Les *domus* et les palais municipaux de la Provence occidentale constituent un observatoire privilégié des interactions entre traditions constructives locales et circulation de modèles, de pratiques institutionnelles et de savoir-faire à l'échelle méditerranéenne. Leur étude permet de dépasser la vision d'une diffusion linéaire du centre vers la périphérie, en révélant un espace d'échanges intenses où l'architecture devient le vecteur d'une culture politique partagée (Le Goff, 1999, pp. 149-165 ; Castelnovo & Ginzburg, 2019). Ancrés dans des contextes urbains spécifiques, les édifices municipaux révèlent ainsi des formes architecturales hybrides, qui traduisent concrètement les recompositions du gouvernement urbain des XIIe et XIIIe siècles. La confrontation des témoignages documentaires avec les vestiges conservés permet d'esquisser une lecture renouvelée de ces *domus* primitives et de leur transformation —souvent progressive et non linéaire— en *palatia* institutionnalisés à partir des années 1220. L'objectif de cette contribution sera double : analyser les formes architecturales adoptées par les institutions urbaines dans un contexte de forte instabilité politique et matérielle, d'une part, et mettre en évidence l'existence d'un réseau d'édifices civils, dont la cohérence ne peut être comprise qu'à la lumière des échanges entre l'Italie du Nord et la Provence, d'autre part.

LA MONUMENTALISATION DU POUVOIR URBAIN

L'historiographie récente a renouvelé notre compréhension des relations entre l'Italie septentrionale et le Midi français, en accordant une attention croissante aux circulations de marchands, d'élites politiques et culturelles. Ces travaux ont mis en lumière les liens économiques précoces entre les grandes régions et cités italiennes et les centres provençaux tels qu'Avignon, Arles ou Marseille, qui

Fig. 1 : Cartes des villes consulaires au XIIIe siècle

ont stimulé l'émergence de revendications politiques au sein des communautés urbaines (voir notamment Gouron, 1963 ; Salvatori, 2002; Calleri & Rovere, 2021; Balossino, 2015 et la récente thèse de Ziggio, 2024 ; pour la période angevine voir *L'État angevin*, 1998). Dans les principales villes provençales, ce processus s'engage dès le XIIe siècle, lorsque les citoyens s'organisent progressivement pour revendiquer des espaces de gouvernement et affirmer leur autonomie face aux pouvoirs traditionnels, seigneuriaux ou épiscopaux (Balossino, 2015).

Au-delà de ces premières attestations ponctuelles, c'est à partir des années 1150-1170 que le système consulaire est pleinement actif dans les principales villes de la région, notamment à Arles et à Avignon, mais aussi dans d'autres centres tels que Nîmes, Tarascon ou Saint-Gilles (Poly, 1976, pp. 310-317). Ces communautés urbaines parviennent progressivement à se ménager des espaces d'autonomie toujours plus étendus, au détriment des autorités épiscopales et comtales (fig. 1). L'un des traits distinctifs qui différencient les cités du Bas-Rhône et les espaces languedociens et catalans est l'instauration, à partir des années 1220, d'un mode de gouvernement fondé sur la figure du podestat (Aurell et al., 2005, pp. 104-108). Ce magistrat unique, généralement originaire d'Italie du Nord-Ouest, est porteur d'une culture politique et administrative largement inédite dans les villes du Midi. Son arrivée marque une rupture nette avec les formes antérieures de gouvernement collégial et ouvre une nouvelle phase dans l'évolution des institutions communales, répondant à des exigences accrues de pacification interne, de rationalisation administrative et d'affirmation de l'autorité communale face aux pouvoirs concurrents (Balossino, 2015, pp. 201-236). Ce système perdure jusqu'en 1251, date à laquelle l'occupation de la Provence par les princes capétiens, Charles d'Anjou et Alphonse de Poitiers, met un terme à une expérience communale développée sur plus d'un siècle.

Les études récentes invitent toutefois à ne pas interpréter la diffusion de l'autonomie urbaine en Provence comme le simple résultat d'une imitation des expériences communales italiennes. Les relations diplomatiques, économiques et humaines entretenues entre les cités des deux versants des Alpes ont certes joué un rôle moteur, en familiarisant les élites méridionales avec des formes de participation politique

plus affirmées et en nourrissant leur volonté de peser sur les décisions économiques, juridiques et institutionnelles.

Mais la dynamique est plus complexe : c'est toute une culture politique qui circule le long de l'axe rhodanien (Balossino, 2008), englobant la diffusion de normes juridiques, d'écrits administratifs et d'instruments de gouvernement rattachés à une tradition inspirée de la Rome antique, commune à l'ensemble de l'Empire (voir les essais réunis dans Giordanengo, 1992). Bien que gouverné par une dynastie germanique, les Hohenstaufen, cet empire reste avant tout un empire romain. Les juristes de la vallée du Rhône maîtrisent en effet le droit du Bas-Empire, commentent le Code de Justinien, composent un commentaire au Code de Justinien en provençal, rédigent des sommes et des résumés, s'appuient sur les enseignements des jurisconsultes de la République (voir les travaux réunis dans Giordanengo, 1992). Après les études d'André Gouron, la «pénétration» et la diffusion du droit romain dans les terres situées de part et d'autre du Rhône sont connues dans les détails. À partir des premières décennies du XIIe siècle, des écoles de droit sont attestées à Arles, à Avignon, à Valence ou à Montpellier (Gouron, 1977 ; Gouron 2002) et en jusqu'en Catalogne (voir Font Rius, 1957 ; Bensch, 1995; Daileader, 1999; de Montagut, 2008).

Cette romanité dépasse toutefois la sphère juridique pour s'incarner dans l'art et l'architecture. Bien évidemment, les vestiges des amphithéâtres, des arcades, des temples, des arcs de triomphe présents un peu partout dans les villes du Midi ont incontestablement servi de source d'inspiration aux décorations des édifices religieux ou civils, phénomène bien visible à Orange, à Arles, à Saint-Rémy, à Vaison, mais aussi à Saint-Gilles ou à Nîmes. À Avignon, ville moins richement dotée en vestiges antiques, les références mobilisées relèvent du même horizon culturel et formel (Hartman-Virnich, 2015). La façade de la cathédrale de Notre-Dame-des-Doms, notamment son porche encadré de deux demi-colonnes supportant un fronton triangulaire, renvoie de manière explicite aux modèles des temples antiques régionaux (fig. 2). Une simple confrontation de ce portique avec les restes du *forum*

Fig. 2 : Détail de la façade de Notre-Dame-des-Doms, Avignon

de Vienne, ou encore des colonnes et chapiteaux de l'édifice avec ceux du temple d'Auguste conservé dans cette même ville, suffit à mettre en évidence ces filiations formelles (Labande, 1907). À l'intérieur de la cathédrale, le trône épiscopal et les vestiges du cloître des chanoines de Notre-Dame-des-Doms —lequel exprimait, avant sa destruction, le goût antiquaire des ateliers avignonnais à travers l'emploi de chapiteaux corinthiens inscrits dans la stricte tradition romaine— témoignent également de ces influences, qui relèvent tant des motifs décoratifs que des techniques de mise en œuvre, et traduisent des affinités marquées avec des pratiques observées en Italie (Thirion, 1977, pp. 87-164).

C'est dans ce contexte d'affirmation d'une identité politique et culturelle d'inspiration romaine que les autorités civiles entreprennent la construction d'édifices spécifiquement dédiés à l'exercice du pouvoir municipal (Diacciati & Tanzini, 2014 ; plus en général Carocci & Fiore, 2024). De nouvelles *domus* remplacent progressivement les anciens lieux de réunion - églises ou demeures privées - devenus inadaptes aux besoins croissants et à l'image politique des institutions. À Avignon, les premières séances des magistrats se tenaient fréquemment dans la *camera episcopi* (1185⁴) ou dans l'*aula episcopi* (1199⁵), tandis que les rassemblements les plus solennels de la communauté se déroulaient dans les églises ou dans les places publiques attenantes. La cathédrale Notre-Dame-des-Doms ainsi que l'église Saint-Pierre constituent les lieux de réunion les plus régulièrement employés par la communauté (Balossino & Guyonnet, 2015, p.19-22). Aussi à Arles, le palais archiépiscopal accueillait le *parlamentum generale* de la communauté lors des grandes occasions⁶. À Marseille, en revanche, les réunions des premiers recteurs ou du conseil de ville se tenaient dans les maisons privées (*in domo Guillelmi ubi rectores confratrie tenent capitulum, in domo infantum quondam Guillelmi Bonafossi, ubi tenetur consilium*⁷) tandis que le *parlamentum* se déroulait dans l'espace qui incarnait le plus fortement l'identité civique : la *platea* devant l'église Notre-Dame-des-Accoules, *apud Sancte Marie de Acuis, in publico parlamento ibidem congregato*⁸. L'usage des espaces ecclésiastiques et des résidences privées pour les réunions des premiers conseils de ville témoigne, dans un premier temps, de l'absence de structures spécifiquement conçues pour l'exercice du pouvoir municipal, mais aussi de la manière dont la communauté naissante s'approprie et adapte les espaces existants pour légitimer ses fonctions institutionnelles et affirmer sa visibilité publique.

Ces exigences favorisent l'émergence, dès la fin du XIIe siècle, de *domus* spécifiques, capables d'accueillir les magistrats de manière continue et d'exprimer, de façon tangible, l'autorité du nouveau pouvoir urbain. La résidence des magistrats d'Arles —communément appelée *Palais des podestats*— a fait l'objet d'une étude archéologique partielle et de restaurations effectuées vers 1950, qui ont rendu une certaine lisibilité aux façades (Eggert, 2008). Aujourd'hui relégué au rang d'annexe de l'Hôtel de Ville du XVIIIe siècle, l'édifice roman s'organisait dans un périmètre rectangulaire d'environ 30x25 mètres. La première mention d'une *curia consulum* remonte à 1184, année où les consuls arbitrent une dispute entre les frères Hospitaliers et un citoyen⁹. Idéalement situé au cœur de la ville médiévale,

4 *Gallia Christiana Novissima*, t. VII, n. 296.

5 Archives Départementales de Vaucluse, Hôpital Saint Bénézet, A1, f. 3.

6 Par exemple le 24 juillet 1236, où une grande assemblée générale a lieu dans le palais de l'évêque, *ubi tenetur parlamentum*, dans *Gallia Christiana Novissima Arles*, t. III, n. 1013.

7 Bourrilly, 1926, n. XXIV.

8 Bourrilly, 1926, n. XXVI.

9 Le Blévec & Venturini, 1997, n. 47.

Fig. 3 : Emplacement du Palais des Podestats sur parcellaire romain

dans le quartier du Méjan, l'édifice consulaire jouxte l'église paroissiale de Notre-Dame-la-Majeure et le groupe archiépiscopal dédié à Saint-Trophime. Cette position stratégique s'insère étroitement dans la topographie traditionnelle, entre le quartier de l'archevêque et celui des comtes de Provence. L'édifice original, tel qu'on peut le reconstituer par les relevés archéologiques, devait s'organiser autour d'une cour bordée de quatre ailes hétérogènes, témoins d'une construction progressive échelonnée entre la fin du XIIe et le début du XIIIe siècle. La façade sur rue révèle environ quatre étapes successives de construction. L'hypothèse de l'existence d'une tour dans l'aile ouest du palais, autour de laquelle la *domus* se serait ensuite structurée, mérite d'être envisagée : elle transparaît surtout dans le découpage parcellaire (fig. 3) et correspond à l'emplacement d'un temple situé dans l'aile méridionale du *forum* antique (Balossino & Guyonnet, 2020), dont les cryptoportiques sont conservés en sous-sol (Heijmans, 2004). L'association d'une tour signalant le palais dans le panorama urbain et d'un temple antique sous-jacent contribuerait à légitimer le pouvoir communal dans ce quartier placé sous l'autorité de l'archevêché, inscrivant ainsi son autorité dans une tradition de gouvernement antérieure aux structures féodales tout en imposant sa visibilité dans le paysage monumental médiéval (Milani, 2015, pp. 165-169).

La première mention d'une *domus consulum* à Avignon est plus tardive : elle remonte à l'année 1216, lorsqu'un accord entre propriétaires fonciers est signé *ad scalarium domus consulum*, au pied de l'escalier de la maison des consuls¹⁰. Cependant, les analyses archéologiques du bâti suggèrent que la construction de l'édifice a débuté, comme à Arles, dans la seconde moitié du XIIe siècle, probablement dans les années 1180-1190, contemporaine de la consolidation du pouvoir consulaire dans la ville (Balossino, 2015). L'édifice avignonnais d'époque consulaire est aujourd'hui situé à l'extrémité méridionale du Rocher des Doms, relief naturel dominant le

¹⁰ Hollard, 2001, n. 17.

Rhône, sur lequel s'étaient successivement implantés les principaux centres du pouvoir urbain : l'antique *castrum* comtal, la cathédrale Notre-Dame-des-Doms, le palais épiscopal et le quartier des chanoines —détruits à partir du deuxième quart du XIVe siècle pour laisser place au Palais des Papes. Ce choix d'implantation n'est pas anodin : en établissant leur bâtiment à l'extrémité méridionale du rocher, les consuls se positionnent dans le prolongement des constructions comtales et épiscopales, tout en occupant une position bien plus centrale dans l'espace urbain, plus accessible depuis la ville basse et le quartier marchand. Comme à Arles, une partie de la nouvelle construction jouxte également des vestiges d'un édifice public antique (fig. 4), dont l'étude archéologique reste à conduire, malgré les nombreuses interprétations proposées (Duprat, 1912, pp. 131-163). Le mur de clôture de l'ancienne *domus consulum* remploie ainsi les restes d'un édifice romain, en grand appareil. Les éléments conservés permettent de comprendre l'organisation générale du complexe¹¹. Celle-ci s'articulait essentiellement autour d'une tour de plan rectangulaire disposée, au nord et associée à un bâtiment annexe placé sur son flanc oriental. Au sud de ces constructions se développait une cour fermée par une enceinte. Cette dernière repérée au nord en bordure de l'actuelle *rue de la Peyrollerie*, englobait les constructions principales et exerçait un retour vers le sud où elle était associée à des bâtiments secondaires.

Fig. 4 : Vestiges d'un édifice romain sous la structure du Palais de Vice Gérance

L'ancrage topographique des palais d'Avignon et d'Arles témoigne d'une stratégie de légitimation commune. Dans les deux cas, l'implantation privilégie un site central, au cœur du tissu urbain médiéval, tout en s'en distinguant topographiquement. Plus significativement, tous deux s'ancrent symboliquement dans la continuité avec l'antiquité romaine, réutilisant des structures préexistantes —bâtiment public à Avignon, *forum* et cryptoportiques à Arles— afin de légitimer le nouveau pouvoir municipal, suivant ainsi un modèle de réoccupation ou de réemploi fréquent dans les communes italiennes (Racine, 1980; et surtout le plus récent Tosco, 2000). D'un point de vue structurel, les deux ensembles s'organisent initialement autour d'une cour intérieure, bordée de bâtiments aux fonctions multiples, et prennent appui sur une tour, élément fondateur d'un pouvoir de matrice publique (Carocci, 2025).

11 L'étude archéologique de référence reste celle réalisée par Markiewicz et al., 1990 et l'on s'y référera souvent dans ce travail pour les datations du bâti.

CIRCULATIONS ET TRANSFERTS DE MODÈLES

À partir des années 1220, les cités provençales situées près du Rhône adoptent le système du podestat, magistrat unique chargé du gouvernement civil. En faisant systématiquement appel à des magistrats italiens expérimentés, elles créent un véritable réseau de circulation des hommes et des pratiques politiques de part et d'autre des Alpes. La présence des podestats entre l'Italie et les villes de la vallée du Rhône —Avignon, Arles, Marseille— constitue un phénomène remarquable qui témoigne de l'intensité des échanges institutionnels et culturels entre ces deux espaces communaux au début du XIIIe siècle (Martin Aurell, 2005; Balossino, 2015; Ziggio, 2022). Les carrières de ces magistrats s'inscrivaient dans des réseaux qui dépassaient largement les frontières régionales. L'observation des carrières individuelles révèle un véritable parcours entre l'Italie et la Provence. Des figures comme Spino de Soresina, Carnevale de Ozeno ou Guido Marazzo de Sannazaro illustrent cette professionnalisation politique : issus de la haute aristocratie milanaise, génoise ou pavesane, ils alternent des mandats dans les grandes communes italiennes (Gênes, Asti, Milan) et les villes provençales (Marseille, Avignon, Arles). Cette circulation ne repose pas sur le hasard, mais s'appuie sur des réseaux économiques et diplomatiques denses, au sein desquels Gênes joue au XIIIe siècle un rôle de plaque tournante entre vallée du Rhône et Italie. Plus qu'une simple mobilité d'experts, le flux de podestats et de leurs conseillers —juges, notaires— fait naître en Provence une culture politique, administrative et monumentale déjà expérimentée en Italie du Nord (Balossino, 2015), permettant, dans certains cas, un enracinement durable dans les cités provençales des grandes familles italiennes (Castelnuovo, 2023).

Le gouvernement du podestat marque un tournant décisif non seulement dans l'organisation politique des cités, mais aussi dans la conception, l'usage et la structure des édifices publics inaugurés par les consuls (Maire Vigueur, 1996, pp. 171-204; Hubert, 2004, pp. 109-139). Ce changement se manifeste d'abord sur un plan lexical : la *domus* ou la *curia consulum* devient désormais le *palatium*, terme qui révèle les ambitions des nouvelles magistratures et qui s'inscrit dans un vocabulaire politique et architectural directement emprunté aux édifices des pouvoirs traditionnels, évêques ou seigneurs territoriaux (Zotz, 1996). Mais la transformation dépasse le plan sémantique pour toucher la forme même des bâtiments (Boucheron, 1998). Là où les premières *domus consulum* étaient des structures modestes, les *palatia* construits ou réaménagés sous l'égide des podestats semblent affirmer une monumentalité et une complexité fonctionnelle nouvelles. Ils doivent désormais accueillir non seulement les réunions du conseil, mais aussi tout l'apparat bureaucratique que le nouveau système politique a engendré : l'administration quotidienne de la justice, la gestion de la fiscalité, la conservation des archives, la garde des fondements économiques (poids, mesures) et politiques (sceaux, bannières) de la cité.

Fig. 5 : Vue actuelle du palais des consuls d'Avignon

À Avignon, c'est probablement à partir des années 1220, avec la nouvelle structure administrative voulue par les podestats, que la *domus* devient un édifice complexe, qui comprenant une série d'édifices annexes, accolés au corps du bâtiment principal (fig. 5). Bien qu'il s'agisse probablement de structures de facture modeste dont l'agencement précis échappe à l'analyse, les sources mentionnent des espaces aux fonctions bien définies : un portique (*bescalmum*) sous lequel les magistrats présidaient à la rédaction des actes¹², une *domus sextarii*, où l'on prélevait le droit de setier et où l'on conservait les poids et les mesures officiels de la cité et une trésorerie (*clavaria*) mentionnée dans un inventaire de 1244¹³. Ces espaces fonctionnels, vraisemblablement disposés dans les bâtiments annexes situés sur le flanc oriental de la tour, témoignent de la complexification croissante de l'administration communale et de la diversification des espaces nécessaires à son fonctionnement. À Arles, dans le sillage du changement de régime politique, la *curia consulum* est successivement désignée comme *curia communis* puis comme *palatium communis*, choix lexical qui trahit la volonté d'exaltation du nouveau symbole citadin¹⁴. Dès 1222 - l'année qui suit l'arrivée du premier podestat - le conseil se réunit *in curia communi, in publico consilio ibi collecto*¹⁵ et les sources attestent désormais des *aule* spécifiques pour l'administration de la justice et les réunions des magistrats (Balossino & Guyonnet, 2020). À Marseille, c'est sous le gouvernement de Spino di Soresina qu'est édifié un *palatium novum*, attesté en avril 1225 (*in palatio novo comunis*), clairement désigné comme résidence du podestat et siège du conseil communal (Bourrilly, 1926, p. 90). Dotée d'une *aula superior*, qualifiée à partir de 1247 de *aula viridis*¹⁶ - et donc probablement ornée de fresques— ce palais témoigne de la volonté de doter la magistrature d'un cadre architectural digne de sa fonction, directement inspiré des modèles que les podestats lombards, piémontais ou génois présents à Marseille de 1225 à 1238 (Ziggiotto, 2022) connaissaient bien. L'expression *in palatio novo comunis Massilie* ne renvoie pas à une opposition avec un hypothétique *palatium vetus* : elle fonctionne comme un marqueur événementiel, signalant l'insertion d'un édifice public inédit dans un paysage urbain jusqu'alors dépourvu de lieu propre au pouvoir communal.

La spécialisation fonctionnelle des espaces et la transformation architecturale des palais provençaux témoignent conjointement d'une bureaucratisation croissante de l'administration communale —processus dans lequel les podestats italiens ont joué un rôle moteur (Maire Vigueur, 2000)— et d'une volonté de projection politique par la pierre, déjà pleinement assumée de l'autre côté des Alpes (Diacciati & Tanzini, 2014). L'analyse comparée des édifices provençaux et italiens révèle en effet la circulation de motifs architecturaux récurrents, adaptés aux contraintes et aux traditions locales.

La tour constitue l'élément le plus emblématique de cette architecture communale partagée, même s'il convient d'en nuancer l'interprétation en cas d'usage privé, comme l'a récemment rappelé Sandro Carocci (Carocci, 2025). À Avignon, la tour rectangulaire du palais communal s'impose comme un marqueur du pouvoir municipal dans le paysage urbain, lui conférant un aspect à la fois défensif et

¹² Bibliothèque municipale d'Avignon, ms. 2833, ff. 10-11.

¹³ Voir les références de la *domus sextarii* dans Bibl. Ceccano Avignon, ms. 2833, f. 20; in *clavaria palatii comunis*, in Hollard 2001, *op. cit.*, n. 18, pp. 18-19.

¹⁴ Archives Départementales Bouches-du-Rhône, 56H 5028.

¹⁵ Ibid., 2H444.

¹⁶ *Actum fuit hoc in aula viridi palatii Massilie*, 6 avril 1247 (Bourrilly, 1926, p. 177); 25 mai 1247 (Arch. dép. des Bouches-du-Rhône, B 341/a), *more solito in aula viridi palatii Massilie congregati*; 27 juillet 1252 (Arch. dép. des Bouches-du-Rhône, B 348/b).

monumental. Construite entre la fin du XIIe et le début du XIIIe siècle, elle se développait sur un plan rectangulaire de 13,10 m. sur 7,60 m. (hors œuvre) avec des murs de 1,40 m. d'épaisseur pour une hauteur d'environ 18 m. (Markiewicz et al., 1990). L'élévation de cette tour, construite en maçonnerie de petit appareil, structurée aux angles par de puissantes chaînes en pierre de taille, était très austère, sans ornement, et percée de rares ouvertures. De la tour, qui est le point névralgique autour duquel s'est organisé avec le temps le complexe municipal, ne subsiste aujourd'hui que la moitié nord (fig. 6a). La façade sud a subi en effet une destruction importante en l'octobre 1934, qui a dû endommager également l'ensemble des édifices anciens (Balossino, 2024). Les parois étaient sans ornement et percées de rares ouvertures, dont la plus ancienne est encore visible aujourd'hui sur la partie du bâtiment donnant sur rue. Il s'agit d'une haute baie cintrée et à double ébrasement, construite en pierre de taille et en mauvais état de conservation (Markiewicz et al., 1990). Cette sobriété architecturale contraste bien évidemment avec les tours palatiales italiennes plus tardives, souvent richement décorées, mais elle témoigne d'une conception où la puissance s'affirme par la masse et la hauteur plutôt que par l'ornement.

Ainsi, le palais communal d'Avignon, idéalement situé au cœur de la cité, apparaît au début du XIIIe siècle comme un édifice simple, dominé par une tour rectangulaire, une grande cour et un mur d'enceinte percé d'une grande porte appuyée sur des constructions antiques. Cette même logique se retrouve dans de nombreuses villes d'Italie septentrionale. À Plaisance, le *Palazzo Gotico* conserve une tour similaire, intégrée au corps principal du palais, à Bergame, la *Torre del Campanone* (ou *Torre Civica*) domine le complexe du *Palazzo della Ragione*, à Pavie, la tour civique s'élève à proximité immédiate du broletto, à Asti, le complexe palatial communal est également structuré autour d'une haute tour. En Ligurie, ce modèle se retrouve à Savone, où la Torre del Brandale, érigée au XIIe siècle, constitue le symbole civique par excellence et s'intègre au système palatial communal, tandis qu'à Albenga, la *torre civica*, bien que remaniée, témoigne de la même logique architecturale en combinant, à l'intérieur, des espaces résidentiels pour le podestat et des salles destinées à l'exercice de l'administration communale (Tosco, 2000). Comme en Italie donc, les tours des palais publics ne sont pas de simples "beffrois" servant uniquement à convoquer les assemblées : elles constituent des espaces fonctionnels voire habitables, abritant des salles d'apparat à l'étage, des locaux administratifs ou des prisons.

Le second élément architectural caractéristique est constitué par la présence de portiques et d'arcades du rez-de-chaussée. À Arles, l'aile méridionale du palais ainsi

Fig. 6 : Restes de la tour du palais communal depuis le Palais des Papes

que sa façade sur cour montrent une architecture différente qui se caractérise par un premier niveau percé de trois arcades en plein cintre et un étage unique éclairé par quatre baies géminées à colonne centrale, ainsi que deux portes qui assuraient la communication par l'extérieur avec les autres ailes du palais. La datation de cette aile soulève quelques questions, dans la mesure où les chapiteaux à crochets des fenêtres sont assez courants dans l'architecture locale du XIIIe siècle (Eggert, 2008, p. 54). L'attribution de cette construction à un programme qui débute vers la fin du XIIe siècle reste fort probable, mais le doute subsiste quant à une réalisation sensiblement plus tardive, à l'époque comtale angevine (après 1251). Quoi qu'il en soit, cette aile vient clôturer, avant le milieu du XIIIe siècle, un programme architectural ambitieux, en magnifiant la cour intérieure par ces grandes arches cintrées (fig. 7).

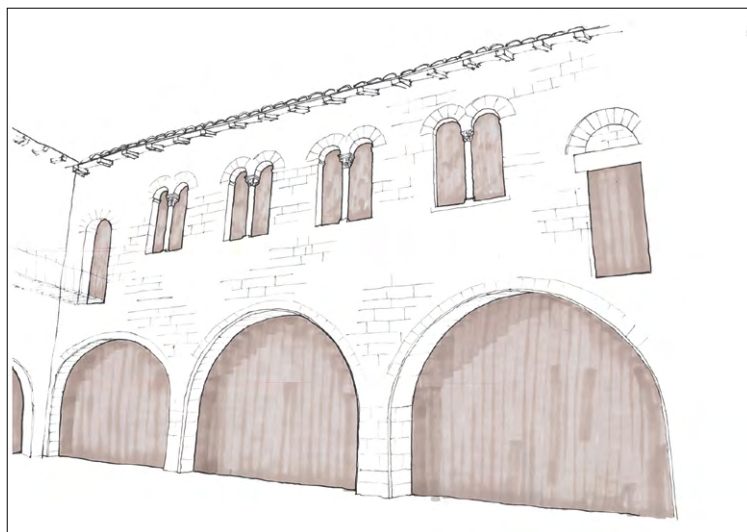
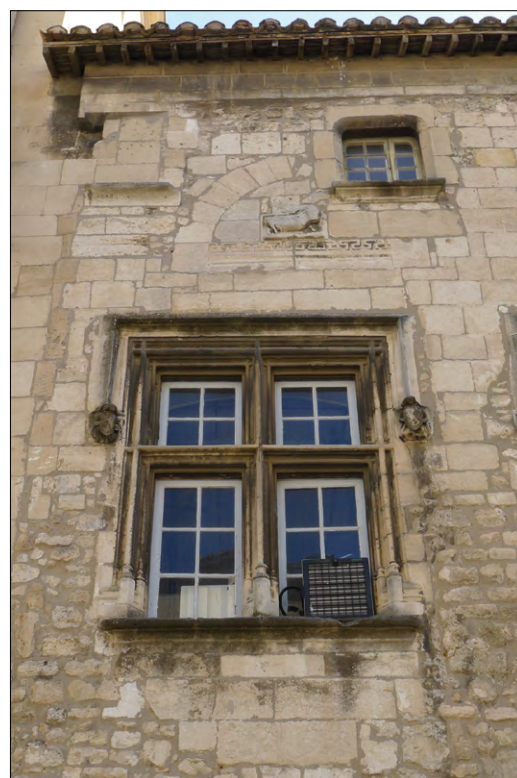

Fig. 7 : Reconstitutions du rez-de-chaussée du Palais des Podestats d'Arles (F. Guyonnet)

La cour intérieure constitue le troisième élément structurant commun. À Arles comme à Avignon, les édifices communaux s'organisent autour d'une cour centrale, espace à la fois fonctionnel et symbolique, que l'on retrouve également dans la plupart des palais communaux italiens (Tosco, 1999). À Arles, le périmètre rectangulaire du palais (environ 30×25 m.) enclose une cour autour de laquelle viennent s'articuler les différentes ailes du bâtiment (Eggert, 2008, pp. 7-8 ; Eggert, 2018, pp. 49-58). Le portail d'accès, située sur la du Plan-de-la-Cour, en plein cintre, est de facture simple mais élégante, avec ses longs et fins claveaux surmontés d'une archivolt (fig. 8). Cette entrée monumentale a été, selon une chronologie qu'il reste difficile de préciser, associée à une pièce supérieure éclairée par une fenêtre géminée de facture soignée (Eggert, 2008, pp. 4-5). La hauteur de la façade reste modeste (environ 10m.) et se fonde dans le volume des bâtiments qui n'excèdent pas 12m. d'élévation. La partie orientale de cette façade, notamment son élévation supérieure, fait apparaître un moyen appareil de pierre de taille dans lequel on distingue encore les éléments décoratifs supérieurs d'une fenêtre. Celle-ci était couverte d'un linteau décoré de grecques et d'un arc de décharge enveloppant un tympan où apparaît la représentation d'un bovin (fig. 9). Il convient sans doute d'y reconnaître une allégorie civique au sens large¹⁷. Le bœuf, fréquemment associé à la richesse productive, à la stabilité et à la force maîtrisée (Eggert, 2008), pourrait également se référer ici aux fondements matériels et

Fig. 8 : Façade et porte monumentale du Palais des Podestats d'Arles

17 L'identité iconographique de la cité d'Arles au XIIIe siècle mériterait d'être mieux expliquée. Elle s'articule autour de supports et de registres symboliques distincts. Si le bœuf sculpté sur le tympan de l'édifice peut être interprété comme une allégorie de la *Pax Civitatis*, l'emblème héraldique officiel demeure le lion. Ce dernier est systématiquement employé sur les bulles en plomb de la commune dès la fin du XIIe siècle, où il figure incarnant la souveraineté du corps de ville et sa force de coercition. Cette dualité iconographique suggère une répartition des rôles : au lion la puissance institutionnelle et diplomatique, au bœuf la prospérité matérielle et l'équilibre social garantis par la justice. Sur les sceaux de villes (voir Chassel, 2016; Vilain, 2017; Balossino, 2017).

Fig. 9 : Détail du bas-relief de la façade du Palais des Podestats d'Arles

collectifs de l'ordre urbain, bien qu'une référence liée à l'administration de justice ne peut pas être écartée (Balossino & Guyonnet, 2020, pp. 15-18). L'observation de la façade du palais d'Arles révèle, donc, un véritable dialogue décoratif avec l'antiquité romaine, témoignant d'un autre type de transfert culturel. Le recours à des motifs savants, tels que la frise de grecques ou l'intégration d'un tympan sculpté présentant un bœuf comme emblème civique, ne relève pas de simples choix esthétiques ou d'un archaïsme de circonstance. Ces éléments marquent l'appropriation d'une culture de prestige par les élites communales.

À Avignon également, la cour du palais servait d'espace de représentation et, selon toute vraisemblance, de lieu de rassemblement pour les assemblées (Balossino, 2015). Elle était accessible par une porte monumentale construite sur des arcades romaines réutilisées, initialement desservie par un escalier cité dans les sources, dont toute trace matérielle a aujourd'hui disparu. Seul le tympan surmontant ce portail d'entrée a été préservé, grâce à une dépose préventive, en 1934, qui l'a épargné d'une destruction advenue peu après son retrait (Mérimée, 1835, p.150). Ce bas-relief constitue l'un des plus rares témoignages de l'art civil d'époque communale conservés en Provence. Le fronton en plein cintre, bordé d'une corniche de feuillages et souligné par un rinceau à motifs de coquilles, abrite une image représentant un cavalier et un combattant à pied, ainsi qu'un animal de petite taille (fig. 10). Si ce dernier a longtemps été identifié comme un chien, l'observation des dentelures et de la posture suggère plutôt un fauve, traqué par les deux figures humaines. Les traits étant très abîmés il est nécessaire de confirmer l'observation à l'aide d'autres témoins, qui ont pu voir l'œuvre avant les dommages du XIXe siècle. Prosper Mérimée confirme en effet la présence de guerriers, l'un, à cheval, qui porte la cotte de mailles et le casque conique, l'autre, à pied, qui semble ficher sa lance en terre (Mérimée, 1835, p.150). Il convient donc de rejeter l'interprétation d'Hervé Aliquot, qui y voyait une alliance entre le patriciat et un paysan : « un chevalier accompagné par son chien et un paysan utilisant un *liadou*, le long bâton à lier les gerbes utilisé pendant longtemps en Provence », et donc figurant « l'alliance entre le patriciat et la campagne qui lui procure sa richesse » (Aliquot, 1990, p.27). Au contraire, cette scène de chasse au fauve —ou de combat contre une bête sauvage— doit être lue comme une allégorie

Fig. 10 : Tympan de la porte d'entrée de la tour communale, Avignon (début du XIIIe siècle)

de la composition sociale et de l'unité de la commune avignonnaise du XIIIe siècle. Elle met en scène, en effet, les deux pôles de la société, structurée autour d'une aristocratie s'appuyant sur le métier des armes — définie dans les sources de l'époque avec le terme de *milites* — et d'une bourgeoisie, économiquement très active, les *probi* ou *boni homines*, constituant le gros de l'armée urbaine combattant à pied, les *pedites* (Aurell, 1997, pp. 71-118). Cette bipolarisation entre *milites* et *pedites*, entre *maiores* et *minores*, parcourt la totalité des descriptions de la société communale de l'époque et se retrouve également dans l'iconographie et montre dans le contraste des armements et des spécificités militaires, une société urbaine divisée en *partes*. Cependant, la chausse pourrait symboliser ici la capacité des deux composantes de la société à s'unir contre les menaces extérieures (Balossino, 2014).

Cette interprétation est confirmée par de nombreux exemples contemporains, où l'image sert de miroir à l'ordre social urbain. Il suffit de renvoyer à la lunette du grand portail de la cathédrale de Saint Zénon à Vérone (XIIe siècle) qui identifie à gauche et à droite du saint patron la population rassemblée, ou encore aux cycles picturaux des palais communaux, d'Italie septentrionale, comme Novara ou Brescia (Ferrari, 2022), qui partagent avec Avignon l'identité politique et culturelle de l'empire germanique. Toutefois, si Avignon connaît et utilise les symboles iconographiques des élites sociales et politiques italiennes, le style employé rappelle sans aucun doute celui de l'art religieux, que l'on retrouve par exemple dans les sculptures des cathédrales ou des églises de la région. Il s'agit de formes assez courantes que l'on peut comparer, tout comme les éléments décoratifs de la frise qui la renferme, aux ornements du porche du XIIe siècle de la cathédrale de Notre-Dame-des-Doms ou encore aux sculptures des façades de la cathédrale Saint-Trophime d'Arles et de l'église abbatiale de Saint-Gilles. D'ailleurs, les parentés stylistiques entre le tympan d'Avignon et la sculpture de Saint-Trophime d'Arles suggèrent l'intervention des mêmes ateliers auprès de différents commanditaires. Les travaux d'Andreas Hartmann-Virnich sur la sculpture romane provençale ont démontré l'existence de ces ateliers itinérants se déplaçant dans la

région (Hartmann-Virnich, 2015, pp. 93-113). Les équipes de tailleurs de pierre et de sculpteurs travaillaient indifféremment pour des commanditaires ecclésiastiques et laïcs, apportant avec eux un vocabulaire formel cohérent qui contribuait à l'unité stylistique de l'architecture régionale. Pour cette raison, le passage de ces artisans des cathédrales aux palais publics n'avait rien d'exceptionnel : il reflétait la réalité économique des chantiers médiévaux, où les périodes d'activité intense alternaient avec des moments de moindre demande, obligeant les professionnels à diversifier leurs commandes pour assurer la continuité de leur activité (Bernardi, 2011). La contemporanéité des grands chantiers urbains —cathédrales, ponts, fortifications, grandes demeures ou palais— favorisait ces circulations entre projets religieux et civils (Maire Vigueur, 2010, p. 423-476). Cette mobilité des artisans, combinée aux échanges politiques et commerciaux intenses entre Provence et Italie, créait les conditions d'une véritable *koinè* architecturale méditerranéenne, dont les palais communaux constituent l'une des étudiées les moins observées.

CONCLUSION

L'étude comparée des résidences du pouvoir civil de Provence et d'Italie septentrionale révèle l'existence d'une culture architecturale partagée, fondée sur des circulations continues d'hommes, de modèles idéologiques et de savoir-faire techniques entre les deux versants des Alpes. Pour autant, les *domus consulum*, puis les *palatia* de la vallée du Rhône ne sauraient être réduits à de simples imitations des grands palais communaux italiens. Ils témoignent au contraire d'un processus complexe d'appropriation et de réinterprétation de formes monumentales circulant à une échelle plus large. Dans cette dynamique, l'introduction du régime du podestat dans les années 1220-1230 constitue un moment d'accélération significatif. Ces magistrats itinérants, issus des élites lombardes ou ligures, n'élaboraient pas seulement des pratiques de gouvernement dans les cités mais véhiculaient une véritable sémantique du pouvoir exprimée par la pierre (Soldi Rondinini, 1984, pp. 85-98). Le glissement terminologique de la *domus* vers le *palatium* ne saurait donc être réduit à une simple figure de chancellerie : les exemples d'Arles, d'Avignon et de Marseille montrent qu'il accompagne, et souvent précède, des transformations architecturales et fonctionnelles tangibles. Dans quelle mesure ces mutations formelles ont-elles été *programmées* par les podestats comme une opération consciente de mise en scène politique, ou ont-elles émergé progressivement, sous la pression des besoins administratifs, avant d'être investies d'une signification symbolique ? La question reste ouverte. Il demeure néanmoins que les *domus* communales se dotent, avant la moitié du XIIIe siècle, de marqueurs visuels forts, tels que le remploi de structures préexistantes, les tours, le portique en rez-de-chaussée ou les décorations sculptées à forte dimension communicative.

La réutilisation délibérée de vestiges antiques constitue une stratégie de légitimation partagée entre Provence et Italie. En s'installant sur les restes du forum romain à Arles, sur des arcades romaines à Avignon, comme sur le *Capitolium* à Brescia ou le *forum* à Vérone, les communes créent une filiation symbolique entre la *res publica* antique et le gouvernement municipal médiéval. Cette référence à Rome permet de revendiquer une autorité plus ancienne que celle des pouvoirs féodaux, de matrice laïque ou ecclésiastique, légitimant ainsi les autonomies communales par l'inscription

dans la longue durée de l'histoire politique de la communauté. La tour —présente tant à Avignon qu'à Bergame, à Asti ou à Plaisance— s'impose comme le marqueur du pouvoir communal dans le paysage urbain. Les portiques du rez-de-chaussée d'Arles, tout comme les *broletti* lombards, créent un espace public accessible où se déroulent les transactions commerciales, les proclamations et l'exercice de la justice ordinaire (Balestreri, 2024). La circulation des savoir-faire techniques, bien que difficile à documenter précisément, apparaît comme un phénomène majeur qu'il faudra, dans les années à venir, interroger davantage. Les parentés stylistiques relevées tout au long de ce travail —mais qu'il faudra approfondir— ne sont pas le fruit du hasard : elles sont l'élément visible d'une économie des chantiers fondée sur la mobilité des hommes et le partage des savoir-faire.

Pour ces raisons, l'étude des palais urbains demeure essentielle pour comprendre la culture politique et architecturale de l'Europe méridionale aux XIIe et XIIIe siècles. Elle révèle l'existence d'un espace de circulation et d'échanges beaucoup plus dense qu'on ne l'a longtemps cru, dans lequel les frontières entre "centre" et "périphérie", entre modèles communs et adaptations locales, s'avèrent largement poreuses.

BIBLIOGRAPHIE

- Aliquot H. (1990). *La Chronique d'Avignon*, Aubanel.
- Aurell M. (1997). *La chevalerie urbaine en Occitanie (fin X^e-début XIIIe siècle)*, *Les élites urbaines au Moyen Âge*, (pp. 71-118). École française de Rome.
- Aurell, M., Boyer, J.-P., & Stouff, L. (2005). *La Provence au Moyen Âge*. Presses universitaires de Provence.
- Balestreri, I. (2024). The Lombard Broletto and Communal Architecture in the Alpine Areas, 15th-19th Centuries. *Architectural Histories*, 12(1), pp. 1-30.
- Balossino, S. (2008). Januenses, Pisani et ceteri Lombardi : circolazione e attività dei gruppi italiani nelle città della bassa valle del Rodano tra i secoli XII e XIII. *Archivio Storico Italiano*, 617/3, 391-424.
- Balossino, S. (2015). *I podestà sulle sponde del Rodano. Arles e Avignone nei secoli XII e XIII*. Viella.
- Balossino, S. (2017). À l'origine de l'autonomie communale : Les attributs matériels du gouvernement des villes de Provence occidentale, XIIe-XIIIe siècle. In É. Jean-Courret, S. Lavaud, J. Petrowiste, & J. Picot (Éds.), *Le bazar de l'hôtel de ville. Les attributs matériels du gouvernement urbain* (p.201-214). Ausonius Editions.
- Balossino, S. (2024). The Medieval Palace of the Commune in Avignon: a forgotten building. *Burlington Magazine*, 166, 30-37.
- Balossino, S., & Guyonnet, F. (2020). Case dei consoli e palazzi nelle città della Provenza occidentale : Tra comuni ed esperienze signorili. In S. Balossino & R. Rao (Éds.), *Ai margini del mondo comunale : Sedi del potere collettivo e palazzi pubblici dalle Alpi al Mediterraneo* (p.11-28). All'insegna del giglio.
- Bensch, S. P. (1995). *Barcelona and its rulers, 1096-1291*. Cambridge University Press.
- Bernardi P. (2011). *Bâtir au Moyen Âge*. CNRS Éditions.

- Boucheron P. (1998). *Le pouvoir de bâtir. Urbanisme et politique édilitaire à Milan (XIVe-XVe siècles)*, École Française de Rome. (Publications de l'École française de Rome, 239-1)
- Bouiron, M. (2001). Histoire et topographie des monuments de Marseille médiévale. In M. Bouiron et al. (Éds.), *Marseille. Trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René. Actes du colloque international d'archéologie, Marseille, 3-5 novembre 1999* (Études massaliètes, 7, pp. 255-276). Édisud / Centre Camille Jullian.
- Bourrilly, V. L. (1926). *Essai sur l'histoire politique de la commune de Marseille des origines à la victoire de Charles d'Anjou en 1261*. A. Dragon.
- Calleri, M., & Rovere, A. (2021). Genova e il Midi nei trattati del secolo XII. *Provence historique*, 71(270), 257-279.
- Carocci, S. (2025). *Città di torri. L'anomalia italiana nell'Europa medievale (XI-XIII secolo)*. Tor Vergata University Press.
- Carocci, S., & Fiore, A. (Éds.). (2024). *Building and economic growth in Southern Europe (1050-1300)*. Brepols.
- Castelnuovo E., Ginzburg C. (2019). Centro e periferia nella storia dell'arte italiana. Officina libraria.
- Castelnuovo G. (2023). Migrants et marchands : les Italiens à Avignon à la fin du Moyen Âge (xive-xve siècles), in *L'hôtel des Baroncelli entre Toscane et Provence. Histoire du Palais du Roure*, S. Clap (Éd.) (pp. 14-34), Les Amis du Palais du Roure.
- Catalo, J., & Cazes, Q. (Éds.). (2010). *Toulouse au Moyen Âge : 1000 ans d'histoire urbaine, 400-1480*. Loubatières.
- Chassel, J.-L. (2016). La problématique des sceaux de villes dans le Midi de la France médiévale. In É. Jean-Courret, S. Lavaud, J. Petrowiste, & J. Picot (Éds.), *Le bazar de l'hôtel de ville. Les attributs matériels du gouvernement urbain* (p.27-53). Ausonius Editions.
- Chevalier, B. (2015). Les villes et leurs hôtels. In A. Salamagne (Éd.), *Hôtels de ville. Architecture publique à la Renaissance* (pp. 15-26). Presses universitaires François-Rabelais.
- Daileader, P. (1999). The Vanishing Consulates of Catalonia. *Speculum*, 74(1), 65-94.
- de Montagut, T. (2008). Barcelona, a Society and its Law : 11th-13th Centuries. *Catalan historical review*, 1, 35-46.
- Diacciati, S., & Tanzini, L. (2014). Uno spazio per il potere : palazzi pubblici nell'Italia comunale. In S. Diacciati & L. Tanzini (Éds.), *Società e poteri nell'Italia medievale. Studi degli allievi per Jean-Claude Maire Vigueur* (pp. 59-80). Viella.
- Duprat, E. (1912). Notes d'archéologie avignonnaise. III. Les ruines antiques de la rue Peyrolierie. *Mémoires de l'Académie de Vaucluse Ser. 2, vol. 12*, 131-163.
- Eggert, V. (2008). *Le palais de la Commune d'Arles, Naissance, appropriation et reconstruction d'un édifice emblématique*. Site patrimoine de la ville d'Arles.
- Eggert, V. (2017). *Le palais de la Commune d'Arles*. Les lieux de pouvoir à Arles depuis l'Antiquité. (pp. 47-57). Société des amis du vieux Arles.
- Fabre, G., & Lochard T. (1992). *Montpellier: la ville médiévale*. Imprimerie nationale (Études du patrimoine 3).

- Ferrari M. (2022). *La «politica in figure». Temi, funzioni, attori della comunicazione visiva nei Comuni lombardi. (XII-XIV secolo)*. Viella.
- Font-Rius, J.-M. (1957). Un problème de rapports : Gouvernements urbains en France et en Catalogne (XIIe et XIIIe siècles). *Annales du Midi : revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale*, t. 69/40, 293-306.
- Giordanengo, G. (1992). *Féodalités et droits savants dans le Midi médiéval*. Variorum Reprints.
- Gouron, A. (1963). Diffusion des consulats méridionaux et expansion du droit romain aux XIIe et XIIIe siècles. *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 121, 26-76.
- Gouron, A. (1977). Rogerius, Quaestiones de juris subtilitatibus et pratique arlésienne : À propos d'une sentence archiépiscopale (1141, 5 novembre). *Mémoires de la Société pour l'histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands*, 34, 35-50.
- Gouron, A. (2002). Le fond et la forme : L'empreinte du notariat italien sur les pratiques médiévales en France. In G. Tamba (Éd.), *Rolandino e l'ars notaria da Bologna all'Europa. Atti del convegno internazionale di studi storici sulla figura e l'opera di Rolandino (9-10 ottobre 2000): Studi storici sul notariato italiano* (pp. 719-735). Giuffrè.
- Hartmann-Virnich A. (2015). Les cathédrales provençales à l'époque de l'essor roman, *Provence historique*, t. 65/257, 93-113.
- Heijmans, M. (2004). *Arles durant l'antiquité tardive : De la duplex Arelas à l'urbs Genesii*. École française de Rome.
- Hollard C.-F. (Éd.) (2001)., *Cartulaire et chartes de la commanderie de l'Hôpital de Saint-Jean de Jérusalem d'Avignon au temps de la commune (1170-1250)*. CNRS-éditions.
- Hubert, É. (2004). La construction de la ville. Sur l'urbanisation dans l'Italie médiévale. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 2004/1, 109-139.
- L'État angevin : Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle*. (1998). École Française de Rome. (Publications de l'École française de Rome, 245).
- Labande, L.-H. (1907). *L'Église Notre-Dame-des-Doms d'Avignon, des origines au XIIIe siècle*. Imprimerie Nationale.
- Le Blévec, D., & Venturini, A. (Éds.). (1997). *Cartulaire du Prieuré de Saint-Gilles de l'Hôpital de Saint-Jean de Jérusalem (1129-1210)*. CNRS éditions - Brepols.
- Le Goff, J. (1999). Centre / périphérie. In *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, J. Le Goff & J. C. Schmitt, (pp. 149-165). Fayard.
- Macé, L. (2009). Un clocher, un donjon et l'agneau pascal. Toulouse au reflet de ses sceaux (XIIIe siècle). In B. Suau, J.-P. Amalric, & J.-M. Olivier (Éds.), *Toulouse, une métropole méridionale : Vingt siècles de vie urbaine* (pp. 241-255). Presses universitaires du Midi.
- Maire Vigueur, J.-C. (1996). L'essor urbain dans l'Italie médiévale: aspects et modalités de la croissance. In *Un Europa en los umbrales de la crisis (1250-1350). XXI Semana de estudios medievales de Estella. Pamplona* (pp. 171-204). Gobierno de Navarra, Departamento de Educación y Cultura.

- Maire Vigueur, J.-C. (2010). Les grands chantiers dans les villes de L'Italie communale. In A. Bolumburu, Beatriz, S. Telechea & J. Ángel, *Construire la ciudad en la Edad Media* (pp. 423-476) Logroño.
- Maire Vigueur, J.-C. (Éd.). (2000). *I podestà dell'Italia comunale: vol. I-II*. École française de Rome.
- Markiewicz, C., Carru, D., Keyser, O., & Mignon, J.-M. (1990). La Vice-Gérance d'Avignon, étude archéologique et monumentale. *Monuments Historiques*, 170, 21-22.
- Markiewicz, C., Carru, D., Keyser, O., & Mignon, J.-M. (1990). La Vice-Gérance d'Avignon, étude archéologique et monumentale. *Monuments Historiques*, 170, 21-22.
- Mérimée, P. (1835). *Notes d'un voyage dans le midi de la France*. Librairie de Fournier.
- Milani, G. (2015). *I comuni italiani, secoli XII-XIV*, Laterza.
- Passarrius, O., & Catafau, A. (Éds.). (2014). *Un palais dans la ville*. Éditions Trabucaire.
- Poly, J.-P. (1976). *La Provence et la société féodale : 879-1166. Contribution à l'étude des structures dites féodales dans le Midi*. Bordas.
- Racine, P. (1980). Les palais publics dans les communes italiennes (XIIe-XIIIe siècles). *Le paysage urbain au Moyen-Âge. Actes de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 11ème congrès*, 11(1), 133-153.
- Renoux, A. (Éd.). (1994). *Palais médiévaux (France-Belgique) : 25 ans d'archéologie*. Publications de l'Université du Maine.
- Renoux, A. (Éd.). (2001). *Aux marches du palais : qu'est-ce qu'un palais médiéval ? : données historiques et archéologiques. Actes du VIIe Congrès international d'archéologie médiévale, Le Mans - Mayenne, 9-11 septembre 1999*. Publications du LHAM
- Salamagne, A. (Éd.). (2015). *Hôtels de ville. Architecture publique à la Renaissance*. Presses universitaires François-Rabelais / Presses universitaires de Rennes.
- Salvatori, E. (2002). *Boni amici et vicini. Le relazioni tra Pisa e le città della Francia meridionale dall'XI alla fine del XIII secolo*. GISEM – Edizioni ETS.
- Scellès, M., & Peiré, J.-F. (1999). *Cahors : Ville et architecture civile au Moyen Âge (XIIe-XIVe siècles)*. Édition du Patrimoine.
- Soldi Rondinini, G. (1984). Evoluzione politico-sociale e forme urbanistiche nella Padania dei secoli XII-XIII: i palazzi pubblici. In *La pace di Costanza 1183. Un difficile equilibrio di poteri fra società italiana ed impero. Convegno Internazionale* (pp. 85-98). Cappelli.
- Tanzini L. (Éd.) (2022), *Il Comune medievale. Istituzioni e conflitti politici (secoli XII-XIV)*, Clueb.
- Thirion, J. (1977). Le décor sculpté du cloître de la cathédrale d'Avignon, *Monuments et mémoires de la fondation Eugène Piot*, 61/1, 87-164
- Tosco C. (1999). Potere civile e architettura. La nascita dei palazzi comunali nell'Italia nord- occidentale, *Bollettino storico-bibliografico subalpino*, XCVII, 513-545

- Tosco, C. (2000). I palazzi comunali nell'Italia nord-occidentale : Dalla pace di Costanza a Cortenuova. In A. Gambardella & C. D. Fonseca (Éds.), *Cultura artistica, città e architettura nell'età federiciana* (pp. 395-422). De Luca.
- Vilain, A. (2017). *Imago urbis : Les sceaux de villes au Moyen âge*. CTHS INHA, Institut national d'histoire de l'art.
- Ziggiotto, G. (2022). Les podestats italiens à Marseille au début du XIIIe siècle (c. 1221-1229) : Un laboratoire communal en Provence. *Provence Historique*, LXXII (271), 3-34.
- Ziggiotto, G. (2024). Une expérience communale. Société et culture politique à Marseille entre XIIe et XIIIe siècle, thèse dactylographiée, Aix-en-Provence.
- Zotz, T. (1996). Palatium et curtis : Aspects de la terminologie palatiale du Moyen Age. In A. Renoux (Éd.), *Palais royaux et princiers au Moyen Age : Actes du colloque international tenu au Mans les 6-7 et 8 octobre 1994* (pp. 7-15). Centre d'édition et de publication de l'Université du Maine.

MARMORA TARRACONENSES. RECICLATGE I EXPORTACIÓ DE MARBRES I PEDRA DE LA VELLA TÀRRACO ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I L'EDAT MITJANA

Joan J. Menchon Bes¹

Des de la protohistòria l'agrupació humana en un espai concret que amb el temps esdevé la ciutat de Tarragona ha estat receptora i emissora de béns i productes comercials d'origen divers i diversificat. Des de metalls a aliments, passant per objectes de luxe com també de materials de pedra i terrissa que poden anar des de pedres de molí a terracotes o àmfores per la necessitat de contenidors per tragar productes com el vi, l'oli, les salaons i el gra.²

Les relacions comercials documentades entre els segles VII-VI aC indiquen l'arribada d'àmfores púniques posem per cas. En altres indrets del Camp de Tarragona, com l'Hospitalet de l'Infant, l'antic *Oleastrum* hi ha peces excepcionals com una coneguda antefixa de guix del v aC, que formaria part d'un santuari comercial grec (Dupré, 2006a; 2006b, làm. 1A). També cal comptar amb l'arribada de materials decoratius de luxe del Laci com les lastres Campana d'època tardorepublicana que són produïdes també al territori de Tàrraco (López i Piñol 2008; López, Piñol i Revilla, 2011). I en època romana imperial, de material ceràmic de construcció com a part de la càrrega secundària de naus oneràries. Són peces de llast que fa arribar per exemple *tegulae* de la mateixa Roma o del sud de la Gàl·lia com indiquen els segells de fabricants. Així mateix, les *figlinae tarraconenses* proveïen de ceràmica de construcció per al territori i probablement més enllà de la mateixa manera que des de la Campània arribaven pedres de molí (Bermúdez, 1982-83, 1998; CIL II2 suppl. 14 núm. 1892; Gebellí 2017; Genera i Pérez, 2002; López i Piñol 2008; Moran 2012; Piñol et al., 2000; Rico 1993; 1995; Rodà 1994).

---

¹ Ajuntament de Tarragona

² De manera més extensa, aquest tema es tracta a Menchon, 2016, 2020 i 2021. Veure també Menchon i Pastor 2015 i Serrano i Menchon 2023.

A partir del Principat d'August les impressionants construccions de Tàrraco van necessitar una ingent quantitat de *marmora* els quals procedeixen de tota la Mediterrània. De fet, la presència a Tàrraco dels Caecina de Volterra (lâm. 1C) vinculats a les pedreres de Luni-Carrara pot explicar l'arribada d'aquesta matèria primera a partir d'August, i segurament també per la seva distribució a la Tarraconesa. J. Domingo proposa per exemple que *Aulus Caecina Severus*, cònsol de l'any 1 aC va ser *legatus Augusti pro praetore* de la Hispània Citerior del 10 al 13 dC. Això li permetria fer les gestions per aconseguir marbre *lunense* pel seu temple, el primer gran edifici marmoritzat de la ciutat (CIL II2, suppl. XIV, núm. 1494) Domingo 2015; Macias et. al. 2007a, 2007b, p. 165, 168-169; Mar i Pensabene, 2011 p. 366).

Un marbre que en especial es va fer anar en els programes arquitectònics i decoratius del Recinte de Culte Imperial, així com en menor quantitat en el Teatre, l'anomenat Fòrum Provincial, el Circ i l'Amfiteatre. Tampoc no són absents en l'arquitectura privada i altres edificis públics, així com en el *territorium*. S'ha de pensar en Tàrraco com importadora de marbres d'arreu de la Mediterrània, i a un temps redistribuïdora per tota la província. La troballa gairebé iterativa de marbres al quadrant sud-oriental de la Part Alta, entre les construccions del Concili Provincial i la muralla (lâm. 1 E, H), fa pensar en una gran *officina marmorea* tant per l'elaboració de peces com la seva comercialització. Un espai que també funciona en època visigoda com palesen algunes peces reelaborades (lâm. 2A). I també en temps medievals, cas de l'extracció de materials al segle XIV com després es veurà (Menchon, 2020 passim; Bravo, Menchon i Roig en premsa).

Es constata l'arribada de mabres per a funcions molt determinades, com el de Thassos utilitzat per l'estàtua colossal de l'emperador August (?) al temple del Concili Provincial (lâm. 1G), o peces ja treballades com sarcòfags de procedència itàlica, nordafricana o septimana des del segle I fins a l'antiguitat tardana (Claveria, 2001 *passim*). No solament això, els mosaics baix imperials parlen d'especialistes de les províncies africanes, amb un nivell tècnic i artístic més que remarcable (Macias et al., 2007b; 2010; 2011a; 2011b; Mar et al., 2012, p. 362). Sense oblidar plaques (*crustae*) i peces per a paviments (*opera sectilia*) i elements decoratius de diversa procedència mediterrània: *bardiglio* de Carrara, *pavonazzetto* o l'*africano* de Teos, i el *giallo antico*... (Ruiz Rodríguez 2016, 2017b, 2018).

A més de la importació d'aquests materials de luxe, es van explotar les pedreres locals (Mèdol, Llorito, Lloera...) tant per usos constructius com per la seva utilització decorativa en arquitectura com en epigrafia: el marbre de Santa Tecla de tonalitats rosàcies i el llisós, de color gris (Álvarez et al., 2009, p. 62-80).

A partir dels importants canvis de la ciutat a l'antiguitat tardana, també motivats entre altres per l'oficialització del Cristianisme i la corresponent metamorfosi urbana, les antigues construccions imperials es transformen en profunditat. A banda de les mutacions de la ciutat cal destacar el reciclatge ordenat i controlat pel poder (estatal, episcopal) dels programes decoratius marmoris com també de part de les estructures urbanes bastides ja en pedra local, fins i tot l'*opus caementicium*.

Val a dir que l'explicació lineal del reciclatge dels marbres per la producció de calç no és satisfactòria. Primer cal verificar-ho químicament en construccions de l'antiguitat tardana i època medieval; segon és un malbaratament d'uns materials d'alta qualitat i de clara significació simbòlica; i tercer cal una verificació com la troballa de forns de cuita. Més aviat ens trobem amb un reciclatge sistematitzat, planificat i controlat

per l'Estat o l'Església. El destí és la construcció de nous equipaments, com els eclesiàstics, però també l'exportació fora del *territorium* de Tàrraco.

Els indicis apunten en aquest sentit: la sortida de columnes, marbres, llisos a partir almenys de l'antiguitat tardana. El destí per al moment sembla regional, però no es pot descartar altres punts de la Mediterrània. Així es detecten, per exemple, peces a Ègara i Bàrcino. Tarragona no deixava de ser un gran *outlet* de materials de construcció de qualitat, que es veu fins al segle XIX (Menchon, 2000 *passim*).

Així trobem columnes i *rotae* de granit de la Tròade, que formarien part de les reformes (o intent de finalització!) del Concili Provincial, en el conjunt tardoromà de les esglésies de Terrassa (lâm. 1D, 1F). A més, les inscripcions egarenques són de pedra de Santa Tecla. També se'n documenten a Baetulo, Gerunda, Ilerda, Emporiae, Iluro i Iesso, a més de Caesaraugusta i Cartago Nova (Álvarez et al., 2009, p. 62-80; Gorostidi 2020; Menchon 2020; Macias et al., 2007).

És significativa la troballa a la Punta del Miracle d'un carregament de columnes, senceres i seccionades, cosa que implica ja un primer reciclatge a Tàrraco estant. Doncs bé, un importat lot de peces es va trobar al fons de la mar i es va recuperar a mitjan segle passat (Pérez, 2007, p. 201-206; Rodà et al., 2012). És de suposar que marxarien de la ciutat en un moment no determinat a partir de l'antiguitat tardana. El destí sembla en direcció nord. Es va enfonsar el vaixell? És probable. Precisament columnes de procedència tarraconense es troben en llocs com la capella del Santíssim de la Catedral, Sant Pere de Reus o el Palau de la Generalitat, totes elles vinculades a fases renaixentistes (Domingo, 2011c, p. 811; Liaño 1992; Menchon, Pastor, 2023).

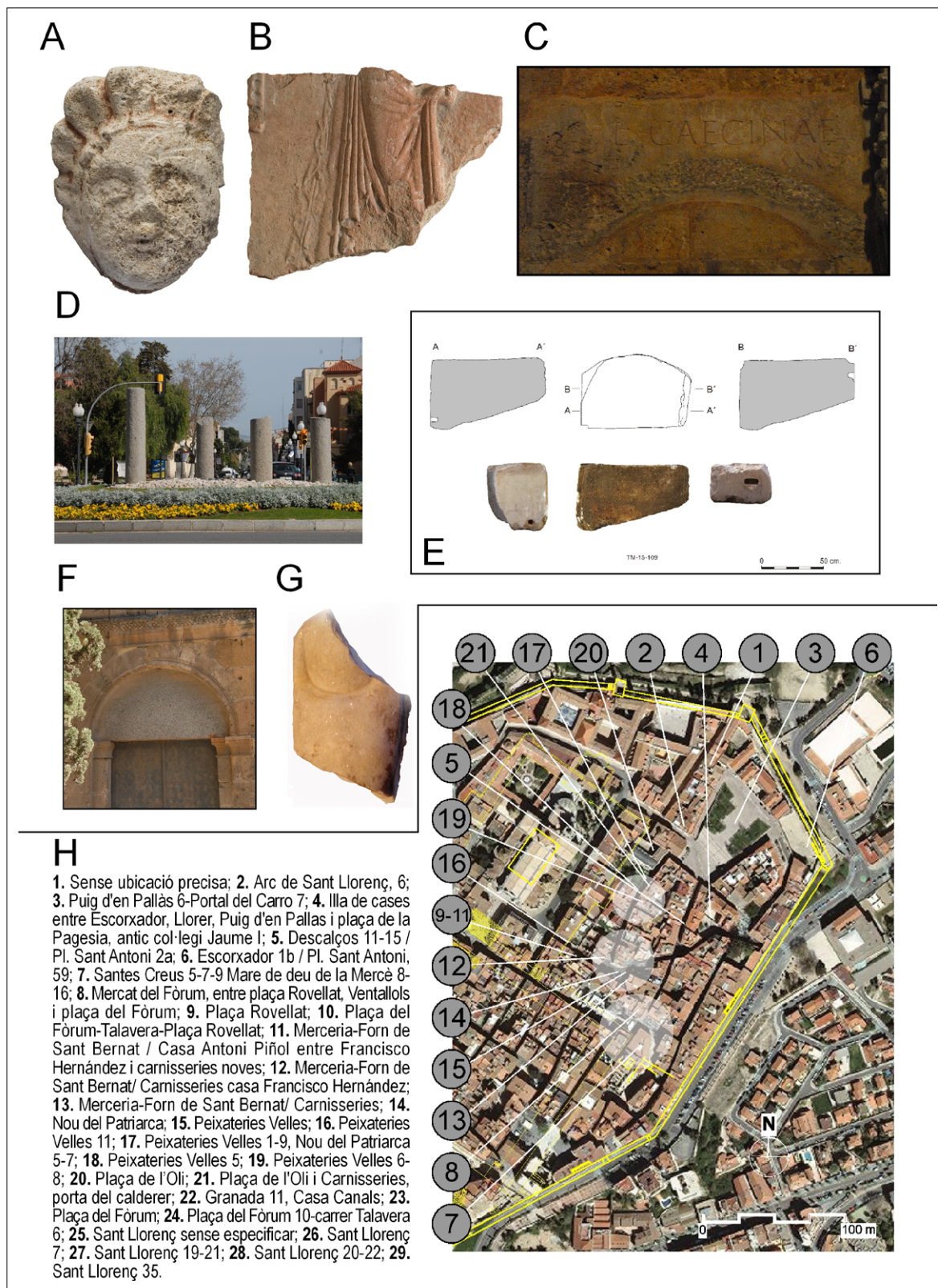
Més interessant és una altra peça trobada el 1948 sota la mar, a la Punta de la Mora, el famós sarcòfag d'Hipòlit, una espectacular peça de producció romana sobre un suport de marbre pentèlic, que no sabem del cert si no va arribar mai a Tàrraco o va marxar cap a un altre lloc i de nou va naufragar. També s'havia pensat en un espoli en temps de la guerra de Successió, perquè el consell de la ciutat el 1709 va regalar a Lord Stanhope un lot d'inscripcions romanes, entre les quals es compta la famosa inscripció de l'auriga *Fuscus*. Ara són al castell de Chevering a Anglaterra (Scott Roberston 1886; Menchon 2002; Pérez, 2007, p. 38-39; Ventura 1948, 1949; Claveria 2001, núm. 22, p. 17-18).

És plausible deduir que l'arribada de plaques de *marmora* a Bàrcino, documentada a partir del baix imperi es pugui vincular a l'exportació d'aquests materials des de Tàrraco. La correlació cronològica és clara sense oblidar que Tàrraco en època imperial era una ciutat prou rica en aquests materials d'arreu de la Mediterrània, al contrari de la ciutat laietana (Beltran, 2015; Domingo, 2011a; Mayer et al., 1987; Cortés, 2011; Claveria et al., 2014; Garrido et al., 2012).

En aquest context, també és de suposar que l'epigrafia alt medieval en marbre en terres catalanes aprofiti aquests *spolia* tarraconenses: de les 14 documentades, 1 és de Gavà i 8 de Barcelona (Santiago 2003). Quant a les *mensae* d'altar prerromànics en marbre, se'n coneix 1 al Bages, 1 al Penedès i 7 al Vallès. La matèria primera pot procedir de Tàrraco. En altres indrets, més al nord, poden venir de la Septimània (Alavedra, 1979).

Els textos islàmics quan fan referència de *Tarraqūna* destaquen la monumentalitat dels seus vells edificis, i la riquesa dels seus marbres. No endebades Al-Himyari explica que a la ciutat «*s'hi troba més marbre treballat que enlloc i, de muralles com*

LÀMINA 1: A. Antefixa de guix grega del segle v aC, Hospitalet de l'Infant (MNAT-R. Cornadó); B. Fragment de lastra Campana de producció tarraconense (MNAT-G. Jové); C. Inscripció de la família *Caecina*, Catedral de Tarragona (CIL II2 suppl. 14 núm. 1494); D. Columnes de granit de la Tròade rescatades a la Punta del Miracle, ara a la plaça de la UNESCO; E. gran carreu de marbre de Luni, procedent de la plaça de l'Oli (Ajuntament de Tarragona-EMATSA-P. Bravo); F. Rota de granit de la Tròade, aprofitada com a timpa de la capella de Santa Tecla la Vella, Catedral; G. Dit de marbre de Thassos, formaria part de la gran estàtua d'August (?) del temple de culte imperial; H. Localització dels llocs on han aparegut marbres de l'*officina marmorea* associada a la construcció del Concili Provincial.

les seves, de marbre negre i blanc, se'n trobarien ben poques arreu» (Bramon 2000, § 130, p. 121-122). O Al-Bakri diu que un «*dels seus reis [dels grecs] que deixà restes arquitectòniques a al-Àndalus fou Hèrcules (Hiaqulis). D'ell (...) era l'estàtua (sanam) de Tarragona que no te pairó»* (Bramon, 2000, § 123 p. 119).

Cal fer un apunt important: si bé hom havia pensat que *Tarraqūna* havia quedat destruïda per la invasió islàmica del 713-718, l'arqueologia ens diu el contrari i apunta que va funcionar al llarg del segle VIII. Per postres, un seguit d'elements d'escultura decorativa fan pensar en vida urbana fins al segle IX. Després, en quedar entre les zones d'influència carolíngia (Llobregat) i califal (Tortosa) deixa de funcionar com a ciutat de referència, cosa que no vol dir deserta, ans al contrari. Tot indica que hi havia un cert poblament, fins i tot comunitat mossàrab i jueva, i que el port continuava en funcionament. No endebades, en les diverses donacions i acords per recuperar la vida urbana ja en època feudal, les lleudes portuàries sempre són presents (Bonet, 2011).

A la catedral de Barcelona hi ha algunes peces prou interessants de marbre proconès. Cal indicar que aquesta varietat procedent de l'actual Turquia arriba a Tarraco al mateix temps que les peces de granit de la Tròade, i es vincula a les obres que l'emperador Adrià va promoure al Concili Provincial de Tarraco (lòm. 2E). Doncs bé, la pica baptismal romànica —si no anterior— (132 x 63,5 cm) recicla una gran peça decorada que per les dimensions és vinculable a l'ordre gegant present al temple de Tàrraco, i no sabem d'aquestes architectures a Barcino (Ainaud, 1964, p. 357-359; Pensabene, 1993, p. 78-79 núm. 76). Una litologia que també s'identifica a l'Urna de Santa Eulàlia (37 x 105,3 x 39 cm), la qual recicla una gran peça visigoda amb *brandeum* (Beltran i Rodà, 2020). Un altre exemple és la *cosidetta* Cadira de Sant Oleguer, o càtedra episcopal. Està elaborada amb *crustae* de marbre *lunense* i *proconeso*. Hom la data entre mitjan segle XI i el XII (*ibidem*).

Aquesta col·lecció de *marmora* a la catedral de Barcelona té una significació que va més enllà del simple reciclatge de materials de luxe. El que és important és la seva procedència: la seu metropolitana de Tarraco, que va quedar vacant, o potser ocupada per un bisbe de tradició hispana / mossàrab i, per tant, no reconegut pel poder comtal. Recordi's que el paper metropolità de Tarragona va ser adoptat per Narbona, per la qual cosa les diòcesis dels comtats catalans van passar a dependre-hi.

Al llarg del temps va haver-hi un seguit d'iniciatives liderades d'una forma o altra pels comtes catalans per desfer-se de la vinculació amb *Narbo* i no caure en l'ègida de Toledo ni Sant Jaume de Galícia. L'objectiu era que els prelats dels incipients i puixants comtats de la vella Marca Hispànica depenguessin d'un metropolità independent.

Són els conats d'Esclua d'Urgell ordenant el bisbe del Pallars i destituïnt els d'Urgell (886-892), Cesari de Montserrat consagrat prelat de Tarragona sota la protecció de Santiago (970) però sense el suport dels comtes catalans. Ja estaria en marxa l'operació d'Ató de Vic, per Joan XIII (971) i assassinat poc després. El 1058 la consagració de la seu de Barcelona ja indica la protecció dels cristians de Dènia i Oriola en terres musulmanes, així com les Balears (Baucells, et al., 2006, doc. 973; Martí Bonet, 2013). Tot plegat un intent prou descarat d'arrabassar la càtedra tarraconense quan la ciutat era en la frontera i massa prop dels territoris sota el control del sediciós Mir Geribert d'Olèrdola. Segueix un projecte no reeixit del tot però tampoc fracassat amb el bisbe osonenc Berenguer Seniofred de Lluçà (1091). Finalment, el 1118 la càtedra tarraconense va a mans del bisbe de Barcelona Oleguer Bonestruga, qui mai no va residir-hi.

Els fets de 1058 i 1118 es materialitzen amb *marmora* de Tàrraco, probablement procedents de la vella seu episcopal perfectament reconeixible per l'existència de comunitat mossàrab i identificada documentalment. És el cas de Ramon Berenguer el Vell i Elisabet de Nîmes quan acorden amb el vescomte Berenguer de Narbona d'atorgar-li la ciutat i comtat de Tarragona: «*ipsum castrum quem habuerint ipsum episcopum in civitate Terragona*» (Feliu, Salrach, 1999, doc. 388).

La vinculació de *marmora* amb el poder es testimonia en època baix medieval. No solament el reciclatge en punts molt determinats de la impressionant catedral medieval de Tarragona (galeria del claustre, portes de la sala capitular i d'accés a la nau, finestra de l'altar major, façana, aprofitament de sarcòfags com el de Betesda o l'espectacular conjunt de la tomba de l'infant Pere d'Aragó). Així mateix, es veu en l'exportació (lâm. 2L, 2K). És el que succeeix el 1340 quan l'escultor Pere de Guines confirma el pagament de l'extracció de marbres a les Peixateries Velles per a la tomba del rei Alfons el Benigne:

«*donas a .xx. pichaperes que per .xvi. dies continuament logas per traure marbre de diverses alberchs situats en la pescateria de Tarragona, a rao de .ii. sol. per cascun lo dia .dcxl. sol. Barchs. item a .xii. fembres qui gitaren la terra dels dits alberchs per los dits. .xvi. dies, a rao de .vi. diners per cascuna lo dia, .xcvi. sol. Barchinonenses. item que us costa fusta per pijar los archs e fonamentys dels dits alberchs, abatut ço que se han con hac servit .xxi. sol. .viii. drs. barchs. item que us costaren .xxx. quarteres de calç a ops de paradar los fonaments dels dits alberchs, con lo marbre ne hagues fet trer .xxx. sol. barchs. item .iiii. dotzenes d arena a ops del dit paredar .... sol. barchs. item que costa tot lo marbre qui en lo monument e sepulcre entra .dc. sol. Barchs. item que us costa de portar lo dit marbre dels dits alberchs de la pescateria tro a vostre alberch .cxx. sol. Barchinonenses*» (Rubió, 1921, p. 64-65).

I en el sentit contrari: la columna i l'alveus de pòrfir de Santes Creus (lâm. 2L). La primera és al Palau Reial del monestir i la segona es va fer portar de Sicília per la sepultura del rei Pere el Gran, tot i que hom havia pensat que procedia de Centelles. Doncs bé, una carta de Jaume II signada el 1293 deixa clar que la tomba del seu pare s'ha de fer «*cum illis lapidibus quos nos ad hoc missimus de Sicilia ad dictum monasterium*» (Dupré, 1997; Español, 2011; Schlunk, 1959; Vives i Miret, 1964, p. 362). La intencionalitat va més enllà de reaprofitar una peça antiga i de gran qualitat. Al darrere hi havia la idea de legitimar la corona i emular les grans nissagues de l'època. Per començar el pòrfir està clarament vinculat amb el poder com es veu en tombes de papes i emperadors d'Orient i Occident (Franco, A. 1988). I cal recordar que Jaume II va viure uns anys a Sicília i precisament a la catedral de Palermo hi ha les tombes de pòrfir dels Hohestaufen: Frederic II i dels seus pares Enric VI i Constança d'Huteville. També fer esment de les gestions que va fer el monarca per portar *lapides parafideos* per la tomba de la seva esposa (Martínez Ferrando, 1948, p. 41-42).

La voluntat d'enllaçar-se amb el món antic no és pas privatiu del Renaixement. Es veu en època medieval quan per exemple l'any 1383 el rei Pere III dona permís per rescatar tresors amagats a la ciutat de Tarragona. La concessió és per personatges molt vinculats a la cort com fra Guillem de Guimerà, prior de l'orde de l'Hospital, i president de la diputació del General. No solament això sinó que autoritza a Rodrigo de Guzman i al conseller reial Joan d'Olzinelles poder sojornar al seu castell de

Tarragona quan vagin a fer les excavacions. A més anul·lava altres concessions que pogués haver-hi: aquests tresors eren privilegi reial. El document diu:

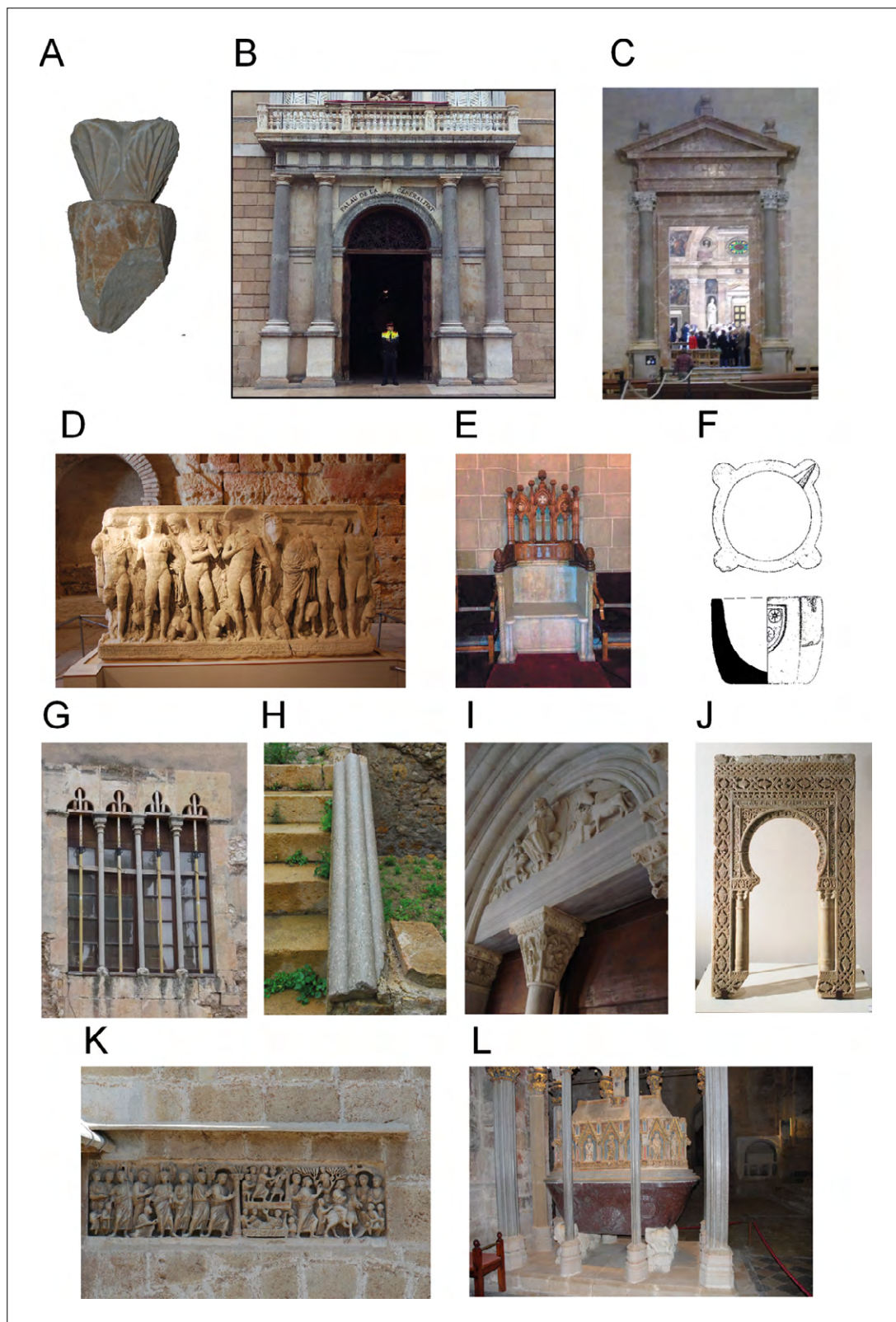
«Nos En Pere, etc.

Per tenor de les presents atorgam, a vos religiós e amats nostres frare Guillem de Guimerà prior de Catalunya, e mossen Johan Doltzinelles, conseller e promovedor dels negocis de la nostra Cort, e an Ramonet de Pallars e Rodrigo Guzman, que pugats cercar e fer cercar e cavar e fer cavar tots e qualsevol tresors amagats on se vulla sien, dins la ciutat e camp de Terragona e territoris daquelis, sis vol los dits tresors sien joyes de perles, pedres precioses, atzurs e monedes daur e dargent» (Roca, 1928, p. 194-195; Serra Vilaró, 1929, p. 5-6, 1932, 1935, p. 13).

Aquests tresors i la seva explotació van generar conflictes com quan el 1523 se sap d'una disputa entre la duquessa de Cardona Francisca de Manriquez y Lara amb el seu cunyat l'arquebisbe Pere de Cardona. En una carta li diu que «*es invencions y thresors amagats són del senyor del territori*» (Ramon i Ricomà, 1997, p. 78, núm. 300).

Però tornem als materials de construcció. El llibre d'obres del Castell del Rei, en temps de Jaume II explica que per mar es porta fusta de les muntanyes de Tortosa, explotació que es documenta en època islàmica quan el pi vernet es fa anar a la mesquita de Còrdova. També es parla de l'arribada de mènsules des de Morvedre, o la compra de carreus somadals, és a dir de grans dimensions (Companys i Montardit, 1995, *passim*). Un fet sorprenent quan Tàrraco ha estat la gran pedrera de la Tarragona medieval i moderna: mancava material o volien unes peces molt precises per la seva qualitat? I com no l'arribada de pedra nummulítica de Girona, palesada en columnes per finestres coronelles o morters (Español; F. 2009; Ramos, M. Ll.; Riu-Barrera, E. 1988, làm. 2F, 2G, 2H). O l'explotació de pedra de la Selva del Camp per fabricar peces de molí que al segle XIII se sap es noliejaven amb destí Gènova (Capdevila, 1929; Español, 2009; Pié, 1984, p. 457-459; Ricomà, 1980, p. 23).

Per acabar, dues peces d'origen islàmic. La primera és la finestreta califal coneguda com el suposat mihrab de la catedral de Tarragona. Va aparèixer a finals del segle XVIII i ha estat objecte d'atenció d'erudits i historiadors. Si bé s'havia pensat que formaria part de la mesquita aljama de *Tarraqūna*, més aviat és un souvenir del que no sabem del cert si ve de *Madinat ar-Zabra* o de Tortosa. La qualitat, l'epigrafia i els paral·lels la vinculen amb la casa de *Yaf'ar* del conjunt califal (Aceña, 1995, 2006; Escó, Giralt i Sénac, 1988, p. 16; Martí i Negre, J. 2014). L'altra és un fragment d'inscripció cufica en marbre, dels segles XI-XII. Es va trobar fora de context a les excavacions arqueològiques de Casa Canals, a la Part Alta. Si bé existeix el dubte que sigui un element cisellat sobre un *spolium* local, més aviat és una altra peça al·lòctona (Riera, et al., 1998; Menchon 2026).

LÀMINA 2: A. Capitell i stipes visigòtics en elaboració, indica el reciclatge dels materials de l'officina marmorea del Concili Provincial; B. Columnes de marbre de la Tròade a la façana del Palau de la Generalitat, Barcelona; C. Columnes de marbre de la Tròade a l'entrada de la capella del Santíssim de la Catedral; D. Sarcòfag d'Hipòlit (Patricia Alonso/MHT); E. Cadira de Sant Oleguer, catedral de Barcelona (Beltrán i Rodà 2020, fig. 3.8); F. Morter de pedra de Girona (Ramos i Riu-Barrera 1988); G. Columnes de pedra de Girona en una finestra de Ca l'Ardiaca; H. Columna de pedra de Girona aprofitada a la barana de l'antic jardí de Cal Montoliu; I. Marbres imperials reaprofitats a la portalada del Claustre de la Catedral; J. L'anomenat *mihrab* de la Catedral (J. Farré-MDT); K. Sarcòfag de Bethesda; L. *Alveus* de pòrfir aprofitat a la tomba de Pere el Gran de Santes Creus.

BIBLIOGRAFIA

- Aceña, R. (1995). El *mirhab* hispano-musulmà. Dins *Catalunya Romànica*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, vol. XXI, p. 196-198.
- Aceña, R. (2006). Finestra àrab al claustre de la catedral de Tarragona. Dins Casanovas, J.; Quílez, F. (dir.): *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde (1806-1820). Dibuixos preparatoris*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, p. 166-167.
- Ainaud de Lasarte, J. (1964). Les fonts baptismals a la catedral romànica de Barcelona. *Analecta sacra tarraconensia* núm. 37, p. 357-359.
- Alavedra, S. (1979). *Les ares d'altar de Sant Pere de Terrasa-Egara*. By autor, Terrassa.
- Álvarez, A.; Garcia-Entero, V.; Gutiérrez, A. i Rodà, I. (2009). *El marmor de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*. ICAC, Tarragona.
- Amengual J. (1988). El conveni entre el bisbe Guislaber de Barcelona i Ali B Jujaïd de Dènia (1057). Un document incomplet? Dins Llabrés Martorell, P. J. i Martí Bonet, J. M. *Set segles i mig de germanor. Esglésies de Mallorca i del Principat*. Akribos, Barcelona-Mallorca, p. 17-51.
- Arola, R.; Domingo, J. A. i Gasull, N. (2012). The marmora used in the Jaume I School: an assemblage from the Provincial Forum of Tarraco. Dins *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, p. 190-195.
- Baucells, J.; Fàbrega, A.; Riu, M.; Hernando, J. i Batlle, C. (2006). *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona*. Fundació Noguera, Barcelona, vol 5.
- Beltran, J. i Rodà, I. (2020). *Spolia y reutilización. Elementos de la antigüedad clásica y tardía en la catedral de Barcelona*. Dins Beltran, J. (ed.) *La basílica de la Santa Creu i Santa Eulàlia: la catedral abans de la catedral. IV Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (2 i 3 de maig de 2019)*. Ateneu Sant Pacià, Barcelona, p. 37-71.
- Bermúdez, A. (1982-83). Interés, problemática y metodología del estudio del material de construcción de tipo cerámico en la arquitectura romana de Tàrraco. *Butlletí Arqueològic època V*, 4-5, p. 197-234.
- Bermúdez, A. (1998). Producción latericia y comercio a media distancia en época romana. Un ejemplo en el Mediterráneo noroccidental: *Lucius Herennius Optatus, Marus y Castor, officinatores*. Dins Mayer, M.; Nolla Brufau, J. M.; Pardo, J. (ed.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*. IEC, Barcelona, p. 115-123.
- Beltran, J. (2015). Novedades sobre el foro de Barcino: la curia y otros edificios públicos. *Quaderns d'Historia i Arqueologia de la Ciutat de Barcelona*, II època, 11, p. 223-224.
- Bonet, M. (2011). De la *Tarraqūna* islàmica a la formació de la ciutat feudal. Dins Duch, M. (dir.) *Història de Tarragona*. Pagès Editor, Lleida, vol. 2, p. 57-306

- Bramon, D. (2000). *De quan erem o no musulmans. Textos del 713 al 1010 (continuació de l'obra de J. M. Millàs i Vallincrosa)*. EUMO, Vic
- Bravo, P.; Menchon, J. i Roig (en premsa). Sitges i marbres a la zona de la plaça de l'Oli de Tarragona. Resultats dels treballs arqueològics realitzats l'any 2015. *VI Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Lleida 29 de novembre-2 de desembre de 2018. Institut d'Estudis Ilerdencs-ACRAM, Lleida.
- Capdevila, S. (1929). El comerç marítim de Tarragona a la segona meitat del segle XIII. *La Cruz*, 6.08.1929 (reeditat a Ricomà, X. (ed.), *Treballs històrics de Mn. Sanç Capdevila i Felip (1883-1932)*. Diputació de Tarragona, Tarragona, 1980).
- CIL II2 suppl. 14: Alföldy, G.; Abascal, J. M.; Mayer, M.; Stylow, A. I.; Gimeno, H.; Schmidt, M.: *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14, 1200-1890*. Berlin 2012.
- CIL II2 suppl. 14: Abascal, J. M.; Haensch, R.; Mayer, M.; Stylow, A. I.; Velaza, J.; Gimeno, H.; Schmidt, M.: *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14, 1891-2384*. Berlin 2016.
- Claveria, M. (2001). *Los sarcófagos romanos de Catalunya*. Universidad de Murcia, Murcia, Corpus Signorum Imperii Romani. España, vol. 1, fasc. 1.
- Claveria, M.; Koppel, E. M. i Rodà, E. (2014): Escultures romanes de *Barcino*. *Quaderns d'Historia i Arqueologia de la Ciutat de Barcelona*, II època, 7, p. 96-121.
- Companys, I. i Montardit, N. (1995). *El castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Cortés, A. (2011): L'arquitectura domèstica de la ciutat romana de *Barcino*. *Quaderns d'Historia i Arqueologia de la Ciutat de Barcelona*, II època, 7, p. 16-66.
- Domingo, J. A. (2011a). El coste del mármol. Problemas e incertidumbres de una metodología de cálculo. Dins *Marmora. An international journal for Archaeology, History and Archaeometry of Marbles and Stones*, núm. 8, Roma, p. 75-91.
- Domingo, J. A. (2011b). La reutilización de material decorativo clásico durante la tardoantigüedad y el altomedioevo en Catalunya. *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana, Actes Congrés Internacional en homenatge a Th. Hauschild (2009)*. Butlletí Arqueològic, època V, 32, p. 795-851.
- Domingo, J. A. (2011c). *Capiteles tardoromanos y visigodos en la península Ibérica (siglos IV-VIII dC.)*. ICAC, Tarragona.
- Domingo, J. A. (2015). El templo de Augusto en Tarraco, A. Caecina Severus y la estandarización de la arquitectuta gigantesca. *Tarraco Biennal. 2n Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August. 26-29 de novembre de 2014*. ICAC, Tarragona, vol. II, p. 191-196.
- Dupré, X. (1997). Alveus de pòrfir del monestir de Santes Creus (Tarragona). Dins *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995*, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXVII, p. 973-982.
- Dupré, X. (2006a). *Ibers i grecs a l'Hospitalet de l'Infant*. Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia Tarragonins 11, MNAT, Tarragona.

- Dupré, X. (2006b). Un santuario focéo junto al río *Oleum* la antefija arcaica del Hospitalet de l'Infant (Vandellòs, Tarragona). Dins Vaquerizo, D.; Murillo, J. F. (ed.) *El Concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la Profesora Pilar León Alonso*. Universidad de Córdoba, Córdoba, p. 55-88.
- Escó, C.; Giralt, J. i Sénnac, Ph. (1988). *Arqueologia islàmica en la marca superior de Al-Andalus*. Diputació de Huesca, Osca.
- Español, F. (2009). Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la Baja Edad Media y su comercialización. *Anuario de Estudios Medievales*, 39/2, p. 963-1001.
- Español, F. (2011). La política artística de Jaume II: els sepulcres reials i al claustre de Santes Creus portanveus àulics. Dins *Santes Creus. Revista de l'Arxiu Bibliogràfic*, XXIV, p. 11-34.
- Feliu, G. i Salrach, J. M. (1999). *Els pergamins de l'arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Barcelona, 3 vol.
- Franco, A. (1988). Relaciones hispano-italianas en la escultura funeraria del siglo XIV. Dins Núñez, M. i Portela, E. (coord.) *La idea y el sentimiento de la muerte en la Historia y en el Arte de la Edad Media. Ciclo de conferencias celebrado del 1 al 5 de diciembre de 1986*. Universidad de Santiago, Santiago de Compostela, p. 99-126.
- Garrido, A.; Álvarez, A.; Doménech, A.; Gutiérrez, A.; Rodà, I. i Hoyo, H. (2012). *Marmora* ant other stones in the architectural decoration of early imperial Barcino (Barcelona, Spain). Dins *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the X Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Rome, 21-26 May 2012)*, Roma, p. 135-142.
- Gebellí, P. (2017). Una *figlina* al subsòl del circ de Tàrraco: producció ceràmica intramurs de la Ciutat en època julioclàudia. *Tarraco Biennal. 3r Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. La glòria del circ: curses de carros i competicions circenses. In memoriam Xavier Dupré i Raventós. Tarragona, 16-19 de novembre de 2016*. ICAC, Tarragona, p. 293-300.
- Genera, M. i Pérez, J. M. (2002). Una marca de Lucius Herennius Optatus a Barrugat (Tortosa). *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, IV, p. 87-94.
- Liaño, E. (1992). *La Prioral de Sant Pere de reus. El último gótico ante la llegada del Renacimiento*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- López, J. i Piñol, Ll. (2008). *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)*. ICAC, Tarragona.
- López, J.; Piñol, Ll. i Revilla, V. (2011). La producció tarraconense de lastras Campana. Dins *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana, Actes Congrés Internacional en homenatge a Th. Hauschild (2009)*. Butlletí Arqueològic, V època, 32, vol. II, p. 637-670.
- Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. i Teixell, I. (2007). L'arqueologia de la catedral de Tarragona. La memòria de les pedres. Dins DdAa, *La catedral de Tarragona. In Sede, 10 anys de Pla Director de Restauració*. Arola Editors, Tarragona, p. 151-213.
- Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. i Teixell, I. (2010). La acrópolis de Tarraco y la implantación urbana del culto imperial en la capital de la Hispania Citerior.

- Dins *Roma 2008-International Congress of Classical Archaeology- Bolletino di Archeologia on line I 2010/ volumen speciali A/A8/4*, p. 50-66.
- Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. i Teixell, I. (2011a). La construcción del recinto imperial de Tàrraco (provincia Hispania Citerior). Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Dins *Actes Congrès Internacional en Homenatge a Th. Hauschild (2009)*. Butlletí Arqueològic, època V, 32, p. 423-479.
- Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. i Teixell, I. (2011b). Nuevos elementos escultóricos del recinto de culto del Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris (Tarraco, Hispania Citerior. Dins *XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial. Roma y las provincias: modelos y difusión*. Mèrida mayo 2009. Roma, vol. II, p. 873-886.
- Mar, R.; Ruiz de Arbulo, J.; Vivó, D. i Beltrán, A. (2012). *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, vol. 1.
- Martí Bonet, J. M. (2009). Tarragona seu metropolitana i primada. Dels primers documents papals fins la restauració definitiva de Tarragona com a seu metropolitana i primada. Dins Gavalda Ribot, J. M.; Muñoz, A. i Puig, A. (ed.) *Pau, Fructuós i el cristianisme Primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrès de Tarragona, 19-21 de juny de 2008. Fundacio Privada Liber, Reus, p. 407-436.
- Martí Bonet, J. M. (2013). *Convivencia entre sarracenos y cristianos*. Arxiu Diocesà de Barcelona, Barcelona.
- Martí, R. i Negre, J. (2014). Fortificaciones y edilicia de prestigio en el extremo oriental de la Marca Superior. *Turtusa* y su entorno. Dins Sabaté, Fl.; Brufal, J. (ed.), *La ciutat medieval i arqueologia. VI Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*. Pagès Editors, Lleida, p. 219-239.
- Martínez Ferrando, J. A. (1948). *Jaime II de Aragón: su vida familiar*. Escuela de Estudios Medievales, Barcelona.
- Mayer, M.; Álvarez, A. i Rodà, I. (1987). Los materiales lapídeos reaprovechados en construcciones medievales en Cataluña. La ciudad de Barcelona y su entorno. Dins Barral, X. (ed.) *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age, Rennes, 1983*. Picard, Paris, p. 529-558.
- Menchon, J. (2002). Montoliu i l'arqueologia, cinquanta anys després. Dins Montoliu, M., *Llibre de Tarragona*. Ed. Francesc Roig Queralt, Edicions el Mèdol, Tarragona, p. 137-152.
- Menchon, J. (2016). Construcció, materials, espais i reciclatge a Tarragona, època romana i medieval. *Saxa loquuntur*. Dins Giráldez, P. i Vendrell, M (coord.) *Bella pedra vella. Explotació, usos i conservació en l'àmbit de la Corona d'Aragó [10 trobada de les Egipcíiques. Patrimoni 2.0 — UB, Barcelona]*. Patrimoni 2.0 Consultors, Barcelona, p. 67-114.
- Menchon, J. (2020). *Carreus, columnes, inscripcions... i pedres trencades a Tarragona. Sobre la construcció, el reciclatge de materials, usos i espais en època antiga i medieval*. Patrimoni 2.0 Barcelona.
- Menchon, J. (2021): *In loco horroris et vastae solitudine?* Necròpolis i poblament entre els segles v i xii a l'ager *Tarraconensis* occidental/Camp de Tarragona, Conca de

- Barberà i Priorat, tesis doctoral, Universitat de Barcelona (<https://www.tdx.cat/handle/10803/675058#page=1>).
- Menchon, J. (2026): A propósito de una placa de mármol con inscripción cufica de Tarragona: la esquivia *Tarragūna* a partir de la arqueologia. Dins *Homenaje a Guillermo Rosselló-Bordoy*. AEAM, Ciudad Real, p. 207-213
- Menchon, J. i Pastor, I. (2015). Reciclant pedra? la utilització del material petri a la ciutat de Tarragona a l'edat mitjana i època moderna. Dins *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. ICUB-Acram, Barcelona, vol I, p. 477-486.
- Menchon, J. i Pastor, I. (2023). Construir *alla romana* a Tarragona i el Camp: defenses, cases, castells, palaus. Dins Gorostidi, D. i Virgili, M. E. (ed.), *Antonio Agustí i Lluís Pons d'Icart. El renaixement a Tarragona*. URV, Tarragona, p. 153-180.
- Orengo, H. i Cortés, A. (2014). The augustan temple and forum of the colony of Barcino: a 90 degree turn. *Oxford Journal of Archaeology*, 33(1), p. 89-107.
- Pensabene, P. (1993): La decorazione architettonica dei monumenti provinciale di Tarraco. Dins *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*. URV, Tarragona, p. 33-105.
- Pérez, W. (2007). *Troballes arqueològiques al litoral tarragoní. Dotze anys d'arqueologia subaquàtica (1968-1990)*. Port de Tarragona, Tarragona.
- Pié, J. (1984). *Annals inèdits de la Selva del Camp*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Piñol, Ll.; López, J. i Martí, G. (2000). *C. Calpetanus Hermes* i la difusió de materials ceràmics de construcció de les *figlinae* urbanes de Roma a Tàrraco. *Empúries*, 52, p. 281-596.
- Ramon, S. i Ricomà, F. X. (1997). *Índex Vell. Índex dels documents de l'arxiu de l'Arquebisbe*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Ramos, M. Ll. i Riu-Barrera, E. (1988). Un morter gòtic procedent del convent de Santa Clara de Tarragona. *Quaderns d'Història Tarraconense*, VIII, p. 75-95.
- Rico, C. (1993). Production et diffusion des matériaux de construction en terre cuite dans le monde romain: l'exemple de la Tarraconaise d'après l'épigraphie. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 29-1, Antiquité et Moyen-Age, p. 51-86.
- Rico, C. (1995). Índex de les marques epigràfiques sobre tegulae romanes de Catalunya i el País Valencià (antiga Tarraconensis). *Saguntum*, 28, p. 197-215.
- Ricomà, F. (1980). *Treballs històrics de Mn. Sanç Capdevila i Felip*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Riera, M.; Rosselló-Bordoy, G. i Soberats, N. (1998). Una placa marmòria amb inscripció cufica procedent de Tarragona. *Butlletí Arqueològic V època*, 19-20, p. 201-206.
- Roca, J. M. (1928). La Reyna empordanesa. *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Barcelona, vol. 10, p. 1-111.
- Rodà, I. 1994: Los materiales de construcción en Hispania. Dins *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Ajuntament de Tarragona, Tarragona, vol. 1, p. 323-334.

- Rodà, I.; Pensabene, P. i Domigo, J. A. (2012). Columns and rotas in Tarraco made with granite from de Troad. *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, p. 210-228.
- Rubió i Lluch, A. (1921). *Documents per la història de la cultura catalana mig-eval*. IEC, Barcelona, vol. II.
- Ruiz Rodriguez, J. C. (2016). El uso del mármol lunense en la epigrafía de ámbito público. El caso de Tarraco en época altoimperial (siglos I y II n.E). *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, 24, p. 103-120.
- Ruiz Rodriguez, J. C. (2017). Materiales lapídeos locales e importados en los programas epigráficos oficiales de Tarraco hasta la época julio-claudia. *Anales de Arqueología Cordobesa*, 28, p. 33-61.
- Santiago, J. de (2003). *La epigrafía latina medieval en los condados catalanes (815 circ. 1150)*. Universidad Complutense, Madrid.
- Schlunk, H. (1959). Untersuchungen ira fruchristlichen Mausoleum von Centcelles. *Neue deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient*. DAI, Berlin.
- Scott Roberston, C. (1886). Chevering House. *Archaeologia cantiana*, 16, p. 127-128.
- Serra Vilaró, J. (1929). *Excavaciones en la necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. MJSEA, Madrid.
- Serrano, M. i Menchon, J. (2020). Piedras y espacios sagrados: de la basílica paleocristiana de la Necrópolis a la Catedral de Tarragona. Dins *Exemplum et spolia. La reutilización arquitectónica en la transformación del paisaje urbano de las ciudades históricas*. vol, 1, Mytra. Monografías y trabajos de arqueología, 7, Mérida, p. 125-135.
- Ventura, S. (1948). El hallazgo del sarcófago en la Punta de la Mora. *Boletín Arqueológico de Tarragona* época IV, 23-24, p. 108-109.
- Ventura, S. (1949). El sarcófago de Hipólito, de la Punta de la Mora del mar tarraconense. *Archivo Español de Arqueología*, 22, núm. 75, p. 147-174.
- Vives i Miret, J. (1964). Els sepulcres reials del monestir de Santes Creus. *Studia monastica*, 6, fasc. 2, p. 359-379.

L'HOSPITAL DE SANT JOAN DE MARTORELL (SEGLE XIII)

UN CENTRE ASSISTENCIAL EN UN NODE VIARI

Alfred Mauri Martí,¹ Esther Travé Allepuz,² Isidre Ot Padilla³

INTRODUCCIÓ

L'antic hospital medieval de Martorell es fundà en un solar a l'actual carrer de Pere Puig —antic carrer Nou—, on romangué fins al seu trasllat l'any 1842. L'any 1310 s'hi bastí, adossada a l'edifici hospitalari, una capella sota l'advocació de Sant Joan Baptista que acabà donant nom a l'establiment i que encara es conserva avui dia, situada actualment al carrer de Pere Puig núm. 61. Aquesta capella constitueix l'única estructura conservada del complex original. El trasllat de l'hospital a mitjan segle XIX fou conseqüència directa de la desamortització de l'antic convent dels Caputxins, decretada l'any 1835, que permeté la cessió d'espais per a usos públics. A partir d'aquest moment, l'antic edifici hospitalari entrà en una fase de progressiu abandonament i fragmentació: determinades dependències foren adaptades com a habitatges particulars, mentre que d'altres foren segregades i ocupades per construccions de nova planta. Aquest procés comportà una alteració substancial del conjunt, així com una pèrdua gradual de la seva identitat original, fins a la desaparició definitiva de les restes arquitectòniques medievals, primer de manera parcial i, finalment, amb l'enderroc total del qual en quedava l'any 1987.

Amb motiu d'aquest darrer episodi destructiu, i en el marc de la construcció d'un nou immoble d'habitatges, es promogué una iniciativa de documentació arqueològica a través d'un acord entre els promotors privats i l'Ajuntament de Martorell. Aquest acord contemplava, en principi, la integració de les estructures històriques dins el nou projecte arquitectònic. Tanmateix, els compromisos establerts no es compliren, fet que provocà la pèrdua irreversible dels vestigis materials de l'hospital. La documentació gràfica i descriptiva de les restes fou assumida, en aquell moment, pel Centre d'Estudis Martorellencs, en una actuació d'urgència prèvia a l'enderroc, els resultats de la qual han romàs inèdits fins ara. Des d'aleshores, la recerca documental

¹ Centre d'Estudis Martorellencs

² Universitat de Barcelona

³ Virtual Past 3D

duta a terme posteriorment va permetre identificar els fundadors tant de l'hospital com de la capella de Sant Joan, establir el context històric, geogràfic i social de la seva creació i aportar dades sobre el funcionament intern del centre, així com sobre les diverses fases de transformació constructiva experimentades al llarg dels segles.⁴

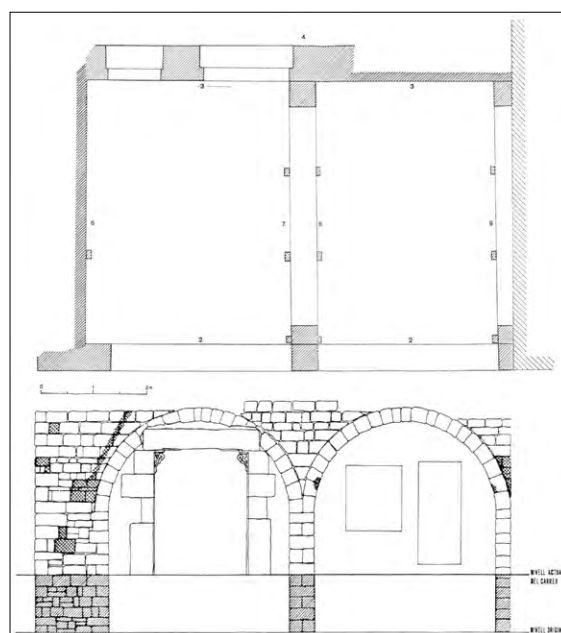
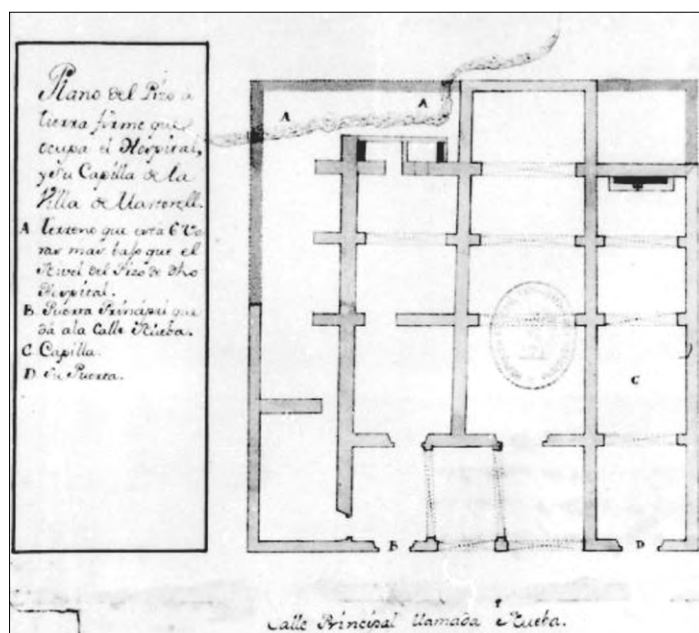
Malgrat la seva rellevància històrica i la singularitat tipològica del conjunt, l'hospital medieval de Martorell ha estat tradicionalment absent de la bibliografia especialitzada sobre les institucions assistencials medievals a Catalunya. La celebració d'aquest Seminari representa, per tant, una oportunitat idònia per difondre, per primer cop, els materials documentals i gràfics fins ara inèdits, per oferir una revisió actualitzada de la seva història, i per analitzar el rol d'aquest espai en la xarxa viària medieval, on la vila de Martorell constituïa un node destacat facilitador de la mobilitat de l'època.

L'ESTUDI ARQUEOLÒGIC DELS EDIFICIS: L'HOSPITAL I LA CAPELLA

Tot i la proximitat física i la coexistència d'elements estructurals comuns, l'hospital i la capella de Sant Joan constituïen dues construccions independents, sorgides de dues fundacions diferenciades, tal com analitzarem més endavant. Aquesta distinció, fonamental des del punt de vista històric i funcional, ha estat sovint desdibuixada per la bibliografia anterior (Clopas, 1945; Pagès, 1992), que ha tendit a considerar erròniament la capella com a part intrínseca del conjunt hospitalari o com la seva església pròpia. Pel que fa a la capella, la seva conservació fins als nostres dies permet una anàlisi arquitectònica directa. En canvi, l'estudi de l'hospital es veu condicionat per la destrucció física de l'edificació, fet que limita severament les

Figura 1. Plànol del segle XIX del conjunt de l'hospital i la capella de Sant Joan.

Figura 2. Planta i un dels alçats elaborats el 1987.

⁴ Bona part de l'estudi documental és obra de Josep Baucells (2017) i recollit en l'esborrany d'una història de l'hospital que no va poder completar ni veure publicada. Serveixi doncs aquest article d'homenatge i reconeixement a la seva sempre generosa col·laboració en la recerca històrica vinculada a Martorell. Les escasses referències anteriors les trobem en les publicacions de Bonaventura Pedemonte (1929), d'Isidre Clopas (1945 i 1956) i de Montserrat Pagès (1992).

possibilitats d'anàlisi arqueològica. Les úniques dades materials disponibles procedeixen de la documentació elaborada en el moment immediat a l'enderrocament definitiu, l'any 1987, i corresponen exclusivament a la façana de migdia.

Tanmateix, un precedent documental d'extraordinari interès permet una aproximació complementària al conjunt. Ens referim al projecte redactat a mitjan segle XIX per a la construcció d'una residència militar en el solar ocupat per l'antic hospital i la capella. Tot i que el projecte no arribà mai a executar-se, inclou un plànol que recull l'organització espacial de la planta baixa d'ambdós edificis. Aquest document esdevé una font de gran valor per a la reconstrucció hipotètica de l'hospital, especialment pel que fa a la seva configuració estructural. En aquest plànol (fig. 1) s'assenyalen els espais corresponent respectivament a l'hospital (A i B) i a la capella (D i C).⁵

La combinació de la informació documental amb la qual proporciona el plànol que acabem d'esmentar, la documentació parcial de 1987 —que va permetre elaborar una planimetria i alçat de les restes conservades (fig. 2)— i una planta i alçat actual de la capella (fig. 3), han servit de base per a la proposta de restitució 3D i la determinació de les fases, què ha de ser entesa com a hipotètica, sotmesa a revisió en funció de futures troballes o estudis complementaris. Per aquest motiu, s'ha utilitzat l'Escala d'Evidència Històrica-Arqueològica (Aparicio, Figueiredo, 2016, p. 239) sobre els models 3D generats (fig. 4).

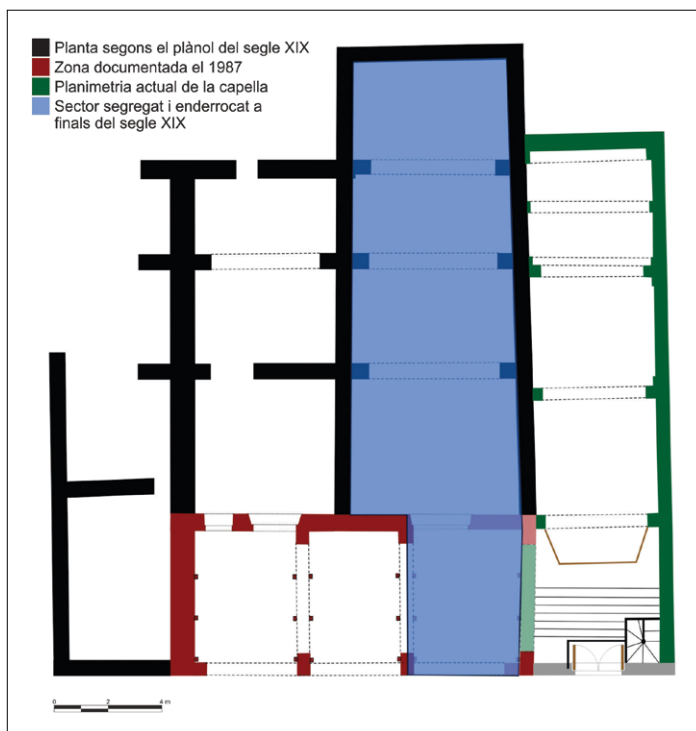
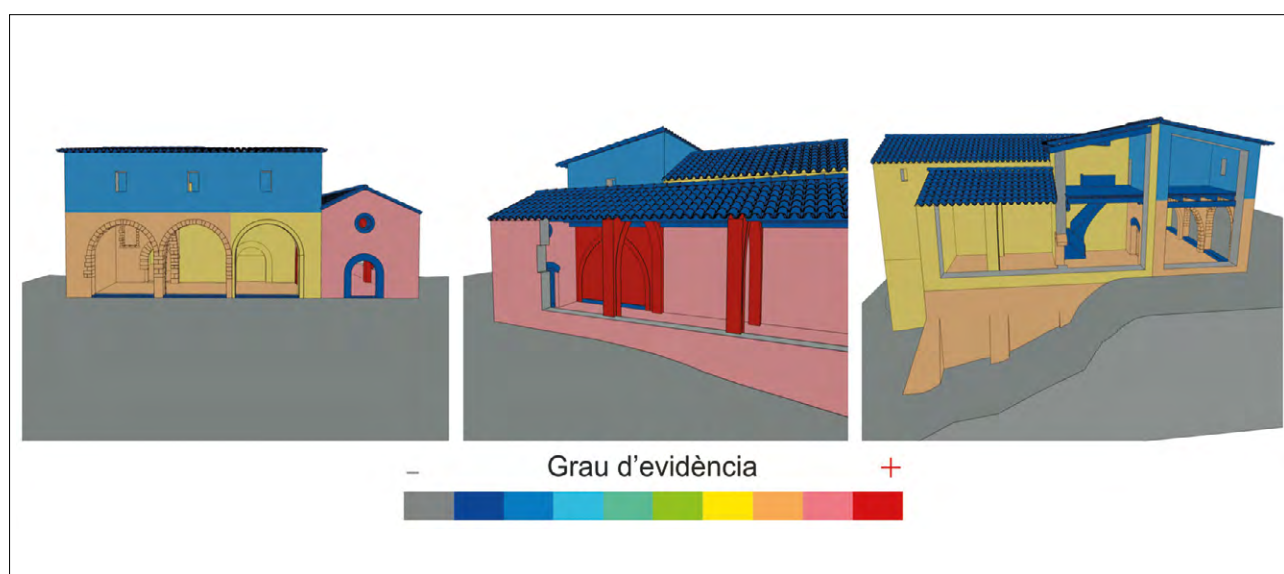

Figura 3. Informació en planta de la qual s'ha disposat.

Figura 4. Exemple d'aplicació de l'Escala d'Evidència Històrica / Arqueològica sobre el model tridimensional restituint de l'hospital i la capella.

5 Servicio Histórico Militar. Plano núm. 2231: *Planos de edificios y puente romano de Martorell* (seis hojas). A-27-51.

L'hospital

L'hospital de Martorell presentava una disposició arquitectònica singular, que no incloïa el pati central que freqüentment trobem a molts dels establiments hospitalaris medievals (Conejo, 2002, p. 90-127). L'accés principal a l'edifici es realitzava mitjançant un porxo obert a peu de camí, format per tres arcs de mig punt que conformaven la façana exterior. Aquest porxo exercia funcionalment com a espai de transició entre l'exterior i l'interior de l'edifici. Entre la línia d'arcs de façana i el mur interior es disposaven tres arcs transversals, recolzats sobre permòdols, que sostenien una biga correguda longitudinal. Aquesta biga principal actuava com a element estructural base sobre el qual es recolzaven les bigues transversals del forjat que sustentava el pis superior. La façana oest tancava el porxo per aquest costat, mentre que l'extrem oposat, originàriament obert a l'exterior mitjançant un arc apuntat, fou modificat posteriorment amb la construcció de la capella de Sant Joan, adossada en aquest extrem oriental.

La façana interior del porxo presentava dos accessos que conduïen a les dues crugies que organitzaven l'espai intern de l'edifici. S'ha exclòs de l'anàlisi arquitectònica del període medieval l'extrem occidental del conjunt, atès que correspon a un espai afegit al segle XIX. D'un dels portals d'accés —situat al costat esquerre— en conservem documentació gràfica directa (fig. 5), així com d'una obertura situada a mitja altura que podria correspondre a una fornícula probablement destinada a acollir una imatge. El portal dret, en canvi, va desaparèixer a causa de la segregació i posterior edificació moderna al segle XIX, la qual va afectar tant el porxo com la crugia posterior d'aquest sector.

Segons el plànol del segle XIX, la crugia esquerra apareix subdividida en dues estances: una primera, de planta lleugerament trapezoidal, i una segona més profunda, dividida per un arc transversal. Amb tot, la manca d'evidència material directa no permet establir amb certesa si aquest arc és d'època medieval o fruit d'una modificació posterior (fig. 6a-b). Al fons d'aquesta segona estança, una obertura conduïa a un petit espai auxiliar de funcionalitat indeterminada. Ambdues dependències estaven comunicades per un portal amb arc escarser situat a l'angle esquerre, del qual només se'n conserva una imatge parcial.

Figura 5. Imatge de la part conservada del porxo abans de la destrucció el 1987.

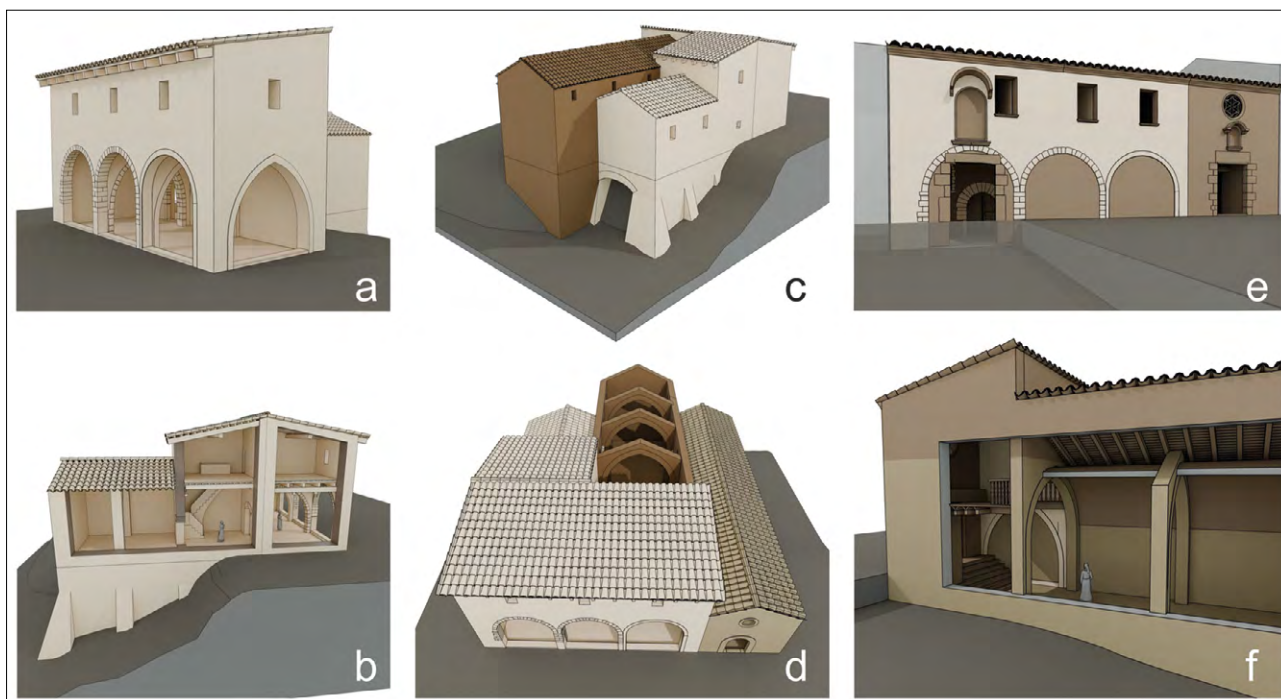

Figura 6. Vistes del model tridimensional de l'hospital i la capella de Sant Joan: Imatge de la façana, amb el porxo i la segona planta (a) i tall lateral que ens mostra l'interior de la crugia esquerra i la planta superior sobre el porxo, amb l'escala d'accés (b). En color marró fosc, volum exterior (c) i disposició dels arcs de diafragma de la crugia dreta amb la capella de Sant Joan, adossada el 1310 (d). Façana del conjunt de l'hospital i la capella, amb les modificacions del segle XVIII un cop elevada la rasant del carrer (e) i vista de l'interior de la capella, amb la incorporació del cor i la falsa volta entre els arcs de diafragma (f).

Pel que fa a la crugia de la dreta, accessible des del porxo mitjançant un portal de característiques similars al de l'esquerra —probablement de dimensions més elevades—, aquesta es configurava com una nau única de planta trapezoidal, que s'estenia al llarg de tota la profunditat del solar. No es disposa d'informació sobre la possible comunicació directa entre les dues crugies. Tot i les llacunes documentals, la hipòtesi més versemblant és que la crugia dreta seguís el model de nau amb arcs de diafragma per a la sustentació de la coberta, com era habitual en l'arquitectura hospitalària del període (Conejo, 2002, p. 216-223) (fig. 6c-d). D'altra banda, no sembla probable que la segona planta documentada s'estengués sobre tota la superfície de la planta inferior i la restringim a la superfície que ocupen el porxo i la primera estança de la crugia esquerra.

Alguns comentaris dels visitadors recollits en les visites pastorals⁶ aporten indicis valuosos quant als espais i la seva funcionalitat, tot i la dificultat de la seva transposició a la distribució real de l'edifici: el 1446 el visitador manà que adaptessin «la cambra o casa» que «es diu de les dones», a més d'haver de reparar algunes parets (VP 19, f. 269v), habitació que encara no estava totalment reparada el 1447 (VP 16, f. 432r). A la segona meitat del segle xv, comptem amb algunes informacions que parlen de la distribució d'espais a l'interior de l'edifici. Així, el 1449 es dona detall de la disposició de 4 llits per homes, 2 per dones i 1 pel capellà (VP 16, f. 433r), mentre que trenta anys després —el 1480— el nombre de llits esmentat és de 5, repartits 3 a la planta baixa i 2 a la superior. El 1484 es fa esment de la cuina, amb una caldera de cabuda de 3 «cantis», 1 «taça» d'aram, una paella i una olla d'aram, 2 «aserpents» —paelles— de ferro, una taula gran, una petita i 3 bancs (VP 21, f. 114v). El 1508 es detalla que l'edifici disposa de 8 «cubicula» (VP 29 f. 268r) i el 1588 s'insta a la construcció d'«una cuyna per les dones perquè sien separades dels hòmens» i s'ordena a l'administrador que «faci fer una figura de un Christ image perquè tingan les qui acapten en lo carrer (o) plaça per dit Ospital» (VP 49, f. 56v).

6 Llibre de Visites Pastorals de l'Arxiu Diocesà de Barcelona = VP.

Les transformacions documentades a través de les fonts conservades, així com aquelles que amb tota probabilitat es produïren durant la refecció de l'edifici al segle XVIII, posterior als estralls ocasionats per la guerra de Successió, resulten difícils de caracteritzar amb precisió a causa de la limitació de la documentació existent. Consta, a partir de les referències del visitador, que l'hospital havia quedat enrunat després de la guerra (Pagès, 1992, p. 151). Excepte en aquells casos en què es conserven evidències materials directes, com les observades a la zona del porxo preservada fins a l'any 1987, és complex establir la naturalesa i cronologia exacta de les modificacions arquitectòniques introduïdes.

La capella

Tal com s'ha indicat prèviament, la construcció de la capella de Sant Joan constitueix una actuació diferenciada, tant pel que fa a l'origen com a la funcionalitat, respecte a l'edifici hospitalari al qual es troba físicament vinculada. Malgrat la seva immediatesa espacial, l'anàlisi arquitectònica indica que la capella fou concebuda com una unitat autònoma, i no pas com una dependència funcional integrada dins el conjunt hospitalari. La cronologia assignada a aquesta construcció situa la seva execució entorn de l'any 1310. Des d'un punt de vista constructiu, la capella fou adossada al mur oriental de l'hospital, aprofitant-lo estructuralment i mantenint la línia de façana amb l'edifici hospitalari. Les transformacions efectuades al llarg del segle XVIII, i especialment la modificació de la rasant del carrer, comportaren alteracions significatives en la façana i en l'accés, fet que dificulta la reconstrucció precisa de la seva disposició original. Amb tot, diversos indicis arquitectònics permeten afirmar que, ja des del moment de la seva construcció, la capella implicà el tancament de l'arc lateral oriental del porxo de l'hospital, el qual es mantenia obert en origen i encara és identificable visualment.

Pel que fa a la seva configuració espacial, la capella presenta una planta rectangular dividida en quatre trams, delimitats per arcs de diafragma que sostenien la coberta. Actualment, la nau es cobreix amb una volta de canó construïda amb maó arrebossat, la qual confereix als antics arcs de diafragma una funció aparentment toral, tot i que aquests mantenen estructuralment la seva funció original (fig. 6e-f). Al mur del fons s'hi adossa un arc de mig punt, també arrebossat, la datació i funció del qual no es poden establir amb certesa per manca d'evidències documentals o arqueològiques. Per tant, cal mantenir oberta la hipòtesi sobre si es tracta d'un element medieval o d'una incorporació posterior.

Les primeres referències documentals relatives a l'estat constructiu de la capella es remunten a 1367, quan s'indica la necessitat de reconstruir l'espai situat sobre el portal (VP 5bis, f. 85v). Al llarg dels segles XV i XVI aquestes preocupacions es reiteren, com mostra, per exemple, la indicació de fer obres en un portal interior darrere l'altar (1446: VP 19, f. 268r), o l'observació genèrica de degradació l'any 1414 (VP 11, f. 127r). Les afectacions més rellevants es concentren en la coberta i els paraments verticals. El 1484, s'esmenta explícitament el mal estat de la teulada (VP 21, f. 114v), i el 1498 s'ordena una reconstrucció parcial amb un termini màxim de sis mesos, sota pena de cinc lliures (VP 25, f. 60r). El 1508, es prescriu la restauració interior i exterior de les parets en el termini d'un any (VP 29, f. 267v). El 1511, la capella es trobava en un estat de deteriorament avançat i era utilitzada com a magatzem de fusta; es concedí un termini d'un any per a buidar-la, sota

Figura 7. Interior de la capella a l'actualitat (a) i façana amb l'esgrafiats de 1992, obra de Jaume Amat.

amenança d'excomunió (VP 32, f. 10v). Les deficiències estructurals es reiteraren el 1513 (VP 32, f. 176v) i foren qualificades d'«*urgentíssima necessitat*» l'any 1522 (VP 34, f. 151v).

Tot sembla indicar que s'hi dugueren a terme obres de consolidació durant el segle XVI, si bé la problemàtica estructural reapareix cap al final de la centúria: el 1584, es documenta una secció de la teulada descoberta (VP 46, f. 86r) i, l'any 1588, la capella encara es trobava en procés de restauració (VP 49, f. 56v). A mitjan segle XVII, les fonts testimonien un estat aparent de normalització (VP 55, f. 255r), fins a l'arribada dels esdeveniments bèl·lics de la guerra de Successió. Aquest conflicte tingué un impacte sever sobre el conjunt urbà de Martorell, i particularment sobre la capella. Segons l'acta de visita pastoral del 13 de novembre de 1715, redactada pel canonge Bartomeu Nadal, la capella de Sant Joan es trobava destruïda a conseqüència de la guerra, i havia perdut fins i tot l'altar (VO 1715, f. 15v).⁷

Amb posterioritat, ja entrat el segle XVIII, s'efectuaren noves intervencions arquitectòniques. La transformació de la façana i l'escalinata d'accés, per adaptar-se al nou nivell del carrer, i la construcció del cor daten d'aquest moment. El coronament actual no es documenta abans de la primera dècada del segle XX, mentre que la decoració esgrafiada és obra de 1992 (fig. 7).

UN CENTRE ASSISTENCIAL EN UN NODE VIARI: LES FUNDACIONS

L'estudi documental sobre l'hospital i la capella de Sant Joan fet per Josep Baucells (2017, inèdit) ha permès deixar de banda l'atribució de les fundacions a Guillema de Castellvell, senyora de la baronia entre 1206 i 1228 (Clopas, 1945, p. 60). Una

⁷ Visites Pastorals de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona = VO.

atribució, val a dir, que tot i no comptar amb cap evidència documental s'ha repetit en tota la bibliografia posterior (Codina 1971, Pagès 1992). Tanmateix, sí que té una vinculació amb els esdeveniments que analitzem, com veurem més endavant. Josep Baucells dona a conèixer un seguit de documents emesos pel papa Honori III que, malgrat haver estat publicats amb anterioritat (Mansilla, 1965, p. 290-293), s'havien passat per alt i aporten prou dades per a la identificació del fundador de l'hospital, les seves motivacions i el context en el qual s'esdevé. Es tracta de tres documents expedits entre el 16 i el 17 de gener de 1222, dos dels quals fan referència directa a les actuacions de Pere Grony a Martorell i un tercer, també vinculat a Pere Grony, parla sobre Caldes d'Estrac i serà d'interès per a nosaltres més endavant.

El testimoni més eloqüent sobre l'origen medieval de l'hospital i la capella de Sant Bartomeu a Martorell el trobem al document pontifici del 16 de gener de 1222. Adreçat a Pere Grony, ciutadà de Barcelona, estableix la protecció apostòlica sobre un conjunt d'instal·lacions religioses i assistencials vinculades a la restauració del pont antic de Martorell. Pere Grony havia emprès amb fons propis la reconstrucció de la capella dedicada a Sant Bartomeu —que no hem de confondre amb la de Sant Joan Baptista— i havia aixecat un hospital proper per als vianants, tot contribuint de forma decisiva a la restauració del pont, empresa fins aleshores considerada gairebé impossible. Aquestes accions són reconegudes i validades per les autoritats eclesiàstiques locals, en particular pel bisbe Berenguer II de Palou i el capítol de la catedral de Barcelona, que comuniquen al pontífex la rellevància i magnitud de l'obra. Com a resposta, el papa estén la seva protecció directa sobre el lloc i sobre les persones que hi serveixen Déu, tot garantint-los el gaudi dels béns actuals i futurs, obtinguts per mitjans legítims.

Aquesta primera disposició pontificia es veu complementada per una segona, expedida l'endemà, el 17 de gener de 1222, també en favor de Pere Grony i de la seva obra a Martorell. En aquest cas, la carta no s'adreça directament al benefactor, sinó a tots els fidels cristians establerts a la província Tarraconense, amb l'objectiu de mobilitzar recursos per a la finalització del pont. El text exposa clarament que, malgrat la voluntat de Grony d'acabar l'obra en benefici dels vianants, les seves possibilitats econòmiques no són suficients, raó per la qual es fa una crida a la caritat comunitària. Aquesta carta pontificia adopta el format habitual de les exhortacions eclesiàstiques a l'almoina: apel·la a la pietat dels destinataris, recorda les recompenses espirituals de les bones obres i promet una retribució concreta en forma d'indulgències. En aquest cas, es concedeixen deu dies de remissió de penitència a tots aquells que col·laborin en l'empresa. El papa, confiat en l'autoritat dels beats apòstols Pere i Pau, autoritza així una subvenció espiritual a canvi de suport material, un recurs recurrent en l'època per finançar projectes de caràcter religiós o assistencial, però també obres públiques d'interès comú, com els ponts i els hospitals.

Aquest segon document aporta elements clau per a la comprensió del projecte de Pere Grony: confirma el caràcter obert i comunitari de l'obra, destinada al pas de viatgers i pelegrins, i reforça el reconeixement institucional a nivell eclesiàstic. D'altra banda, suggereix també que l'obra de Martorell, malgrat l'impuls inicial i la implicació directa del seu promotor, necessitava encara ajut extern per ser completada, un fet que convida a pensar en la magnitud de la intervenció o en les dificultats tècniques i econòmiques de reconstruir una infraestructura complexa com era el pont. Aquest conjunt documental permet, per tant, rebutjar antigues atribucions sense fonament i reconstruir amb detall les circumstàncies i motivacions

de la fundació de l'hospital, la reconstrucció de la capella de Sant Bartomeu i el projecte de refecció del pont.

Amb el pas del temps, l'espai assistencial i religiós creat al voltant del pont i l'hospital de Martorell va continuar evolucionant i ampliant-se. Així ho demostra la fundació, a inicis del segle XIV, de la capella dedicada a Sant Joan Baptista, situada just al costat de l'hospital, a mans de Pere Roig, un prohoms local amb recursos econòmics suficients per impulsar una obra d'aquest abast. Tot indica que la capella ja era activa l'any 1310, quan s'hi celebraven oficis religiosos de manera regular. Tanmateix, el seu fundador no havia sol·licitat ni el consentiment del rector de Martorell ni el del bisbe, circumstància que va donar lloc a un conflicte jurisdiccional. El cas fou instruït pel rector Pere de Canals, i en resta constància documental en un procés datat el 19 de gener de 1313, on es fa constar explícitament que Pere Roig «*feia poc que l'havia construït al costat de l'hospital*». Aquesta referència, conservada al Registre Capítular (RC 2, f. 39r)⁸, constitueix la primera menció fefaent de la nova capella i del litigi canònic associat a la seva fundació irregular. El cas reflecteix un fenomen no infreqüent a la Baixa Edat Mitjana: la iniciativa privada de fundacions religioses per part de laics amb cert poder adquisitiu, sovint motivats per raons devocionals, assistencials o de prestigi social, que podien entrar en conflicte amb la jurisdicció parroquial o episcopal establerta.

Aquesta nova capella acabarà donant nom a l'hospital, tot i que de manera confusa posteriorment, quan se l'anomena de Sant Joan de Déu. No podem afirmar que cap de les dues denominacions tingui antiguitat perquè la vinculació que documentem per a l'hospital a la visita pastoral de 1588 és amb la del Sant Crist (VP 49, foli 56v). Una devoció que es mantindrà fins al 1987 amb la presència d'una gran fornícula a la façana de l'antic hospital. Per altra banda, l'estat de la capella de Sant Joan que veiem a les visites pastorals la desvincula d'una funcionalitat lligada a l'hospital.

ELS INDICADORS DE MOBILITAT A TRAVÉS DE LA XARXA VIÀRIA MEDIEVAL

De les dues fundacions, centrem-nos en la de l'hospital, protagonitzada per Pere Grony. La creació d'hospitals a Catalunya respon a una llarga trajectòria històrica que, ja des d'època altmedieval, mostra una implantació progressiva i extensa arreu del territori (Conejo, 2010; Martínez, 2020). Sense pretendre una exhaustivitat que excediria els límits d'aquest estudi, cal recordar que fins al segle XIV es documenten un centenar llarg d'hospitals a Catalunya, la qual cosa evidencia una clara voluntat institucional i social d'atendre les necessitats assistencials de la població, dins la concepció dels hospitals en aquell moment (fig. 8).

En aquest marc general, les fundacions hospitalàries promogudes per Pere Grony a Martorell i Caldes d'Estrac (Alarcon, 2022, p. 25-32) s'insereixen plenament dins la dinàmica expansiva d'aquests establiments al llarg del segle XIII. Aquest període es caracteritza per una intensificació de les fundacions assistencials, sovint vinculades al desenvolupament de xarxes viàries, a l'increment del trànsit comercial i de pelegrinatge, i a l'afirmació de noves formes d'organització urbana. Malgrat

⁸ Llibres de Registres Comuns de l'Arxíu Diocesà de Barcelona = RC.

Figura 8. Mapa de situació d'alguns dels hospitals medievals coneguts a l'entorn de Martorell i de les fundacions de Pere Gony (a) i detall del nucli de Martorell amb indicació dels principals elements del segle XIII comentats en aquest treball com a elements indicadors de mobilitat (b).

les dificultats inherents a la reconstrucció detallada de la xarxa viària del segle XIII, l'anàlisi de l'articulació territorial entorn de Martorell permet subratllar el paper estratègic d'aquest enclavament com a node de comunicacions de primer ordre. L'encreuament de camins, la proximitat a eixos de pas transversals i la presència de dos rius que cal travessar —amb els condicionants que això suposa— converteixen Martorell en un lloc òptim per a la implantació d'un hospital. Aquesta funció central es veu reforçada per la primera menció documental coneguda de Martorell, datada de l'any 1032 (Pedemonte, 1929, p. 87), on ja s'identifica la localitat com a seu d'un mercat. Aquesta condició no sols reflecteix una activitat econòmica significativa, sinó que constitueix un indicador clar de l'existència d'un nucli organitzat capaç d'atreure població flotant i de consolidar estructures pròpies d'un entorn urbà en formació.

L'hospital de Martorell s'inscriu plenament dins la tipologia d'hospital de camí (Adell 1983, p. 16). Tanmateix, presenta una singularitat remarcable en relació amb altres fundacions contemporànies: la seva articulació amb un programa constructiu més ambiciós, que inclou la reconstrucció de la capella de Sant Bartomeu —entorn de la qual s'establirà el cementiri anomenat «dels pobres»— i, sobretot, el projecte de rehabilitació del pont sobre el Llobregat al Congost de Martorell, una infraestructura clau per a la mobilitat i el trànsit entre comarques. La dimensió excepcional d'aquest darrer projecte es fa palesa en la documentació pontifícia d'Honorí III de 1222, on s'explicita la dificultat de l'empresa: «*la reparació del qual ningú dels moderns ho ha intentat degut a la dificultat de l'obra a la vegada que per a la reparació de l'esmentat pont ja hi han fet tant embalum, que ha donat l'esperança que s'acabarà l'obra, que fins ara es desesperaven...*» (Mansilla 1965, traduït per Baucells 2017). Aquest testimoni

no només valida l'abast del projecte, sinó que també evidencia que es van iniciar preparatius concrets sobre el terreny, fet que descarta la mera intencionalitat.

La documentació medieval recull nombroses deixes vinculades a la reparació i construcció de ponts i camins, un àmbit habitual d'expressió de la pietat laica. En el cas del pont de Martorell, les donacions s'estenen des de l'any 1089, amb una deixa de quatre quarteres d'ordi i una de forment *ad opera ponti Lubricati*, fins a mitjan segle XII. Destaquen les aportacions del 1091 (una unça d'or), les dues del 1092 (dues mancusades i dos mancusos) i del 1143 (setze quarteres de civada), sempre amb la finalitat explícita de contribuir a l'obra del pont (Pagès 1992, p. 153-160). No queda clar, però, si aquestes deixes es dirigien al manteniment de l'estructura romana original o a intents de reconstrucció d'un pont ja desaparegut. Força autors, fins ara, han sostingut la hipòtesi que una riuada del 1143 hauria destruït el pont romà, fet que explicaria la deixa d'aquell any (Dura, 1928; Codina 1971; Pagès 1992, p. 157). Ara bé, cap font sosté aquesta afirmació i, de fet, el mateix raonament podria aplicar-se a la deixa de 1089 o qualsevol de les altres. No tenim cap constatació de la desaparició del pont fins a l'any 1222, quan sembla indiscutible que es trobava en estat ruïnós o intransitable, i que el projecte impulsat per Pere Grony responia a una necessitat real, compartida per una comunitat que començava a recuperar l'esperança en la seva reconstrucció, amb una clara consciència de la dificultat tècnica que representava.

Tot i l'ambició del projecte, els estudis arqueològics actuals no revelen indicis d'una intervenció constructiva entre l'estructura romana i el pont gòtic que es conserva avui (Galindo; Álvarez; Mauri 2025). Això permet deduir que Pere Grony va assolir plenament els seus objectius en la fundació de l'hospital i en la restauració de la capella de Sant Bartomeu, però probablement no va poder culminar la reconstrucció del pont. Malgrat això, el projecte mateix il·lustra fins a quin punt els hospitals medievals podien transcendir la seva funció assistencial immediata per esdevenir instruments de transformació del territori i d'articulació de les xarxes de mobilitat medievals. Caldrà esperar al 26 de maig de 1283, quan Pere el Gran posa sota reial custòdia i salvaguarda els obrers que treballassin en l'obra del pont i a aquells que recollissin almoïna en favor de l'obra. S'enceta així un llarg període d'obres que es perllongarà com a mínim fins al 1295 (Pedemonte, 1929, p. 191).

Pere Grony fou un destacat mercader i banquer barceloní del segle XIII, representant paradigmàtic de l'ascens de l'anomenada *aristocràcia del diner* en una ciutat en plena transformació urbana i econòmica (Batlle, Busquets i Navarro, 1989). Procedent d'una família d'origen probablement rural, els Grony apareixen documentats a Barcelona des de 1138 i, durant els segles XIII i XIV, acumulen una important fortuna mitjançant la gestió de monopolis, drets municipals i activitats comercials. Pere Grony en particular va destacar com a armador i prestador, exercint pràctiques sovint considerades usureres per l'Església. En el seu testament, de 1227 (Pont 1990), mostra un fort component de penediment religiós, quan reconeix les seves «*injúries*» —formes d'enriquiment moralment qüestionables— i intenta redimir-se deixant bona part del seu patrimoni al bisbe de Barcelona, marmessor principal. Les seves donacions inclouen terres i recursos per a finalitats socials i religioses, com la millora del cementiri de Santa Maria del Mar o l'ampliació de l'hospici. També consagra el seu fill petit a la carrera eclesiàstica.

L'actuació de Pere Grony en la fundació d'hospitals com el de Martorell —i paral·lelament la seva participació en la del de Caldes d'Estrac— planteja la necessitat

d'anar més enllà d'una lectura exclusivament pietosa o altruista. Què porta aquest armador i potentat del primer terç del segle XIII a implicar-se en projectes d'aquesta magnitud? Cal considerar la possible existència d'un conjunt de motivacions interrelacionades, tant d'ordre espiritual com social, econòmic i estratègic. Un dels elements clau per entendre aquesta implicació és la figura de Guillem de Castellvell, titular d'aquesta senyoria i també del castell de Montcada. El 1208 va concedir franqueses als habitants de Martorell des del pont de Sant Bartomeu fins a l'Anoia (Pedemonte, 1929, p. 138) i el 9 de juliol de 1219 funda —juntament amb el seu fill— una quadra independent de la jurisdicció feudal del castell de Montcada, amb l'objectiu d'establir un hospital de pobres i pelegrins a Caldes d'Estrac, aprofitant les aigües termals del lloc. Aquesta fundació no només trencava amb la jurisdicció feudal ordinària, sinó que dotava el nou establiment d'una autonomia jurídica i econòmica notable (Alarcon 2022, p. 11 i 25; Alarcon, 2023, p. 150-151). En aquest context, Pere Grony apareix vinculat directament a la iniciativa, al costat d'altres figures destacades com el bisbe de Barcelona, Berenguer II de Palou. La seva implicació fou tan significativa que mereixé l'atenció pontificia del papa Honori III l'any 1222, document que demostra el pes del projecte i el seu ressò en els cercles eclesiàstics i polítics del moment.

Aquesta participació no pot desvincular-se del perfil del mateix Grony, reconegut com un dels principals armadors del seu temps i home de negocis amb interessos transversals. La fundació i promoció d'hospitals situats en punts estratègics del territori, com ara Martorell —clau en la xarxa de comunicacions entre Barcelona i l'interior del país— o Caldes d'Estrac, s'emmarquen probablement en una voluntat d'afavorir la mobilitat de persones i mercaderies, tot garantint la seguretat i l'assistència en les principals rutes comercials, en complicitat i compartint interessos amb l'aristocràcia feudal i eclesiàstica. Així, a més del component caritatiu, cal considerar també la dimensió funcional i econòmica d'aquestes institucions dins d'un sistema viari emergent. En definitiva, la participació de Pere Grony en aquests projectes hospitalaris respon a una combinació de pietat, estratègia política i lògica econòmica, en la qual conflueixen les relacions personals amb figures com Guillem de Castellvell i el bisbe Berenguer II, la promoció institucional de l'Església i els interessos pràctics de les xarxes mercantils.

CONCLUSIONS

L'estudi de l'antic hospital medieval de Martorell i de la seva capella annexa de Sant Joan Baptista permet restituir, amb fonaments documentals i gràfics sòlids, un capítol fins ara marginat del patrimoni assistencial català. Lluny de ser un establiment menor o perifèric, l'hospital fundat per Pere Grony al primer terç del segle XIII, s'inscriu plenament dins els grans corrents de transformació social, econòmica, urbana i espiritual que caracteritzen la Catalunya del moment. El conjunt, tal com ha quedat demostrat, no pot entendre's des de la simplificació d'una estructura monofuncional. Ans al contrari, el projecte impulsat per Grony comprenia tres components interrelacionats: la restauració d'un pont de gran complexitat tècnica, la construcció o restauració d'una capella —dedicada a Sant Bartomeu— i la fundació d'un hospital de camí. Aquest darrer, tot i la destrucció total del seu edifici l'any 1987, pot ser parcialment reconstruït gràcies a la combinació de fonts

arqueològiques d'urgència, plànols del segle XIX, visites pastorals i documentació pontifícia. La seva arquitectura, atípica en alguns aspectes, com la manca de pati central o la presència d'un porxo frontal amb arcs de mig punt, evidencia potser una adaptació funcional a les condicions locals.

Una de les aportacions centrals d'aquest estudi és la reconstrucció 3D del conjunt hospitalari, que ha anat més enllà d'una simple restitució visual o exercici de divulgació. La modelització virtual s'ha revelat com una eina de treball fonamental per a la contextualització crítica de les informacions documentals i gràfiques disponibles, cosa que permet contrastar hipòtesis, avaluar coherències espacials i proposar solucions a qüestions obertes relatives a l'estructura, l'arquitectura interna i els àmbits de circulació de l'hospital. En aquest sentit, l'ús d'aquestes eines digitals demostra un notable potencial per respondre preguntes pròpiament arqueològiques —com ara la disposició dels espais, les relacions funcionals entre edificis o les fases constructives del conjunt—, especialment en contextos en què el registre material ha desaparegut o es conserva de manera fragmentària.

L'altra gran aportació de l'estudi és la identificació precisa del fundador, Pere Grony, i la reinterpretació de la fundació de l'hospital dins un marc geogràfic, econòmic i espiritual més ampli. Les fonts documentals analitzades, ignorades per la historiografia local fins fa poc, no només aporten informació directa sobre la construcció i evolució del conjunt, sinó que també permeten comprendre la seva articulació amb la xarxa viària i hospitalària catalana, la seva funció devocional i, alhora, posar de manifest fluxos comercials i estratègies econòmiques associades al control i a l'explotació d'aquest espai de pas. En paral·lel, s'ha pogut diferenciar clarament l'origen i la funció de la capella de Sant Joan Baptista, construïda a inicis del segle XIV per iniciativa d'un altre prohoms local, Pere Roig. La seva vinculació física a l'hospital —però no funcional ni fundacional— ha estat font de confusió durant segles, i ha requerit una anàlisi acurada per tal de restituir-ne el caràcter autònom. La seva conservació parcial fins als nostres dies, tot i les nombroses modificacions, permet encara aproximar-se a la seva arquitectura original i entendre l'evolució de l'espai religiós al llarg dels segles.

L'evolució posterior del conjunt, especialment a partir del seu trasllat l'any 1842 i la progressiva fragmentació, reflecteixen els processos de transformació urbana de Martorell en aquell moment. La desaparició definitiva de l'antic hospital, tot i les intencions inicials de preservar-ne les restes dins el nou projecte constructiu, posa en evidència la fragilitat del patrimoni històric davant dels interessos urbanístics contemporanis. La seva recuperació historiogràfica és un acte de justícia patrimonial i una eina per pensar, des del passat, les polítiques de preservació del futur.

BIBLIOGRAFIA

- Adell, J-A. (1983). L'hospital de pobres de Santa Magdalena de Montblanc i l'arquitectura hospitalària medieval a Catalunya. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, (4), 239-263 .
- Alarcon, X. (2022). «Per virtut e gràcia de l'aygua». *Història medieval de Caldes d'Estrac (1219-1500)*. Arxiu Comarcal del Maresme (Col·lecció documents i estudis maresmencs 7).

- Alarcon, X. (2023). *Història del castell de Mataró i dels seus senyors feudals (1031-1419)*. Fundació Iluro.
- Álvarez, A.; Galindo, J.; Mauri, A. (2025). El Pont del Diable: tècniques constructives, materials i seqüència històrica. Dins: *Taula rodona - Pont del Diable. El context històric i les transformacions del pont i el seu entorn. Les imatges i les llegendes* (p. 162-198). Centre d'Estudis Martorellencs.
- Aparicio, Pablo; Figueiredo, César. (2016). El grado de evidencia histórico-arqueológica de las reconstrucciones virtuales: hacia una escala de representación gráfica. *Otarq. Otras Arqueologías*, (1), 235-247.
- Baucells, J. (2017). *L'Hospital i la capella de Sant Joan, dos valors de Martorell, i esclat d'una comunitat i del pont del Llobregat*. (Inèdit).
- Batlle, C.; Busquets, À.; Navarro, I. (1989). Aproximació a l'estudi d'una família barcelonina els segles XII i XIV: els Grony. *Anuario de Estudios Medievales*, (19), 285-310.
- Clopas, I. (1945). *Resumen histórico de Martorell relacionado con la historia de Cataluña*. Ajuntament de Martorell.
- Clopas, I. (1956). Historia del Hospital de Martorell. *Vida Parroquial*, (juny 1956), 8-9.
- Codina, J. (1971). *Inundacions al Delta del Llobregat*. Rafael Dalmau.
- Conejo, A. (2002). *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.
- Conejo, A. (2010). La Financiación de los Hospitales de la Corona de Aragón durante la baja Edad Media: condiciones sociales, económicas y espirituales. Dins: S. Cavaciocchi (ed.), *Le interazioni fra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale: Sec. XIII-XVIII (Atti della XLI Settimana di Studi. Prato, 26-30 Aprile 2009)* (p. 437-444). Istituto Internazionale Di Storia Economica «F. Datini» i Firenze University Press.
- Dura, F. (1928). La Vila de Martorell, *Butlletí Excursionista de Catalunya*, (395), 125-137.
- Mansilla, D. (1965). *La documentación pontificia de Honorio III (1216-1227)*. *Monumenta Hispaniae Vaticana. Sección: Registros*, vol II. Instituto Español de Historia Eclesiástica.
- Martínez, A-J. (2020) «Al llarg d'un riu. La xarxa d'hospitals al Baix Llobregat medieval». *Materials del Baix Llobregat*, (23), 55-61.
- Pagès, M. (1992). *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*. Centre d'estudis Comarcals del Baix Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 108).
- Pedemonte, B. (1929). *Notes per a la història de la baronia de Castellvell de Rosanes: Martorell, Castellví de Rosanes, Castellbisbal, Sant Andreu de la Barca i Sant Esteve Sasrovires*. Impremta Elzeviriana i Llibreria Camí.
- Pont, M. (1990). El testament de Pere Grony: 1227. *Mediaevalia*, (9), 179-184.

CRISTIANS SIRIANS A LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL POSTIMPERIAL (SEGLES V-VIII)

L'EVIDÈNCIA DE LES FONTS LITERÀRIES I ARQUEOLÒGIQUES

Raúl Villegas Marín, Jordina Sales-Carbonell¹

LA «DIÀSPORA SIRIANA» A L'OCCIDENT POSTIMPERIAL

«Prenguem com a exemple, sense esmentar altres categories d'homes, la massa de comerciants, tots sirians, que han envaït la majoria de les ciutats: la seva vida no és més que una maquinació d'estafes farcides de mentides, fins al punt que consideren totalment inútil el fet de parlar si no en poden treure cap benefici.» (Salvià de Marsella, *El govern de Déu* 4, 69)

Aquest passatge de *El govern de Déu*, obra del prevere marsellès Salvià escrita vers 439 (Pietri i Heijmans, 2013, p. 1692-1697), és només un dels nombrosos testimonis literaris que ens han arribat sobre la presència de comerciants sirians a les principals ciutats de l'Occident mediterrani en època tardoantiga. La interpretació exacta de l'ús de l'etnònim *Syrus* en aquestes fonts no deixa de plantejar dificultats, perquè sovint s'aplicava, per extensió, a qualsevol mercader d'origen oriental o, fins i tot, a qualsevol comerciant de productes refinats d'importació (Traina, 2022, p. 250-251). Però els dubtes s'esvaeixen quan les mateixes fonts concreten, per exemple, que es tracta d'individus de llengua siríaca, els quals sovint constituïen comunitats diferenciades en el si de les ciutats a on residien: així, quan Gregori de Tours ens explica l'entrada del rei franc Guntram a Orleans el juliol del 585, ens diu que fou rebut amb llaors pels membres de les tres comunitats de la ciutat, sirians, llatins i jueus, cadascú en la seva llengua (Gregori de Tours, *Històries* 8, 1; vegeu també Goffart, 1982). En aquest mateix sentit, els canons del concili de Narbona del 589, promogut pel rei visigot Recared, diferencien entre les següents comunitats ètniques a l'hora de referir-se als habitants de les ciutats de la província visigoda de Gàl·lia: gots, romans, sirians, grecs i jueus (Concili de Narbona [589], canons 4 i 14).

---

¹ Institut de Recerques en Cultures Medievales –IRCVM– de la Universitat de Barcelona

La capacitat d'influència econòmica i social que assoliren els membres prominents d'aquestes comunitats de comerciants sirians ve demostrada pel fet que alguns d'ells aconseguiren fer-se ordenar bisbes de les seves ciutats de residència, no sense l'oposició del clergat «indígena» llatí. Aquest fou el cas, per exemple, d'Eusebi, de qui un cop més ens parla Gregori de Tours. Eusebi era un ric comerciant siria que, gràcies a la seva generositat, aconseguí, l'any 591, fer-se escollir bisbe de París i a més, després de la seva ordenació, es dedicà a promocionar en la jerarquia eclesiàstica parisenc a als seus compatriotes sirians, marginant-ne els clergues promocionats pel seu predecessor (Gregori de Tours, *Històries* 10, 26). Un cas semblant a aquest podria ser el de Fidel, comerciant d'origen oriental que arribà a ser bisbe de Mèrida a mitjan segle VI (*Vida dels sants pares de Mèrida* 4, 3).

D'altra banda, l'arqueologia demostra la pervivència d'un important flux comercial entre Síria i els ports de la Mediterrània occidental al llarg d'aquest període (Reynolds, 1995). Però els vaixells que feien aquestes rutes no només transportaven mercaders amb els seus productes, sinó també viatgers impulsats per la fe cristiana. Els ports d'Antioquia, de fet, eren el punt d'arribada de pelegrins occidentals amb destí final a Terra Santa, però també desitjosos de visitar els cèlebres monjos del desert siria o de venerar les tombes dels més famosos màrtirs sirians. Sabem, per exemple, que a finals del segle IV la pelegrina hispana Egèria va visitar els monjos d'Edessa i Carras (Egèria, *Itinerari*, 17-20); del cèlebre Simeó l'Estilita «el Vell» (mort vers 459), el seu biògraf Teodoret de Cir ens diu que, quan encara vivia sobre la seva columna, era visitat per devots vinguts de tots els racons de l'extrem Occident: hispans, bretons i gals, a més d'italics (Teodoret de Cir, *Història religiosa*, 26, 11). La primera versió de la *Vida de santa Genoveva de París*, escrita vers 520, també ens parla d'uns comerciants que, fent la ruta entre Gàl·lia i Síria, visitaren el sant estilita (*Vida de Genoveva*, MGH, *SS rer. Merov.* 3, p. 226). Pel que fa als visitants occidentals de les tombes de màrtirs sirians, podem citar l'exemple de l'anònim peregrí originari de Piacenza que, vers 570, després de visitar Terra Santa, feu un *tour* pels santuaris martirials de Síria i Mesopotàmia, visitant, entre altres, el santuari de sant Bàbiles a Antioquia (*Itinerari dit d'«Antoní de Piacenza»*, 46-47), lloc on, per cert, a mitjan segle IV es documentaren les primeres protestes paganes contra la pràctica de la inhumació *intra* basílica, que aleshores es començava a posar de moda entre els cristians (Flavi Claudi Julià, *Contra els Galileus*, 339). Podem suposar que, un cop tornats a les seves regions d'origen, aquests pelegrins hi donaren a conèixer les singularitats del cristianisme siria.

Les raons que impulsaren a molts cristians sirians a fer la ruta inversa i a marxar vers Occident durant aquest període serien de natura diferent. A partir dels anys trenta del segle V, les grans controvèrsies cristològiques que agitaren Orient donaren lloc al naixement d'esglésies cristianes dissidents, com la nestoriana o la miafisita, sovint perseguides pels emperadors de Constantinoble, cosa que pogué impulsar als seus membres més compromesos, monjos i eclesiàstics, a buscar refugi a Occident, a on passarien més desapercebuts: així, tenim testimonis de monjos sirians de tendència nestoriana «amagats» al monestir Boecià de Roma, fins que foren descoberts per Donus, papa entre el 676 i el 678, i dispersats per altres monestirs de la ciutat (*Liber Pontificalis*, 80). També tenim documentada la presència d'un bisbe acèfal (o sigui, miafisita) d'origen siria, Gregori, a la Sevilla de temps de sant Isidor (Concili de Sevilla II [619], cànon 12; vegeu també Martínez, 2019).

El desplaçament, individual o col·lectiu, de cristians sirians a Occident (part de l'anomenada «diàspora oriental a Occident»: Vallejo Girvés, 2012, p. 412) podria

respondre també a altres causes, com les destructives campanyes militars dels perses sassànides sobre Síria, Terra Santa i Egipte entre 602 i 618; o la poc posterior conquesta islàmica, amb la caiguda de la futura capital del califat, Damasc, el 634, tot i que cal dir que els primers califes foren més tolerants envers les diferents esglésies cristianes que no pas els emperadors bizantins amb les tendències cristianes considerades «herètiques». Tots aquests emigrants emprarien rutes marítimes ben establertes i buscarien refugi a ciutats a on ja existia una comunitat siriana consolidada. Entre mitjans del segle VII i mitjà segle VIII, grups de monjos sirians ortodoxos s'establiren als monestirs romans de Sant Sabes a l'Aventí, Sant Andreu *in Clivo Scauri* i Santa Àgueda *de Subura* (Sansterre, 1988, p. 704-705).

Però no hem de descartar tampoc que aquests desplaçaments de cristians sirians vers Occident fossin deguts a l'ideal de desarrelament, d'abandonament voluntari de família i pàtria, tant present en l'ascetisme cristià antic. De fet, molt abans dels esdeveniments convulsos del primer terç del segle VII ja tenim documentada la presència d'ascetes sirians expatriats a Occident. Gregori el Gran ens parla d'un eremita siríà anomenat Isaac establert a Spoleto en temps del domini ostrogot d'Itàlia (494-554), el qual acabà formant una comunitat monàstica sota el seu lideratge (Gregori el Gran, *Diàlegs* 3, 14).

EL LLEGAT SIRIÀ A LA CRISTIANDAT TARDOANTIGA OCCIDENTAL

Fossin membres de colònies de comerciants establertes des d'antuvi, o nouvinguts fugits de les convulsions que afectaren l'Orient mediterrani en aquesta època, aquests cristians sirians deixaren la seva empremta en el cristianisme occidental tardoantic, fenomen aquest molt poc estudiat. Pel que fa a la literatura cristiana siriana que circulà per l'Occident llatí en aquesta època, Gennadi, monjo establert a Marsella, ens dona un testimoni valuósíssim. A la seva continuació del *De viris illustribus* de Jeroni d'Estridó, redactada vers l'any 470, Gennadi hi inclou nombroses notícies sobre autors sirians, alguns dels quals escrigueren en grec, però d'altres només en siríac, llengua que Gennadi sembla conèixer bé, potser perquè ell mateix era d'origen siríà (sobre Gennadi, vegeu Pietri i Heijmans, 2013, p. 867-869). Entre els autors en siríac coneguts per Gennadi trobem a Jacob de Nísibis (capítol 1; sobre aquest personatge, el primer bisbe de Nísibis conegut, vegeu Amar, 2011); Isaac, prevere d'Antioquia autor de tractats polèmics contra els nestorians i els miafisites (capítol 67; sobre aquest autor i els escrits que li poden ser atribuïts, vegeu Abdalla, 2010, p. 22-23; Mathews, 2011); o Samuel, prevere d'Edessa contemporani de Gennadi, autor també de tractats contra les esmentades heretgies que no han arribat fins a nosaltres (capítol 83; Abdalla, 2010, p. 21).

Ja hem mostrat anteriorment com el prestigi dels monjos sirians, molts dels quals esdevingueren cèlebres pel seu alt grau d'exigència ascètica, atragué l'atenció de pelegrins vinguts de l'altre extrem de la Mediterrània —no debades, Peter Brown definí Síria com el país de les grans «superestrelles» del monacat tardoantic (Brown, 1971, p. 109). Aquest fou el cas de Simeó l'Estilita «el Vell», de qui ja hem dit que fou visitat per molts occidentals que, un cop tornats a casa seva, bé haurien pogut contribuir a popularitzar la seva figura com a model de rigor ascètic i

com a «holy man», agent del poder diví en la lluita contra les forces demoníques. Sabem que al segle VI ja circulava a la Gàl·lia una versió llatina de la *Vida de Simeó*, la qual fou coneguda per Gregori de Tours —en una de les seves obres, Gregori recull un miracle *post mortem* atribuït al sant, la mort d'una dona que, disfressada d'home, hauria gosat entrar a la gran basílica construïda entorn la columna de Simeó, el complex ara anomenat Qal'at Sim'an, al nord-oest d'Alep (Gregori de Tours, *Liber in gloria confessorum*, 26).

D'altra banda, del poder apotropaic atribuït a Occident a les representacions de Simeó sobre la seva columna ens parla Teodoret de Cir, qui assenyala que a la ciutat de Roma es podien veure, a la porta de molts comerços i tallers, petites imatges de Simeó, a les que s'atribuïa un poder protector (Teodoret de Cir, *Història religiosa*, 26, 11). Potser tenia aquesta funció apotropaica l'escultura en pedra calcària trobada a un monument funerari de tipologia siríaca del segle VII (l'anomenat «Hipogeu de l'Abat Mellébaudes», també conegut com *Hypogée des Dunes*) descobert l'any 1878 a prop de Poitiers; d'aquesta escultura només es conserva un fragment que representa el tors d'un home que sosté una creu sobre el seu pit, a sobre de la qual hi ha una banda amb la inscripció HIC SCS SYMION, cosa que permetria identificar-la amb la figura de Simeó l'Estilita «el Vell» (Nasrallah, 1974, p. 180-183) (fig. 1).

De fet, l'ascetisme extrem de Simeó trobà un curiós èmul a la Gàl·lia en la figura de Wulfilaic, un monjo d'origen llombard de qui Gregori de Tours ens diu que practicà l'estilitisme sobre una columna erigida en un santuari de Diana situat als voltants de Trèveris, santuari que en aquella època —la segona meitat del segle VI— encara era freqüentat pels pagesos de la zona. Les gestes ascètiques de Wulfilaic —qui romania a la intempèrie i descalç fins i tot durant els rigorosos hiverns dels boscos de les Ardenes, veient com se li formaven estalactites a la barba i li queien les ungles dels peus, i a més s'havia imposat una estricta dieta a base de pa, aigua i una mica de llegum—, aquestes pràctiques —dèiem— despertaren l'admiració dels camperols de la zona, cosa que el sant aprofità per evangelitzar-los i per convèncer-los perquè l'ajudessin a destruir l'estàtua de Diana que presidia el santuari pagà a on s'havia establert. Finalment, l'autoritat carismàtica que Wulfilaic es guanyà entre els camperols de la rodalia de Trèveris despertà el neguit del bisbe local, qui, amb l'ajuda d'alguns dels seus col·legues, aconseguí convèncer-lo de baixar de la columna i d'acceptar viure en un cenobi en companyia d'altres monjos. El bisbe al·legà, ens diu Gregori de Tours, que una persona innoble com ho era Wulfilaic no podia gosar comparar-se amb el gran Simeó l'Estilita d'Antioquia i que, a més, l'estilitisme dels monjos sirians no esqueia al clima de la regió de les Ardenes (Gregori de Tours, *Històries* 8, 15). Si bé el fracàs de Wulfilaic palesa la dificultat d'importar el model de «holy man» sirí a una regió amb un poder episcopal tan consolidat com la Gàl·lia franca, el seu cas confirma també la popularitat de què gaudiren a Occident els monjos de Síria, llunyana terra dels prodigis ascètics (sobre Wulfilaic, vegeu Alciati, 2015; Rotman, 2019). I podem preguntar-nos aleshores quants altres «Wulfilaics» haurien pogut seguir a Occident l'exemple dels ascetes sirians, sense deixar però rastre a les fonts escrites.

Un altre aspecte a destacar és el paper que tingueren els expatriats sirians, laics o eclesiàstics, en la promoció a Occident del culte als màrtirs sirians més populars, entre els quals destaquen Bàbiles d'Antioquia i Sergi de Russafa. Així, un altre cop

Figura 1: Fragment d'escultura representant, possiblement, Simeó l'Estilita «el Vell», *Hypogée des Dunes*, Poitiers (procedència: Joseph Nasrallah, «Survie de Saint Siméon Stylite l'Alépin dans les Gaules», *Syria* 51 (1974), p. 171-197, Pl. V, 2).

Gregori de Tours ens parla d'un ric comerciant sirian establert a Bordeus, anomenat Eufroni, que posseïa relíquies de sant Sergi i que decidí convertir casa seva en una església consagrada a aquest sant sirian, a on diposità unes relíquies del màrtir que havia pogut adquirir a Orient. El culte a aquest sant militar sirian fou molt popular, a Orient com a Occident, per la suposada capacitat de les seves relíquies de concedir la victòria militar als seus possessors: Gregori ens explica que el rei franc Gundovald volgué apropiar-se de les que Eufroni havia dipositat a la seva església privada de Bordeus (Gregori de Tours, *Històries* 7, 31). En qualsevol cas, sembla que Sergi fou especialment popular entre les comunitats d'expatriats orientals: un altre exemple ens l'ofereix una inscripció, avui perduda, trobada a Sevilla i que dataria del segle VI, a on es representaven dos homes armats, amb estels sobre el seu cap i una inscripció, en grec, que els identificava com els sants Sergi i Bacus de Russafa (Martínez, 2019, p. 134). Tenim altes testimonis de la deposició de relíquies i la dedicació d'esglésies a sant Sergi de Russafa: a Tours, pel bisbe Gregori (Gregori de Tours, *Històries* 10, 31); i a Ravenna, pel bisbe Agnellus (557-570; Agnellus de Ravenna, *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, 86). D'altra banda, per un diploma del rei franc Childebert III (649-711), coneixem l'existència d'un monestir a Angers dedicat a sant Sergi (*MGH DD Mer.*, p. 145).

L'ARQUEOLOGIA DEL MONACAT SIRIÀ A HISPANIA

Tot i les valuoses notícies literàries i epigràfiques de què disposem, la veritat és que l'estudi dels rastres materials d'aquesta cristiandat siriana a Occident roman en un estat de foscor gairebé absolut, possiblement més per una qüestió d'identificació i tipificació que no pas per una manca real de dades. Aquest problema arqueològic és recurrent a l'hora de localitzar monestirs hispans anteriors al segle IX (Sales, 2020, p. 2340; Sales, Sancho, 2023, p. 11-36; Sales, Sancho, 2024, p. 1-5). Per aquest motiu, arribat el moment, discernir si tals o les quals restes de possibles monestirs corresponen a una comunitat autòctona o bé a una d'origen oriental, i més específicament sirian, pot semblar una absoluta quimera. Per fortuna, però, l'estudi de la materialitat a la llum dels textos sempre acaba suggerint camins per explorar.

Si ens centrem en Hispania, d'entrada, una mostra de mobiliari d'indiscutible caràcter cristià-oriental la constitueixen una sèrie de bronzes litúrgics, entre els quals destaca la poc més de mitja dotzena d'encensers localitzats principalment en territori de reconquesta bizantina. Tot i que habitualment la seva presència a la Península Ibèrica s'ha atribuït directament al comerç (Palol, 1999, p. 309-311), s'obvia que podrien estar relacionats amb l'arribada d'una cristiandat oriental que, com és natural, migraria amb el seu mobiliari litúrgic. El fet és que l'ús de l'encens en la litúrgia cristiana és un costum importat d'Orient que no es va popularitzar a Hispania fins a una època més tardana. L'església visigoda s'hi mostrà reticent, perquè considerava que encensar era una més de les extravagàncies pròpies dels ostentosos cristians orientals (Concili de Sevilla II [619], c. 12; Brauli de Saragossa, *Renotatio*, 17). En suma, no es pot atribuir l'arribada a Hispania d'aquests encensers a una demanda de l'església local i, en conseqüència, per a aquests encensers de cronologies preislàmiques només queda la possibilitat que formessin part del mobiliari litúrgic amb el qual van arribar eclesiàstics i monjos d'Orient durant els

Figura 2: Encensers orientals dels segles VI-VIII trobats a la península Ibèrica, elements exògens de la litúrgia local. El 'b' és el trobat al Bovalar (procedència: Sales, Sancho, de Castellet, 2017, p. 109).

dos segles previs a la conquesta musulmana de la península Ibèrica (Sales, Sancho i De Castellet, 2017, p. 107-113) (fig. 2).

Per altra banda, més enllà de la presència ocasional d'aquest mobiliari litúrgic, en principi no s'han localitzat altres restes arqueològiques explícites o segures de l'assentament d'aquesta cristiandat «importada»; és a dir, els rastres arquitectònics de les «cases» o cenobis específicament sirians de què ens parlen les fonts semblaria que no han aflorat encara. Ara bé, per avançar en aquesta qüestió, i sabent la consideració negativa cap a l'encens per part de l'Església visigoda, es podria escrutar la relació dels esmentats encensers amb els seus contextos arqueològics (quan aquests contextos existeixen). Per exemple, es pot analitzar el cas de l'encenser d'origen (segons una classificació estilística) oriental (Palol, 1999, p. 311) localitzat a les excavacions del conegudíssim «poblat amb basílica» del Bovalar (Serós, Segrià), un jaciment sovint descrit com a poblat civil i que, per altres motius aliens a l'encens, nosaltres ja fa temps hem argumentat que hauria de ser més aviat tipificat com a monestir (Sales, 2014, p. 423-464).

Perquè, d'entrada, i segons el que s'acaba de comentar en relació amb el rebuig inicial de l'encens a Occident, la presència d'aquest encenser en el qual seria un probable monestir obliga a preguntar-nos sobre l'origen dels monjos d'aquest cenobi. I, efectivament, quan es fa una anàlisi de la planta arquitectònica del Bovalar s'observen dos indicis significatius que podrien delatar una possible factura siriana en el projecte constructiu (Sales, en premsa; Sales, en curs). En primer lloc, cal esmentar que la basílica del Bovalar consta de tres naus i d'una capçalera rectangular tripartida amb absis també quadrangular, un esquema poc —o gens— habitual a Occident, però que, per contra, i de manera significativa, resulta molt freqüent en les basíliques dels monestirs sirians pertanyents al que s'ha vingut a denominar les «Ciutats Mortes», un espectacular conjunt amb més de 700 jaciments entre els quals trobem també l'abans esmentat monestir de Sant Simeó l'Estilita.

En segon lloc, cal considerar que la disposició dels habitacles i de la zona productiva del Bovalar s'estructura al voltant de dos patis contigus, composició en planta que, encara que no exclusiva de Síria, és molt pròpia també d'alguns monestirs

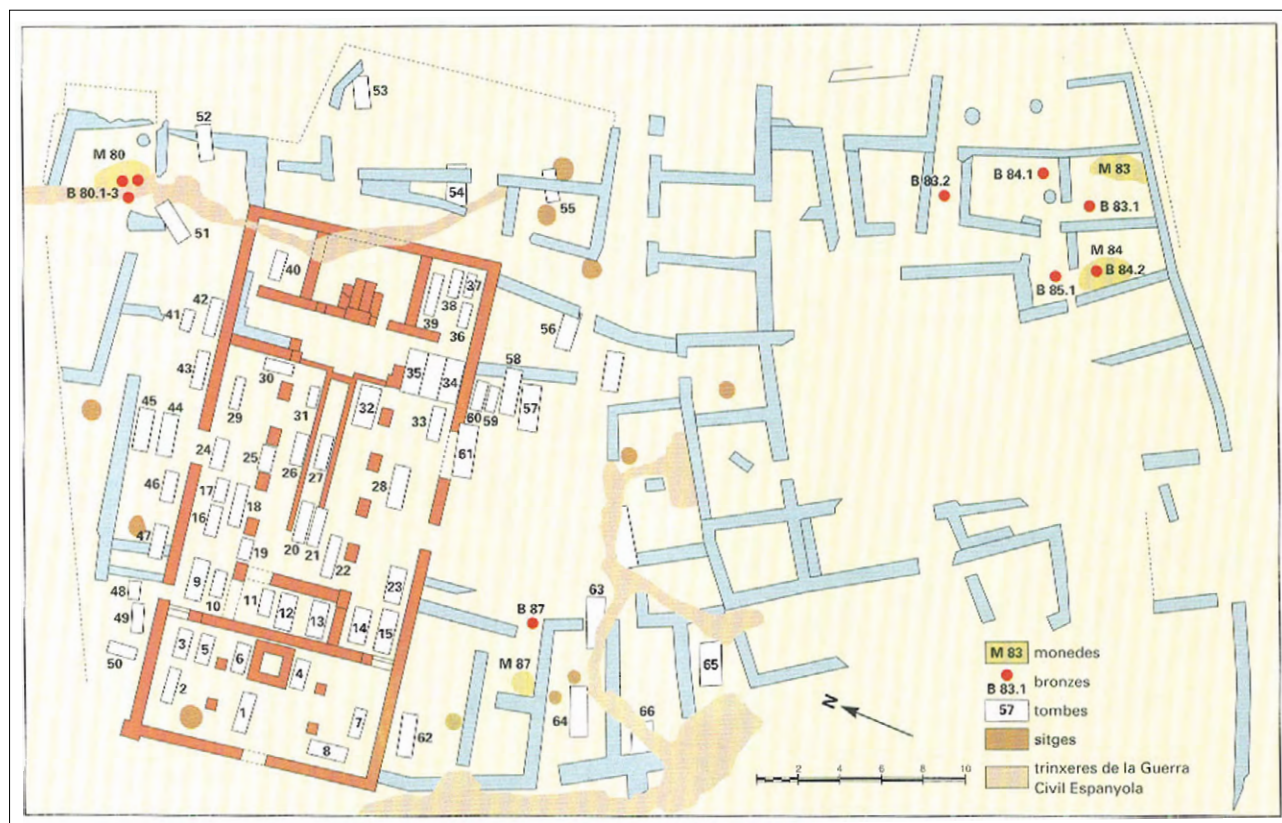

Figura 3: Planta del jaciment arqueològic del Bovalar (Seròs, Segrià), un probable monestir de possible origen oriental (procedència: Palol, 1999, 145).

orientals preislàmics i que a Occident es troba també a la basílica d'Es Cap des Port de Fornells, a Menorca, que no casualment els seus excavadors cataloguen com a conjunt de possible origen oriental (Gurt, 2007, p. 203-208). En definitiva, els bronzes litúrgics, l'ús de l'encens, i un model arquitectònic propi d'esglésies i monestirs sirians, fan del Bovalar un jaciment candidat a ser considerat com a possible monestir d'origen siria (fig. 3).

CLOENDA

En conclusió, durant el Baix Imperi, però especialment durant l'etapa dels «regnes germànics», el cristianisme occidental no només va rebre influències i tingué contactes amb Orient, sinó que va viure directament la «presència física» d'Orient en el seu si, fet al qual potser no s'ha prestat l'atenció que mereix i que ha derivat en un gran desconeixement arqueològic fruit de la no-recerca del fenomen en la seva materialitat. Les fonts literàries ens forneixen abundants notícies sobre la presència de colònies sirianes a moltes ciutats occidentals, alguns dels membres de les quals aconseguiren una capacitat d'influència econòmica i social que els obrí les portes de l'episcopat de les seves ciutats —i cal no oblidar que els bisbes d'aquesta època exerciren de facto el lideratge polític de les comunitats urbanes. Les fonts escrites també ens informen del prestigi dels monjos sirians expatriats a Occident, individualment o en grup, abans i després de les grans convulsions de principis del segle VII. Des d'aquestes posicions de prestigi, aquests sirians desplaçats a Itàlia, la Gàl·lia i Hispània exerciren una important influència sobre el cristianisme occidental, amb la difusió de cultes als sants sirians o de formes monàstiques (tant

litúrgiques com arquitectòniques) pròpies i característiques d'aquesta regió. En un futur, l'arqueologia hauria de poder ser capaç de contribuir d'una forma més proactiva a l'estudi d'aquesta influència i, sobretot, d'aquesta presència monàstica tant singular com mal tipificada.

BIBLIOGRAFIA

- Abdalla, M. (2010). Syriac Writers and Their Works from the 1st through the 5th Century of Christianity. *Orientalia Christiana Cracoviensia*, 2, 9-27.
- Alciati, R. (2015). *Nec tu ignobilis Symeoni Antiochino poteris comparare*. Vulfilaico, stilita longobardo, *Reti Medievali*, 16, 127-145.
- Amar, J. P. (2011). Ya'qub of Nisibis. Dins G. A. Kiraz (ed.), *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Versió electrònica: <https://gedsh.bethmardutho.org/Yaqub-of-Nisibis>
- Brown, P. (1971). The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity. *The Journal of Roman Studies*, 61, 80-101.
- Goffart, W. (1982). Foreigners in the *Histories* of Gregory of Tours. *Florilegium*, 4, 80-99.
- Gurt Esparraguera, J. M. (2007). Complejos eclesiásticos no episcopales. Función y gestión. Dins J. López, A. M. Martínez i J. Morín (eds.), *Monasteria et territoria. Élités, edilicia i territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*. *Actas del III Encuentro Internacional e Interdisciplinar sobre la Alta Edad Media en la Península Ibérica* (p. 203-214), Bar International Series.
- Martínez, C. (2019). La querella monofisita en la *Hispalis* del siglo VII. Dins J. Córdoba i P. González (coords.), *Pensando Andalucía. Una visión transdisciplinar* (p. 125-138). Servicio de Publicaciones de la Diputación de Cádiz.
- Mathews, E. G. (2011). Ishaq of Antioch. Dins G. A. Kiraz (ed.), *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Gorgias Press. Versió electrònica: <https://gedsh.bethmardutho.org/Ishaq-of-Antioch>
- Nasrallah, J. (1974). Survie de Saint Siméon Stylite l'Alépin dans les Gaules, *Syria*, 51, 171-197.
- Palol i Salellas, P. (1999). Poblats del Bovalar. Bronzes litúrgics. Dins P. De Palol (dir.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X* (p. 145-146 i 309-311). Fundació Enciclopèdia Catalana.
- Pietri, L. i Heijmans, M. (dirs.). (2013). *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire, 4. Prosopographie de la Gaule chrétienne (314-614)*, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance.
- Reynolds, P. (1995). *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: The Ceramic Evidence*. Tempus Reparatum (BAR International Series, 604).
- Rotman, T. (2019). Imitation and Rejection of Eastern Practices in Merovingian Gaul: Gregory of Tours and Vulfilaic the Stylite of Trier. Dins S. Esders, Y. Hen, P. Lucas i T. Rotman (eds.), *The Merovingian Kingdoms and The Mediterranean World. Revisiting the Sources* (p. 113-123). Bloomsbury Academic.

- Sales Carbonell, J. (2014). El Bovalar (Serós, Lleida). ¿Un monasterio productor de pergamino en la *Hispania* visigoda?. *Rivista di Archeologia Cristiana*, 90, 423-464.
- Sales Carbonell, J. (2020). Christian Archaeology in Spain. Dins C. Smith (dir.), *Encyclopedia of Global Archaeology* (p. 2336-41), Springer-Verlag GmbH & Flinders University of South Australia.
- Sales Carbonell, J. i Sancho Planas, M. (2023). Espais i estructures en els establiments monàstics de l'antiguitat tardana i la primerenca edat mitjana: reptes d'identificació i tipificació. *Rodis. Journal of Medieval and Postmedieval Archaeology*, 6, 11-36.
- Sales Carbonell, J. i Sancho Planas, M. (2024). Tribuna: El escurridizo, pero no invisible, rastro arqueológico del primer monacato hispano (a propósito del II Seminario Internacional Paisajes Arqueológicos del Monacato Primitivo en Occidente (s. IV-VII), Barcelona 2022). *SVMMA, Revista de Cultures Medievales*, 24, 1-5.
- Sales Carbonell, J., Sancho Planas, M. i de Castellet, L. (2017). *Incensum in monasterium* in Preandalusian Hispania (centuries 5th-8th). *Hortus Artium Medievalium*, 23/1 [= 23rd IRCLAMA Colloquium: *Living and Dying in the Cloister. Monastic life from the 5th to the 11th C.* (Zadar, June 2016)], 107-113.
- Sales Carbonell (en premsa). Syrian and other Eastern monks in Late Antique Hispania. Archaeological data, Dins *Power, Conversion and Religious Leadership*, Oxford.
- Sales Carbonell, J. (en curs). Posibles trazas de arquitectura monástica siria en la *Tarraconensis* oriental. Dins *Arquitectura religiosa hispana (ss. IV-X). Perspectivas teórico-metodológicas y estado de la investigación*, Universidad de Granada i Universidad de Santiago de Compostela.
- Sansterre, J.-M. (1988). Le monachisme byzantin à Rome. Dins *Bisanzio, Roma e l'Italia nell'alto medioevo* (p. 701-746). CISAM (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 34).
- Traina, G. (2022). Orientals in Late Antique Italy: Some Observations. *Electrum*, 29, 249-259.
- Vallejo Girvés, M. (2012). *Hispania y Bizancio. Una relación desconocida*. Akal.

MOBILITAT I PERMANÈNCIA AL JACIMENT DE L'ESQUERDA

UNA LECTURA ARQUEOLÒGICA DE LLARGA DURADA¹

Imma Ollich i Castanyer,² Esther Travé Allepuz,³ Albert Pratdesaba i Sala,⁴
Montserrat de Rocafiguera i Espona,⁵ Maria Ocaña i Subirana⁶

INTRODUCCIÓ

El poblat ibèric i medieval de l'Esquerda ocupa un promontori estratègic dibuixat pel riu Ter en un dels seus meandres. La topografia d'aquest espai de 12 ha, situat a 462 m sobre el nivell del mar, defineix una àrea fàcilment defensable, amb cingles elevats a l'est i a l'oest i un únic accés pla al nord, que permet un control visual ampli de la Plana de Vic i de les principals rutes d'accés des del Ripollès i de la costa gironina (fig. 1). Aquesta situació estratègica és un dels factors que expliquen la continuïtat del poblament en aquest indret, molt dilatada en el temps, amb una història d'ocupació que abasta més de 2500 anys amb intervals d'abandonament relativament breus.

L'Esquerda presenta una llarga seqüència d'ocupació que s'inicia a finals de l'Edat del Bronze i que inclou fases d'intensa activitat durant el període ibèric fins al fet de fer-lo esdevenir un lloc central del territori ausetà (Rocafiguera, 2021, p. 168-171), moments de transformació i reestructuració en època romana i una reocupació significativa a partir del segle VI, en el context del declivi del món romà. Al llarg d'aquesta trajectòria, el jaciment esdevé reiteradament un espai fortificat, articulat amb el territori immediat i inserit en xarxes de comunicació i d'intercanvi de diferent abast, fet que el converteix en un observatori privilegiat per analitzar processos de permanència i mobilitat en perspectiva diacrònica.

1 Els resultats d'aquest treball han estat obtinguts durant l'execució de dos projectes de recerca consecutius en matèria d'arqueologia i paleontologia titulats: *L'Esquerda. Punts estratègics sobre el Ter des de la prehistòria fins a l'edat mitjana* [CLT009/18/00011-90] i *Anàlisi diacrònica del territori fortificat del Ter: el nucli de l'Esquerda i el seu entorn* [ARQ001SOL-175-2022], finançats per la Generalitat de Catalunya. Els estudis de material ceràmic han comptat amb el suport dels projectes GREYWARE [PID2019-103896RJ-I00] i ARTIFACTA [PID2023-146298NB-I00], finançats pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades i l'Agència Estatal de Investigació, amb fons FEDER europeus (MICIU/AEI/10.13039/50110001100033 i FEDER, UE).

2 Universitat de Barcelona, Fundació l'Esquerda

3 Universitat de Barcelona

4 Fundació l'Esquerda, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura

5 Fundació l'Esquerda

6 Fundació l'Esquerda, Museu Arqueològic de l'Esquerda

Figura 1. Localització del jaciment de l'Esquerda a Catalunya, la plana de Vic i Roda de Ter (a), amb una vista ortogonal del mateix (b). Base topogràfica: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

És, però, a partir de l'alta edat mitjana quan l'Esquerda adquireix un paper especialment rellevant com a espai de frontera i de contacte polític i cultural. La reocupació del segle VI, amb la construcció d'una nova muralla i la presència d'una necròpolis extramurs, amb població visigoda (Olalde et al., 2019), marca l'inici d'una fase d'inestabilitat i de transformacions profundes, que s'intensifiquen a partir de finals del segle VIII amb la integració del lloc en l'òrbita carolíngia i en el procés de configuració de la Marca Hispànica (Pratdesaba, 2021, p. 134). En aquest context, la fortificació, la reorganització de l'espai habitat i la introducció de nous elements polítics i religiosos situen l'Esquerda en una dinàmica de mobilitat humana, material i ideològica de gran abast (Ollich et al. 2014).

La consolidació del sistema feudal marcarà un nou període de transformacions al jaciment. La consagració de l'església de Sant Pere el 1042 comportarà una profunda reestructuració del poblat en aquest període, amb carrers planificats, edificacions amb fonaments de pedra i cobertes de fusta o teula, i un conjunt agrari i artesanal que inclou graners, molins, eres i tallers, indicant la presència d'una comunitat estable amb mecanismes sòlids d'abastiment i organització (Ollich et al., 2017, p. 33-34). Aquest caràcter de poblat medieval marcarà la idiosincràsia pròpia del lloc fins a la seva destrucció i abandonament a partir de 1314, quan la fortalesa és destruïda en el context de les lluites feudals entre la casa vescomtal dels Cabrera, el rei i el bisbe de Vic.

Aquesta dilatada història ens parla d'un assentament amb un marcat caràcter de permanència en l'espai on la presència de nouvinguts i els canvis en el domini de la fortificació en un context fronterer condicionen en bona part les transformacions internes del lloc. És en aquest context que ens proposem reflexionar sobre aquests processos de mobilitat i les seves implicacions en la cultura material del jaciment i el seu entorn, amb una atenció especial pel registre ceràmic. Centrarem el nostre treball en el període comprès entre els segles VI i XIV, atès que els estudis recents ens permeten explorar especialment les qüestions relatives a la mobilitat.

Tanmateix, la circulació i arribada de materials forans al jaciment, així com les transferències culturals que es manifesten en nous sistemes constructius o en les transformacions de les tècniques productives ha resultat d'aquestes influències, tenen un marcat caràcter diacrònic que ens permet reflexionar sobre el fenomen de la mobilitat en un context de llarga durada, sobre la necessària dualitat entre mobilitat i permanència, i sobre com abordem ambdues realitats en el registre arqueològic. Aquests elements seran el principal objecte de discussió i l'aportació de la nostra recerca a les línies de pensament actual sobre aquest fenomen.

Els precedents: un jaciment connectat

Els elements de permanència i mobilitat han estat un fil conductor de la llarga trajectòria de l'Esquerda. Així mateix, la seva situació en un lloc central del territori, a la transició entre el Pirineu, la costa i la Depressió Central, l'han fet receptora de múltiples influències diverses que, juntament amb les pròpies dinàmiques internes, l'han acabat convertint en un assentament singular. Aquesta basculació entre tres àrees territorials permetrà explicar més endavant els elements de mobilitat de la ceràmica medieval.

La fase més antiga documentada a l'assentament data de la Primera Edat del Ferro (s. VII aC), quan l'Esquerda forma part de l'horitzó de la cultura de Merlès, que s'estén per l'actual Catalunya Central (Bach, Fàbregas i Molist, 2023). Els materials ceràmics documentats són coherents amb l'estructura del primer poblat fortificat. La muralla recentment descoberta, de cinc metres d'amplada i cambres a l'interior permet parlar també de contactes amb aquestes terres de l'interior (Rocafiguera i Ollich, 2023, p. 145-154).

L'arribada de les influències colonitzadores a aquesta zona de la Catalunya interior es fa plenament palesa a l'Esquerda entre els segles V-III aC. La presència significativa de vasos d'importació procedents dels mercats mediterranis, sobretot productes de l'horitzó grec —ceràmiques àtiques de vernís negre, de figures roges, o les denominades *de Saint-Valentin*)— i en grau més baix d'origen púnic, en són una primera evidència (fig. 2). Però el canvi que suposen va molt més enllà d'uns materials forans. Juntament amb aquest comerç arriben noves idees i nous costums,

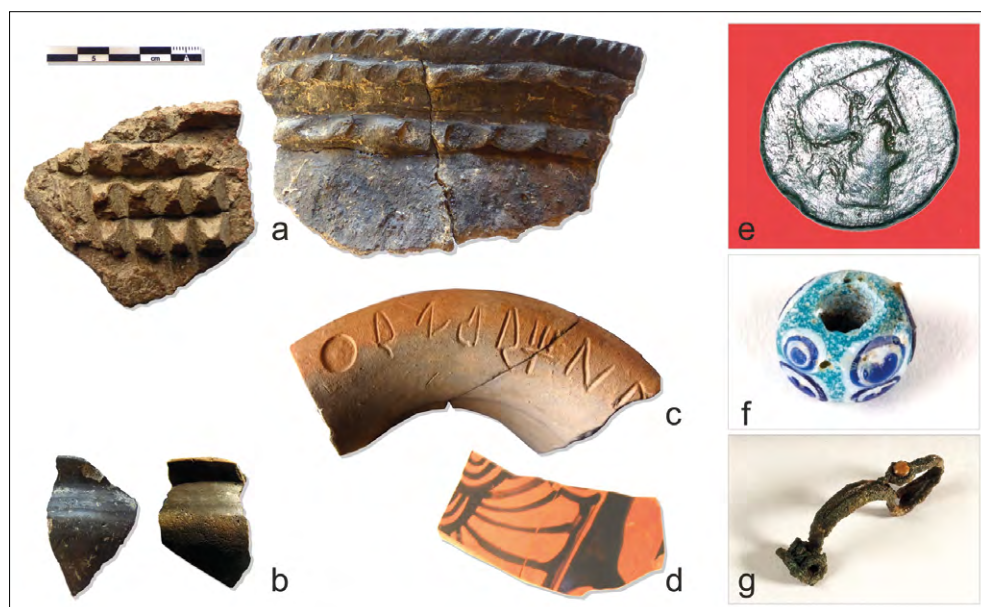

Figura 2. Artefactes indicadors de mobilitat en època antiga: Materials ceràmics de la cultura de Merlès (a), ceràmica brunyida de la 1a edat del ferro (b), ceràmica ibèrica a torn amb inscripció feta abans de la cocció, (c), ceràmica àtica de figures roges (d); i alguns altres materials no ceràmics també arribats al jaciment: as de la seca «untikesken» (e), dena de pasta vítria d'origen púnic (f), i fibula tipus *la Tène* de bronze (g).

que a l'Esquerda ibèrica es concreten en la planificació d'un nou entramat urbanístic, que destrueix, almenys en part, les estructures anteriors canviant-ne l'orientació. A finals del segle v aC, doncs, l'Esquerda esdevé una ciutat fortificada, amb torres quadrades, i planta hipodàmica, de clara influència mediterrània, amb carrers rectilinis i pavimentats, una entrada complexa i un santuari urbà (Rocafiguera, Ollich, Amblàs, 2012). La ciutat, probablement Ausa, esdevé doncs entre els segles IV i III aC la capital del territori ausetà, un territori organitzat amb fronteres ben definides i una estructura social molt similar a altres entitats ibèriques del seu entorn.

Durant els temps convulsos de la II Guerra Púnica i les revoltes ibèriques posteriors, els elements de mobilitat es poden resseguir a través del registre arqueològic, però també a través de les fonts clàssiques. Els ausetans, que són aliats dels cartaginesos, juntament amb els ilergets i altres pobles de l'interior, es troben a la primera línia del conflicte, en ser el seu territori fronterer amb els pobles de la costa aliats dels romans (Rocafiguera, 2020). Als elements de mobilitat material i ideològica, cal afegir-hi aquí la mobilitat humana, provocada pels conflictes bèl·lics —tropes, presoners i revoltats— i les seves conseqüències —desplaçaments i destrucció. A l'Esquerda ibèrica, els elements de mobilitat perduren, com mostra la troballa de la moneda neopúnica de llegenda *Sacili*, en curs d'estudi per Maria Clua. Però sobretot, la privatització dels antics espais públics que es produeix entre els segles II i I aC, i el desplaçament de la població cap a la plana, especialment a la nova ciutat d'Auso, a Vic, a partir del segle I, mostren un assentament totalment connectat amb el territori proper i particip de les circumstàncies globals. La manera com aquestes xarxes territorials i de mobilitat perduren o es transformen al llarg dels períodes posteriors és el que hem investigat al llarg dels darrers anys en una anàlisi centrada en l'estudi del registre ceràmic.

L'ESTUDI DE LA MOBILITAT EN ÈPOCA MEDIEVAL A TRAVÉS DEL REGISTRE CERÀMIC

La recerca sobre la ceràmica de l'Esquerda ofereix una via privilegiada per analitzar els processos de mobilitat i transferència cultural que han modelat el poblat al llarg de la seva llarga història en una fase concreta de l'assentament. Al llarg de més d'una dècada, l'estudi del material ceràmic ha aportat valuoses informacions sobre les interaccions del poblat medieval amb el seu entorn, però ha estat en els darrers anys quan l'estudi detallat de conjunts ceràmics especialment seleccionats i procedents de contextos estratègics ens ha permès interrogar-nos sobre el fenomen de la mobilitat en aquest territori i, especialment, mirar de quantificar-ne l'abast entre els segles VI i XIV dC, des de l'antiguitat tardana fins a la destrucció del poblat.

Inicialment, un primer estudi (Travé et al., 2013) centrat en la ceràmica de cuina del poblat feudal (segles XI-XIII), ens va permetre identificar les principals produccions, de caràcter local o regional, vinculades a la consolidació medieval del nucli de poblament i a les estructures associades a l'església de Sant Pere. Els resultats dels primers treballs de caracterització arqueomètrica van aportar valuoses informacions per revisar el conjunt de material medieval del jaciment i van permetre abordar una segona fase de l'estudi centrat en el període de transició entre el declivi de les estructures romanes d'Auso i la reocupació i refortificació de l'Esquerda en època visigoda primer i carolíngia després.

Àrea	(n)	Classe	(n)	Fàbrica	(n)
Camp de sitges	51	Grisa Altmedieval	43	fàbrica amb quars, feldespats i inclusions argiloses (32)	13
				fàbrica w fragments de roca ígnia àcida (34)	5
				fàbrica amb quars gruixut i fragments de roca sedimentària i metamòrfica (35)	5
				fàbrica amb marga sorrenca (36b)	2
				fàbrica de quars molt fi (37)	2
				fàbrica amb sorra de quars (38)	9
				fàbriques micàcies (48)	1
				fàbrica bimodal amb quars i fragments de roca (48d)	2
				fàbrica amb marga gruixuda i granit (49)	2
				fàbrica mitjana amb nòduls argilosos (50)	2
		Oxidant Tardoantiga	2	fàbrica amb marga sorrenca (36b)	1
				fàbrica de quars molt fi (37)	1
		Espatulada Carolíngia	6	fàbrica amb quars, feldespats i inclusions argiloses (32)	1
				fàbrica amb sorra de quars (38)	1
				fàbriques micàcies (48)	4
Muralla	5	Espatulada Carolíngia	5	fàbriques micàcies (48)	2
				fàbrica bimodal amb quars i fragments de roca (48d)	2
				fàbrica amb marga gruixuda i granit (49)	1
				fàbrica mitjana amb nòduls argilosos (50)	1
Poblat feudal	44	Grisa	44	fàbrica amb quars, feldespats i inclusions argiloses (32)	16
				fàbrica amb quars fi i arcosa (33)	6
				fàbrica amb fragments de roca ígnia àcida (34)	8
				fàbrica amb quars gruixut i fragments de roca sedimentària i metamòrfica (35)	4
				fàbrica amb marga (36)	7
				fàbrica amb marga sorrenca (36b)	1
				fàbrica de quars molt fi (37)	1
				fàbrica amb sorra de quars (38)	1

Taula 1. Síntesi del mostreig realitzat amb indicació del nombre de mostres atribuïdes a cada fàbrica, classificades per classe i àrea d'obtenció.

D'aquesta manera, fou possible estudiar les produccions més antigues del període medieval, datades entre els segles VI i IX, i recuperades a la zona de la muralla i els camps de sitges situats a redós d'aquesta (Travé et al., 2024) (fig. 3). Aquests conjunts tancats i ben datats permeten observar patrons de mobilitat diferenciats i alhora comprendre la manera com els nous materials i tècniques van interactuar amb les pràctiques locals. Entre aquests materials hi comptàvem ceràmiques comunes de cuina així com alguns exemplars de la denominada ceràmica espatulada carolíngia, ben comuna en força jaciments de la Catalunya Vella (tau. 1). No hem considerat en aquest estudi, tot i que també eren presents entre el conjunt de materials, alguns fragments de dolia o de ceràmiques romanes tardanes de cuina de procedència africana d'aquesta mateixa cronologia, dels quals en fem esment, tanmateix, com a indicadors de mobilitat.

Per explorar aquestes dinàmiques, es van comparar dos conjunts de materials formats per un centenar de mostres de ceràmica: 44 mostres procedents del poblat medieval, 51 procedents del camp de sitges d'època visigoda i 5 recuperades a la muralla carolíngia. D'aquestes, les cinc de la muralla i sis més del camp de sitges corresponien a ceràmica espatulada carolíngia amb acabats i qualitat dispar, dues mostres eren assimilables a les produccions romanes tardanes de cuina —també trobades a les sitges—, i les restants 43 del període més primerenc corresponien a ceràmiques grises altmedievals. Totes les 44 mostres del poblat corresponien inequívocament al grup de les ceràmiques grises (fig. 4).

Tot el material fou analitzat a partir de l'observació petrogràfica amb llum polaritzada, i una quarantena de mostres fou seleccionada per a la caracterització geoquímica. Un grup nombrós de mostres (n = 29), procedent del poblat feudal, fou

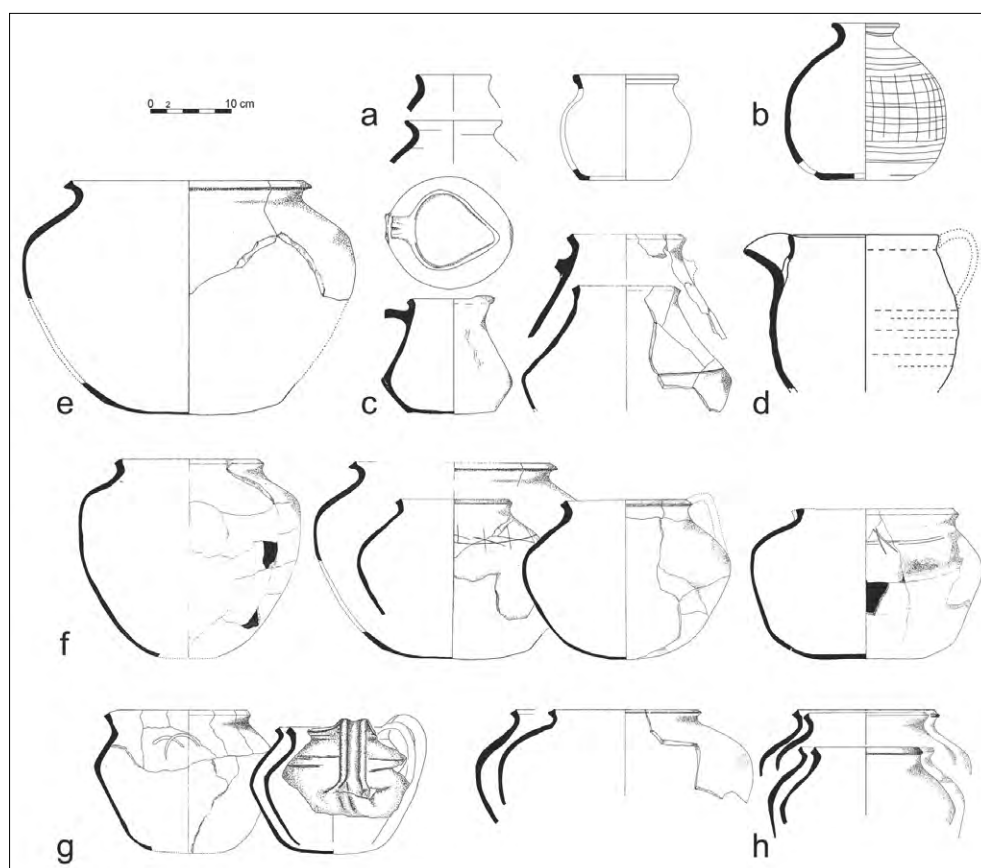
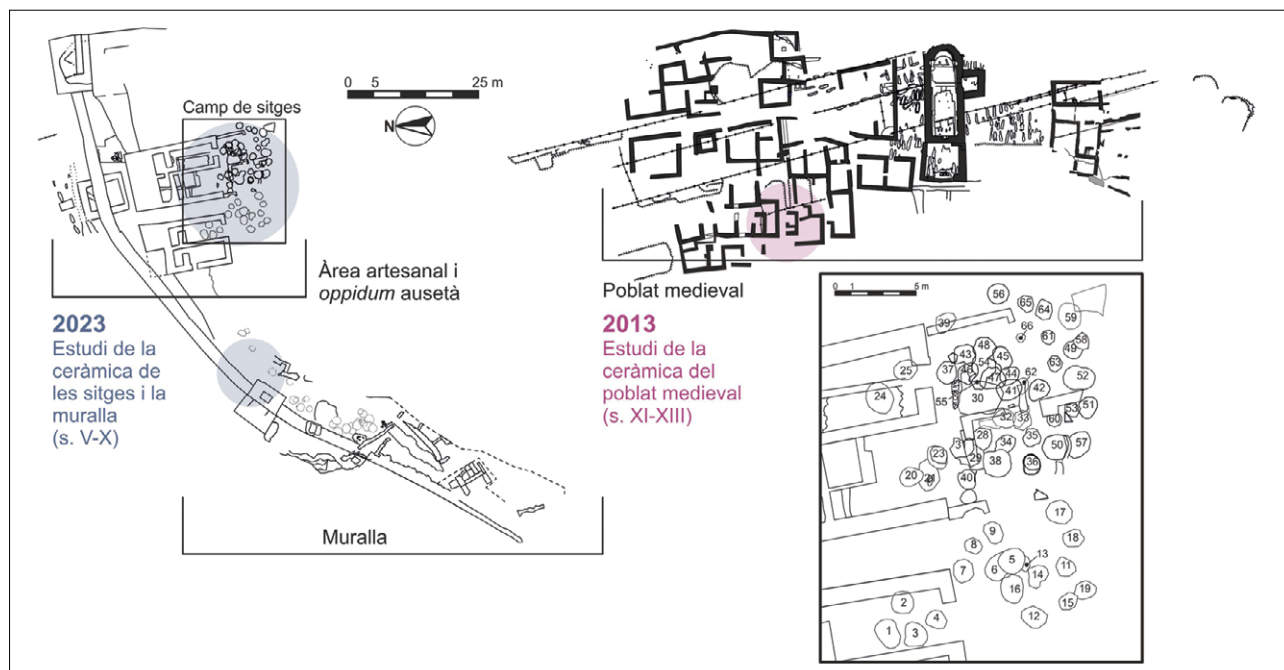

Figura 3. Planta del jaciment amb la localització dels punts d'obtenció dels mostres i els contextos estudiats. El diàmetre dels cercles respon al nombre de mostres en cada cas.

Figura 4. Repertori tipològic del conjunt ceràmic analitzat.

objecte d'una caracterització geoquímica mitjançant espectrometria de fluorescència de raigs X per dispersió d'energia (ED-XRF), mentre que deu mostres addicionals del camp de sitges foren caracteritzades mitjançant fluorescència de raigs X amb dispersió de longitud d'ona (WD-XRF) i posteriorment comparades amb un conjunt de mostres procedents d'arreu de Catalunya, amb l'objectiu de determinar produccions i circuits de distribució (Travé et al., 2025).

Aquesta aplicació diferenciada de tècniques respon a les característiques i al grau de coneixement previ de cada conjunt. En el cas del poblat feudal, l'anàlisi petrogràfica exhaustiva havia permès definir un marc tipològic i tecnològic prou sòlid, de manera que l'ús d'ED-XRF es considerà adequat per obtenir una visió global del conjunt i identificar les principals agrupacions geoquímiques, sense necessitat d'una resolució analítica més fina. En canvi, per al camp de sitges, l'estudi petrogràfic previ —i la comparació amb el lot feudal— havia permès discriminar amb un alt grau de fiabilitat les diferents fàbriques presents, fet que va justificar la selecció d'un nombre més reduït de mostres i l'aplicació d'una tècnica amb precisió analítica més elevada. En aquest context, la WD-XRF va permetre aprofundir en la caracterització geoquímica de les produccions identificades i facilitar-ne la comparació amb altres conjunts regionals, optimitzant així els recursos analítics i reforçant la interpretació sobre la provenença i els circuits de distribució. Aquest conjunt de dades es va completar amb una avaluació quantitativa de la diversitat, mitjançant els índexs de Shannon, Pielou i Jaccard (Fragnoli 2021: 16-19), que va permetre mesurar la riquesa, uniformitat i disparitat dels grups petrogràfics, i captar així indicis de mobilitat, importacions i influència de centres productors externs, reforçant la lectura dels processos de transferència cultural a escala local i regional.

A l'hora d'analitzar els aspectes relatius als fenòmens de mobilitat i permanència al jaciment, la nostra hipòtesi de treball partia de la interpretació que almenys una part de les ceràmiques espatulades eren de procedència forana i, per tant, l'objectiu principal se centrava a determinar la provenença dels materials i, en cas de detectar materials forans, determinar el grau d'influència que aquests van exercir sobre les produccions locals. Aquest enfocament ens ha permès vincular els canvis en la cultura material amb els processos de mobilitat de població, d'idees i de tècniques, i interpretar L'Esquerda com un node d'interacció cultural dins d'un territori en transformació, especialment a l'alta edat mitjana.

TRANSFORMACIONS EN ELS PATRONS DE PRODUCCIÓ I CONSUM DE TERRISSA

En la nostra contribució, no abordarem una descripció exhaustiva de les dades, que han estat objecte de publicacions anteriors a les quals ens remetem (Travé et al., 2013; 2024; 2025) i que, per raons d'espai, limitarien l'anàlisi dels patrons de mobilitat que es volen discutir a l'apartat següent. Tanmateix, ens resulta necessari oferir una visió de síntesi de l'estat actual de la recerca pel que fa a les produccions de ceràmica comuna de l'Esquerda, a la llum dels darrers estudis, com a marc interpretatiu imprescindible per comprendre les transformacions observades en els patrons de producció i consum. En aquest apartat ens centrarem a definir breument els trets més distintius dels principals grups ceràmics identificats i de localitzar-ne geogràficament llurs àrees d'origen.

La caracterització analítica de la ceràmica comuna de l'Esquerda ens ha permès identificar fàbriques originàries de diferents tallers (fig. 5), algunes de les quals corresponen a produccions de llarga durada que, de manera molt dilatada en el temps, apareixen continuadament en la majoria dels contextos analitzats i que presenten una bona correlació tant amb els resultats de les anàlisis químiques

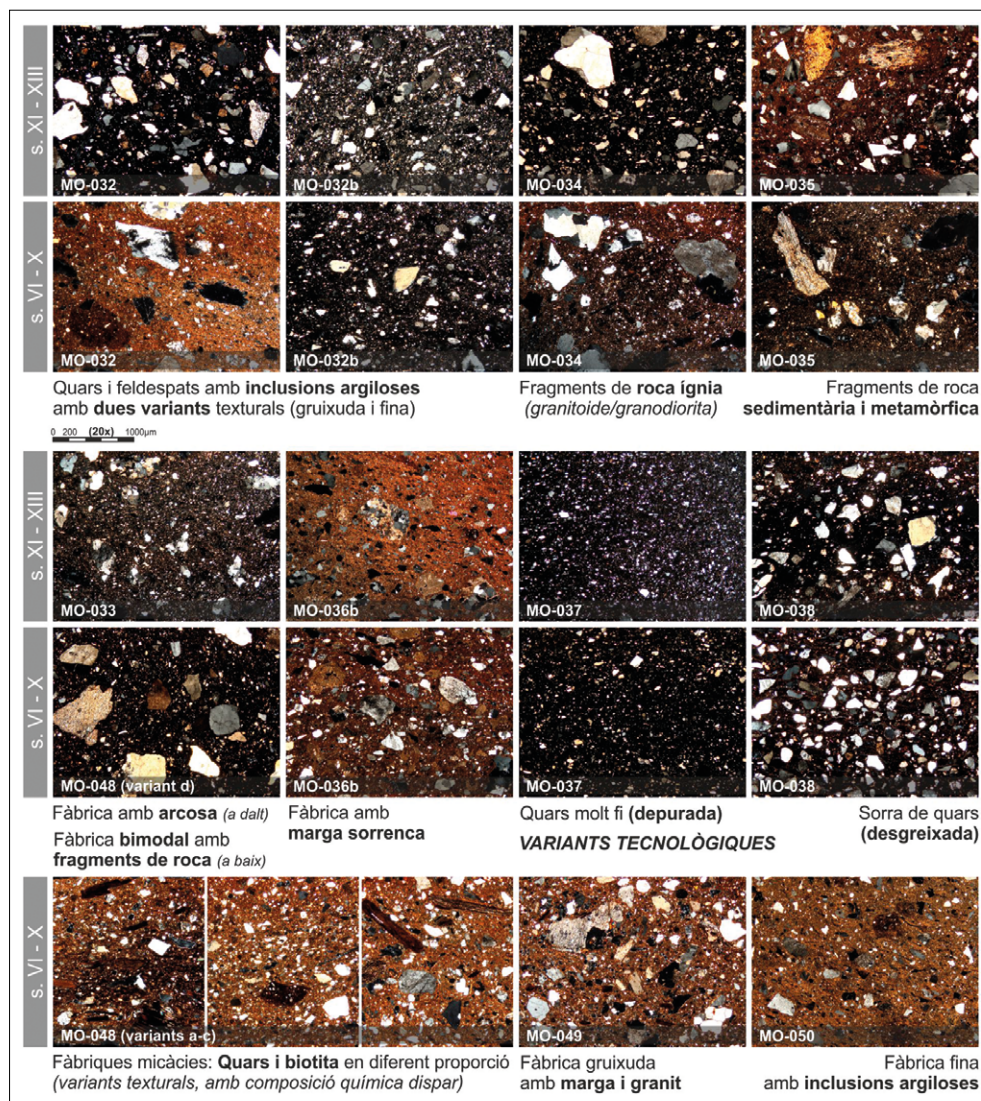

Figura 5. Quadre-resum gràfic de les principals fàbriques identificades, en relació amb les diferents fases estudiades. Totes les micrografies han estat preses amb nicols creuats i representen un camp de visió de 6 mm.

com amb l'estudi macroscòpic i formal dels materials (fig. 6). Ens referim a les fàbriques 32, 34 i 35, distingibles entre elles a partir d'alguns trets específics. La *fàbrica amb quars, feldespats i inclusions argiloses* (32) constitueix un dels grups majoritaris del conjunt i es caracteritza per la natura força gruixuda de la pasta, amb inclusions de quars i feldespats i uns nòduls argilosos prou distintius. En funció de la uniformitat del conjunt des del punt de vista químic i de la natura de les inclusions en comparació amb la geologia de la zona, atribuïm aquesta fàbrica a un possible taller situat a Sant Romà de Sau o el seu entorn més immediat. Comptem també amb una variant més fina (32b) d'aquesta mateixa fàbrica, que no presenta diferències significatives ni en la natura de les matèries primeres ni tampoc en la composició química del conjunt, per la qual cosa la podem interpretar com una variant més fina de la mateixa producció.

La *fàbrica amb fragments de roca ígnia àcida* (34) (possible granit o granodiorita) és també prou distintiva per la seva naturalesa granítica i la uniformitat en la composició química de les mostres que la componen. Aquest grup l'atribuïm a Sant Julià de Vilatorrada, a l'oest del Montseny, en una zona de transició entre la plana de Vic i les Guilleries, on la proximitat d'aquestes formacions granítiques comença a ser més acusada. Constitueix també una de les produccions que habitualment abastien de terrissa el jaciment de l'Esquerda. Entre aquestes produccions més

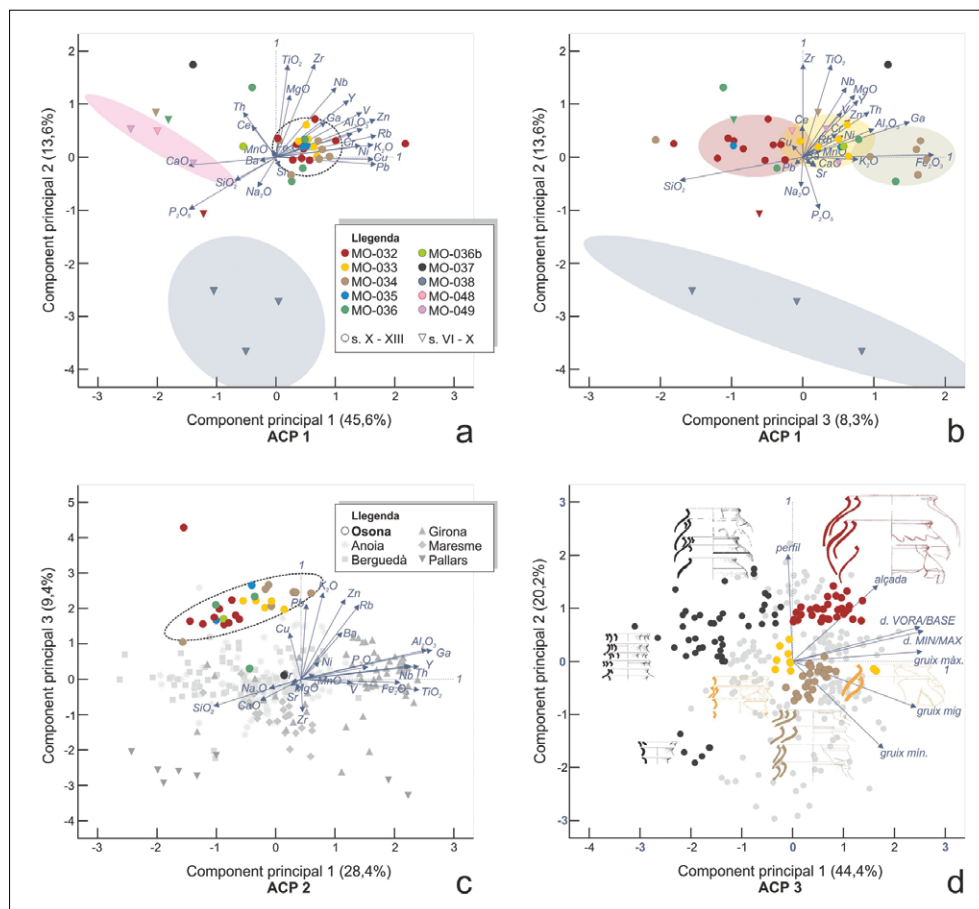

Figura 6. Gràfiques de doble entrada resultants de les anàlisis de components principals (ACP) practicades en funció de les dades químiques del material estudiat (a i b), dels materials de l'Esquerda comparats amb altres produccions catalanes (c) i de les dades morfomètriques del conjunt de ceràmica grisa de l'Esquerda (d), sempre interpretades en funció de les fàbriques identificades.

frequents i de caràcter diacrònic també s'hi compta la *fàbrica amb quars gruixut i fragments de roca sedimentària i metamòrfica* (35). En absència de dades químiques concloents per a aquest grup, no podem atribuir la fàbrica a una producció concreta, però la presència de material metamòrfic i la similitud d'aquest material amb les produccions conegudes a Quart per a la fase més antiga, ens permeten aventurar una procedència relacionada amb el massís de les Gavarres, conegut per la seva tradició terrissera des d'antic.

Com dèiem, trobem aquestes produccions en tots els contextos analitzats amb proporcions similars. Tanmateix, són molt més abundants en època feudal, on constitueixen els repertoris majoritaris. Aquest fet contrasta amb la presència de dues fàbriques prou habituals al poblat feudal que no hem detectat en època visigoda o carolíngia. Es tracta d'una *fàbrica amb quars fi i arcosa* (33), que també té una entitat química marcada i que relacionem amb una producció local del mateix jaciment, situat sobre la formació geològica coneguda com els gresos de Folgueroles rics en aquest tipus d'inclusions de natura arcòsica. Més difícil és la interpretació de la *fàbrica amb marga* (36) de natura relativament fina en el context feudal i de molt difícil atribució per la natura no diagnòstica de les seves inclusions. En tot cas, es tracta de dues fàbriques que no detectem al poblat en fases anteriors al segle XI.

El conjunt del poblat feudal ens permet identificar una sèrie de produccions que arriben al jaciment procedent d'un radi de 10 km a la rodona que denota l'existència de circuits de producció i distribució de caràcter marcadament local o regional (fig. 7). És significatiu el fet que moltes d'aquestes produccions, malgrat el seu caràcter local, es distingeixen tant per les seves característiques petrogràfiques i composició química, com per la correlació tipològica de les fàbriques amb trets morfològics dels

recipients, com el diàmetre, gruix de les parets o la forma del perfil (Travé et al., 2020). El panorama, tanmateix, canvia significativament si el comparem respecte del període més antic. Pel que fa a l'època visigoda i, especialment a la carolíngia, podem establir una distinció molt més clara entre produccions locals i foranes. Entre les produccions locals, s'hi compten les fàbriques 32, 34 i 35 anteriorment descrites que, tot i la seva proporció lleugerament menor, continuen constituint més d'un 40% dels productes que abastien habitualment el jaciment.

En canvi, entre el material procedent de la muralla i el camp de sitges s'hi compten al voltant d'un 30% de mostres que podem considerar foranes i encara un 30% de produccions locals que distingim per alguns trets molt característics des del punt de vista tecnològic, ja sigui per una selecció precisa de les matèries primeres o per una preparació singular de les pastes. Així, tenim una *fàbrica amb marga sorrenca* (36b) que no difereix en excés pel que fa a la textura de la *fàbrica amb marga* (36) del període feudal, però que presenta unes inclusions molt característiques d'aquesta marga sorrenca que combinen una matriu calcària amb petits cristalls de quars que ocasionalment formen agregats i que, o bé han estat deliberadament afegits a la pasta o bé —més plausiblement— responen a una selecció específica d'una veta d'argila determinada. Les variants tecnològiques més evidents són les que afecten la textura de la pasta a través de la decantació de l'argila (*fàbrica de quars molt fi* [37]) o de l'addició d'un desgreixador, en el nostre cas, una sorra mitjana o gruixuda de quars (*fàbrica amb sorra de quars* [38]), essent aquesta darrera la més abundant de totes tres en la fase altmedieval. És significatiu el fet que en estudiar els materials d'època feudal ja havíem identificat alguns d'aquests exemplars que aleshores interpretàvem com a mostres aïllades, sense poder interpretar aleshores ni el seu origen ni la natura dels processos tecnològics que les definien (Travé et al., 2013, pp.275-276).

Un cas a part el constitueixen les ceràmiques espatulades que no presenten una correlació clara amb la resta de produccions identificades al jaciment, amb independència del període. Les ceràmiques d'aquest grup pertanyen a un conjunt de fàbriques singular que hem convingut en denominar *fàbriques micàcies* (48) i que presenten diferents variants en funció de la proporció de mica —majoritàriament biotita— present a les mostres i el gruix del quars (*quars fi i biotita gruixuda* [48a], *quars fi i biotita* [48b] o *quars gruixut i biotita* [48c]). La natura més fina d'aquestes pastes i el caràcter no diagnòstic de les inclusions de quars i biotita no ens aporten gaires elements per atribuir-los una provinença acurada, més enllà de situar-les en algun punt més baix del curs del riu Ter ateses les formacions geològiques dominants i les diferències respecte de les produccions locals de l'Esquerda. Tanmateix, no tenim elements concloents com per considerar-les clarament foranes.

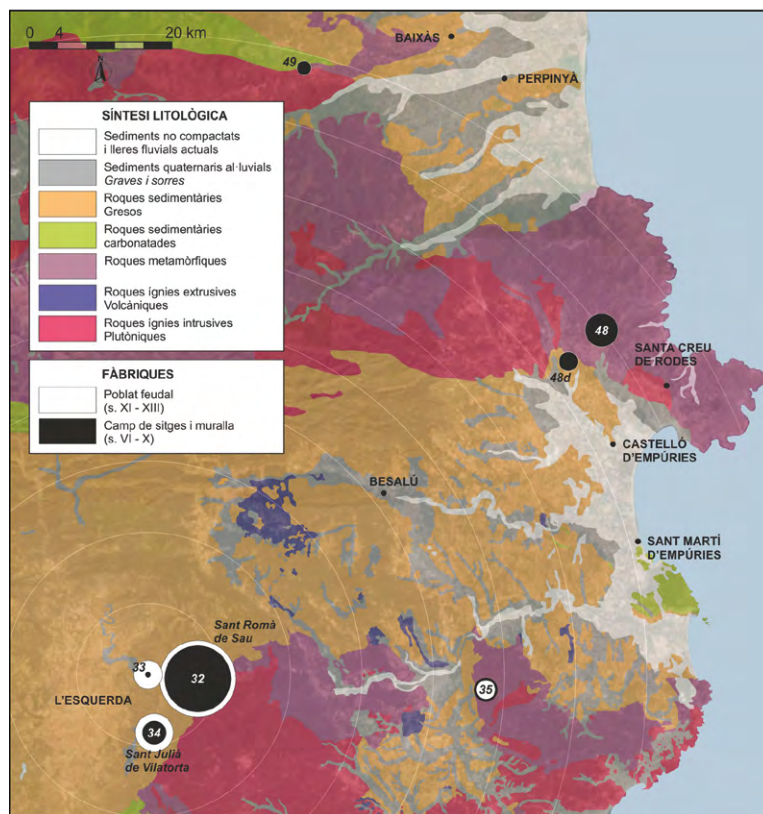

Figura 7. Mapa de provenença estimada de les produccions identificades, en funció de la natura de les inclusions i de les formacions geològiques del territori. El diàmetre dels cercles és proporcional al nombre de mostres en cada cas i permet quantificar visualment els conjunts.

Un element singular és una sitra —i alguns altres fragments— que constitueixen una variant aïllada força singular (Pratdesaba, 2021, p. 127-128). Aquesta *fàbrica bimodal amb quars i fragments de roca* (48d) de natura molt variable no guarda relació amb cap de les fàbriques identificades i per ara, li atribuïm una procedència clarament forana, a més d'unes singularitats tecnològiques evidents a partir de la presència de desgreixador afegit. Quelcom similar passa amb la *fàbrica gruixuda amb marga i granit* (49) i la *fàbrica mitjana amb nòduls argilosos* (50). Aquestes fàbriques, totes de ceràmiques espatulades, presenten similituds molt notables amb la ceràmica espatulada del poblat de Santa Creu de Rodes (Travé, 2017) i algunes produccions transpirinenques conegudes (Valls et al., 2024) (fig. 8). La introducció d'elements exògens a través de la consolidació de la marca hispànica i del poder carolingi sembla explicar la natura d'aquestes fàbriques 48, 49 i 50, que corresponen a produccions de pasta relativament fina —o més fina que les primeres— i superfícies molt polides, allisades o espatulades que suggereixen la presència d'importacions o models imitats pels artesans locals. Aquestes noves produccions, combinades amb variacions en les fàbriques locals, indiquen processos de mobilitat i transferència cultural, així com adaptació dels tallers a noves tècniques i gustos introduïts des de l'exterior.

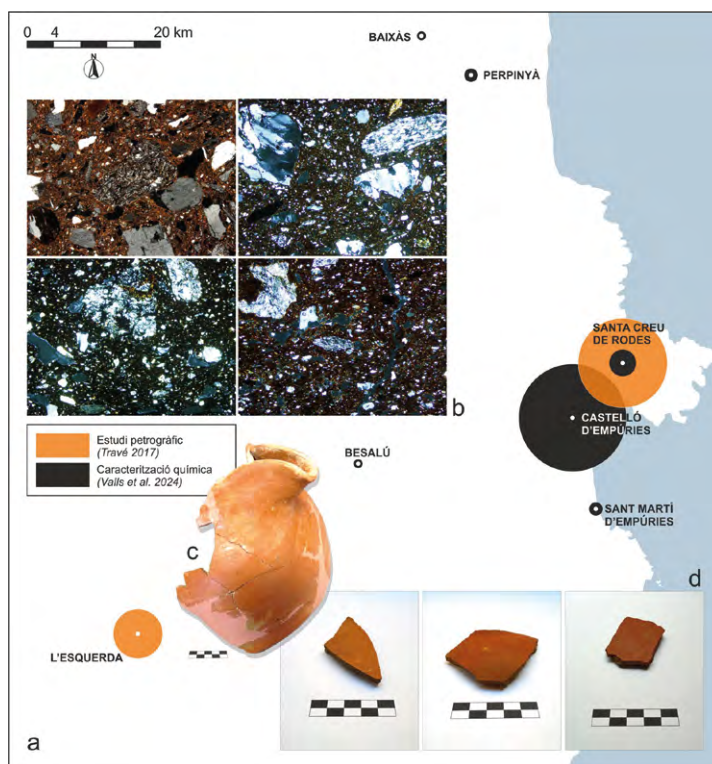

Figura 8. Particularitats de la ceràmica espatulada, comparativa amb altres materials coneguts: Mapa de localització de jaciments amb la quantificació dels conjunts estudiats (a), micrografies específiques de les fàbriques espatulades de l'Esquerda i Santa Creu de Rodes preses en nicks creuats amb un camp de visió a la imatge de 3 mm (b); detall de la sitra d'importació recuperada al jaciment de l'Esquerda (c) i algunes imatges macroscòpiques de les mostres estudiades (d).

ANÀLISI: MOBILITAT, TRANSFERÈNCIES CULTURALS I ESCALABILITAT

L'anàlisi quantitativa de la diversitat de fàbriques ceràmiques a l'Esquerda confirma la complexitat de la relació entre produccions locals i foranes i subratlla la necessitat de superar una visió dicotòmica simple (Wendrich i Barnard 2008, p. 15). La comparació entre els materials d'època visigoda i carolíngia respecte dels d'època feudal pel que fa a la seva variabilitat interna, riquesa, uniformitat i disparitat és especialment reveladora en aquest sentit (tau. 2). La fase altmedieval mostra un repertori amb poques fàbriques aïllades i una elevada uniformitat dins dels grups principals, amb una dispersió significativa entre fàbriques, fet que indica la coexistència d'unes produccions dominants ben establertes amb variants minoritàries que aporten diversitat al conjunt. En canvi, en la fase feudal es detecta un augment del nombre de fàbriques minoritàries i de la dispersió global de grups, així com una representació més elevada de mostres dins de cada fàbrica principal, reflectint una producció més concentrada i regionalitzada amb presència residual de variants més antigues.

Fase	Riquesa		Uniformitat			Riquesa + uniformitat	Disparitat
	% mostres aïllades	Índex de Menbinick	Disparitat en l'abundància	Mitjana per grup	Índex de Pielou	Índex de Shannon	% de disparitat de Jaccard
VI - X	1,75	1,8543	8	4	0,9377	1,0748	60,71
XI - XIII	6,67	1,3416	12	7	0,8487	0,8098	33,33

Taula 2. Índexs de riquesa, uniformitat i disparitat calculats sobre la classificació petrogràfica de les mostres en funció del nombre de fàbriques identificades i el nombre de mostres atribuïdes a cada fàbrica.

Aquest patró suggereix que la mobilitat de materials i tècniques no desapareix, sinó que canvia d'escala, atès que en el conjunt es consolida en un abast comarcal més restringit. Així, les dades quantitatives confirmen les observacions qualitatives prèvies sobre la persistència de fàbriques locals tradicionals combinada amb l'arribada de produccions foranes, que contribueixen tant a la diversitat com a la innovació tecnològica del jaciment i que tendeixen a desaparèixer amb el temps. En conjunt, els índexs de riquesa, uniformitat i disparitat mostren que l'Esquerda ha estat un espai de continuïtat i transformació, on la mobilitat, les transferències culturals i l'adaptació a les tradicions locals han configurat els patrons de producció, distribució i consum al llarg de gairebé sis segles (fig. 9).

En tot cas, és imprescindible interrogar-se respecte de la dificultat secular de marcar la divisòria entre produccions locals i foranes que, a parer nostre, no pot ser mai absoluta. A excepció de la fàbrica amb arcosa (33) que constitueix una producció genuïna del mateix jaciment o d'algun indret molt proper a escassos metres d'aquest, la major part de les produccions identificades procedeixen de tallers propers i s'insereixen dins un radi de distribució relativament reduït. Aquest fet evidencia la necessitat de superar aquesta dicotomia estricta local-forà i d'analitzar els processos de transferència cultural i mobilitat amb un grau de complexitat més gran, sense limitar-nos a distàncies prefixades. Pensem que el fenomen de la mobilitat, en aquest sentit, ens permet superar en bona part aquestes dicotomies i entendre les societats del passat de manera molt més rica en un escenari interpretatiu flexible (Heath et al. 2021, p. 6), que combina circulació de productes, influència tecnològica i adaptació de pràctiques entre diferents tallers i zones d'abastiment.

En aquest escenari, el riu Ter emergeix com un eix de mobilitat i comunicació de llarga durada. Les principals arribades al jaciment, més enllà del radi immediat, es produeixen per l'est, remuntant el curs mitjà del riu i procedent de la costa, un patró que ja es documentava en època ibèrica amb la presència de ceràmica àtica i campaniana. Aquest eix natural hauria facilitat la circulació de materials i idees, consolidant l'Esquerda com un node de connexió dins de la xarxa de poblament i intercanvi de la comarca d'Osona i de la Catalunya interior. La presència de ceràmica espatulada, segurament introduïda amb els carolingis en el procés de consolidació de la Marca Hispànica, exemplifica la influència de produccions foranes en la

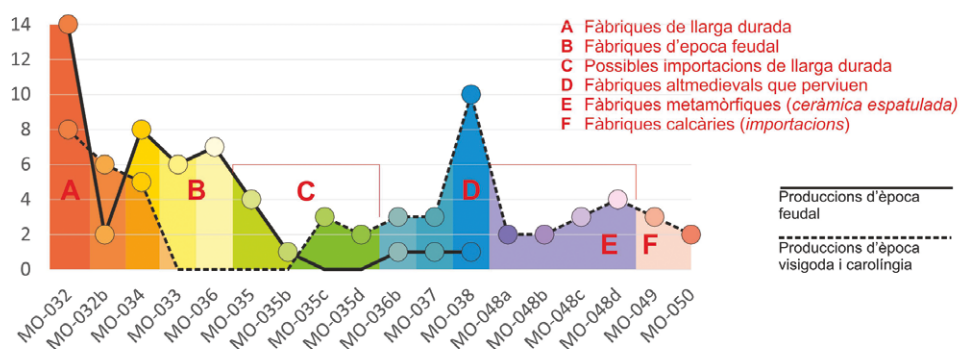

Figura 9. Distribució quantitativa de les diferents fàbriques identificades en relació amb les dues fases estudiades.

configuració de la ceràmica local. Probablement, la ceràmica espatulada que arriba a l'Esquerda (fàbriques 48d, 49 i 50) procedeix de la zona de l'Alt Empordà o potser del vessant nord dels Pirineus, ja en territoris de la Catalunya Nord, a partir de la consolidació del Ter com a primera frontera entre el món carolingi i l'espai islàmic. No tenim elements per atribuir-los una procedència més llunyana, però la circulació de productes al llarg del curs del Ter ja és, en si mateixa, un fet simptomàtic indicatiu del rol d'aquest eix de comunicació.

Aquelles ceràmiques espatulades amb superfícies més simples i acabats menys refinats, que corresponen a les fàbriques micàcies (48a-c), probablement locals o més properes al jaciment semblen imitacions locals d'un model importat, utilitzant argiles probablement disponibles al territori però adaptant tècniques foranes a les tradicions preexistents. Aquest fenomen posa en relleu la coexistència de continuïtat local i transformació tecnològica induïda per la mobilitat i la transferència cultural, amb adaptacions que responen a preferències funcionals o gustos concrets. En qualsevol cas, els efectes de la presència de productes forans es poden observar també en la variabilitat del conjunt. Algunes variants tecnològiques, comunes en època carolíngia, apareixen en època feudal de manera molt residual, probablement conservades de temps més antics un cop aquestes tècniques productives ja estan en desús. L'escenari feudal, doncs, és el d'una producció més estandarditzada, regionalitzada, i amb més simplicitat tecnològica que respon a la consolidació d'unes pràctiques productives que ja satisfan les necessitats de la població i que no requereixen elements d'innovació.

Això ens duu a incidir, de nou, en el concepte d'*escalabilitat* com a marc interpretatiu bàsic del fenomen que ens ocupa a partir de l'estudi dels artefactes, especialment en períodes com l'antiguitat tardana o l'alta edat mitjana on es desenvolupen estructures pròpies que ja no responen als patrons del món antic i que encara no podem considerar feudals. En el marc d'aquest treball, i aplicat a la idea de mobilitat, el concepte d'escalabilitat es defineix com el marc analític on l'escala d'observació —espacial, temporal i interpretativa— s'ajusta per comprendre com els processos de producció, distribució, mobilitat i transferència cultural es manifesten de manera diferent segons el nivell al qual s'analitzen, sense perdre coherència explicativa entre escales.

Pel que fa a l'estudi de la ceràmica, aquesta escalabilitat implica assumir que la mobilitat no és un fenomen absolut ni homogeni, sinó relatiu a l'escala considerada. A una escala micro- o local, els circuits de producció i abastiment poden semblar fortament territorialitzats, amb tallers propers que satisfan la major part de la demanda; a una escala regional o suprarregional, aquests mateixos conjunts revelen connexions més àmplies, transferències tecnològiques o la circulació puntual de productes i models forans (Heitz, 2017). L'escalabilitat permet, així, interpretar la coexistència aparentment paradoxal entre una forta regionalització de les produccions i la persistència de contactes a mitjana o llarga distància.

Des d'un punt de vista metodològic, aquest concepte obliga a adaptar les eines i els indicadors analítics a l'escala pertinent: mentre que a escala local són especialment informatives la uniformitat, la correlació tipològica o la recurrència de fàbriques, a escales més àmplies esdevenen clau la disparitat, la presència de fàbriques minoritàries o els trets tecnològics no locals. En aquest sentit, l'escalabilitat no només descriu un fenomen històric, sinó que constitueix una estratègia interpretativa per integrar dades petrogràfiques, químiques i tipològiques en una lectura dinàmica dels sistemes de producció i consum ceràmic al llarg del temps.

CONCLUSIONS

L'estudi de la ceràmica comuna de l'Esquerda des de la perspectiva de la mobilitat i la permanència ha permès aprofundir en la comprensió dels processos que han configurat aquest assentament al llarg de la seva llarga trajectòria històrica, especialment entre l'antiguitat tardana i la plena edat mitjana. L'anàlisi integrada de dades petrogràfiques, geoquímiques, tipològiques i quantitatives posa de manifest que els patrons de producció, distribució i consum ceràmic responen a dinàmiques complexes en què la continuïtat local i la incorporació d'elements externs es combinen de manera variable al llarg del temps.

Els resultats evidencien l'existència de produccions de llarga durada vinculades a tallers propers i a circuits d'abastiment de caràcter local o regional, que assegurin una notable continuïtat tecnològica i formal al jaciment. Aquestes produccions constitueixen l'eix vertebrador del consum ceràmic tant en època altmedieval com feudal i reflecteixen la capacitat d'adaptació dels tallers del territori. Alhora, la presència de produccions minoritàries, algunes clarament foranes i d'altres de difícil atribució, posa de manifest la persistència de fluxos de mobilitat que, lluny de desaparèixer amb la regionalització de les produccions, adopten formes i intensitats diverses.

En aquest context, el riu Ter es confirma com un eix estructurador de la mobilitat de llarga durada, ja actiu en fases antigues del jaciment i plenament operatiu durant l'alta edat mitjana. La seva funció com a via de comunicació afavoreix tant la circulació de productes com la transferència de models tecnològics. Així doncs, la introducció de ceràmica espatulada en època carolíngia exemplifica aquests processos, amb respostes diverses que van des de la importació puntual fins a la imitació local i l'adaptació a tradicions preexistents. L'anàlisi quantitativa de la diversitat reforça aquesta lectura, mostrant diferències entre els conjunts altmedievals i feudals que no indiquen una reducció de la mobilitat, sinó un canvi d'escala en els circuits de producció i distribució. La mobilitat, per tant, no desapareix, sinó que es reconfigura en un marc progressivament regionalitzat, fet que obliga a adaptar també l'escala d'anàlisi.

En aquest sentit, el concepte d'escalabilitat esdevé una eina interpretativa clau per integrar fenòmens aparentment contradictoris, com la forta permanència de les tradicions locals i la persistència de contactes a mitjana o llarga distància. Des d'aquesta perspectiva, l'Esquerda es revela com un espai on mobilitat i permanència no s'oposen —mai no ho fan—, sinó que es complementen, i on el registre ceràmic esdevé un testimoni privilegiat per entendre com les societats del passat van articular continuïtats, innovacions i adaptacions en un territori en constant transformació.

BIBLIOGRAFIA

- Bach, A. M.; Fàbregas, L.; Molist, M. (coords.) (2023). *La «cultura de Merlès revisada». La transició entre els períodes del Bronze Final i la Primera Edat del Ferro a la Catalunya Central i àrees veïnes*. Museu Diocesà i comarcal de Solsona.
- Díaz-Carvajal, A. (2023). *Arqueologia funerària de la població medieval de l'Esquerda (segles VII-XIV)*. Museu Arqueològic de l'Esquerda.

- Fragnoli, P. (2021). Re-assessing the notion(s) of craft standardization through diversity statistics: A pilot study on Late Chalcolithic pottery from Arslantepe in Eastern Anatolia. *PLoS One*, 16 (1), e0245660.
- Heath, C.; Gantner, C.; Manarini, E. (2021): Introduction: Movement and Mobility in the Medieval Mediterranean. *Medieval Worlds*, 13, pp. 3-11.
- Heitz, C. (2017). Making things, being mobile. Dins C. Heitz i R. Stapfer (eds.) *Mobility and Pottery Production. Archaeological and Anthropological Perspectives*, (pp. 257-291). Sidestone Press.
- Olalde, I.; Lalueza, C.; Ollich, I.; Díaz-Carvajal, A. et al. (2019): The genomic history of the Iberian Peninsula over the past 8000 years. *Science*, 363/6432, 1230-1234.
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Amblàs, O.; Pratdesaba, A.; Pujol, M.A. (2014). Visigots i Carolingis a Osona. Novetats arqueològiques des del jaciment de l'Esquerda. Dins M. À. Blasco (ed.), III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, (pp. 14-22). Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Pratdesaba, A.; Ocaña, M.; Amblàs, O.; Pujol, M.A.; Serrat, D. (2017). Roda Ciutat: El nucli fortificat de l'Esquerda sobre el Ter i el seu territori. *Ausa*, 179, pp. 23-40.
- Pratdesaba, A. (2021). *El procés de fortificació i reocupació del territori de Catalunya entre els rius Ter i Llobregat en època visigòtica i carolíngia. El cas de l'Esquerda*. Societat Catalana d'Arqueologia.
- Rocafiguera, M.; Ollich, I.; Amblàs, O. (2012). L'oppidum ibèric de l'Esquerda. Darreres aportacions i noves línies de recerca. Dins *II Jornades d'Arqueologia a la Catalunya Central* (Vol. 2012, pp. 118-124). Generalitat de Catalunya—Departament de Cultura.
- Rocafiguera, M. (2020). Els Ausetans a la 2a Guerra Púnica: el paper de les terres del curs mitjà del riu Ter en el conflicte. *Treballs d'Arqueologia*, 24, 85.
- Rocafiguera, M. (2021). *D'Ausa a Auso. La construcció del territori ausetà des d'època ibèrica fins a temps visigòtics*. Patronat d'Estudis Osonencs.
- Rocafiguera, M.; Ollich, I. (2023). Merlès i l'horitzó preibèric del jaciment de l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona). Dins A. Bach Gómez, L. Fàbregas, M. Molist (coords.), *Jornada d'Arqueologia: La «cultura de Merlès» revisada. La transició entre els períodes del bronze final a la primera edat del ferro a la Catalunya Central i àrees veïnes*, (p. 142-157). Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.
- Travé, E. (2017). *Anàlisi petrogràfica de la Ceràmica Espatulada procedent del jaciment de Santa Creu de Rodes* (informe tècnic inèdit). Universitat de Barcelona.
- Travé, E.; Ollich, I.; Rocafiguera, M. (2013). Les terrisseries i la producció d'atuell de cuina a Osona en època medieval: Caracterització química i petrogràfica d'un conjunt de ceràmica grisa de l'Esquerda. *Ausa*, 172, 259-285.
- Travé, E.; Pratdesaba, A.; Ocaña, M.; Ollich, I. (2020): La ceràmica grisa medieval de l'Esquerda (Roda de Ter, Osona): Estudi morfomètric, anàlisi funcional i de provenença. *Ausa*, 186, 525-547.
- Travé, E.; Rocafiguera, M.; Ollich, I.; Pratdesaba, A.; Ocaña, M. (2024). Frankish and Local Technological Traditions in Greyware Pottery Production at

- L'Esquerda (Catalonia), 7th-9th Centuries AD: Examining Distribution Patterns and Exchange at the Southern Carolingian Border. *Journal of Archaeological Science Reports. Special Issue «Materiality of Earth»*, 53, 104297.
- Travé, E.; Tsantini, E.; Fantuzzi, L.; Álvaro, K.; Cau, M.Á. (2025). Assessing Petrographic Resolution and Regional Connections in Medieval and Modern Catalanian Greyware Pottery: Insights from Geochemical Analysis. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 67, 105339.
- Valls, M.; Buxeda, J.; Madrid, M., Montesana, R.B.; Puig, A.M (2024). The ceramics from Empúries county (Catalonia) in the 10th-11th centuries AD. An archaeometric approach. *Journal of Archaeological Science Reports*, 53, 104402.
- Wendrich, W.; Barnard, H. (2008). The archaeology of mobility: definitions and approaches. Dins H. Barnard i W. Wendrich (eds.). *The archaeology of mobility. Old world and new world nomadism* (pp. 1-21). Cotsen Institute of Archaeology, University of California.

LOS ENTERRADOS EN EL ANFITEATRO DE ALBENGA (SV-ITALIA)

NUEVAS INTERPRETACIONES PARA UNA RECONSTRUCCIÓN SOCIAL DE UNA CAPITAL LOCAL EN LA ANTIGÜEDAD TARDÍA

Stefano Roascio,¹ Elena Dellù,² Giuseppina Spadea,³ Alessandro Bona⁴

INTRODUCCIÓN

Han pasado ya muchos años desde que se concluyeron las últimas campañas de excavación en el anfiteatro *de Albingaunum* (1984–1985, 1987), y muchos han sido los compromisos que, desde entonces, han aplazado la culminación de un proyecto de estudio destinado a la comprensión de la secuencia estratigráfica que se extiende desde la Edad del Hierro tardía hasta la Edad Media, y que alcanza hasta la actualidad (Lamboglia, 1934, 1973–1975, 1976). Son varios los problemas cognoscitivos subyacentes a la presentación de los restos arqueológicos del anfiteatro: los datos de la excavación, la estratigrafía y los materiales; el tipo de monumento y su uso; las consideraciones topográficas y urbanísticas relacionadas con la ciudad romana; las transformaciones a largo plazo. Por lo tanto, a la espera de completar la documentación necesaria junto con los otros autores, se ofrece aquí un primer marco de las reflexiones que están surgiendo (ver también Spadea, Roascio, Dellù, Bona 2018).

UN EDIFICIO DE ESPECTÁCULOS EN ALBENGA

Giuseppina Spadea

La llanura de Albenga encuentra al sur, en el Monte Bignone, una presa que, prosiguiendo hacia el sureste hacia Alassio, forma el alto perfil costero articulado en breves terrazas (fig. 1). Al noreste, la dorsal montañosa se interrumpe en una

---

¹ Ministero della Cultura - Parco Archeologico dell'Appia Antica

² Ministero della Cultura - Soprintendenza Archeologia, Belle Arti e Paesaggio per la città metropolitana di Bari/Istituto Centrale del Restauro

³ Già Soprintendente Soprintendenza Beni Archeologici della Liguria

⁴ Università Cattolica di Milano

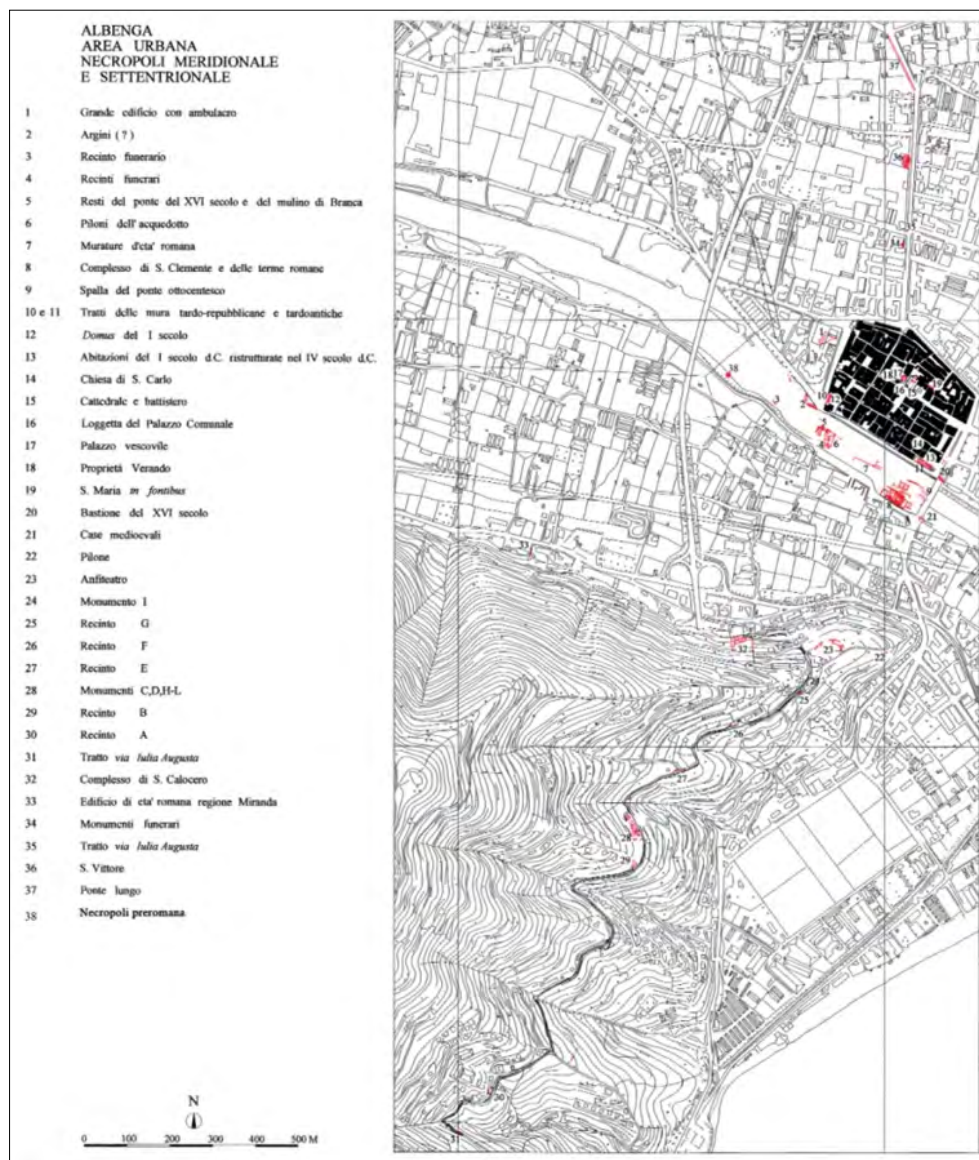

Fig. 1: Ubicación del anfiteatro de Albenga (MASSABÒ 2010, revisado)

llanura artificial y se prolonga hacia el mar y la desembocadura actual del Centa en Punta San Martino, también caracterizada por estrechas franjas. La llanura está dominada por una antigua construcción que se conecta con la iglesia dedicada a San Martín y con la presencia benedictina más antigua —documentada por las fuentes— de la isla Gallinaria (fig. 2). Hasta ahora no hay datos arqueológicos sobre las fases más antiguas de la instalación de ese edificio de culto, que seguramente contribuyó a la posterior expoliación del anfiteatro romano, situado en frente. Este último, ya en desuso en el siglo V, fue posteriormente rellenado en su parte central correspondiente a la arena; las estructuras fueron rasuradas y la elipse exterior al norte fue reutilizada como muro de cierre (Spadea, 2020).

Se debe a Angelo De Marchi el primer plano de las estructuras aún reconocibles del anfiteatro realizado en 1911, sobre cuya base Nino Lamboglia en 1934 afrontó la primera investigación cognoscitiva, yendo a confirmar la presencia de un complejo de dimensiones no muy grandes. La investigación arqueológica se reanudó en los años 70 del siglo XX (1973, 1975, 1977), ya que el sitio, de gran importancia paisajística, además de arqueológica, corría el riesgo de ser gravemente comprometido por obras de construcción abusivas, que fueron afortunadamente

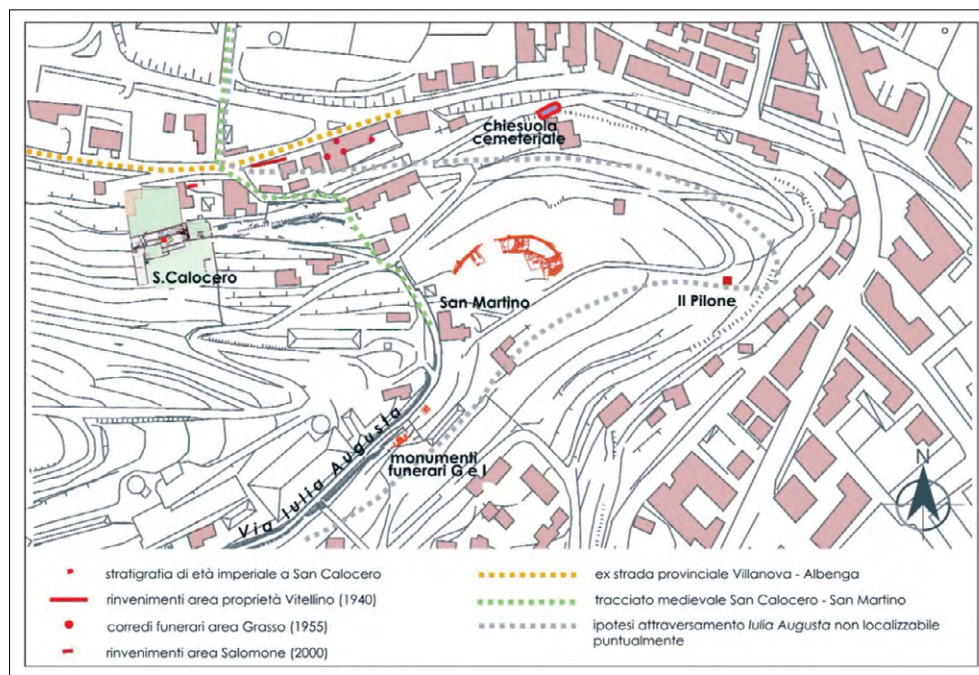

Fig. 2: El Monte San Martino y los edificios excavados (SPADEA 2010).

detenidas por la Superintendencia Arqueológica de Liguria. El amplio vínculo que opera con decreto del Ministerio de Bienes Culturales y Ambientales del 30 de junio de 1975 sobre la vía *Julia Augusta*, desde Albenga a Alassio, y el renovado interés por la valorización de todo el contexto favorecieron la continuación de la excavación en los años ochenta. Hasta ahora se ha sacado a la luz una parte de la cavea norte, construida apoyándose en la roca saliente y en el terraplén, sostenida por la elipse exterior reforzada por contrafuertes, por la interna y por pares de muros radiales, seis en total. Todavía falta la conexión entre el sector de la excavación del noreste y el noroeste y, por tanto, el conocimiento de todo el desarrollo de la cavea en el norte.

La construcción del anfiteatro aprovechó un espolón rocoso con altimetría diferenciada, que sufrió evidentes nivelaciones y cortes. Se realizó en la roca el acceso este, inclinado hacia la arena y flanqueado al sureste por un pequeño espacio de servicio cuadrangular abierto hacia la misma rampa y hacia el plano de paso central; adyacente al noreste había un estrecho corredor construido con bloques de piedra regulares con umbral en el nivel de la arena. Esta última se encuentra cortada en la roca y ligeramente descendente hacia la elipse interna. Más allá de la entrada, se puso en evidencia la continuación hacia el sureste de la elipse interna; esta conserva en todas partes una gruesa capa de yeso y, en un trazo, restos de pinturas: se pueden ver líneas oblicuas dispuestas en forma de rombos de color azul intercaladas por elementos verticales rojos, representación de barandillas divisorias que se colocaban entre los espectadores y el espacio central y que eran en su mayoría de piedra. La elipse exterior es aún reconocible en el extremo noroeste, en un tramo de unos 10 m, y está conectada a dos muros radiales insertados en un contexto estratigráfico diferente al del sector noreste por la evidente ausencia de roca y por el desnivel que se cubrió en la antigüedad, en el momento de la construcción de las estructuras de la muralla; un potente relleno cubrió posteriormente la remoción del complejo de edificios.

En 1985, en el área frente a la antigua Villa Navone se realizó un sondeo teniendo en cuenta la figura geométrica de la elipse, lo que supuso el descubrimiento posterior de las estructuras anfiteátricas. Se podía constatar, en cambio, la presencia a una altura bastante alta del banco rocoso sin restos de muralla relacionados con

el anfiteatro o con actividades de acondicionamiento y de capas estratigráficas con paredes delgadas y pocos materiales cerámicos (pintura negra y masa) atribuibles a una fase de asentamiento anterior.

El edificio, por lo tanto, no parece encajar en la tipología de los anfiteatros con estructura completa, según la tipología de Golvin (Golvin, 1988; Gros, 2001).

En espera de que se realicen todos los estudios necesarios, la cronología de instalación del anfiteatro sigue siendo por el momento la propuesta por Lamboglia, fijada en el II d.C. según la técnica de construcción en bloques de arenisca, bastante regulares, aunque no particularmente acabados, presentes en la elipse exterior. Podrán surgir datos más significativos de los materiales procedentes del ensayo en profundidad realizado en el terraplén de construcción de las gradas, sector noreste de la cavea.

El abandono del complejo y de las funciones originales se inserta en la problemática más amplia del Tardoantiguo en Albenga (Marcenaro, 2007; Roascio, 2018; Roascio, 2024; Roascio, c.s.), es decir, de los tiempos y modos de supervivencia de la ciudad imperial y sus transformaciones.

LA RENOVACIÓN URBANA DE CONSTANZO Y EL ABANDONO DEL ANFITEATRO: UN NUEVO USO DE LA ZONA

Stefano Roascio

Mucho se ha debatido sobre la crisis que afectó en general a la organización urbana de estilo clásico y a los edificios de espectáculos que, en poco tiempo, a partir de mediados del siglo V, fueron destruidos por el desinterés tanto de las clases dirigentes como por los sectores populares que, después de haber encontrado durante siglos entretenimiento en teatros y anfiteatros, veían ahoraperder el favor de la sociedad las representaciones que tenían lugar en esos complejos (Santangeli Valenzani, 2009).

Este cambio de gusto se convirtió en una hostilidad decidida, sobre todo por parte de las jerarquías cristianas, que estigmatizaban los espectáculos circenses, las peleas y competiciones organizadas en los anfiteatros; un estilo de vida violento y dedicado a los placeres terrenales, en resumen, una distracción para la moral del buen cristiano y para su camino de salvación (Brogiolo, 2011).

Este cambio de la percepción de un estilo de vida que, aun así, había sido uno de los ejes fundamentales de la sociedad romana, supuso en poco tiempo el abandono y la desatención de estos edificios y luego favoreció verdaderos procesos de privatización de estas estructuras, que fueron privadas de la protección y de la garantía estatal y dejaron que se degradasen, condenando estos lugares a rápidas modificaciones, si no al desmontaje real para reutilizaciones o su destrucción. Estas prácticas, como ha sido bien documentado para Roma, se referían tanto a espacios internos de los centros urbanos como a los suburbios y habían comenzado, con especial énfasis, ya desde el siglo IV gracias precisamente a la legislación imperial que preveía la demolición de los edificios más antiguos (Santangeli Valenzani, 2009).

Más allá del factor puramente ideológico, con el decidido y radical cambio de mentalidad introducido por el cristianismo y propagado por una clase dirigente convertida, una vez más, en la base de este fenómeno existen evidencias de carácter

económico, incluso antes que ideológico. Precisamente el obispo de Marsella Salviano, a mediados del siglo v, registra la cancelación de tales espectáculos para toda la *Galia e Hispania*, no solo por el *daño y la destrucción de las diversas ciudades*, sino sobre todo por un *sustancial colapso del fisco y del erario público* (*Salviano de Marsella, De gubernatione Dei*, VI). Fue entonces principalmente el apalancamiento económico el que golpeó a estas estructuras, que se encontraron sin más financiación pública y ni siquiera privada (Brogiolo, 2011), ya que los pocos mecenas restantes no estaban interesados en financiar actividades que ya eran indeseables para las jerarquías religiosas y civiles.

En Occidente, hasta principios del siglo v se organizaban regularmente juegos y espectáculos para el gran público en las principales ciudades del Imperio, mientras que el uso en Roma y *Rávena perduró durante todo el siglo vi*. De hecho, *Teodórico todavía utiliza el Coliseo para los juegos de gladiadores en el 500 y Eutarico, su sucesor, vuelve a organizarlo en el 519* (Casiodoro, *Crónica*, 1364), fechas que de hecho marcan los últimos usos sistemáticos del anfiteatro Flavio en Roma.

La demonumentalización de muchas estructuras públicas (como baños, espacios abiertos, teatros, anfiteatros, estadios, etc.) condujo a nuevas formas de utilización de las zonas que, como en el caso de Albenga, en muchos casos se destinaron a sepulturas (Meneghini y Santangeli Valenzani, 2004; Fauvinet-Ranson, 2006; Santangeli Valenzani, 2009). Este fenómeno, que comenzó ya en el siglo iv, en realidad se volvió sistemático solo a partir del siglo vi, cuando, por regla general, comenzaron a realizarse simples sepulturas en esos espacios desfuncionalizados.

Pasando ahora al caso específico de *Albingaunum*, las secuencias estratigráficas permiten hacer algunas reflexiones sobre las fases de abandono del anfiteatro y su nueva utilización, que entre la mitad del siglo v y la mitad del siglo vi se convirtió en un sector sepulcral fuera de las murallas de la ciudad.

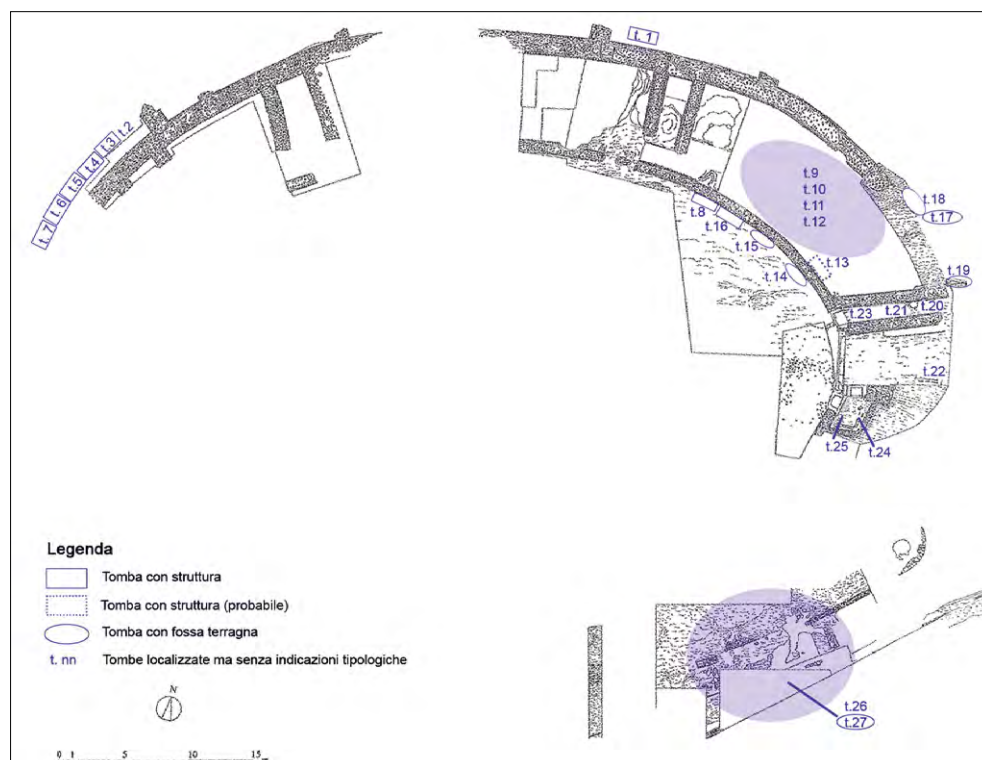

Fig. 3: Plano de la zona de excavación con la ubicación de los enterramientos (MASSABÒ 2004, revisado).

La documentación disponible solo se refiere parcialmente a las campañas de excavación llevadas a cabo desde 1934, a lo que hay que sumar el hecho de que las numerosas fotografías presentes en los diarios de excavación solo, en ocasiones, resultan visibles.

Sólo gracias a algunos bocetos, a los planos redactados en 1975 y con ocasión de las excavaciones de los años 80 de la Superintendencia, es hoy posible formular hipótesis más detalladas sobre la nueva funcionalidad del área (fig. 3).

En primer lugar, los sectores investigados durante las numerosas campañas se refieren a las zonas noroeste y sureste del anfiteatro, donde las excavaciones han permitido reconstruir una secuencia estratigráfica bastante lineal que consta de cuatro capas dispuestas más homogéneamente (humus, estratos I, II y III).

La relectura ha permitido comprender que el momento de una nueva utilización del área debe situarse estratigráficamente entre los estratos I y II, ya que la mayor parte de las sepulturas documentadas (n. total 27) se realizan afectando en algunos casos al estrato I y en otros al estrato II. Sin embargo, nunca están cubiertas por los estratos II o III.

Además, parecería que el crecimiento del suelo en esta zona de la montaña ha sido bastante limitado, ya que los depósitos nunca son consistentes y, en algunos casos, las inhumaciones están directamente cubiertas por el humus. Por lo tanto, es posible considerar para el anfiteatro de Albenga, también sobre la base de los datos procedentes del análisis de los materiales (véase más abajo), que una primera acción de desestructuración de la instalación puede tener lugar a partir de aproximadamente la primera mitad del siglo v para convertirse, entre la mitad del siglo v y la mitad del siglo vi, en un área sepulcral externa a las murallas de la ciudad. También teniendo en cuenta la posición particularmente aislada con respecto a la ciudad amurallada de Constanzo, que ya se está ampliando en relación con los espacios ocupados por la primera ciudad imperial. En efecto, es lógico pensar que los nuevos muros de los que se dota la instalación urbana a principios del siglo v constituyen también el límite entre los edificios públicos que las magistraturas locales todavía estaban en condiciones de administrar y defender y lo que, en cambio, estaba irremediablemente destinado al abandono. Por otra parte, aparte de algunos edificios públicos abandonados o cambiados de uso como el anfiteatro, las termas y el gran edificio ambulatorio, no tenemos noticias en lo que se refiere a la construcción de viviendas y, por lo tanto, no podemos definir las modalidades de ocupación/contratación del suburbio, a menudo habitado en «mancha de leopardo» (Roascio, c.s.).

Por lo que se refiere al marco cronológico de estas posiciones, sigue siendo significativa la atribución de una de las monedas a Arcadius (véase *infra*), que favorece un *post quem* preciso y que confirmaría la época de realización de al menos una porción del sepulcro entre la mitad del siglo v y la mitad del siglo vi, tal como lo documentan aún más algunos materiales, entre los cuales una Keay 8B utilizada como marcador o como recipiente de enterramiento infantil.

LAS SEPULTURAS: ANÁLISIS ARQUEOANTROPOLÓGICO

Elena Dellù

Las tumbas identificadas desde los años 30 del siglo xx ascienden a 27; para su estudio fue posible ver únicamente copias de los diarios de excavación, donde las fotografías y los dibujos, útiles para un estudio tafonómico, resultaron ser poco legibles. Sin embargo, se ha podido comprobar que fueron realizadas aprovechando el curso de las elipsis del anfiteatro, que debía ser todavía parcialmente visible desde arriba, pero afectado por acciones de expolio.

En los casos en los que ha sido posible, se ha constatado que las tipologías funerarias adoptadas han sido variadas: por lo general, sepulturas con delimitación en elementos lapídeos colocados en seco (TT. 1-8) o simples enterramientos en fosa (TT. 14, 17, 19 y 27). Visto el descubrimiento de una cantidad considerable de ímbrices y fragmentos de ánforas, parece verosímil que algunas puedan haber sido realizadas con estos materiales y, a veces, destinadas a niños. Son raros los objetos de acompañamiento, como las dos monedas en el T. 3, una lucerna y un fragmento de «sigillata» D en el T. 18 y otra lucerna en el T. 24 (véase más abajo).

Por lo que se refiere al análisis antropológico, se han podido examinar los restos esqueléticos procedentes de 12 sepulturas (TT. 8, 10, 14-15, 18-23, 25-27), las cuales fueron empleadas para deposiciones múltiples; para la reconstrucción de los perfiles biológicos y de posibles patologías se han adoptado las metodologías actualmente en uso (Canci y Minozzi, 2007; White y Folkens, 2005; Rubini, 2008).

Los sujetos analizados suman un total de 30, de los cuales 22 son adultos y 8 subadultos; en la distribución por sexo de los adultos, se observa una presencia mayor de hombres (59 %) y menor de mujeres (36 %).

Al observar la distribución por grupos de edad, se observa una baja mortalidad infantil, debida a la presencia de espacios de deposición reservados a los niños y no detectados por las excavaciones o a un estado general de buena salud de toda la muestra analizada, que pueden haber reducido la mortalidad infantil (fig. 4). El porcentaje de adultos maduros muestra que el grupo humano, en conjunto sano, logró superar las diversas edades críticas previstas para los géneros.

Las buenas condiciones generales de vida de la muestra parecen estar confirmadas también por el hecho de que, a excepción de dos individuos, los huesos no registran ni enfermedades particulares ni tampoco los indicadores clásicos de desnutrición y déficit de crecimiento.

En concreto, las patologías relevantes afectan al individuo 1 de la T. 15 (varón, 45-50 años) que, además de presentar cribra craneal atribuible a anemias crónicas ferrosas no presentes, manifestaciones diarreicas o anemia megaloblástica y granulaciones de Pacchioni, conserva en el panel craneal externo del hueso frontal derecho un osteoma con diámetro circular y márgenes definidos, probablemente atribuible a una neoplasia benigna.

Fig. 4: Tumba 10, ánfora Keay 8B.

El segundo es el individuo 2 de la T. 23 (varón, adulto), que, además de mostrar fuertes rastros artrósicos en los fémures y una probable osteocondritis disecante en la fosa intercondiloidea, presenta sobre la diáfisis distal de la tibia derecha los resultados de una probable osteomielitis aguda (infección osteoarticular causada por gérmenes piógenos, no determinables en este momento), en la que se observa la presencia de un proceso proliferativo de neoformación ósea periostal y la formación de cobras (de 2 mm a 4 cm). Dada la presencia contextual en el III medio de la extremidad de una fractura transversal neta, que parece caracterizarse como una amputación (cuyos bordes muestran remodelación), no se descarta la posibilidad de que, dada la extensión de la infección y la probable necrosis de la tibia, se hubiera procedido a su retirada parcial; sin embargo, también podría tratarse de una osteomielitis postraumática, posterior a una fractura.

En seis sujetos adultos se observó la existencia de caracteres discontinuos de probable derivación genética. La identificación de uno o más de estos en varios individuos permite suponer, con carácter preliminar, un vínculo genético entre ellos y por esta razón se propone una relación entre los individuos 1 y 3 de T. 8 con los individuos 1 de T. 15 y de T. 22; al mismo tiempo, el individuo 1 de T. 15 muestra un segundo carácter genético que permite relacionarlo con el individuo 2 depositado en la misma tumba.

Las tallas, calculables solo sobre 10 fallecidos (Trotter y Gleser 1952), muestran para los machos valores superiores (media 1,69 m) a los de la población autóctona mediterránea del período (media 1,65 m); en particular, tres de ellos se sitúan entre 1,70 y 1,73 m. También en la muestra femenina se pueden observar desviaciones respecto a la población local (normalmente 1,55 m); en particular, dos individuos se sitúan entre 1,61 y 1,62 m.

Parece posible leer estos datos en correlación con las características morfológicas de los cráneos y de los poscráneos de algunos sujetos (individuos 1 de los TT. 14, 19 y 22), que presentan rasgos típicos de poblaciones alóctonas, como la doliocranía, huesos largos bastante robustos, inserciones musculares marcadas y estatura superior a la norma mediterránea. La observación de las enteras ha puesto de manifiesto tensiones ocupacionales bastante importantes a cargo de los hombros y codos, además de plaquetas accesorias en las epífisis proximales de los fémures, facetas *de squat* en las epífisis distales de las tibias y calcificaciones de Achilleus; la columna vertebral muestra en varios casos rastros de hernias de Schmörl y la producción de picos osteofíticos. Las piernas conservan los típicos indicadores del «síndrome del jinete», que modelaba las extremidades inferiores, produciendo facetas y plaquetas accesorias relacionadas con una hiperflexión prolongada del tronco sobre el muslo tomado durante la cabalgata (véase, por ejemplo, Belcastro, Mariotti y Lancellotti, 2003).

Por lo que se refiere a los sujetos femeninos, en cambio, entesis y artropatías parecen de menor entidad y, sobre todo, localizadas en los miembros superiores, probablemente para reconectar con actividades laborales típicas del sexo.

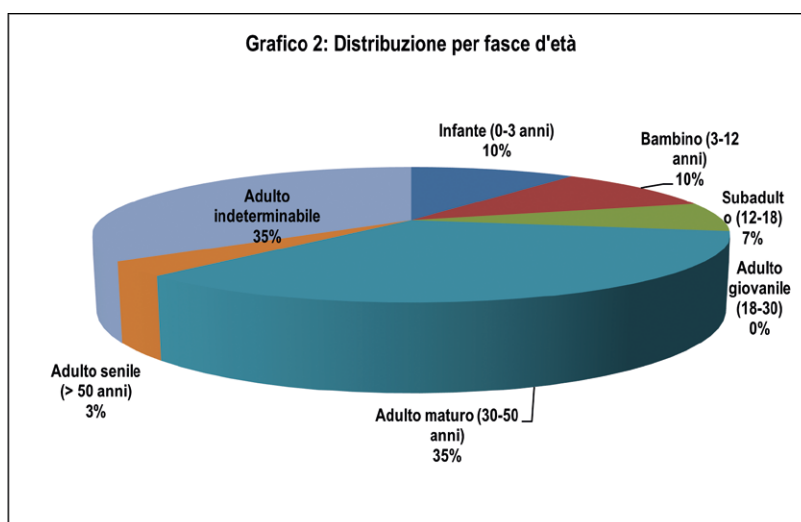
LAS SEPULTURAS: ANÁLISIS DE LOS MATERIALES

Alessandro Bona

Los materiales recuperados por las investigaciones arqueológicas en el anfiteatro de Albenga resultaron ser de número bastante limitado. Por consiguiente, la precisa definición cronológica de la frecuentación necrónica del sitio sobre la base de los hallazgos solo puede proponerse con cautela. Una buena parte del material encontrado, de hecho, está presente en una posición secundaria dentro del relleno de las sepulturas. Se trata de un borde de una ánfora Dressel 8 de producción bética, datada entre el I a. C. y el I d.C., de la tumba 8 (Bertoldi, 2012, p. 47); de un borde de copa sellado africano tipo Hayes 14B, cuya producción se puede asignar al III d.C. (Bonifay, 2004, tipo 7, pp. 157-159); y de un borde de cazuela africana de cocina tipo Hayes 23B, encuadrable entre el final del II y el final del III d.C. (Bonifay, 2004, tipo 1, p. 211), ambos de la tumba 25; finalmente, de algunas paredes de ánforas no asociables a ningún tipo pero caracterizadas por el llamado pasta *leetano*, típica de la producción tarraconense de edad imperial, de la tumba 18.

Por lo que se refiere a los hallazgos en yacimientos primarios, se encontró una ánfora cortada entre el cuello y el hombro, de la cual solo queda la parte superior, del contexto de la tumba 10 (fig. 5). La falta de conservación de las partes media e inferior del contenedor hace factible suponer que se utilizó originalmente como indicador funerario, aunque no ha sido posible verificar esta suposición en la documentación de excavación, que no está disponible. Alternativamente, se podría tratar de lo que queda de un entierro ad *enchytrismòs*. El ánfora de producción africana, caracterizada por un borde con una franja ligeramente inclinada, es asimilable a la tipología Keay 8B, producida en la Bizacena meridional entre la mitad del siglo V y la mitad del siglo VI d.C. y destinada tal vez al transporte de aceite (Bonifay, 2004, tipo 38, p. 132; Bonifay, 2016, p. 514). Un segundo elemento para su datación lo proporciona el informe de Lamboglia sobre el descubrimiento de dos monedas en la tumba 3 (Lamboglia, 1934, p. 57): «un minutolo di Arcadio» y un ejemplar indicado como ilegible. De las descripciones editadas se puede suponer que el objeto reconocido era un *Æ 4* con el tipo de los *votos*, datado en los años 80 del IV d.C., mientras que el completamente corroído es probablemente también un *Æ 4* de tipo incierto (fin del IV - primera mitad del V d.C.). En la actualidad, las monedas no están disponibles y, por lo tanto, no es posible realizar una verificación directa. No se conoce ni siquiera su ubicación dentro de la tumba, pero el hecho de que haya dos especímenes encontrados hace probable que se trate de una deposición intencional. La larga duración en circulación de los valores nominales de este período (por ejemplo, en Sant'Antonino di Perti, hasta el siglo VI-VII: véase Arslan 2001), junto con el dato proporcionado por el ánfora, permite suponer que la necrópolis fue frecuentada al menos entre la segunda mitad del V y la primera mitad del VI d.C.

Fig. 5: Distribución de individuos por grupo de edad.

CONCLUSIONES

Aunque el sitio presenta algunos problemas relacionados con los plazos de la investigación y la reducida muestra humana analizable, parece útil desarrollar algunas consideraciones que deberán precisarse mejor en el marco de una edición global de la excavación.

Desde el punto de vista cronológico, los hallazgos arqueológicos encontrados han permitido situar las inhumaciones, de hecho, estratigráficamente cohabitadas entre sí, entre la mitad del siglo V y la mitad del siglo VI.

Con el fin de la reconstrucción de una posible procedencia de los individuos, parecen contraponerse algunos peculiares datos bioarqueológicos y las modalidades de inhumación que parecerían típicas de un contexto poblacional romano tardío. En muchos casos contemporáneos no es infrecuente encontrar sepulturas sin objetos o con elementos de tradición romana, que no remiten a ámbitos étnicos específicos; sin embargo, se han señalado desde hace tiempo las peculiares formas de integración y de aculturación que las poblaciones germánicas centro-orientales tenían frente al Imperio romano, incluso antes de la asignación directa en las fronteras de la península (Barbiera, 2014; De Vingo, 2012; Micheletto, 2013). Por lo tanto, la falta de indicadores étnicos no puede considerarse en sí misma como un problema cuando, en cambio, existen caracteres biométricos ajenos.

De hecho, en la Antigüedad Tardía muchas poblaciones germánicas se habían asentado dentro de las fronteras y muchos auxiliares militaban en el ejército. Por lo tanto, no sería infrecuente que se pueda encontrar una población con rasgos biológicos del centro/norte de Europa junto a individuos autóctonos (Micheletto, 2013), o pequeños grupos alóctonos de migrantes, tal vez sobre una base familiar, pronto asimilados.

Además, la probable cronología propuesta también permite no excluir que esta muestra pueda pertenecer a un grupo de ámbito godo. Es bien sabido que esta población presenta un problema de «escasa visibilidad» arqueológica; sin embargo, el mismo Teodorico quiso expresamente invitar a su pueblo a seguir el uso romano, evitando depositar armas y objetos preciosos en las tumbas. Además, parece que ya en el momento de la penetración en Italia la mayoría de ellos había abandonado este uso (Brogiolo y Chavarría Arnau, 2005; Micheletto, 2003). Por otra parte, los análisis arqueoantropológicos realizados en el Piamonte están demostrando una fuerte compenetración de los grupos inmigrantes con la población local, incluso desde las fases iniciales de su asignación (De Vingo y Negro Ponzi, 2003). Incluso en el caso que nos ocupa, no se puede pensar ciertamente en un cuadro de «ghettización» de la población inmigrante, dada la presencia contextual de extranjeros y autóctonos en el mismo sepulcro, aun ocupando un espacio reservado. Por lo demás, la reconstrucción de la mentalidad individual y colectiva que preside la elección y la ubicación de las sepulturas es siempre un tema delicado y no se puede excluir que, incluso cuando se encuentren contextos funerarios homogéneos con rasgos ajenos, separados de los locales, tales evidencias no deben interpretarse como un signo de aislamiento sufrido por los grupos inmigrantes, sino más bien una elección voluntaria y elitista, tendente a afirmar y preservar la propia identidad (Barbiera, 2014).

Además, la integración de las fuentes históricas y arqueológicas permite reconstruir la distribución de la gota en el territorio como predominante en las regiones

septentrionales (Azzara, 2006); el arco ligur y el sector de ponente tuvieron que asumir un papel de cierta importancia cuando los godos extendieron el control sobre la Provenza (Marcenaro, 1994; De Vingo, 2011). El carácter de una pequeña vivienda de un grupo relativamente homogéneo, en un entorno limitado e incluso dentro de un edificio público abandonado, situado cerca de la arteria principal, parecería ser todo un elemento de acuerdo con la hipótesis propuesta y se encuentran comparaciones también en el vecino Piamonte (De Vingo y Negro Ponzi, 2003). Asimismo, el esquema de pequeños núcleos alogénicos que tienden a perpetuar una existencia apartada tanto en la vida como en la muerte respecto a las poblaciones romanas parece un carácter peculiar de las poblaciones godas, como lo demuestra también el caso de Frascaro (Micheletto, 2003). Por lo demás, ya se ha puesto de manifiesto el carácter de estos modelos de asentamiento, relacionados con «grupos limitados y diversificados, presumiblemente familias ampliadas, que se instalan progresivamente y con modalidades legales de asignación no sólo en tierras fiscales, sino también en *terrenos* sobre los cuales hubieran caducado los derechos anteriores» (De Vingo y Negro Ponzi, 2003). A este respecto, la cesión del anfiteatro podría estar relacionada con la reestructuración de la ciudad de Constanzo, que en el primer cuarto del siglo V fortificó el centro urbano, pero esencialmente abandonó a su destino importantes edificios públicos situados fuera de la muralla. Se trata con toda probabilidad de una elección dirigida por la administración municipal, que concede el uso de estructuras que, fuera del circuito de la muralla, se encontraban ya en una condición de riesgo.

Finalmente, parece significativo razonar también sobre la presencia, atestiguada por una inscripción epigráfica fechada en 590 y hallada por Lamboglia en la necrópolis de Santa Sabina en Génova, de un *numerus laetorum*; es decir, una unidad táctica del ejército bizantino, compuesta por bárbaros hijos semilibres de militares derrotados que debían servir dentro del ejército (Pavoni, 1995). No se puede excluir, por lo tanto, que estos contingentes de origen germánico también estuvieran presentes en otras plazas fuertes de Liguria; el hecho de que se trate de un probable núcleo familiar no parece total obstáculo si se considera que un nutrido grupo de *laetos* en el siglo IV fue trasladado como colonos militares a *Aemilia* (Pavoni, 1995).

Por lo tanto, los difuntos del anfiteatro constituyen un muestreo representativo de las dinámicas funerarias locales en contextos no relacionados con un edificio de culto, pero el cuadro de conocimientos todavía ampliamente fragmentado, para Albenga como para otros centros de Liguria, recuerda la necesidad de proceder con cautela, dejando abiertas diversas posibilidades interpretativas, como en este caso, donde no parece esbozarse ninguna realmente clara y predominante, salvo la «mínima» del pequeño grupo familiar de migrantes, pronto integrado en el nuevo contexto social.

SR

BIBLIOGRAFÍA

- Arslan, E.A. (2001). Considerazioni sulla circolazione monetaria in età protobizantina a S. Antonino. In T. Mannoni, G. Murialdo (eds.), *S. Antonino. Un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*. I (p. 239-254). All'Insegna del Giglio.
- Azzara, C. (2006). I Goti nell'Italia settentrionale. In M. Buora y L. Villa (eds.). In *Goti nell'arco alpino orientale* (pp. 9-18). Archeologia di Frontiera, 5.
- Barbiera, I. (2014). Sepulture e necropoli medievali nei quaranta anni di vita di Archeologia Medievale. In S. Gelichi (ed.), *Quarant'anni di Archeologia Medievale in Italia. La rivista, i temi, la teoria e i metodi*. Archeologia Medievale, Numero speciale, 111-121.
- Belcastro, M.G., Mariotti, V. y Lancellotti, L. (2003). I resti scheletrici delle sepolture di Palazzo Caldesi e Palazzo Grecchi a Faenza (Ravenna). In R. Fiorillo y P. Peduto (eds.), *III Congresso Nazionale di Archeologia Medievale* (Salerno, 2-5 ottobre 2003), (p. 731-735).
- Bertoldi, T. (2012). *Guida alle anfore romane di età imperiale. Forme, impasti e distribuzione*. Edizioni Espera.
- Bonifay, M. (2004). *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. BAR International Series 1301.
- Bonifay, M. (2016). Éléments de typologie des céramiques de l'Afrique romaine. In D. Malfitana y M. Bonifay (eds.), *La ceramica africana nella Sicilia romana*, II (p. 507-573). Catania.
- Brogiolo, G.P. (2011). *Le origini della città medievale*. SAP Libri.
- Brogiolo, G.P. y Chavarría Arnau, A. (2005). *Aristocrazie e campagne nell'Occidente da Costantino a Carlo Magno*. All'Insegna del Giglio.
- Canci, A. y Minozzi, S. (2007). *Archeologia dei resti umani. Dallo scavo al laboratorio*. Carocci Editore.
- Cassiodori senatoris chronica* = Th. Mommsen (ed.). In *Chronica minora saec. IV, V, VI, VII*, MGH, *Auctores antiquissimi*, XI, Munich 1894 (rist. 1981).
- De Vingo, P. (2011). Le trasformazioni insediative urbane nella Liguria Maritima tra il v e il vii secolo sulla base delle fonti scritte e delle fonti archeologiche. In C. Varaldo (ed.), *Ai confini dell'Impero. Insediamenti e fortificazioni bizantine nel Mediterraneo occidentale (VI-VIII sec.)*, Atti del Convegno di Studi (Genova-Bordighera 2002), (p. 323-407). Bordighera.
- De Vingo, P. (2012). Formes d'intégration et d'installation des populations germaniques dans les Alpes occidentales entre l'antiquité tardive et le haut moyen âge. In C. Ebanista y M. Rotili (eds.), *La trasformazione del mondo romano e le grandi migrazioni. Nuovi popoli dall'Europa settentrionale e centro-orientale alle coste del Mediterraneo*, Atti del Convegno internazionale di studi (Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 16-17 giugno 2011), (p. 105-120). Cimitile.
- De Vingo, P. y Negro Ponzi, M.M. (2003). Gruppi germanici e popolazione romana: una nuova proposta su possibili modelli insediativi. In R. Fiorillo y

- P. Peduto (eds.), *III Congresso Nazionale di Archeologia Medievale* (Salerno, 2-5 ottobre 2003), (p. 693-696). Firenze.
- Fauvinet-Ranson, V. (2006). Le devenir du patrimoine monumental romain des cités d'Italie à l'époque ostrogothique. In M. Ghilardi, CH.J. Goddard y P. Porena (eds.), *Les cités de l'Italie tardo-antique (IV-VI siècle). Institutions, économie, société, culture et religion* (p. 205-216). Roma.
- Golvin, J.C. (1988). *L'Amphithéâtre romain: essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions*. Diffusion de Boccard.
- Gros, P. (2001). *L'architettura romana. Dagli inizi del III secolo a.C. alla fine dell'alto impero*. Longanesi.
- Lamboglia, N. (1934). *Per l'archeologia di Albingaunum*. Collana Storico-Archeologica della Liguria Occidentale (3), Albenga.
- Lamboglia, N. (1973-1975). La riscoperta dell'Anfiteatro romano di Albenga. *Rivista Ingauna e Intemelia*, n. s. 28-30, 89-92.
- Lamboglia, N. (1976). *Albenga romana e medievale*. Bordighera (VII edizione ristampata e aggiornata, Bordighera 1992).
- Marcenaro, M. (1994). *Il battistero paleocristiano di Albenga. Le origini del Cristianesimo nella Liguria marittima*. Le Mani-Microart'S.
- Marcenaro, M. (ed.) (2007). *Albenga città episcopale. Tempi e dinamiche della cristianizzazione tra Liguria di Ponente e Provenza*, Atti del Convegno internazionale (Albenga, 21-23 settembre 2006), vol. 2. Bordighera.
- Massabò, B. (2004). Albingaunum. *Itinerari archeologici di Albenga*. Frilli Editori.
- Massabò, B. (2010). Topografia di Albenga romana. In G. Spadea, Ph. Pergola y S. Roascio (eds.), *Albenga. Un antico spazio cristiano. Chiesa e monastero di San Calocero al Monte* (p. 73-77). Genova.
- Meneghini, R. y Santangeli Valenzani, R. (2004). *Roma nell'altomedioevo. Topografia e Urbanistica della città dal V al X secolo*. Istituto Poligrafico Europeo.
- Micheletto, E. (2004). *Materiali di età gota in Piemonte: un aggiornamento*, in R. Fiorillo y P. Peduto (eds.), *III Congresso Nazionale di Archeologia Medievale* (Salerno, 2-5 ottobre 2003), (p. 697-704). Firenze.
- Micheletto, E. (2013). *Pollentiam, locum dignum...quia fuit civitas prisco in tempore*. I nuovi dati archeologici (v-xi secolo). In A. Augenti (ed.), *Le città italiane tra la tarda antichità e l'altomedioevo*, Atti del Convegno (Ravenna, 26-28 febbraio 2004), (p. 99-124). Firenze.
- Pavoni, R. (1995). *Liguria medievale. Da provincia romana a stato regionale*. ECIG (rist. prima edizione 1992).
- Roascio, S. c.s. *Albenga nella tarda antichità. Rinascita di una città*.
- Roascio S. (2024), *Il gruppo episcopale di Albenga nel quadro di un aggiornamento della topografia cristiana della città tardoantica*, in Lusuardi Siena S., Legrottaglie G. (eds.), *Nascita e sviluppo dei complessi episcopali tra Liguria Marittima Tuscia Settentrionale*, Atti dell'incontro di studio (Sarzana, 22-23 giugno 2024), «Quaderni Centro Studi Lunensi», n.s. 14, 91-120.

- Roascio S. (2018), *Albenga (SV): immagini di una città tardoantica di confine*, in Sogliani F. *et alii* (eds.), *Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Medievale* (Matera, 12-15 settembre 2018), 102-106.
- Rubini, M. (2008). *Elementi di paleopatologia. Atlante*. CISU.
- Salvianus, *De gubernationis Dei*, D. Lagarrigue (ed.) 1975, *Salvien de Marseille*, II, Paris.
- Spadea, G. (2010). *Un'area extraurbana di Albingaunum*. In G. Spadea, Ph. Pergola y S. Roascio (eds.), *Albenga. Un antico spazio cristiano. Chiesa e monastero di San Calocero al Monte* (p. 79-89). Genova.
- Spadea, G (2020), *Albingaunum città di pianura, il Monte e l'Anfiteatro*, in Spadea R., Lo Schiavo F., Lazzarini M. L. (eds.), *Tra Ionio e Tirreno: orizzonti d'archeologia*. Omaggio ad Elena Lattanzi, Roma, pp. 771-792.
- Spadea G., Roascio S., Dellù E. Bona A. (2018), *La defunzionalizzazione e l'abbandono dell'anfiteatro di Albenga nel quadro di una città in trasformazione* in Sogliani F. *et alii* (eds.), *Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Medievale* (Matera, 12-15 settembre 2018), 107-111.
- Trotter, M. y Gleser, G.C. (1952). Estimation of Stature from Long Bones of American White and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10, 463-514.
- White, T.D. y Folkens, P.A. (2005). *The Human Bone Manual*. Elsevier - Academic Press.

LOS QUE VINIERON DEL NORTE. LA MATERIALIDAD CATALANA EN LA CONSTRUCCIÓN DE LA SOCIEDAD DEL REINO DE VALENCIA EN EL SIGLO XIV

EL EJEMPLO DE LA POBLA DE IFACH (CALP, ALICANTE)

José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira¹

Es un hecho histórico perfectamente documentado que la colonización feudal de finales del siglo XIII y la primera mitad del siglo XIV se realizó con población procedente de otros puntos geográficos de la Corona de Aragón, en una de las migraciones más importantes de la Península Ibérica en la Edad Media. Todos ellos, caballeros, nobles, pasando por clérigos y frailes, por los menestrales, mercaderes, artesanos, los campesinos e incluso los ladrones y aventureros huidos de la justicia, conforman una parte fundamental de nuestro ADN, de nuestras raíces como pueblo. Tampoco desvelamos ningún secreto al afirmar que gran cantidad de los miles de personas y familias enteras que decidieron dejar sus lugares de origen y dirigir sus pasos hacia las nuevas tierras conquistadas en el recién creado Reino de Valencia para comenzar una nueva vida procedían del área catalana.

Tanto la antroponimia histórica como las anotaciones del discutido Llibre de Repartiment (Torró, 2012, p. 231), las actas de la burocracia real, los pergaminos de las instituciones eclesiásticas e, incluso, algún protocolo notarial, han confirmado de forma clara y contundente que dos terceras partes de los migrantes llegaron desde los Condados catalanes y Mallorca, constituyendo y organizando lo que se ha venido a denominar los *fundadores del reino* (Guinot, 2012, p. 123), en una larga dinámica de expansión territorial y de progresiva colonización de un al-Ándalus en retirada.

Tampoco debemos perder de vista que, como bien señala Josep Torró, el instrumento más importante de la conquista residirá en la movilización de gente dispuesta a colonizar y en la adaptación al orden social de los vencedores en un medio hostil a través de la implantación progresiva de una nueva red de asentamientos y operaciones de transformación agraria que modificarán de forma radical el

---

¹ MARQ Museo Arqueológico Provincial de Alicante

ecosistema cultivado conocido con anterioridad (2007, pp. 201-276). Y decimos que fue progresiva porque la letra pequeña de este modelo no permitió una implantación sólida e inmediata sobre el territorio. La sustitución del modelo clánico islámico por el feudal sufrió altibajos durante el epicentro del siglo XIII, producto de la compleja situación generada por los clanes andalusíes alzados en rebeldía bajo el mando del *wazir Abu 'Abd Allāh Muḥammad ben Hudayl* entre los años 1248 y 1258, y la elevada movilidad que caracterizó a todo el proceso, sobre todo en sus fases iniciales, donde los mecanismos de conocimiento y solidaridad vecinales condicionaron enormemente los movimientos. A todo esto, se unía la dura realidad con la que se encontraban los colonos a su llegada al nuevo territorio que, en ocasiones, obligaba a las unidades familiares a cambiar el guion inicial de instalación y buscar nuevos objetivos.

Una vez sofocada la revuelta mudéjar y alcanzado un grado de consolidación territorial con la instauración de los grandes señoríos, tanto los oficiales reales como los nobles comenzaron una política de colonización con la construcción de villas reales o *poblas novas* como el principal elemento aglutinador del nuevo orden territorial feudal. Su importancia radica en que la práctica totalidad de los creados a finales del siglo XIII y la primera mitad del XIV son hoy los florecientes enclaves urbanos donde convivimos (Ivars, 1999, pp. 277-288; Guinot y Martí, 2006, pp. 183-216). La Corona publicó cartas de poblamiento y pactó con los primeros colonos las condiciones de explotación de las heredades, así como la estructura fiscal para el pago de los impuestos (Guinot, 1991; 2012, p. 123; Guinot y Martí, 2006, p. 185).

Si bien la documentación histórica ha establecido de forma meridiana el origen de los migrantes y el proceso de traslado y asentamiento de la población en el territorio, la arqueología, hasta ahora, no ha realizado ninguna aportación significativa acerca de esta cuestión. El problema de esta ausencia ha sido, a nuestro modesto entender, la falta de estudios sobre el registro material de época feudal que ha aparecido en un número elevado de excavaciones arqueológicas con contextos medievales en nuestro territorio. Un registro evanescente que existe, pero del que contamos con escasos trabajos dedicados a analizar sus huellas.

Figura 1: Situación del yacimiento de la Poble de Ifach (Calp, Alicante). Archivo Documental Técnico MARQ.

Para paliar esta ausencia, y dentro de una de las líneas de trabajo del proyecto que estamos llevando a cabo en la Pobla de Ifach en Calp (Alicante) (fig. 1), presentamos esta comunicación, entendida como una aproximación al registro material de adscripción catalana localizado durante las veinte campañas de actuaciones arqueológicas que hemos llevado a cabo en este yacimiento, desde que en el año 2005 comenzamos las investigaciones que desarrollamos en la ladera del Penyal d'Ifach con el apoyo de la Diputación de Alicante, el Ayuntamiento de Calp y la Consellería de Medi Ambient, Infraestructures, Territori i de la Recuperació de la Generalitat Valenciana. De esta manera, pretendemos poner en relieve el papel de la Arqueología como constructor del discurso histórico, ya que solo a través del registro material podremos reconstruir de manera completa la vida cotidiana de unos colonos que, abandonando sus casas y pertenencias ubicadas en la Catalunya Vella i Nova, se decidieron a dejarlo todo y asentarse en un territorio en construcción.

EL REGISTRO MATERIAL ASOCIADO A LA COLONIZACIÓN CATALANA EN LA POBLA DE IFACH

La diversidad tipológica del registro que podemos identificar con la colonización de adscripción catalana que estamos documentando en Ifach es muy amplia, abarcando desde las producciones cerámicas, pasando por la numismática, los objetos metálicos e, incluso, las representaciones pictóricas de carácter casual, como pueden ser los grafitos parietales.

La obra de terra de procedencia catalana

La cerámica es el material más abundante que aparece dentro del registro de cualquier yacimiento. Se trata, del mismo modo, del elemento que mayor cantidad de información aporta sobre los modos de vida de las sociedades que la fabrican y la consumen. Para el caso que nos ocupa, la *obra de terra* en verde y manganeso será la más característica desde finales del siglo XIII y durante el siglo XIV en los alfares cristianos. Se trata de una técnica cerámica de clara raigambre islámica que se extendió desde Sicilia hasta la franja litoral peninsular, pasando por el centro y norte de Italia y el mediodía francés, si bien según el área variaron sus formas, sus decoraciones y las pastas. Para el caso peninsular, los tres talleres reconocidos hasta el momento fueron: Teruel, Valencia y Cataluña.

Entrando de lleno en el registro de la Pobla de Ifach, nos encontramos con un panorama marcado de modo casi omnipresente por el registro formal de los alfares valencianos, en concreto de Paterna. Se trata del mismo registro cerámico que hemos podido determinar en otros puntos del reino (Menéndez y Pina, 2019, pp. 313-331), entre los que podemos destacar los casos del Castillo de Guardamar del Segura (Menéndez, 2012, pp. 87-106), Castell de la Torre Grossa de Xixona (Menéndez, 2010, pp. 170-186) o el Castell de Planes (Menéndez, Pina y Sánchez 2021, pp. 517-528), tres asentamientos contemporáneos y que presentan unos registros muy similares a los estudiados en Ifach.

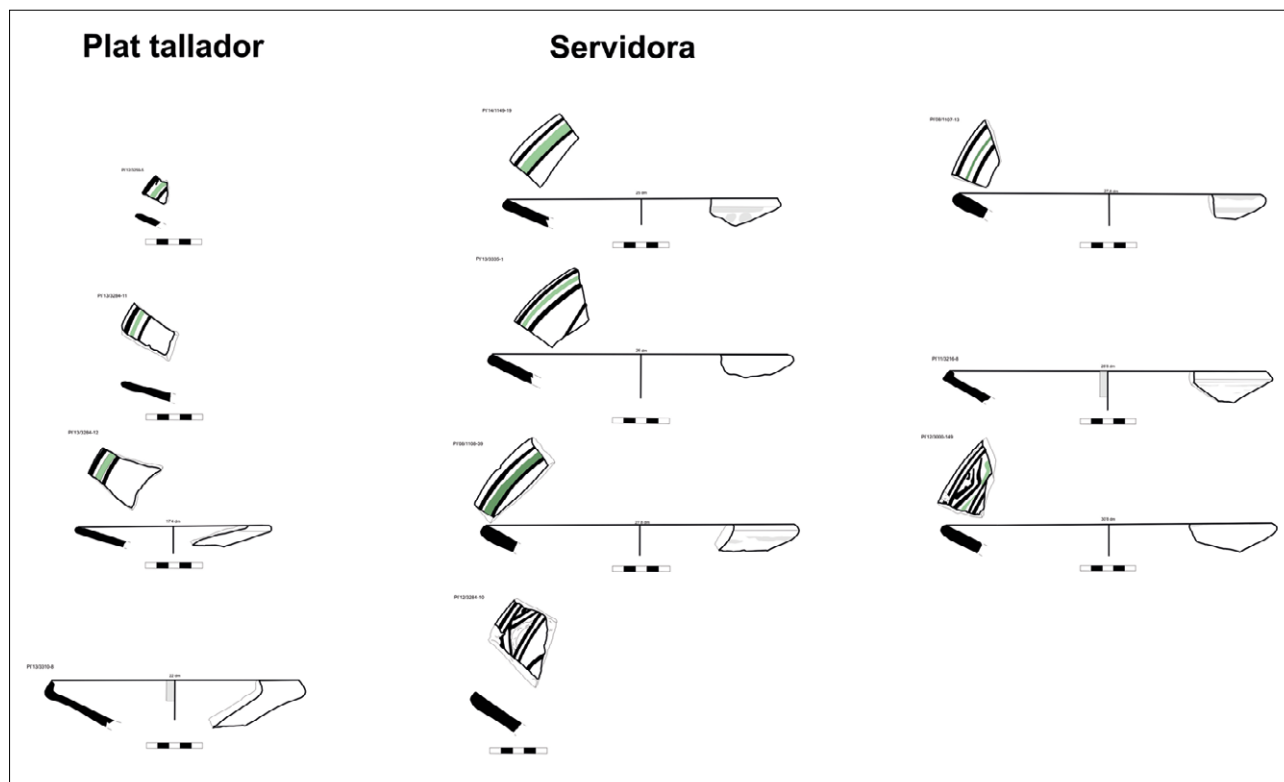

Figura 2: Series formales de Tallador y Servidora documentadas en el registro del yacimiento. Archivo Documental Técnico MARQ.

En todos los casos analizados (Menéndez y Pina, 2019, pp. 313-331), la supremacía de los talleres patneros en el control de los canales de distribución de cerámica a los nuevos asentamientos es prácticamente total, apareciendo el resto de producciones de otros talleres reducidos a la mínima expresión. Este es el caso de la cerámica de procedencia catalana, que en Ifach se ve reducida a no más de una veintena de fragmentos dispersos en el yacimiento, frente a la gran masa de piezas correspondientes a la cerámica valenciana, lo que convierte a este material exógeno en meramente residual, de ahí que planteemos que deben ser entendidos como materiales transportados por los propios colonos desde sus lugares de origen en tierras catalanas o traídos como objetos casuales.

Nos encontramos ante un material muy fragmentado, si bien claramente identificable por sus pastas cerámicas, gracias a los resultados de las analíticas encargadas al Instituto Universitario de Materiales y el Departamento de Química Inorgánica de la Universidad de Alicante, que nos han ofrecido datos concluyentes sobre su composición que permiten identificar diferencias apreciables (Menéndez y Pina, 2017, pp. 61-84).

Formalmente, la mayoría de los fragmentos hallados en nuestras excavaciones responden a piezas adscritas a la vajilla de mesa, que son las que reciben un tratamiento decorativo en esta producción cerámica. Son cerámicas de servicio, que cuentan con una cubierta vítrea que cubre las superficies de contacto con los alimentos, impidiendo su contaminación. Asimismo, al ser cerámicas para ser mostradas en público, cuentan con motivos decorativos que permiten identificarlas con producciones concretas. Entre las formas localizadas, los platos talladores serían las piezas más destacadas (fig. 2), de forma troncocónica de tendencia plana y con bordes que pueden variar en su morfología, pudiendo ser salientes de labio redondeado o algo levantado y apuntado, que oscilan entre los 15 y los 25 cm de diámetro. Este tipo estaría vinculado a la presentación de piezas de carne para su

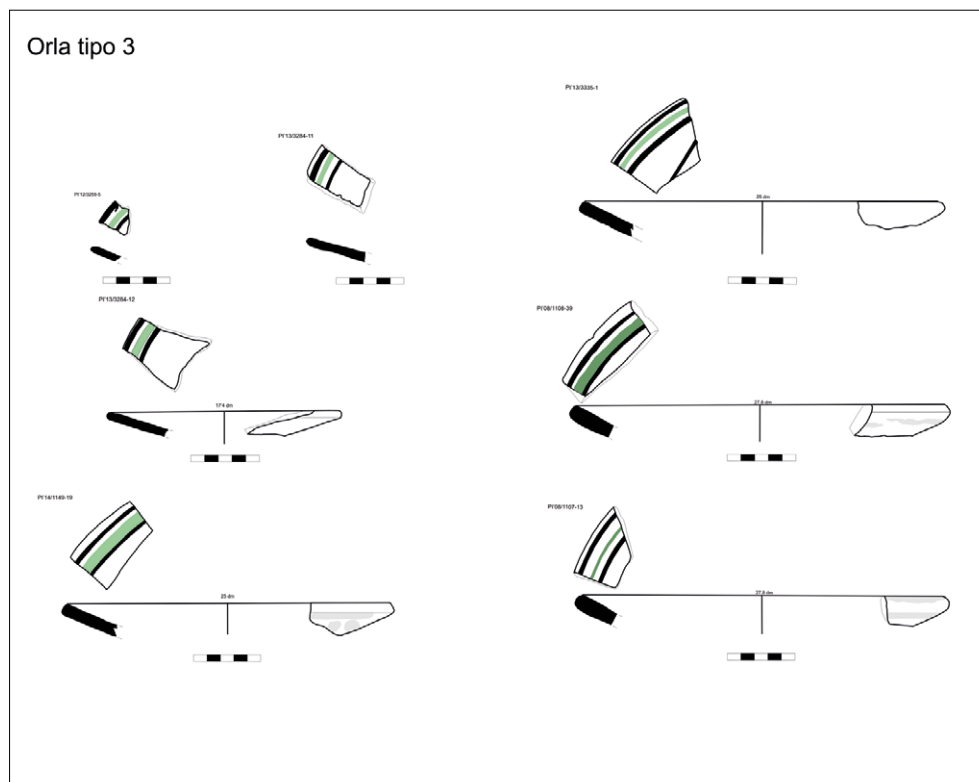

Figura 3: Serie decorada Orla Tipo 3. Archivo Documental Técnico MARQ.

trinchado. También encontramos la forma servidora, abierta y más profunda y con un diámetro que oscila entre los 25 y los 35 cm, presentando un borde recto con el labio redondeado. Su uso se ha relacionado con la presentación de los alimentos para todos los comensales.

Desde el punto de vista decorativo, la mayor parte de los ejemplares de Ifach muestran una decoración que aparece en el borde interior de la pieza y está formada por dos filetes en manganeso que enmarcan a otro en verde de mayor anchura (fig. 3). Junto a esta serie, documentamos otro grupo, caracterizado por mostrar un motivo formado por cuatro filetes en manganeso y un trazo en zigzag en el interior, también en manganeso, mientras que los espacios resultantes aparecen rellenos en verde, una producción que podríamos asimilar a la orla del tipo 7 de Castell de Llinars del Vallés (Monreal y Barrachina, 1983, p. 100).

Finalmente, junto a estas dos series decorativas bícromas, también encontramos ejemplares con decoración monocolor, caracterizados por la presencia de un motivo simple ubicado en el centro del solero de las piezas (fig. 4). Los motivos suelen ser variados. Para el caso de Ifach contamos con un único ejemplar que presenta un asterisco de seis puntas, uno de los elementos decorativos más característicos y difundidos en el área catalana con paralelos en gran número de yacimientos, como en el yacimiento del Parc de Sant Pau del Camp (González, 2000, p. 98) o el Monasterio de Pedralbes (González, 2000, p. 101); o incluso ubicados en el sur del territorio franco como el Castillo de Colliure (Verdie, 1972).

Por lo que se refiere a su cronología, las piezas de Ifach están condicionadas por la secuencia estratigráfica del yacimiento documentada con hallazgos monetarios que ofrece una horquilla de corto recorrido distribuida en siete fases comprendidas entre los finales del siglo XIII y la primera década del siglo XV (Menéndez y Pina, 2018, pp. 95-116). Los ejemplares catalanes podemos situarlos en la Fase III, que se sitúa entre los años 1325-1344, y principios de la Fase IV, que coincidiría con el período

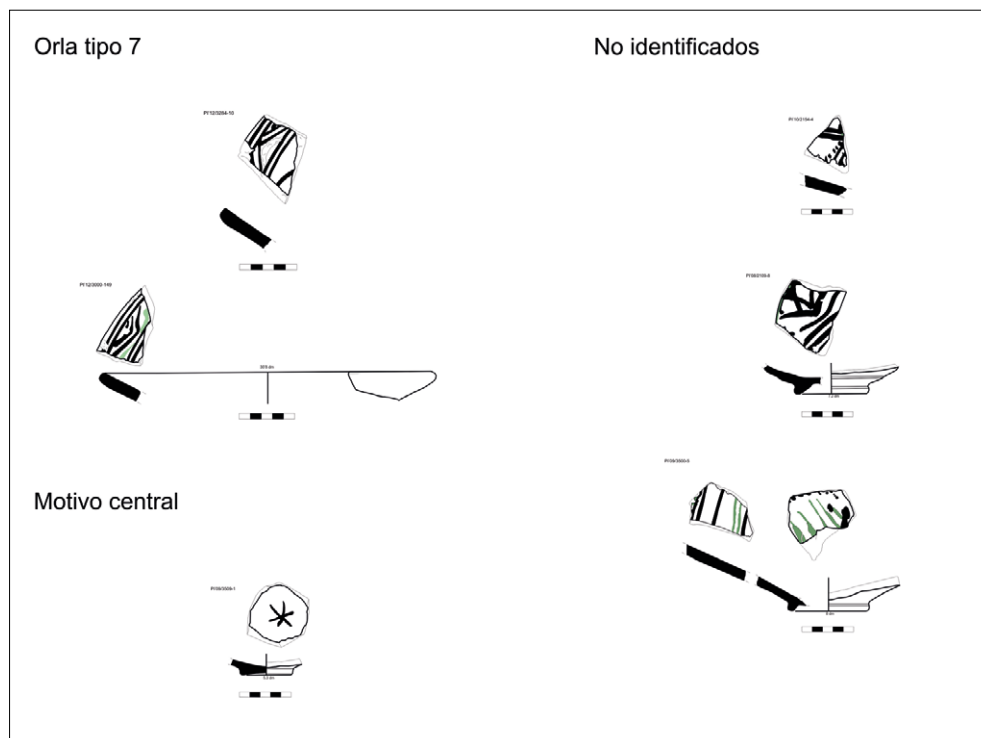

Figura 4: Otras series decorativas.
Archivo Documental Técnico MARQ.

comprendido entre los años 1344-1359, que coinciden con el control del castrum de Calp de los Condes de Terranova y Sant'Angel, matrimonio formado por la *dómina* Margarita de Llúria y Entença, hija heredera del almirante Roger de Llúria y de su segunda mujer Saurina d'Entença, y su marido Nicolás de Joinville. Este período se caracteriza por un *redreg* o fase expansiva del asentamiento ifacense antes de su ocaso definitivo (Menéndez y Pina, 2018, p. 89), momento en el que se llevan a cabo importantes reformas en la organización de los espacios que conforman el sistema de acceso a la pobla, así como la construcción de la iglesia de Madona Sancta Maria de Ifach, uno de los principales edificios del yacimiento y una de las iglesias del gótico pleno más antiguas de la comarca (Menéndez, Kiss y Pina, 2018, pp. 117-143).

Objetos metálicos de carácter litúrgico: el Grial de Ifach

El *cimiterium* de Ifach, con más de setenta enterramientos excavados, es uno de los espacios arqueológicos del yacimiento que mayor cantidad de información nos está proporcionando, tanto desde el punto de vista antropológico como en relación a los modos de vida de los migrantes que acaban residiendo en la pobla. Uno de los hallazgos más singulares y destacados tuvo lugar durante la campaña de 2009 en la Tumba 13 (T13), donde aparecieron los restos de un varón adulto cuya edad se ha estimado entre los 20 y los 25 años, en un deteriorado estado de conservación.

Sin embargo, sobre el estómago y en su mano izquierda y a la altura del antebrazo derecho se documentaron dos objetos que, tras los análisis llevados a cabo por el Instituto Universitario de Materiales (IUMA) del Departamento de Química Inorgánica de la Universidad de Alicante, se identificaron con un nudo medial cuadrilobulado perteneciente a un cáliz o grial litúrgico y una patena de forma ovoide, ambos fabricados en peltre. Esta aleación está formada por plomo en su mayor parte, apareciendo también el cinc y el estaño. Nuestra pieza muestra una medida de estaño inferior al 63,63 %, lo que la califica de un peltre de baja calidad,

muy alejado del Trifle o Peltre Fino que presentan composiciones estañíferas superiores al 90 %.

La localización de este tipo de piezas se circunscribe mayoritariamente a un espacio geográfico restringido a la zona catalana y, en concreto, al área norte, donde la identificación de griaes litúrgicos ha sido numerosa, siendo recogidos en un trabajo relativo al estudio de nuestro ejemplar ifacense (Menéndez, Pina y Malagutti 2019, pp. 229-258) (fig. 5).

La aparición de este tipo de piezas es muy notable, no solo por su singularidad, sino por el tipo de personajes a los que se asocian estos objetos, que siempre aparecen como parte del ajuar funerario de clérigos o miembros de estamento eclesiástico, que en ocasiones incluso recogen dentro de sus testamentos cantidades destinadas a la adquisición de este tipo de objetos, como cálices o patenas litúrgicas. Es por ello que hemos planteado que el individuo enterrado en la T13 de Ifach sea un clérigo que debió prestar servicio dentro de la Iglesia Madona Sancta María de Ifach y que, a su fallecimiento, fue enterrado en el mismo *cimiterium* a los pies de dicha iglesia junto con los elementos litúrgicos con los que prestó servicio religioso.

Figura 5: Mapa de dispersión de los paralelos de griaes documentados en nuestro trabajo. Archivo Documental Técnico MARQ.

La numismática de adscripción catalana de Ifach. El diner de Ermengol X

Otro de los registros desde los que estamos obteniendo información interesante es el fondo numismático. Este es el caso de un hallazgo monetario que tuvo lugar en las excavaciones de la necrópolis, donde durante la campaña de 2010 se halló una moneda² correspondiente al reinado del conde Ermengol X de Urgel (Signes, Menéndez y Pina, 2017, pp. 271-274; Sánchez, 2018, pp. 269-296).

Dicha moneda se trata de un *diner* de la ceca de Agramunt batido a nombre del conde Ermengol X, que gobernó el Condado de Urgel entre los años 1276 y 1314. Nos encontramos ante una moneda de vellón, de módulo pequeño, en torno a 18 mm de diámetro, en un estado de conservación aceptable y claramente legible. En su anverso encontramos la leyenda +ERMENGAVDVS y la imagen de un báculo entre dos brotes de trébol y los caracteres de la letra E en tipología gótica, mientras en su reverso aparece la leyenda +COMES:VRGELLI con la imagen de una cruz interior, con puntos en los espacios y los caracteres de la letra E también en tipología gótica. Este tipo de monedas contaba con una alta concentración de plata (alrededor del 33 %) y su peso rondaba los 0,76 g. Fueron moneda paritaria con respecto a los dineros barceloneses, a pesar de sus diferencias de peso y porcentaje de plata, y por

2 Referencia MARQ: IV.7921 – PI°10/3138-77.

ende podemos asimilarlos a los valencianos, dado que estos últimos circulaban de manera paritaria con los barceloneses, desde la creación de un espacio común para los mismos en 1257 (Balaguer, 1999, p. 244).

La relevancia de esta moneda no es tanto su valor intrínseco como la importancia de su hallazgo en un punto tan distante de su ceca de acuñación, lo que podría denotar cierta intencionalidad en su transporte. Esta pieza, a primer golpe de vista, no deja de ser un hallazgo aislado de una moneda de Agramunt dentro de un amplio registro numismático donde sobresalen los dineros valencianos y barceloneses. Sin embargo, el reinado de Ermengol X y momento de su acuñación (1276-1314) se sitúa dentro de la fase colonizadora en la que se inserta la pobla de Ifach; a esto hay que añadir que tras la muerte de Ermengol X el condado pasó a mano de la Corona y será Jaime II quien decidirá cederlo a su hijo Alfonso, futuro rey y marido de Teresa d'Entença, quien a su vez era sobrina de Saurina d'Entença, segunda mujer del almirante calabrés Roger de Llúria, señor de Ifach, lo cual deja a las claras unos vínculos de parentesco y linaje que, por qué no, nos pueden llegar a mostrar cierta relación entre estos vínculos de sangre y la presencia de colonos urgelenses en la pobla como parte del contingente colonizador en la zona.

La piedra tallada. La presencia del Taller de Girona en la Poblada de Ifach

Dos de las piezas más interesantes que aportamos en esta comunicación pertenecen a la excavación del Edificio 6 que hemos realizado durante las campañas de 2013 a 2016 y que ha sido identificado como la *domus domini* o residencia feudal de miembros de la Casa de Llúria o de sus gestores en el castrum de Calp (Menéndez, 2024, pp. 45-78).

El edificio cuenta con dos plantas diferenciadas y desconectadas internamente. La planta baja parece tratarse de una sala abierta de unos 100 m², dedicada al control del sistema de ingreso, al descanso de la tropa y a las labores domésticas, con un banco corrido que recorre la cara interna del edificio y un brasero, construido en ladrillo, y una piletta de piedra. La presencia de estos elementos nos indica que podríamos hallarnos ante un cuerpo de guardia, un lugar de descanso, refugio, aseo y limpieza de la tropa acantonada en Ifach desde el que se puede controlar las tres puertas de ingreso a la pobla (Menéndez, 2020, pp. 97-107; 2024, pp. 45-78). El piso superior funciona independiente de la planta baja y estaba pavimentado con ladrillos sin decorar, dispuestos a soga, siendo hasta el momento la prueba más sólida de un pavimento «noble» que hemos hallado en el yacimiento.

En el mes de agosto del año 2016, durante las labores de excavación del derrumbe que colapsa el corredor cubierto que conecta las dos primeras puertas de ingreso al interior del enclave, apareció, junto a un grupo de piezas arquitectónicas, un capitel gótico de palmas con roseta central bajo la fórmula «...*fuylages de palma vel florum lilii pro ut malueritis cum rosis et scudetis...*» (Freixas, 1986, p. 69) y labrado partiendo de un bloque de marés de 18 x 20 x 18 cms., en un excelente estado de conservación que pertenecía a una de las ventanas ajimezadas tipo coronella, que iluminaban la planta superior del edificio (Fig. 6). El capitel de Ifach es, por tanto, la primera pieza de este tipo que aparece en nuestro territorio³.

3 Muy recientemente, en las excavaciones realizadas en el cercano Castell de Relieu, dentro del proyecto de puesta en valor, ha aparecido un capitel con el mismo modelo compositivo que indicaría la posible existencia de una *domus domini* similar a la localizada en Ifach.

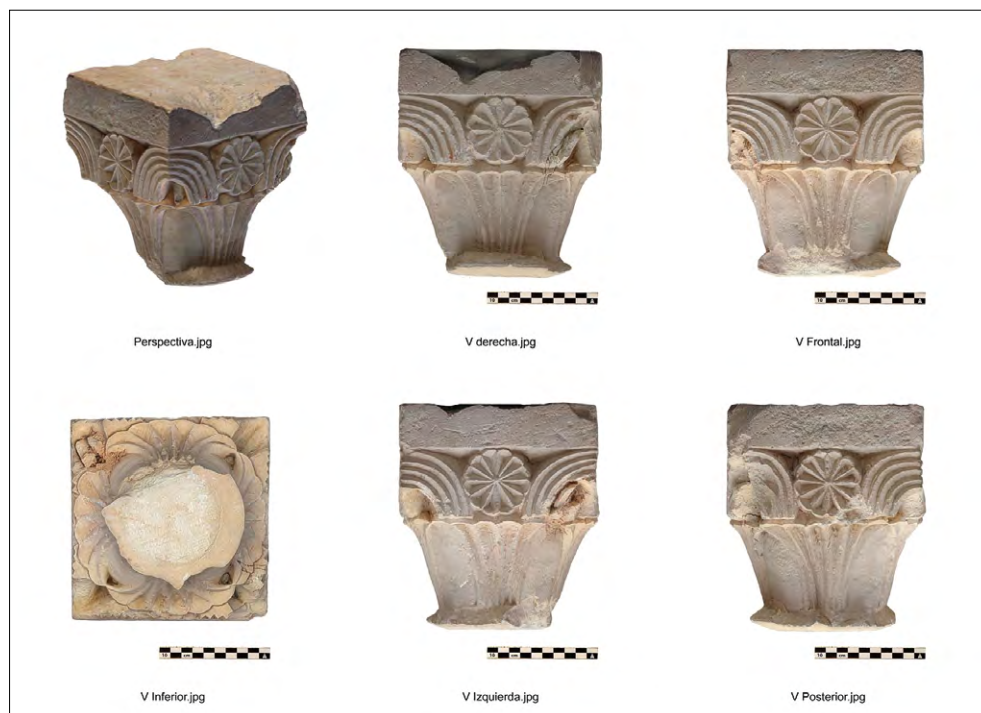

Figura 6: Perspectiva y ortofotografía de los diferentes planos del capitel de Ifach. Archivo Documental Técnico MARQ.

El estudio reveló la adscripción de este tipo de piezas, que proceden, de forma casi exclusiva, de los talleres de la ciudad de Girona, especialistas en suministrar columnas de *marbre blau*, la caliza procedente de las canteras de Albiol y la Sierra de Prades en la Cataluña meridional (Menéndez, 2020, p. 50).

Las analíticas realizadas sobre este tipo de piedra (Esbert *et alii*, 1989, pp. 37-47) han revelado que se trata de una caliza de tonalidad grisácea y aspecto cristalino que se caracteriza por la intensa presencia de foraminíferos bentónicos de gran tamaño —nummulites—, dándole un aspecto compacto y microcristalino con una textura clásica. Su distribución por el territorio de la Corona de Aragón y el mar Mediterráneo ha sido muy bien estudiada por la profesora Francesca Español (1989, pp. 77-127; 2009, pp. 963-1001), que plantea una circulación inicialmente de carácter terrestre, hasta llegar al puerto de Sant Feliu de Guixols, y después fundamentalmente marítima, fletando barcos *ex professo* si el encargo lo precisaba y utilizando los circuitos comerciales habituales: por el norte, hasta el Rosellón; por el este, hasta Mallorca y Nápoles; por el sur, hasta el Reino de Valencia y, a través del río Ebro, hasta Zaragoza o incluso más allá (Español, 1989, p. 101).

Si comparamos nuestro ejemplar de Ifach con el resto de paralelos localizados (fig. 7), encontramos diferencias importantes. Si el esquema formal y compositivo viene a ser el mismo con las variantes que el cliente desee expresar, la manera de tallarlo no es idéntica, revelando que los capiteles han sido esculpidos por manos diferentes, no existiendo un único taller que los ofrezca. Esta afirmación tiene su lógica al existir diferentes canteros y escultores que distribuyen sus obras desde Girona. La profesora Francesca Español tiene censados un número que oscila entre los 30 y 40 profesionales durante el siglo XIV (2009: 969). Las diferencias de talla entre capiteles son muy habituales, prueba de las diferentes manos con que han sido fabricados. Una comparativa visual entre todos ellos nos muestra que el mayor parecido con nuestro ejemplar serían los casos situados en el entorno valenciano.

De admitir este dato, podría indicar la cercanía del escultor o del cantero encargado de tallar el capitel de Ifach, aunque hemos de admitir que su identificación es muy

descubrieron numerosos grafitos y marcas incisas realizadas por los habitantes de Ifach y que podemos fechar, de forma genérica, entre los años 1305 y 1370.

Uno de estos restos fue un fragmento de pared, pintado en grafito, que representa a un caballero medieval (fig. 8), que porta un yelmo con cota de malla y un escudo en su mano izquierda, del que también surge una vara que porta un estandarte. El escudo es un campo partido en dos, con el primero de oro con un país de gules de cuatro palos, mientras que el segundo presenta un campo de oro con barras horizontales (Menéndez y Pina, 2023, pp. 26-40).

Dicho escudo no nace del capricho del dibujante, sino que tiene dueño. Se corresponde con las armas de la rama ampuritana del Casal de Barcelona, en concreto, a Juan I de Aragón y Tarento, apodado *El Viejo*, que fue XXVI Conde de Ampurias entre 1364-1398 y el 5.º presidente de la Generalitat, quien luchó defendiendo estas tierras junto al rey Pedro IV de Aragón (r. 1344-1387) contra el Reino de Castilla durante la llamada Guerra de los Dos Pedros (1356-1369).

La tardía cronología del grafito no nos sirve como referente cronológico de la fundación del edificio, cuyo origen se encuentra directamente relacionado con la construcción del sistema de ingreso, teniendo una cronología entre 1298-1325. Sin embargo, sí aporta pruebas de su ocupación durante el conflicto castellano-aragonés por parte de una dotación militar adscrita al conde de Ampurias, dentro de la estrategia defensiva planificada por Pedro IV, en la que era fundamental la consolidación militar de los asentamientos costeros como cabezas de puente de la futura recuperación del terreno perdido frente a los castellanos.

Es posible, por tanto, plantear que existieran en Ifach tropas o guardias destacados en la pobla para la protección del enclave y vigilancia del territorio. Sin extendernos más en la materia, confirmar la existencia de tropas, personal o incluso del propio conde de Ampurias en Ifach durante la Guerra de los Dos Pedros confirma el valor estratégico que tenía la pobla y refuerza los motivos por los que fue objetivo durante el asedio castellano de 1365 (Menéndez, 2021, pp. 55-93), en la que acamparon a la base de la roca ifacense hasta iniciar un ataque que destruyó parcialmente la pobla y que pretendía movilizar a la flota aragonesa anclada en el puerto de Denia para entrar en combate, hecho que no se llegó a producir.

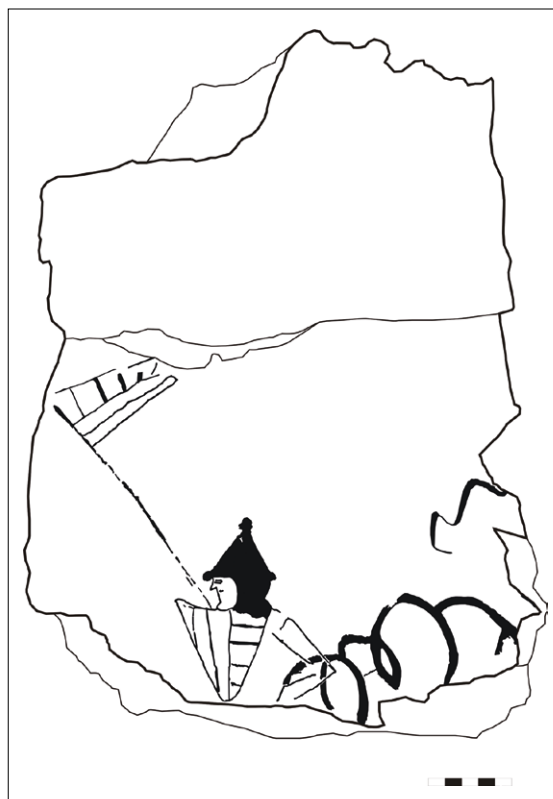

Figura 8: Calco del grafito del caballero de Ifach. Archivo Documental Técnico MARQ.

CONCLUSIONES

Estos son algunos de los ejemplos de un registro material que, aunque de momento escaso, se encuentra en crecimiento, al ritmo de las campañas arqueológicas que venimos desarrollando en Ifach desde el año 2005. Sin duda, la primera idea que subyace en esta presentación es el marcado carácter residual del registro encontrado.

De ahí que califiquemos esta presencia como una impronta, una marca de influencia que subyace en el conjunto de materiales localizado en Ifach. Si bien es variado y afecta a diferentes tipos de registro, su presencia, en comparación con el resto del conjunto arqueológico objetual recuperado hasta ahora en Ifach, hace que hablemos de él como un ruido de fondo, eso sí, constante y presente en el análisis como quizás la única manifestación exógena de producciones diferentes al registro de fabricación y origen netamente valenciano.

Estamos en un momento crucial de la creación del nuevo reino de Valencia, en un momento de clara construcción de las estructuras sociales, políticas, religiosas, territoriales y, claro está, de las económicas. Los mercados y los colonos desplazados demandan nuevos productos y el reino está dispuesto a dárselos, ofreciendo un nuevo repertorio cuyos criterios surgen, a partes iguales, del *know-how* sobre la tecnología alfarera que posee el artesanado mudéjar puesto a trabajar para el nuevo poder (Martí, Pascual y Roca, 2007, pp. 79-158) y de la imposición de una batería de motivos que ofrecen al colono un nuevo tipo de material distinto al anterior, nuevo, correspondiente con el nuevo orden feudal, estableciendo una nueva conexión entre la recién creada sociedad feudal valenciana y la población migrante asentada en los nuevos enclaves creados al efecto. Nada queda al azar, pues, y la cerámica valenciana de Paterna se extiende por todo el reino al ritmo del crecimiento territorial del área meridional del reino, establecido por las sucesivas conquistas de Jaime I, Pedro III y Jaime II.

En las afueras de ese espacio económico, encontramos las producciones catalanas llegadas, seguramente, de forma casual, por cabotaje desde el norte de la corona, pero sin que podamos aún asociarlo a redes clientelares o mercados propiamente dichos. Y eso aunque Ifach sea un punto estratégico de comunicación, concentre a buena parte de la población rural del *castrum* de Calp y sea el punto más representativo del territorio señorial de la Casa de Llúria en esta zona, parámetros necesarios para el establecimiento de una villa-mercado (Salrach, 2004, pp. 434-436; Guinot, 2007, p. 195). Para ello, sería preciso un registro material más sólido, cosa que, de momento, es muy difícil de establecer, detectando que desde el reino de Valencia se establece un férreo control comercial sobre todo el territorio conquistado frente a la incursión de otros posibles mercados, como el catalán, el cual, recordemos, practica la misma política permitiendo el acceso de un reducido número de producciones cerámicas de origen valenciano.

Estas prácticas responden a un modelo feudal en desarrollo que tiene muy poco que ver con el horizonte de conquista que se produce durante la segunda mitad del siglo XIII, donde aún se encuentra consolidado el modelo feudal. En un período dominado por los migrantes catalanes y aragoneses, que se trasladaban con los enseres y objetos que utilizaban en sus tierras de origen. Aún no hay mercados, aún no hay reglas económicas. Hasta ahora, solo hemos podido identificarlo en el caso del Castell d'Ambra en Pego, donde han aparecido cerámicas con pastas con tonalidad grisácea, con cubiertas vítreas monocromas en blanco y en verde muy oscuro (Azuar, Martí y Pascual, 1999, pp. 279-301). Las cerámicas de Ambra muestran un registro procedente de los talleres de origen catalán que se caracteriza por una sensible ruptura formal con el repertorio tardo-almohade, con la aparición masiva del *pitxer*, una forma de jarro con repi y pico vertedor, vinculada exclusivamente al consumo del vino en la dieta feudal. Es el mejor ejemplo de la aparición de nuevas formas que buscan satisfacer las nuevas demandas de la sociedad feudal. Son las formas de

los colonos, sin intermediarios ni mercados. Piezas que acompañan la conquista e inician la colonización.

Sin embargo, las referencias y detalles que nos dirigen hacia el área catalana son firmes. La documentación ha registrado que el grueso de los colonos procedía de las comarcas centrales y occidentales de Cataluña (Guinot, 2012, p. 123). En nuestro caso, el registro material tiende a dirigir nuestros pasos hacia el Comtat d'Urgell, uno de los territorios más importantes y de mayores conexiones con la colonización del área meridional valenciana. La presencia de colonos procedentes de Urgell es un hecho conocido por la documentación, si bien nunca se ha tratado de un asentamiento regular y proporcional. Bien al contrario, como indica Enric Guinot (2012, p. 131), su instalación se centró allí donde se encontraban la mayoría de las medinas islámicas del momento, pero también donde se fundaron nuevas poblaciones cristianas de poblamiento concentrado, como por ejemplo Xàbia, Gandía, Sueca o la misma Ifach. Era también el ámbito donde se concentraban las principales huertas como espacios agrícolas más atractivos a repartir entre los colonos y por esto no podemos considerar casualidad que fuese el escenario principal del asentamiento de los inmigrantes en tiempos de Jaime I y años posteriores, convirtiéndola así en la más poblada (Guinot, 2012, p. 132).

Además, la antroponimia también ha permitido confirmar la extensa ocupación de colonos urgelitanos gracias a la identificación en los documentos de los antropónimos, una práctica muy habitual iniciada entre los siglos XII y la primera mitad del XIII (Guinot, 2012, p. 129). Gracias a estos estudios, se ha llegado incluso a localizar una mayor presencia de catalanes orientales que no occidentales en lugares como Gandía o Denia, probablemente por su situación marítima y facilidad de migración de pequeñas barcas de cabotaje. En Xàtiva y su entorno, la Vall d'Albaida, Las Marinas y l'Alcoià i el Comtat, allí donde hubo emigración de colonos cristianos, se vuelve a constatar esa proporción aproximada de dos tercios de emigración catalana y un tercio de aragoneses, si bien estos últimos incluyendo la presencia de navarros y algunos castellanos (Guinot, 2012, p. 130). De hecho, como señala acertadamente Enric Guinot, es indudable que la presencia de colonos catalanes en nuestro proceso de colonización fue decisiva para la formación, por ejemplo, de la lengua valenciana como variante de la lengua catalana aportada al nuevo reino por los repobladores y que se convertirá en oficial como emblema del poder político del incipiente estado (Guinot, 1999, pp. 260-262).

Incluso hay otros tipos de fuentes, como las de ámbito judicial, como es el *Llibre de Cort del Justícia de Cocentaina*, donde el análisis filológico y onomástico (Diéguez, 1997; Ponsoda, 1994; Ponsoda, 2013, p. 18) ha puesto de relieve que 122 repobladores que aparecen en el documento eran de habla catalana, de un total de 196 hombres cristianos, lo que hace que un 62,2 % debieran ser de habla catalana, un 33,6 % de habla aragonesa y un 3 % de lengua occitana (Diéguez, 1997, p. 351). Es más, de esa larga nómina de apellidos, localizamos varios procedentes del Condado de Urgell como Guillem d'Almenara, G. d'Espígol, Pere d'Urgel, Pere Saguàrdia (l'Alt Urgell), Saraynana (l'Alt Urgell), A. de Termens (l'Alt Urgell) y R. de Termens (l'Alt Urgell) (Diéguez, 1997, pp. 343-347) (fig. 9).

Estos datos se unen a los ya analizados desde el registro material, como ya hemos señalado, donde consideramos muy significativo el hallazgo de la moneda de Ermengol X no por el valor de la propia moneda, sino por su momento de acuñación (1276-1314), que se sitúa plenamente en el horizonte de colonización valenciana

en el que se encuentra la fundación de la pobla de Ifach. A esto debemos volver a recordar la importancia de los sucesos posteriores a la muerte de Ermengol X, cuando el condado pasa a manos de la Corona siendo entregado como heredera a Teresa d'Entença, sobrina de Saurina d'Entença, segunda mujer del almirante calabrés Roger de Llúria, señor de Ifach, quien casó con el futuro Alfonso III; lo cual evidencia unos claros vínculos de parentesco que podrían mostrarnos cierta relación entre estos vínculos de sangre y la presencia de colonos urgelenses en la pobla como parte del contingente colonizador en la zona.

Además, en el territorio de la actual Marina Alta, han aparecido más pruebas materiales de la presencia de colonos de Urgell, como los *remaches de Les Capsades* en la cercana Xàbia⁴

(fig. 10), un pequeño asentamiento formado por una torre de planta cuadrangular a la que se adosa una pequeña estancia y un horno, que tiene su germen en época andalusí, pero que cuenta con un pequeño lapso de tiempo en el que fue residencia de alguno de estos pequeños contingentes colonizadores cristianos (García *et alii*, 1994; Bolufer, 1990). De este yacimiento procede un pequeño lote de materiales de cronología cristiana, formado por un grupo de cerámicas y, para el caso que nos ocupa, algunos remaches de cabeza circular y plana, con un pequeño vástago de sección cuadrada y acabado en punta. Se trata de dos piezas en cobre, chapadas externamente en dorado y donde aparece un escudo ajedrezado, similar al de la casa de Urgel. Las piezas tienen unas dimensiones que van de 1,32-1,30 cm de diámetro y 1,20-1,12 cm de longitud. En cuanto a su contexto, no aparecieron juntas, sino que una de ellas proviene de la Cata A, efectuada en la campaña de 1986, mientras que la segunda fue hallada durante los trabajos de la campaña de 1991. De este tipo de piezas solamente hemos podido hallar un paralelo en el Castellet de Carrícola (El Palomar, Valencia), donde aparece otro de estos apliques o botones circulares con vástago apuntado, también de cobre bañado en oro y con un escudo pseudoheráldico, en este caso cuarterado en bandas horizontales (Ruiz *et al.*, 2015: 235-236).

Por tanto, y en conclusión, la arqueología también puede aportar datos importantes que ayuden a la comprensión histórica del proceso de colonización medieval que nuestro territorio vive desde la segunda mitad del siglo XIII. Un proceso dominado mayoritariamente por colonos de ascendencia catalana, procedentes de una variada geografía donde la presencia del Condado de Urgell se nos antoja fundamental para el desarrollo posterior de Ifach como enclave y del resto de nuestro territorio. Un proceso cuyo registro es, hasta la fecha, exiguo e incluso podemos considerarlo

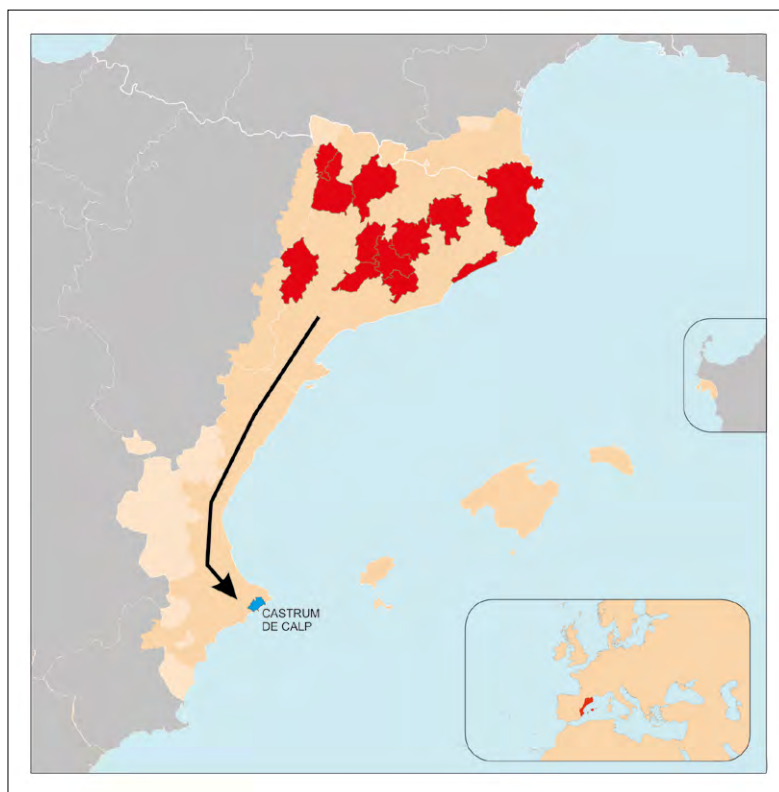

Figura 9: Mapa de situación de la procedencia de los colonos presentes en el castrum de Calp. Archivo Documental Técnico MARQ.

4 Agradecemos a Joaquim Bolufer Marqués, ahora Director emérito del Museu Arqueològic «Soler Blasco» de Xàbia, las facilidades ofrecidas en su día para la consulta y estudio de estas piezas.

casual o residual, coincidente con la fase plena de consolidación de un modelo feudal dominado y controlado por las estructuras políticas, económicas y sociales del nuevo modelo feudal. La documentación ya lo ha probado. La antroponimia lo ha confirmado también. Quizás sea hora de que, desde el registro material, aportemos una mayor cantidad de datos que ayuden a esclarecer los detalles de uno de los grandes fenómenos de nuestra historia medieval y que nos ha definido como valencianos, asociados a una cultura y unas raíces cuyos orígenes parecen hallarse en aquellos pobladores que vinieron del norte de la Corona de Aragón.

BIBLIOGRAFÍA

- Azuar, R., Martí, J., Pascual, J. (1999). La Castell d'Ambra (Pego): De las producciones andalusíes a las cerámicas de la conquista feudal (siglo XIII). *Arqueologia y territorio medieval*, 6, (p. 279-301).
- Balaguer, A. M. (1999). *Història de la moneda dels comtats catalans*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Barcelona.
- Bolufer, J. (1990). Les Capsades. Xàbia. La Marina Alta. *Excavacions Arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988, II Intervencions rurals*. Generalitat Valenciana. Valencia. (pp. 94-95).
- Diéguez, Mª A., (1997). Antroponímia valenciana segons el Llibre de la Cort de Justícia (1279-1287), *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana, XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, (Ontiyent), (pp. 335-354).
- García, J.M^a, De Wit, H.M., Morano, I., (1994): Excavaciones en el yacimiento de Les Capsades. Campaña 1991. *Xàbiga*, 7. Ajuntament de Xàbia. Xàbia. (pp. 77-98).
- González, E., (2000). *La cerámica baixmedieval decorada en verd i manganés a Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Direcció General de Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia. Barcelona.
- Guinot, E., (1999). *Els fundadors del Regne de València*, Edicions 3 i 4, Valencia.
- Guinot, E., (2007). El mercado local en las pequeñas villas de la Corona de Aragón antes de la crisis bajomedieval (Siglos XI-XIV), *Edad Media. Revista de Historia*, 8, (Valladolid), (pp. 183-202).
- Guinot, E., (2012). *Los valencianos de tiempos de Jaime I*, Tirant Humanidades, Valencia.
- Martí, J., Pascual, J., Roca, L., (2007). Entre el *know how* y el mercado. El horizonte cerámico de la colonización feudal en el territorio valenciano, *La cerámica en entornos urbanos y rurales en el mediterráneo medieval*, (pp. 79-158).

Figura 9: Fotografía y dibujo de los botones con el escudo del condado de Urgell procedentes del yacimiento de Les Capsades (Xàbia, Alicante). Archivo Documental Técnico MARQ.

- Menéndez, J. L., (2010). Producción cerámica medieval y colonización feudal: A propósito de un lote procedente del Castillo de Guardamar (ss. XIII-XIV), *Guardamar, Arqueología y Museo*, (Alicante), Diputación de Alicante, (pp. 170-186).
- Menéndez, J.L., (2011). Xixona, Clau del Regne. Las cerámicas de una villa feudal de realengo en la frontera meridional del Reino de Valencia, siglos XIII-XIV, *Xixona, Clau del Regne. Arqueología de la conquista: de poblado fortificado islámico a castillo cristiano (Siglos XIII-XIV)*, (Alicante), (pp. 87-106).
- Menéndez, J.L., (2018). *Los pilares del Reino. El capitel gótico de la pobla medieval de Ifach*. Alicante: Diputación de Alicante-MARQ Museo Arqueológico de Alicante.
- Menéndez, J.L., (2020). *El Caballero de Ifach. El ocaso de la ciudad medieval*. Alicante: MARQ Museo Arqueológico de Alicante.
- Menéndez, J.L. (2021). Foc a Ifac. Noves aportacions als setges al castrum de Calp durant la guerra amb Castella al segle XIV. *Aguaites*, (43-44), (pp. 55-93).
- Menéndez, J.L., (2024). La materialidad de los espacios de poder feudal en el reino medieval de Valencia: la domus domini de la pobla de Ifach (Calp, Alicante). *MARQ, Arqueología y Museos* (14), (pp. 45-78).
- Menéndez, J. L., Pina, J. (2017). L'empremta catalana i el procés de colonització a la Marina Alta a Edat Mitjana: El cas de la pobla d'Ifac (Calp, Alacant). *VI Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, (pp. 61-84).
- Menéndez, J.L., Pina, J., (2019). La marca del Reino. Producciones decoradas cristianas en la frontera meridional del Reino de Valencia (Siglos XIII-XIV). Congreso Internacional 775 Aniversario de la frontera entre los reinos de Valencia y Murcia, (pp. 313-331).
- Menéndez, J.L., Pina, J., (2021). La *obra de terra* decorada en la Poble medieval de Ifach (siglos XIII-XIV). Notas acerca de su origen, producción y distribución. *Marq, arqueología y museos* 12, (Alicante), (pp. 57-89).
- Menéndez, J.L., Pina, J., (2023). El grafito como herramienta básica del proceso histórico: el caso del Caballero de la Poble de Ifach (Calp, Alicante). Soldados, armas y batallas en los grafitos históricos, (pp. 26-40).
- Menéndez, J.L., Pina, J., Malagutti, S. (2019). Objetos litúrgicos de peltre hallados en contextos funerarios de época medieval: El cáliz y la patena de la Poble de Ifach (Calp, Alicante). *Arqueología y territorio medieval*, 26, (pp. 229-258).
- Monreal, L., Barrachina, J., (1983). *El Castell de Llinars del Vallés. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Ponsoda, S., (2013). *Noms, cognoms i pobladors a l'Oriola medieval. Estudi antroponímic dels repartiments oriolans segles XIII i XIV*, Universidad de Alicante, Alicante.
- Ponsoda, J.J., (1994). *Llengua catalana a Cocentaina s. XIII segons llibre Cort Justícia*, Universidad de Alicante. Servicio de Publicaciones, Alicante.
- Ruiz, A. L., Rosselló, M., Burriel, J.M., (2015). El Castellet de Carrícola (El Palomar, València). Una fortificació andalusina tardana, segles XII-XIII, Alapont et al.(ed.), *Actuacions sobre el patrimoni arqueològic de la Comunitat Valenciana*, Quaderns dels museus municipals de València 3. Ajuntament de València. València. (pp. 221-239).

- Salrach, J.M^a, (2004). El mercat de la vila, mercat de productes, *Història agrària dels Països Catalans. II, Edat Mitjana*, (Barcelona), (pp. 434-436).
- Sánchez, M., Menéndez, J.L., Pina, J., (2017). Troballa d'una moneda d'Ermengol X en la Poble medieval d'Ifac (Calp, Alacant), *Acta numismática*, 47. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona, (pp. 271-274).
- Sánchez, M., (2018). *Monetam curribilis pani et vino*". Estudio del conjunto numismático hallado en las excavaciones arqueológicas de la Poble medieval de Ifach, en Menéndez, J.L., (ed.), *La pobla medieval de Ifach (Calp, Alicante): 10 años de arqueología medieval en el Penyal d'Ifac (2005-2015)*, (Alicante), (pp. 269-296).
- Verdie, S., (1972). La céramique médiévale décorée d'oxyde de cuivre et de manganèse retrouvé au Château Royal de Collioure, *Archéologie Médiévale* 2(1), (pp. 281-303).

TRASFERIMENTI DI UOMINI - TRASFERIMENTI DI TECNICHE. INTERAZIONI E SCAMBI TRA ORIENTE ED OCCIDENTE NEL CORSO DEL MEDIOEVO

IL CASO DEL *TEMPIETTO LONGOBARDO* DI
CIVIDALE DEL FRIULI (ITALIA, UD)

Stefano Roascio,¹ Aurora Cagnana,² Alessandro Zucchiatti³

A Isa Vaj

11.10.1939-5.11.2018

1. IL MONUMENTO COME CROCEVIA DI CULTURE MATERIALI

Il «Tempietto Longobardo» di Cividale del Friuli rappresenta una delle sfide più complesse per l'archeologia dell'architettura e la storia dell'arte medievale (fig. 1). La sua rilevanza non è circoscritta esclusivamente alla straordinaria conservazione dell'apparato decorativo plastico e pittorico, ma risiede nella sua natura di «manufatto cerniera» tra l'eredità tardo-antica, le influenze bizantino-orientali e la nascente cultura carolingia. Il presente lavoro riprende e rielabora sistematicamente i risultati delle indagini archeometriche condotte nei primi anni 2000 da un team di archeologi e fisici (Cagnana et al., 2003; Zucchiatti et al., 2004). L'obiettivo primario di tali ricerche è stato quello di interrogare la materia stessa del monumento per dirimere le secolari controversie sulla sua cronologia e in particolare sulla provenienza delle maestranze. Attraverso l'uso di tecniche analitiche non distruttive e micro-invasive è stato possibile tracciare un profilo tecnologico del cantiere che consente di registrare la certa presenza di maestranze esterne al contesto cividalese, impiegate sugli apparati decorativi di un'opera di alta committenza e di uso regale. (SR-AC-AZ)

---

1 Ministero della Cultura, Parco Archeologico dell'Appia Antica

2 Ministero della Cultura, Soprintendenza ABAP della Liguria

3 Dep. de Prehistoria y Arqueología, Universidad Autónoma de Madrid

Fig. 1: il Nord Italia con localizzati Pavia (capitale del Regno Longobardo), Brescia e Cividale del Friuli

2. DUE SECOLI DI CONTROVERSIE: LO STATUS *QUAESTIONIS* E LA STORIOGRAFIA CRITICA

La storia degli studi sul Tempietto di Cividale è, come sottolineato da Cagnana et al. (2003), una successione di intuizioni e clamorosi errori interpretativi, dettati spesso dalla mancanza di parametri di confronto certi per l'arte dell'Alto Medioevo. Il monumento è stato alternativamente considerato romano, longobardo, carolingio o ottoniano, a testimonianza di una qualità esecutiva che appariva «fuori scala» per i secoli considerati tradizionalmente «bui».

2.1. I primi studi sul Tempietto tra teorie contrapposte e pregiudizi

L'esegesi scientifica del complesso monumentale ha un punto di inizio documentale preciso: l'anno 1807. In quel periodo, sotto l'egida dell'amministrazione napoleonica, il Canonico Michele della Torre di Valsassina redasse la «*Descrizione del tempio interno, o sia chiesetta esistente nel Monastero di Santa Maria in Valle*». Questo manoscritto rappresenta il primo approccio descrittivo rigoroso. Della Torre intuì che la struttura muraria e l'apparato decorativo formavano un unicum organico. Gli scavi condotti successivamente dallo stesso cercarono di indagare le fondazioni dell'edificio, ponendo le basi per quello che sarebbe diventato il dibattito sulla preesistenza romana o sull'origine cristiana della fabbrica (Villa 2018; Lusuardi Siena 2002).

Nella seconda metà del XIX secolo, il Tempietto divenne il centro di un aspro confronto metodologico. Fernand de Dartein (1865-82) propose una tesi che avrebbe condizionato gli studi per decenni: l'edificio era originariamente un tempio romano, successivamente adattato al culto cristiano. Dartein era colpito dalla perfezione delle proporzioni architettoniche e dalla qualità degli apparati decorativi, elementi che a suo avviso non potevano appartenere alla cultura longobarda del VII-VIII secolo, giudicata allora rozza e decadente. Questa visione «classicista» si scontrava con la posizione di Pietro Cattaneo (1888), il quale, pur riconoscendo l'eccellenza dell'opera, faticava a trovarne una collocazione cronologica coerente. Cattaneo finì per posticiparne la datazione alla fine del X secolo o all'inizio dell'XI,

vedendovi l'opera di maestranze bizantine chiamate a nobilitare il monastero in epoca ottoniana. Entrambi gli studiosi, pur partendo da presupposti diversi, condividevano un pregiudizio comune: l'incapacità di attribuire all'VIII secolo longobardo la potenzialità tecnica di realizzare un tale capolavoro. (fig. 2)

All'inizio del XX secolo, Gustavo T. Rivoira (1901-1907) introdusse un elemento di ulteriore complessità. Egli accettò l'origine altomedievale della struttura architettonica, ma rimase scettico sulla contemporaneità della decorazione plastica e pittorica. Rivoira ipotizzò che le sei figure femminili in stucco e i cicli pittorici fossero stati aggiunti in un secondo momento, probabilmente tra l'XI e il XII secolo. Questa teoria della «decorazione aggiunta» rifletteva la difficoltà degli storici dell'arte nel comprendere la sintesi tra architettura e ornamento che caratterizza il monumento. Fu Carlo Cecchelli (1943) a ribaltare questa prospettiva, sostenendo con forza l'unità progettuale del Tempietto. Cecchelli ricollocò il monumento nel IX secolo, inquadrandolo nella cosiddetta «Rinascenza Carolingia», vedendovi il riflesso della cultura artistica che gravitava attorno alla corte imperiale. Tuttavia, anche Cecchelli, pur avvicinandosi ad una cronologia più corretta, restava vincolato all'idea che un tale sforzo artistico richiedesse l'impulso della corte carolingia.

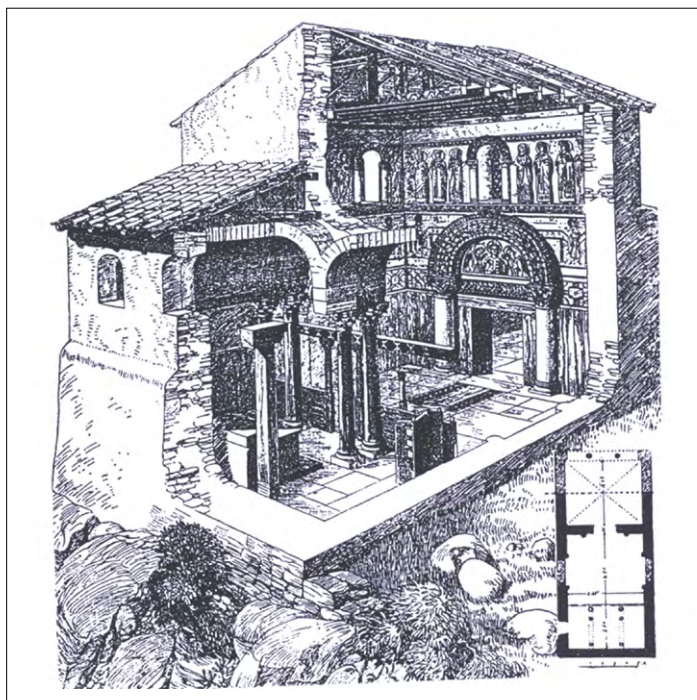

Fig. 2: assonometria e pianta del c.d. Tempietto Longobardo (da Haupt 1909)

2.2. La missione norvegese e la datazione all'VIII secolo

Una svolta interpretativa giunse con l'opera sistematica della missione norvegese guidata da H.P. L'Orange, H. Torp ed E. Dyggve (1953; 1977). Attraverso un'analisi comparativa dei motivi decorativi, della tecnica costruttiva e del contesto storico, essi dimostrarono che il Tempietto era la cappella palatina della *gastaldaga* regia di Cividale. La datazione fu fissata alla metà dell'VIII secolo, durante il regno di Ratchis o di Astolfo (744-756 d.C.), mentre, per quanto riguarda le maestranze, gli studiosi norvegesi erano propensi a connetterle con l'ambito romano-ravennate. La cronologia fissata alle fasi finali del Regno Longobardo ha resistito ai tentativi di revisione, come quello di Geza De Francovich (1962), che continuava a sostenere una datazione ottoniana, o di Cagiano de Azevedo (1974) e Degani (1990), i quali ipotizzarono che l'attuale presbiterio fosse originariamente un portico con funzioni amministrative (*Laubia*) poi trasformato in edificio religioso.

Il lavoro qui presentato si innesta in questo solco, ma per la prima volta approccia gli apparati decorativi, specie le pitture, con indagini archeometriche sui materiali, dimostrando che la struttura e la sua decorazione sono nate da un unico, coerente atto costruttivo e permettendo di consolidare uno specifico ambito culturale di provenienza delle maestranze che eseguirono gli apparati decorativi.

2.3. L'identità delle maestranze, tra vecchie ipotesi e nuovi dati

Oltre alla spinosa questione della datazione, il complesso tema dell'identità delle maestranze costituisce un dibattito storiografico che da oltre due secoli oscilla tra l'ipotesi di una genesi autoctona e quella di un apporto esterno di matrice orientale. Già le prime letture critiche ottocentesche, come quella di Cattaneo (1888), ipotizzarono l'intervento di un «maestro greco», tesi successivamente radicalizzata da Strzygowski (1904), il quale vi scorse riflessi diretti dell'arte persiana. Al contrario, studiosi come Haupt (1909) proposero l'esistenza di una maestranza mista, composta da artefici greci, orientali e italiani, operanti sotto il coordinamento di un ideatore di cultura germanica.

Una posizione mediana fu assunta da Rivoira (1901-1907) e Cecchelli (1943), i quali, pur ammettendo una possibile collaborazione di artisti stranieri, ricondussero la paternità dell'opera a una mediazione ravennate interna alla cosiddetta «Rinascenza carolingia». Fondamentale per l'evoluzione del dibattito fu l'apporto degli studiosi norvegesi, in particolare di Torp (1959), che individuò stringenti affinità tra il *Tempietto* e gli affreschi romani di Santa Maria Antiqua. Tale legame suggerì l'azione di una maestranza itinerante romano-bizantina, formata in ambito romano, ma attiva nell'Italia settentrionale verso la metà dell'VIII secolo. Si tratterebbe di una bottega a struttura multidisciplinare altamente specializzata, capace di padroneggiare simultaneamente lo stucco, l'affresco e il mosaico. Questa ipotesi venne connessa dal Torp al rinvigorismento dei contatti tra Pavia e Roma e al possibile apporto di chierici mediorientali. In questo solco si inseriscono anche le tesi di Bergamini (1994), che pensa a possibili profughi provenienti dall'area bizantina, giunti in Occidente a causa delle persecuzioni iconoclaste. Pure Bertelli (1999) considera maestri stranieri di cultura bizantina, anche se il Cristo imberbe della lunetta ovest viene ascritto ad una tradizione antica, di matrice occidentale, dimostrando l'operatività di più mani all'interno del cantiere. Tutti gli autori, comunque, sono concordi nel vedere una perfetta contemporaneità tra la fase pittorica e quella plastica, che conferma l'unità d'intento di un'unica, complessa bottega. Come si avrà modo di approfondire, in questa rassegna di studi sulle identità delle maestranze si è inserita Isabella Vaj (2002), che ha dimostrato come l'intero apparato decorativo non possa prescindere dalle esperienze omayyadi; il *Tempietto* non costituirebbe soltanto una meccanica trasposizione di modelli ed elementi artistici mediati dall'Oriente islamico, ma vedrebbe per l'autrice l'apporto diretto di maestranze orientali, di probabile ambito culturale siro-palestinese. Tale tesi sembra trovare un riscontro materiale nelle analisi effettuate sulla composizione degli stucchi di Cividale e Brescia (Casadio, Perusini, Spadea 1995), realizzati a base di gesso e non di carbonato di calcio, secondo una tradizione esecutiva particolarmente diffusa nel Mediterraneo orientale (Cagnana 2000, p. 145 e segg.).

Le nuove analisi condotte dal nostro gruppo di lavoro, che integrano le tradizionali letture storico-artistiche con l'archeometria e l'archeologia dei materiali, sembrano confermare e rafforzare tale preziosa intuizione. (AC, SR)

3. IL CONTRIBUTO DELL'ARCHEOLOGIA DELL'ARCHITETTURA E DELL'ARCHEOMETRIA

L'approccio che seguiamo segna il passaggio da una storia dell'arte basata solo sull'esame stilistico a uno studio effettuato con mentalità stratigrafica ed archeologica, non disgiunto da indagini proprie dell'archeologia della produzione e dei materiali costruttivi. Recentemente definito «una via archeologica alla storia dell'arte» (Augenti 2016, p. 281), tale metodo non dimentica neppure un approccio storico-artistico al capolavoro, ma lo integra con quanti più dati disponibili, anche di natura materiale. Le indagini spettrometriche e microscopiche permettono di ricostruire la filiera di approvvigionamento del cantiere, rivelando come i maestri civildalesi sapessero sopperire alla mancanza di materie prime costose con soluzioni tecnologiche d'avanguardia. La presente relazione approfondirà proprio questi aspetti, che permettono di vedere nel *Tempietto* un laboratorio di sperimentazione e innovazione tecnologica, dove si evidenzia una feconda contaminazione tra culture differenti, nel cuore del Friuli longobardo. (SR-AC-AZ)

4. L'APPARATO PITTORICO ALTOMEDIEVALE: MORFOLOGIA E ICONOGRAFIA

La decorazione pittorica del *Tempietto*, sebbene giunta a noi in stato frammentario, costituisce un tassello fondamentale per la comprensione dell'arte europea dell'VIII secolo.

Oggi i recenti restauri che hanno interessato il monumento permettono una visione più chiara ed articolata dell'intero apparato decorativo e delle pitture che —sovrastate dalla straordinaria rilevanza delle figure in stucco (cd. *teoria di sante*)— avevano destato un minore interesse critico. I resti del ciclo originario si conservano principalmente nella lunetta della nicchia occidentale e in porzioni della parete settentrionale. La rilevanza di questi affreschi risiede non solo nella loro qualità estetica, ma nella loro perfetta integrazione con l'architettura e l'apparato plastico in stucco, testimoniando un cantiere unitario di altissimo profilo. (fig. 3)

4.1. La lunetta occidentale e il Cristo imberbe

La lunetta si presenta come il punto di massima densità teologica dell'aula. Ciò che si vede, e che è stato oggetto di indagine, è una composizione monumentale che domina lo spazio presbiteriale: il punto focale della decorazione

Fig. 3: la parete di fondo del *Tempietto* appena restaurata (foto SR)

Fig. 4: la lunetta con l'affresco del Cristo imberbe attorniato dagli Arcangeli (foto SR)

superstite è la nicchia della lunetta occidentale, dove campeggia la figura di un Cristo imberbe in trono, affiancato dagli arcangeli Michele e Gabriele (fig. 4). L'Orange e Torp (1977) hanno ampiamente discusso l'iconografia di questa scena, sottolineandone i legami con la tradizione bizantina. Sebbene la superficie pittorica presenti lacune, la struttura del volto mostra un disegno preparatorio di estrema precisione. Il Cristo è raffigurato nell'atto della benedizione, mentre regge un libro gemmato il cui orientamento denota uno studio prospettico empirico volto a creare una certa profondità spaziale. La stesura pittorica appare caratterizzata da un uso sapiente delle lumeggiature in calcite bianca e dei tratti scuri che evidenziano i particolari anatomici, utilizzati per modellare i volti e conferire un senso di rilievo plastico, che dialoga direttamente con le statue delle sante in stucco poste superiormente.

Ai lati del Cristo, i due arcangeli Michele e Gabriele sono rappresentati in posizione stante e in scala leggermente ridotta. L'angelo a destra del Cristo, Michele, indossa una tunica bianca ed un pallio giallo dorato. L'altro arcangelo è conservato in modo minore, ma la figura doveva essere speculare a quella appena descritta. Entrambi gli arcangeli impugnano un lungo e sottile bastone lavorato, che rappresenta uno scettro, tecnicamente definito nella trattatistica bizantina e altomedievale come *rhabdos*. Il bastone non è una semplice asta liscia: si nota una lavorazione che suggerisce un oggetto prezioso, coerente con l'idea di un'insegna di dignità. Lo scettro (o verga) identifica Michele e Gabriele non solo come guerrieri, ma come «alti funzionari» della corte celeste, scorta d'onore» al Cristo centrale; è l'attributo tipico degli arcangeli intesi come messaggeri divini e guardiani.

I pennacchi, ai lati della lunetta, sono decorati da ulteriori due santi isolati, in posizione frontale; essi indossano tunica e pallio, che vengono interpretati dal Torp come una clamide corta, il *sagion*, tipico di un paludamento militare. Quinte architettoniche retrostanti, con una loro articolazione spaziale, terminano la scena, infondendo un senso prospettico alla rappresentazione.

Oltre alle figure antropomorfe, il ciclo comprende un complesso apparato di cornici e motivi ornamentali. Le fasce che delimitano i registri pittorici sono costituite da bande rosse su cui è dipinto un motivo a perle e gemme. Bertelli (1994; 1999) ha messo in luce come questa specifica decorazione trovi riscontri quasi identici negli affreschi del monastero di San Salvatore a Brescia, suggerendo l'esistenza di un *atelier* di pittori itineranti al servizio della corte longobarda; del resto anche per quanto riguarda la decorazione fitomorfa in stucco gli apparentamenti tra i due edifici sono evidenti (Vaj 2004, p. 175 e p. 191 e segg.) (fig. 5). Sulla parete meridionale, l'apparato pittorico è completato da una lunga iscrizione in caratteri capitali, studiata in ultimo da Cernuschi (2002), che fungeva da guida teologica e liturgica per l'osservatore dell'epoca, ribadendo l'unità di visione tra testo, immagine e architettura (Cagnana et al., 2003). (SR-AC)

Fig. 5: particolare di un arco decorato in stucco della chiesa di San Salvatore a Brescia (foto SR)

4.2. L'indagine iconografica e storico artistica

Sono già stati autorevolmente sottolineati da una fine orientalista, quale era Isabella Vaj (2002), gli stretti legami che intercorrono tra il raffinato apparato decorativo in stucco del *Tempietto* ed illustri antecedenti da rintracciare nell'ambito delle produzioni dell'Ellenismo sasanide, con decorazioni dei partiti murari plastiche e fortemente aggettanti che creano un marcato effetto chiaroscurale delle superfici (Vaj 2002, p. 177) e soprattutto nei confronti delle decorazioni architettoniche dei palazzi omayyadi altomedievali. Nel Palazzo di Qasr el-Heir el Gharbi (Siria) e nelle terme di Khirbat al Mafjar (Jerico), costruzioni ascrivibili alla prima metà VIII sec., l'autrice evidenzia i confronti più pertinenti per la ricca ornamentazione plastica, con coronamento a giorno, di Cividale (Vaj 2002, p.175 e segg), e —soprattutto a al Mafjar— per le figure in stucco, vicine alla raffinata plastica ellenistica (Vaj 2002, p. 189). In particolare, per quanto riguarda Khirbat, sottolineava come la facciata principale delle terme fosse, per dimensioni e partitura decorativa a tre

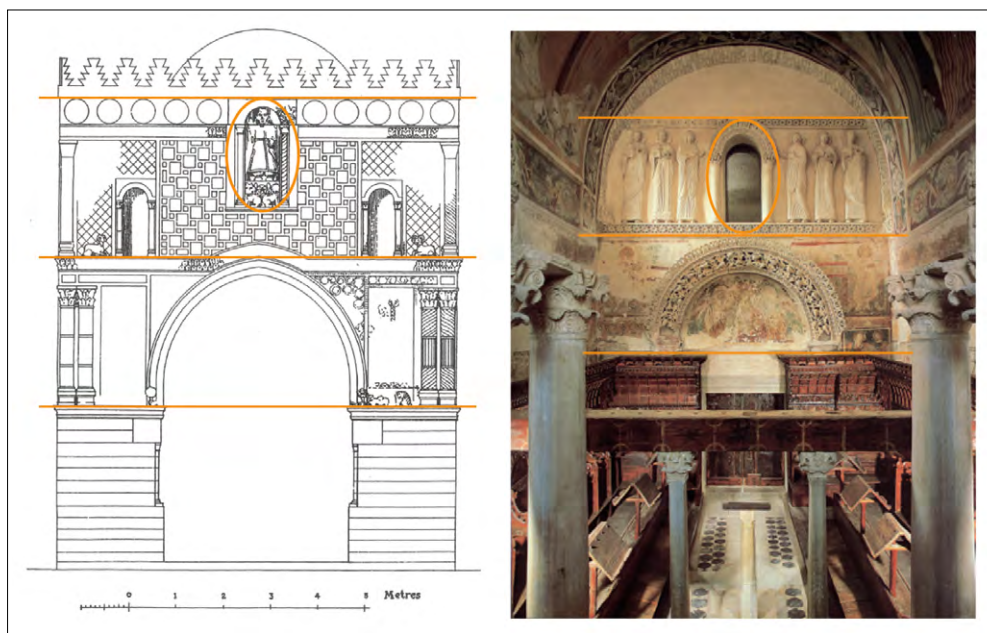

Fig. 6: la partitura decorativa della facciata delle terme omayyadi di Khirbat al Mafjar (da Hamilton 1959, mod.) a confronto con la facciata di fondo del *Tempietto* (foto AC).

Fig. 7: particolare dei rilievi schiacciati ed elementari dell'Ara di Ratchis a confronto con le sante in stucco del Tempietto (foto SR)

fasce sovrapposte, esattamente identica alla controfacciata di fondo del *Tempietto*, evidentemente concepita come una vera e propria facciata monumentale (fig. 6). Peraltro le assonanze con Qasr el-Heir el Gharbi e con le terme di Khirbat al Mafjar si rintracciano nella complessiva articolazione dell'intero apparato decorativo, che prevedeva una stretta interazione tra stucchi dipinti, affreschi, mosaici pavimentali e parietali, zoccolature in marmo, secondo un uso di *media* decorativi comune anche a Cividale. In particolare l'apparato decorativo in stucco, con la raffinata ghiera a tralci di vite lavorata a giorno, quasi si trattasse di una preziosa filigrana, e l'elegante teoria di sante nella partizione superiore, concepite alla stregua di sculture a tutto tondo di ascendenza classica-ellenistica, trovavano confronti solo con quelle prestigiose costruzioni omayyadi, non essendo disponibili nell'Occidente coevo —ad eccezione degli apparati decorativi di San Salvatore a Brescia, sempre ascrivibili alle medesime maestranze (per S. Salvatore vd. da ultimo Zucchiatti, Roascio, Carrettero, Triolo 2024)— esiti artistici comparabili per il periodo di riferimento (Vaj 2002, p. 178-180). A tale proposito, proprio per Cividale disponiamo di un ulteriore, pregiato, manufatto di altissima committenza ducale o regia e sostanzialmente coevo al *Tempietto*, quale l'altare di Ratchis. Recenti e documentate indagini artistiche ed archeometriche sulle tracce di pigmentazione dei marmi (Chinellato 2016) hanno permesso di evidenziare una ricchissima tavolozza pittorica, che fa uso addirittura dell'azzurrite, oltre a minio, cinabro, rame, biacche ecc., sottolineando come il manufatto debba essere considerato di eccezionale valore. Tuttavia il confronto con i rilievi plastici dell'altare —bassi, schematici, sproporzionati— dimostra una totale, ed inconciliabile, alterità con il patrimonio plastico e figurativo espresso nelle sante in stucco del *Tempietto*. (fig. 7)

Scendendo nei dettagli degli apparati ornamentali, l'elegante tralcio di vite di Cividale, che nelle girali principali porta un grappolo congiunto con una foglia polilobata mentre, —all'esterno delle girali fitomorfe— presenta, alternati, un grappolo con una foglia, sembra trovare una medesima soluzione iconografica e morfologica nel pannello in stucco di una balaustra di Khirbat al Mafjar (Hamilton 1959, fig. 189), sito comunque ricco di soluzioni decorative fitomorfe molto simili alla nostra come, ad esempio, la morfologia di una decorazione a fioroni quadripetali, intervallati da un motivo lanceolato (Hamilton 1959, fig. 211/c), che

risulta davvero molto vicina ai fioroni sulle cornici inferiori e superiori alla teoria di sante. (fig. 8)

Si può peraltro aggiungere come per la porta principale del palazzo di Qasr el-Heir el Gharbi, che abbiamo potuto osservare ricomposta al Museo di Damasco, conservi sulle lunette decorate a conchiglia delle finte archeggiature che coronano la porzione superiore delle torri, dei fori regolari sulla superficie degli stucchi che sembrano riconducibili all'allocazione di fiale e pomi vitrei (fig. 9), proprio come accade per i fioroni che coronano il tralcio di vite e per ulteriori elementi decorativi fitomorfi degli stucchi del Tempietto e del San Salvatore a Brescia (Chinellato 2016, p. 186, n. 573). Anche questa rara commistione polimaterica (stucchi, loro dipintura superficiale, inserzione di elementi in vetro soffiato) sembra pertanto essere una spia della presenza di raffinate maestranze orientali, di ascendenza omayyade, proprio come da tempo è stato notato anche per gli elementi decorativi di Germigny-des-Près (790-818) e Saint Riquier (790-799), dove troviamo ancora stucchi ornati con inserti di vetro (Viellart-Troiekoureff 1962).

Venendo ad una analisi artistica ed iconografica delle pitture, per quanto riguarda la scena della lunetta principale, va osservato che quella con il Cristo a mezzo busto, centrale attorniato dagli arcangeli in dimensioni ridotte, appare di particolare interesse per conferire una appartenenza culturale all'iconografia impiegata. Ad esempio, nell'importante monastero di San Saba, sull'Aventino a Roma, —dove fin dal VII secolo opera una comunità monastica sabaitica di origine palestinese (Iacobini, Gasbarri 2015, p. 129; Bordi 2008p. 60, 147)— una lunetta di metà VII secolo mostra la medesima iconografia, con Cristo centrale in proporzioni maggiori, sempre attorniato dai due arcangeli ai lati (Bordi 2008, pp. 81-82). Non si tratterebbe della ricezione di sistemi figurativi genericamente bizantini, ma di un preciso richiamo alla cultura iconografica siro-palestinese, probabilmente veicolata

Fig. 8: confronto con gli apparati decorativi in stucco del Tempietto a sinistra (foto SR) con quelli di Khirbat al Mafjar a destra (da Hamilton 1959, mod.)

Fig. 9: la decorazione con inserzione di fiale vitree negli stucchi a Cividale a confronto con quella del palazzo omayyade di Qasr el-Heir el Gharbi, ora ricomposta al Museo Archeologico di Damasco (foto SR)

con la circolazione di codici miniati ad opera di monaci itineranti per i quali, nel periodo, sono attestati movimenti in tutto l'arco Mediterraneo (Pace 2015, pp. 491-498). Del resto la cultura figurativa e le scene cristologiche presenti a San Saba sono già state ricondotte precisamente ad esperienze quali la Bibbia siriana di Parigi, l'icona di S. Giovanni Battista di Kiev e quella con i *Tre giovani nella fornace del Sinai* (Gandolfo 1989, p. 186), evidenziando una comune matrice di tradizione siro-palestinese.

Lo stesso Cristo a mezzo busto attorniato da una coppia di angeli appare, sempre alla metà del VII secolo, in un mosaico nell'abside dell'oratorio di San Venanzio, ancora a Roma, dove si osserva, al di sotto della scena teofanica, anche una teoria di santi (fig. 10). Il mosaico venne portato a compimento da Teodoro I (642-649), papa originario di Gerusalemme (Bordi 2008, pp. 83-84). Gli storici dell'arte riconducono l'iconografia teofanica del Cristo attorniato da angeli ad una citazione della perduta decorazione dell'abside Lateranense, che il Matthiae già da tempo ha ricondotto ad una precedente iconografia di VI-VII secolo, presente in alcune pitture del monastero di Apa Jeremia a Saqqara, in Egitto; si tratterebbe di una variante iconografica del tema dell'*Ascensione*, diffusa in ambito siro-palestinese ed attestata nelle cappelle copte di Saqqara e Bawit, sempre in Egitto (Matthiae 1967, pp. 192-193; Bordi 2008, p. 84).

Fig. 10: la decorazione dell'abside dell'Oratorio di San Venanzio presso il Battistero Lateranense, con il Cristo centrale attorniato dagli Arcangeli a mezzo busto e in proporzioni minori (da Bordi 2008).

Anche la più generale sintassi compositiva della parete di fondo di Cividale sembra richiamare precise modalità linguistiche: possiamo infatti leggere un assetto decorativo tripartito con, nella parte superiore, la teoria di sante; nella fascia intermedia —che corrisponde ai pennacchi laterali della lunetta— sono dipinti due santi; la fascia inferiore è invece rappresentata dalla pittura teofanica della lunetta (fig. 11). Una tale configurazione a tre registri sembra trovare un significativo antecedente nella decorazione di metà VII secolo del vano IV della chiesa inferiore di S. Maria in Via Lata (Roma), sempre ripartita a tre registri con, in quello mediano, una teoria di sette santi. Tale struttura tripartita deriverebbe, ancora una volta, da alcune cappelle del monastero copto di Apa Apollo a Bawit, di VI-VII secolo (Bordi 2008, p. 148), mentre della stretta vicinanza compositiva con la facciata delle terme omayyadi di Khirbat si è già detto.

I legami di ordine sintattico e compositivo della facciata di fondo cividalese con Bawit potrebbero spingersi oltre, interessando propriamente anche la modalità con cui vengono tradotte nell'opera d'arte particolari concezioni di ordine teologico-dottrinale. Infatti nell'affresco della nicchia absidale della sala 1, che vede raffigurata la Vergine in trono con teoria di santi, la scena presenta al centro del catino, in posizione superiore, una finestra quadrangolare, che viene interpretata come un elemento trasfigurativo ed evocativo della divinità sotto forma di luce, la quale presiederebbe in posizione superiore tutta la scena. Tale struttura compositiva, che sembra trovare un evidente corrispettivo nella facciata di fondo di Cividale, con la finestra superiore attorniata dalle figure di sante, è stata infatti già ricondotta proprio al Tempietto cividalese e al sacello di San Zenone a Roma, che costituirebbero illustri corrispettivi nel mondo occidentale di tale impianto compositivo. La finestra di luce sarebbe il fulcro della rappresentazione e il richiamo anagogico della presenza divina (Iacobini 2003, p. 72). A Cividale la particolare configurazione che assume la teoria di sante sembra avvalorare tale lettura di trasposizione teologica della finestra/luce/Dio. La processione delle sante è composta da sei figure, tre per

parte intervallate dalla finestra: mentre quelle più esterne recano in mano la croce e la corona (l'ultima a sinistra, invero, sembra portare un altro oggetto tondo di diametro troppo piccolo per essere una corona), simboli di martirio, sono proprio quelle ai lati della finestra —le quali con gesto offerente e di preghiera a palmi aperti si rivolgono, anche con il capo, alla stessa apertura— che con la loro postura evidenziano il particolare rilievo sacro e trasfigurativo di tale finestra, che rappresenta il fulcro di tutta la composizione. Si tratterebbe pertanto, anche in questo caso, della trasposizione artistica di un raffinato linguaggio dottrinale aniconico (Iacobini 2003, p. 72), che rappresenta la divinità sotto forma di luce fisica che pervade l'ambiente.

Sempre restando all'analisi delle sante in stucco, vestite con stoffe riccamente ornate con gemme e ricami vegetali raffinatissimi, si sottolinea come quella più a sinistra presenti una veste decorata a *rotae*, ancora una volta richiamo al mondo orientale e bizantino; tale motivo risulta peraltro ampiamente confluito nei repertori degli stucchi omayyadi (Vaj 2002, p. 189).

Vi è infine un ultimo apparentamento con i partiti decorativi di Bawit, che si potrebbe cautelativamente richiamare. Si è brevemente accennato all'iscrizione dipinta del Tempietto che, se si osserva nella sua qualità e nel suo messaggio, può offrire significative informazioni. Innanzi tutto è stato notato (Cernuschi 2002, p. 161) come tale apparato grafico sia strettamente connesso al sistema decorativo dell'intero oratorio e costituisca un elemento monumentale, che si sviluppa per ben m 6,50, diffusi dalla parete orientale a quella meridionale, per una altezza della fascia epigrafica di m 0,45 (altezza delle lettere poco meno di cm 7). Non si tratta pertanto di un semplice *titulo picto*, ma di una *scriptio continua*, una complessa iscrizione dedicatoria in prosa ritmica, intrisa di specifiche allusioni letterarie e scritturali; si riconosce in particolare una citazione del *carmen pasquale* di Sedullio, già presente sui plutei cividalesi di Sigualdo (patriarca dal 756), reimpiegati poi nel tiburio di Callisto, elemento che sembrerebbe permettere di ascrivere l'iscrizione dedicatoria al periodo di Sigualdo e del re Desiderio (760-770?), concordemente con i caratteri paleografici, tipici della c.d. «rinascenza liutprandea epigrafica» (Cernuschi 2002, pp. 166-167). Tra alcuni generici confronti per questa *scriptio continua* dedicatoria, provenienti dall'ambito romano e ravennate appare, quale confronto più pertinente, ancora una volta e come già osservato per gli altri *media* decorativi, la scrittura epigrafica dipinta di S. Salvatore a Brescia, una chiesa strettamente legata al re longobardo Desiderio (Cernuschi 2002, p. 170). Ma, al di là delle ricadute cronologiche ed attributive che vi si possono desumere, in questa sede occorre sottolineare intanto come il confronto migliore appaia sempre

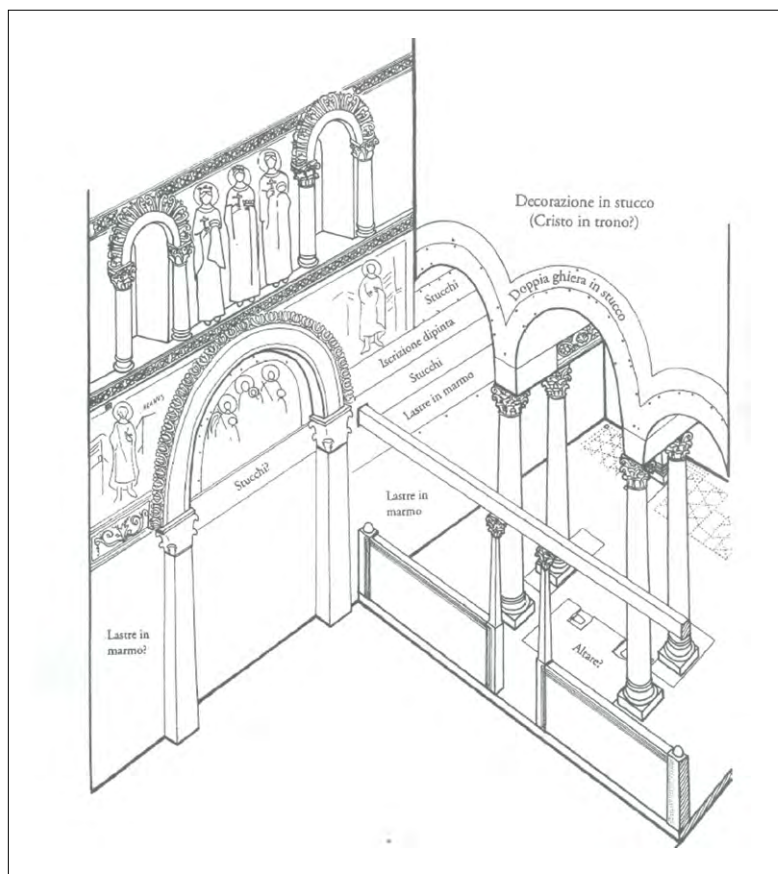

Fig. 11: il complesso apparato decorativo del Tempietto, che integra rivestimenti marmorei, pitture, stucchi e la *scriptio continua* dedicatoria (da Lusuardi Siena 2002).

«di ordine interno» con Brescia, cioè una architettura sacra eseguita nello stesso lasso di tempo e con il concorso delle medesime maestranze civildalesi. Non appare invece privo di significato sottolineare come la «scrittura esposta» e le epigrafi dipinte siano massicciamente presenti nei partiti decorativi interni del complesso monumentale monastico di Bawit, dove rappresentano una peculiare cifra stilistica (e probabilmente liturgica) del luogo, connessa alla peculiare concezione monastica della scrittura, che rappresenta un mezzo di elevazione ed un particolare esercizio ascetico per l'uomo (Iacobini 2003, pp. 72-73).

Già da questo primo approccio di carattere storico artistico appare evidente la singolarità del complesso apparato decorativo, se confrontato con i coevi esiti dell'altomedioevo occidentale; mentre risultano certamente evidenti i punti di contatto con i maggiori cantieri di ambito orientale, sia quelli copti sia le fondazioni musulmane omayyadi, che allo stato appaiono elementi imprescindibili per inquadrare l'unicità degli esiti del *Tempietto*. (SR)

5. CARATTERIZZAZIONE CHIMICA DEI PIGMENTI: PROTOCOLLI ANALITICI E RISULTANZE SPERIMENTALI

L'indagine archeometrica presentata rappresenta un momento di sintesi fondamentale tra le discipline umanistiche e le scienze dure. La necessità di operare su un monumento di tale prestigio ha imposto l'adozione di protocolli diagnostici non distruttivi o micro-invasivi, capaci di fornire dati quantitativi sulla composizione elementare e molecolare della pellicola pittorica. I micro campionamenti, in numero di 14 prelievi, hanno interessato la parete di fondo Ovest e hanno cercato di abbracciare tutta la tavolozza cromatica disponibile, ad eccezione degli incarnati dove, per motivi conservativi, non sono stati effettuati prelievi. (AC-AZ)

5.1 LA METODOLOGIA D'INDAGINE: SPETTROMETRIA PIXE E RAMAN

Per la determinazione degli elementi chimici, ci si è avvalsi della spettrometria PIXE (Proton Induced X-ray Emission), (per il dettaglio delle indagini vd. Zucchiatti et al. 2004). Questa tecnica permette di identificare la presenza di metalli e metalloidi attraverso l'eccitazione degli atomi del campione mediante un fascio di protoni. Il vantaggio principale della PIXE risiede nella ottimale sensibilità per gli elementi pesanti, dal Na (sodio) al Bi (bismuto), e nella capacità di analizzare campioni senza alcuna preparazione complessa.

In parallelo, per comprendere la natura cristallografica dei composti, è stata impiegata la micro-spettroscopia Raman. Mentre la PIXE indica quali atomi sono presenti (ad esempio il Ferro), la Raman specifica in quale configurazione molecolare essi si trovino (ad esempio se il Ferro appartiene a un'ematite o a una goethite). Come evidenziato da Zucchiatti et al. (2004), l'integrazione di questi due dati è l'unico modo

per ricostruire con certezza la «ricetta» coloristica originale e distinguere i pigmenti altomedievali dai restauri storici o dalle alterazioni chimiche spontanee. (AZ)

5.2. Analisi dei Rossi: l'ematite e l'assenza di cinabro

Le analisi condotte sulle porzioni rosse degli affreschi, in particolare sulle cornici a perle e sulle vesti degli arcangeli, hanno mostrato una presenza dominante di Ferro (Fe). Si tratta pertanto con ogni probabilità di un'ocra rossa naturale. Un dato tecnico di rilievo riguarda l'assenza sistematica del mercurio (Hg): questo dato esclude categoricamente l'uso del cinabro, il pigmento rosso più prezioso del mondo antico.

Sebbene in alcuni punti siano state rilevate tracce infinitesimali di piombo (Pb), nell'ordine dello 0,15%, esso non dovrebbe essere connesso ad un'aggiunta intenzionale di minio, ma parrebbe un'impurezza naturale intrinseca alle ocre ferrose prelevate dai giacimenti locali o regionali. La scelta dei pittori cividalesi è stata dunque orientata verso materiali minerali di estrema stabilità, capaci di resistere all'alcalinità della calce durante il processo di carbonatazione. (AZ-SR)

5.3 I Gialli e i Verdi: Ocre naturali e Terre Verdi

Le tonalità calde del giallo sono state identificate come ocre gialle (goethite). Le analisi PIXE hanno rilevato una firma elementare coerente con quella dei rossi, differenziandosi solo per il grado di idratazione degli ossidi di ferro.

Per quanto riguarda il verde, le analisi hanno identificato la terra verde. Si tratta di un pigmento minerale complesso, tipicamente costituito da silicati di ferro, magnesio, silicio, alluminio e potassio, quali la celadonite o la glauconite. E' noto che la terra verde fosse il pigmento d'elezione per l'affresco altomedievale, grazie alla sua perfetta inerzia chimica. I dati PIXE hanno inoltre mostrato l'assenza di rame (Cu) in queste aree, confermando che i pittori non hanno utilizzato pigmenti sintetici a base di rame (come il verde malachite), preferendo la solidità della terra naturale. (AZ-SR)

5.4. il fenomeno fisico del «Falso Blu»

L'analisi del colore blu rappresenta forse il punto di maggiore interesse della ricerca archeometrica sul Tempietto. All'osservazione macroscopica, diverse aree dipinte appaiono azzurre o grigio-azzurre. Tuttavia, le analisi chimiche hanno prodotto un risultato inaspettato: non è stata rilevata traccia di azzurrite (carbonato basico di rame) né di blu egizio (silicato di rame e calcio). Le analisi, pertanto, non evidenziano minerali che possano fornire la preziosa colorazione blu.

La mappatura superficiale ha rilevato macchie isolate ricche di ferro, di composizione simile ai campioni gialli, che sembrano intenzionalmente mischiate al colorante per aumentare la resa del blu. Si tratterebbe pertanto del cosiddetto «falso blu». Le analisi Raman hanno identificato come unico pigmento presente un carbone amorfo di origine vegetale. L'effetto azzurro è un fenomeno puramente ottico derivante dallo *scattering* della luce (diffusione di Rayleigh). I pittori stendevano uno strato sottilissimo di nero di carbone sopra una base di bianco di calce (calcite) purissima.

La luce attraversa lo strato scuro, si riflette sul bianco sottostante e viene diffusa in modo tale che le lunghezze d'onda del blu risultino predominanti per l'occhio umano; grani coloranti rossi o gialli amplificano tale fenomeno.

Questo ricorso al «falso blu» o blu ottico costituisce una firma tecnologica di estremo interesse: il medesimo accorgimento è stato riscontrato nelle analisi dei pigmenti del Tempietto del Clitunno e di S. Germain di Auxerre, dove la necessità di ovviare alla rarità dei blu minerali ha spinto i pittori verso l'impiego di miscele di nero carbone, bianco e —in questi casi— rari grani rossi di cinabro (per i puntuali rimandi bibliografici vd. Cagnana et al. 2003).

Tale espediente tecnico, descritto anche in antichi trattati e comune nella pittura bizantina, richiede una maestria eccezionale: la granulometria del carbone e lo spessore della stesura devono essere calibrati al micrometro per evitare che il colore appaia semplicemente grigio. Questa scelta non sembrerebbe dettata da ristrettezze economiche —dato l'alto rango della committenza— ma da una specifica cultura tecnologica che prediligeva la stabilità dei materiali naturali e l'inganno ottico raffinato rispetto all'uso di minerali rari più difficili da gestire in affresco.

La tavolozza cromatica analizzata, pure se non pare indiziare un alto investimento economico per l'assenza di clori di origine minerale, è in grado comunque di assolvere pienamente al compito di conferire pigmenti vari e stabili ai pittori del Tempietto; l'altissima resa estetica è data dall'integrazione tra la pittura e le superfici plastiche degli stucchi. (AZ-SR-AC)

6. L'IDENTIFICAZIONE DI MATERIALI ORGANICI NELLA PELLICOLA PITTORICA

L'indagine archeometrica condotta sugli intonaci del Tempietto ha rivelato dati di eccezionale rilievo, emersi già durante un primo esame autoptico che aveva evidenziato la presenza di elementi filamentosi chiari sulle superfici e all'interno degli strati preparatori. Le successive analisi mediante microscopio elettronico a scansione (SEM) hanno confermato come una fitta trama di questi filamenti risulti profondamente inglobata nel corpo dell'intonachino, intrecciandosi persino con i cristalli di calcite della pellicola pittorica.

Dal punto di vista morfologico, lo studio ha permesso di distinguere due gruppi di inclusioni. Il primo, di gran lunga più numeroso, è composto da filamenti chiari con una caratteristica struttura elicoidale, situati prevalentemente subito sotto lo strato pittorico. Il secondo gruppo, più esiguo, comprende filamenti più scuri e di diversa struttura, individuati in profondità nell'arriccio sottostante e riconducibili a frammenti vegetali. Data la diffusione capillare del primo tipo di filamenti, è stato possibile escludere che la loro presenza fosse accidentale.

Nonostante l'impossibilità di ricorrere alla spettrofotometria infrarossa FTIR, il confronto sistematico con banche dati di immagini al microscopio ha permesso di identificare con certezza i filamenti elicoidali come fibre di cotone. (fig. 12) Altre fibre, come lana, canapa, lino o peli animali, sono state scartate poiché non presentavano la medesima corrispondenza morfologica. Per quanto riguarda il secondo gruppo, i pochissimi elementi individuati sono stati interpretati

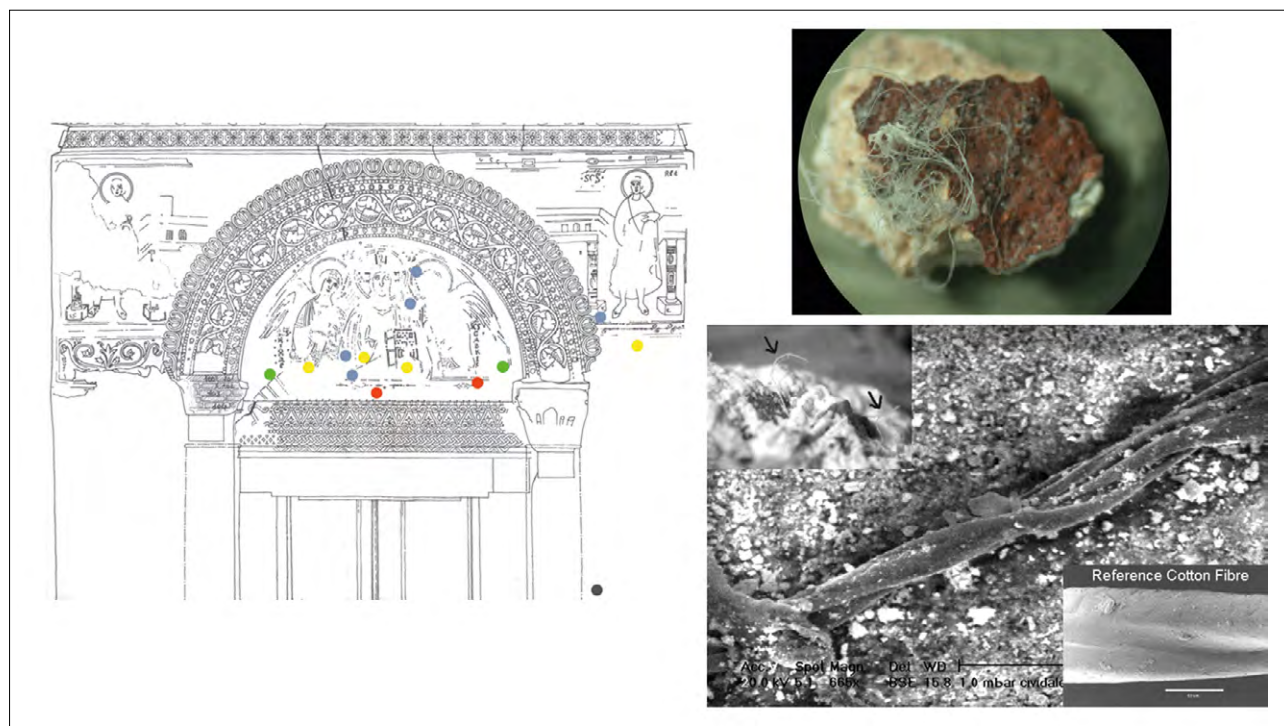

Fig. 12: la localizzazione dei punti di prelievo dei campioni dell'affresco; una immagine a microscopio ottico dei filamenti bianchi che fuoriescono dall'intonaco e l'ingrandimento al SEM del filamento di cotone (immagine AZ).

come frammenti di paglia sminuzzata. La presenza di tali additivi nell'intonaco solleva questioni complesse, anche per la carenza di studi specifici sulla cultura materiale e sulle tecniche esecutive della pittura murale altomedievale in Italia. Un confronto significativo in area friulana è offerto dal restauro degli affreschi della Basilica di Aquileia (XI secolo), attribuiti al Patriarca Poppone. In quel cantiere è stato riscontrato l'impiego di fibre vegetali non meglio specificate (Casellato, Soroldoni 2000, p. 95), utilizzate come accorgimento tecnico per rallentare l'asciugatura dell'intonaco e ridurre la contrazione della malta (Botticelli 2000, p. 112). Tuttavia gli autori dello studio non riconnettono la presenza di fibre vegetali nello strato preparatorio degli affreschi a un particolare ambito culturale, mentre tali soluzioni tecniche potrebbero sottintendere legami diretti con le maestranze di linguaggio bizantino/orientale, un dato ormai ampiamente accettato dagli storici dell'arte (Mason 2002, p. 277).

L'interrogativo più stimolante rimane però legato all'uso specifico del cotone. Sebbene questa fibra asiatica fosse nota ai Romani come materiale di pregio, essa risultava pressoché sconosciuta nell'Occidente altomedievale, dove per l'abbigliamento e gli usi comuni si prediligevano lino, lana e canapa (Martiniani-Reber 2000, pp. 144-145). Al contrario, il cotone era una delle fibre dominanti nel mondo islamico (Siria, Iraq e Yemen), dove le tradizioni mediterranee e iraniche si fondevano (Blair, Bloom 2000, pp. 150-151).

La scoperta di una trama di cotone negli strati preparatori della pittura del *Tempietto* apre quindi nuove prospettive di ricerca sia sulla tecnica esecutiva del monumento, sia su mobilità e circolazione di tecniche, materiali e artisti nel bacino Mediterraneo. (AZ-SR)

6.1. L'uso di fibre vegetali nella pratica e nella trattatistica

L'impiego di fibre vegetali e paglia sminuzzata come inerti nella malta dell'intonaco risponde a precise finalità tecnologico-funzionali. Oltre a ritardare l'asciugatura (Botticelli 2000, p. 112), tale accorgimento serve a ridurre le fessurazioni e le contrazioni in fase di essiccazione, garantendo maggiore plasticità, coesione e una migliore presa tra legante e inerti grazie a una micro-armatura interna. Questa tecnica è assente nella trattatistica classica di Vitruvio e Plinio, così come nelle evidenze archeometriche di affreschi greci, etruschi e romani. Il quadro muta radicalmente in area orientale, dove l'aggiunta di fibre vegetali e animali è documentata fin da epoche antichissime (Mora, Philippot 1977, pp. 43-44, 106-111).

La rassegna delle attestazioni orientali mostra una notevole varietà: la pittura egizia utilizzava paglia e gesso, mentre in Mesopotamia (II sec. a.C.) si impiegavano lino e paglia triturrata. Nella cultura iraniana di epoca Sasanide l'arriccio è composto da argilla e paglia. In India, le pitture di Ajant' presentano terre ferrose e fibre vegetali, una tradizione che sopravvive nel Rājasthān con l'uso di peli animali e fibre di iuta o lino. A Ceylan e in Turchia è documentata l'aggiunta di fibre di cotone ancora in epoca medievale e postmedievale. In Asia Centrale e Cina del Nord gli intonaci erano costituiti da argilla, paglia e fibre varie, mentre fibre vegetali sono state individuate anche a Creta, Micene, in Nubia e Cappadocia (Mora, Philippot 1977, pp. 90-139).

I restauri condotti dall'ICR in Siria presso il Monastero di San Mosè l'Abissino a Nebek confermano la continuità di questa prassi. Nelle diverse fasi (XI-XIII secolo), gli intonaci presentano fibre di graminacee e paglia grossa nell'intonachino. Tale tecnica favoriva l'adesione su murature eterogenee e garantiva una riserva di umidità ideale per climi caldi, impedendo fessurazioni rapide (AA.VV. 1998, pp. 14-59).

A Roma recenti indagini sugli affreschi della *Anastasis* altomedievale di S. Clemente e sugli affreschi della basilica di S. Prassede, eseguiti sotto papa Pasquale I (817-824), hanno evidenziato un intonaco addizionato di numerose fibre vegetali, di colore bianco, affioranti in superficie (Pannuzi et al. 2022, pp. 375-376). Tale tecnica perdura negli affreschi dell'Urbe di matrice bizantina anche oltre, come dimostrano quelli dell'oratorio mariano di S. Pudenziana (XI-XII sec.), che vedono l'utilizzo di inerti vegetali, quali la canapa e il lino (Angelini, Boscherini 2016-2017, pp. 75-77).

Sotto il profilo della trattatistica artistica, per tali tecniche l'opera di riferimento è l'*Ermeneutica della pittura* di Dionisio da Furnà (1701-1745), che riflette l'antica tradizione greco-bizantina. Dionisio prescrive l'uso di paglia sminuzzata per l'arriccio e stoppa sfilacciata per l'intonaco, una tecnica sorprendentemente analoga a quella del Tempietto Longobardo di Cividale. Nel trattato si legge: «Prendete della calce purificata e mettetela in un grande contenitore. Scegliete della paglia fine e ben pulita; amalgamatela alla calce, aiutandovi con una zappa. [...] Lasciate che il composto fermenti per due o tre giorni». Per lo strato superficiale: «Scegliete della stoppa ben lavata di tutte le impurità e convenientemente pestata; torcetela come si fa per fare una corda e, con l'aiuto di un'accetta, tagliatela a pezzi più corti che potete; [...] mescolerete accuratamente [...] fino a che la calce non si screpolerà più sul muro» (Mora, Philippot 1977, pp. 129-130),

Anche il manuale dell'arcivescovo Nektar (1599) riporta istruzioni simili per garantire solidità all'opera: «Dopo bisogna diluire la calce [...] e aggiungere della paglia, lavata e ben sminuzzata [...] come anche della sabbia. [...] Applica allora su questo primo strato un altro simile, preparato con del lino sminuzzato, di modo che copra completamente

lo strato sottostante [...] In questo modo la tua opera resterà solida e eterna» (Mora, Philippot 1977, pp. 128-131).

In conclusione, l'analisi dei dati archeometrici e delle fonti bizantine conferma che le maestranze del *Tempietto* erano estranee alla cultura longobardo-germanica e provenivano probabilmente dal vicino Oriente. Questa ipotesi è supportata dalle più recenti indagini sugli apparati decorativi, che ipotizzano la presenza di artefici siro-palestinesi (Vaj 2002, pp. 175-204), ai quali si sarebbero affiancati pittori itineranti. L'uso specifico della fibra di cotone, ignota nell'alto medioevo occidentale ma diffusa in Oriente, suggerisce che gli artisti abbiano portato con sé tale materiale come parte del proprio bagaglio tecnico, escludendo una semplice mediazione ravennate o esarcale. (SR)

7. CONCLUSIONI

L'identificazione botanica di fibre di cotone all'interno delle malte strutturali rappresenta l'elemento di rottura più significativo rispetto alla storiografia tradizionale. L'uso di fibre di *Gossypium* come additivo reologico è infatti una pratica ampiamente documentata nei cantieri orientali, aree in cui il cotone veniva coltivato e utilizzato correntemente. La sua presenza a Cividale costituisce quindi la prova materiale dell'arrivo di maestranze alloctone, capaci di esportare non solo modelli iconografici, ma veri e propri protocolli esecutivi e materiali specializzati.

Questa migrazione di competenze avvenne probabilmente in coincidenza con la crisi del mondo omayyade e il successivo spostamento della capitale da Damasco a Baghdad (tra il 750 e il 762) sotto la dinastia abbaside. Tale sconvolgimento politico rese disponibili eccellenti maestranze — talora di fede cristiana — che trovarono a Roma un nuovo mercato ricettivo, favorito anche dal fatto che Costantinopoli si trovava allora in piena crisi iconoclasta (Vaj 2002, p. 194).

I contatti con questi artisti orientali attivi a Roma potrebbero essere stati agevolati dal tentativo di riavvicinamento del re Desiderio alla cattedra papale di Paolo I (Tavano 1973, pp. 355-357). In questo scenario, tali maestranze trovarono nelle fasi finali del Regno Longobardo un contesto politico e religioso estremamente favorevole, pronto ad accogliere e finanziare un'opera di così alta eccellenza artistica. (SR-AC-SZ)

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (1998). *Il restauro del Monastero di San Mosè l'Abissino, Nebek, Siria*. Damasco.
- Angelini, C., & Boscherini, R. (2017). *I dipinti murali dell'oratorio mariano di Santa Pudenziana* (Tesi di Diploma di Conservazione e Restauro dei Beni Culturali, Classe LMR/02). Istituto Centrale del Restauro, a.a. 2016-2017.
- Augenti, A. (2016). *Archeologia dell'Italia Medievale*. Laterza.

- Bergamini, G. (1994). La pittura medievale in Friuli – Venezia Giulia. In C. Bertelli (A cura di), *La pittura in Italia. L'Altomedioevo*. Milano.
- Bertelli, C. (1994). Le decorazioni a stucco e a affresco. In C. Bertelli & G. P. Brogiolo (A cura di), *Il Tempietto di Cividale* (pp. 35-51). Umberto Allemandi.
- Bertelli, C. (1999). Decorazione di S. Salvatore a Brescia e stucchi e pitture del Tempietto di S. Maria in Valle a Cividale. In *Paolo Diacono e il Friuli altomedievale (sec. VI-X). Atti del XIV Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo* (pp. 448-456). CISAM.
- Blair, S. S., & Bloom, J. (2000). S.v. Tessuto. In *Enciclopedia dell'Arte Medievale* (Vol. XI). Treccani.
- Bordi, G. (2008). *Gli affreschi di San Saba sul Piccolo Aventino*. Jaca Book.
- Botticelli, G. (2000). Gli affreschi absidali della Basilica di Aquileia: tecnica pittorica, stato di conservazione e proposta di intervento conservativo. In *Affreschi absidali nella Basilica di Aquileia. Progetto di restauro* (pp. 109-144). Fiume Veneto.
- Cagianò de Azevedo, M. (1974). La cosiddetta Laubia di Cividale. In *Studi Storici in onore di Ottorino Bertolini* (pp. 71-82). Pacini.
- Cagnana, A. (2000). *Archeologia dei materiali da costruzione*. SAP.
- Cagnana, A., Zucchiatti, A., Roascio, S., Prati, P., & D'Alessandro, A. (2003). Indagini archeometriche sui materiali da costruzione del «Tempietto» di Santa Maria in Valle di Cividale del Friuli. I parte: gli affreschi altomedievali. *Archeologia dell'Architettura*, 8, 175-186.
- Casadio, P., Perusini, T., & Spadea, P. (1996). Zur Stuckdekoration des «Tempietto Longobardo» in Cividale: technische und naturwissenschaftliche Untersuchungsergebnisse. In M. Exner (A cura di), *Stuck des frühen und hohen Mittelalters. Geschichte, Technologie, Konservierung* (pp. 37-51). Icomos.
- Casellato, U., & Soroldoni, L. (2000). Le indagini scientifiche sugli affreschi del catino absidale della Basilica di Aquileia. In M. Exner (A cura di), *Stuck des frühen und hohen Mittelalters. Geschichte, Technologie, Konservierung* (pp. 87-108). Icomos.
- Cattaneo, R. (1888). *L'architettura in Italia dal secolo VI al Mille circa*. Tipografia Emiliana.
- Cecchelli, C. (1943). *I monumenti cristiani di Cividale del Friuli*. Libreria dello Stato.
- Cernuschi, G. (2002). L'iscrizione del Tempietto di Cividale: nuove prospettive di lettura. *Atti dell'Accademia di Scienze Lettere e Arti di Udine*, 95, 121-135.
- Chinellato, L. (2016). *Arte Longobarda in Friuli: l'ara di Ratchis a Cividale*. Forum.
- Dartein, F. (1865-1882). *Étude sur l'architecture lombarde et sur les origines de l'architecture romano-byzantine*. Dunod.
- De Francovich, G. (1962). Il problema delle origini dell'architettura cosiddetta «longobarda» a Cividale. In *Atti del II Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo* (pp. 65-81). CISAM.
- Degani, M. (1990). Indagini archeologiche nel Tempietto di Santa Maria in Valle a Cividale del Friuli. *Archeologia Medievale*, 17, 195-212.

- Della Torre e Valsassina, M. (1807). *Descrizione del tempio interno, o sia chiesetta esistente nel Monastero di Santa Maria in Valle..*
- Gandolfo, F. (1989). Gli affreschi di San Saba. In M. Andaloro, A. Ghidoli, A. Iacobini, S. Romano, & A. Tomei (A cura di), *Fragmenta Picta* (pp. 183-187). Roma.
- Hamilton, R. W. (1959). *Khirbat al-Mafjar: An Arabian Mansion in the Jordan Valley*. Oxford University Press.
- Haupt, A. (1909). *Die älteste Kunst der Germanen zum Aufgang des Mittelalters*. Degener.
- Iacobini, A. (2003). Arte per i monaci nell'Egitto bizantino. Componenti iconiche e componenti narrative negli affreschi di Bawit. In A. C. Quintavalle (A cura di), *Medioevo: immagine e racconto* (pp. 63-76). Electa.
- Iacobini, A., & Gasbarri, G. (2015). La scoperta di «Roma bizantina» (1880-1910). Nuove prospettive per la genesi dell'arte medievale fra Europa e Mediterraneo. In *Atti Convegni Lincei*, 289, «L'Italia e l'arte straniera» (pp. 127-154). Bardi.
- L'Orange, H. P. (1953). L'originaria decorazione plastica del Tempietto di Cividale. In *Atti del II Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo* (pp. 89-94). CISAM.
- L'Orange, H. P., & Torp, H. (1977). *Il Tempietto di Cividale*. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning.
- Lusuardi Siena, S. (2002). Per una rilettura delle fasi edilizie del Tempietto. In S. Lusuardi Siena (A cura di), *Cividale longobarda* (pp. 205-250). Milano.
- Martiniani Reber, M. (2000). S.v. Tessuto. In *Enciclopedia dell'Arte Medievale* (Vol. XI). Treccani.
- Mason, M. (2002). Modalità di trasmissione dei modelli in area altoadriatica: i dipinti murali della cripta di Aquileia e i mosaici di S. Giusto a Trieste. In A. C. Quintavalle (A cura di), *Medioevo: i modelli*. Electa.
- Matthiae, G. (1967). *Mosaici medievali delle chiese di Roma*. Roma.
- Mora, P., Mora, L., & Philippot, P. (1977). *La conservation des peintures murales*. Compositori.
- Pace, V. (2015). Alla ricerca di un'identità: affreschi, mosaici, tavole dipinte e libri a Roma fra VI e IX secolo. In C. Carbonetti, S. Lucà, & M. Signorini (A cura di), *Roma e il suo territorio nel Medioevo. Le fonti scritte fra tradizione e innovazione* (pp. 471-498). CISAM.
- Pannuzi, S., Marinelli, A. M., Galanti, G., Provinciali, B., Aramini, F., & Rubino, A. R. (2022). Gli affreschi altomedievali del transetto della basilica di Santa Prassede: prime osservazioni tecniche e conservative. In L. Pani Ermini (A cura di), *Pasquale I* (pp. 355-388). Roma.
- Rivoira, G. T. (1901-1907). *Le origini della architettura lombarda*. Hoepli.
- Strzygowski, J. (1904). *Studi sull'arte orientale*.
- Tavano, S. (1973). Architettura altomedievale in Friuli e Lombardia. In *Aquileia e Milano, AAAd IV* (pp. 319-364). Udine.
- Torp, H. (1959). *The Theodotus Chapel in Santa Maria Antiqua*. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning.

- Vaj, I. (2002). Il Tempietto di Cividale e l'arte omayyade. In *I Longobardi dei ducati di Spoleto e Benevento* (pp. 227-240). CISAM.
- Viellard-Troiekourov, M. (1962). Tables de Canons et stucs carolingiens. In *Stucchi e mosaici altomedievali, Atti dell'VIII Convegno di Studi sull'Arte dell'Alto Medioevo* (pp. 154-178). Milano.
- Villa, L. (2018). «...infra muros civitatis Foroiuliensis in loco qui dicitur Vallis...». Archeologia di un centro di potere nella Cividale longobarda. *Archeologia Barbarica*, 2, 267-290.
- Zucchiatti, A., Prati, P., Bouquillon, A., Giuntini, L., Massi, M., Migliori, A., Cagnana, A., & Roascio, S. (2004). Characterisation of early medieval frescoes by PIXE, SEM and Raman spectroscopy. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms*, 219-220, 20-25.
- Zucchiatti, A., Roascio, S., Carrettero, I. D., & Triolo, P. A. (2024). PIXE, SEM and RAMAN analysis of pictorial materials from the VIII century crypt of San Salvatore, Brescia (Italy). *The European Physical Journal Plus*, 139(12), 1015. <https://doi.org/10.1140/epjp/s13360-024-05800-0>

LE MIGRAZIONI DEGLI SLAVI NEL NORD EST ITALIANO DURANTE L'ALTO MEDIOEVO (VI-X SEC.) E LA FORMAZIONE DELLA CARANTANIA

EVIDENZE ARCHEOLOGICHE E FONTI SCRITTE

Ettore Bianchi¹, Aurora Cagnana²

IL NORD-EST ITALIANO: CROCEVIA DI POPOLI FRA V E X SECOLO

La regione estrema del Nord-Est italiano, il Friuli — Venezia Giulia, parte della X Regio *Venetia et Histria*, si trovò, dopo la fine dell'impero Romano d'Occidente (476) a diretto contatto con gruppi umani estranei al ceppo romano, che erano dislocali al di là delle Alpi, di cultura germanica, slava e avara, i quali premevano per entrare.

A ciò si aggiunga un dato geografico: proprio nell'entroterra di Gorizia, nella valle dell'Isonzo, la catena alpina presenta le quote più basse e facili da valicare, ciò che ha contribuito a favorire il grande passaggio di popoli in questa porzione del territorio. Fra queste etnie una particolarmente importante è quella degli Slavi, molto numerosa demograficamente, ma non altrettanto approfondita dagli studi di storia e archeologia³.

Già alla fine del VI secolo, stando alle notizie di Paolo Diacono, gruppi di Slavi risultano stanziati nella regione d'Oltralpe confinante con il Friuli e la Baviera; proprio fra 591 e 593 si fa infatti cenno a una «*slavorum provincia*» (H. L. IV, 7 e IV, 10). Altrove lo storico dei Longobardi ricorda la presenza stabile di popolazioni slave nella valle dei Gail, dunque molto vicino alle Alpi Carniche, e ne sottolinea la condizione di tributari nei confronti dei duchi di Cividale (H.L., IV, 38).

---

¹ Istituto Internazionale di Studi Liguri

² Soprintendenza ABAP della Liguria

³ Nella prima parte di questo lavoro Aurora Cagnana ripresenta i dati scaturiti dalle indagini archeologiche a San Martino di Ovaro (UD) per i quali cfr. Cagnana Amoretti, 2005 e Amoretti 2011; Cagnana, 2011, con bibliografia ivi indicata. Più recentemente, un convegno tenutosi a Udine ha portato nuovi dati archeologici al tema della presenza slava in Friuli (Borzacconi, 20XX).

Il sito di San Martino di Ovaro: una fondazione paleocristiana con cimitero multietnico

Nella porzione alpina del Friuli Venezia Giulia, in Carnia, scavi condotti a San Martino di Ovaro (fig. 1) fra il 2000 e il 2005, editi nel 2011 (Cagnana, 2011) hanno posto in evidenza documenti archeologici di notevole importanza per lo studio della presenza slava in Friuli. Il sito è ubicato nel fondovalle del torrente Degano, affluente del Tagliamento, dove; alle metà del v secolo venne edificata una grande basilica paleocristiana rurale, dotata di battistero (fig. 2).

A partire dal VI secolo, asportando parzialmente gli acciottolati della chiesa, vennero deposte oltre venti tombe, molte multiple, per un totale di circa 50 individui. Quasi tutte erano ubicate all'esterno della basilica, fra il battistero e la zona antistante l'aula di culto. Tutte erano posteriori all'impianto paleocristiano originario e sono state datate, grazie al ^{14}C , fra il VI e il X secolo. L'orientamento, talvolta Nord-Sud e talvolta Est-Ovest sembra sia stato dettato, essenzialmente, dalla scelta di addossare le tombe ai muri preesistenti.

Quattro sepolcri erano del tipo 'a cista litica', molto attestato fra V e VII in area italica, e contenevano talora inumazioni singole, talora doppie, talora plurime (fig. 3). Grazie al radiocarbonio sono state datate fra 530 e 660. La connotazione principale era la struttura a casse di pietra, delimitate su tutti i lati da lastre dello spessore di 15-20 centimetri, conficcate verticalmente nel terreno. Il piano di fondo era anch'esso costituito da lastre lapidee. Le connessioni erano sigillate in malta e le coperture erano ancora costituite da grandi lastroni che venivano aperti più volte, ogniqualvolta era necessario l'inserimento di un nuovo membro della famiglia. Sepulture simili sono state rinvenute anche nel vicino complesso paleocristiano di Colle Zuca, presso Invillino e, anche in quel caso, erano quasi tutte posteriori all'impianto originario della chiesa. La tipologia dei sepolcri e il rituale funerario rimandano a un contesto culturale tardoromano, documentato per tutto l'altomedioevo e talora fino ad età romanica.

Oltre a queste sono poi attestate due sepolture differenti (nn 10, 11): costituite da fosse contornate da muretti in pietra e coperte da lastre scistose. Una presentava sul fondo tre lastre parallele, destinate a sorreggere il cadavere.

Vi erano poi 11 inumazioni singole, deposte entro fosse, in nuda terra, e delimitate da pietre.

In un periodo di grandi migrazioni di popoli, quale fu quello in esame, la possibilità di riconoscere una differenza etnica dall'archeologia delle sepolture deve basarsi su molti fattori: i monili o gli oggetti di corredo non sono sufficienti, come è stato giustamente sottolineato, ma è il rituale funerario nel suo insieme che offre dati di notevole importanza. L'antropologia fisica, inoltre, coniugata alla ricerca archeologica offre un contributo essenziale e, talora, decisivo all'interpretazione storica dei resti funerari, soprattutto quando non si limita a una descrittiva rilevazione dei dati antropometrici, ma esamina particolarmente le deformazioni ergonomiche (indicatori degli stress causati dalle attività lavorative) e la paleonutrizione.

E' sulla base di questa metodologia, fondata sul raffronto di dati archeologici e analisi antropologiche, che si sono potuti evidenziare, nel cimitero di Ovaro, tracce

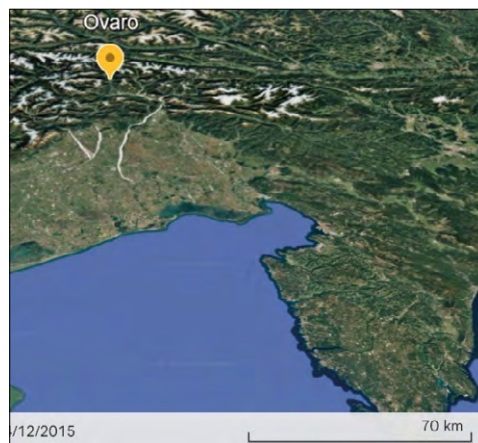

Fig. 1 Unicazione del sito di Ovaro (a) e della regione del Friuli - Venezia Giulia (b)

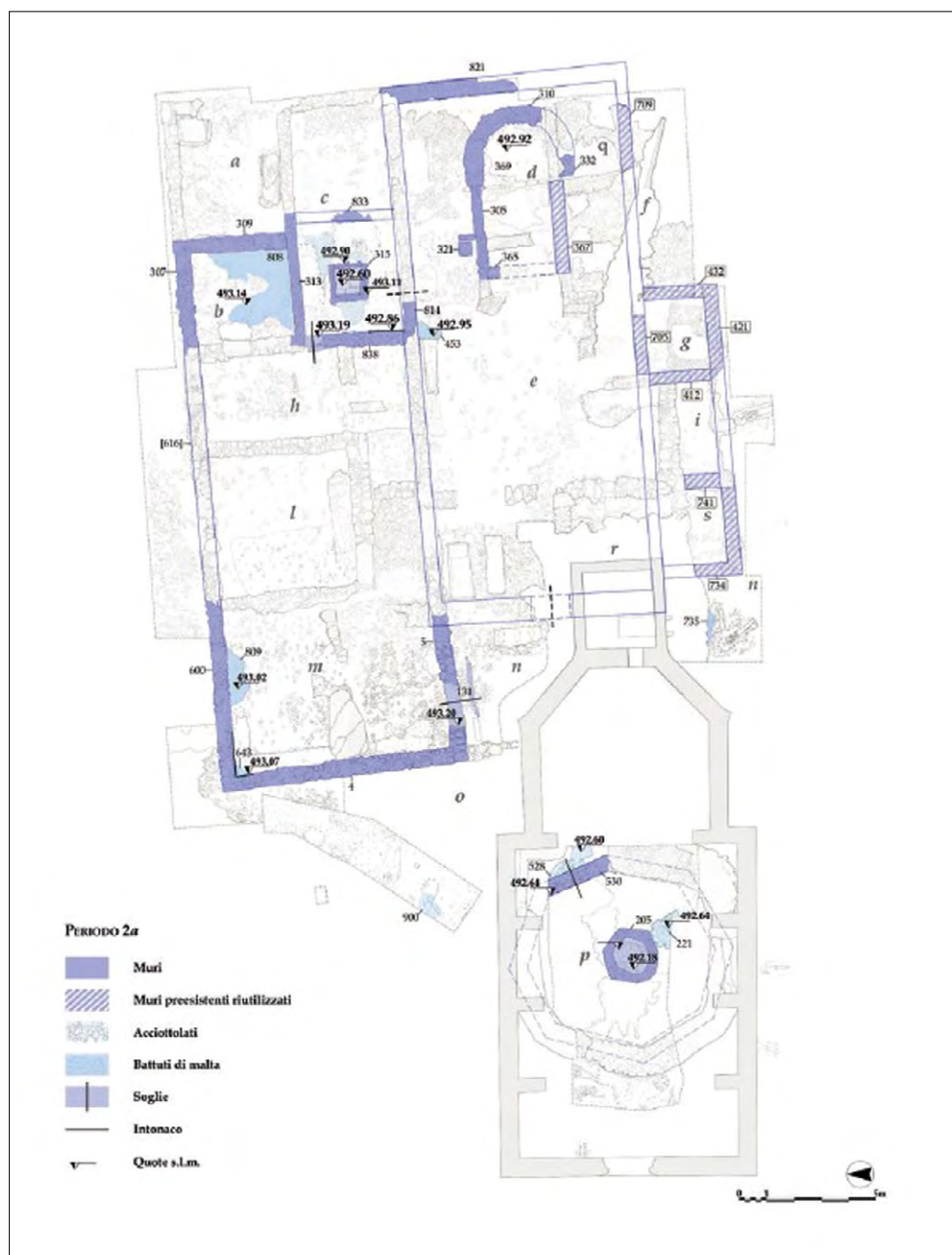

Fig. 4 La tomba bisoma n 10 con rogo funebre in eterno

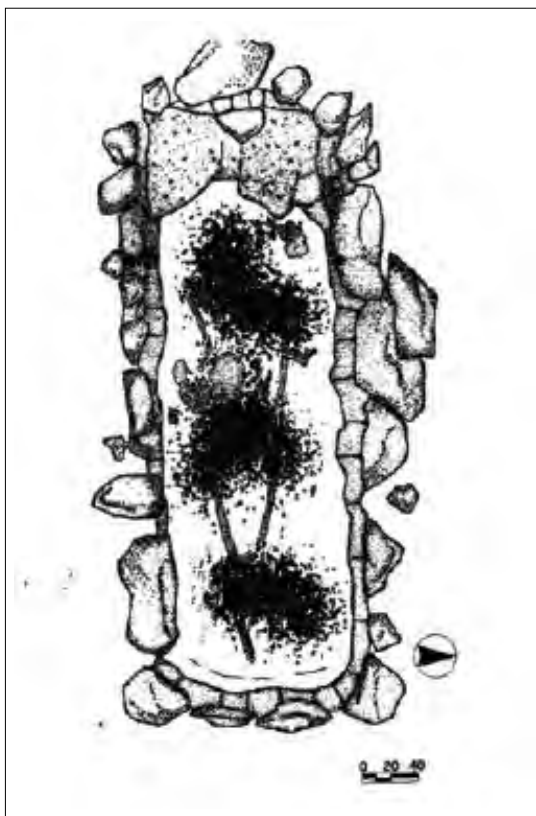

Fig. 5: Schema della posizione dei tre roghi funebri

piuttosto chiare della presenza, coeva, di gruppi slavi e di individui appartenenti alla popolazione rurale locale romanza.

Alcune sepolture presentavano un rituale funerario talmente peculiare che, già di per sé, poteva essere un potente indizio della presenza di un gruppo umano culturalmente diverso.

Oltre che nel tipo di sepolcro, la differenza si coglie nel trattamento del corpo del cadavere che risultava interessato, direttamente o indirettamente, da un rogo rituale. Il più suggestivo è quello riscontrato nella tomba n 10, datata mediante radiocarbonio al 550 - 670 d.C. (figg. 4, 5). Era costituita da un'imponente struttura tombale in muratura, con orientamento Ovest-Est, profonda un metro circa. Al suo interno si conservavano i resti di due individui adulti, entrambi maschi. Presentavano una struttura ossea, altezza e caratteristiche morfologiche pressoché identiche, tali da suggerire stretti legami di parentela. I resti di entrambi si presentavano semi-combusti, anche se forse non ad altissime temperature. Le ossa, infatti, non erano del tutto frantumate né mostravano il colorito biancastro tipico delle incinerazioni classiche. Si trovavano, in pratica, in uno stato di combustione parziale, indicato anche dal fatto che solo singole parti di esse erano annerite, fessurate o danneggiate. Come ha dimostrato anche l'analisi tafonomica questo tipo di incinerazione parziale sembra essere avvenuto all'interno della tomba, quando ancora vi erano residui della carne ad avvolgere le ossa. Si tratta dunque dei tipici 'fuochi rituali' attestati in ambiente slavo e, particolarmente, in Croazia. Questi costumi funerari erano volti a scongiurare il ritorno del defunto tra i vivi o comunque una sua nefasta influenza.

Nella tomba n 10 sembra possibile riconoscere anche un fenomeno di riduzione del più antico inumato, del suo cranio rimanevano solo alcuni frammenti, collassati su sé stessi sui quali parti combuste si alternavano ad altre intatte. L'arto superiore

sinistro era steso lungo il fianco, quello destro leggermente flesso, con la mano sul ventre. Gli arti inferiori erano distesi e paralleli; a livello delle ginocchia si interrompevano; erano rimasti residui delle tibie, spostate più in basso. L'individuo più arcaico era nella stessa posizione e si intuiva la sua giacitura al di sotto di quello più recente. Era disteso in decubito frontale, esattamente come il più recente, rispetto al quale, però, era più alto di circa 20 centimetri. Il cranio era stato spostato lateralmente, come le altre ossa ad esso pertinenti, genericamente ridotte verso i lati della struttura tombale. Sembra che il parziale raccoglimento delle ossa del primo individuo sia avvenuto al momento della successiva inumazione, quando esso si presentava già scheletrizzato. Sembra inoltre che anche lo spostamento, o riduzione, sia stato limitato alle ossa più ingombranti, quali cranio e bacino, probabilmente tramite l'uso di strumenti atti a non toccare direttamente i resti in questione.

Dopo la deposizione del secondo individuo il fuoco si è sviluppato all'interno della tomba, scoperchiata per l'occasione, attraverso tre punti di origine, pressappoco equidistanti tra di loro. Deve essere stato attizzato probabilmente mediante l'uso di fascine o torce. Secondo recenti studi questo tipo di cremazione eseguita direttamente all'interno della struttura tombale offriva il vantaggio di non dover più muovere né toccare il corpo. Al tempo stesso però la cremazione entro la tomba era anche piuttosto onerosa in termini di tempo e fatica dato che il fuoco doveva svilupparsi in un ambiente con ridotto apporto di ossigeno. Ciò potrebbe spiegare per quale ragione la cremazione non sia stata totale ma parziale. In ambiente slavo, ma non solo, sono attestati anche altri metodi più semplici e veloci per rendere il corpo inoffensivo, quali la mutilazione, la decapitazione, la sepoltura in posizione prona, la deposizione di amuleti all'interno della tomba. Tra questi la cremazione è quello più potente nel ridurre il corpo a una posizione inerte e quindi del tutto inoffensiva, eliminando ogni tramite con il mondo dei vivi.

Dalla tomba 11 di Ovaro, inoltre, provengono, oltre alle spoglie di quattro inumati, anche i resti di un altro individuo, anch'egli combusto come quelli della tomba n. 10. Doveva essere stato asportato al momento della tumulazione degli altri quattro, ma evidentemente, alcune parti erano rimaste nel sepolcro. Anche questo sembra un caso di cremazione parziale.

Benché diversa dalle precedenti, anche la sepoltura n. 18 sembra riconducibile alla cultura dei cimiteri slavi. Datato al ^{14}C fra 660 e 880 (fig. 6), lo scheletro era deposto in una fossa profonda 40-50 cm, contornata con pietre. Conteneva, in deposizione primaria, una donna adulta. Il petto, le spalle e la porzione inferiore del viso erano coperte da una notevole quantità di legno combusto, molto probabilmente i resti del rogo funebre acceso nei pressi del sepolcro. Anche questo tipo di rituale trova stringenti confronti in Croazia.

E' noto che l'uso del fuoco non fa parte della sepoltura cristiana, dato che il corpo è sacro, in quanto destinato alla resurrezione. L'accanimento manifestato nella semi-combustione dei cadaveri delle tombe n. 10 e 11 è pertanto un elemento culturale che segnala una vistosa differenza culturale e religiosa rispetto agli altri inumati.

Nel caso dell'individuo femminile della tomba n. 18, cronologicamente più tardo, il fuoco deve avere avuto sempre un valore apotropaico ma di carattere più simbolico, meno forte. Infatti non si è effettuata una cremazione, ma solo un rogo rituale acceso fuori dalla tomba i cui resti sono stati poi deposti accanto al cadavere e in particolare sopra al volto. Rituali analoghi sono riscontrati anche in necropoli

Fig. 6. La inumata US 603 cosparsa, nella parte superiore, dei residui del rogo.

croate e vengono genericamente considerati come dovuti a scongiurare l'azione di spiriti maligni. Un'altra particolarità riscontrata nelle sepolture alto medievali croate interpretata anch'essa come rito apotropaico è l'utilizzo di grandi lastre di pietre scistose come elementi di copertura, pressate sul cadavere verosimilmente nel tentativo di immobilizzarlo ed impedirgli di esercitare un'influenza nefasta sui viventi. È singolare ciò che si è constatato nell'analisi della tomba 18 di Ovaro dove lo scheletro era stato per l'appunto altamente frammentato da una deposizione di lastre in pietra compresse sopra la sepoltura.

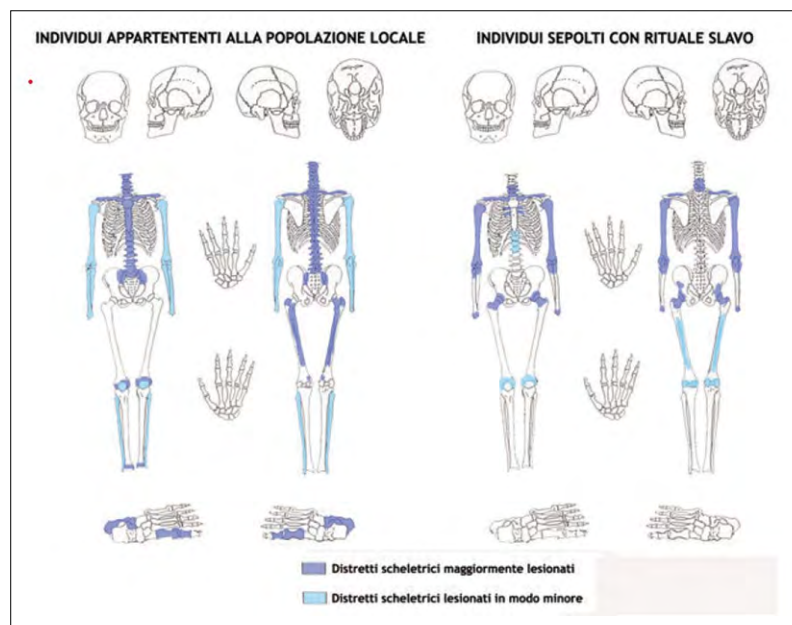

Fig. 7: Raffronto fra gli stress ergonomici rilevati nella popolazione sepolta con rituale locale e con roghi funebri

ANALISI PALEOBIOLOGICA DEI RESTI SCHELETRICI

L'analisi paleobiologica è stata condotta su tutti i cinquanta individui e ha permesso di giungere a una definizione piuttosto accurata di sesso, età e cause della morte, malformazioni, eccetera. In questa sede ci si sofferma sulla comparazione effettuata fra i resti scheletrici degli individui sepolti con il consueto rituale romano e quelli, invece, sepolti con rogo funebre.

Differenti stress ergonomici

Interessanti e variegati sono i risultati emersi dall'analisi delle deformazioni ergonomiche, riconducibili ad attività lavorative e a particolari stress muscolari. Una caratteristica tipica degli individui sepolti con rito slavo è la presenza di osteoartrosi vertebrale localizzata in particolare nel tratto cervicale e toracico della colonna, dovuta, molto probabilmente, all'abitudine al trasporto di pesi sulla testa. Gli inumati sepolti con rituale romano invece presentano ossature assai logore a causa di notevole trasporto di cariche pesanti ma in modo del tutto diverso: la diffusione di osteoartrosi e di erniazioni era infatti localizzata su tutta la lunghezza della colonna con particolare gravità a livello del tratto lombare. Inoltre si sono rilevate fratture da carico riguardanti in particolare le clavicole e il tratto vertebrale toracico, le quali fanno propendere per l'utilizzo di mezzi di trasporto simili alle grandi ceste appese alla schiena dette 'gerle' usate in ambito Carnico fino alla metà del secolo scorso (figg. 7, 8).

Fig. 8 Esempio di uso, ancora recente della 'gerla' carnica

Differenti abitudini alimentari

Quanto alle analisi paleonutrizionali dei due gruppi occorre precisare che queste sono state estese a tutti i resti scheletrici quindi costituiscono un buon campione per porre a confronto gli inumati con rituale romano e quelli con rituale slavo. Secondo una metodologia già attestata altrove, che ha dato ottimi risultati, il procedimento si è basato sulla misurazione di alcuni metalli presenti in traccia nell'osso, considerati come veri e propri marcatori delle condizioni alimentari dell'individuo. Nella fattispecie si sono utilizzati lo stronzio e lo zinco quali *markers* rispettivamente di una dieta basata sul consumo di vegetali o di proteine animali (figg. 9-10).

Si è poi effettuata una correzione della percentuale di questi elementi con quella del calcio all'interno del tessuto osseo, al fine di minimizzare gli effetti della diagenesi, quindi si è proceduto a standardizzare i valori umani con quelli animali provenienti dallo stesso ambiente, con l'intento di eliminare quella che poteva essere la distorsione data dalle percentuali di questi elementi presenti nelle acque e nel terreno della stessa regione. I valori assoluti così ottenuti sono visibili nel grafico riportato dove compaiono anche quelli relativi ad altre necropoli coeve o contigue. È emerso che entrambe le popolazioni facevano parte di un contesto alimentare tipico di un'economia mista, ad alto consumo di carne. Ma vi sono alcune significative discrepanze: il campione sepolto con rito slavo consumava leggermente meno prodotti vegetali rispetto ai locali mentre aveva un consumo di proteine animali assai superiori rispetto agli altri. Le analisi evidenziano perciò stili ed abitudini alimentari differenti, più probabilmente derivavano dal contesto d'origine e da un diverso rapporto col territorio e con le sue risorse. Si può osservare che la presenza di zinco presso gli inumati slavi potrebbe risultare così elevata anche in virtù del fatto che il complesso di San Martino di Ovaro sorge proprio sulle rive del Torrente Degano. Ancora, è interessante notare come nel campione di inumati slavi siano del tutto assenti segnali di malnutrizione, a differenza di quanto riscontrato su qualcuno degli scheletri romani. Questo dato che si sposa benissimo con il tipo di dieta risultante dalle analisi, costituisce un ulteriore elemento di analogia con altre popolazioni di slavi medievali analizzati oltre Alpe.

Fig. 9 Tabella con analisi paleonutrizionali (percentuale di Sr/Ca) nei due diversi tipi di sepolture

Sr/Ca corretto	
Tombe a lastre litiche	0,64 ± 0,18
Tombe a fossa terragna	0,60 ± 0,13
Tombe in sarcofagi di dolomia	0,803 (F) ± 0,101
Tombe con rituale di semincenerazione	0,555 ± 0,126

Valori standard SR/CA rapportati al tipo di economia	
Tipo di economia	Uomo/Fauna
Pastorale (Latte, carne)	< 0.4
Mista (Vegetali, latte, carne)	0.4-0.7
Agricola (Vegetali)	> 0.7

Zn/Ca corretto	
Tombe a lastre litiche	0,61 ± 0,13
Tombe a fossa terragna	0,46 ± 0,07
Tombe in sarcofagi di dolomia	0,705 ± 0,123
Tombe con rituale di semincenerazione	0,667 ± 0,227

Valori standard ZN/CA rapportati al tipo di economia	
Tipo di economia	Uomo/Fauna
Povera (Vegetale)	< 0.35
Mista (Vegetale, latte, carne)	0.35-0.5
Ricca (Carne, latte)	> 0.5

Fig. 10 Tabella con analisi paleonutrizionali (percentuale di Zn/Ca) nei due diversi tipi di sepolture

PRESENZE SLAVE DI X-XI SECOLO A OVARO

Un'altra sepoltura di interesse, su questo stesso tema, è emersa sotto alle fondazioni della chiesetta trecentesca di San Martino, in occasione di lavori edili precedenti agli scavi. Dello scheletro si poté recuperare solo il teschio, con ai lati, presso le tempie,

un orecchino a lunula decorato a smalto e un cerchietto temporale, che veniva portato mediante inserimento in un laccio attorno alla fronte (fig. 11). Si tratta di monili databili fra metà X e metà XI molto attestati in Friuli, in Austria e in Slovenia e definiti della «cultura di Köttlach», dal sito eponimo, non distante da Vienna, dove vennero rinvenuti per la prima volta all'inizio del secolo scorso.

Come le altre del tutto simili, anche questa sepoltura di Ovaro attesta la presenza del rituale dell'«inumazione vestita» che in area italica era tramontato nel VI-VII secolo e che riemerge, improvvisamente, con queste sepolture le quali sembrano adombrare una nuova ondata di migrazioni slave.

Fig. 11 Orecchino e cerchietto temporale della tipica cultura 'di Köttlach' rinvenuti a Ovaro

L'IMMAGINE CONFLITTUALE DELL'ARRIVO DEGLI SLAVI NELLE FONTI SCRITTE

Fra le più antiche notizie sull'arrivo degli Slavi in area alpina buona parte proviene da lettere papali.

Tra le varie fonti ecclesiastiche molto importante è una missiva di papa Agatone, del 680, inviata all'imperatore bizantino e ritenuta d'importanza cruciale per la ricostruzione dell'insediamento slavo nel Norico e nell'attuale Slovenia. In essa si illustrano i preparativi del sinodo e si afferma che numerosi presuli, di chiara fede ortodossa, si trovavano in mezzo a genti pagane: *tam Langibardorum quamque Sclavorum nec non Francorum, Gallorum et Gothorum atque Britannorum* (*Atti Conc. Ecumenico di Costantinopoli del 680/681*). Secondo Rajko Bratož è questa la più antica fonte che metta sullo stesso piano gli Slavi e le altre popolazioni ormai insediate stabilmente all'interno dei confini dell'Impero. La presenza, tra i firmatari, del vescovo di *Celeia* sarebbe una prova che il testo aveva ben presente anche la situazione delle Alpi Orientali.

Alle prime incursioni slave verso l'Italia si fa menzione in una lettera di Papa Gregorio Magno al vescovo di Salona, relativa a fatti collocabili alla fine del VI secolo; il pontefice esprime una forte preoccupazione per tali eventi che a più riprese interessavano il territorio italiano dove gli Slavi penetrarono attraverso la porta dell'Istria. La notizia è indirettamente confermata da un'altra affermazione di Paolo Diacono secondo il quale attorno al 602 assieme ad avari e Longobardi gli slavi *Histrorum fines ingressi, universa ignibus et rapini vastaverunt* (H.L. IV, 24). Sulle scorrerie slave in Friuli siamo informati anche grazie a un episodio collocabile all'inizio dell'ottavo secolo, riferito ancora da Paolo Diacono in margine al racconto della lite sorta fra il duca di Cividale Ferdulfo e lo sculdascio Argait. La contesa sarebbe nata in seguito alla venuta di un esercito slavo in Friuli, richiamato dai doni del Duca stesso. Fu in tale occasione che fecero irruzione anche *latrunculi sclavorum super greges et pastores ovium que in eorum vicini a pascebantur, et de eis predas abigerunt* (H.L. VI, 24). Il processo di cristianizzazione di questo popolo, avviato solo alla metà dell'ottavo secolo fu assai tortuoso e segnato da notevoli battute d'arresto. Le fonti ecclesiastiche di settimo e ottavo secolo sottolineano quasi sempre il carattere pagano e crudele degli slavi definendoli *gens nefandissima oppure*

crudelissima gens idolatria colens ritu paganorum o ancora crudelissimi Pagani. In area istriana allorché i *primates* delle città costiere protestarono al placito di Risano (804) contro l'insediamento slavo nelle loro campagne, i nuovi venuti venivano definiti *paganes slavos*⁴

CONSIDERAZIONI GENERALI

Alcune considerazioni generali si possono trarre dai dati archeologici fino ad ora esposti sul sito di San Martino di Ovaro e dai riferimenti contenuti nelle fonti scritte coeve.

1. L'insediamento degli Slavi è da collocarsi verso la fine del VI secolo e avviene in una situazione di decadenza del luogo di culto, fondato attorno al 450, in parte abbandonato e, verosimilmente non più officiato da un clero stabile.
2. Dalla fine del VI secolo, vi è chiara testimonianza di un cimitero misto, considerando la contemporaneità delle tombe caratterizzate da rituale slavo e di quelle con rituale romano. Ciò è indice di una convivenza e di una accettazione, nei resti del santuario cristiano, dei pagani slavi che impiegavano, senza proibizioni, i loro rituali, pur essendo completamente differenti da quelli locali. Tale convivenza pacifica contrasta nettamente con l'immagine nefasta e crudele trasmessa dalle fonti scritte dell'epoca.
3. Nel corso dell'Alto-medioevo i costumi funerari degli slavi mutarono, abbandonando progressivamente il rogo del corpo per adottare un rogo esterno alla sepoltura, interessata solo dalla deposizione delle ceneri.
4. Il cimitero multietnico è in uso fino all'XI secolo, quando gli slavi, ormai cristianizzati, continuavano ad adottare l'antica abitudine dell'inumazione vestita.

A.C.

BIBLIOGRAFIA

- Amoretti 2011 = V. Amoretti, *Analisi paleobiologiche dei resti scheletrici*, in A. Cagnana, *Gli scavi a San Martino di Ovaro (IV-XII). Archeologia della Cristianizzazione nel territorio di Aquileia*, Mantova, 2011. pp. 481-536.
- Borzacconi A. *Gli Slavi in Friuli: un riesame alla luce delle recenti acquisizioni*, in «Quaderni Friulani di Archeologia», 20XX, pp.00-00.
- Cagnana A., *Gli scavi a San Martino di Ovaro (IV-XII). Archeologia della Cristianizzazione nel territorio di Aquileia*, Mantova, 2011.
- Cagnana Amoretti, 2005 = A. Cagnana, V. Amoretti *Sepulture slave altomedievali a San Martino di Ovaro (Carnia-Friuli) Documenti archeologici e paleoantropologia*, «Archeologia Medievale» XXXII, pp. 433-452

⁴ Per i riferimenti alle fonti, cfr. Cagnana, Amoretti, 2005, p. 434, note 15 e 16.

ABSTRACTS (català)

"From the Near East to the Far West". El comercio entre oriente y la fachada atlántica durante la tardoantigüedad

Adolfo Fernández Fernández

A les darreres dècades els estudis sobre el comerç i l'economia tardoantiga a la façana atlàntica han avançat considerablement fins a situar aquests territoris dins de les dinàmiques comercials del Mediterrani. La publicació d'importants conjunts de materials importats del Mediterrani al port de Vigo ens va permetre visualitzar la ruta atlàntica que connecta el sud de la Península amb les illes britàniques. En aquests contextos dominen els productes d'origen oriental, tant àmfores com vaixella fina a més de ceràmiques comunes i de cuina, mai abans documentades a la façana atlàntica. En aquest estudi es presentaran els resultats de les darreres investigacions sobre el comerç atlàntic tardoantic amb especial atenció a les connexions amb les províncies orientals.

Saint-Blaise (Ugium) et sa région : un haut lieu des échanges méditerranéens au sein du territoire de la cité d'Arles

Marie Valenciano-Dumas

El golf de Fos-sur-Mer va constituir un lloc d'acollida privilegiat pels vaixells mercants des del segle VI a.C., però sobretot després de la construcció del port antic al segle II a.C. El seu entorn immediat es beneficia d'un territori ric en estanys salobres, recursos pesquers i terres agrícoles, explotades des de temps antics. Durant l'Antiguitat tardana, sota l'ègida d'una elit d'origen urbà estretament vinculada a la difusió del cristianisme i al poder ostrogot, l'aglomeració de Saint-Blaise (Ugium) es va desenvolupar sobre les ruïnes d'un antic *oppidum* i va dominar aquest territori estratègic. En aquest sentit, Fos, port cosmopolita i centre neuràlgic del comerç mediterrani, segueix essent un lloc d'intercanvi cultural i de trobada de les noves comunitats cristianes. Aquests contactes repetits entre l'aristocràcia local i les poblacions mediterrànies que desembarcaven a Fos es manifesten no solament en la circulació d'objectes i l'expressió d'una cultura material molt particular, sinó també en l'aplicació de solucions arquitectòniques inèdites al sud de la Gàl·lia.

Roses en el marc de les rutes comercials en època tardoantiga

Marc Bouzas, Lluís Palahí

Les característiques de la badia de Roses, arrecerada dels principals vents de la zona, la seva proximitat al Pirineu, i la seva ubicació sobre una de les principals rutes de navegació de la Mediterrània occidental, l'han convertit al llarg de la història en un port refugi de gran utilitat pels vaixells que havien de navegar pel golf de Lleó. Un paper que en determinats moments històrics s'hi unirà un rol rellevant com a port militar.

Els materials recuperats als nivells de la Roses tardoantiga denoten una important connexió amb algunes de les principals rutes comercials de l'època i una relació molt rellevant amb el port de Narbona i sempre amb un lligam molt directe amb el proper port d'Empúries.

Echanges commerciaux et mobilités dans le Sud-Ouest de la France durant l'Antiquité tardive : études de cas.

Vanessa Elizagoyen, Christian Sculler, Vincent Geneviève, David Guitton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon

Entre finals del s.III i inicis del segle IV, Bordeaux —Civitas Burdigala— és capital de l'Aquitània Segona i seu del vicari de la diòcesis d'Aquitània o de les Set províncies. En aquest període és objecte d'importants modificacions, la més espectacular de les quals és, després de l'abandonament d'una part dels elements del seu conjunt monumental, l'edificació de la muralla a l'entorn del seu port. Malgrat aquestes transformacions i la innegable contracció de l'espai urbà que marquen el pas a l'antiguitat tardana, els assentaments, en particular, els situats fora d'elles muralles, testimonien, a través dels conjunts d'objectes (monedes, ceràmica, vidre, ornaments, *instrumentum*), uns intercanvis econòmics dinàmics que es mantenen al llarg de tot el període, fins als segles V-VI. Aquests intercanvis són múltiples, tant amb la Gàl·lia Oriental com a la Mediterrània o fins i tot amb Britània. Jaciments rurals, com Sanint-Laurent-des-Hommes, a Dordonya, aporten troballes que il·lustren una mateixa diversitat d'orígens. Si bé documenten l'assentament de poblacions foranes a Aquitània, com els visigots, també s'con testimoni d'influències culturals variades, noves i fortes al territori.

Influencia de las rutas marítimas en la transformación de las ciudades portuarias andalusíes: los casos de Almería, Cartagena y Denia

Raquel Bujalance Silva

Les ciutats costaneres d'Almeria, Cartagena i Dènia desenvoluparen un paper fonamental a l'activitat marítima de la Mediterrània occidental durant el període d'al-Andalus. Les seves ubicacions estratègiques els hi van atorgar una notable rellevància als àmbits polític i econòmic convertint-se d'aquesta forma en enclavaments clau per la circulació de mercaderies i persones, així com per l'intercanvi cultural. A partir de la interpretació de l'evolució urbana d'aquests nuclis —basada en la recopilació i l'anàlisi de les restes arqueològiques documentades en els seus cascs històrics, juntament amb la informació aportada per les fonts escrites i la historiografia prèvia— i mitjançant la seva comparació, s'analitza l'impacte

d'aquestes dinàmiques polítiques i socioeconòmiques en l'organització funcional de les seves trames urbanes.

Vaixells i tripulacions com a transmissors de la tecnologia naval i el saber nàutic entre l'Atlàntic i la Mediterrània als segles XIV i XV: una visió des de l'arqueologia, la iconografia i la documentació escrita

Marcel Pujol i Hamelink

La revolució naval que va tenir lloc a la Baixa Edat Mitjana no es va produir en el mateix moment a la Mediterrània (segle XIV) i a l'Atlàntic (segle XV), tampoc va afectar a tots els tipus d'embarcacions (pel seu port, per les seves dimensions o per la seva funció). La presència de vaixells aliens a una cultura marítima fou el factor principal de transmissió de tecnologia naval, però també hem de tenir en compte la presència a bord d'artesans (mestres d'aixa i calafats), formant part de la tripulació. Per altra banda el saber nàutic de la Mediterrània (navegació d'estima: carta de navegar, brúixola, sestres) es va transmetre cap a l'Atlàntic a partir d'una altra figura de les tripulacions: el nauuxer; o bé els coneixements nàutics de l'Oceà es va transmetre a les tripulacions mediterrànies a partir de la contractació de pilots i mariners procedents principalment de Biscaia. Els derelictes ens mostren aquesta transmissió de tecnologia i coneixement a través de les restes materials del vaixell i dels objectes de la tripulació.

Lucerne Atlante XA1a con spalla decorata dall'impressione del solido dei Vota Vicennalia di Teodosio II (422 d.C.): evidenze dalla Sardegna e dal Mediterraneo di un manufatto peculiare

Marco Muresu

La tècnica de decorar la ceràmica amb la impressió de monedes va ser emprada a la Mediterrània des del segle I d.C. continuant en part de les regions de l'est i oest durant l'Antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. Aquest estudi examina un grup concret de llànties d'Atlante XA1a, les espatlles de les quals presenten impressions de solidus de Teodosi II, encunyat amb motius dels seus Vota Vicennalia (422 d.C.). Inicialment produïdes als tallers africans de Zeugitana i Byzacena, aquestes llànties formaven part de l'àmplia xarxa comercial vàndala. La seva presència a Sardenya posa de relleu el paper econòmic de l'illa i els intercanvis comercials a la Mediterrània occidental durant la primera meitat del segle VI. Mitjançant l'anàlisi d'aquests artefactes, el treballa aporta dades sobre la seva distribució, funció i les implicacions més àmplies per la dinàmica comercial mediterrània.

Àmfores mediterrànies a la comunitat cristiana prepirinenca d'Els Altimiris

Walter Alegria Tejedor, Leandro Fantuzzi

Aquest article analitza l'ocupació tardantiga de la Cova Colomera i del jaciment dels Altimiris, situats als Pirineus i Prepirineus occidentals catalans, a partir d'una revisió tipològica dels contenidors amfòrics documentats en ambdós assentaments. L'objectiu principal és afinar la cronologia inicial d'ocupació entre els segles V i VII i valorar les seves implicacions territorials.

La relectura dels conjunts amfòrics, combinada amb la resta del registre ceràmic, ha permès calibrar les cronologies d'ocupació dels jaciments corregint lleument propostes anteriors que situaven aquest horitzó en moments més avançats del segle. Així mateix, en el cas de la Cova Colomera, les dades apunten a una ocupació breu i concentrada, probablement vinculada a un episodi puntual, mentre que als Altimiris s'identifica una trajectòria d'ocupació molt més prolongada, amb continuïtat durant els segles VI i VII.

L'anàlisi dels tipus amfòrics documentats —d'origen hispànic, africà i oriental— posa de manifest la integració d'aquests assentaments de muntanya en circuits de subministrament actius durant l'antiguitat tardana.

Materials arqueològics d'importació en les coves de Catalunya durant l'Antiguitat Tardana (ss. IV-VI dC)

Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret-Mestre

Malgrat que durant l'Alt Imperi no es constaten massa testimonis d'ocupació de les coves a Catalunya, al llarg de la Tardoantiguitat s'observa un augment significatiu de l'ús de les cavitats, sobretot en el període ca. 350-500 dC.

En alguns casos aquest fenomen es podria explicar per causes econòmiques i per ocupacions puntuals o per altres raons. En d'altres, que presenten un material sumptuós, seria més possible una activitat de tipus religiós.

Els autors estem duent a terme des de fa vuit anys un treball de recerca per tal de documentar i investigar de forma exhaustiva el material protohistòric i romà de les coves de Catalunya, amb l'estudi directe de les peces exhumades. El present estudi presenta un estat de la qüestió pel que fa al període tardoantic.

La céramique kaolinitique en Roussillon, un indicateur d'échanges commerciaux durant le haut Moyen-Âge ?

Manon Géraud, Jérôme Kotarba

La ceràmica caolínica és una categoria de ceràmica identificada i descrita des de fa temps. Seguint a unes primeres mencions a finals dels anys 1970, va ser objecte d'estudis més aprofundits, notablement d'estudis de laboratori, abans de constituir una de les onze categories de pastes del conjunt de « Céramiques de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Âge » (CATHMA) dins la seva publicació de l'any 1993.

Aquest article proposa una presentació del corpus rossellonès de les ceràmiques caolíniques. Analitza així mateix, l'espai que aquesta categoria ocupa dins els conjunts arqueològics i el seu període de difusió.

Influencia y asimilación de técnicas foráneas en la cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara

Israel Jacobo Alcón García

A partir de l'estudi taxonòmic de la ceràmica s'ha comprovat com aquesta expressa unes característiques generals durant els períodes ple i baixmedieval. Aquestes peculiaritats conformen una tipologia específica que respon a unes tradicions

regionals, comarcals i locals pròpies d'aquest territori. Així mateix, en contraposició, es manifesten uns trets de forma molt concreta en el temps. Aquests tenen el seu origen en un moment temporal determinat i finalitzen per donar lloc a d'altres. Aquesta idiosincràsia respon a la influència de corrents culturals i/o artesanals procedents d'una o varies zones geogràfiques de la península ibèrica, que, en funció de l'esdevenir dels esdeveniments històrics, afectaren directament a l'evolució i/o estancament de la producció alfarera. S'ha establert, en conseqüència, una línia cronològica i cultural, dividida en un total de cinc etapes, que van des de l'any 1085 fins a finals del segle xv. Es presenta, d'aquesta orma, la influència i assimilació de diverses tècniques foranes que al llarg dels períodes ple i baixmedieval es desenvoluparen a la ciutat de Guadalajara.

Aquest article és un extracte de la Tesis Doctoral que té per títol «La cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara» llegida a la Facultad de Geografía e Historia de la Universidad Complutense de Madrid el dia 7 de maig de 2024

Visible and invisible traces of trade: an analysis of socio-economic dynamics in the late Middle Ages at Cencelle (Tarquinia, VT)

Flora Miele

Els viatges no solament generen coneixement o records personals, sinó que també deixen empremtes, a vegades evidents i altres més subtils, que queden impreses als paisatges recorreguts i a les cultures implicades. Entre elles, la ceràmica constitueix una de les formes més significatives d'evidència material, capaç de documentar processos de mobilitat, intercanvi i interacció. La recerca portada a terme a la ciutat medieval de Cencelle, situada al nord de roma, va oferir l'oportunitat d'analitzar les estratègies adoptades per la comunitat local per satisfer les exigències de la vida quotidiana, especialment entre els segles XII i XV. La presència en el material ceràmic tant de peces de producció local com d'artefactes importats va plantejar interrogants sobre les dinàmiques de mercat y les relacions comercials que operaven tan dins com fora d'elles muralles de la ciutat. L'estudi es va centrar a la posició de Cencelle dins d'una complexa xarxa d'intercanvis que connectava les zones d'interior amb la costa tirrena, una regió caracteritzada per una intensa activitat mercantil. Un enfocament analític múltiple, destinat a identificar les característiques tecnològiques, decoratives i morfotipològiques de les diferents classes de ceràmica, va permetre realitzar comparacions amb contextos cronològicament relacionats en zones veïnes. Això ha permès situar a Cencelle en el marc més ampli de les relacions econòmiques i comercials que han configurat la ciutat al llarg del temps.

Las pareis dels moros appellades als palaus. Del vilar al mas arran d'un camí ramader al Montseny entre els segles IX-XII

Jaume Oliver-Bruy

Abans de l'any 917 consta en el domini del comte Sunyer d'Osona el vilar dit de Palau al Montseny. Llavors, la rodalia del vilar queda incorporada en el domini de l'aloer Odesind, un fidel dels vescomtes d'Osona, promotor de torres i masos com a forma bàsica d'explotació i enquadrament de la pagesia. El vilar Palau es converteix aleshores en el mas Palau, que quedarà, al seu torn, rònec amb la Pesta Negra.

A més, Palau es troba arran d'un dels excepcionals camins ramaders especialitzats documentats a Catalunya entre els segles X-XII, una *via pecoraria* esmentada per primer cop l'any 1035 que és el precedent d'un camí ramader d'ús documentat fins a l'època contemporània. El factor ramader intervingué en la dinàmica dels dominis aristocràtics que van dur del vilar al mas, mentre, en aquest cas concret, contribueix a definir un «palau», forma d'assentament sobre la qual encara resten moltes incògnites històriques i arqueològiques.

Conexiones entre aldeas. Análisis y cálculos de movilidad en el entorno de Elo (Hellín, Albacete) entre los siglos VI y VIII

Marta Torres

Les vies de comunicació juguen un paper fonamental al dia a dia, doncs no solament permeten connectar comunitats sinó també permeten el flux d'idees i mercaderies entre diversos territoris. Les vies romanes i islàmiques són sobradament conegudes gràcies a les fonts escrites i arqueològiques, però, què succeeix amb les vies durant el període visigot? En aquest estudi tractarem de realitzar una aproximació a les rutes de mobilitat visigodes a l'entorn de la seu episcopal d'*Eio*. A partir de la anàlisi MADO i els càlculs d'àrees de servei pretenem efectuar una proposta sobre la xarxa de camins a nivell local i regional que permetia a la població desplaçar-se entre aldees, eremitoris i necròpolis en un territori fronterer entre la *Spania* bizantina i el regne visigot de Toledo.

Pensar la mobilitat més enllà de l'arqueologia: models, camins i simulacions digitals a la Serra de la Demanda

Sonia Medina Gordo, César González-Pérez

L'estudi de la mobilitat altmedieval a la Serra de la Demanda ha estat condicionada pel relleu del territori i la baixa densitat de restes materials de períodes previs, fet que ha conduït a interpretar-ho com a tradicionalment aïllat. Proposem una revisió d'aquests supòsits a partir d'una aproximació metodològica que combina la simulació per ordinador de rutes de trànsit amb una reflexió ontològica dels conceptes amb què definim la mobilitat en contextos històrics i patrimonials. Els resultats mostren que les vies romanes no coincideixen amb els corredors de màxima accessibilitat i que la connectivitat atribuïda a la xarxa d'assentaments tanmateix podria haver respost a altres lògiques. Això convida a ampliar la mirada arqueològica sobre la circulació de béns, persones i idees més enllà dels indicadors materials tangibles. El treball serveix com a base per plantejar una renovació dels marcs interpretatius, amb l'objectiu de captar formes de desplaçament menys evidents però igualment significatives.

El monestir de Santa Maria d'Amer i una ruta de transhumància (segles IX-XV)

Elvis Mallorquí

En un precepte concedit el 844 pel rei Carles el Calb, el monestir de Sant Medir, precedent del monestir de Santa Maria d'Amer, va obtenir unes possessions establertes als llocs d'Amer, Sant Andreu del Terri, Colomers i Santa Maria de Càrker, a l'Estartit. Al segle XIV el monestir d'Amer posseïa, de manera íntegra,

tot el delme d'aquests indrets —excepte el darrer—. La doble coincidència que els dominis del monestir es troben al marge esquerre del riu Ter i a una distància al voltant dels 15 km entre cadascun d'ells fa pensar en la possibilitat que els unís una ruta de transhumància des del litoral, on hivernarien els ramats, fins a les Guílleries, on passarien l'estiu. A l'article es ressegueixen totes les notícies relatives a l'activitat ramadera en aquest eix al llarg de l'edat mitjana.

Viatgers del so. L'expansió europea de l'arquet musical des de les Rutes de la Seda

Laura de Castellet

Al voltant de l'any mil els cordòfons de l'entorn musical bizantí van començar a ser fregats amb un arquet i no polsats amb els dits, i en pocs anys aquest so va envair tot Europa: tots els instruments de corda pinçada van desaparèixer per adoptar la sonoritat de la corda fregada. L'arqueologia, la iconografia, la literatura i la tradició oral permeten seguir les fonts fins a trobar l'origen de la sonoritat de l'arquet a les estepes de l'Àsia Central i seguir el seu viatge per les vies comercials amb Europa.

De la costa mediterrània a la serralada pirinenca: àrees d'abastiment, mobilitat i circulació de bens, idees i persones en la gènesi del monacat occidental (el cas dels Altimiris)

Marta Sancho

Observem la gènesi de les comunitats monàstiques occidentals, a l'entorn del segle VI i com van generar un nou model adaptatiu fonamentat en els coneixements que posseïen i estimulats per la necessitat d'autoabastir-se. La muntanya els ofereix recursos vegetals, animals i forestals i els permet desenvolupar una economia eminentment silvo pastoril. L'església els proporciona el model organitzatiu i la religió la base ideològica. Les influències orientals d'aquest monacat són evidents. Aquestes ideologies viatgen per la Mediterrània juntament amb persones i productes que entren en la xarxa d'intercanvis. El port de Tarraco serà la porta d'entrada i des dels diferents assentaments, també des dels Altimiris, es concretaran les àrees d'abastiment, amb diferents radis d'acció, que facilitaran l'adquisició de determinats productes. En aquesta aportació, proposem l'existència d'àrees d'abastiment analitzades a través d'eines GIS d'anàlisi territorial, en relació amb els temps emprats en els desplaçaments i les posem en relació amb el registre arqueològic.

De la domus consulaire au palais communal : circulations politiques et architecturales entre Provence et Italie (XIIe-XIVe siècle)

Simone Balossino

A diferència dels palaus episcopals i les residències senyorials, les primeres realitzacions monumentals dels poders urbans (consolats i municipis) segueixen essent en gran part desconegudes. A Provença, els escassos estudis arqueològics dels edificis conservats, així com les rares investigacions històriques dedicades a les construccions realitzades per les institucions municipals als segles XII i XIII, permeten, no obstant, plantejar la qüestió de les interaccions entre els models arquitectònics locals i les influències estrangeres, en particular les italianes. Proposo aquí una anàlisi creuada de les fonts escrites i les dades de l'arqueologia de l'edificació

amb la finalitat de traçar l'aparició de formes monumentals del poder urbà, des de les primeres domus consulum de les institucions urbanes: fins les palatia, tot sovint construïdes sobre estructures antigues reutilitzades. Els intercanvis constants entre magistrats locals, comerciants i professionals, així com la circulació continua de pràctiques polítiques, idees i tècniques de construcció —possibilitada sobretot per la presència de personal polític estranger, en particular dels podestàs lígurs, llombards i piemontesos instal·lats a la vall del Rodan al segle XIII— reflexen una dinàmica fecunda de difusió de coneixements, saber fer i formes arquitectòniques. Així mateix, es posaran de relleu els processos d'apropiació local, les estratègies de representació del poder municipal, així com el paper estructurant d'aquests edificis civils en el teixit urbà, mitjançant comparacions amb les regions veïnes, ja siguin italianes o del Lenguadoc

Marmora tarraconenses. Reciclatge i exportació de marbres i pedra de la vella Tàrraco entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana

Joan Josep Menchon Bes

Tarragona al llarg del temps ha estat receptora i exportadora de materials de construcció, en especial marbres arribats en època romana. Es realitza una aproximació sobre aquest tema entre l'antiguitat i època medieval.

L'Hospital de Sant Joan de Martorell (segle XIII): un centre assistencial en un node viari

Alfred Mauri Martí, Esther Travé Allepuz, Isidre Ot Padilla

Aquest article presenta una anàlisi exhaustiva de l'antic hospital medieval de Martorell, fundat en el marc d'un ambiciós projecte assistencial i religiós impulsat per Pere Grony a inicis del segle XIII. A partir de fonts documentals inèdites i materials gràfics anteriors a la destrucció definitiva del conjunt l'any 1987, es reconstrueix la gènesi, evolució i estructura d'aquest equipament singular, estretament vinculat al Pont del Diable i la capella de Sant Bartomeu de Martorell. L'estudi identifica amb precisió els fundadors, descriu les característiques arquitectòniques de l'hospital i de la capella de Sant Joan Baptista, i analitza el seu paper dins la xarxa hospitalària i viària de Catalunya. Es posa de relleu la importància històrica del conjunt, fins ara escassament reconeguda, i es reivindica la seva memòria dins el patrimoni assistencial medieval català.

Cristians sirians a la Mediterrània occidental post-imperial (segles V-VIII): l'evidència de les fonts literàries i arqueològiques

Raúl Villegas Marín, Jordina Sales-Carbonell

Les anomenades invasions bàrbares i la desaparició de l'Imperi romà d'Occident a partir del 476 no van significar en cap cas la interrupció de la circulació de persones i bens materials entre l'Orient i l'Occident mediterranis. Les fonts literàries dels segles V-VIII ens parlen de comerciants sirians freqüentant els ports de l'Occident llatí, fenomen confirmat per l'abundant evidència arqueològica de productes de manufactura llevantina a jaciments occidentals d'aquestes cronologies.

Menys estudiada ha estat la influència del cristianisme oriental, i especialment siriana, en les esglésies occidentals d'aquest període: nombrosos monjos i eclesiàstics sirians es desplaçaren a Occident en aquesta època per diverses raons, entre les quals s'hi troben les controvèrsies doctrinals que sacsejaren l'Església oriental, i en especial la siriana, en aquest període, amb la persecució dels emperadors de Constantinoble contra els cristians considerats herètics i la fugida de molts d'aquests dissidents cap a terres d'exili. Aquests cristians sirians desplaçats portaren a Occident una manera particular de viure el cristianisme —cultes a sants sirians i pràctiques ascètiques d'un rigor extrem, per exemple— i també manuscrits amb obres de la literatura cristiana siriana, instrumental litúrgic i altres elements de cultura material cristiana.

Aquest article vol oferir una visió sintètica de la influència d'aquests cristians sirians expatriats a les esglésies de la Mediterrània occidental, amb especial atenció a l'evidència hispana i gala.

Mobilitat i permanència al jaciment de l'Esquerda: una lectura arqueològica de llarga durada a Osona

Imma Ollich i Castanyer, Esther Travé Allepuz, Albert Pratdesaba i Sala, Montserrat de Rocafiguera i Espona, Maria Ocaña i Subirana

El jaciment de l'Esquerda, ocupat de manera gairebé continuada durant més de 2.500 anys, constitueix un observatori privilegiat per analitzar les relacions entre mobilitat i permanència en el territori. Aquest treball se centra en l'estudi de la ceràmica comuna d'època altmedieval i feudal (segles VII-XIII) com a indicador dels processos de producció, circulació i consum, a partir d'una aproximació integrada que combina anàlisi petrogràfica, caracterització geoquímica i eines quantitatives de diversitat. Els resultats posen de manifest l'existència de produccions de llarga durada vinculades a tallers locals i regionals, al costat de produccions minoritàries que reflecteixen contactes i influències externes, especialment durant la fase carolíngia. L'estudi evidencia la necessitat de superar una lectura dicotòmica entre produccions locals i foranes, i d'analitzar la mobilitat com un fenomen escalable, que varia en intensitat i abast segons el període. En aquest context, el riu Ter es configura com un eix estructurant de comunicació i transferència cultural, mentre que el registre ceràmic permet documentar processos d'adaptació tecnològica i de persistència de les tradicions locals en un marc de canvi.

The buried at the amphitheater of Albenga (sv-italy). New interpretations for a social reconstruction of a local capital in late antiquity

Stefano Roascio, Elena Dellù, Giuseppina Spadea, Alessandro Bona.

L'amfiteatre d'Albingaunum (segle II dC) ha estat objecte d'excavacions arqueològiques des de la dècada de 1930, que van concloure a la dècada de 1980, i, més recentment, de noves reflexions.

Tot i que encara queden moltes qüestions sense resoldre, el cas presentat és significatiu no només per investigar la dinàmica general de la desmonumentalització i la refuncionalització dels edificis destinats a espectacles, sinó també les noves destinacions funeràries que permeten plantejar hipòtesis interessants sobre les comunitats a què pertanyien.

L'amfiteatre, situat fora de les muralles de la ciutat, va ser desmantellat i convertit en un espai necròpolis entre els segles v i vi dC., moment en què la ciutat es va reorganitzar com a capital local dels Italarum Marítims.

Es van fer vint-i-set enterraments utilitzant l'amfiteatre. L'anàlisi antropològica mostra una població de 30 individus, dels quals 22 eren adults i 8 subadults, amb bones condicions de vida excepte en rars casos patològics.

Resulten interessants alguns subjectes masculins amb marcadors al·lòctons i marcades insercions musculars i entesopaties. La reinterpretació interdisciplinària del context permet plantejar la hipòtesi que aquests darrers individus poden remuntar-se a militars gots juntament amb les seves famílies. Atesa la forta mobilitat ètnica i social de l'Antiguitat tardana, no es pot descartar que es tracti d'auxiliars centreeuropeus inserits a les files bizantines, que intenten preservar la seva pròpia identitat cultural sense un enterrament a prop de llocs de culte.

Los que vinieron del norte. La materialidad catalana en la construcción de la sociedad del reino de Valencia en el siglo XIV: el ejemplo de la pobla de Ifach (Calp, Alicante)

José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira

En aquest article busquem posar de rellevància el paper de l'Arqueologia com a element de construcció del discurs històric, mitjançant un apropament al registre material de procedència catalana trobat durant les excavacions a la Pobra d'Ifach (Calp, Alacant) i altres assentaments propers. Es tracta, doncs, d'aproximar-nos des d'un pla material al desplaçament d'un grup poblacional, procedent de les terres de la Catalunya Vella i Nova, que va intervenir en el procés colonitzador de les terres valencianes a mitjans del segle XIII i principis del segle XIV, a la recerca del seu futur en un nou regne en construcció, un dels processos històrics més interessants de l'Edat Mitjana. D'aquesta manera, a través de l'anàlisi material pretenem fer palès com a través dels objectes que formaven part de la seva vida quotidiana identifiquem els individus protagonistes dels processos històrics.

Trasferimenti di uomini, trasferimenti di tecniche. Interazioni e scambi tra Oriente ed Occidente nel corso del medioevo

Stefano Roascio, Aurora Cagnana

A principis dels anys 2000, durant unes obres de restauració, vam poder estudiar els frescs del dit «Tempietto Longobardo» a Santa Maria in Valle a Cividale del Friuli (UD). Les anàlisis arqueomètriques dels materials van revelar una tècnica d'origen clarament oriental que fins i tot feia servir fibres de cotó per afinar l'estuc. Va ser precisament la presència del cotó —un material conegut però no utilitzat a l'Occident de l'Alta Edat Mitjana— la que ens va portar a hipotetitzar no només una transferència de tècniques, sinó també la presència d'artesans pròximorientals treballant al lloc, que operaven amb equips altament especialitzats que havien portat amb ells.

L'anàlisi que es proposa aquí no es basa únicament en un enfocament arqueomètric dels materials de construcció, sinó que pretén reconstruir un panorama històric i artístic de models i influències culturals que, durant l'Alta Edat Mitjana, es van estendre des de l'Orient Pròxim, especialment cap als principals edificis papals de Roma. L'intent del rei llombard Desideri d'establir vincles més estrets amb la

seu papal de Roma podria haver facilitat l'arribada d'artesans estrangers al cor del Regne Llongabard, que van ajudar a donar forma al que fins avui dia continua sent una de les grans obres mestres de l'Alta Edat Mitjana occidental.

Le migrazioni degli Slavi nel Nord Est italiano durante l'Alto Medioevo (VI – X sec.) e la formazione della Carantania. Evidenze archeologiche e fonti scritte

Ettore A. Bianchi, Aurora Cagnana

«Carantània» va ser una regió medieval que en el seu moment abastava els Alps carnis (al sud d'Àustria), la Carnia (al nord-est d'Itàlia) i la Carníola (a l'oest d'Eslovènia). La zona en conjunt tenia un nom clarament cèltic, però sovint s'anomenava «Sclaborum Provincia». Això no era cap coincidència. Entre aproximadament el 450 i el 600 dC, les antigues vil·les, ciutats i carreteres van caure en ruïnes, mentre que les comunitats rurals que van sobreviure van eludir el control de l'administració de Ravenna. En conseqüència, entre aproximadament el 600 i el 750 dC, aquest territori abandonat va ser inundat per una onada d'emigrants eslaus de la vall del Danubi, que mantenien creences precristianes i, per exemple, practicaven ritus funeraris molt diferents dels seus veïns romanitzats. Aquests eslaus alpins i els seus amfitrions indígenes van establir un gran capteny tribal, independent dels regnes veïns dels francs, els llombards i els àvars. No obstant això, entre aproximadament el 750 i el 900 dC, la «Carantània» va caure sota el pesat jou de Carlemany i els seus successors, aliats amb l'Església catòlica, el govern dels quals implicava, entre altres coses, una estricta estandardització de les pràctiques funeràries. No obstant això, entre el 900 i el 1050 dC, els hongaresos sacsejaren l'ordre carolíngia establert i permeteren que noves onades d'eslaus semipagans, caracteritzats en aquella època per la cultura de Kottlach, arribessin a la segura i inclusiva «Carantania», restaurant així l'orgullosa unió de pagesos lliures que els seus avantpassats havien viscut.

ABSTRACTS (español)

"From the Near East to the Far West". El comercio entre oriente y la fachada atlántica durante la tardoantigüedad

Adolfo Fernández Fernández

En las últimas décadas, los estudios sobre el comercio y la economía tardoantigua en la fachada atlántica han avanzado considerablemente hasta situar a estos territorios dentro de las dinámicas comerciales del mediterráneo. La publicación de importantes conjuntos de materiales importados del mediterráneo en el puerto de Vigo nos permitió visualizar la ruta atlántica que conecta el sur de la Península con las islas británicas. En estos contextos dominan los productos de origen oriental, tanto ánforas como vajilla fina además de cerámicas comunes y de cocina, nunca antes documentadas en la fachada atlántica. En este estudio se presentarán los resultados de las últimas investigaciones sobre el comercio atlántico tardoantiguo con especial atención a las conexiones con las provincias orientales.

Saint-Blaise (Ugium) et sa région : un haut lieu des échanges méditerranéens au sein du territorium de la cité d'Arles

Marie Valenciano-Dumas

El golfo de Fos-sur-Mer constituyó un lugar de acogida privilegiado para los buques mercantes desde el siglo VI a. C., pero sobre todo tras la construcción del puerto antiguo en el siglo II a. C. Su entorno inmediato se beneficia de un territorio rico en estanques salobres, recursos pesqueros y tierras agrícolas explotadas desde tiempos antiguos. Durante la Antigüedad tardía, bajo la égida de una élite de origen urbano estrechamente vinculada a la difusión del cristianismo y al poder ostrogodo, la aglomeración de Saint-Blaise (Ugium) se desarrolló sobre las ruinas de un antiguo *oppidum* y dominó este territorio estratégico. En este sentido, Fos, puerto cosmopolita y centro neurálgico del comercio mediterráneo, sigue siendo un lugar de intercambio cultural y de encuentro de las nuevas comunidades cristianas. Estos contactos repetidos entre la aristocracia local y las poblaciones mediterráneas que desembarcaban en Fos se manifiestan no solo en la circulación de objetos y la

expresión de una cultura material muy particular, sino también en la aplicación de soluciones arquitectónicas inéditas en el sur de la Galia.

Roses en el marc de les rutes comercials en època tarδοantiga

Marc Bouzas, Lluís Palahí

Las características de la bahía de Roses, protegida de los principales vientos de la zona, su proximidad a los Pirineos y su ubicación sobre una de las principales rutas e navegación del Mediterráneo occidental, la han convertido a lo largo de la historia en un puerto refugio de gran utilidad para los barcos que navegaban por el golfo de León. Un papel al que en determinados momentos históricos se unirá un rol relevante como puerto militar.

Los materiales recuperados de la bahía de Roses tarοantigua muestran una importante conexión con algunas de las principales rutas comerciales de la época y una relación muy relevante con el puerto de Narbona y siempre con una conexión muy directa con el cercano puerto de Ampurias.

Echanges commerciaux et mobilités dans le Sud-Ouest de la France durant l'Antiquité tardive : études de cas

**Vanessa Elizagoyen, Christian Sculler, Vincent Geneviève,
David Guitton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon**

Entre finales del siglo III y principios del IV, Burdeos —Civitas Burdigala— es capital de la Segunda Aquitania y sede del vicario de la diócesis de Aquitania o de las Siete Provincias. En ese periodo experimenta importantes cambios, el más espectacular de los cuales es, tras el abandono de parte del su conjunto monumental, la construcción de la muralla alrededor de su puerto. A pesar de estas transformaciones y de la innegable contracción del área urbana que marcan el paso a la Antigüedad tardía, los asentamientos, en particular los situados fuera de las murallas, atestiguan, a través de los conjuntos de objetos (monedas, cerámica, vidrio, adornos, instrumentum), unos intercambios económicos dinámicos que se mantienen a lo largo de todo el periodo, hasta los siglos V-VI. Estos intercambios son múltiples, tanto con la Galia Oriental como con el Mediterráneo o incluso con la Britania. Yacimientos rurales, como Saint-Laurent-des-Hommes, en Dordoña, aportan hallazgos que ilustran una misma diversidad de procedencias. Si bien documentan el asentamiento de poblaciones foráneas en Aquitania, como los visigodos, también son testimonio de influencias culturales variadas, nuevas y fuertes en el territorio.

Influencia de las rutas marítimas en la transformación de las ciudades portuarias andalusíes: los casos de Almería, Cartagena y Denia

Raquel Bujalance Silva

Las ciudades costeras de Almería, Cartagena y Denia desempeñaron un papel fundamental en la actividad marítima del Mediterráneo occidental durante el periodo de al-Andalus. Sus ubicaciones estratégicas les otorgaron una notable relevancia en los ámbitos político y económico, convirtiéndose de este modo en enclaves clave para la circulación de mercancías y personas, así como para el

intercambio cultural. A partir de la interpretación de la evolución urbana de estos núcleos —basada en la recopilación y el análisis de los restos arqueológicos documentados en sus cascos históricos, junto con la información aportada por las fuentes escritas y la historiografía previa— y mediante su comparación, se analiza el impacto de estas dinámicas políticas y socioeconómicas en la organización funcional de sus tramas urbanas.

Vaixells i tripulacions com a transmissors de la tecnologia naval i el saber nàutic entre l'Atlàntic i la Mediterrània als segles XIV i XV: una visió des de l'arqueologia, la iconografia i la documentació escrita

Marcel Pujol i Hamelink

La revolución naval que tuvo lugar en la Baja edad Media no se produjo al mismo tiempo en el Mediterráneo (siglo XIV) y el Atlántico (siglo XV), tampoco afectó a todos los tipos de embarcaciones (por su puerto, por su tamaño o por su función). La presencia de naves ajenas a una cultura marítima fue el factor principal de transmisión de tecnología naval, pero también hay que tener presente la presencia a bordo de artesanos (maestros de ribera y calafates), formando parte de la tripulación. Por otro lado el saber náutico del Mediterráneo (navegación de estima: carta de navegar, brújula, compás de puntas) se transmitió al Atlántico a partir de otra figura de las tripulaciones: el piloto; o bien los conocimientos náuticos del océano se transmitieron a las tripulaciones mediterráneas a partir de la contratación de pilotos y marineros procedentes principalmente de Vizcaya. Los pecios nos muestran esta transmisión de la tecnología y conocimientos a través de los restos materiales del navío y de los objetos de la tripulación.

Lucerne Atlante XA1a con spalla decorata dall'impressione del solido dei Vota Vicennalia di Teodosio II (422 d.C.): evidenze dalla Sardegna e dal Mediterraneo di un manufatto peculiare

Marco Muresu

La técnica de decorar la cerámica mediante la impresión de monedas se ha empleado en el Mediterráneo desde el siglo I d. C., y se mantuvo tanto en las regiones orientales como en las occidentales hasta la Antigüedad tardía y la Alta Edad Media. Este estudio examina un grupo concreto de lucernas del tipo Atlante XA1a, cuyos hombros presentan impresiones del solidus de Teodosio II, acuñado con motivo de sus Vota Vicennalia (422 d. C.). Fabricadas principalmente en los talleres africanos de Zeugitana y Byzacena, estas lámparas formaban parte de la amplia red comercial vándala. Su presencia en Cerdeña pone de relieve el papel económico de la isla y los intercambios comerciales en el Mediterráneo occidental durante la primera mitad del siglo VI d. C. Mediante el análisis de estos artefactos, el trabajo arroja luz sobre su distribución, función y las implicaciones más amplias para la dinámica comercial mediterránea.

Àmfores mediterrànies a la comunitat cristiana prepirinenca d'Els Altimiris

Walter Alegría Tejedor, Leandro Fantuzzi

Este artículo analiza la ocupación tardoantigua de la cueva *Colomera* y del yacimiento de *Els Altimiris* situados en los Pirineos y Prepirineos occidentales catalanes, a partir de una revisión tipológica de los contenedores anfóricos documentados en los dos asentamientos. El objetivo principal es afinar la cronología inicial de ocupación entre los siglos VI y VII y valorar sus implicaciones territoriales.

La relectura de los conjuntos anfóricos, combinada con el resto del registro cerámico, ha permitido calibrar las cronologías de ocupación de los yacimientos corrigiendo levemente propuestas anteriores que situaban este horizonte en momentos mas avanzados del siglo. Asimismo, en el caso de la cueva *Colomera*, los datos apuntan a una ocupación breve y concentrada, probablemente vinculada a un episodio puntual, mientras que en *Els Altimiris* se identifica una trayectoria de ocupación mucho más prolongada, con continuidad durante los siglos VI y VII.

El análisis de los tipos anfóricos documentados —de origen hispánico, africano y oriental— pone de manifiesto la integración de estos asentamientos de montaña en circuitos de suministros activos durante la antigüedad tardía.

Materials arqueològics d'importació en les coves de Catalunya durant la tardoantiguitat (ss. IV-VI dC)

Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret-Mestre

A pesar de que durante el Alto imperio no se constatan muchos testimonios de ocupación de las cuevas en Cataluña, a lo largo de la tardoantigüedad se observa un aumento significativo del uso de las cavidades, especialmente en el período ca. 350-500 d. C.

En algunos casos este fenómeno se podría explicar por causas económicas y por ocupaciones puntuales o por otras razones. En otros, que presentan un material suntuoso, sería mas posible una actividad de tipo religioso.

Los autores estamos llevando a cabo desde hace ocho años un trabajo de investigación para documentar e investigar de forma exhaustiva el material protohistórico y romano de las cuevas de Cataluña, con el estudio directo de las piezas exhumadas. El presente estudio presenta un estado de la cuestión, referente al período tardoantiguo.

La céramique kaolinitique en Roussillon, un indicateur d'échanges commerciaux durant le haut Moyen-Âge ?

Manon Géraud, Jérôme Kotarba

La cerámica caolínica es una categoría de cerámica identificada y descrita desde hace tiempo. Siguiendo unas primeras menciones a finales de los años 1970, fue objeto de estudios más profundos, notablemente de estudios de laboratorio, antes de constituir una de las once categorías de pastas del conjunto de « Céramiques de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Âge » (CATHMA) dentro de su publicación del año 1993.

Este artículo propone una presentación del corpus rosellonés de las cerámicas caoliníticas. Analiza, asimismo, el espacio que esta categoría ocupa dentro de los conjuntos arqueológicos y su periodo de difusión.

Influencia y asimilación de técnicas foráneas en la cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara

Israel Jacobo Alcón García

A partir del estudio taxonómico de la cerámica, se ha comprobado cómo ésta expresa unas características generales a lo largo de los periodos pleno y bajomedieval. Estas peculiaridades conforman una tipología específica que responde a unas tradiciones regionales, comarcales y locales propias de este territorio. Asimismo, en contraposición, se manifiestan unos rasgos de manera muy concreta en el tiempo. Éstos tienen su inicio en un momento temporal determinado y finalizan para dar lugar a otros. Esta idiosincrasia responde al influjo de corrientes culturales y/o artesanales procedentes de una o varias zonas geográficas de la península ibérica, que, en función del devenir de los acontecimientos históricos, afectaron directamente a la evolución y/o estancamiento de la producción alfarera. Se ha establecido, en consecuencia, una línea cronológica y cultural, dividida en un total de 5 etapas, que van desde el año 1085 hasta finales del siglo xv. Se presenta, de esta manera, la influencia y asimilación de varias técnicas foráneas que a lo largo de los periodos pleno y bajomedieval se desarrollaron en la ciudad de Guadalajara.

Este artículo es un extracto de la Tesis Doctoral que tiene por título, leída en la Facultad de Geografía e Historia de la Universidad Complutense de Madrid el día 7 de mayo de 2024.

Visible and invisible traces of trade: an analysis of socio-economic dynamics in the late Middle Ages at Cencelle (Tarquinia, VT)

Flora Miele

Los viajes no solo generan conocimiento o recuerdos personales, sino que también dejan huellas, a veces evidentes y otras más sutiles, que quedan impresas en los paisajes atravesados y en las culturas implicadas. Entre ellas, la cerámica constituye una de las formas más significativas de evidencia material, capaz de documentar procesos de movilidad, intercambio e interacción. La investigación llevada a cabo en la ciudad medieval de Cencelle, situada al norte de Roma, ofreció la oportunidad de analizar las estrategias adoptadas por la comunidad local para satisfacer las exigencias de la vida cotidiana, especialmente entre los siglos xii y xv. La presencia en el material cerámico tanto de piezas de producción local como de artefactos importados planteó interrogantes sobre las dinámicas de mercado y las relaciones comerciales que operaban tanto dentro como fuera de las murallas de la ciudad. El estudio se centró en la posición de Cencelle dentro de una compleja red de intercambios que conectaba las zonas del interior con la costa tirrena, una región caracterizada por una intensa actividad mercantil. Un enfoque analítico múltiple, destinado a identificar las características tecnológicas, decorativas y morfotipológicas de las diversas clases de cerámica, permitió realizar comparaciones con contextos cronológicamente relacionados en zonas vecinas. Esto ha permitido

situar a Cencelle en el marco más amplio de las relaciones económicas y comerciales que han configurado la ciudad a lo largo del tiempo.

Las pareis dels moros appellades alls palaus. Transformacions del poblament arran d'un camí ramader al Montseny entre els segles IX-XII

Jaume Oliver-Bruy

Antes del año 917 consta en el dominio del conde Suñer de Osona el villar de Palau en el Montseny. En esos momentos, el entorno del villar queda incorporado en el dominio de Odesindo, un fiel de los vizcondes de Osona, promotor de torres i mansos como forma básica de explotación y encuadre del campesinado. El villar Palau se convierte en el *mas* Palau, que quedará, a su vez, abandonado con la peste negra.

Además, el palacio se encuentra junto a una de las excepcionales rutas de trashumancia especializadas documentadas en Cataluña entre los siglos X y XII, una *via pecoraria* citada en el año 1035 y que es la precursora de un camino de trashumancia que se utilizó hasta la época moderna. El factor pastoral intervino en la dinámica de los dominios aristocráticos que se extendían desde el pueblo hasta la masía, mientras que, en este caso concreto, contribuye a definir un «palau», una forma de asentamiento sobre la que aún quedan muchas cuestiones históricas y arqueológicas por resolver.

Conexiones entre aldeas. Análisis y cálculos de movilidad en el entorno de Elo (Hellín, Albacete) entre los siglos VI y VIII

Marta Torres

Las vías de comunicación juegan un papel fundamental en el día a día, pues no solo permiten conectar comunidades sino también permiten el flujo de ideas y mercancías entre diversos territorios. Las vías romanas e islámicas son de sobra conocidas gracias a las fuentes escritas y arqueológicas, pero ¿qué ocurre con las vías en el periodo visigodo? En este estudio trataremos de realizar una aproximación a las rutas de movilidad visigodas en el entorno de la sede episcopal de *Eio*. A partir del análisis MADO y los cálculos de áreas de servicio pretendemos efectuar una propuesta sobre la red de caminos a nivel local y regional que permitía a la población moverse entre aldeas, eremitorios y necrópolis en un territorio fronterizo entre la *Spania* bizantina y el reino visigodo de Toledo.

Pensar la mobilitat més enllà de l'arqueologia: models, camins i simulacions digitals a la Serra de la Demanda

Sonia Medina Gordo, César González-Pérez

El estudio de la movilidad altomedieval en la sierra de la Demanda ha estado condicionado por el relieve del territorio y la baja densidad de restos materiales de periodos previos, hecho que ha contribuido a interpretarlo como a tradicionalmente aislado. Proponemos una revisión de estos supuestos a partir de una aproximación metodológica que combina la simulación por ordenador de rutas de tránsito con una reflexión antológica de los conceptos con que definimos la movilidad en contextos históricos y patrimoniales. Los resultados muestran que las vías romanas no

coinciden con los corredores de máxima accesibilidad y que la conectividad atribuida a la red de asentamientos asimismo podría haber respondido a otras lógicas. Esto invita a ampliar la mirada arqueológica sobre la circulación de bienes e ideas más allá de los indicadores materiales tangibles. El trabajo sirve como base para plantear una renovación de los marcos interpretativos, con el objetivo de captar formas de desplazamiento menos evidentes, pero igualmente significativas.

El monestir de Santa Maria d'Amer i una ruta de transhumància (segles IX-XV)

Elvis Mallorquí

En un precepto concedido el 844 por el rey Carlos el Calvo, el monasterio de San Medir, precedente del monasterio de Santa María de Amer, obtuvo unas posesiones establecidas en los lugares de Amer, Sant Andreu del Terri, Colomers y Santa Maria de Càrker, en l'Estartit. En el siglo XIV el monasterio de Amer poseía, de manera íntegra, todo el diezmo de estos lugares —excepto el último—. La doble coincidencia que los dominios del monasterio se hallan en la ribera izquierda del río Ter y a una distancia de alrededor de los 15 kilómetros entre cada uno de ellos lleva a pensar en la posibilidad que se hallasen unidos por una ruta de trashumancia desde el litoral, donde invernarian los rebaños, hasta les Guillerries, donde pasarían el verano. En el artículo se resiguen las noticias relativas a la actividad ganadera en este eje a lo largo de la edad media.

Viatgers del so. L'expansió europea de l'arquet musical des de les Rutes de la Seda

Laura de Castellet

Alrededor del año mil los cordófonos del entorno musical bizantino empezaron a ser fregados con un arco y no pulsados con los dedos, y en pocos años este sonido invadió toda Europa: todos los instrumentos de cuerda pinzada desaparecieron para adoptar la sonoridad de la cuerda frotada. La arqueología, la iconografía, la literatura y la tradición oral permiten seguir las fuentes hasta hallar el origen de la sonoridad del arco en las estepas de Asia central y seguir su viaje por las vías comerciales con Europa.

De la costa mediterrània a la serralada pirinenca: àrees d'abastiment, mobilitat i circulació de bens, idees i persones en la gènesi del monacat occidental (el cas dels Altimiris)

Marta Sancho

Observamos la génesis de las comunidades monásticas occidentales, alrededor del siglo VI y como generaron un nuevo modelo adaptativo basado en los conocimientos que poseían y estimulados por la necesidad de autoabastecimiento. La montaña les ofrece recursos vegetales, animales y forestales y les permite desarrollar una economía eminentemente silvopastoril. La iglesia les proporciona el modelo organizativo y la religión la base ideológica. Las influencias orientales de este monacato son evidentes. Estas ideologías viajan por el Mediterráneo junto con personas y productos que entran en la red de intercambios. El puerto de Tarraco será la puerta de entrada y desde diferentes asentamientos, también desde els Altimiris, se concretarán las áreas de abastecimiento, con diferentes radios de acción, que facilitarán la adquisición de

determinados productos. En esta aportación, proponemos la existencia de áreas de abastecimiento analizadas a través de herramientas GIS de análisis territorial, en relación con los tiempos utilizados en los desplazamientos y los ponemos en relación con el registro arqueológico.

De la domus consulaire au palais communal : circulations politiques et architecturales entre Provence et Italie (XIIe-XIVe siècle)

Simone Balossino

A diferencia de los palacios episcopales y las residencias señoriales, las primeras realizaciones monumentales de los poderes urbanos (consulados y municipios) siguen siendo en gran parte desconocidas. En Provenza, los escasos estudios arqueológicos de los edificios conservados, así como las raras investigaciones históricas dedicadas a las construcciones realizadas por las instituciones municipales en los siglos XII y XIII, permiten, no obstante, plantear la cuestión de las interacciones entre los modelos arquitectónicos locales y las influencias extranjeras, en particular las italianas. Propongo aquí un análisis cruzado de las fuentes escritas y los datos de la arqueología de la edificación con el fin de trazar la aparición de formas monumentales del poder urbano, desde las primeras domus consulum de las instituciones urbanas hasta las palatia, a menudo construidas sobre estructuras antiguas reutilizadas. Los intercambios constantes entre magistrados locales, comerciantes y profesionales, así como la circulación continua de prácticas políticas, ideas y técnicas de construcción —posibilitada sobre todo por la presencia de personal político extranjero, en particular de los podestás ligures, lombardos y piamonteses instalados en el valle del Ródano en el siglo XIII— reflejan una dinámica fecunda de difusión de conocimientos, saber hacer y formas arquitectónicas. Asimismo, se pondrán de relieve los procesos de apropiación local, las estrategias de representación del poder municipal, así como el papel estructurante de estos edificios civiles en el tejido urbano, mediante comparaciones con las regiones vecinas, ya sean italianas o del Languedoc.

Marmora tarraconenses. Reciclatge i exportació de marbres i pedra de la vella Tàrraco entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana

Joan Josep Menchon Bes

Tarragona a lo largo del tiempo ha sido receptora y exportadora de materiales de construcción, en especial mármoles llegados en época romana. Se realiza una aproximación sobre este tema entre la antigüedad y época medieval.

L'Hospital de Sant Joan de Martorell (segle XIII): Un centre assistencial en un node viari

Alfred Mauri Martí, Esther Travé Allepuz, Isidre Ot Padilla

Este artículo presenta un análisis exhaustivo del antiguo hospital medieval de Martorell, fundado en el marco de un ambicioso proyecto asistencial y religioso impulsado por Pere Grony a principios del siglo XIII. A partir de fuentes documentales inéditas y materiales gráficos anteriores a la destrucción definitiva del conjunto en el año 1987, se reconstruye la génesis, evolución y estructura de este equipamiento singular, estrechamente vinculado al Pont del Diable y la capilla

de Sant Bartomeu de Martorell. El estudio identifica con precisión los fundadores, describe las características arquitectónicas del hospital y de la capilla de Sant Joan baptista, y analiza su papel dentro de la red hospitalaria y viaria de Cataluña. Se pone de relieve la importancia histórica del conjunto, hasta ahora escasamente reconocida, y se reivindica su memoria dentro del patrimonio asistencial medieval catalán.

Cristians sirians a la Mediterrània occidental post-imperial (segles V-VIII): l'evidència de les fonts literàries i arqueològiques

Raúl Villegas Marín, Jordina Sales-Carbonell

Las denominadas «invasiones bárbaras» y la desaparición del imperio romano de Occidente a partir del 476 no significaron en ningún caso la interrupción de la circulación de personas y bienes materiales entre el oriente y el occidente mediterráneos. Las fuentes literarias de los siglos V-VIII nos hablan de comerciantes sirios frecuentando los puertos del occidente latino, fenómeno confirmado por la abundante evidencia arqueológica de productos de manufactura levantina en yacimientos occidentales de estas cronologías.

Menos estudiada ha sido la influencia del cristianismo oriental, y especialmente sirio, en las iglesias occidentales de este periodo: numerosos monjes y eclesiásticos sirios se desplazaron a occidente en esta época por diversas razones, entre las cuales se hallan las controversias doctrinales que afectaron a la iglesia oriental, y en especial a la siria, en este periodo, con la persecución de los emperadores de Constantinopla contra los cristianos considerados heréticos y la huida de muchos de estos disidentes hacia las tierras del exilio. Estos cristianos sirios desplazados llevaron a occidente una forma particular de vivir el cristianismo —cultos a santos sirios y prácticas ascéticas de un rigor extremo, por ejemplo— y también manuscritos con obras de la literatura cristiana siria, instrumental litúrgico y otros elementos de cultura material cristiana.

Este artículo quiere ofrecer una visión sintética de la influencia de estos cristianos sirios expatriados en las iglesias del Mediterráneo occidental, con especial atención a la evidencia hispana y gala.

Mobilitat i permanència al jaciment de l'Esquerda: una lectura arqueològica de llarga durada a Osona

Imma Ollich i Castanyer, Esther Travé Allepuz, Albert Pratdesaba i Sala, Montserrat de Rocafiguera i Espona, Maria Ocaña i Subirana

El yacimiento de L'Esquerda, ocupado de forma casi continuada durante más de 2.500 años, constituye un observatorio privilegiado para analizar las relaciones entre movilidad y permanencia en el territorio. Este trabajo se centra en el estudio de la cerámica común de época altomedieval y feudal (siglos VII-XIII) como indicador de los procesos de producción, circulación y consumo, a partir de una aproximación integral que combina análisis petrográfico, caracterización geoquímica y herramientas cuantitativas de diversidad. Los resultados ponen de manifiesto la existencia de producciones de larga duración vinculadas a talleres locales y regionales junto a producciones minoritarias que reflejan contactos e influencias externas, especialmente durante la fase carolingia. El estudio evidencia la necesidad de superar una lectura dicotómica entre producciones locales y foráneas,

y de analizar la movilidad como un fenómeno escalable, que varía en intensidad y alcance según el período. En este contexto, el río Ter se configura como un eje estructurante de comunicación y transferencia cultural, mientras que el registro cerámico permite documentar procesos de adaptación tecnológica y persistencia de las tradiciones locales en un marco de cambio.

The buried at the amphitheater of Albenga (sv-italy). New interpretations for a social reconstruction of a local capital in late antiquity

Stefano Roascio, Elena Dellù, Giuseppina Spadea, Alessandro Bona

El anfiteatro de Albingaunum (siglo II d. C.) ha sido objeto de excavaciones arqueológicas desde la década de 1930, que concluyeron en la década de 1980, y, más recientemente, de nuevas reflexiones.

Aunque aún quedan muchas cuestiones sin resolver, el caso presentado es significativo no solo para investigar la dinámica general de la desmonumentalización y la refuncionalización de los edificios destinados a espectáculos, sino también los nuevos destinos funerarios que permiten plantear hipótesis interesantes sobre las comunidades a las que pertenecían.

El anfiteatro, situado fuera de las murallas de la ciudad, fue desmantelado y convertido en un espacio necrópolis entre los siglos V y VI d. C., momento en el que la ciudad se reorganizó como capital local de los *Italarum Marítimos*.

Se realizaron veintisiete entierros utilizando el anfiteatro. El análisis antropológico muestra una población de 30 individuos, de los cuales 22 eran adultos y 8 subadultos, con buenas condiciones de vida salvo en raros casos patológicos.

Resultan interesantes algunos sujetos masculinos con marcadores alóctonos y marcadas inserciones musculares y entesopatías. La reinterpretación interdisciplinaria del contexto permite plantear la hipótesis de que estos últimos individuos pueden remontarse a militares godos junto con sus familias. Dada la fuerte movilidad étnica y social de la Antigüedad tardía, no se puede descartar que se trate de auxiliares centroeuropeos insertados en las filas bizantinas, que intentan preservar su propia identidad cultural sin un entierro cerca de lugares de culto.

Los que vinieron del norte. La materialidad catalana en la construcción de la sociedad del reino de Valencia en el siglo XIV: el ejemplo de la pobla de Ifach (Calp, Alicante)

José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira

En este artículo buscamos poner de relevancia el papel de la Arqueología como elemento de construcción del discurso histórico, mediante un acercamiento al registro material de procedencia catalana hallado durante las excavaciones en la Poblada de Ifach (Calp, Alicante) y en otros asentamientos cercanos. Se trata por tanto de aproximarnos desde un plano material al desplazamiento de un grupo poblacional, procedente de las tierras de la Cataluña Vieja y Nueva, que intervino en el proceso colonizador de las tierras valencianas a mediados del siglo XIII y principios del siglo XIV, en busca de su futuro en un nuevo reino en construcción, uno de los procesos históricos más interesantes de la Edad Media peninsular. De esta manera, a través del análisis material pretendemos poner de manifiesto cómo

a través de los objetos que formaban parte de su vida cotidiana identificamos a los individuos protagonistas de los procesos históricos.

Trasferimenti di uomini, trasferimenti di tecniche. -Interazioni e scambi tra Oriente ed Occidente nel corso del medioevo

Stefano Roascio, Aurora Cagnana

A principios de la década de 2000, con motivo de unas obras de restauración, pudimos estudiar los frescos del llamado «Tempietto Longobardo» de Santa Maria in Valle, en Cividale del Friuli (UD). Los análisis arqueométricos de los materiales permitieron poner de relieve una técnica de ejecución de marcada influencia oriental que, incluso, empleaba filamentos de algodón como diluyente del yeso. Precisamente la presencia del algodón, un elemento conocido, pero no utilizado en la Alta Edad Media occidental, permitió plantear no solo una transferencia de técnicas, sino también la presencia de artesanos de origen del Cercano Oriente trabajando en la obra, que operaban con un equipo de materiales altamente especializados que habían traído consigo.

El análisis que aquí se propone no se basa únicamente en un enfoque arqueométrico de los materiales de construcción, sino que trata de reconstruir un panorama histórico-artístico de modelos y mediaciones culturales que, durante la Alta Edad Media, se extendieron desde el Oriente Próximo, especialmente hacia las principales obras papales de Roma. El intento de acercamiento del rey lombardo Desiderio a la sede papal romana podría haber favorecido la llegada al corazón del Reino Lombardo de artesanos foráneos, que contribuyeron a dar forma a lo que aún hoy representa una de las mayores obras maestras del Alto Medioevo occidental.

Le migrazioni degli Slavi nel Nord Est italiano durante l'Alto Medioevo (VI-X sec.) e la formazione della Carantania. Evidenze archeologiche e fonti scritte

Ettore A. Bianchi, Aurora Cagnana

«Carantania» fue una región medieval que en su día abarcaba los Alpes de Carintia (sur de Austria), Carnia (noreste de Italia) y Carniola (oeste de Eslovenia). La zona en su conjunto tenía un nombre claramente celta, pero a menudo se la denominaba «Sclaborum Provincia». No por casualidad. Entre los años 450 y 600 d. C. aproximadamente, se produjo la ruina de antiguas villas, ciudades y calzadas, mientras que las comunidades rurales que sobrevivieron eludieron el control de la administración de Rávena. En consecuencia, entre los años 600 y 750 d. C. aproximadamente, ese territorio abandonado se vio inundado por una oleada de migrantes eslavos procedentes del valle del Danubio, que profesaban creencias precristianas y, por ejemplo, practicaban ritos funerarios muy diferentes a los de sus vecinos romanizados. Estos eslavos alpinos y sus anfitriones autóctonos fundaron una gran jefatura tribal, independiente de los reinos vecinos de los francos, los lombardos y los ávaros. A pesar de ello, entre los años 750 y 900 d. C. aproximadamente, «Carantania» cayó bajo el pesado yugo de Carlomagno y sus sucesores, aliados con la Iglesia católica, cuyo dominio implicó, entre otras cosas, una estricta homologación de las prácticas funerarias habituales. Sin embargo, entre los años 900 y 1050 d. C., los magiares sacudieron el orden carolingio establecido y

permitieron que nuevas oleadas de esclavos semipaganos, caracterizados entonces por la cultura de Köttlach, llegaran a la segura e inclusiva «Carantania», restaurando así la orgullosa unión de campesinos libres que sus antepasados habían vivido.

ABSTRACTS (english)

"From the Near East to the Far West". Trade between the East and the Atlantic coast during Late Antiquity

Adolfo Fernández Fernández

In recent decades, research into trade and the late antique economy along the Atlantic coast has advanced considerably, placing these territories within the commercial dynamics of the Mediterranean. The publication of significant collections of materials imported from the Mediterranean at the port of Vigo has enabled us to visualise the Atlantic route connecting the south of the Iberian Peninsula with the British Isles. In these contexts, products of Eastern origin predominate, including both amphorae and fine tableware, as well as common and cooking ware, never before documented on the Atlantic coast. This study will present the results of the latest research on late antique Atlantic trade, with particular attention to connections with the Eastern provinces.

Saint-Blaise (Ugium) et sa région : un haut lieu des échanges méditerranéens au sein du territorium de la cité d'Arles

Marie Valenciano-Dumas

The Gulf of Fos-sur-Mer has been a favoured port of call for merchant ships since the 6th century BC, but particularly so following the construction of the ancient harbour in the 2nd century BC. The immediate surrounding area benefits from a landscape rich in brackish ponds, fishing resources and agricultural land that has been cultivated since ancient times. During Late Antiquity, under the leadership of an urban elite closely linked to the spread of Christianity and Ostrogothic power, the settlement of Saint-Blaise (Ugium) developed on the ruins of an ancient oppidum and came to dominate this strategic territory. In this sense, Fos, a cosmopolitan port and nerve centre of Mediterranean trade, remains a place of cultural exchange and a meeting point for the new Christian communities. These repeated contacts between the local aristocracy and the Mediterranean populations landing at Fos are evident not only in the circulation of objects and

the expression of a very distinctive material culture, but also in the application of architectural solutions previously unseen in southern Gaul.

Roses en el marc de les rutes comercials en època tardoantiga

Marc Bouzas, Lluís Palahí

The characteristics of the Bay of Roses —sheltered from the region's prevailing winds, its proximity to the Pyrenees and its location on one of the main shipping routes of the western Mediterranean— have made it, throughout history, a highly useful port of refuge for ships sailing through the Gulf of León. At certain points in history, this function was complemented by a significant role as a military port.

The materials recovered from the ancient Bay of Roses reveal a significant connection to some of the main trade routes of the period and a particularly close relationship with the port of Narbonne, whilst always maintaining a very direct link with the nearby port of Ampurias.

Echanges commerciaux et mobilités dans le Sud-Ouest de la France durant l'Antiquité tardive : études de cas

Vanessa Elizagoyen, Christian Sculler, Vincent Geneviève, David Guiton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon

Between the late 3rd and early 4th centuries, Bordeaux —Civitas Burdigala— was the capital of Second Aquitaine and the seat of the vicar of the Diocese of Aquitaine or the Seven Provinces. During this period, it underwent significant changes, the most striking of which was the construction of the wall around its port, following the abandonment of part of its monumental complex. Despite these transformations and the undeniable contraction of the urban area that marked the transition to Late Antiquity, the settlements, particularly those situated outside the walls, bear witness, through their assemblages of objects (coins, pottery, glass, ornaments, tools), of dynamic economic exchanges that continued throughout the entire period, right up to the 5th-6th centuries. These exchanges were manifold, taking place with Eastern Gaul, the Mediterranean and even Britain. Rural sites, such as Saint-Laurent-des-Hommes in the Dordogne, have yielded finds that illustrate this same diversity of origins. Whilst they document the settlement of foreign populations in Aquitaine, such as the Visigoths, they also bear witness to varied, new and strong cultural influences in the region.

Influencia de las rutas marítimas en la transformación de las ciudades portuarias andalusíes: los casos de Almería, Cartagena y Denia

Raquel Bujalance Silva

The coastal cities of Almería, Cartagena, and Denia played a fundamental role in maritime activity in the western Mediterranean during the period of al-Andalus. Their strategic location and political and commercial significance made them key nodes for the circulation of goods and people, as well as for cultural exchange. Based on the reconstruction of the urban evolution of these centres —drawing on the compilation and analysis of archaeological remains documented in their

historic cores, together with information provided by written sources and previous historiography— and through their comparative study, this paper examines the impact of these political and socio-economic dynamics on the functional organization of their urban layouts.

Vaixells i tripulacions com a transmissors de la tecnologia naval i el saber nàutic entre l'Atlàntic i la Mediterrània als segles XIV i XV: una visió des de l'arqueologia, la iconografia i la documentació escrita

Marcel Pujol i Hamelink

The naval revolution that took place in the Late Middle Ages did not occur at the same time in the Mediterranean (14th century) and the Atlantic (15th century), nor did it affect all types of vessels (due to their port of origin, size or function). The presence of ships from outside a maritime culture was the main factor in the transmission of naval technology, but one must also bear in mind the presence on board of craftsmen (shipwrights and caulkers), who formed part of the crew. On the other hand, Mediterranean nautical knowledge (dead reckoning: navigation charts, compass, divider) was transmitted to the Atlantic via another figure within the crews: the pilot; or, conversely, oceanic nautical knowledge was transmitted to Mediterranean crews through the hiring of pilots and sailors mainly from Vizcaya. Shipwrecks reveal this transfer of technology and knowledge through the material remains of the vessel and the crew's personal effects.

Lucerne Atlante XA1a con spalla decorata dall'impressione del solido dei Vota Vicennalia di Teodosio II (422 d.C.): evidenze dalla Sardegna e dal Mediterraneo di un manufatto peculiare

Marco Muresu

The technique of decorating pottery by impressing coins has been employed in the Mediterranean since the 1st century A.D., persisting in both the Eastern and Western regions until Late Antiquity and the Early Middle Ages. This study examines a distinct group of Atlante XA1a oil lamps, whose shoulders bear impressions of the solidus of Theodosius II, issued for his Vota Vicennalia (422 A.D.). Primarily produced in the African workshops of Zeugitana and Byzacena, these lamps were part of the broader Vandal trade network. Their presence in Sardinia highlights the island's economic role and commercial exchanges in the western Mediterranean during the first half of the 6th century A.D. By analyzing these artifacts, the contribution sheds light on their distribution, function, and broader implications for Mediterranean trade dynamics.

Àmfores mediterrànies a la comunitat cristiana prepirinenca d'Els Altimiris

Walter Alegría Tejedor, Leandro Fantuzzi

This paper examines the Late Antique occupation of Cova Colomera and the site of Els Altimiris, located in the western Catalan Pyrenees and Pre-Pyrenees, through a typological reassessment of the amphora containers documented at both

settlements. The main objective is to refine the initial chronology of occupation between the 5th and 7th centuries AD and to evaluate its territorial implications.

The re-examination of the amphora assemblages, combined with the rest of the ceramic record, has made it possible to recalibrate the occupational chronologies of the sites, slightly correcting earlier proposals that placed this horizon in later phases of the period. In the case of Cova Colomera, the evidence points to a brief and concentrated occupation, probably linked to a single episode of use, whereas at Els Altimiris a much longer occupational trajectory is identified, with continuity throughout the 6th and 7th centuries.

The analysis of the amphora types documented—of Hispanic, African and Eastern Mediterranean origin—highlights the integration of these mountain settlements into active supply networks during Late Antiquity.

Materials arqueològics d'importació en les coves de Catalunya durant la tardantiguitat (ss. IV-VI dC)

Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret-Mestre

Although there is little evidence of cave occupation in Catalonia during the High Imperial period, a significant increase in the use of caves can be observed throughout Late Antiquity, particularly in the period c. 350-500 AD.

In some cases, this phenomenon could be explained by economic factors, temporary occupations or other reasons. In others, where sumptuous artefacts are found, religious activity is a more likely explanation.

For the past eight years, the authors have been conducting research to comprehensively document and investigate the protohistoric and Roman material from the caves of Catalonia, through the direct study of the excavated artefacts. This study presents a review of the current state of research regarding the Late Antiquity period.

La céramique kaolinitique en Roussillon, un indicateur d'échanges commerciaux durant le haut Moyen-Âge ?

Manon Géraud, Jérôme Kotarba

Kaolinitic pottery is a category of pottery that has long been identified and described. Following initial references in the late 1970s, it was the subject of more in-depth studies, notably laboratory analyses, before becoming one of the eleven categories of clay bodies within the 'Céramiques de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Âge' (CATHMA) group in its 1993 publication.

This article presents the Roussillon corpus of kaolinitic ceramics. It also analyses the place this category occupies within archaeological assemblages and the period during which it was in use.

Influencia y asimilación de técnicas foráneas en la cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara

Israel Jacobo Alcón García

Based on the taxonomic study of pottery, it has been verified how it expresses general characteristics throughout the High and Late Middle Ages. These peculiarities form a specific typology that responds to regional and local traditions of this territory. Likewise, in contrast, certain traits manifest themselves in a very specific way over time. These begin at a specific point in time and end to give way to others. This idiosyncrasy responds to the influence of cultural and/or artisanal currents from one or more geographical areas of the Iberian Peninsula, which, depending on the course of historical events, directly affected the evolution and/or stagnation of pottery production. Consequently, a chronological and cultural timeline has been established, divided into a total of 5 stages, ranging from the year 1085 to the end of the 15th century. Influence and assimilation are exposed of various foreign techniques that developed in the city of Guadalajara throughout the High and Late Middle Ages.

This report has been obtained from the research work of the PhD entitled “The High and Late Middle Ages pottery of Guadalajara”, defended at the Faculty of Geography and History of the Complutense University of Madrid on May 7, 2024.

Visible and invisible traces of trade: an analysis of socio-economic dynamics in the late Middle Ages at Cencelle (Tarquinia, VT)

Flora Miele

Travel does not generate only knowledge or individual memories but also leaves traces, sometimes evident and sometimes more subtle, which become embedded in the landscapes traversed and the cultures involved. Among these, ceramics represent one of the most significant forms of material evidence, capable of documenting processes of mobility, exchange, and interaction. The investigation carried out on the medieval town of Cencelle, located north of Rome, offered the opportunity to analyze the strategies adopted by the local community to meet the demands of daily life, particularly between the 12th and 15th centuries. The presence in the ceramic material of both locally produced wares and imported artifacts raised questions about market dynamics and commercial relationships operating both within and beyond the city walls. The study focused on Cencelle's position within a complex network of exchanges connecting the inland areas with the Tyrrhenian coast, a region marked by intense mercantile activity. A multi analytical approach, aimed at identifying the technological, decorative, and morpho-typological characteristics of the various ceramic classes, enabled comparisons with chronologically related contexts in neighboring areas. This has made it possible to situate Cencelle within the broader framework of the economic and commercial relations that shaped the city over time.

Las pareis dels moros appellades alls palaus. Transformacions del poblament arran d'un camí ramader al Montseny entre els segles IX-XII

Jaume Oliver-Bruy

By 917, the village of Palau in the Montseny was recorded as part of the domain of Count Suñer of Osona. At that time, the area around the village was incorporated into the domain of Odesindo, a vassal of the Viscounts of Osona, who promoted the construction of towers and farmsteads as a basic means of exploiting and organising the peasantry. The village of Palau became the farmstead of Palau, which would in turn be abandoned during the Black Death.

Furthermore, the palace is situated alongside one of the exceptional specialised transhumance routes documented in Catalonia between the 10th and 12th centuries —a *via pecoraria* (sheep-herding route) first mentioned in 1035, which was the precursor to a transhumance route that remained in use until modern times. The pastoral factor played a part in the dynamics of the aristocratic estates that stretched from the village to the farmhouse, whilst, in this specific case, it helps to define a 'palau', a type of settlement about which many historical and archaeological questions remain to be resolved.

Conexiones entre aldeas. Análisis y cálculos de movilidad en el entorno de Elo (Hellín, Albacete) entre los siglos VI y VIII

Marta Torres

Communication routes play a fundamental role in everyday life, as they not only connect communities but also allow the flow of ideas and goods between different territories. The Roman and Islamic roads are well known thanks to written and archaeological sources, but what happened to the roads in the Visigothic period? In this article we will try to make an approximation to the Visigothic mobility routes in the surroundings of the episcopal see of Eio. Based on the MADDO analysis and the calculations of service areas, we intend to make a proposal on the network of roads at local and regional level that allowed the population to move between villages, hermitages and necropolises in a border territory between Byzantine Spania and the Visigothic kingdom of Toledo.

Pensar la mobilitat més enllà de l'arqueologia: models, camins i simulacions digitals a la Serra de la Demanda

Sonia Medina Gordo, César González-Pérez

The study of early medieval mobility in the Serra de la Demanda has been shaped by the region's topography and the low density of material remains from earlier periods, which has led to its interpretation as a traditionally isolated area. We propose a revision of these assumptions through a methodological approach that combines computer-based simulation of transit routes with an ontological reflection on the concepts used to define mobility in historical and heritage contexts. The results show that Roman roads do not coincide with corridors of maximum accessibility, and that the connectivity attributed to the settlement network may instead have responded to other logics. This invites a broader archaeological perspective on the circulation of goods, people and ideas beyond tangible material indicators. The

study provides a basis for renewing interpretative frameworks, with the aim of capturing less evident but equally significant forms of movement.

El monestir de Santa Maria d'Amer i una ruta de transhumància (segles IX-XV)

Elvis Mallorquí

In a precept granted in 844 by King Charles the Bald, the monastery of San Medir, the predecessor of the monastery of Santa Maria de Amer, acquired properties located in Amer, Sant Andreu del Terri, Colomers and Santa Maria de Càrker, in L'Estartit. In the 14th century, the monastery of Amer held, in its entirety, the tithe from all these places —except the last one. The fact that each of the monastery's estates is situated on the left bank of the River Ter, at distances of around 15 kilometres from one another, suggests the possibility that they were linked by a transhumance route from the coast, where the flocks would spend the winter, to Les Guilleries, where they would spend the summer. The article reviews the records relating to livestock farming in this area throughout the middle Ages.

Viatgers del so. L'expansió europea de l'arquet musical des de les Rutes de la Seda

Laura de Castellet

Around the year 1000, stringed instruments in the Byzantine musical tradition began to be played by bowing rather than plucking, and within a few years this sound had spread throughout Europe: all plucked string instruments disappeared, giving way to the sound of the bowed string. Archaeology, iconography, literature and oral tradition allow us to trace the sources back to the origins of the bowed sound in the steppes of Central Asia and follow its journey along the trade routes to Europe.

De la costa mediterrània a la serralada pirinenca: àrees d'abastiment, mobilitat i circulació de bens, idees i persones en la gènesi del monacat occidental (el cas dels Altimiris)

Marta Sancho

We examine the origins of Western monastic communities, around the 6th century and how they developed a new adaptative model based on their existing knowledge and driven by the need for self-sufficiency. The mountains provided them with plant, animal and forest resources, enabling them to develop a predominantly agro-pastoral economy. The Church provided the organisational model and religion the ideological foundation. The Eastern influences on this monasticism are evident. These ideologies travelled across the Mediterranean alongside people and goods entering the trade network. The port of Tarraco served as the gateway, and from various settlements—including els Altimiris— supply zones were established, each with different radii of action, facilitating the acquisition of specific products. In this paper, we propose the existence of supply zones analysed using GIS tools for territorial analysis, in relation to the travel time and we correlate these with the archaeological record.

De la domus consulaire au palais communal : circulations politiques et architecturales entre Provence et Italie (XIIe–XIVe siècle)

Simone Balossino

Unlike episcopal palaces and seignorial residences, the earliest monumental structures built by urban authorities (consulates and municipalities) remain largely unknown. In Provence, the few archaeological studies of preserved buildings, as well as the scarce historical research devoted to constructions carried out by municipal institutions in the 12th and 13th centuries, nevertheless allow us to raise the question of interactions between local architectural models and foreign influences, particularly Italian ones. I propose here a cross-analysis of written sources and architectural archaeological data in order to trace the emergence of monumental forms of urban power, from the earliest domus consulum of urban institutions to the palatia, often built upon reused ancient structures. The constant exchanges between local magistrates, merchants and professionals, as well as the continuous circulation of political practices, ideas and building techniques —made possible above all by the presence of foreign political personnel, particularly the Ligurian, Lombard and Piedmontese podestà who settled in the Rhône Valley in the 13th century— reflect a fruitful dynamic of the dissemination of knowledge, know-how and architectural forms. The study will also highlight processes of local appropriation, strategies employed by municipal authorities to project their authority, and the structuring role of these civic buildings within the urban fabric, through comparisons with neighbouring regions, whether in Italy or the Languedoc.

Marmora tarraconenses. Reciclatge i exportació de marbres i pedra de la vella Tàrraco entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana

Joan Josep Menchon Bes

Tarragona has been a receiver and exporter of building materials throughout time, especially marbles that arrived in Roman times. An approach is made on this subject between antiquity and the medieval period.

L'Hospital de Sant Joan de Martorell (segle XIII): Un centre assistencial en un node viari

Alfred Mauri Martí, Esther Travé Allepuz, Isidre Ot Padilla

This article presents a comprehensive analysis of the former medieval hospital of Martorell, founded within the framework of an ambitious charitable and religious project promoted by Pere Grony at the beginning of the thirteenth century. Drawing on previously unpublished documentary sources and graphic materials dating from before the site's definitive destruction in 1987, the study reconstructs the genesis, evolution, and structure of this singular facility, closely linked to the Pont del Diable (*Devil's Bridge*) and the Chapel of Saint Bartholomew in Martorell. The research precisely identifies the founders, describes the architectural features of the hospital and the Chapel of Saint John the Baptist, and analyses their role within the hospital and road network of Catalonia. The historical significance of the complex—hitherto scarcely recognised—is highlighted, and its memory is reclaimed as part of Catalan medieval charitable heritage.

Cristians sirians a la Mediterrània occidental post-imperial (segles V-VIII): l'evidència de les fonts literàries i arqueològiques

Raúl Villegas Marín, Jordina Sales-Carbonell

The so-called 'barbarian invasions' and the collapse of the Western Roman Empire from 476 onwards did not in any way bring about a halt to the movement of people and goods between the eastern and western Mediterranean. Literary sources from the 5th to 8th centuries tell us of Syrian merchants frequenting the ports of the Latin West, a phenomenon confirmed by the abundant archaeological evidence of Levantine manufactured goods found in Western sites dating from this period.

Less studied has been the influence of Eastern Christianity, and especially Syrian Christianity, on the Western churches of this period: numerous Syrian monks and clergy travelled to the West at this time for various reasons, including the doctrinal controversies affecting the Eastern Church, and particularly the Syrian Church, during this period, with the persecution by the emperors of Constantinople of Christians deemed heretical and the flight of many of these dissidents to lands of exile. These displaced Syrian Christians brought to the West a particular way of living out their Christian faith—such as the veneration of Syrian saints and ascetic practices of extreme rigour—as well as manuscripts containing works of Syrian Christian literature, liturgical instruments and other elements of Christian material culture.

This article aims to provide an overview of the influence of these Syrian Christian expatriates on the churches of the western Mediterranean, with a particular focus on examples from Spain and France.

Mobilitat i permanència al jaciment de l'Esquerda: una lectura arqueològica de llarga durada a Osona

Imma Ollich i Castanyer, Esther Travé Allepuz, Albert Pratdesaba i Sala, Montserrat de Rocafiguera i Espona, Maria Ocaña i Subirana

The site of L'Esquerda, occupied almost continuously for more than 2,500 years, offers a privileged framework for analysing the relationship between mobility and permanence within the landscape. This paper focuses on the study of early medieval and feudal common pottery (7th-13th centuries) as a key indicator of production, circulation, and consumption processes, through an integrated approach combining petrographic analysis, geochemical characterisation, and quantitative diversity measures. The results reveal the coexistence of long-lasting productions linked to local and regional workshops alongside minor ceramic groups reflecting external contacts and influences, particularly during the Carolingian period. The study highlights the need to move beyond a rigid dichotomy between local and non-local productions and to approach mobility as a scalable phenomenon, whose intensity and spatial reach vary over time. In this context, the River Ter emerges as a long-term axis of communication and cultural transmission, while the ceramic record documents processes of technological adaptation and the persistence of local traditions within a changing socio-political framework.

The buried at the amphitheater of Albenga (sv-italy). New interpretations for a social reconstruction of a local capital in late antiquity

Stefano Roascio, Elena Dellù, Giuseppina Spadea, Alessandro Bona

The amphitheatre of Albingaunum (II A.D.) has been the subject of archaeological excavation since the 1930s and concluded in the 1980s, and more recently of new reflections.

Although there are still many open questions, the case presented is significant not only to investigate the general dynamics of demonumentalization and re-functionalization of performance buildings, but also the new funerary destinations that allow to open interesting hypotheses about the communities afferent.

The amphitheatre, outside the walls of the city, was dismantled and converted into a necropolar space between the V and VI centuries AD, at which time the town was reorganized as the local capital of the Maritime Italicum.

Twenty-seven burials were made using the amphitheater. The anthropological analysis shows a population of 30 individuals, of which 22 adults and 8 subadults, with good living conditions except for rare pathological cases.

Interesting are some male subjects with allochthonous markers and marked muscle insertions and enthesopathies. The interdisciplinary reinterpretation of the context allows to hypothesize that these last individuals can be traced back to Gothic military along with their families. Given the strong ethnic and social mobility of late antiquity, it cannot be excluded that these are Central-European auxiliaries inserted in the Byzantine ranks, who try to preserve their own cultural identity without a burial close to places of worship.

Los que vinieron del norte. La materialidad catalana en la construcción de la sociedad del reino de Valencia en el siglo XIV: el ejemplo de la pobla de Ifach (Calp, Alicante)

José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira

In this article, we seek to highlight the role of archaeology as a constituent element of historical discourse, through an examination of the material record of Catalan origin found during excavations at La Pobla de Ifach (Calp, Alicante) and other nearby settlements. We therefore aim to examine, from a material perspective, the migration of a population group originating from the lands of Old and New Catalonia, which played a part in the colonisation of the Valencian lands in the mid-13th and early 14th centuries, seeking a future in a new kingdom under construction—one of the most fascinating historical processes of the medieval Iberian Peninsula. In this way, through material analysis, we aim to demonstrate how, through the objects that formed part of their daily lives, we can identify the individuals who played a leading role in these historical processes.

Trasferimenti di uomini, trasferimenti di tecniche. -Interazioni e scambi tra Oriente ed Occidente nel corso del medioevo

Stefano Roascio, Aurora Cagnana

In the early 2000s, as part of restoration work, we were able to study the frescoes in the so-called ‘Tempietto Longobardo’ at Santa Maria in Valle, in Cividale del Friuli (UD). Archaeometric analyses of the materials revealed a painting technique with a marked Eastern influence, which even employed cotton fibres as a diluent for the plaster. It was precisely the presence of cotton —a material known but not used in the Western Early Middle Ages— that suggested not only a transfer of techniques but also the presence of craftsmen of Near Eastern origin working on the project, who were using a set of highly specialised materials that they had brought with them.

The analysis proposed here is not based solely on an archaeometric approach to building materials, but rather seeks to reconstruct a historical and artistic panorama of cultural models and influences which, during the Early Middle Ages, spread from the Near East, particularly towards the major papal buildings in Rome. The attempt by the Lombard king Desiderius to establish closer ties with the papal see in Rome may have facilitated the arrival of foreign craftsmen in the heart of the Lombard Kingdom, who helped to shape what remains to this day one of the greatest masterpieces of the Western Early Middle Ages.

Le migrazioni degli Slavi nel Nord Est italiano durante l’Alto Medioevo (VI-X sec.) e la formazione della Carantania. Evidenze archeologiche e fonti scritte

Ettore A. Bianchi, Aurora Cagnana

“Carantania” was a medieval region which included once the Alps of Carinthia (Southern Austria), Carnia (North-eastern Italy) and Carniola (Western Slovenia). The area as a whole had a clear celtic name but it was often called “Sclaborum Provincia”. Not by chance. In the period ~450-600 CE, the ruin of ancient villas, towns and roads took place, while the surviving rustic communities evaded the control of Ravenna’s administration. Consequently, in ~600-750 CE, such an abandoned territory was flooded with a wave of slavic migrants from the Danube’s Valley, who had pre-Christian beliefs and, for instance, practiced quite different inhumations, compared to the romanized neighbors. These alpine Slavs and their native hosts founded a large tribal chiefdom, independent from the nearby realms of Franks, Lombards and Avars. Despite this, in ~750-900 CE, “Carantania” fell under the heavy yoke of Charles the Great and successors, allied with the Catholic Church, whose dominance implied, i.e., a strict homologation of usual burials. However, in ~900-1050 CE, the Magyars shocked the established Carolingian Order and allowed further crowds of semi-pagan Slavs, marked then by the Kottlach Culture, to reach the safe and inclusive “Carantania”, restoring the proud union of free peasants their ancestors had experienced

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

Documenta
Universitaria